МАНАС

МАНАС · СЕМЕТЕЙ · СЕЙТЕК

РОМАН-ЭПОПЕЯ

GAZÂ'NIN NEFERİ Y.C.

МАНАС

МАНАС · СЕМЕТЕЙ · СЕЙТЕК

Саякбай Каралаев вариантынан кара сөзгө которулган роман-эпопея

Үч китеп · Кырк эки бөлүм

РОМАН-ЭПОПЕЯ

GAZÂ'NIN NEFERİ Y.C.

ЧЫГАРУУ МААЛЫМАТЫ

«Манас — роман-эпопея» («Манас» · «Семетей» · «Сейтек») — Саякбай Каралаевдин (1894–1971) оозунан 1935–1947-жылдары кагазга түшүрүлгөн 500 553 сап ырдан турган эпостук үчилтиктин окуя өзөгүнө негизделген, түпнускасы түрк тилинде жазылган автордук көркөм роман.

Окуя өзөгүнүн булагы: «Манас», «Семетей», «Сейтек» эпостору — Саякбай Каралаевдин айтуусунда, «Турар» басмасы, Бишкек, 2010 (түзгөн Айнек Жайнакова; жалпы редакциясын башкарган Абдылдажан Акматалиев). Булак басылмалардын автордук укук менен корголгон редакциялык катмарлары (баш сөздөр, илимий түшүндүрмөлөр, сөздүктөр жана Теодор Герцендин иллюстрациялары) бул чыгармага киргизилген жок.

Эпостун тексти — элдик оозеки чыгармачылыктын (фольклордун) мурасы. Бул романдын сюжеттик курулушу, көрүнүштөрү, диалогдору, баяндоо ыгы, мукабанын жасалгасы жана бүткүл барак дизайны ушул басылмага гана таандык.

Роман кырк эки бөлүмдөн турат: Манас он эки, Семетей жыйырма бир, Сейтек тогуз бөлүм менен баяндалат. Киши жана жер аттары эпостогу жазылышы боюнча сакталды.

© Gazâ'nın Neferi Y.C., 2026. Бардык укуктар корголгон.

БАШ СӨЗ

Бул китеп дүйнөдөгү эң узун эпос — «Манастын» улуу айтуучусу Саякбай Каралаевдин оозунан кагазга түшүрүлгөн үчилтикти — «Манас», «Семетей» жана «Сейтекти» — бул жолу романдын деми менен баяндайт. Ыр саптары бул жерде кара сөзгө айланды; бирок добулбастын кагышы, аттардын дүбүртү, кошоктун муңу жана анттын салмагы барактарда кала берсин деген тилек коштоп турду.

Роман-эпопея — үч муундун дайрасы: сүргүндө туулган Манастын хандык курганы; атасыз өскөн Семетейдин мекенине кайтканы; душман ордосунда туулган Сейтектин тукумду кайра бүтөгөнү. Кырк эки бөлүм бир суунун кырк эки ийрими сыяктуу бири-бирине уланат — кайгы кайратка, кайрат өчкө, өч акыры элдешүүгө айланат.

Роман эпостун Каралаев вариантындагы окуя өзөгүнө так берилгендикти сактайт; киши жана жер аттары эпостогу жазылышы боюнча калтырылды. Ал эми көрүнүштөр, диалогдор жана каармандардын ички дүйнөсү — романисттин эрки: эпос эмнени айтса — ошол, кандай айтылса — кайрадан.

Сөз — манасчыныкы; кемчилик — романисттики.

Gazâ'nın Neferi Y.C.
Анталия, 2026

МАЗМУНУ

I КИТЕП — МАНАС: Хандыктын түптөлүшү

1 Бабалар, сүргүн жана Манастын төрөлүшү

2 Кочкунун чабуулу жана Эсенкандын он миң колу

3 Жолойду жеңүү жана кан көтөрүү

4 Алтай согуштары

5 Кошойдун кошулушу жана Таласка көч

6 Бакай, кырк чоро жана кандык

7 Чубак баатырдын баяны

8 Каныкейдин алынышы

9 Алмамбет менен Чубактын кагылышы жана Алмамбеттин жомогу

10 Алмамбет менен Сыргактын чалгыны

11 Чоң казат: Бээжин жортуулу

12 Кожожаш, баатырлардын шейит кетиши жана Манастын өлүмү

II КИТЕП — СЕМЕТЕЙ: Мекенге кайтуу

13 Аза, сүргүн жана Бухара жолу

14 Тайторунун чабышы жана Семетейдин көтөрүлүшү

15 Тектин сыры жана Каныкейдин узак түнү

16 Көзкамандын чыккынчылыгы жана Таластын чакырыгы

17 Жашыруун күмбөз жана жетимдердин табышуусу

18 Аккелтенин ойгонушу жана Улуу көч

19 Кандуу такты жана ак куу Айчүрөк

20 Акшумкардын изинде жана Үргөнч тою

21 Көкөтөйдүн ашы жана эр майданынын сыноолору

22 Айчүрөк үчүн салгылаш жана Бээжин жолу

23 Жылкы тийүү жана буктурмадагы Коңурбай

24 Ак куунун канаты жана Кичи жортуул

25 Таластын курчалышы жана эр майданы

26 Сыйкыр кышы жана жарылган бөгөт

27 Жалгыз көздүү дөөнүн кулашы жана жалгыз шумкар

28 Кайыптан келген бир тууган жана коргошун жамгыры

29 Душман дасторконундагы амал жана кандын куну

30 Эки баштын жеңиши жана кара тагдыр

31 Чыккынчылыктын алтын таажысы жана акыркы төшөк

32 Арам найза жана баскынчынын тагы

33 Күрпүлдөк бороону жана улуу жоголуу

III КИТЕП — СЕЙТЕК: Тукумдун бүтөлүшү

34 Душман ордосунда туулган арстан

35 Куунун айласы жана Кыяздын акыры

36 Булак башындагы күң жана ак канжар

37 Кара үңкүрдөгү көк жал

38 Куялынын келиши жана анттын куну

39 Кыяматтык жар жана ургаачы арстан

40 Аталардын арбагы жана сынган найза

41 Өчкөн куюн жана ак сакалдын батасы

42 Пери келиндер жана Зулпукордун сүйүнчүсү

I КИТЕП

МАНАС

Хандыктын түптөлүшү

1-БӨЛҮМ

Бабалар, сүргүн жана Манастын төрөлүшү

— ❖ —

Эски заман адамдары санжыра айтууну суу ичкендей билчү. Очок башында бир аксакал тизесин таяп сөз баштаса, түп ата Түгөл хандан берки аттарды бирден төгүп берчү; ар бир ат — бир таш, ар бир таш чеп дубалына коюлгандай. Түгөл хандан Бөйөн туулган, Бөйөндөн Чаян, Чаяндан Ногой менен Шыгай; бул тукумдун баары хан болгон, баары ак кийизге салынып, көккө көтөрүлгөн. Сөз Караканга жеткенде аксакалдын үнү коюуланып, угуп отургандардын жонунан чыйрыгуу өтчү; анткени Каракан бул ыйык чынжырдын акыркы чоң шакеги эле, чынжырдын андан аркысы үзүк, үзүктүн ары жагы караңгы экенин баары билчү.

Каракан өлгөндө Ала-Тоонун карлары эрте түшкөн дешет. Аза кырк күнгө созулду; кырк күн бою боз үйлөрдүн түндүктөрүнөн түтүн чыккан жок, кымыз бышылган жок, комуз үнү тыйылды. Кыркынчы күндүн кечинде карыган бир койчу Таластын жогору жагындагы аскалардан айылга түшүп келип, мындай деди: —

Карышкыр үйүрүн көрдүм, башсыз калган кой үйүрүн тегеректеп жүрүптүр. Хан өлдү, эл башсыз калды; бөрүлөр жытты сезип да үлгүрдү.

Койчуну эч ким жемелеген жок. Анткени чыгышта, Бээжин тарапта, жытты эбак сезгендер бар эле.

Кара калмактын ханы Молто менен манжунун бийи Алооке Каракандын жерине адегенде колу менен эмес, дептери менен келишти. Аргынды санашты, кыргызды санашты; айылдарды, жылкыларды, кыз балдарды, эркек балдарды санашты. Анан Алооке камчысын сууруп, абада ары-бери шилтеп, хансыз калган эки элди, кой бөлүшкөндөй, камчынын көлөкөсү менен экиге бөлдү. — Тиги өйүз Молтонуку, — деди, — бул өйүз меники. Ким каршы чыкса — уулун казыкка, кызын капка.

Каршы чыккандар болду; аттары унутулбасын деп бул жерде аталбайт, анткени алар унутулган жок. Бирок ал жылы кылычтын мизинен өткөндөр көп болду. Очоктор биринен сала бири өчтү. Бир түнү Сыр-Дарыя боюндагы айылдардын бири өрттөлүп, жалындын жарыгында эл төрт жолго чачылды: кимиси Каңгайга айдалды, кимиси Урумга түштү, кимиси Крымга чейин ыргытылды, кимиси кара Алтайдын таштуу жолуна тизилди. Эне кызынан ажырады, ага иниден бөлүндү; бири-биринин жүзүн кайра көрбөй өлгөндөрдүн санын жалгыз көк билди.

Каракандын уулдары да бул бөлүштөн өз үлүшүн алышты. Ичинен Жакыпка тийген үлүш — Алтай болду: кырк үй кыргыз менен кошо, жанына бир ууч күл, бир чымчым топурак да алганга уруксат берилбей, калмак аттуулардын алдына салынып, чыгышка айдалды. Жакып ал кезде муруту жаңы тердеген жигит эле; атасынын ордосун, Таластын талдарын, балалыгынын ак карлуу Ала-Тоосун артында калтырды. Ашууларда кар бар эле; үч күн, үч түн бороон басылган жок, үч күн, үч түн аттардын жалынан муз салаңдады, үч күн, үч түн эч ким эч кимдин жүзүн көрө алган жок. Жолдо жыгылган жыгылган жеринде калды; калмак аттуусу жыгылгандын үстүнөн атын теминип өтө берди. Бир ашуунун оозунда кербен токтоду; алдыдагы төөлөр музга буту тайгаланып, боздоп жатты. Жаш Жакып атынан түшүп, эң алдыңкы төөнүн жулугунан алды, муздун үстүнө өз чапанын төшөп, малды ошентип өткөрдү. Артындагы аялдар, балдар анын ачкан изи менен басышты. Калмак онбашысы муну көрүп, камчысынын сабы менен Жакыпты көрсөтүп, жанындагыга бирдеме деди; эмне дегенин эч ким түшүнгөн жок, бирок ошол күндөн баштап камчы Жакыптын жонуна сейрек тийчү болду. Талаанын эски сөзү бар: душман да ишин билгендин алдында бир кадам кетенчиктейт. Жакып бир түнү теректин түбүндө тоңуп жаткан бир карыянын

жүзүн карап туруп, ичинен ант берди: бул жолдун эсеби бир күнү суралат; мен сурай албасам — уулум сурайт. Анан өз сөзүнө өзү күлдү, ачуу күлдү: уулу жок эле, болору да белгисиз эле. Алдында жалгыз жол бар эле, жолдун учунда — жапайы бир тоо.

✦ ✦ ✦

Алтай деген жер аларга адегенде бир дөөнүн оозундай көрүндү: кара карагайлуу капталдар, күүлдөгөн капчыгайлар, жайында да далысын күнгө салбаган көлөкөлүү өрөөндөр. Кырк үй биринчи кышты жарым ач, жарым жылаңач, бири-бирине ыктаган боз үйлөрдө өткөрдү. Ошол кырк үйдүн ичинде караңгыда кол менен сыйпалап жол тапкан жолбашчыдай бир адам бар эле: нойгуттун бийи Акбалта. Жашы өткөн, сөзү курч, жүрөгү кенен киши эле; сүргүндүн биринчи жазында элди жыйып, мындай деди: — Ыйлаганы менен Талас кайра келбейт. Бул тоонун да суусу агат, бул таштын да асты куру эмес. Эгин эккенди билген эксин, темир соккону билген соксун; калмакка кул болбоонун жолу — өз казаныңдан ичкенде.

Эл Акбалтанын сөзүн тутту. Өрөөн ооздоруна арпа эгишти, буудай сээп коюшту; биринчи жылы куш жеди, экинчи жылы мөндүр урду, үчүнчү жылы жер уялып берди. Ошол алгачкы оруу күнү аялдар машактарды кучактап ыйлашты; чоочун жерде бышкан нандын жыты адамга мекенин унуттурат да, мекенин эстетет. Акбалта уучтаган дандарды абага чачты: — Мына, — деди, — калмак бере албаган, колубуздан ала албаган нерсе. Жер эч кимден сурабайт; ким эңкейип эксе — ошонуку. Жакып болсо тоонун ташына кызыкты; бир күнү өрөөндүн кумун уучтап элегенде алаканында сары-сары бүртүкчөлөр калды. Бул алтын эле. Жакып ошол күндөн баштап белине чейин сууга кирип кум эледи, кышында муз ойуп эледи; элеген сайын тапты, тапкан сайын катты, каткан сайын көбөйттү. Алтынды калмак кербендерине берип кой алды, койду сатып бээ алды, бээни көбөйтүп жылкы кылды. Жылдар бирин-бири кууп өттү, бир күнү Алтайдын айылдары эсептесе — Жакыптын төрт түмөн жылкысы, саны унутулган кою, ала тоодой төөсү бар экен. Үйүрлөрү үч конуш жерге жайылчу; койчуларынын койчулары бар эле. Калмак бийлери да ал жөнүндө сөз кылганда «бай Жакып» дечү болушкан.

Бирок байлык дегениң — ээн журтка жайылган кийиз сыяктуу; жайганың менен жылытар киши болбосо, эмнеге жарайт? Жакыптын эки аялы бар эле: улуусу Чыйырды — салабаттуу, оор басырыктуу, колу берекелүү аял; кичүүсү Бакдөөлөт —

момун, унчукпас. Экөөнөн тең Жакып бир перзент жытын искеген эмес. Он төрт жыл өттү, дагы он төрт жыл өттү; чачына кыроо түштү, сакалына ак кирди. Түндөрү үйүрлөрүнүн арасында тентип жүрүп, кулундаган бээлерди карап туруп, анан капысынан тамагына муштумдай бирдеме тыгылчу.

Бир кечте — кысыр жыл эмес эле, малы семиз, казаны кайнап турган — Жакып үйгө келди, босогодон өттү, төргө отурду, бирок кымыз ичкен жок. Чыйырды алдына бир кесе койду; Жакып кесени колу менен түртүп, ошол күнгө чейин ичинде таштай көтөрүп жүргөнүн сыртка төктү: — Малым тоодой, кимге? Өлгөнүмдө артымдан «атам» деп ыйлаар бир балам жок. Журтумда уя баскан үкүдөй болуп отурам. Эл мени бай дейт; мен өзүмдү какшыган дейм, куу дарак. Мүрзөмө ким суу куят, очогума ким үйлөйт? Сен айтчы, Чыйырды!

Сөздүн ушул жеринде үнү сынды, камчысын жерге таштап, эки алаканы менен бетин басты. Чоң Жакып, төрт түмөн жылкынын ээси, баладай солкулдап ыйлады.

Чыйырды каршы да айткан жок, өзүн да актаган жок. Жалгыз ошол түнү, эл жатып калгандан кийин, жоолугун алып үйдөн чыкты. Айылдын жогору жагында, таштардын арасында жалгыз турган бир жапайы алма бар эле; аны ыйык дешчү, тилек дарагы дешчү. Чыйырды дарактын түбүнө барып, карга чөгөлөп, жүзүн көккө көтөрдү: — Эй, кудурети кең! Бир Кыдырдын жолу ушул жерден өтсө, бир чилтен ушул тоодо жүрсө — үнүмдү уксун. Мага бир перзент бер; кучагыма бир баш, очогума бир чок бер. Кыргыздын өчүп бараткан очогуна бир учкун бер.

Үч түн барды ал дарактын түбүнө, үч түн жалынды, үч түн жылдыздар аны тыңшады. Ыйык дарактын түбүндө оонап-тоголонуу — тилек тилегендин эски салты эле; Чыйырды да салабатын кардын үстүнө жайып, дарактын тегерегинде айланды, топуракка жүз сүрттү. Үчүнчү түндүн аягында кайтып келе жатып, далысынан бир жылуулук сезди; бирөө ийнине ичик жапкансыды. Бурулуп караса — эч ким жок. Жалгыз алма дарагынын жылаңач бутактарында, мезгилсиз, жалгыз бир ак гүл ачылып туруптур. Чыйырды муну эч кимге айткан жок; болгону ошол күндөн тартып эртең менен турганда жүзүндө ырын ичинен ырдаган аялдардын тынч жүзү бар болчу. Бакдөөлөт бир күнү сурады: — Эже, сенде бир абал бар, жакшылыкпы? Чыйырды жылмайды: — Күтүп жатам, — деди, — эмнени күткөнүмдү сураба, өзүм да билбейм. Бирок келе турган — жолдо.

✦ ✦ ✦

Ошол эле күндөрү, дүйнөнүн тигил учунда, Бээжиндин кырк дарбазалуу сарайында Эсенкан тактысында отурган жана көңүлү чөгүңкү эле. Төлгөчүлөрүн чакыртты; кырк төлгөчү келди, кой далысын күйгүзүштү, кум төгүштү, жылдыз картасын эмес, жылдыздардын өзүн окушту. Ичинен эң карысы — тиштери түшкөн бир абышка — далы сөөгүнүн жаракасына узакка тигилип, өңү кагаздай кубарды. Эсенкан сурады: — Эмне көрдүң, айт. — Айтсам башым кетет, айтпасам журтуң кетет, каным. — Айт; башың менде аманат. Абышка жутунуп алып айтты: — Кыргыздан бир эр туулат. Аты Манас болот. Он экисинде кылыч курчанат, жыйырмасында алдында тура алган калбайт. Бул Бээжинди, бул такты, бул кырк дарбазаны талкалай турган — ошол. Туулуп калды же туулганы турат; далы сөөгү экөөнү бирдей көрсөтүп жатат.

Эсенкан ошол түнү уктаган жок. Эртеси диванын жыйды, жазгычтарына буйруду; туула элек баланын аты мамлекеттин кара дептерине — даңзага жазылды: Манас. Бир ат — ээси бешикке түшө электе эле душмандын дептеринен орун алды. Анан Эсенкан тыңчыларын чакырды; кыркын соодагер кейпине салды, кыркына каландар чепкенин кийгизди, кимисин кайырчы кылды, кимисин дарт айыктырган табып. — Баргыла, — деди, — Алтайга баргыла, Каңгайга баргыла, кыргыз чачылган ар бир таштын астын караткыла. Боюнда бар аялдарды санагыла, жаңы туулган уулдардын атын сурагыла. Манас деген атты уккан — кулагы менен эмес, атынын төрт туягы менен жеткирсин кабарды. Ал баланы бешиктен тапсам — бешиги менен өрттөйм; жөргөктөн тапсам — жөргөгү менен.

Тыңчылар тарады. Ошол кыштан кийин Алтайдын айылдарында бөтөн жүздөр көрүнө баштады: жибек саткан, бирок соодалашпаган соодагерлер, дуба окуган, бирок кыбыласынан адашкан дубаналар, ооруган тишти карап, көзү болсо боюнда бар аялдардын курсагында жүргөн табыптар. Айылдар буларды сезди, сезсе да үн каткан жок; талаа адамы конокко дасторкон жаят, сырына кулпу салат.

Бир күнү ушулардын бири — жибектен көрө суроосу көбүрөөк бир соодагер — Жакыптын айылына чейин жетип келди. Төөсүн чөгөрдү, буюмун жайды; аялдар чогулду, балдар үймөлөктөштү. Киши жибекти арзан берип, ордуна кабар алып жатты: — Быйыл айылда той болдубу, төрөт болдубу? Берекелүү журт экен бул жер, бешик көп терметилеби? Кемпирлердин бири, Камбардын энеси, тишсиз оозу менен күлдү: — Бешик дейсиңби, балам? Биздин айылдын кою козулайт, бээси кулундайт; аялдарыбыз бул тоодо туубас чыкты, суусунан го. Соодагер Чыйырды өткөн жакка

бир карады, дагы бир карады; бирок Чыйырды ал күнү кең ичигинин ичинде, жонунда бир жүк отун менен басып бараткан жана басышында тиги издеген нерсенин изи да жок эле. Соодагер кеч кирбей төөсүн тургузуп, келген жолу менен кетти. Кеткенден кийин Акбалта кемпирдин колунан кармады: — Оозуңдан айланайын, — деди, — бир жалган миң жанды куткарган күнү ал жалган дубага тете.

Так ошол күндөрү Жакып түш көрдү. Түшүндө таанывбаган бир тоонун чокусунаконуптур, колуна бир ак шумкар алыптыр; кандай куш дейсиң — тырмагы бөрүдөн өткүр, көз карашы чагылгандай; канатын бир жайса, көлөкөсү дүйнөнү басты. Куш силкинип чаңырганда асмандагы турналар тизилип жерге түштү, жердеги түлкүлөр ийинине кире качты. Жакып ойгонгондо жүрөгү көбүктөнгөн аттай туйлап турган. Ошол эле түнү Чыйырды да түш көрдү: оң алаканында күндү, сол алаканында айды кармап туруптур; экөө тең күйгүзбөйт, жылытат. Анан асмандан бир алтын кылыч түшүп, сабы өзүнөн-өзү Чыйырдынын колуна келди; кылычты белине курчанды, курчанганда жер солкулдады, бирок Чыйырды солкулдаган жок.

Таң атканда Жакып айылдын казандарын астырды, кысыр бээ сойдурду, түш садагасын берди. Акбалта баш болгон аксакалдар жыйылды; түштөр ортого салынды. Акбалта угуп, ак сакалын узакка сылап, анан тизесин таяп өйдө болду: — Суунун башын тоскула, сүйүнчүмдү бергиле! Ак шумкар дегениң — эр уул, Жакып; колуңа эр конот. Күн менен айды алаканда кармоо — эки дүйнөгө бирдей нур дегени. Алтын кылыч — көктөн берилген бек; курчанган эне — бек энеси болот. Сүйүн, Жакып! Кырк жылдык кургак сай сел көрөт.

Той кырк күнгө созулган жок, бирок кырк күндүк кубаныч бир күнгө батты. Көп өтпөй Чыйырдынын жүзүнө ошол белгилүү көлөкө, ошол таттуу чарчоо түштү: боюнда бар эле. Кош бойлуулуктун орто ченинде бир түнү Жакыпты ойготту; көздөрү караңгыда эки чоктой. — Эт жегим келет, — деди, — бирок кой эти эмес. Жолборстун жүрөгүн каалайм, Жакып. Жүрөгүм ошону сурайт, бербесең жүрөгүм мени жейт.

Жакып адегенде өз кулагына ишенген жок; анан түшүндү: бул талап аялдан эмес, курсактагыдан чыгып жатат. Мергендердин эң мыктысын тоого салды; киши жети күн тоо-таш кыдырып, кара бир жолборсту атып, жүрөгүн кесип алып келди. Чыйырды ал жүрөктү чокко кактап жеди; жеген сайын жүзүнө кан жүгүрдү, көзүнө жалын толду. Айылдын кемпирлери бири-бирине шыбырашты: — Жолборстун жүрөгүн жеген эненин уулу жолборс болот. Бул курсактагы — эрдин эри болот.

✦ ✦ ✦

Төрөт карышкырдан айга калган бир кыш түнү келди жана жеңил келген жок. Чыйырды эки күн, эки түн толготту; айылдын аялдары үйгө толду, аначылар тер төктү. Жакып ал күндөрү жылкысынын башында, алыскы жайыттагы үйүрлөрдүн арасында эле; чоң киши баласынын төрөлүшүн күтүп үйдө отурууну өзүнө эп көрбөгөндөн эмес, күткөн сайын ичине курт түшкөндөн үйүргө качкан. Үчүнчү түндүн таңында үйдүн ичин бир чаңырык толтурду; бирок бул чаңырык башка бөбөктөрдүн ыңаалаганына окшобойт, ккуш капчыгайда жаш бөрү улугансып жатты. Аначы аял баланы ала коюп, бир кызыкты көрдү: наристенин оң колу бек түйүлгөн, ачылбайт. Манжаларын араңдан ажыратышканда алаканынан жерге кара бир кан уюндусы түштү; таштай катуу, кой көзүндөй уюган кан.

Ошол түнү үйдүн үстүндө укмуштуу бир жарык айланды дешет; кимдир бирөөлөр түндүктөн жарык мамысы түшкөнүн, кимдир бирөөлөр айылдын тегерегинде ак сакал, ак селдечен караандар жүргөнүн айтышты. Чилтендер эле дегендер болду, кырктар келди дегендер болду. Ким эмнени көрсө — көрдү; бирок ортодо танылгыс бир нерсе бар эле: кыроолуу түндө үйдүн алдындагы кара таштын үстүнө кар жааган эмес.

Аялдар бири-биринин жүзүн карашты. Эң карысы, тишсиз оозу менен, унутулган бир сөздү эстеди: — Алаканына кан уютуп туулган — дүйнөгө кан төгүүгө келген. Же кыйратат, же курат. Бул бала экөөнү тең кылат.

Сүйүнчүчү Жакыпка атты аксатып жетти. — Сүйүнчү, Жакып, сүйүнчү! Көзүң жарык, уулдуу болдуң! Жакып бир азга ордунда катты; кырк жылдын арманы бир заматта көкүрөгүнөн өтүп, тили байланды. Анан сүйүнчүчүнү атынан кучактап түшүрүп, үстүндөгү ичигин чечип кийгизди, тогуз бээ кармап берди: — Аз да, — деди, — тиле менден эмне тилесең; бүгүн Жакыптан чыкпас нерсе жок!

Айылга жеткенче атын үч жолу алмаштырды; киргенде кашында кыроо, сакалында муз бар эле. Үйдүн босогосунда бир азга токтоду; кырк жылдан бери өтүп жүргөн ошол босого ал күнү өткүс тоо ашуусундай көрүндү. Ичкери кирип, Чыйырдынын купкуу, бирок жарык жүзүн карады, анан жөргөккө эңкейди. Наристе ыктаган эмес; эшиктен кирген кишини, аны эчак күтүп жаткансып, ирмелбеген көздөр менен карады. Жакып ошол караштын астында, өз уулунун алдында, кызык бир нерсе

сезди: кубанычтан аркы, урматка окшош бир нерсе. Жөргөктү кучактап, түндүккө көтөрдү: — Бергенге шүгүр, — деди, — алгандарыңдын баарына жооп кылып, бир ушуну бердиң; ыраазымын. Чыйырды жаткан жеринен акырын үн катты: — Кыркы чыга электе көзүнө мынчалык тиктебе, көз тийип кетет. Жакып күлдү; кырк жылда биринчи жолу, көкүрөгүнүн эң түбүнөн күлдү.

Той тартылды, Алтай көрбөгөн той: тогуз жерде казан кайнады, жүз бээ союлду, күрөшкөн күрөштү, ат чапкан чапты. Балбандар эр майданына чыкты; нойгуттун жигити калмактын ири балбанын үч чалууда жыкты да, Жакып экөөнө тең чапан жаптырды, ортодо таарыныч калбасын деп. Кымыз селдей акты, саалган саалды, ичилген ичилди; комузчулар түндү таңга улады. Калмагы, кыргызы — тегерек айылдардын баары келди; келген куру кайткан жок, атсыз келген ат минип кетти, жөө келген төө жетелеп. Тойдун ортосунда иш ат коюуга жеткенде аксакалдар бири-бирин караштьі; ат коюу оңой иш эмес эле, айрыкча мындай төрөттөн кийин. Так ошол маалда калың элдин арасынан бир киши сызылып чыкты; келгенин эч ким көргөн эмес. Ак сакалдуу, ак чепкендүү, колунда аса-таяк бир дубана; көздөрү эки терең кудуктай. Түз эле баланын жөргөгүн көздөй басты, эч кимден уруксат сураган жок, оң колун баланын чекесине койду: — Мунун аты мурун эле коюлган, — деди, — мага жалгыз айтуу калыптыр. «Ма» дегени — туткан тоо, «нас» дегени — элдин деми. Аты Манас болсун. Суусу Таластан, күчү Ала-Тоодон, өмүрү кыргыздан болсун. Он экисинде жолу ачылсын, артынан кырк чоросу кемибесин.

— Бата бер, дубана ата, — дешти; дубана эки алаканын жайып, бата берди. Анан эл кымызга, этке, оюнга бурулду; кайра бурулуп караса — дубананын отурган орду бош. Эшиктен чыкканын көргөн жок, атына мингенин көргөн жок. Акбалта кабагын чытып, чекесиндеги терди аарчып, акырын үн менен Жакыпка айтты: — Бул келген жөнөкөй пенде эмес эле, Жакып. Кыдыр эле десем — тилим барбайт, эмес эле десем — көзүм көрдү. Бирок атты ал койгон болсо — ал ат көктө коюлган.

Анан жүзү карарды: — Ал ат көктөн мурун Бээжиндин дептерине жазылган. Эсенкандын кырк тыңчысы ушул айылдардын арасында жибек сатат, дуба окуйт. Бул атты бүгүн бул жерде уккан жүз киши бар; эртең миң болот, бүрсүгүнү Эсенкандын кулагына жетет. Атты көмөлү, Жакып. Бала чоңойсун, аты топуракта уктасын.

Жакыптын ичи күйдү; уулунун атын дүйнөгө жар салгысы келген күнү көмүү — отту койнунда көтөрүп жүргөндөй эле. Бирок Акбалтанын көзүн карады да, баш ийди. Тойдогу элден ант алынды; айылдан айылга дайын кетти. Бала чоңойгон сайын

калың, түксүйгөн чачы менен ири мүчөсү үчүн ага бир ылакап табылды — жөнөкөй, көздөн далдоо тута турган ат: Чоң жинди. Тыңчылар келди, сурады, тыңшады; «Жакыптын кеч тапкан бир уулу бар экен» дешти, «аты ким экен?» дешти. Айылдын балдары да оозун бириктирип алган: — Чоң жинди, — дешти, — тентек бир бала, кой кайтарат. Тыңчылар жазып алып, өтүп кетти. Жалгыз бир жолу иш кылдын учунан кайтты: каландар кейиптүү бирөө айылдын балдарына курут таратып, тилдерин чечмекчи болгондо, кичинелердин бири оозунан чыгарып ийди: — Биздин Ма... Сөзү бүтө электе эжеси баланын желкесине бир чапты: — «Манап ата» дейбиз койчубузду, — деди, — сурай бербей эле койсоң боло. Каландар жылмайды, жылмаюусу көзүнө чыккан жок; эртеси ал жерден кетти, бирок Акбалтанын кишилери аны үч конуш жол бою алыстан аңдып жүрүштү, чыгышка бурулганын көргөндө жүрөктөрү оозуна тыгылып кайтышты. Даңзадагы ат дептерде күттү; ээси болсо Алтайдын койнунда, жалган аттын көлөкөсүндө өстү.

Өстү, бирок жөн өскөн жок; тагыраак айтканда, аны өстүргөндөр жөн өстүргөн жок. Алты жашында айылдын бүт балдарын артына ээрчитип, оюн деп курган согушта калмак бийлеринин уулдарын чаңга оодарчу. Сегизинде бир тайды куйругунан тартып өзөндөн чыгарды; онунда күрөштө он бештегилерди чалкасынан салды. Кылган тентектигинин эби-чеги жок эле: бирде бирөөнүн казанын көңтөрөт, бирде кербенчинин төөсүн үркүтөт, бирде калмак балдары менен мушташып, үчөөнү бирдей өзөнгө ыргытат. Бир жолу калмак бийлеринин биринин уулу оюнда жыгылып, ызасынан «сүргүндүн тукуму» деп кыйкырды; Чоң жинди баланы көтөргөн бойдон атынын учкашына салып, атасынын босогосуна алып барып таштады да айтты: — Уулуңду ал, тилин да ал; экөөнү бирге кармай албасаң — бирин мага бер. Бий адегенде көбүктөндү, анан баланын көзүндөгү жалынды көрүп унчукпай калды; ал унчукпоо айылдарда узакка айтылып жүрдү. Даттануулар Жакыптын босогосуна үйүлдү. Жакып бир жагынан ичинен сыймыктанып, бир жагынан жүрөгү түшүп жүрдү: бул ташкын сел көзгө урунат, урунганда Бээжиндин кулагы угат. Акыры Акбалта экөө баш кошуп, баланы айылдан алыс, тоо жайлоодо кой кайтарган салмактуу койчу Ошпурдун колуна берүүнү чечишти. — Кой кайтарсын, — деди Жакып, — колу ишке көнсүн, көзү көктөн түшсүн. Анан да жайлоо ээн; ээн жерде ат да көзгө урунбайт, бала да.

Ошпур кырк жылдык койчу эле; сөзү аз, камчысы даяр, жүрөгү боорукер киши. Чоң жиндини жанына алып, койдун тилинен, тоонун мүнөзүнөн, бөрүнүн изинен

билгенин үйрөтө баштады. Алгачкы күндөр оор өттү: бала үйүрдү чачат, кочкорлорду сүзүштүрүп кызыгына батат, качкан козуну кубалоонун ордуна маңдайына туруп күлөт. Ошпур бир кечте аны бөлүп койгон айранды ичип жатканынан кармады, камчысын көтөрдү; көтөрдү, бирок түшүрө алган жок, анткени бала качкан жок, башын ийген жок, төп эле көзүнө тигилди. — Ур, — деди, — акың болсо оорутпайт. Ошпур камчыны түшүрдү, бирок баланын жонуна эмес, өз өтүгүнө. — Сени менен биздин эсеп башка дептерде жүргүзүлөт, балам, — деп күңкүлдөдү; анан айрандын калганын өз колу менен ага сунду. Бирок шакирти койдон көрө койго көз арткан бөрүгө көбүрөөк кызыкчу. Жайлоодогу койчу балдарды башына топтоду; кырк чакты бала — жарымы кыргыз, жарымы кедей калмак балдары — ага өздөрүнчө эле «башчыбыз» дешти. Чоң жинди аларга тоодо оюн курду, бирок оюндары дайыма бир эшикке чыгып жатты: сап түзүү, буктурма коюу, каршылашты кыпчуурга алуу. Таяктан найза, кийизден калкан жасашты; таш ыргытууну, ат үстүнөн эңкейип жерден нерсе илип алууну мелдеш кылышты. Ошпур муну көрүп, көрмөксөн болуп жүрдү; жалгыз бир кечте, койлорду короого киргизгенден кийин, баланын жүзүнө узакка тигилди: — Сен койчу болбойсуң, балам, — деди. — Сен бөрү да болбойсуң. Сен — бөрүгө да, койчуга да көлөкөсү түшкөн нерсесиң; атыңды мен коё албайм, койгондор коюптур. Жалгыз тилегеним — ал көлөкө адегенде өз элин салкындатсын.

Чоң жинди ал түнү уктаган жок; ичинде бир нерсе, кыш алдында жаткан урук сыяктуу, кыймылдап жатты. Өз атын билчү эмес; бирок аты аны билерин, кайдандыр чакырып жатканын, чакырган үн улам жакындап келатканын сезгендей эле.

✦ ✦ ✦

Ошол жылдын күзүндө, бала он экиге чыгып бараткан кезде, Алтайдын ал аймагына Эсенкандын жаңы жер сакчысы келди: Кочку дешчү — эти кызыл, желкеси жоон, көздөрүнө кан чөккөн бир калмак бийи. Салыкты эки эсе алды, алып жатып бир эсе кордук кошту; айылдардын семиз көргөнүнүн баарын «хандын үлүшү» деп бөлдүрдү. Жакыптын үйүрлөрүнө көз артканын жашырган да жок; «сүргүн кыргызга мынча мал эмнеге» деп кобурап, кишилерин жайлоолорго салып, санак үстүнө санак жүргүздү.

Бир күнү Кочкунун жылкычылары — он атчан — Ошпурдун жайлоосуна чыгышты. Ал күнү иштери санак эмес эле; эт жегилери келген, алдынан чыккан биринчи үйүрдөн семиз бир бээни бөлүп, мууздаганы камынышты. Ошпур каршы

турду: — Бул мал Жакыптыкы, хандын үлүшү берилген; колуңарды тарткыла. Жооп камчы болду; камчы карт койчунун жүзүн жарды, ак сакалына кан куюлду.

Балдар таш үстүндө курут жеп отурушкан. Чоң жинди канды көрдү; ак сакалга куюлган канды, камчы кармаган эттүү колду, жерде эки бүктөлгөн карыяны көрдү жана көргөн замат көз алдына кызыл парда түштү. Кийин ошол жерде болгондор ант ичип айтып жүрүштү: бала ордунан турган жок — атып чыкты; колунда таяктан башка эч нерсе жок эле, биринчи атчанды таяк менен ээринен жулуп ыргытты, экинчисин жакасынан тартып жерге урду, жыгылгандын кылычын шыпырып алды. Он атчан он эки жашар баланын алдында адегенде күлүштү; анан күлкүлөрү жарымында үзүлдү. Кырк койчу бала оюнда үйрөнгөндөй эки каптал тараптан таш жаадырып, аттарды үркүттү; Чоң жинди кылычты бир шилтеди, дагы бир шилтеди. Эки калмак жерде калды, калганы аттарынын мойнуна жабышып качты; качып бара жатып артына карашты жана караганына өкүнүштү: бала качканды кубалаган жок; турган жеринде туруп, кандуу кылычы асманда, тоону жаңырткан үн менен айкырып жатты. Эмне деп айкырганын алыстагылар уккан жок; жакындагылар укту, бирок жылдар бою эч кимге айтпады.

Ошпур жүзүнүн канын аарчып жатып, баланын бутун карады, анан жүзүн карады жана биринчи жолу ага ийилди: — Мындан ары сага Чоң жинди дегенге тилим барбайт, — деди. — Бирок атыңды да көчөдө атабайм. Сен ким болсоң — ошосуң; атың сени өзү табат.

Кабар качкан атчандардан мурун Кочкуга, Кочкудан мурун айылдарга жетти; анткени кабардын буту жок, канаты бар. Оздон оозго өткөн сайын чоңоюп да кетти: он атчан жети болуп жатып жетимиш болду; таяк кылыч болду, кылыч чагылган. Жана бир жерде — кайсы оозда экени белгисиз — тыюу салынган ат биринчи жолу топурактын алдынан чыкты; бирөө, бир очок башында, үнүн акырын чыгарып айтты: — Бул Жакыптын уулу Манас болуп жүрбөсүн?

Ат бир жолу айтылдыбы — кайра алынбайт. Учкун кургак чөпкө түшкөн эле. Үч күндө үч өрөөн укту, жети күндө жети айыл; Алтай бир учунан бир учуна, жашыруун бир титирөө менен солкулдады: Манас, Манас, Манас. Кимиси бул атты коркуудан шыбырады, кимиси үмүттөн; сүргүндүн балдары ошол атты кайталай шыбырап уктап калышчу.

Кочку болсо коркподу да, үмүттөнбөдү да; каарданды. Эки кишиси өлүк, намысы жерде калган. Чабарман үстүнө чабарман салды, жети жүз атчанына жаа курдурду,

кылыч курчатты. — Бир койчу балакай, — деди, — Эсенкандын сакчысына кол көтөрүптүр. Барып ал айылды чөбүнө чейин шыпырбасам — мени Кочку дебей эле коюшсун.

Ал кечте Жакып үйүнүн босогосунда туруп, чыгыштагы тоолордун караңгылашын карап турган. Акбалта жанына келди, экөө бир азга унчукпай турушту. Анан карыя, үнү чарчаңкы да, кызыктай бир кубаныч менен да калтырап, сүйлөдү: — Уктуңбу, Жакып? Аты чыкты. Эми канча көмсөк — жаба албайбыз, канча качырсак — жеткире албайбыз. Кочку жети жүз атчан топтоп жатыптыр; жети жүздүн артында Эсенкан бар, Эсенкандын артында даңза. Дептердеги ат ээсин тапты.

Жакып жооп берген жок. Жайлоонун жолунан, кечки кызыл чаңдын ичинен, уулу түшүп келе жаткан: ийнинде таягы, жанында кырк бала, аркасында күн. Жакып ошол замат түшүндү: кырк жыл күткөн перзенти эч качан жалгыз анын перзенти болгон эмес; ал өчкөн очоктордун, чачылган айылдардын, Таласта калган өлүктөрдүн да перзенти эле жана бул карыз жети жүз атчан менен төлөнө баштамак. Ичинен ошол эски теректин түбүндө ичкен антын өткөрдү: бул жолдун эсеби бир күнү суралат; мен сурай албасам — уулум сурайт.

Тоолордун артында, көрүнбөгөн бир жерде, жети жүз аттын дүбүртү топтолуп жаткан. Жана Алтайдын үстүнө түшкөн ал түн мындан ары эч бир түн мурункудай болбосун билип тургансыды.

2-БӨЛҮМ

Кочкунун чабуулу жана Эсенкандын он миң колу

— ❖ —

Тойдун оттору өчүп, казандар сууп, конок аттары эбак өз жайлоолоруна тараган; бирок сөз оттон да, түтүндөн да узак өмүрлүү эле. Жакып уулунун урматына сойдурган жылкынын саны ооздон оозго өткөн сайын өстү; тогуз жүз бээ миң болду, миң болуп туруп миң беш жүзгө жетти; кымыз дайрадай акты дешти, алтын жамбылар каптап чачылды дешти. Сөз Алтайдын куйту өрөөндөрүнөн ашып, калмак бийлеринин боз үйлөрүнө чейин кирип барды жана ошол жерде, очок баштарында, шыбырга айланды. Шыбырдын боюнда чагым бар; чагым болсо бир туулдубу — сүт эмбейт, бешик сурабайт, бир түндө бой жетет.

— Бурут күчөп баратат, — деди бийлердин бири, кымыз кесесин тизесине таяп. — Сүргүн деп алып келген Жакыбыбыз малын саната бербес болду. Тоо аныкы, өрөөн аныкы; чөбү биздин чөп, суусу биздин суу, семиргени анын малы.

— Жалгыз мал болсо чыдамакпыз, — деди дагы бири, үнүн акырын чыгарып. — Бир уул төрөлүптүр. Туулган күнү ак сакалдуулар жыйылып ат коё албай, талаадан

келген бир дубана коюптур атын. Ал бала жөнүндө эмнелерди айтып жүрүшөт, укпадыңарбы? Бөрү караштуу, ажыдаар демдүү дешет. Оюнда теңтушун майып кылат имиш, ачууланса көзүнө кан толот имиш.

— Баладан эмне чыкмак эле, — деди үчүнчүсү; бирок үнү өзүнө да ишенимсиз угулду.

Анткени калмактын карылары эски дептерлерди билчү. Бээжинде, Эсенкандын сарайында сакталган даңзада — ал кара мукабалуу төлгө дептеринде — жазылуу эле: буруттан бир кандуу туулат, аты Манас болот, адегенде Алтайды, анан дүйнөнү тар кылат. Ушул жазуунун айынан канча жыл мурун кыргыздын кош бойлуу аялдарынын курсагы текшерилип, бешиктер тинтилип, Жакыптын айылы та Алтайга сүрүлгөн. Эми ошол сүргүн жеринде той тартылып, ат коюлган болсо, карылардын жүрөгү бекер жерден үркүп жаткан жок эле.

Сөз айланып-айланып, чек ара сакчысы Кочкуга жетти. Кочку дегениң Эсенкандын Алтай учундагы көзү-кулагы эле; бою эшик жабат, далысы эки кишилик, билеги темир ийчү; ачуусу да боюндай эле. Жети жүз атчанды бир ышкырык менен жыйнап, жети жүз атчанга бир караш менен тил тийгизчү. Чагым анын ордосуна жеткенде Кочку эт жеп отурган; майлуу манжасын жалап, бычагын ыргытты — бычак устунга сайылып, титиреди.

— Бурут Жакыптын малы биздин чөптү жеди, — деди. — Биздин сууну ичти, биздин кыштоону тебеледи. Бул — бир. Экинчиси мындай: сүргүн кулдун той тартканы — хандык доого умтулганы. Үчүнчүсү да ушул: мен, Кочку, бир койчунун семиргенине көз жумуптур дешпесин.

Шылтоо ушул эле; ниет башка эле. Кочкунун оюнда талоон жок болчу; талоон дегениң мал алат, жан калтырат. Анын оюнда тамыр бар эле: кырк үй кыргызды тамырынан казуу, очокторуна суу куюу, ошол аты элдин оозунда жүргөн баланы да ээринин кашына асып, Эсенканга тартуу кылып алып баруу. Жети туу көтөрттү; жети туунун астына жети жүз атчан тизилди. Соот кийилди, саадактар толтурулду, найза учтары күн нурунда балык кабырчыгындай ойноду. Кочку кара айгырына минип, камчысын шак эттирди.

— Эркегин кылычтан өткөргүлө, — деди. — Аялдарды, кыздарды алдыңарга салгыла. Малды айдагыла, үйлөрдү өрттөгүлө. Бирок ал баланы мага тирүү алып келгиле. Тирүү алып келгиле — Эсенкандын алдына өз колум менен таштайын.

Жети жүз атчан жүрдү. Туяк дабышы адегенде жамгырдай эле, анан мөндүрдөй болду, анан тоодон көчкөн таштай. Куштар үркүп учту, бугулар багытын өзгөрттү; чөпкө көмүлгөн талаа тынчтыгы келе жаткан нерсени баарынан мурун түшүндү.

Ошол сааттарда Жакыптын айылында турмуш күндөгү жайбаракат нугу менен агып жаткан. Таңкы туман Алтайдын этегинен эми гана сыйрылып, кийиз үйлөрдүн түндүктөрүнөн ичке түтүн созулуп жаткан. Аялдар саба башында кымыз бышып, карылар күнгө далысын салып, кечээги күндү кеп кылып отурушкан. Чыйырды уулунун жамачылуу чапанын тизесине алып оңдоп, ийне сайган сайын ичинен бир дуба өткөрүп жаткан. Он эки жылдан бери бул дубаны бир да калтырган эмес; анткени он эки жылдан бери жүрөгү кубаныч менен коркунучтун ортосунда илинип турган.

Манас ал күнү дагы талаада эле. Он экиге жаңы чыккан; бирок бою он бештеги жигиттен ашып, билеги кочкор мүйүзүндөй жооноюп калган. Бир караш бар эле анда — кишинин ичинен өткөндү окугандай; күлсө айыл кошо күлчү, кабагын чытыса карылар да сөзүн жарым жолдо кесчү. Кээде тентек эле, урушчаак эле; оюнда теңтушун кыйнаганы, калмак балдарын сабап, айылдарына өкүртө-өкүртө жибергени болор эле да, Жакып башын эки колдоп кармап: «Бул бала башыбызга иш салат», — деп кейичү. Чыйырды болсо уулун эч кимге жамандабай, жалгыз түндөрү, ал уктап жатканда, жүзүнө тиктеп отурчу: уктаган жүз — бала жүзү эле; ойгонгондо келген тиги башкасы — ал кимдин жүзү, биле алчу эмес. Ал күнү Манас теңтуш койчу балдары менен ордо ойноп жаткан; чүкөнү бир какканы бар эле — сөөк сыныктары таштай зуулдап, балдар каткырып качышчу. Жанында Торучаар бар эле; тору кашка, соорусу жазы, деми көрүктөй бир тай — Акбалта аны көргөндө: «Бул жаныбардын көзүндө тулпар оту бар, — деген, — жөнөкөй жылкыдан чыккан эмес бул».

Акбалта ал таңда эрте ойгонгон. Карылык уйкуну кыскартат; бирок аны ойготкон карылык эмес эле. Түшүндө кара бир булут көргөн; булут Алтайдын артынан көтөрүлүп, ичинде чагылгандын ордуна кылычтар жарк-журк этип жаткан. Үйүнөн чыгып, чыгышты карады, жерди тыңшады. Жер алыскы бир күүлдөө менен титиреп жаткан.

— Жакып, — деди, — малыңа киши жибер. Бүгүн үйүрдү тоо этегинен кайтарышсын, жакын кармашсын.

— Эмне болду, Акбалта, бөрү түштүбү?

— Бөрү болсо сүйүнмөкмүн, — деди Акбалта. — Бөрүнүн курсагы тоёт. Мен уккан күүлдөөнүн курсагы тойбойт.

Сөз оозунан түшө электе, күн түшкө жете электе, тоо жолунан бир атчан көрүндү. Ат көбүккө чөмүлгөн, үстүндөгү койчу канга. Найза тилгени ийнин жарып, жарым жанын жолго калтырган экен. Айылдын ортосунда аттан сыйгаланып түштү, оозунан кан аралаш бир гана сөз чыкты:

— Калмак... Жети туу... Келе жатышат...

Бир заматта кыямат түштү. Аялдар балдарын жыйнады, карылар саадак издеди, жаштар жылкыга чуркады. Жакыптын өңү күлдөй кубарды; малы көз алдынан өттү, сүргүн жылдары өттү, калмактын эски зомбулугу өттү.

— Кырк үй болсок кырк үйбүз, — деди колу калтырап, — алар жети жүз. Тоого чегинели, Акбалта. Мал кетсин, жан калсын. Калмак менен алышып болбойт, биз муну сүргүн жолунда үйрөнгөнбүз.

Акбалта ак сакалын уучтады; көзү алыста, чаң булуту көтөрүлө баштаган түздүккө кадалган.

— Качкандын жолу бир күнү бүтөт, Жакып, — деди. — Кыргыз Алтайга качып келген; Алтайдан ары качар жер, өлүмдөн башка, жок. Эрин жыйнаган жыйнасын; бирок муну бил: бүгүн бул жерде турбасак, эртең эч жерде тура албайбыз.

Бул сөздөр айтылып жатканда баланы эч ким ойлогон эмес. Бирок бала ошол жерде эле; талаадан кайтып, айылдын четинде туруп, угуп жаткан. Жарадар койчунун канын карады; боздогон аялдарды карады; атасынын күл өңүн карады. Ичинде бир нерсе кыймылдады — жылдар бою уктап жаткан, аты коюла элек бир нерсе. Кийин манасчылар ушул учурду айтканда дайыма бир сөздү кайталашат: баланын көзүнө кан толду, кан толгондо дүйнө кызыл көрүндү, кызыл көрүнгөндө коркунуч деген нерсе андан түбөлүккө ажырады.

Манас Торучаарга ыргып минди. Эч кимден уруксат сураган жок, эч кимге сөз айткан жок. Жалгыз, өтүп бара жатып, карыган бир чоронун колунан кылычты алды — атасы Жакыптын сандыгында сакталган, сүргүндөн бери кынынан чыкпаган эски кылыч эле бул. Сапты кармаганда кызык бир нерсе болду: кылыч алаканына жабышып калгансыды, эт менен темир бири-бирин таанып, экинчи ажырагысы келбеди. Бала муну таң да көргөн жок. Он эки жыл бою колу дал ушул сапты күтүп жүргөнсүдү.

— Манас! — деп чаңырды Чыйырды, айрылып кетчүдөй. — Кулунум, токто! Алар жети жүз!

Бала бурулуп, энесин карады. Карады да жылмайды — ал жылмаюуда бир нерсе бар эле: Чыйырдынын сөзү тамагына тыгылып калды.

— Эне, — деди, — мага ат коюлганда эмне делген эле, унуттуңбу? Мен качыш үчүн туулган эмесмин.

Анан Торучаарды такымы менен түрттү. Тай — ошол күнү тайлыктан чыгып ат болгон, ат болуп туруп тулпарга айланган Торучаар — азынады, тик көтөрүлдү, анан октой алдыга атылды. Артынан он беш-жыйырма кыргыз жигити да атка минип жөнөштү; бирок бири да ага жете алган жок. Бала алдыда, жападан жалгыз, көтөрүлүп келе жаткан чаң булутту көздөй учуп бара жатты.

Кочку түздүктүн тигил четинен маңдайынан чыккан жалгыз атчанды көргөндө адегенде күлдү.

— Буруттун акылы да малындай экен, — деди жанындагыларга. — Алдыбызга бала чыгарышыптыр. Кармагыла тигини, укурук менен алгыла, тирүү керек.

Алдыңкы топтон он атчан бөлүнүп, укуруктарын чечип, балага карай жайылды. Эмне болгонун арттагылар да толук ажырата алган жок. Тору ат бир оңго жатты, бир солго; кылыч бир көтөрүлдү, бир түштү; он аттын ону тең ээн кайтты. Укурук ыргыткандын колу билектен кетти, найза сунгандын найзасы саман чөбүндөй сынды. Бала кыйкырган жок, сөз айткан жок; жалгыз кылычы сүйлөп жатты жана кылычтын тили кыска эле.

Ошондо Кочкунун күлкүсү жүзүндө тоңду. Жети жүз атчанга белги берди; жети туу бирдей ийилди, жети жүз найза бирдей түштү, талаа бир учунан бир учуна туяк дабышына толду. Каршыдан келген болсо дагы эле жалгыз атчан эле — бирок эми эч кимге жалгыз көрүнгөн жок. Кийин тирүү калгандар ант ичип айтып жүрүштү: баланын төбөсүндө кара бир булут пайда болду дешти; булуттун ичинде боз жалдуу бир бөрү көрүндү дешти; оң-солунда кырк чилтен ат сүрүп, алды жагында бир куюн жүрдү дешти. Ким билет; коркунуч көздү чоңойтот. Бирок бир нерсе анык эле: Торучаар жети жүз аттын арасына киргенде, кирген бала эмес — кыргын кирди.

Кылыч оңго чапты — бир сап кулады; солго чапты — дагы бир сап. Манастын колу чарчоону билген жок; анткени алаканына жабышкан темир өзүнөн-өзү көтөрүлүп-түшүп жаткансып, бала жалгыз багыт берип жаткансыды. Ат үстүндө

эңкейди, түзөлдү, буралды; найзалар үстүнөн ашты, октор жанынан өттү; темир ага тийбөөгө ант ичкенсиди. Жети жүз кишилик кол бир баланын алдында экиге жарылды; экиге жарылганы үчкө бөлүндү, үчкө бөлүнгөнү чачырады. Калмак атчандары бири-бирин тебелешти; качкысы келген кача алган жок, анткени арттагысы дагы эле алдыга сүрүп жаткан; алдыга сүргөнү жыла алган жок, анткени алдыңкысы артка качып жаткан.

Кочку кара айгырынын үстүндө өз кишилеринин кыйраганын көрдү жана боюндагы бүткүл ачуу өкүрүккө айланды. Калканын шыпырып, дөө найзасын кармап, айгырды баланын үстүнө салды.

— Эй, бурут күчүгү! — деп күркүрөдү. — Атың ким сенин, көр ташыңа чектирип коёюн!

Бала тизгинин тартты. Чаң басылды; эки ат, эки дем бетме-бет калды. Жана ошондо бала ошол күнгө чейин майданда айтыла элек сөздү айтты; үнү али жооноё элек болчу, бирок талаа ал үндү көтөрүп кетти:

— Атым Манас. Жаттап ал; мындан ары сенин тукумуң бул атты түшүндө угуп, чочуп ойгонот.

Кочку найзасын ыргытты; найза баланын кулагынын жанынан өтүп, жерге сайылды, сабы титиреди. Торучаар алдыга атырылды. Кочку кылычка умтулду, үлгүргөн жок; анткени баланын кылычы андан ылдам эле. Бир шилтем — жалгыз бир шилтем — жана калмактын жети жүз атчан жыйнаган балбанынын башы денесинен бөлүнүп, талаанын чөбүнө түштү. Кара айгыр ээн ээри менен үркүп качты.

Муну көргөн калдык не туу тааныды, не буйрук; атынын башын бура алганы бурду, бура албаганы жөө качты. Жана качып бара жатып, артына кылчая берип, баары бир сөздү кыйкырып жатышты; ал сөз өрөөндөрдө жаңырды, чек ара боюна жетти, андан ары дүйнөгө тарады:

— Манас! Манас келе жатат! Манас!

Бир ат биринчи жолу душман оозунда коркунуч чаңырыгы болуп угулду. Аттын ээси болсо түздүктүн ортосунда атын токтотуп, энтиге дем алып, алаканына жабышкан кылычты карап турган. Кылыч ошондо гана, иш бүткөнүн түшүнгөнсүп, алаканынан акырын ажырады.

✦ ✦ ✦

Айылга кайтып келишкенде күн эңкейип калган эле. Алдыда Манас, артында аман кайткан жигиттер, эң аркада жетелөөгө алынган калмак аттары, терилген курал-жарак, жети жыгылган туу. Айыл эли жолго төгүлгөн; бирок адегенде эч ким кыйкырып сүйүнө алган жок, анткени көргөндөрүнө акылдары жеткен жок. Кеткен бала эле; кайтып келген — кайтып келгендин эмне экенин атай турган сөздү эч ким таба алган жок.

Чыйырды чуркап келип, уулунун тизесин кучактады, үзөңгүсүн өптү, бетин-башын сыйпалады: бир тырык, жалгыз бир сыйрык жок. Эне жүрөгү адегенде шүгүр келтирди, анан — энелик ушундай — андан терең бир коркунуч менен титиреди: бул баланы мындан ары кайсы жип байлайт, кайсы сөз токтотот?

Жакып уулун карады, карай берди; кубанычы коркунучу менен алышты. Түндөсү, от жанында, Акбалтага ичин төктү:

— Бир жагым курмандык чалгым келет, Акбалта. Экинчи жагым титирейт. Кочку Эсенкандын чек сакчысы эле. Чек сакчысынын башы жерге түшсө, ал баш Бээжинде угулат. Биз бүгүн жети жүздү кырдык; эртең жети миңи келет. Бүрсүгүнү жетимиш миңи.

— Туура айтасың, — деди Акбалта. — Бирок мен сага мындан жакшысын айтайын: бүгүн болгон нерсе болмок эле. Даңзага жазылган бешикте муунтулбайт. Сен мал камын таштап, эр камын көр. Тегерекке кабар сал; Алтайга чачылган канча кыргыз үйү болсо, ант берип өзүбүзгө тарталы. Бүгүн кырк үй элек; кырк үй бир бала менен жети жүздү кырса, төрт жүз үй эмнени кылбайт? Жалгыз терек бороон кайтарбайт, жалгыз эр журт кармабайт. Ал түнү айылда аза да, жашоо кубанычы да бар эле; чабуулдун алгачкы кагылышында курман болгон үч койчуга кошок кошулду, аман кайткандар үчүн шүгүр кымызы ичилди. Манас оттун ары жагында, тизесин кучактап, жалынды тиктеп отурду. Карылар андан көз алып качып, балдар ага батынып жакындай алган жок. Жалгыз Акбалта келип жанына чөгөлөдү, ийнине колун койду.

— Бүгүн корктуңбу, балам? — деп сурады акырын.

Бала ойлонду. Жалын көзүндө ойноду.

— Корккон жокмун, ата, — деди. — Бирок бир нерсе болду; аны биле албадым. Кылыч колума жабышканда мен мен эмес элем окшойт. Менден мурун туулган бирөө менин колум менен иш кылып жаткансыды.

Акбалта көпкө унчуккан жок. Анан өзүнчө сүйлөгөнсүп:

— Сенден мурун туулган — сенин атың, — деди. — Ат кишиден улуу, балам. Сен бешикте жок кезиңде эле атың Бээжиндин дептеринде жазылуу турган. Бүгүн ошол дептердин барагы козголду. Мындан аркыга жүрөк чыдасын.

Эртеси таңда Манас эч кимден сурабай, курман болгон үч койчунун үйлөрүн бирден кыдырды. Биринин энеси бар экен, биринин жесири менен эки жетими, биринин эч кими жок — жалгыз көгөнү чечилген бир аты калыптыр. Бала ар бир очоктун алдына чөгөлөп, башын ийди; жесирдин жетимдерин кучагына алды, ээсиз калган атты өз колу менен жемдеди. Сөз айткан жок; анын жашында сөз кандай болсо да жараша бермек эмес. Бирок ошол кыдыруу айылда ооздон оозго өттү жана ошол күнү көп жүрөк ага коркунуч менен эмес, башка бир нерсе менен — байланыш менен байланды.

✦ ✦ ✦

Бээжин алыс эле; бирок коркунучтун аты чарчабайт. Кыйроодон кутулган арттагылардан бир ууч киши тоо дебей, түз дебей, үч күн үч түн ат алмаштыра чаап жүрүп отурду; кирген ар бир конушта артын карады, ар бир чаң булутунан ошол баланы көрдү. Бээжиндин калың дубалдарынан ичкери киргенде үстүлөрүндө соот, жүздөрүндө өң калган эмес.

Эсенкан аларды ордосунда, бийик тактысында кабыл алды. Оң жагында сарайдын улуктары, сол жагында согуш бийлери тизилген; ортодо тилдери таңдайына жабышкан үч-төрт качкын жерге жыгылып, титиреп жаткан.

— Кочку кайда? — деди Эсенкан. — Жети туу менен кеткен; жети туунун кайтканын уккан жокмун.

— Каным, — деди ичинен бири, чекесин жерден көтөрбөй. — Кочкунун башы Алтайдын чөбүндө жатат. Жети жүз эр кетти эле; биз — кача алгандары. Бизди кырган кол эмес, каным, түмөн эмес; жалгыз бир атчан эле. Бир бала эле, каным. Тору бир тай минген; кылычы колунан түшчү эмес, колуна кошо бүткөнсүгөн. Үстүбүзгө

келгенде башында кара булут жүрчү; кырганы кырган, өлтүргөнү өлтүргөн эле. Качкандардын артынан аты жетти: Манас дешет, каным. Манас.

Ат такты бөлмөсүндө кылычтай шаңгырады. Бийлер бири-бирин карашты. Эсенкандын жүзү өзгөргөн жок; бирок тактынын алтын жалатылган кырына таянган колу акырын-акырын муштумга айланды.

— Дептерди алып келгиле, — деди.

Даңзаны алып келишти: кара мукабалуу, кырлары кармалай-кармалай жешилген, кулпусу күмүш төлгө дептери. Төлгөчүлөр, жылдыз санагандар, кум төккөндөр чакырылды; сарайдын эң кары окумуштуусу дептерди калтыраган колдору менен ачып, саргайган барактарды оодарды, оодарды, бир жерге келип токтоду. Окуду; окуган сайын өңү кубарды.

— Айт, — деди Эсенкан. — Сөздү ийрибе.

— Каным, — деди абышка, — жазылганы бул: буруттан бир кандуу туулат; аты Манас болот. Бешикте табылбаса — өсөт; өссө — он экиге чыгат; он экиге чыкканда майданга чыгат жана биринчи кылычын калмак канына малат. Мындан аркысы үчүн дептер мындай дейт: Манасты бала чагында кармабаган, эр чагында кармай албайт; эр чагында кармай албаган, алдында тура албайт. — Каным, эсептедим: Жакыптын уулу быйыл он экиге чыкты. Кочкунун каны — дептердеги биринчи кан. Жазуу күн чыккандай далилденди.

Бөлмөдө эч кимдин деми угулган жок. Эсенкан тактысынан турду; терезеге басты; дубалдардын ары жагына, батышка, ошол ченемсиз алыстыкка карады. Жылдар мурун ушул дептердин айынан кыргыздын бешиктерин тинттирген, кош бойлууларын карматкан, таппаган соң Жакыптын айылын дүйнөнүн учуна сүргөн. Жетет деп ойлогон. Алыстык төлгөгө кепин болот деп ойлогон. Болгон эмес.

— Бала чагында кармабаган, — деди өзүнчө, — эр чагында кармай албайт. Андай болсо бала чагында кармайбыз.

Бурулду; үнү эми буйрук үнү эле:

— Жолойду чакыргыла. Дөңгөнү чакыргыла.

Жолой келди: киргенде эшик ага тар келди. Калмактын балбаны — төө жыгып, буканы оодарган, бир отурганда бир бээнин этин жеп, тогуз саба кымызды төңкөргөн Жолой; жүзү казан карасы, үнү жер алдынан чыккансыйт. Дөңгө келди: какчыйган

арык, сырык бойлуу, көздөрү эки чок; аз сүйлөйт, сүйлөгөндө октой сүйлөйт. Экөө тактынын алдында турду.

— Уктуңар, — деди Эсенкан. — Алтайда бир бурут баласы менин чек сакчымдын башын кести, жети жүз эримди кырды. Дептер аны жазып жатат; дептер жазганды дүйнө сүйлөйт. Сүйлөтпөй тынч кылуу керек. Силерге он миң эр даярдатам: он миңи тең тандалма, он миңи тең соотчон, он миңи тең ток. Алтайга баргыла; Жакыптын айылын таратып салгыла; бирок негизги ишиңер бул: ал баланы мага тирүү алып келгиле. Тирүү дедим. Өлүгү керексиз; өлгөндүн аты өсөт, тирүүнүн тизеси бүгүлөт. Аны ушул тактынын түбүндө, чынжырда көрөйүн — ошондо дептерди жаап, уктай алам.

Жолой күлдү; күлкүсү көңдөй челек дүңгүрөгөндөй эле.

— Каным, — деди, — сен бир бала үчүн он миң эр бересиң; мен ал баланы курума кыстарып эле алып келем. Жети жүз кишилик үйүрдү кырыптыр; үйүр — үйүр, койчусу жок болсо кырылат. Бирок Жолой үйүр эмес.

Дөңгө эч нерсе деген жок. Жалгыз, даңзаны кармаган абышканын жүзүн карады; абышканын көзүндөгү нерсени көрдү жана ичине аты коюлбаган бир шек түштү. Бирок шек буйруктун жанында кул; унчукпады, баш ийди.

Он миң кишилик кол үч жумада жабдылды. Бээжиндин темирчилери күнү-түнү көөрүк басты; ок жонушту, найза курчутушту, соот токушту. Кампалар ачылды, төөлөр жүктөлдү; казандар, чатырлар, кошумча аттар, үйүр-үйүр союлчу мал жолго тизилди. Калың кол шаардан чыкканда дубалдардагы эл тамашага тура калды; туулар, желектер, найза токою өттү да өттү; өтүшү жарым күнгө созулду. Эң алдыда Жолой — тоодой атынын үстүндө өзүнүн тоодой денеси менен; жанында Дөңгө — арык жана унчукпас. Кол козголгондо добулбастар кагылды; добулбас үнү Бээжинде майрам эле, бирок ал үн батышты көздөй, талааны көздөй жол жүргөн сайын өзгөрүп, уккан кыргыз кулагында өлүм күүлдөөсү болмок.

Кол жүрдү. Конуштан конушка, кудуктан кудукка, ашуудан ашууга; ай жаңырды, ичкерди, кайра жаңырды. Жолдо Жолойдун табити колго дайын болду: ар конушта союлчу малдын эң ириси анын казанына кетти; жеди, жеген сайын күлдү, күлгөн сайын мактанды. Бир конушта, от башында, Дөңгөгө тийишти:

— Эмне унчукпайсың, куу сырык? Же сен да баладан коркосуңбу?

— Баладан коркпойм, — деди Дөңгө, оттон көзүн албай. — Мен дептерге жазылгандан корком. Кочку да жети жүз атчан менен кеткен; анын да күлкүсү сеникиндей шаңдуу эле.

Жолойдун күлкүсү жарымында үзүлдү; анан ого бетер катуу каткырык менен жабылды. Бирок ошол түнү Жолой да түшүндө тору ат минип жакындап келе жаткан бир карааңды көрдү жана тердеп ойгонду; эч кимге айткан жок. Алыстан караган киши болсо, асман четине жайылган ал карааңды жерден көтөрүлүп, Алтайды көздөй жай басып бараткан кара бир булутка окшоштурмок: алды чаң, арты түтүн, ичи темирге толгон булут.

✦ ✦ ✦

Ал булут али жолдо эле, көлөкөсү Алтайга түштү. Адегенде чек боюндагы мергендер кызыктай нерселерди сезди: калмак конуштарында бир кайнаган кыймыл, кербен жолдорунда бир жыштык. Анан, бир түн жарымында, кыргызга тууган чыккан бир калмак койчусу жанын байге сайып, Жакыптын айылына ат койду; Акбалтанын үйүнө алынды, кымыз менен эс алдырылды.

— Бээжинден кол козголду, — деди. — Он миң дешет. Башында Жолой менен Дөңгө бар имиш. Эсенкан: «Баланы тирүү алып келгиле», — дептир. Убактыңар — кар ашууларды жапканга чейин; андан кийин жол жабылат, бирок жазга алар ушул жерде болот.

Кабар айылга тарганда кимдир аялдар ыйлады, кимдир эркектердин тизеси бошоду. Он миң! Сандын өзү бир колдой эле; айтылган жерде дем кыстыктырып жатты. Жакып бир күн, бир түн үйүнөн чыккан жок; чыкканда көздөрү чүңүрөйүп калыптыр, бирок далысы — муну баары көрдү — сүргүндөн бери биринчи жолу түз эле.

— Мен малдын кулу элем, — деди чогулган карыларга. — Мал коркунучу мени жылдар бою ийди. Эми түшүндүм: малды да, жанды да сактаган жалгыз нерсе — биримдик. Акбалта эмне десе — ошол. Кабар салгыла; Алтайда, Чүйдө, кайда бир кыргыз очогу түтөп жатса — чабарман барсын. Айтышсын: Жакыптын уулу Манас майданга чыкты; Кочкунун башын алды; эми Эсенкан он миң кол менен келе жатат. Качар качсын; өлөр бизге келсин. Анткени биз мындан ары качпайбыз.

Чабармандар төрт тарапка учту. Жана Алтайдын өрөөндөрүнөн, куйту кыштоолордон, чачкын айылдардан тамчылап эл агыла баштады: кимиси үч атчан, кимиси он үйлүү; кимисинин колунда чоң атасынан калган дат баскан кылыч, кимисинде жалаң жүрөгү. Келишти, ант беришти; ант эски жол-жобо менен эле: ак кой союлду, кылыч үстүнөн аттап өтүштү, «Кайткан намарт болсун, кайткандын очогу өчсүн» дешти. Кырк үй жүз болду, жүз үй эки жүз; ар бир келген ошол баланы бир көргүсү келип, көргөндөн кийин кызыктай бир тынчтык менен ордуна отуруп жатты. Кишилер сан үчүн эмес, ошол караш үчүн келе жаткансыды. Ичтеринде карыган бир ырчы да бар эле; бир кечте от башында комузун алып, Кочку кыйроосун ошол күндөн эле күүгө сала баштады. Акбалта жылмайып колун көтөрдү: «Эрте, — деди, — дастан дегениң ээси бала чагында айтылса — жарым калат. Сен сабыр кыл; бул баланын ырын сенин неберелериңдин неберелери ырдайт». Ырчы тынды; бирок күү бир жаралган соң, тыюу менен өлбөдү; кыш бою аялдардын алдей ырына, койчулардын ышкырыгына сиңип жүрүп отурду.

Манас ал күндөрү аз сүйлөп, көп иштеди. Эртең менен жигиттерди түзгө чыгарып ат чаптырды, укурук ыргыттырды, жаа аттырды; колду жай дедиртпеди, өзү да эң алдыга түшүп, ар кимдин эки эсесин жасады. Кечкисин Акбалтанын тизесинин жанына отуруп, өткөн күндөрдү укту: кыргыздын Ала-Тоодогу түпкү журтун, Таластын суусун, аталар мүрзөсүн, сүргүндүн азабын. Уккан сайын баланын ичине бир нерсе топтолуп жатты; ачуудан терең, сагынычтан кенен бир нерсе.

— Ата, — деди бир кечте, — бул Жолой дегени кандай киши?

— Балбан дешет, — деди Акбалта. — Денеси дөбөдөй; бир отурганда бир ат жейт, турганда жер солкулдайт дешет. Күчү — кара күч; бирок кара күч да күч, балам, жеңил көрбө. Дөңгө болсо башка; ал аз сүйлөйт, көп көрөт. Мени коркуткан Жолойдун билеги эмес, Дөңгөнүн көзү.

— Он миң эр, — деди Манас, жалынга тигиле. — Жети жүздү көрдүм; он миңди көргөн жокмун. Көп дешет. Ата, бөрү үйүргө караган жерден караганда, койдун миңи да, бири да бирдей.

Акбалта баланын жүзүнө көпкө тигилди. Анан, ичиндеги чыйрыгууну билгизбей, күлдү:

— Бөрү дегениң да үйүрдөн акылдуу болушу керек, балам. Жүрөгүң — тоо; бирок тоого да жол керек. Сабыр кыл, ойлон, тыңша. Эр дегениң кылычтан мурун акылын курчутат.

Бир түнү Чыйырды уулунун чапанын жамап отуруп, ийнесин токтотту, маңдайында отурган Жакыптан акырын сурады: «Бул баланы биз өстүрдүкпү, же ал бизди өстүрүп жатабы?» Жакып жооп бере алган жок; очоктун чогун тиктеди, тиктей берди, анан өмүрүндө биринчи жолу малын эмес, уулун санады жана санаганы бир сөзгө батты. Экөө тең унчукпай калды; сыртта шамал келе жаткан кыштын алгачкы суугун кийиздин этегинен ичкери сыздырып жаткан.

Кыш босогого такалды. Алгачкы кар Алтайдын чокуларын агартты, анан этектерин жапты, ашууларды биринен сала бирин бекитти. Айыл кар астында бир жагынан дем алды, бир жагынан чыңалды: билишчү — кар мөөнөт эле, кечирим эмес. Кыштоолордо кылыч курчутулду, жаанын кириши жаңыланды, аттар арпага байланды; аялдар курут куруттады, эт какталды; түнкүсүн кароол бир да үзүлгөн жок. Чыйырды уулунун ар таң сайын бир эли өсүп жатканын көрүп, кубанычы менен коркунучун бир казанда кайнатып жүрдү. Жакып байлыгын биринчи жолу аябай төгүп, келген ар бир жарды түтүнгө мал берип жатты.

— Мал дегениң кара күн үчүн экен, — дечү таң калгандарга. — Мен муну алтымышымда билдим; силер жаш чагыңарда билгиле.

Ал эми алыста, кар али жаба элек түштүк жолдордо, кара булут илгерилеп жаткан. Жолой конуш жерлерде казан көңтөрүп эт жеп, каткырган сайын чатырларды титиретип, «Ал баланы курума кыстарып келем» деп мактанып жаткан. Дөңгө болсо түн сайын чатырынан чыгып, түндүк жакты, жылдыздарды карап; ичиндеги атсыз шегин эч кимге айтпай жүргөн.

Бир кечте, күн Ала-Тоонун артына эмес, Алтайдын артына кан кызыл болуп батып бара жатканда, Манас жалгыз өзү айылдын үстүндөгү дөбөгө чыкты. Ылдыйда үйлөрдүн түндүктөрүнөн түтүн булап, балдардын үнү угулуп, бир жерде бир эне алдей айтып жаткан. Түштүктү карады: булуттар ал жакта кара-кара үйүлгөн, келе жаткан нерсенин кабарчысындай. Кылычын сууруду; темир баткан күндүн кызылын алды.

— Келгиле, — деди; үнүн жалгыз талаа укту. — Жети жүз келдиңер, жети жүз жаттыңар. Он миң келгиле. Кыргыздын качкан күндөрү бүттү; мындан ары санаган силер болосуңар.

Кылычын кынына салды, атына минди, ылдыйга, очоктордун жарыгын көздөй түштү. Ал түнү айылда баары эрте жатты; жалгыз кароолчулардын көзү, кар жапкан ашуулардын караңгысында, жазга чейин бир да ирмелген жок.

3-БӨЛҮМ

Жолойду жеңүү жана кан көтөрүү

Кара кабар кар аралаш келди. Алтайдын түндүк ашууларынан түшкөн бир мергенчи, атынын оозу көбүк болуп, капталдагы айылга кире бакырды: он миң атчан, он миң кара тебетей, он миң найза, күндү чаң менен жаап келатыптыр. Жолой алдында экен дешти; тоодой киши, минген аты төөдөн ири, калканы тегирмендин ташындай кенен имиш. Жанында Дөңгө бар экен, артында Каман алп; Эсенкандын жарлыгы койнунда имиш: кандуу буруттун баласын тирүү алып келгиле, айылын күлүнөн таанығыс кылгыла.

Кырк үйлүү кыргыздын үстүнө ошол күнү кардын тынчтыгынан оор бир тынчтык түштү. Аялдар кийиз эшиктердин артына жашынды, балдар үнүн жутту, иттер да үрүүнү унутту. Жалаң жылкы туйлап турду түздө; мал жакындаган канды адамдан мурда сезет.

Кеч кирбей Акбалтайдын боз үйүндө кеңеш курулду. Ак сакалдар очоктун тегерегине тизилди, кымыз кесе колдо унутулду. Жакып эң түпкүрдө отурду; жүзү кыш ортосунда калган күзгү жалбырактай эле. Адегенде ал сүйлөдү, үнү титиреп чыкты:

— Агалар, туугандар... Мен бул Алтайга сүргүн болуп келдим, жылаңач келдим, ач келдим. Кырк жылда мал жыйдым, жылкы жайдым, малым адырларды жапты. Эми он миң атчан келатат. Он миң! Биздин эр киши саналса жүзгө жетпейт. Кылыч кармаар колубуз кайда, калкан болор төшүбүз канча? Малдын жарымын берели, жамбыларды алдына төгөлү, керек болсо... — деген жерде кекиртеги түйүлдү, бирок сөздү жуткан жеринен кайра чыгарды, — керек болсо кыздарыбыздан тартуу берели. Жолойдун алдына баш ийели, жаныбыз калсын. Мал табылат, жан табылбайт.

Акбалтай узакка очокко тигилди. Оттун ичинен бир нерсе окуп жаткансыды; балким өткөн күндөрдү окуп жатты, балким келе тургандарды. Анан жай-жай башын ийкеди:

— Жакып туура айтат, — деди. — Мен да салгылашмак элем, колумда дарман болсо. Бирок акыл — жүрөктүн оозун жабуу үчүн. Он миңге каршы жүз киши карышкырга каршы козудай. Тартуу берели, тил төгөлү, күндү куткаралы. Тирүү калган өчүн бир күнү алат. Өлгөндүн өчү болбойт.

Сөздөр ошентип айланды, кесе колдон колго өткөндөй оoздон оозго өттү, жана ар оозго өткөн сайын бир аз ийилди, бир аз кичирейди. Ошол маалда босого кыйчылдады, эшиктин кийизи серпилди, ичкери суук менен кошо Манас кирди. Он экиге жаңы чыккан, бирок далысы эшиктин боюн ээлеп турган; көз карашы муздун астынан аккан кара суудай — үстү тынч, түбү терең. Кочкунун канын кылычынан аарчыганына бир мезгил да өтө элек болчу. Кеңештин ортосуна чейин басып барды, эч кимден орун сураган жок, эч кимге баш ийген жок.

— Сөзүңөрдү босогодон уктум, — деди. — Кыз берели депсиңер. Мал берели депсиңер. Баш ийели депсиңер.

Жакып колун уулуна сунду:

— Балам, сен али баласың, кеңештин тили оор...

— Баламынбы? — Манастын үнү үйдүн кийизин титиретти. — Кочку келгенде да бала элем. Жети жүз атчаны менен келди, жети жүз ээри бош кайтты. Ата, сен малыңды санайсың; мен намысты санайм. Кыз дегениң — карындашым, эжем;

калмактын койнуна тартуу кылып саламбы? Мал дегениң — төрт аяктуу ырыскы; ырыскыны берген жанды да алат. Бирок ар бир кетти дегиче кайра келбейт. Кулак салгыла, ак сакалдар: коркуп жүз жыл жашагандан салгылашып бир күн өлгөн артык. Мен Жолойго баш ийбейм. Кааласаңар силер ийгиле; мен жалгыз чыгам алдынан, кылычым сынса тишим менен алышам, тишим сынса сөөгүм менен.

Очоктогу от чытырады; башка дабыш жок эле. Акбалтай баланын жүзүнө тигилди, тигилди да, ал жүздөн өз жаштыгын эмес, эч көрбөгөн бир нерсени көрдү: жеңилүүнү билбеген бир нерсени. Акырын өйдө болду, курун бекем тартты:

— Ногойдун каны соолубаптыр, — деди. — Мен жаңылыпмын. Карылык адамга өлүмдү дос кылып көрсөтөт да, уятты унуттурат. Салгылашалы. Өлсөк кар астында жатабыз; Алтайдын кары калмактын босогосунан ак.

Кеңеш тарап жатканда Жакып уулунун артынан босогого чыкты. Бир нерсе айтмак болду, айта албады; колун уулунун ийнине койду — ийин таштай эле. — Энең сени күтөт, — деди жалаң гана. Манас атасынын колун кармап, өөп маңдайына такты: — Ата, — деди, — малыңа ичиң ачышканын билем, сөзүмө таарынба. Сүргүн эмне экенин сен менден жакшы билесиң; мен билбегендиктен коркпой жаткандырмын балким. Бирок муну билем: бир ийилген моюн экинчи жолу оңой ийилет. Мен бул моюнду ийбейм, сен аман бол деп да ийбейм; уулуң кул атасы аталбасын деп ийбейм. Жакып караңгыда жутунду; кырк жылдык сүргүндүн бүт чарчоосу бир заматта үстүнө басты, жана биринчи жолу коркунучунун ичинде башка бир нерсенин — аты коюла элек сыймыктын кыймылдаганын туйду.

Ошол түнү кырк үйдө кырк очок таңга чейин күйдү. Кылычтар курчутулду, жааларга кириш тагылды, жебенин учтары кызыл чокто сууга салынды. Аялдар эрлердин жакасына ичине аят менен дуба тигилген тумарларды кадады. Чыйырды уулунун соотун өз колу менен байлады; ар түйүндө бир дуба окуду, ар дубада бир жутунду, бирок ыйлаган жок. Эне жүрөгү ыйлайт, эне көзү ыйлабайт; ыйласа уулга жамандык жугат.

Таң агара электе Манас Торучаардын жалына жүзүн сүрттү. Ат менен бала бир күндө туулган; экөө бир эмчектен ээмп чоңойгонсуп бири-биринин демин билчү.

— Бүгүн экөөбүздүн күнүбүз, — деди Манас. — Сен мүдүрүлбө, мен жазбайм.

Торучаар алдыңкы буту менен карды чапчып, астынан кара топурак чыгарды. Муну көргөндөр жакшылыкка жоруду: ат кардын астынан журтту таап жатат дешти.

✦ ✦ ✦

Жолойдун колу көрүнгөндө күн шашкеге жеткен. Адегенде мунарыктагы боз булут го дешти; булут жакындап, чаңга айланды; чаң жакындап, ат менен темирге айланды. Он миң атчан Алтайдын ак капталдарына кара селдей жайылды. Добулбастары күркүрөдү, сурнайлары улуду; үнү тоолордо тогуз ирет жаңырып, тогузунда тең кайра кайтты — тоолор да бул үндү үстүндө кармагысы келбегендей.

Алдыңкы кошуун Дөңгөнүн артына тизилген. Дөңгө кара сур алп эле; туусун өзү көтөрөт, эч кимге ишенип бербейт болчу. Кырк үйлүү кыргыздын каршысына жүз атчанга жетпеген тизилиш чыкканда каткырып жиберди:

— Ушулбу бурут? — деп күркүрөдү. — Бир ууч бит, бир кап сөөк! Эсенкан ушуга он миң эр чарчаттыбы? Четтегиле, буларды жалгыз өзүм эле айдап кетем!

Айдады да. Кара атын такымдап алдыга атырылды; артынан алдыңкы бөлүк үзүлүп чыкты. Кыргыз сабында жаалар бир оздон онтоду, жебе жамгыры биринчи катарды оруп өттү; бирок Дөңгө жебелерди калканына ала келе берди, келген сайын чоңоё берди.

Манас аны майдандын так ортосунан тосуп чыкты. Эки ат төш тирешкенде жер солкулдады; найза найзага келди, экөө тең сынды, кылычка жармашты. Дөңгөнүн кылычы оор түшүп жатты, ар түшкөндө аба зыңгырады; Манастыкы жыландай ийкем, көздөй ылдам эле. Үч ирет тегереништи майданда, үч ирет ажырашты, үч ирет кайра кармашты. Үчүнчүсүндө Манас Торучаарды тизеси менен солго жаткырды, Дөңгөнүн кылычы бошко шилтенди, жана ошол боштукта жаш кылыч мөндүрдөн ылдам түштү. Дөңгөнүн башындагы туулга экиге бөлүндү, туулга менен кошо тулку ээрден куюлду. Тоодой киши кардын үстүнө тоодой кулады; жыгылган жеринде кар астындагы кара жерге чейин чөктү. Туусу колунан ыргып, сабы сынган эле.

Алдыңкы саптардан бир күүлдөк көтөрүлдү; калмак аскери өз алпынын кулаганын көрүп биринчи жолу атынын башын тартты. Ошол замат кыргыз сабынан ураан үзүлдү, кырк үйдүн эрлери — артында койчусу, мергени, муруту тердей элек уланы менен — алдыга умтулду. Аз эле алар, бирок тар өткөөлдө аз болуу да өнөр; Акбалтай аларды эки капталга бөлүштүрүп, душманды сайдын кысыгына тарткан. Он миң киши кеңдикте күчтүү, тардыкта көптүк өзүнө өзү жоо: аттар бири-бирине чалынды, найзалар бири-бирине илинди, арттан келгени алдыдагысын тебеледи.

Жолой муну көрүп колун артка тартып, майдан ачтырды. Өзү атын алдыга салды; аты ат эмес, азман бир неме эле, баскан жеринен кардын астынан таштын үнү чыгып жатты. Жолойдун өзү болсо... көргөндүн тизесинин ныгы бошочудай эле. Башы казандай, колдору күрөктөй, үнү жердин астынан чыккансып угулат. Майдандын ортосуна токтоп, калканын көтөрүп бакырды:

— Кана ал Чоң Жинди дегени, ал жинди улан? Кочкуну кескен билек кимдики болсо, ошол чыксын алдыга! Эркек болуп туулса жекеге келсин; мен Жолоймун, калмактын балбанымын, астымдан тирүү чыккан болгон эмес!

— Издегениң менмин! — деди Манас да, сап жарып чыкты.

Жолой бала келатканын көрүп адегенде күлдү, анан күлкүсү жарымында үзүлдү; анткени баланын көзүн көргөн. Ал көздөрдө коркунучтан из жок эле, ал эми коркпогон көз балбандын билген дүйнөсүнүн сыртында жаткан.

Эки сап тең демин ичине катты. Бир жагында он эки жашар улан, экинчи жагында каршысындагыдан эки эсе чоң дөө; ортодогу кар экөөнүн арасында ак тагдырдай созулуп жатты. Чыйырды муну дөбөдөн, аялдар турган кырдан көрдү да, көзүн жумган жок; эне уулунун өлүмүнө карай алганда гана уул өлбөс болот дечү эски адамдар.

Кармашты. Адегенде найза менен: Жолойдун найзасы Манастын калканын тешип, ийин соотунан тайып өттү, Манастыкы Жолойдун калканында сынды. Анан кылыч менен: кылыч чабылган сайын учкун кардын үстүнө кызыл жылдыздай төгүлдү. Анан ат таштап күрөшкө турушту; эки балбан кур курга келди. Жолой баланы көтөрүп жерге чапмак болду, чаба албады; тамыры терeңдеги чынарды жулгандай эле. Манас аны бир силкти, эки силкти, үчүнчүсүндө Жолойдун тизеси кардын ичине чөгүп кетти. Он миң кол муну көрдү да, он миң ооздон бир эле кырылдак чыкты; калмак балбанынын тизе бүккөнүн ошол күнгө чейин көргөн эмес.

Мына ошондо Жолой эрге жарашпасты кылды. Койнунан боз кайышка оролгон жай ташын чыгарды; ал таштын дубасы калмак камдарынан калган — абаны былгытат, көктү жерге түшүрөт. Ташты алаканына алып окуп үйлөдү да, карга урду. Заматта айлана агарды да карарды; бороон көтөрүлүп, шамал ызгыганга айланды, көз көздү көрбөй калды. Кар жааганыбы, көк сапырылганыбы — билинбеди. Манас аркан ыргытты, аркан бошко кетти; кылыч шилтеди, кылыч туманды кести. Бороондун ичинен жалаң Жолойдун алыстап бараткан атынын дүбүртү угулду — дагы бир нерсе, кийин ант ичип айткандар болду, бир онтоо: анткени Манастын акыркы шилтеми

бошко кетпей, балбандын далысын жалап өткөн. Жолой канын кар жапсын деп бороонго далдаланып, жанын араң куткарып качкан экен.

Бороон кандай көтөрүлсө, ошондой басылды. Майдан кайра ачылганда Жолой жок болчу, бирок колу турган, эми колдун башына Каман алп өткөн. Каман алп аты айткандай кабандын өжөрлүгүндөгү салгылашчыл эле; Дөңгөдөй текебер да эмес, Жолойдой сыйкырчы да эмес — жалаң согушат, өлгөнчө согушат. Аскерин үч канатка бөлүп, үчөөнү тең каптатты.

Ал күндүн калганын кийин айткандар дайыма бир сөз менен айтышты: катуу мүшкүл, чоң согуш. Ураан да жок, көрсөтмө да жок; алкым алкымга, тиш тишке келген алышуу. Акбалтай жашына карабай жаасын тартты, аткан жебеси жазбады. Жакып да — малы үчүн титиреген Жакып да — колуна союл алып, бир калмактын башына сындырды. Күн түштөн ооду, бешимден ооду; кар кызылга боёлду, кызыл карарды. Каман алп үч ирет Манаска жетүүгө умтулду, үч ирет жолу торолду; төртүнчүсүндө жетти да, Манастын кылычы менен кездешти. Кыска болгон жок, оңой болгон жок; бирок акыры Каман алп да кулады, кулап баратып да кылычын таштабады — өлүгүнөн ажыратып алышты.

Кечке жуук кыргыз сабы бир маалда сөгүлдү; сол капталдагы жаштар артка жылды, калмак ошол жерден ичкери куюлду. Акбалтай муну көрүп атын ошол жаракага салды, ак сакалы канга боёлгон, үнү бүткөн: — Ногойдун балдары! — деп бакырды. — Артыңарда энеңер бар, аркаңар журт эмес чегингидей — аркаңар жар! Жаштар токтоду, кайрылды, жарака ачылгандан ылдам жабылды.

Баш жоголсо тулку тарайт. Он миң кол кечки күүгүмдө качканга айланды; бирок Алтай качканга жол бербейт. Түн киргенде асмандын өзү карарды, Эсенкандын аскери өткөөл билбейт, из билбейт; сүрүлгөн капталдарда аларды бороон тапты. Кими жарга кетти, кими кардын ичинде тоңуп калды, атынын капталын кучактаган боюнча катып калды. Алтайдын кары ал түнү бир колду жутуп, үстүн жаап койду; жазга чейин астында эмне жатканын эч ким билбеди. Качып кутулгандары бир ууч эле; ичинде Дөөдүр деген ири алп атынын башын Бээжинге буруп, кара кабарды Эсенканга жеткирмекке түндүн ичине сиңип баратты.

Кыргыз айылына кайткандар аз эмес эле, бирок кемтиксиз да эмес эле. Он жети эр кайтпады; он жети үйдө очок ал түнү өчүңкү күйдү. Жеңиш дегени ушул: бир көзү күлгөн, бир көзү канаган. Манас кайтпаган он жетинин үйүн бирден кыдырды, ар

босогодо тизе бүктү, ар эненин колун өптү. — Каны менде аманат, — деди. — Бул карыз мени менен; мен өлгөндөн кийин уулума, уулумдан уулуна өтөт.

✦ ✦ ✦

Жеңиштин жетинчи күнү кырк үйлүү кыргыз чогулду, жана ошол күнү кырк үй кырк үй болуудан чыкты. Акбалтай ортого чыгып колун көтөрдү:

— Ногой кандан бери башсыз калдык, — деди. — Баш жок болгондо моюн ийдик, сүргүн болдук, чачылдык. Теңир бизге бир эр берди; жашы бала, бирок иши кандан чоң. Кочкуну кескен ошол, Дөңгөнү кулаткан ошол, Жолойду качырган ошол. Сөзүм сөз: Манасты кан көтөрөлү!

— Көтөрөлү! — деди кырк үйдүн кыркы бир ооздон; жана ал жалгыз үн он миң колдун ураанынан бийик чыкты, анткени ичинде коркунуч жок эле. Каршы чыккан да болду адегенде; салт ушундай, бир добуш менен иш бүтпөйт. Бир кары бий, Ногой тукумунан үлүш үмүттөнгөн бирөө: — Баладан кан болмок беле, сакалы жок, кеңеши жок, — деди. Акбалтай ага бурулду: — Сакал текеден да чыгат, — деди. — Кандык жүрөктөн чыгат. Сен он миң атчандын алдына тостуң беле, сакалыңды алдыга сүрөгүдөй? Бий унчукпай калды; унчукпаган калбаганда иш салтка калды.

Салт билгендер салтын курду. Жылкынын ичинен кысыр боз бээ тандалды, кыбылага баш тартылып курмандыкка чалынды; каны кара турбасын деп кардын үстүнө эмес, ачылган топуракка агызылды, эти кырк казанда кайнап кырк үйгө үлөштүрүлдү. Анан түз жерге ак кийиз төшөлдү; кар үстүндөгү ак кийиз сүт үстүндөгү каймактай көрүнүп турду. Манасты ак кийиздин ортосуна отургузушту. Төрт жактан төрт аксакал кийиздин төрт учунан кармады — бири Акбалтай, бири Жакып; атанын колдору титиреп турду, бирок бул жолу коркуудан эмес. Көтөрүштү. Бир... — деп кырк үйдүн аялы-эркеги бир ооздон күркүрөдү: кан! Эки... — кан! Үч... — кан! Үч ирет көтөрүштү, үч ирет түшүрүштү, үчөөндө тең асман жаңырык берди.

Анан Акбалтай үйүнүн эң түпкү сандыгынан кырк жыл кийизге оролуп сакталганды чыгарды: Ногойдон калган көк тууну. Сүргүнгө чыгарда эч ким көрбөсүн деп сабынан сууруп, койнунда алып жүргөн; кырк жыл, ар көчтө эң оор жүгү ошол болгон — салмагы канаттан жеңил, мааниси тоодон оор. Туу жаңы саптын учуна байланып, көккө тартылды. Көк жалдуу туу Алтайдын аязында бир силкинди да, анан

шамалды таап желбиреди. Аны көргөн карылар чыдай албады; ыйлашты, жашырышкан да жок. Кырк жыл мурун түшкөн туу кайра көккө көтөрүлгөн; сүргүн ошол замат бүтө элек болчу, бирок ошол замат өлгөн эле.

Ошол күнү той курулду; сүргүндүн кырк жылында көрүлбөгөн той. Казандар кайнады, кымыз селдей акты, комуз түн жарымына чейин басылчудай болгон жок. Жаштар күрөшкө турду, аттар жарышка салынды; кичине бир улан, тили жаңы буралган улан, чоңдордун оозунан илип алып Манастын атына биринчи мактоону айтты, баары күлдү, кими күлүп жатып көзүн аарчыды. Жалаң он жети үйдүн алдынан өткөндө үндөр басаңдап, кеселер түшүп, баштар ийилип жатты; тойдун ичиндеги аза кымыздын ичиндеги туздай эле — аз, бирок дайым бар.

Манас ордунан турду, жана он эки жашар кан биринчи жарлыгын айтты:

— Бул туунун астында жалган айтылбайт, жетим ыйлатылбайт, конок ач жаткырылбайт. Ким алсызды эзсе, адегенде мени алдынан табат. Дагы бир сөз: бул туу бул жерде, бөтөн жерде кадалган боюнча калбайт. Аталарымдын журту Ала-Тоого, Таластын суусуна чейин барат. Ант болсун.

— Ант болсун! — деди кырк үй; жана ант кар бүртүгүндөй ар баштын үстүнө өз-өзүнчө конду.

Ошол күндөрдүн биринде бир таңда Манас жылкыны кайтарууга эрте чыккан. Түздүн учунан жалгыз бир караанды көрдү: боз эшектүү, боз чапандуу, ак сакалы төшүнө түшкөн бир абышка. Ал жактан келген да жок эле, ал жакка кеткен да жок; кар үстүндө эшектин изи да жок. Манас жакындап, салам берди. Абышка саламын алып, көзүн баланын жүзүнө кадады; ал көздөр көктөй эле, түбү көрүнбөйт.

— Кан болупсуң, — деди. — Кийиз сени көтөрүптүр. А сен эмнени көтөрөсүң, аны билдиңби?

— Журтумду, — деди Манас. — Элимди, жетимди, карыпты.

— Кылычың курч, билегиң темир, — деди абышка. — Бирок кылыч бир күнү мокойт, билек бир күнү чарчайт. Мокобосту, чарчабасты тиле. Жаратканды бил, Жаратканга таян; бергенине шүгүр кыл, алганына сабыр кыл. Элиңе көпүрө бол: үстүңөн өтүшсүн, чарчаганыңда наалыба. Дагы муну унутпа, төшүңө жаз: залимдин өмүрү кырк күн, кырк биринчи күнү эсеп суралат.

Манас атынан түшүп, абышканын колун өпмөккө ийилди. Ийилди — колдун ордунда жалаң аяз калды. Тура калганда түздө эч ким жок болчу; эшек да, чапан да, из

да жок. Жалаң турган жеринде кар эрип, алакандай жерде кара топурак ачылып, топурактан буу түтүп турду. Манас ал боштукка узакка тигилди, анан ичинен бир нерсенин жуулганын туйду; дайра өткөндөй, гусул алгандай. Кызыр эле бул, кийин түшүндү; Кыдыр дешкен, тарыккандын жанына ак сакалы менен келген пир. Ал күнү айылга кайтканда жүзүндө бир жарык бар эле, Чыйырды көрөр замат тааныды:

— Балама нур тийиптир, — деди да, шүгүр саждага жыгылды.

✦ ✦ ✦

Ал кыштан чыгып жай жүргөндө Манастын ичине бир курт түштү; кымыз да баспады, аң уулоо да алаксытпады. Акбалтайга ачылды:

— Ата, — деди, — мен Ала-Тоону эч көргөн эмесмин. Талас дейсиңер — ыйлайсыңар; Кең-Кол дейсиңер — унчукпай каласыңар. Журтту көрбөй туруп кантип сагынам, сагынбай туруп кантип алам? Жол көрсөт: барып көрөйүн. Анан айтышат го, Ат-Башыда Кошой бар дейт, улуу Кошой, атамдын атасынын туз-нан досу. Ага барайын, колун өбөйүн, акылын алайын.

Акбалтайдын көзү күлдү:

— Кошойго барган куру кайтпайт, — деди. — Ал — кыргыздын калган тиреги; биз сүргүндө эридик, ал ордунда турду. Бара гой, балам. Бирок аз атчан менен бар; көптүк кытайдын чалгынчысына кабар болот.

Жакып адегенде каалабады; кан болгон уулдун жолдо эмне жумушу бар, кытайдын көзү ар таштын артында, деди. Бирок Чыйырды күйөөсүнүн колуна колун тийгизди: — Кое бер, барсын, — деди. — Куш ууяны көрбөй уя салбайт. Жакып аялынын үнүндөгү ал эски, сүргүндөн мурунку күндөрдүн үнүн угуп унчукпай калды.

Манас жанына алты жигит алды, Торучаарга минди, түштүктү көздөй жол тартты. Жол узун эле: үч күн тоо ашышты, үч күн чөл кечишти, үч күн суу бойлошту. Өткөн жерлеринде конок болушту; кээ айылда аттарын жашырышты, кээ айылда жашыруунун кереги калбады — Алтайдагы согуштун кабары желден ылдам жүрүп, кырк үйдүн кары көмгөн он миң атчан ооздон оозго өтүп жүз миңге жеткен экен. Бир ак сакал койчу кымыз сунуп жатып Манастын жүзүнө узакка тигилди: — Сен ошолсуңбу? — деп сурады. Манас: — Ким? — деди. Койчу: — Келери айтылган, — деди да, башка эч нерсе дебеди; кымызды сунду, колун төшүнө койду, малына

кайрылды. Алтай артта калды; алдыларында атын ырлардан билген жерлер биринен сала бири ачылды. Жана бир таңда, таң сүрүлүп атканда, мунарыктын боюнда ак тиштүү бир тизилиш көрүндү: Ала-Тоонун өзү эмес эле али, алыскы бир бутагы, кабарчысы; бирок Манас тизгинин тартып, узакка сөз айтпады. Анан жалаң мындай деди:

— Ушул тура. Адам көрбөгөн жерин да сагына алат тура.

Ат-Башыга жеткенде Кошойдун журтун сураштын кереги калбады; түздүн ортосундагы ак ордону, тегерегине курулган жүздөгөн боз үйдү ким болсо да көрсөтчү. Кошой аларды босогодо тосту. Жашы жетимиштен ашкан, бирок турушу асканын турушу эле; далысы эшиктин кашегин эки жактан кармап, ак сакалы куруна жеткен. Манас атынан түшүп басты; Кошой да басты; ортодо кучакташты. Абышка баланы бир колу менен кысты, анан артка тартып жүзүнө тигилди, тигилди:

— Жакыптын уулу, — деди. — Ногойдун небереси. Уктук сени, уулум; Алтайдан эскен жел атыңды бул жерге чейин жеткирди. Кочку дешти — ишенбедик; Жолой дешти — ишендик, анткени жел жалган айтпайт, бир кабарды эки жолу алып келбейт.

Үч күн үч түн конок болушту. Койлор союлду, кымыз куюлду, алыскы айылдардан Кошойдун тегерегиндеги бийлер келди — жаш канды көрүүгө. Бирок Манастын издегени той эмес эле; түндөсү, эл таралгандан кийин, Кошойдун тизесинин түбүнө отуруп сурай берчү: журт кантип жоголот, кантип кайра алынат; кытайдын күчү эмне, алсызы эмне; кан дегениң эмнени кармайт, эмнени коё берет. Кошой да айтып берчү; сөзүн жай, таш үстүнө таш койгондой курчу.

Үчүнчү түнү Манас сурады:

— Ата, билегиңдин күчүн айтышат да, бир окуяңды дайыма жарым калтырышат. Билерик дешет да, унчукпай калышат. Ким ал Билерик?

Кошой бир азга очокко тигилди. Сыртта шамал үйдүн кийизин сыйпалап жаткан.

— Аны сага айтып берейин, — деди акыры, — анткени жолуңа керек болот. Бирок бил: бул окуя кымыздай ичилбейт, таштай жутулат; кекиртегиңде калса чыгарууга далбастаба, калсын. Ук.

Айтты да; очоктун чогу өчкөн сайын эч ким туруп отун салган жок, караңгылык сөздүн тегерегине кийиздей оролду:

— Айдарөө дешчү, бизден бир кан эле; уулу бар болчу, Билерик деген. Жигит дегениң кандай болот — мына ошондой: сөзү ток, көзү өткүр, колу ачык. Кытай ал

жылдары чекти кысып, эр деп таанылганды тапса же кырчу, же байлачу. Билерикти той кайтышында, жанында беш атчаны менен курчап алышты; беш жүз киши менен курчашты, уулум. Бешөө салгылашып жыгылды; Билериктин атын жебе менен кулатышты, өзүнө аркан үстүнө аркан ыргытып тирүү алышты. Тирүү керек болгон аларга, анткени Эсенкандын зындан сакчылары тирүүдөн коркчу, корккондорун жер төлөдө сүйрөтүп кыйноодон ырахат алышчу.

— Алып кетишти аны ичкериге, таш зынданга. Зындан дегеним — жер астындагы бир кудук: түбү ным, дубалы тайгак, төбөсүндө бир тешик — асман бир табактай гана көрүнөт. Ошондон ылдый күнүнө бир ирет кургак нан ыргытышат, бир ирет карашат: өлдүбү деп. Билерик өлбөдү. Биринчи айда да, экинчисинде да. Кытай таң калды; таң калганда оюн курду. Дешти: бул бурутту салгылаштыралы, зындан сакчыларына тамаша болсун. Он эки күн, уулум... он эки күн, күн сайын ал кудуктан чыгарып майданга коюшту, каршысына күн сайын башка желдет, башка балбан, кээде экөөнү тең кошо салышты. Куралсыз эле; колуна тийгени же сынык союл, же душманынан жулган бычак. Он эки күн жалгыз салгылашты. Жыгылды, турду; канады, соолду; ар кечте кудукка кайра ташталды, ар таңда кайра чыгарылды. Он экинчи күнү каршысына салынган акыркы киши майдандын ортосуна токтоп, салгылашпады. Эмне үчүн десең: көзүн көргөн. Желдет көзү өлгөн адамды өлтүрө алат; көзү тирүү адамдан желдет да коркот.

Кошой унчукпай калды, кымыздан бир ууртам алды, улантты:

— Кабар бизге жеткенде мен жаш эсептелчүмүн; сенин азыркы жашыңдан эки эсе улуу элем. Айдарөө эшигиме келди, ак сакалын жерге койду: уулумду кытайдан ким алат, деди. Кан болгонго барган адегенде, бий болгонго барган; кими мал сурады, кими убакыт сурады, кими эле качты. Мага келгенде үмүтү түгөнгөн; үмүтсүз адамдын өтүнүчү өтүнүч эмес, керээз. Алдык, уулум. Кантип алганыбыз узун окуя; кээде түн жүрдүк, кээде күндүз тил төктүк, кырк күндө жеттик, кырк жерде эс алдык, эң аягында зындандын өзүнө такалдык. Эшигинде салгылаштык да; ал салгылашта эки жолдошум калды, аттары менде жазылуу, ар курмандыкта эскерем. Аны кудуктан чыгарганда тааныгыс эле: чачы кийиз болгон, денеси сөөк. Бирок мага биринчи сөзү эмне болгонун билесиңби? «Кошой аба, — деди, — атым калды аларда; атымды да алалы». — Кошойдун ак сакалы титиреди; күлгөнү же ыйлаганы — билинбеди. — Мына эр дегениң ошол. Зындан денени алат, ар менде калат дегени.

Манас очоктун кызыл чогуна тигилип отурган; муштумдары тизесинин үстүндө түйүлгөн, ээги бекем кычылган. Кошой анын жүзүн чоктун жарыгында сыдырды да, айтарын так ошондо айтты:

— Муну сага эмнеге айттым, билдиңби, уулум? Билерик бир киши эле; бүгүн кытайдын зынданында миң Билерик жатат. Кими биздин уруктан, кими башка уруктан; кудуктун түбүндө урук суралбайт. Ал эми биздин элибиз кырк жылдан бери Алтайда — ошол кудуктун кенен түрү: үстү ачык зындан. Сени кан көтөрүшүптүр; кийиз сени көккө көтөрдү дешти. Кийиз көтөрөт, уулум; кармаган ант кармайт. Антыңды уктум сенин: сүргүн бүтөт дедиң. Мен ага бир сөз кошоюн, койнуңда алып жүр: сүргүн бүтөт, туткундар бошойт, туу Таласка кадалат. Бул үчөө бир; бири кем калса үчөө тең жалган болот. Ала-Тоо сени күтөт. Мен да мындан ары өлөр күнүмдү эмес, сенин келер күнүңдү санайм.

Манас ордунан турду. Үйдүн ортосунда, очоктун башында, оң колун төшүнө койду:

— Ата, — деди; үнү жай эле, бирок үйдөгүнүн баары укту жана жылдар өткөндөн кийин да укканын айтып жүрдү. — Ногойдун туусу үстүнө, боз бээнин каны үстүнө, мени көтөргөн ак кийиз үстүнө ант болсун: сүргүндү бүтүрөм. Кудуктагыларды чыгарам. Тууну Таласка кадайм. Муну кыла албасам атым өчсүн; Манас дешпесин мени.

Кошой өйдө болду, эки колу менен баланын башын кармап, маңдайынан өптү:

— Кабыл болсун, — деди. — Кырк жылдан бери эч кимге бербеген батамды сага бердим.

Эртеси таңда жолго чыгышты. Кошой коноктору түздүн учуна чейин узатты; коштошордо Манастын ээрине бир саадак толо жебе байлатты — өз колу жонгон жебелерден. — Булар жазбайт, — деди. — Мен жазган күнү жонгон эмесмин. Манас бурулуп акыркы ирет карады: абышка ат үстүндө, ак сакалы желде, арттарынан карап турган; артында Ат-Башы түзү, түздүн артында, алыста-алыста, кар баскан кырлары менен журттун өзү.

Түндүккө, Алтайга кайрылышты. Кайтар жол барар жолдон кыска көрүндү; дайыма ошондой, ант жүктөгөн адамдын жолу кыскарат, анткени ою жолдон мурда жетет. Бир конушта, түндө, алты жигиттин эң жашы Манаска жакын келди: — Кан агам, — деди, — Кошой ата айткан ал кудукту ойлоно берем. Он эки күн... Мен бир

күн чыдайт белем, билбейм. Манас жылдыздарды карап жаткан: — Билерик да билчү эмес, — деди. — Эч ким билбейт, күн келгенге чейин. Ошон үчүн ант ичилет; ант — билбеген күнүндүн ордуна берген сөзүң.

Жол бою Манас аз сүйлөдү; ичинде жебедей бир нерсе керилип, коё берилер күнүн күтүп жаткан. Билген жок ал: ал күн ойлогонунан жакын эле — алар туштүктө ант ичип жатканда, Бээжинде Эсенкандын алдында бир алп тизе бүгүп, Алтайдын карына көмүлгөн он миң кишини бирден санап жаткан, жана дептерлери ачылган кытай кырк үйлүү айылдын үстүнө жаңы бир кара булутту оодарып жаткан. Алтайга жакындаган сайын көк пастады, жел катуулады; Торучаар себепсиз кишенеп, кулагын түндүккө тикти. Манас атынын мойнун сылады:

— Сен да туйдуң, — деди. — Келатышат. Келе беришсин.

4-БӨЛҮМ

Алтай согуштары

— ❖ —

Бээжиндин токсон дарбазалуу сарайына кыш кыроодон мурда коркунуч болуп кирди. Дөөдүр алп жолдо үч ат көторуп, төртүнчүсүн дарбазанын алдында өлө чарчатып келди; соотунун топчулары үзүлгөн, туулгасынын жалатмасы күбүлгөн, сакалына Алтайдын кыроосу сиңген. Аны көргөн сарай айарлары бири-бирин карады: Дөөдүр дегени тоодой киши эле, далысына урсаң таштай үн берчү; эми ал тоо үрккөн тайдай энтигип турат. Мрамор айбандарды басып өттү, алтын саймалуу көшөгөлөрдү жарды, Эсенкандын тагынын алдына тизелей чөктү да, башын жерден көтөрбөй сүйлөдү.

— Каным, — деди, — Алтайдан кара кабар алып келдим. Кыргыздын ичинен бир бала чыкты; атын Чоң Жинди дешет, Улуу Дөөрүгөн дешет. Ал жинди дегени сен жиберген балбандарды эгин оргондой орду. Дөңгө кулады, Каман алп топуракка аралашты, он миң кол Алтайдын карына көмүлдү. Жолойдун өзү — ал казан курсак, кырк кишилик аш жеген Жолой — жай ташы менен абаны былгытып, жанын араң куткарды. Жарадар качты, каным; дөө дегениң жарадар качты.

Эсенкан тагында кыймылдабады. Жалаң манжалары тизесинин үстүндөгү жибек чепкенди акырын-акырын бырыштырды. Бир бала. Бир жинди бала. Он миң аскер. Айбандагы вазирлер дем алуудан коркуп калышты; анткени кандын унчукпаганы сүйлөгөнүнөн жаман эле. Ичине ошол замат бир курт түштү — кырк жылдык кандыгында эч бир жоо колу ичине андай курт түшүрө алган эмес. Курт короого бир түштү дегиче сан пайда бербейт; Эсенкан муну кой ээлеринен жакшы билчү, анткени кырк жылдан бери карышкырлык кылып келген өзү болчу.

— Бала дедиң, — деди акыры. — Канчада бул бала?

— Билген жок, каным. Кими он эки дейт, кими он төрт. Бирок салгылашканын көргөн жашын сураганды унутат.

— Аты ким?

— Кыргыз аны Чоң Жинди дейт. Жинди дешет; бирок каным, мен ал көздөрдү көрдүм. Жиндинин көзү эмес эле ал көздөр. Жинди чапканда күлбөйт; ал күлүп жатты.

— Дептерлерди алып келгиле, — деди. Үнү жай эле; жай үн Бээжин сарайында бийик чаңырыктан көп адам өлтүргөн.

Даңза деген кара дептерлерди алып келишти; кырк катчы кырк сандыкты ачты, түрмөк-түрмөк жазуу төгүлдү. Бээжиндин дептеринде баары жазылуу эле: кайсы жылы кайсы талаада канча кулун туулганы, кайсы айыл кайсы ашуудан көчкөнү, кайсы кандын дасторконунда канча кесе кымыз ичилгени. Кытай кылычынан көрө дептерине ишенген өлкө эле; жана дептер ошол күнү ээсин уятка калтырды. Эсенкандын башкы жылдыз санагычы алты жыл мурунку жазууларды таап, титиреген манжасы менен саптарды сыдырды да, акыры бир жерге токтоду. Ал жерде алты жыл мурун төлгөчүлөрдүн, жылдызчылардын, көзү ачыктардын айтканы жазылуу болчу: кыргыздын ичинде Жакып бай деген кишиден бир уул туулат, аты Манас коюлат, ал Манас чоңойсо кытайдын эшигине кара күн туулат. Ошол күнү бул жазуу жазылганда Эсенкан Алтайга айарларын жиберип, «Манас деген бала издегиле, тапкыла, бешигинде муунткула» деген. Айарлар жылдар бою кезип, айылма-айыл кыдырып, балдардын атын бирден сураган; Манас аттуу эч кимди таппай, жалаң Жакыптын үйүнөн мурду шүйшүндөгөн, чачы кийиз, кылганы жинди бир уланды көрүшкөн. Аты ким эле ал уландын? Жинди. Дөөрүгөн.

Эсенкан эки жазууну үстү-үстүнө койду; алты жыл мурунку жазуу менен Алтайдан келген кабар эки бычактай бири-бирине кабышты. Жана чындык караңгы суудан чыккан таштай ачыкка чыкты: Жакып уулун Жинди деген ат менен жашырып, чоң кытайды жылдар бою алдап келген. Бешикте муунтулмак бала чоңоюп, жинди деп эсептелген улан кол кыярга айланган.

— Демек, — деди Эсенкан, жана биринчи жолу үнү көтөрүлдү, — демек менин айарларым, көзүм-кулагым болсун деп баккандарым, алдындагы карышкырды ит деп өтүшкөн. Демек даңзада жазылган тагдыр шүйшүң мурун бир уландын бетмаңдайынын артынан бизге алты жыл күлүп жүргөн.

Ошол күнү Бээжинде кылыч кындан чыгып, кынына кургак кайтпады. Манасты көрүп таанабаган айарлардын баары ордо майданына тизилди; жалынганы угулбады, жашы суралбады. Ичинен бири ак кирген сакалын жулуп бакырды: «Каным, биз Манас издедик, Манас жок эле! Бир шүйшүң жинди бар эле, жиндини муунтмак белек?» Эсенкан тагынын жанынан жооп берди: «Муунтмаксыңар. Кытайдын айары жинди менен олуяны айырмалай албаса, эмнеге жарайт?» Кесилген баштар чептин үстүнө тизилди — көргөн сабак алсын: Эсенкандын көзү болуп туруп сокур караганды күткөн акыбет ушул эле.

Анан Эсенкан дөө турпаттуу Жолойду, кара жүрөк Эзкараны, Дөөдүр алпты жана дагы — атканын жазбаган, караңгыда учкан куштун көзүн тапкан мерген Каражойду алдына чакырды. Жети миң тандамал аскер берди; ар бирине кабат соот, ар жүз кишиге бир туу, ар миң кишиге бир добулбас.

— Баргыла, — деди. — Алтайга жеткиле. Бирок жакшы уккула: ал баланы мага өлүү эмес, тирүү алып келесиңер. Өлүгү топуракка аралашат, аты калат; тирүү алып келгиле, атын да өзүм муунтайын. Ким аны өлтүрсө, өз өлүмүн өз колу менен жазган болот.

Жолойдун жарасы али айыга элек болчу; бирок жүрөгүндөгү жара терисиндегиден терең эле. Бир баланын алдынан качкан; бул кырк жыл балбандык кылган адамдын алкымында сөөктөй туруп калган. Эзкара болсо эч сүйлөбөдү. Ал кылычтан көрө айлага ишенген адам эле; жолго чыкканда жанына кылычтай эле жалган да алды. Каражойго келсек — ал деги эле сүйлөчү эмес. Анын ордуна жаасы сүйлөчү; жана жаасынын айткан ар сөзү бирөөнүн уккан акыркы сөзү болчу.

Жети миң атчан Бээжинден чыкканда добулбастар үч күн үч түн тынбады. Кербен жолдору бошоду, ашуулардагы койчулар малын тоого качырды. Кол Алтайды көздөй

кара селдей акты; жана селдин алдында, ар селдин алдындагыдай, адегенде кабары жүрдү.

✦ ✦ ✦

Алтайда ал күндөрү күз жайлоолорду саргартып, ашууларга алгачкы кар түшкөн эле. Оролмо тоонун башында, шамал кийиз чепкенин жула тартып сабаган бир асканын түбүндө Кутубий кароол күтүп турган. Телкызыл аты жанында, кулактары тикчийген, таноолору ачык; ат да ээсиндей кароолчу эле, ат да ээсиндей уйкуну унуткан. Кутубий үч күндөн бери ошол жерде; үч күн үч түн көзүн чыгыштан, кытайдын жолунан айырган эмес.

Кутубий Жакыптын айылынан эмес эле; Кара-Тоонун этегинен келген, аз сүйлөгөн, көп көргөн жигит болчу. Манасты Жолой согушунда көргөн, көргөн күнү көңүлүн ага байлаган, ошондон бери Оролмонун башын өзүнө журт кылган. «Кан уктасын, — дечү, — кароолчусу уктабасын; журт уктабаган көздөрдүн үстүндө турат».

Төртүнчү күндүн шашкесинде мунарыктан бир чаң көрүндү. Адегенде булут го деди; бирок булут жерден көккө жүрбөйт. Анан үйүр го деди; бирок үйүрдүн үстүндө туу желбиребейт. Чаң чоңойду, жайылды, ичинен темир жылтылдап чакты, добулбас үнү тоонун ташына кагыла-кагыла келди. Кутубий санады; көзү курч эле, туулардан эсеп чыгарды: жети миң. Жети миң атчан Таш-Кечүү өткөөлүн көздөй куюлуп келе жаткан. Бир дем токтоду Кутубий; жалаң бир дем. Ал бир демдин ичинде айылды ойлоду, айылдагы карыларды, бешиктеги балдарды, очоктордогу чокторду ойлоду. Анан дем түгөндү да, иш башталды.

— Телкызыл, — деди, — кара күн келди. Канаттан.

Телкызыл канаттанды. Оролмонун капталдарынан ылдый таш учтубу, ат учтубу — билинбеди; Кутубий айылга жеткенде аттын төшү көбүк, өз үнү бүткөн эле.

— Кытай келатат! Жети миң атчан, башында Жолой, Таш-Кечүүнү басты! Эсенкан дептерлерин ачыптыр; Жиндинин Манас экенин билишиптир!

Айыл заматта аары уюгундай дуулдады. Аялдар балдарды жыйнады, койчулар малды сайларга тартты, карылар боз үйлөрдүн алдына топтолду. Чыйырды эне очоктун башынан турду; колундагы кымыз кесе колунда калды. Уулунун аты Бээжин дептерине жазылган күндү эстеди; ошол күнү жүрөгүнө бир таш отурган, алты

жылдан бери ошол таш менен жашап келген. Таш эми сүйлөдү мына. Жакыптын жүзү кабарды укканда эле күлдөй болду. Кары бай өмүрүн сүргүндө мал жыйып өткөргөн, коркунучту нандай бөлүп жеген; азыр да эски ырын баштады.

— Кеңеш куралы, — деди. — Баш бербей баш кутулбайбы? Малдын жарымын берели, жылкыдан миң баш бөлөлү, кыздардан тартуу түзөлү. Эсенканга элчи жиберели, «кулуң бололу» дейли. Кумурскадайбыз; пилге жол бербеген кумурсканы пил тебелеп өтөт.

Сөз бүтө электе Акбалтай ордунан турду. Кары эле, бирок турушу жаштын турушу болду; курчанды, саадагын белине илди, калканын аркасына салды.

— Жакып, — деди, — сен малыңды бересиң, мен билем; кызыңды да бересиң, аны да билем. Бирок бул жолу Манасты сурап келатышат; тирүү керек дептир Эсенкан. Мени ук: мен өлбөй туруп Манасты бербейм. Теңир алдымда, кара жер астымда; бул ак сакалга кан жугаар болсо, душман каны жуксун. Манасты бербейм.

Манас ал күнү айылда жок эле. Ат-Башыга, улуу Кошойдун жанына барып, ата журттун жолдорун көрүп, кайтар жолдо болчу; кара кабар андан ылдам жүргөн. Кутубий муну билип туруп тишин кычыратты да, эч кимден уруксат күтпөй Телкызылдын башын Таш-Кечүүгө бурду.

— Манас келгенче өткөөлдү мен кармайм, — деди. — Бир кишимин; бирок бир кишинин артында бир журт болсо, ал бир киши миң киши.

Акбалтай артынан үн салды: «Токто, бирге баралы!» Кутубий бурулуп караган да жок; караса, балким карынын көзүндөгү жашты көрүп жумшармак. Эрдик дегени кээде бурулуп карабоо.

Ошентип Кутубий жети миң колдун үстүнө жалгыз ат койду. Коё берип жатып бир ураан салды — тоолор бири-бирине жеткирди, өткөөлдөрдүн кары дүркүрөдү:

— Манастап! Манастаап!

Ал ураан биринчи жолу ошол күнү бир колдун бетине чабылды, жана кытай аскерлери атын билбеген ал үндүн алдында себебин билбеген бир титирөөнү туйду. Кутубий кирди; алдыңкыларды кулатты, туу кармаганды туусу менен жыкты, өткөөлдүн тар жеринде айланып-айланып салгылашты. Таш-Кечүү тар эле; тардык аздын досу, көптүн душманы. Жети миң өткөөлдүн кысыгында жети жүзгө түшүп, жети жүзү да Телкызылдын айланышына жетишпей жатты.

Дөөдүр алп алдыга чыкты; тоо тоого кабышты. Биринчи күнү найза менен салгылашты, найзалар сынды. Экинчи күнү кылыч менен салгылашты, кылычтар мокоду. Үчүнчү күнү чокмор сүйлөдү, төртүнчү күнү билек; бешинчи күнү эки жигит бири-бирин атынан алып, таштардын үстүндө күрөштү. Түндөсү ажырашып, күндүз кайра кабышып жатышты; эки кол эмес, эки киши согушуп жаткансыды жана жети миң киши тоо башында тамашачы болуп турду. Кутубийдин калканы айрылды, Дөөдүрдүн туулгасы ийилди; Кутубийдин ийнинен кан сызды, Дөөдүрдүн капталынан кан куюлду. Жетинчи күндүн кечинде эки жигит тең жара ичинде эле; Дөөдүр дем алууга артка тартты, Кутубий асканын коюнуна кирип жарасын тоо кекилиги менен таңды. Өткөөл жети күн жети миң кишиге жол бербеди.

Ал жети түндүн биринде кытай чериктери от жанында шыбырашты: «Бир киши менен жети күн алектендик; ал Жинди дегени келсечи?» Сөз колдун ичинде айланды, айланган сайын чоңойду; коркунуч караңгыда өскөн чөптөрдөн.

Сегизинчи күндүн таңында Манас жетти. Ат-Башыдан кайтып келаткан; жол бою ичинде Кошойдун сөздөрү, Билериктин зындан азабы, көрбөй туруп сагынган ата журттун жыты бар эле. Кара кабарды жолдо качып бараткан бир койчу жеткирген; ошол замат Торучаардын буту жерге тийдиби, тийбедиби — билген болбоду. Торучаар — өзү менен бир күндө, бир маалда туулган, кула жалдуу, жазы соорулуу тулпар — ээсинин жүрөгүндөгүнү өз жүрөгүндө туйчу, тизгин күтчү эмес. Айылга жеткенде аттын төшү көбүк эле; Манас жолдун чаңын кага электе майдандын кабарын алды. Жакып уулунун үзөңгүсүнө жармашты.

— Уулум, — деди, — бир жолу мени ук. Алар жети миң; сен бирсиң. Эсенкандын өлкөсү кырк күндүк жол, аскери деңиздин кумундай. Баш ийели; ийилген башты кылыч кеспейт.

Манас ийилди, атасынын колун үзөңгүдөн акырын чечти, ал колду өптү да, түзөлдү.

— Ата, — деди, — ийилген башты кылыч кеспейт дейсиң; бирок ийилген баш экинчи көктү карай албайт. Мен Кошой атамдын журтун көрдүм; Билериктин зынданда тартканын уктум. Кул болуп жүз жыл жашагандан эр болуп бир күн салгылашкан артык. Бул сөздү сага бир айтканмын; эки айткан тилим кургасын — кайтпайм.

Ошентип насаатты колунун сырты менен түртүп, ачык согушту тандады. Кутубий жарадар ийни менен жанына келди; Акбалтай кары тизеси менен атына минди.

Айылдын эркектеринен салгылаша тургандын баары чогулду; аз эле, өтө аз эле. Манас баарын карады, анан өткөөлдөн жайылып келаткан жети миңди карады да, жылмайды. Ал жылмаюуну көргөндөр кийин ант ичип айтып жүрүштү: ал жүздө коркунучтун заррасы жок эле; тойго бараткандай эле. ***

Согуш шашке маалда башталды жана Алтай ага чейин андай согушту көргөн эмес. Кездешкен эки кол эмес эле; бир деңиз менен бир учкун эле. Деңиздин аты жети миң, учкундун аты Манас эле; жана ал күнү Алтай учкундун деңизди өрттөгөнүн көрдү.

Манас Торучаарды алдыга салды; салган жеринде саптар буудайдай жатып калып жатты. Кылычы бир четтен бир четке өтүп, өткөн жеринде туулар ийилип жатты. Дөөдүр алп жети күндүк жарасы менен алдына чыкмак болду; бир чабууда туулгасы учту, экинчи чабууну күтпөй өзүн аттардын арасына таштады да, ал күнү экинчи көрүнбөдү. Көргөндөр дагы бир нерсени көрүштү жана көргөнүнө өздөрү да ишенишпеди: жаш кандын тегерегинде, чаңдын ичинде, кырк караан айланып жүргөн. Кылыч Манаска шилтенгенде бошко шилтенип, жебе Манаска учканда багытын өзгөртүп жаткан. Кырк чилтен эле алар; жана эң алдыда, боз аттуу, ак сакалдуу бир пир — Кыдырдын так өзү — жаш кандын оң жагынан чыкпай жүрдү. Кытай аскерлери «бул бала жалгыз эмес» деп чуулдашты; «бир карасаң бир киши, бир карасаң кырк киши!» Дүрбөлөң колдун ичине чумадан ылдам жайылды.

Манас колдун ортосун жарды; Кутубий оң канаттан, жарасына карабай кирди; Акбалтай жебе үстүнө жебе жаадырды. Түшкө жетпей жети миңдин алдыңкы кошуундары тарады, добулбастар басылды, туулардан үчөө чаңга түштү.

Бирок согуштун бир жүзү жарык болсо, бир жүзү дайыма караңгы.

Манастын кырк курбу баласы бар эле; Алтай сүргүнүндө туулган, өзү менен теңкырк улан. Отунга бирге барышкан, козуну бирге кайтарышкан, кар түндөрдө бир кийиздин астында бири-бирине ыктап жылынышкан. Манас аларга «силер менин канатымсыңар» дечү; «чоңойгондо кыркың кырк чором болосуңар, кырк журттун кырк жүгүн бирге көтөрөбүз». Балдар бул сөздү аштын ордуна жеп, суунун ордуна ичишчү.

Манас майдандын киндигинде айланган ошол сааттарда, андан алыста, айылдын чыгыш кырларында, башка бир иш жүрүп жаткан. Жолой майданда Манастын алдына чыгууга жүрөгү даабай, жанына кара баатыр Бороончуну жана миң тандамал атчанды алып айланып өтүп, үйүрлөрдү жана арт жолдорду чабууга кеткен. Ошол жерде, кырдын аркасындагы коктудан, кырк курбу баланы табышты: Манас менен тең, Манас

менен бирге козу кайтарып бирге күрөшкөн, «биз да чоро болобуз» деп ант ичкен кырк улан. Балдар үйүрлөрдү коргоого туруп, колуна тийген жааны, союлду, койчу бычагын курчанышкан.

Жолой миң атчан менен кырк баланы курчоого алды. Балдар качпады. Кача алышмак; коктунун түбү сайга ачылчу, сай камышка. Качышпады. Эң улуусу — үнү али жоонай элек бир улан — алдыга чыкты да, бала үнү менен, ошол күнү ошол жерде болгондордун өмүр бою унута албаган сөзүн айтты:

— Биз Манастын жолдошубуз. Жолдош жолдоштун аркасын жоого салбайт.

Ошентип кырк бала «Манастап!» деп кыйкырып миң атчандын үстүнө басты. Алышуу узакка созулбады; созулушу мүмкүн эмес эле. Бороончунун кылычы түшүп көтөрүлдү, Жолойдун чокмору түшүп көтөрүлдү. Кырк бала бүт ошол жерде, коктунун таштарынын үстүндө шейит кетти; кыркы тең көмкөрөсүнөн эмес, чалкасынан, көздөрү көктү караган боюнча жатты.

Бороончу кеткендердин артынан коктуга бир ирет кайрылып карады да, караганына өкүндү; ал көз караш өмүр бою түндөрүнүн ортосунда кайра келип жүрдү. Жолой караган да жок; дөөлөрдүн көзү чоң нерселерди гана көрөт деп ойлогон жаңылат — дөөлөрдүн көзү өзүнө тие турган нерселерди гана көрөт.

Манас кабарды кечинде алды. Майдандан кайтып келаткан, жеңиш менен кайтып келаткан; коктуга жеткенде жеңиш оозунда күлгө айланды. Атынан түштү, кырк баланын арасында басты; ар биринин жүзүн алаканына алды, ар биринин атын бирден айтты. Кимиси менен козу кайтарган, кимиси менен чүкө ойногон, кимисинин билегин өткөн жазда эле күрөштө жыккан. Кырк ат санады; кыркында тең үнү сынган жок, кырк биринчи сөздө сынды:

— Мен силерге чоро болосуңар дегем…

Чыйырды эне келди, аялдар келди; кокту ал түнү кошокко толду. Кырк эненин кырк кошогу Алтайдын ташын эритти; жылдыздар ал түнү, дегендер болду, ар качандан ылдый түштү — балдарды жакындан көргүсү келгендей. Кырк мүрзө катар казылды; кырк мүрзөнүн башына кырк кара таш кадалды. Манас мүрзөлөрдүн алдына тизе бүктү, бир ууч топуракты маңдайына басты да, ант ичти:

— Кара жер күбө болсун, көк Теңир күбө болсун: силердин ордуңарга кырк чоро күтөм; бирок силердин ордуңарды жүрөгүмдө эч бир чоро баспайт. Жана бул канды жерде калтырсам, атым Манас болбосун.

Акбалтай кары башын ийкеди да, эч кимге угузбай күбүрөдү: «Дастан дегени көрсө адегенде баланын каны менен жазылат экен».

✦ ✦ ✦

Жеңилүүнүн кабары Эзкаранын чатырына жеткенде кара жүрөк кан узакка унчукпады. Жолой күңгүрөнүп, Дөөдүр жарасын таңып, Каражой жаасынын киришин үнсүз сыйпалап отурду. Эзкара акыры башын көтөрдү; көздөрүндө кылычтар курчута албаган бир жылтылдоо бар эле.

— Кылыч менен болбойт, — деди. — Кылыч кеспегенди сөз кесет. Бул бала күчтүү; бирок жаш, ала көөдөн — төшү ачык, жүрөгү аруу. Карышкырды капкан менен кармай албасаң, алдына эт таштайсың.

Жолой күңгүрөнгөнүн токтотту:

— Эсенкан аны тирүү сурап жатат. Тирүү! Сен сөз менен убара кылганча ал бизди кырып бүтөт.

— Кырбайт, — деди Эзкара. — Анткени биз ага каалаганын беребиз: тынчтыкты. Аруу жүрөк тынчтыктын жалганына согуштун чындыгынан тез ишенет. Үч күн утам. Үч күндө аркан өрдүрөм, темир шакектүү аркан; жана Каражойго бир таш көрсөтөм. Сен ал баланын өзүн караба, Жолой; атын кара. Ат өлсө, эр жөө калат; жөө калган эрди жети миң түгүл жети жүз да байлайт.

Эртеси таңда кытай колунан ак желектүү элчилер чыкты. Манастын алдына келип жерге чейин ийилишти да, Эзкаранын балдай сөздөрүн төгүштү:

— Эй жаш арстан! Эсенкандын көзү ачылды, сенин ким экениңди көрдү. Мындай эр менен салгылашпай, дос болуш керек. Алтай сеники болсун; тоосу-ташы, жайлоосу-кыштоосу менен сеники. Дагысы бар: сени Чынмачынга кан кылалы, алтын такка отургузалы, токсон кандын үстүнөн баш кылалы. Жалаң бизге үч күн мөөнөт бер; колубуз жыйналсын, тартуулар түзүлсүн, ант тою курулсун.

Кутубий Манастын кулагына эңкейди: «Каным, карышкыр тобо кылбайт, кытай айладан кайтпайт». Акбалтай да башын ийкеди: «Үч күн дегени үч миң тузак дегени». Бирок Манас жаш эле; жана жүрөгү кырк баланын мүрзөсүнүн башында да кек сактаганды үйрөнө алган эмес. Салгылашпай алынар тынчтык — төгүлбөй калар кан дегени; ушуга ишенди, ишенгиси келди.

— Эр сөзү бир болот, — деди элчилерге. — Үч күн мөөнөт бердим. Бирок сөзүңөрдөн кайтсаңар, Алтайдын кары каныңарга тойбосун.

Элчилер кеткенде Акбалтай жаш кандын жанына жакындады; үнүндө ачуу жок эле, жалаң карылыктын чарчаган кайгысы бар эле.

— Уулум, — деди, — жүрөгүң ак; ак жүрөк караны өзүнө окшоштурат, ошондуктан каранын колунда курал. Алар жаңылса экен да, мен жаңылган болсом экен; бирок сен ошентсе да бул үч түнү соотуң менен укта.

Манас күлдү, карыянын ийнинен кармады: «Ата, адам дайыма айла менен жашаса, тынчтык келгенде жүзүн кантип тааныйт?» Бул сөздү көп кийин, такыр башка майдандарда эстегендер болду; ал күнү эч ким жооп бере албады.

Үч күн өттү. Биринчи күнү айыл өлүктөрүн ташыды, жарадарларын таңды. Экинчи күнү аялдар кырк мүрзөнүн башында кошокту жаңылады; Манас Торучаардын жалын тарады, тулпардын маңдайынан өптү — билбей туруп коштошуп жаткан экен. Үчүнчү күнү өткөөлдөрдөн куш учпады, шамал да токтоду; талаа боло турган бороонду сезген малдай тынып калды. Үч күн бою кытай станында тартуу түзүлбөдү, ант казаны кайнабады; жебе курчутулду, аркан өрүлдү, саптар жышылды. Каражой экинчи түндүн караңгысында стандан жалгыз сызды; Кара-Суу боюндагы кара таштын артына жатты да, таш кантип күтсө ошондой күтө баштады. Жана үчүнчү түндүн аягында, таң агара электе, жети миңден калган кол жабыла чабуулга турду. Добулбастар заматта күркүрөдү; караңгынын ичинен жебе жамгыры төгүлдү.

Манасты уйку алган эмес ал түнү; кырк баланы ойлоп жаткан. Жебе үндөрүн биринчи уккан ошол болду; Торучаарга ыргып мингенде туулгасынын боосу али алкымында түйүлө элек эле. Кутубий жетти, Акбалтай жетти; жана таң атканда алданганды билгендин ачуусу Манастын колун эки эсе, үч эсе күчөттү.

— Сөзүңөрдү жедиңер! — деп күркүрөдү. — Эми кылыч сүйлөйт; кылычтын сөзүнөн кайтуу жок!

Кутубий жарадар ийнин унуткан; Телкызыл менен Торучаар жанаша түштү да, эки ат эки канаттай жайылып колду алдына салды. Салгылаша-салгылаша кытай колун Кара-Суу дайрасын көздөй сүрүштү. Дайра күздүн суусу менен ташкындап, жээктери муз тарткан эле. Манас солдон, Кутубий оңдон кысты; кол өз көптүгүнө өзү чалынып, сууга төгүлдү. Кара-Суу ал күнү атына жаңы бир караңгылык кошту; суусу кан, көбүгү

кызыл акты. Качканы чөктү, кайрылганы кылычтан өттү; үч күн мурун «сени кан кылалы» деген тилдердин кими ошол күнү суунун түбүндө тынды.

Ал баш аламандыктын ичинен качырга минген бир дөө көрүндү: Орго балбан. Ат көтөрчү эмес Оргону; ири сөөктүү бир качырга минип, колунда тегирмендин ташындай чокмор көтөрчү. Качкандардын арасынан тескери басып, Манасты көздөй келди да, тиштеринин арасынан айкырды:

— Бала! Жолойдон качкандырсың; Оргодон качып кутулбайсың!

Манас качпады; найзасын бир оңдоду, Торучаарды бир дем токтотту, анан коё берди. Эки эр дайранын жээгинде кабышты; Оргонун чокмору абада жарым жолдо калды — Манастын найзасы сооттун кошулган жерин таап, дөөнүн жүрөгүнөн өткөн. Орго балбан кыйылган чынардай бир жагына кулады; качыры бош калган жүгүн түшүнбөй жээкте туруп калды.

Муну көргөн Жолой колдун калдыгын жарып майданга чыкты; чыкты, айкырды, жекеге чакырды:

— Жинди! Кел, өткөн күндүн эсебин көрөлү!

Манас бурулду, бурулуп жатып көз алдынан кокту өттү: кырк бала, кырк кара таш. Кылычын бир ирет абада үйрүлттү да, ат койду.

— Жолой! — деп күркүрөдү. — Кырк баланын каны мойнуңда! Кел, адегенде ошол эсепти көрөлү!

Жолой ал кылычтын келишин көрдү; кантип келгенин көрдү; жана дөө денесиндеги бүт кайрат өткөн согуштагы жаранын сыздоосуна аралашып эрип кетти. Чокморун жарым көтөрдү, түшүрө албады; атынын башын буруп качты. Экинчи ирет качты; жекеге чакырып туруп качты — качуунун эң карасы ушул. Артынан караган өз аскерлери да жүзүн буруп кетишти; анткени коркунучтун да салты бар, жана жекеге чакырган адамдын качышы ал салтта орду жок жалгыз нерсе.

Жеңиш эми алаканда эле; качканы качып, төгүлгөнү төгүлүп жаткан. Так ошол маалда Эзкаранын чыныгы планы жыландай үнсүз иштеди.

Кара-Суу жээгинде, согуштан мурун Каражойдун көзүнө илинген бир кара таш бар эле; киши боюндай, жазы жүздүү таш. Мерген эки күн эки түндөн бери ал таштын артында жаткан; кыймылдабай, жебей, уктабай жаткан. Эзкара ага бир гана нерсени айткан: «Атты ат. Эр жөө калсын; жөө эрди аркан алат».

Манас качкандарды кууп бара жатып таштын алдынан өттү. Каражой турган да жок; жаткан жеринен кириштти кулагына чейин тартты да, жебени коё берди. Жебе — ышкырыгын жашырган арам жебе — Торучаардын төшүнө, так жүрөгүнүн үстүнө сайылды.

Тулпар бир дем токтоду. Эмне болгонун түшүнгүсү келгенсиди. Анан дагы бир кадам басты — ээсин жыкпайын деп дагы бир кадам басты — да, тизелери бошоду. Манас жерге секирди, атынын мойнуна асылды. Торучаар башын ээсине бурду; ал ири, кара, ным көздөр Манасты акыркы жолу көрдү. Бир күндө туулушкан эле; бир сүттүн буусунда, бир журттун жытында чоңоюшкан эле. Манас анын жалына жүзүн көмдү.

— Торучаарым, — деди, — кула жалым, канатым... Сени менен бир күндө туулдук эле; бир күндө өлмөк да жазылганын мен билбедим.

Ат ээсинин үнүнө дагы бир дем чыдады; анан ал жазы төш басылды да, экинчи көтөрүлбөдү. Алтайдын ташы көп өлүм көргөн; бирок айткандар айтат: ал күнү Кара-Суу жээгинде бир эр атына энесине ыйлагандай ыйлады жана муну көрүп көзү кургак калган болбоду — душман сабында да.

Азага берилген убакыт бир жүрөк кагымы эле; согуш аза билбейт. Эзкаранын сурнайлары тартылды; качкан өңдөнгөн кол чөйрө болуп кайра тартты. Жөө калган карышкырдын үстүнө иттер кайраттанат; төрт тараптан, ага чейин Манастын көлөкөсүнөн качкандар эми көптүккө жашынып үстүнө басып киришти.

Биринчи келгендер кымбат төлөдү. Манас Бозкелтесин ала калды; аркасын атынын али муздай элек денесине берди да, жалгыз салгылашты. Алдына келгени кулады, кулагандын артынан келгенин кулагандын денеси жыкты; жөө калган эр тегерегине өлүктөн дубал тургузду. Эзкара алыстан карап, каптатып, санап турду; анын эсебинде эр да, өлүк да, аркан да жалаң сан эле. Бозкелте күркүрөгөн сайын алды ачылып, бирок ачылган жер кумдай кайра толуп жабылып жатты. Кутубий алыста эле; качкандарды дайранын аркы өйүзүнө кууп кеткен, кайтууга далбастап, ортодогу калың колду жара албай жатты. Акбалтай алыста эле; кары үнү жеткенче «Манастап!» деп бакырып, үнү калыңдын күүлдөгүнө сиңип жоголуп жатты.

Анан аркандар келди. Эзкара үч күндөн бери өрдүргөн темир шакектүү аркандар кырк колдон, элүү колдон учту. Манас бирин кылычы менен кести, экинчисин билегинен сыйрып таштады, үчүнчүсүн кармап ээсин атынан жерге алды. Бирок аркан көп эле, кол эки эле. Бир темир шакек ийнине өттү, бири колуна оролду; чөйрө

тарыды, тарыды, алкымына чейин тарыды. Жаш кан дагы бир силкинди — тоо силкингендей силкинди, эки аркан үзүлдү, үч кытай жерге жатты — бирок үзүлгөн ар жиптин ордуна эки жип ыргытылып жатты.

Манас Бозкелтесине таянды да, башын көтөрүп тегерегин бир карады. Төрт тарап темир, төрт тарап душман; жардам алыс, көк бийик, жер катуу. Ал тарыган чөйрөнүн ичинде оюнан бир гана багыт өттү; бир багыт, бир жүз, бир ак сакал: Ат-Башы. Кошой ата. Үмүт, эгер бул дүйнөдө калган болсо, ошол тараптан гана келмек.

— Манастап! — деп дагы бир жолу күркүрөдү; өз атын өзүнө ураан кылып күркүрөдү. Аркан алкымын кыскан сайын үн кысылды; бирок кысылган үн — унчукпаган үн эмес.

Жана тоолор ал үндү алып, батышты көздөй, Ат-Башынын жолдорун көздөй, өткөөлдөн өткөөлгө жеткирди.

5-БӨЛҮМ

Кошойдун кошулушу жана Таласка көч

— ❖ —

Темир аркандар төрт тараптан жаап турду. Сыйыртмактардын ышкырыгы абаны тилип, укуруктар жыландай ийрилип, Манастын ийнине, билегине, мойнуна оролууга бири-бирин кубалап жатты. Торучаары окко учуп, жөө калган; Бозкелтесин аскага жөлөп, бир колу менен кылычын шилтеп, экинчиси менен үстүнө түшкөн укуруктарды үзүп жатты. Үзгөн сайын жаңысы келе берди. Кытайдын кыйкырыгы бир дүң болуп, тоонун капталдарынан ылдый селдей агып турду. Жаш баатырдын тизелери канап, алакандары аркан тилген жеринен сыйрылып күйүп, көкүрөгү көөрүктөй көтөрүлүп-басылып жатты. Көк жакын эле, жер алыс. Ал эми өлүм экөөнүн ортосунда, укурук учунда термелип турду.

Так ошол маалда, күн чыккан тараптан, чаң арасынан бир ак жарк этти. Адегенде эч ким түшүнгөн жок: качканы келатабы, кууганы келатабы — эч ким айра албады. Чаң чоңойду, жайылды, дөбөлөрдүн кырын каптады. Чаңдын ичинен туунун учу көрүндү, туунун артынан найзалардын токою чыкты, найзалардын алдында болсо

жалы желге төгүлгөн боз айгырдын үстүндө, ак сакалы төшүнө жайылган, көздөрү чагылгандай чартылдаган бир карыя пайда болду. Сакалы күнгө күмүштөй жанып турду. Катагандын карысы, кыргыздын тиреги, алптардын агасы Кошой эле келген.

Кошой тээ алыскы элдерден Манастын атын угуп, «Кыргыздан бир эр чыгыптыр, Эсенкандын уйкусун качырыптыр» деген сөз кулагына тиери менен ордунда тура албай калган. Чеч-Дөбөнүн башында кол курады; сөзү анттай бек Эр Буудайык келди, казактын каны Айдаркан келди, Анжияндан Айкожо келди, Бухаранын улуу молдосу ак селдечен келип батасын кошту. Он эки миң эр ат куйругун түйүп жолго төгүлдү. Жол үстүндө Кошой дагы бир иш кылды — эл оозунда жомок болуп айтылчу иш: Бээжиндин зынданын түн жарымында басып, кырк аркан учу учуна уланып түшүлчү караңгы кудуктан Билерик менен Жарманасты сууруп чыкты. Эки туткундун көзү күн нурун унутуп, чачы тизесине жеткен эле; кудуктун оозунда карыянын тизесин кучактап ыйлашты. Кошой аларды учкаштырып алып: «Ыйлаба, ыйлоонун күнү өттү, — деди, — эми Алтайга барабыз; анда бир эр бар, аты Манас; анын башы кыйноодо имиш, кечиксек жүзүбүз кара болот».

Ошол зындан түнүн Билерик кийин мындай деп айтып жүрдү: «Кудуктун түбүндө күн менен түндү ажырата албай калганбыз. Бир түнү жогорудан таш түштү деп ойлодук; таш эмес, аркан учу экен. Анан бир үн келди, кудуктун оозунан түпкүрүнө чейин түшүп: „Кыргыз барбы астыда?“ Мен ал үндү укканда тилим унуткан кошокту эстедим. „Бар, — дедим, — өлбөгөнү бар.“ „Анда жармаш, — деди үн, — өлбөгөндү өлтүрбөйбүз.“ Кырк аркан эле, учу учуна түйүлгөн; ар түйүндө бир жолу көккө жакындадык». Жарманас болсо эч качан айтчу эмес; жалаң Кошойдун аты аталганда ордунан тура калчу, башка эчтеке кылчу эмес.

Кошой кечиккен жок. Так укуруктар кекиртекке ороолгон, так үмүт жиптей ичкерген маалда жетип келди.

— Манастап! — деп күркүрөдү карыя; үнү тоодон тоого урунуп, дүңгүрөп өрөөнгө түштү.

— Манастап! Манастап! — деп жооп берди он эки миң көмөкөй. Ураан укурук үндөрүн бир заматта басып кетти.

Кол төрт тараптан кагылды. Эр Буудайык оң канаттан кирди, алдынан чыкканды эгиндей оруп өттү; атына татыктуу эле — баскан жери орулган талаадай болуп калчу. Айдаркан сол канаттан кирди, казактын кара найзачандары кытайдын капталын тешти. Айыл жактан да чаң көтөрүлдү: жарасы таңылган Кутубий Телкызылдын

үстүндө, таңууларына карабай жетип келди; Акбалтай карыган тизесин тилге киргизип кылыч байланды. Кудуктан чыкканына үч күн болгон Билерик менен Жарманас да колго тийген кылычтары менен катарга кошулду; зындан жылдары билектерин куураткагы менен кектерин курчуткан эле. Кошой өзү ортодон жүрдү; боз айгырдын төшү тийгенин кулатып, карыянын ак балтасы түшкөн жерге чөп чыкпай калды. Укуруктар бошоду, аркан кармаган колдор кылыч издеди, кылыч издеген колдор качар жер издеди. Азыр эле кекиртегине сыйыртмак түшө жаздаган Манас акыркы үзгөн укурукту жерге чаап, боюн түзөдү; көкүрөгү дагы бир жолу толуп-бошоду, анан баягы белгилүү айкырык көк күркүрөгөндөй майданды каптады.

Айкожо аттардын арасынан жетегинде бир боз ат, колунда бүктөлгөн чепкен менен чуркап келди. Ат бою бийик, соорусу жазы, көзү акылдуу күлүк эле; аты Айбанбоз делчү.

— Мин, баатырым, — деди Айкожо. — Бул ат сага Анжияндын тартуусу. Бул чепкенди да ал; усталар токуган, дубалар сиңген. Жакасын кара.

Манас чепкенди ачты. Боз кийиздин жакасында зер жип менен сайылган жазуу бар эле: «Манас казатта кийсин». Жаш баатыр бир жазууга карады, бир карыя кожонун жүзүнө карады; ичинен бир жылуулук өттү — атынын өзүнөн мурун жүрүп, өзүнөн мурун токулуп, өзүнөн мурун жазылганын ошондо түшүндү. Чепкенди ийнине кийди да, Айбанбоздун үзөңгүсүн басып бир ыргып минди. Ат астында бир силкинди, анан ээсин тааныгандай тынчып, кулагын тикчийтти.

Ошол күнкү салгылашты көргөндөр өмүр бою айтып жүрүштү. Манас Айбанбоздун үстүндө чагылган болуп ойноду; бир карасаң оң канатта, бир карасаң сол канатта; качкандын артынан түшүп, турганга каршы тура калды. Кытайдын жети миңи ыдырады, ыдыраганы жыйылбады, жыйылганы туруштук бербеди. Кечке маал колдун калдыгы тар кечүүлөргө куюлду; Манас аларды таш кысылган, ат араң баткан капчыгайларга чейин сүрдү. Айбанбоз биринчи күнүндө эле ээсинин мүнөзүн үйрөндү: тизгин күтпөй бурулуп, добуш күтпөй атырылды. Капчыгайлардын оозу өлүккө толду; кутулганы артына карабай Бээжин жолуна түштү. Манас эң акыркы кечүүнүн башында токтоду; кеткендердин чаңын карады, көпкө карады. Артынан жеткен Кошойго бурулду:

— Булардын арты келет, ата. Чаң басылат, кек басылбайт.

— Келет, — деди Кошой. — Келсин; ал күнү сен да бүгүнкү сен болбойсуң.

✦ ✦ ✦

Жолой менен Эзкара жанын араң куткарып, качкандардын эң алдында баратты. Не азыгы калды, не кошумча аты; ачка, чарчаңкы, жарадар бойдон Бээжиндин дарбазасына жеткенде кароолчулар аларды таанытбай койду. Жолойдун тоодой денеси чөгүп, Эзкаранын амалкөй көздөрүнүн оту өчкөн эле.

Эсенкан аларды алтын тактысынын алдында өйдө туруп тосуп алды; тосту, бирок жүзүндө не ырайым, не кызыгуу жок эле. Жалаң муздак каар турду.

— Жети миң эр бердим, — деди. — Жети миң эрдин башына эки балбан бердим. Мага эмне алып келдиңер?

Жолой башын көтөрө албады. Сөз ар дайым сөзгө чебер Эзкарага калды; бирок анын да тили таңдайына жабышып калган. Акыры Жолой ошол одоно, ошол жоон үнү менен кекиртегинен таш кулаткандай сүйлөдү:

— Каным, сага калп айтууну жан кечсем да айтпайм: Манаска эч бир балбан жетпейт. Ал бир киши эмес. Бир карасаң бир киши, бир карасаң миң киши. Кылычын көтөргөндө артынан кырк караан көрдүм; чабууга барганда эч ким жок эле, бирок кылычым бошко эмес, темирге тийди. Атын аттык, жөө калтырдык, укурук менен ораладык; кырк укурук үзүлдү, кыркы тең бир заматта үзүлдү. Бул иш балбандын иши эмес, каным. Бул — Теңирдин иши.

— Сен да ушинтип айтасыңбы, Эзкара?

Эзкара жутунду.

— Мен амал билем, каным, — деди. — Амал менен үч күн уттум, үч күндүн аягында утулганым утканымдан жүз эсе болду. Дагы бир жолу ал эрге кылыч кайрысам колум кургап калсын. Кайрыбайм.

— Кайрыбайм, — деди Жолой да. — Кааласаң мойнумду чап. Мойнум сеники; бирок кылычым Манаска экинчи көтөрүлбөйт.

Эсенкан көпкө унчукпады. Сарайдын мамыларынын арасында жалаң жыпар түтөткүчтөрдүн түтүнү гана жылжып турду. Кан тактысына отурду; манжалары оймочиймелүү жөлөнгүчтү бир какты, эки какты; анан вазирлерине бурулду.

— Кылыч кеспесе, — деди, — жол кесели. Эр туруштук бербесе, кароол турсун. Алоокенин бир уулу бар, аты Коңурбай; жашы он экиде, бирок карашы кырктагы

алптын карашы. Төрөлгөндө төлгөчүлөр «бул бала кыргыздын башына кара күн болот» дешкен. Аны кыргыз жолуна кароол кан кылып койгула. Жашы өссүн, кеги өссүн; күнү келгенде кылычы да өсөт.

Айтканы аткарылды. Бала алып келингенде сарай тынчып калды: он эки жашар бала эле, бирок такка караган жок, канга караган жок; дубалда илинген кылычтарга карады. Эсенкан андан «коркосуңбу?» деп сурады; Коңурбай «эмнеден?» деди, башка эчтеке дебеди. Ошол жалгыз сөз кары вазирлердин ичин титиретти. Ошентип он эки жашар бала бир түндө кан болду; мойнуна мөөр тагылды, алдына аскер тизилди, кыргызга караган жолдордун оозуна отургузулду. Эсенкан муну менен эле тынган жок; өлкөсүнүн чектерине кароолчуларды койду — бирок алардын бири да адам тукумунан эмес эле. Бир тар кечүүнүн башына жалгыз көздүү дөө коюлду; көзү тегирмен ташындай, уйкусу жок. Бир кумдуу түзгө кырк кулач кызыл түлкү коё берилди; куйругу жерди шыпырган сайын из калбайт, жытын алган ат үркүп артка кайтат дешчү. Көлдөрдүн үстүнө кабарчы өрдөк конду; канаты күмүш, тумшугу коло; бөтөн атчан көлдүн суусунан ичсе, өрдөк көтөрүлүп, үч күн үч түн учуп, Бээжиндин мунарасына конуп сайрачу. Эсенкан айтты: «Манас келсе адегенде ушулар көрсүн; биз көрбөй туруп ушулар көрсүн; биз уктаганда ушулар сергек турсун».

Ошентип Бээжин дарбазаларын темирледи, кегин жерге көөмп, үстүнө бала кан отургузду да, күтүүгө өттү. Кек — көмүлгөн жеринде өсчү жалгыз урук; муну ал күнү ал жерде эч ким айткан жок, бирок баары билип турду.

✦ ✦ ✦

Алтайда болсо жеңиш добулбастары тынып, айланага ошол таңкаларлык, ошол ачуу-таттуу жеңиш жымжырттыгы чөккөн эле. Өлгөндөр коюлду. Кутубийдин жарааты таңылды; баатыр Телкызылдын жалына жүзүн катып, окко учкан Торучаар үчүн эр жоктогондой ыйлады. Акбалтай уулундай жаш жоокерлердин арасында басып жүрүп, ийинден таптады. Манас болсо унчукпады. Бир таңда, таң агара электе Айбанбозду токуп, жарагын асынды. Аны биринчи көргөн Кошой болду; карыя такыр уктачу эмес окшойт — көлөкөсү ар дайым бир жерден чыга калчу.

— Жол болсун, баатырым, кайда?

— Каканга, — деди Манас. — Бээжинге. Эсенкандын тактысы таш үстүндө турганда бул иш бүтпөйт. Мен ошол ташты омкоргону баратам.

— Канча киши менен?

— Жалгыз.

Кошой Айбанбоздун тизгинин алаканына алды; ушунчалык бекем кармады — ат да козголо албай калды. Карыянын үнү не көтөрүлбөдү, не катаалданбады, бирок ар бир сөзү мөөрдөй басылды:

— Токто, арстаным. Тизгиниңди мен кармабасам, тагдыр кармайт — ал ого бетер катуу кармайт. Бээжин деген эмне экенин билесиңби? Кырк күндүк чөлдүн ары жагында кырк дарбазалуу таш шаар. Сен бир дарбазасын бузасың, отуз тогузу үстүңө жабылат. Эр деген селге окшош; сел канчалык ташкын болсо да нугу жок болсо кумга сиңип кетет. Сенин нугуң кайда? Журтуң кайда? Элиң кайда? Артыңа караганда чаң барбы, эл барбы?

Манас жооп бербеди. Кошой улантты:

— Адегенде журт орнотулат, балам. Журтсуз эрди кул дешет, журттуу эрди эр дешет. Анан эл жыйылат; чачылган кыргызды жыйна, кырк урууну бир казандын башына отургуз. Анан өзүңө кырк чоро күт; кырк жигит болсун — ар бири бир колго татысын, сен ойлонгончо алар ойлонсун, сен чарчаганда алар чарчабасын. Ошол күндөн кийин Бээжинге барсаң, мен да жаныңда барам; ушул ак сакалым менен үзөңгүлөш жолдош болом. Бирок бүгүн кетсең, мен бул жерде мүрзөңдү каза турган күндү күтөм.

Сөздүн ушул жеринде Манастын ийни түштү. Тизгинди коё берди; колун карыянын колуна койду.

— Сөзүң сөз, — деди. — Журт орнотулат. Эл жыйылат. Кырк чоро табылат. Андан кийин Бээжин менден кутулбайт.

— Кутулбайт, — деди Кошой да күлүп; ак сакалынын ичинде тиштери жаштардыкындай жаркырады. — Анан да, балам, Бээжин качса кайда качмак эле?

Ошол күнү айылда чоң кеңеш курулду. Жакып сөз алды, Акбалтай сөз алды, аксакалдар биринин артынан бири сүйлөдү. Чечим бир чыкты: Алтай бөтөн жер эле, бөтөн жердин да акыры келди. Аталар журту Ала-Тоо чакырып жатты; Талас чакырып жатты. Кырк түтүн кыргыз кыш баскыча көчмөк болду.

Жалгыз бир карыя бар эле, Айдарөөнүн тукумунан бир чал; көч сөзү чыкканда боз үйүнүн босогосуна отуруп алып, турбай койду.

— Менин эки уулум ушул жерде жатат, — деди. — Өлүктү таштап кетмек беле? Мен калам; сөөгүмдү сөөктөрүнүн жанына коюшат.

Ага эч ким тил жеткире албады; Кошой келип, жанына чөгөлөп, көпкө эч нерсе дебей отурду. Анан жайбаракат сүйлөдү:

— Өлүк жерге аманат, чал; жер аманатка кыянат кылбайт. А тирүү элге аманат; сен калсаң биз аманатка кыянат кылган болобуз. Тур. Уулдарыңдын атын Таласта бир булакка коёбуз; суу ичкен ар ким аларды эскерет. Мүрзө ташы сөөккө тигилет, ат болсо жүрөккө тигилет; жүрөк да биз менен баратат.

Карыя ошол түнү ыйлады, эртеси төөсүн өз колу менен жүктөдү.

Көч деген айтууга жеңил. Кийиздер сөгүлдү, боз үйлөр чечилип төө үстүнө артылды; казандар, сандыктар, бешиктер таңылды. Жылкы жыйналды, кой селдей алдыга салынды. Чыйырды эне очогунун күлүн алаканына алып, койнуна катты: «Очок көчпөйт, көтөрүлүп жүрөт», — деди. Жөнөр алдында Манас жалгыз өзү кырк жолдош баланын сөөгү коюлган кырга чыкты. Кырк таштын алдына тизе бүктү, кырк таштын кыркына тең колун тийгизди. Эмне дегенин эч ким укпады; бирок түшкөндө көзү кургак эле, карашы мурункудан оор эле.

Көч жолго тизилди. Алдыда Кошойдун боз айгыры, артында Жакыптын кербени, эки жагында жаш атчандар; эң артта, үйүрдүн чаңын жутуп, кайра-кайра бурулуп Алтайды караган карылар. Кичи-Жылдызды өтүштү, Чоң-Жылдызды өтүштү. Өгүз-Ашууга жеткенде кар башталды; кечүү оозуна бороон отуруп, жолду ак каар менен бууп салган. Үч күн үч түн көч кар күрөдү; чөккөн төөлөр тургузулду, балдар кийизге оролуп эрлердин кучагында ташылды. Тай-Ашуу ого бетер оор чыкты; өрдө жылкынын тайлары алдан тайды деп кечүү ошол атты алгандай эле. Бирок ашылды. Ар бир ашылган кечүүнүн артында аба бир аз жумшарды, чөп бир аз көгөрдү, асман бир аз ылдыйлап жакындады. Иле боюна түшкөндө чарчаган жүздөр жазылды; Иледен түштүккө бурулуп Сары-Өзөнгө жеткенде болсо карылар аттан түшүп, топуракты уучташты, уучтаган топурагын жыттап ыйлашты. Бул топурак аталардын жытын алып жаткан эле.

Сары-Өзөндө чоң курултай курулду. Төрт тарапка кабар салынды; чачылган урууларда келгени келди, келе албаганы салам жолдоду. Кимиси Алты-Шаар жактан

бөлүнүп келди, кимиси Чүй боюнан; жылдар бою биринин жүзүн бири көрбөгөн бир туугандар кучакташты — кимиси ыйлады, кимиси күлдү, көбү экөөнү бир кылды. Чачылган элдин кайра жыйналганын көрүү жаздын келгенин көргөндөй эле: күн сайын бир жактан бир кербен чыгып, ар кечте очок саны көбөйүп жатты. Ак кийиздер жайылды, казандар кайнады, кезек сөзгө келгенде ордунан Кошой турду. Карыя калың элдин ортосунда бир азга унчукпады; ал унчукпаган сайын эл да тынчыды, эң аягында чымчыктын үнү да калбады.

— Эй, кыргыз, — деди Кошой. — Башы жок дене басабы? Баспайт. Каны жок эл жыйылабы? Жыйылбайт. Мен жашы силерден улуу, акылы силерден улуу эмес бир карыямын; бирок ушуну билем: Теңир бул элге бир эр берди. Энеден туулганда алаканына кара кан уучтап түшкөн, тогузунда кытайдын алпын кулаткан, Эсенкандын уйкусун бөлгөн, кырк укуруктан суурулган эр. Атын баарыңар билесиңер. Мен айтам: Жакып уулу Манасты кан көтөрөлү; туусун сайып, ураанын чакыралы. Макулбу?

— Макул! — деди курултай бир ооздон, бир дем менен. — Макул! Макул!

Үн Сары-Өзөндүн капталдарында үч ирет жаңырды. Манасты ортого чыгарганда жүзү кызарган эле; кырк укуруктун ортосунда кызарбаган жүз эл сүйүүсүнүн алдында кызарды. Кошой анын колунан кармап, өйдө көтөрдү:

— Мына каныңар! Туусу кут болсун, жолу ачык болсун!

✦ ✦ ✦

Таласка чалгынчылар кетти, кайткандардын тили байланды: айтып түгөтө алышпады. Кийин көч өз көзү менен көрүп, чалгынчылардын аз эле айтканын түшүндү. Кең-Колдун өрөөнү алдыларында жашыл деңиздей ачылды. Чөбү ат бою, суусу бал даамдуу; кышы кыштоо, жайы жайлоо; тоосу арча, түзү шибер. Маралы уйдай семиз бул жердин; кекилиги канат серпсе майынан уча албайт дешчү. Ала-Тоонун карлуу чокулары өрөөндү атадай калкалап, Талас суусу күмүш курдай ортосунан агып жатты. Суусунан ичкен аттын чарчаганы жазылат, чөбүнө жаткан койдун жүнү жибек болот дешчү; кыштын аязы жумшак, жайдын ысыгы салкын, жели оору айдайт, топурагы таш кармабайт. Бир жагында Кең-Колдун колоту — үйүр жашырат, жоону адаштырат; бир жагында ачык түздүк — ат чаптырат, той өткөрөт. Карылар: «Бейиш, бейиш дегени ушул болсо — биз бейишке келдик; болбосо

бейиштин мындан ашык эмнеси бар?» — дешти. Кошой болсо өрөөнгө бийиктен карап, жалгыз ушуну айтты: журт деген ээсине окшойт; бул журт Манаска окшоптур. Боз үйлөр тигилди, түтүндөр булады, биринчи түнү Талас үстүнө жылдыз ушунчалык төгүлдү — балдар таңга чейин уктабады.

Той тойду кубалады. Кан шайлоонун тою бүттү, журт орнотуунун тою башталды; анын артынан келгендин-кеткендин, кошулгандын-табышкандын тою келди. Ат чабыш өттү, балбан күрөш тартылды; кымыз селдей акты, казандарда эт үзүлбөдү. Бир тойдо Кутубийдин Телкызылы чыгып келди — байгеси болгон тогуз жамбыны жигит ошол замат кырк жолдош баланын энелерине таратып берди; эч ким эчтеке дебеди, бирок ошол күнү тойдун ортосуна бир ирмем тынчтык түштү, ал тынчтык ар кандай ырдан терең болду. Күндөрдүн биринде байкалды: эч ким эми «бай Жакып» дебей калыптыр; баарынын оозунда «кан Жакып» жүрөт. Кандын атасы болгон эле Жакып; айылдан өткөндө карылар өйдө туруп, жаштар жол бошотуп калды.

Бирок адамдын ичи кызык казына: кээде эң толгон күнүндө эң бош жери сыздайт. Бир кечте Жакып союлган малдын эсебин жүргүзгөн койчу менен сүйлөшүп, кайтканда өңү салыңкы эле. Очок башынан уулун таап, маңдайына отурду да, ичиндегисин жашырбады:

— Манас, — деди, — кандыгың кут болсун; бирок ушул тойлордун эсебин ким жүргүзөт? Бул айда тогуз жүз кой союлду, токсон бээ союлду, төөнү айтпай эле коёюн. Мен бул малды шагыл таштай эле жыйнаган эмесмин; ар биринин башына өмүрүмдөн күн бергем. Алтайда жокчулук көрдүм, кыштын суугунда тайлардын койнунда жаттым. Сен бир сөз айтасың — миң мал кетет. Ушул жүрүш менен кан Жакыптын кампасында чычкан баш каткыдай бир ууч таруу калбайт.

Сөздөр оор эле; оордон да өттү — найзадай эле. Манас башын жерге салды. Атасына жооп кайырбады: улууга жооп кайырылбайт, атага айрыкча. Бирок ал түнү уктабады. Боз үйдүн түндүгүнөн жылдыздарды карап, ичинен ант ичти: «Атам бергенин бир капчык болсо кырк капчык, бир үйүр болсо кырк үйүр кылам. Эл менин алаканымды карайт, мен элдин алаканын карабайм. Өз эмгегим, өз маңдай терим менен төлөйм; болбосо мага эр дешпесин».

Таң ата электе турду. Не Кошойго кеңешпеди, не энесине кабар айтпады; Айбанбозду токуп, жалгыз түштүк жолуна түштү. Артынан караган жалгыз Чыйырды болду; эне жүрөгү баланын көлөкөсүнөн да түшүнөт: «Жолуң ачык болсун, — деп шыбырады, — кайда барсаң кут менен бар, кут менен кайт».

Манас күндөп-түндөп жүрдү. Тоо ашты, суу кечти; акыры Анжияндын Боз-Талаа деген түзүнө жетти. Аты айткандай эле боз талаа экен: кол тийбеген, буурусун көрбөгөн, чөбү тизе бойлогон ээн түз. Топурагын алаканына алды; топурак майдай жумшак, кара, жыттуу эле. «Бул топурак, — деди өзүнчө, — бош жатып күнөөгө батып жатат».

Кайдан келгенин көрбөдү; башын көтөргөндө маңдайында ак сакалдуу бир карыя туруптур. Үстүндө жамаачы чепкен, колунда таяк; жүзү күндөн эмес, ичинен жарык чачкандай эле.

— Иш илгери болсун, жигит, — деди карыя. — Жерди карайсыңбы?

— Жерди карайм, ата. Карасам — карай турган жер экен; айдалса буудай берет, айдалбаса үшкүрүнөт.

Карыянын көзү күлүмсүрөдү.

— Буудайдын уругу менде, — деди. — Колдун күчү сенде. Шерик бололубу? Жарымы сеники, жарымы меники.

— Бололу, — деди Манас күлүп; кырк укуруктан суурулган билек ал күнү буурусун кармады.

Өгүз табылды, буурусун чегилди. Манас буурусундун туткасынан кармады, карыя урукту уучтады. Кызык эле: кылыч кармаганга көнгөн алакан буурусундун туткасын жатыркабады. Жүргөн сайын жигиттин ичиндеги түйүн чечилип баратты; атасынын сөзү дагы эле көкүрөгүндө турган, бирок эми найзадай эмес, уруктай турган эле. «Кыюу оңой, — деп ойлоду ичинен, — оруу оңой; чыныгы эрдик — өстүрүүдө. Атам малынын артынан ыйласа, мен малды жерден чыгарып алдына үйөм; анда ыйлаганына күлөт». Кара жер тилинген сайын арттарынан жыты буруксуду; карыя урук чачкан сайын бир дуба күбүрөп жатты — Манас сөздөрүн ажырата албады, бирок жүрөгү жылыганын сезди. Үч күн айдашты, үч күн себишти; үчүнчү күндүн кечинде Манастын көзүнө бир оордук чөктү — тоо болсо көтөргүс оордук. Буурусундун жанына, кементайынын үстүнө кыйшайды да, жыгылганы менен кошо уктап кетти.

Ойгонгондо күн жүзүнө тийип турган. Турду, көзүн укалады — көргөнүнө ишенбеди: айдаган талаасы баш алыптыр. Баш алганы эмне — буудай кулач-кулач, сары деңиз болуп толкуп, машактар толгонунан ийилип, түздүн ортосунда эчак үйүлгөн кырмандар тоодой көтөрүлүп турат. Кечээги кара жер бүгүн алтын кесилиптир.

Карыя кырмандын түбүндө турган; эч уктабагандай, эч чарчабагандай.

— Ата, — деди Манас; үнү титиреди. — Бул кандай иш? Кечээ сеептик эле, бүгүн бүтүп калганбы?

— Жерге эмгек түшсө, — деди карыя, — калганы Теңирдин иши. Кимге жылында берет, кимге түнүндө. Сага түнүндө берди; демек милдетиң чоң, убактың тар.

Манас ошондо байкап карады: карыянын таягынын учу көгөрүп бүчүр алыптыр; жамаачы чепкенинин ийнинде таранчылар урушпай эле катар отурат. Жүрөгүнө тамды: бул жөнөкөй дыйкан эмес. Тизе бүктү.

— Сен кимсиң, ата?

— Мени эгинчилер Бабадыйкан дешет, — деди карыя. — Буурусундун туткасын кармаган бир да эрди куру кайтарган эмесмин; сен да куру кайтпайсың. Батамды ал: кампаң ташысын, дасторконуң ачык болсун; эккениң өссүн, бергениң кайтсын. Дагы бир сүйүнчүм бар, жигит: сага бир ат жазылган; кайыптан туулду, ээсин күтөт. Атын Аккула коюшат. Ал ат алдыңа тийген күнү жер жүзүндө алдында токтой турган тулпар калбайт. Күт; ат ээсин табат.

Манас башын жерден көтөргөндө түздө эч ким жок эле. Не из жок, не чаң жок; жалаң шамал алтын машактардын үстүнөн дирилдеп өттү. Кырмандар болсо турган; тоодой, чын, кол менен кармаса кармалгыдай.

✦ ✦ ✦

Ал жылы түштүктө ачарчылык болгон. Нойгут элинин үстүнөн чегиртке өткөн; асман караңгылап, үч күн күн жүзү көрүнбөй, чегиртке эгинди сабына чейин жеп кеткен. Нойгуттун каны Карача кампалары бошогондо токсон төөнү каттап жолго чыгып, «кайда буудай бар» деп элден элге сурап келаткан. Ага: «Боз-Талаага бар, — дешкен, — анда бир жигит бар имиш, кырмандары тоодой имиш, сураганды куру кайтарбайт имиш».

Карача келди; кырмандарды көргөндө төөсүнүн үстүндө боюн түзөп, көзүн ирмегиледи. Манас аны кырмандын түбүндө тосуп алды, аттан түшүрдү, кементайын жайып отургузду; азыгын алдына койду.

— Буудай керекпи, кан? Ал; токсон төөң болсо токсонуна тең жүктө. Чегиртке жегенди адам тартпасын. Акысын сураба; нандын акысы болбойт, нандын батасы болот.

Карачанын көзү жашылданды. Ачарчылык көргөн кан марттыктын мындайын көрбөгөн эле. Буудай жүктөлдү; токсон төө токсон тоодой кап менен чөгүп-турду. Иш бүткөнү бүттү, бирок Карача кетүүгө камынбады; бир нерсе айта тургансып туруп, айта албай жатты. Акыры тилге келди:

— Жигит, — деди, — атыңды сурасам?

— Жакып уулу Манас дешет.

Карачанын өңү өзгөрдү; күткөн эшиги ачылгандай болду. Жигиттерине бурулуп, бир белги берди. Бир аздан соң кербендин артынан бир тай жетелеп келишти. Тай дегенге караба: мойну бир башкача ийилген, төшү бир башкача жазы, карашы бир башкача терең эле. Кула түстүү, акка чалыш; басканда жерди баспай, жердин үстүнөн агып бараткандай эле.

— Бул тайдын жомогу бар, — деди Карача. — Бээси бир түнү жылкыдан жоголду; үч ай изделди, табылбады. Үч айдан соң өзү келди; келсе — боюнда ушул тай бар. Кайыптан туулган бул, кимден экенин билген жок. Туулган түнү элимдин сынчылары башына чогулду; аттын сырын билген ал карыялар бир карады, эки карады, анан мага айтты: «Карача, бул тай сеники эмес. Бул тай бир эрге жазылган; маңдайында жазуусу бар, биз окуйбуз, сен окуй албайсың. Ээсин таап берсең элиң куттуу болот; бербей кармасаң колуңда турбайт, кармасаң да жакшылыгын көрбөйсүң». Ошол күндөн бери ээсин издейм. Эми кырманыңа келдим, наныңды жедим, атыңды уктум; жүрөгүм айтты: издегениң ушул эр.

Карача өйдө турду. Тайдын жүгөнүн чечти да, эки колун төшүнө коюп, салты боюнча башын бир аз ийип сунду:

— Тартуум болсун, Манас. Кайыптан туулган — сага туулган экен. Ал; маңдайындагы жазууну өзүң чыгар.

Манас тайга жакындады. Жакындан караса: кабыргасы кайыктай терең, буттары коргошун куйгандай түз, туягы болот чөйчөктөй; кыркылган жалынын алдында моюн тамыры дайрадай согуп турат. Сынчы көзү жок киши да түшүнмөк: бул тай эт менен сөөктөн артык бир нерсе. Манас тайга карады; тай да Манаска карады. Экөөнүн тиктешкени бир демге созулду, бирок ал бир демге бир өмүр батты окшойт. Тай

кулагын тикчийтип, таноосу дердейди да, эч үркпөй, эч жатыркабай келип башын жигиттин төшүнө такады. Манастын алаканы тайдын маңдайына жылды; алаканынын астында ысык тамыр согуп турду, ал тамырда Бабадыйкандын сөзү согуп турду: ат ээсин табат.

— Аккула, — деди Манас; үнү каргылданды. — Атың Аккула болсун. Кайыптан келген — Теңирден келген дегени.

Карачаны сыйлап узатты; токсон төө буудайдын үстүнө кырк төө дагы кошту: «Чегиртке жегени бүтө койбойт», — деди. Нойгут каны келгенде куру келген жүрөгүн толтуруп кайтты; элден элге: «Кыргыздын канын көрдүм, — деп айтып жүрдү, — колу кырман, көөдөнү Таластай кең».

Манас болсо кырмандын калганын Анжияндын жакырларына таратты; эшигине келген эч ким куру кайтпады, кабы жокко кап тигилди. Атасынын карызына каршы кербен жүктөрүн даярдады: буудай саткан элдерден жамбы келди, бээлер келди, топ-топ кездеме келди. «Кан Жакыптын кампасы, — деди ичинен, — чычкан түгүл төө кирсе адашкыдай толсун эми». Анан жүзүн түндүккө, Таласка бурду. Айбанбоздун үстүндө эле; жетегинде Аккула — тай кадамы менен, бирок азыртан тулпар турпаты менен келатты. Жол узун эле, Манас жол бою ойлонду. Кошойдун сөзү кулагында: журт орнотулду, эл жыйылды; кезек кырк чорого келди. Кырк жигит... Азыр кайда жүрүшөт? Кайсы айылдын очогунда, кайсы тоонун артында, кайсы жолдун чаңында өзүн билбей туруп өзүн күтүп жатышат? Бир түнү, бир булактын башында түнөгөндө түш көрдү: асмандан алдына жарыктан жол түшүп, жолдун үстүндө алты жарык сызылып, тээ алыста бир атчан — боз бир караан — он эки жылдан бери дүйнөнү кыдырып аны издеп жүргөндөй. Ойгонду; таң агарып келаткан, Аккула баш жагында туруп, алыска, Талас тарапка карап турган. Манас туруп, тайдын мойнунан сылады.

— Бас, — деди. — Бизди күткөндөр көп.

6-БӨЛҮМ

Бакай, кырк чоро жана кандык

— ❖ —

Аккула ак көбүк жалын желге чачып, Таласка түшкөн жолдун ташын туягы менен төпөштөп келатты. Ал жылы жаз эрте келген; Ала-Тоонун карлуу ийиндеринен түшкөн суулар Кең-Колдун нугун толтуруп, талаа жашылдын миң түрүнө оронгон. Манас тизгинди бош кармап, атынын дүбүртүн тыңшап баратты. Кошойдун ак сакалынан алган батасы дагы эле кулагында, Таластын ордолору дагы эле көз алдында; ошондо да ичинде бир кемтик, бир жалгыздык, аты коюла элек бир күтүү бар эле. Кан боло турган эр жалгыз кан болмок беле? Бүркүт жалгыз канат менен учмак беле?

Жол айрилген жерде, кара таштын көлөкөсүндө, капысынан бир дубана пайда болду. Не келгени көрүнбөдү, не көлөкөсү жолго түшпөдү. Үстүндө жамаачы чапан, колунда аса-таяк; бирок көздөрү — көздөрү жаш эле, оттун эки чогундай жанып турду. Аккула тик тура калбады, үркпөдү; башын ийди, эски таанышынын алдында тургандай турду.

— Аттан түш, Жакып уулу, — деди дубана. Үнү не кары, не жаш эмес; үнү тоодон түшкөн суудай эле.

Манас түштү. Дубана асасы менен жерди көрсөттү; көрсөткөн жеринде, таштын түбүндө, кийизге оролгон узун бир түйүнчөк жаткан. Бир аз мурун ал жерде эчтеке жок эле — Манас буга ант иче алмак. Дубана түйүнчөктү ачты: ичинен алты кылыч чыкты, алтоо тең болоттон, алтоо тең муздак көгүш нур менен жаркырап турду — көрсө асмандын бир үзүмү согулуп кынга салынгандай.

— Булар устанын колунан чыккан эмес, — деди дубана. — Көктөн түшкөн булар, ээлерин күтө-күтө эскирбеди. Бешөө беш баатырдыкы, күнү келгенде эрлерин табышат. А муну карачы.

Эң үстүңкү кылычты көтөрдү. Башкалардан узун, сабы жөнөкөй, мизи бир демдей ичке эле. Мизинде, болоттун ичине чөгүп, не калем менен жазылбаган, не барскан менен согулбаган жазуу турду: Канкор Манас алат.

— Зулпукор — мунун аты, — деди дубана. — Теңир жазуусу менен сенин атың жазылган үстүндө, сен туула электе жазылган, болот сенден мурун сени билген. Ал. Дагы муну бил: сен бул кылычты байланган күнү кырк жерден кырк жигит жолго чыкты. Кимиси Алтайдан келет, кимиси Сыр-Дарыя боюнан, кимиси атын укпаган элдеринден; кыркы кырк башка эненин сүтүн эмген, бирок кыркынын тең мандайына сенин атың жазылган. Кырк чороң толбогуча токтобо, бошобо, артыңа кайрылба.

Манас кылычты алды. Сап алаканына жатты — жылдар бою ошол колду күткөн колдой, жоголгон бир туугандын колундай. Башын көтөргөндө дубана жок эле. Не жолдо бар, не таштын артында; жалаң абада жамгырдан кийинки топурак жытына окшош жыт илинип калган. Манас ошондо түшүндү: бул Кыдыр эле — кыйналганга жеткен, жолдо калганга жолдош болгон Кыдырдын так өзү.

Аккуланын жалына жүзүн катып, көзүн жумду.

— Уктуңбу, Аккула, — деди. — Кырк жерден кырк эр келатыптыр. Анда мен да барайын; чачылганды жыйнайын, сапырылганды топтоюн. Жакыптын коркуусу бизди Алтайга сүргөн, менин антым баарыбызды бир жерге топтосун. Ушул көк күбө болсун, ушул боз топурак күбө болсун: тукумумдан сүргүндө бир жан калбайт.

Таласка кабар салды, Чыйырды энесине салам айттырды; өзү Зулпукорду белине байланып, жалгыз жолго түштү.

✦ ✦ ✦

Сары-Өзөн боюнда үчүнчү күн эле. Кеч кызылы суунун бетин жездей каккылап турганда Манас каршы капталдан бир атчанды көрдү. Атчан да аны көргөн; экөө тең токтоду, экөө тең тиктеди. Бейтааныш ири мүчө, ийни боз үйдүн эшигиндей жазы эле, бирок турпатында эч кербездик жок; тоонун турушундай токтоо, булактын турушундай терең турду. Жашы Манастан улуу; сакалына ак түшө элек, бирок көзүнө түшүптүр — ал көздөрдө узак жолдордун, уйкусуз түндөрдүн, түгөнбөгөн бир издөөнүн чарчаңкы жарыгы бар эле.

Бейтааныш алдын ала кыймылдады: атынан түшүп, жөө басты. Талаада жөө басып келген адам же аябай коркот, же таптакыр коркпойт; бул киши эч коркпогондордон эле.

— Жигит, — деди, — атыңды сурасам болобу? Он эки жылдан бери жол арытам, он эки жылдан бери кезиккенимдин баарынан ушул суроону сурайм. Бир түнү — Кадыр түнү эле, көк эшиги ачылган түн — түш көрдүм. Түшүмдө бир ак шумкар көрдүм, Талас үстүндө айланып жүрөт, канатынын көлөкөсү бүт Ала-Тоону жаап турат. Бир үн мага айтты: тур, Бай уулу Бакай, бар, ошол шумкарды тап; сен анын агасы эмес, жолдошу болосуң; сенин акылың анын билегине тизгин болот. Турдум, жөнөдүм. Он эки жыл болду.

Манастын жүрөгү көкүрөгүндө тайдай тыбырады. Демек бул — Бай абасынын уулу; демек өз каны, өз тукуму, түш менен чакырылган өз агасы маңдайында туруптур.

— Ал шумкардын уясы Таласта, — деди Манас, үнү титиребесин деп жай сүйлөп. — Аты Манас. Жакып уулу Манас — мен болом.

Бакай бир азга былк этпеди. Анан эки кадам таштап, Манастын жүзүн эки алаканына алды, маңдайын карады, көзүн карады; он эки жылдын бүт жолдору ошол бир караштан түйүлүп, чечилди.

— Таптым, — деди жалаң. Башка эчтеке дебеди. Дештин кереги да жок эле.

Ал түнү Сары-Өзөн жээгинде от жагышты. Бакай жетегиндеги ак бээни тартып келди:

— Бул бээни он эки жыл курмандык деп жетегимде жүргүздүм, — деди. — Сени тапкан күнү Теңирге шүгүр болсун деп. Күнү — бүгүн.

Ак бээ кыбылага жаткырылды, каны агызылды, эти отто айландырылды. Жешти, ичишти; жылдыздар Сары-Өзөндүн суусуна төгүлдү. Манас ошондо өйдө туруп,

Зулпукорду кынынан сууруп, эки колдоп Бакайга сунду — берүү үчүн эмес, күбөгө тартуу үчүн.

— Бакай аба, — деди. — Жашым жаш, жолум узун, жоом көп. Сен менден улуусуң, акылың менден терең. Атымдын кош тизгини, бир чылбыры сенин колуңда болсун. Мен адашсам сен түзө, мен ташысам сен тизгинде, мен өлсөм сен жыйна элимди. Макулбу?

Бакай кылычтын болотун карады, болотто жанган оттун чагылышын карады.

— Макул, — деди. — Кош тизгин, бир чылбыр — мойнумдагы карыз болсун. Бирок сен да бил, Манас: тизгин тарткан кол — атты сүйбөгөн кол эмес.

Күлүштү. Он эки жылдык издөөнүн аягында күлүү нандан таттуу эле.

Эртеси чогуу жолго чыгышты; үчүнчү күнү Сары-Өзөндүн төмөнкү боюнда бир дөңдүн түбүндө жаткан кишини көрүштү. Киши ушунчалык терең уктап жаткан — аттардын дүбүртүнө да ойгонбоду; башына куржунун жаздап, жүзүн көккө буруп, талааны өз үйүндөй билип жаткан. Бакай атынан эңкейип карады:

— Бул бейкапарды кара, — деди. — Карышкырдан-куштан кооптонбойт. Же жинди, же жүрөгү абдан чоң.

Киши так ошол учурда көзүн ачты; не чочубады, не секирбеди; эки атчанга карады, керилип алды да, боюн түзөдү.

— Экөө тең эмесмин, — деди. — Күткөнүм келди деп жай уктап жаттым. Жетимиш тилдин жетимишин тең билем; кытайдын каны менен кытайча, калмактын каны менен калмакча сүйлөшөм, ташка айтсам ташты жибитем. Атым — Ажыбай. Түшүмдө мага айтылды: жат, укта, ээң келип сени уйкудан тургузат. Мына, тургуздуңар.

Манас менен Бакай тиктешип алышты. Кырк жерден кырк эр келатат эле го — мына бири да жолдун ортосуна жатып алып, уктай-уктай жетиптир.

Ал кечте үчөө бир оттун башында отурду. Бакай бир аякка курмандык канын куйду, үчөө тең оң колун билекке чейин канга малды, үчөө тең бир ант ичти:

— Барибиз окко учсак, баарыбыз бирге өлөлү. Бирибиздин каныбыз төгүлсө, үчөөбүздүн каныбыз төгүлсүн. Этибиз бөлөк, сөөгүбүз бир болсун. Бул анттан кайткан — ушул кандан болсун.

Кандуу колдорун бири-бирине кыпчыштырышты. Сары-Өзөндүн суусу агып өттү; ант калды.

Таласка кайтканда Бакайдын биринчи сураганы Аккелте болду. Анткени Бакай түшүндө жалаң ак шумкарды көргөн эмес; шумкардын чеңгелинде от чачкан бир нерсени да көргөн, ал нерсенин жоодо калганын да билген. Аккелте — аталардан калган, жаны бар мылтык; ому өзүнөн-өзү ысыйт, түн ичинде дем алгандай үн берет, ээсин тааныйт, бөтөндүн ийнинде оорлойт да оорлойт. Калмак чабуулунда талоонго кетип, эми калмак бийлеринин биринин ордосунда, темир сандыкта, кырк кулпунун артында жаткан.

— Кырк кулпу болоттон болсо, — деди Бакай, — көк болотко өкүм жүргүзөт. Сен колду камда, мен көктү камдайын.

Манас ал күнү Бакайдын экинчи жүзүн көрдү. Бакай колдун алдына түшпөдү; бир дөбөгө чыкты, курунан жай ташын алды — атадан калган, сууга салганда көктүн тамырын таптырган кара таш. Ташты сууга салды, эски сөздөрдү окуду, жайчылыктын бүт илимин төктү. Адегенде күндү байлады: асман ортосунда күн токтоду, батпады; калмак ордосунун үстүнө үч күн куйкалаган жарык илинип турду, көз уйку билбеди, көлөкө тынчтык билбеди. Анан Бакай ташты оодарды, сөздү өзгөрттү — көк карайып чыга келди. Жети күн, жети түн мөндүр жаады; муштумдай, козу башындай мөндүр. Калмактын жылкысы чачылды, кийизи айрылды, жигитинин жүрөгү эзилди. Жетинчи күндүн аягында Манастын атчандары мөндүр менен кошо ордого киришти; эч ким кылыч көтөргүдөй ал-абалда эмес эле. Темир сандык талкаланды, кырк кулпу күбүлдү.

Аккелтени Манас колуна алганда мылтыктын ому ысык эле — ушунча жыл темир сандыкта жаткан нерсенин ысык болушу акылга сыйгыс эле. Кундагында, кайсы бир атанын оюп кеткен эски оюусунун ичинде бир ат окулуп турду: Манас. Буюм да ээсине жазылган экен; болоттой, кылычтай, тагдырдай.

— Көрдүңбү, — деди Бакай акырын. — Сен туула электе буюмдар сени тааныптыр. Бар эми, кимдин ким экенин билбеген калбасын.

Ошентип Таласка агын башталды. Төрт тараптан, төрт жолдун төртөөнөн тең келишти. Кимиси жалгыз атчан келди, кимиси айылы менен; кимиси даңкын угуп келди, кимиси түш көрүп. Кең-Колдун капталдары боз үйгө толду; казандар асылды, кымыз сапырылды, түн жарымына чейин оттор өчпөдү.

Алгачкылардан болуп Кыргыл келди — чачы-сакалы куудай, тили заар, жүрөгү алтын карыя. Келген күнү Манастын ордосунун алдына аттан түшүп, саламдын ордуна уруштту:

— Мени чал дешет, Кыргыл чал дешет, — деди. — Туура, чалмын — бирок муну бил, бала: мен кырк жигиттин оозунан кирип, мурдунан чыгам, кыркын бири-бирине кагыштырам, кыркын бири-биринен ажыратам, ошондо да кыркы менден кечпейт. Тынчым жок, мүнөзүм катуу, айтканым айткан. Кааласаң ал, каалабасаң алба.

— Кырктын башы сенсиң, — деди Манас күлүп. — Тынчы жогуң бизге тартип болсун.

Кара Төлөк келди — далы сөөгүн карап эртеңкини окуган, куш учканынан кабар чыгарган төлгөчү. Ырчы уул келди — комуздун кылын черткенде таштарды ыйлаткан, өлгөндүн артынан кошок, тирүүнүн алдында мактоо айткан жаш ырчы; үнү ушундай үн эле — кайгыны бала кылып, кубанычты канат кылчу. Эр Шууту келди, анын артынан аттары бирден эсепке түшкөн далайлар келди; Бакай ар келгенди сынады, Ажыбай ар келген менен өз тилинде сүйлөштү, Кыргыл ар келгенге адегенде тийишти, анан бооруна басты. Кырктын саны толгон сайын Манастын ийни кеңейгенсип баратты; ар бир чоро анын кабыргасынан кем бир сөөк болуп, ордуна отуруп жаткандай эле.

Бир күнү ордонун алдына жашамал бир эр келди; кучагындаороо бала бар эле. Ороодогу баланы эки колдоп, жамбы сунгандай сунду:

— Манас, — деди. — Бул бала биздин тукумдун баласы, аты Сыргак. Азыр эмчектен чыга элек, бирок көзүн карачы: ороодо жатат, ыйлабайт; сени карайт, күлбөйт — сени таразалап жатат. Төлгөчүгө көрсөттүк: бул бала кырктын ичинде эң алдыга түшөрү болот, эң караңгы түндө эң алдыда басары болот деди. Ал, сеники болсун; сенин очогуңда өссүн, сенин наның менен эр болсун.

Манас ороону алды. Сыргак — бир карыш бала — ошол бакырайган көздөрү менен аны тиктеди да тиктеди. Чыйырды эне ороону кучактап, бооруна басты:

— Семиз казандын жанында жетим тойбойт дешет, — деди. — Бул бала эми жетим эмес. Манасты эмизген сүт соолуй элек; Сыргак да менин сүтүмдү эмсин, Манаска өз бир тууган болсун.

Ошентип Сыргак Чыйырдынын сүтү менен өсө баштады; кырк чоронун эң кичүүсү — ороодогу чоро.

Тегерек толгон эле. Кырк жерден кырк эр келип, оттун айланасы толду. Ал кечте Бакай Манасты ордонун алдына чыгарып, колу менен өрөөндү көрсөттү: көз жеткен жерге чейин оттор, аттар, боз үйлөр.

— Кыдырдын айтканы келди, — деди. — Эми кезек — эсепте. Бул элдин жонунда кимдердин камчы изи бар, билесиңби? Маргаланда Алооке отурат — кытайдын каны. Бухарадан Ташкенге чейин мусулман шаарларынын баарын алыкка байлаган; кыз алат, мал алат, каршы чыкканды асат. Жети атанын кеги ошондо түйүлгү.

Манас Зулпукордун сабына колун тийгизди.

— Анда түйүндү чечкени баралы, — деди.

✦ ✦ ✦

Алооке ошол маалда Маргаланда, алтын тагында отурган. Сарайынын мамылары пилдин сөөгүнөн эле, көлмөлөрүндө Бухаранын алыгы менен алынган балыктар сүзчү. Ал күнү башкы аярын — жылдыз караган, сөөк караган башкы төлгөчүсүн — алдына чакырткан; анткени жаман кабарлар эми бирден эмес, үйүрү менен келе баштаган.

— Айт, — деди Алооке. — Тиги Таласта пайда болгон ит ким? Качан эзем аны?

Башкы аяр көпкө унчукпады. Сөөктү отко кармады, жаракаларын карады; жылдыз дептерин ачты, жапты. Анан башын көтөрдү да, төлгөчү айта ала турган эң коркунучтуу нерсени айтты — чындыкты:

— Эзе албайсың, каным. Бул — токтотула турган адам эмес. Кылычы көктөн түшкөн, аты болотко туула электе жазылган. Сөөк ошентип айтат, жылдыз ошентип айтат, мен да ошентип айтам: Манас токтотулбайт. Колуңду жиберсең колсуз каласың; өзүң барсаң башсыз.

Сарайда бир тынчтык болду — көлмөдөгү балыктардын канат шарпылдаганы угулгудай. Алооке тура калгысы келди, тура албады; алтын такт астынан ыргып кеткендей болуп, чоң кан тепкичтерге тоголонду. Эч ким күлбөдү; баары түшүндү: такт ошол эле күнү, согуш башталбай туруп эле бошогон.

Ал түнү Алооке казынасынын эшиктерин ачтырды. Алтынды, жамбыны, жибекти ууч-ууч элге чачтырды — көңүлү кең болгондон эмес, жүгү жеңилдесин, качканы ылдамдасын деп. Таң агара электе Маргаландын кан дарбазасынан көлөкөдөй чыгып кетти; артында чачылган алтын, ачык эшиктер жана бош такт калды.

Бирок качуу тагдыр деген мергенден куткарбайт. Манастын атчандары — алдыда Аккула, эки жагында Бакай менен Ажыбай, арт жагында Кыргылдын кырк жигити — Алоокени Кум-Арык боюнан кармады. Кум-Арыктын кумдары ал күнү ат туягынан

көккө сапырылды; тегерек тарыды, тарыды, кытайдын чоң каны, мусулман шаарларын титиреткен Алооке тегеректин ортосунда жападан-жалгыз калды.

Атынан түштү. Түштү да — көргөндөрдүн оозунан түшпөдү бул — келиндей чөгөлөдү; башы жерде, колдору тизесинде, жаңы журтка келген келиндей ийилип, эзилип чөктү. Үнү да келиндин үнүндөй ичкерди:

— Манас, — деди. — Казынам сеники — Маргаланда калганы да, жанымда алып жүргөнүм да. Уулум Коңурбай сеники — ал, чоро кыл, кул кыл, эмне кылсаң ошону кыл. Жанымды сообго кой. Мындан ары алыгыңды мен төлөйүн, эшигиңде мен турайын.

Манас Аккуланын үстүнөн бул чөгүп калган кишини көпкө карады. Бир ирмем — кыска бир ирмем — жүрөгүндө бир жумшаруу жүгүрдү; чөгөлөгөн карыяга кылыч көтөрүү эр кишиге оңой эмес эле. Бирок анан көз алдынан башка тизелер өттү: алык төлөй албаганы үчүн Алоокенин дарына тартылган аталардын тизелери, Алтай сүргүнүндө карга чөккөн энелердин тизелери. Жети атасынын мүрзө таштары өттү көз алдынан.

— Казынаң элге таратылат, — деди Манас. — Уулуңа тийбейм — баладан өч алынбайт. Ал эми сага келсек, Алооке: жети атамдын кеги бар сенде. Ногойдун тукумун сен чачтың, ак сакалдууларды сен айдадың, жетимдин нанын сен алдың. Чөгөлөдүң деп ошол кан жерде калсынбы? Кан жерде калбайт.

Зулпукор кындан чыкты; чыгарда бир жолу, кыска, зыңгырады — болот да өз жазуусун окуп жаткандай. Көктөн түшкөн кылыч бир шилтенди, Алоокенин башы Кум-Арыктын кумуна түштү. Эч ким кубаныч кыйкырыгын салбады; өлүм — жоонун өлүмү болсо да — талаада оор нерсе эле. Жалгыз Бакай жакындап, акырын айтты:

— Жети түйүндүн бири чечилди. Калганын да көрөбүз, өмүр жетсе.

Коңурбайды издешпеди; бала атасы тегерекке түшө электе эле чаң-тополоңдун арасынан суурулуп, чыгышты көздөй качып кеткен. Эч ким артынан ат койбоду. Койсо — ким билет. Бирок тагдыр дептеринде ал барак башкача жазылган эле.

✦ ✦ ✦

Жеңиштин тою Таласта курулду, ошондой курулду — көргөндөр өлөрүнө өкүндү. Токсон жерде казан кайнады, жылкыдан тулпар тандалып союлду, кымыз дайрадай

акты; кийиздердин үстүнө Маргалан жибеги жайылды, балбандар күрөшкө түштү, ат чабыштын чаңы үч күн асман жүзүнөн түшпөдү. Кошой келди, Көкчө келди, аты белгилүү кандар, бийлер, ак сакалдуулар келди; кимиси Алоокенин алыгынан кутулганы үчүн, кимиси бул жаш оттун жанында жылынганы үчүн. Ырчы уул комузун үч күн үч түн колунан түшүрбөдү; үч күн үч түн Алоокенин кулаганын ырдады, Кум-Арыктын кумун ырдады, уккандын каны бирде кайнап, бирде тоңду.

Үчүнчү күндүн кечинде, той тарай турган маалда, Кошой өйдө турду. Катагандын балбаны, тоодой карыя ордунан турганда баары тынчыды; кымыз аяктары абада илинип калды.

— Эй, отурган кандар, эй, турган бийлер, — деди Кошой. — Бир суроону дагы канчага чейин кийинкиге калтырабыз? Алоокени ким кулатты? Аккелтени ким кайтарды? Чачылган кыргызды ким жыйнады? Бул оттун тегерегине бизди ким топтоду? Баарыбыз өз айылыбызга кан болуп алганбыз — а бул айылдардын айылы кимдики? Бир дененин эки башы болбойт, бир үйдүн эки босогосу болбойт. Мен айтам: кош тизгинди, бир чылбырды Манаска берели. Ак кийизге эмес — ак кийиз ар канга жайылат — тигил алтын гүлдүү килемге отургузуп, көккө көтөрүп, кан деп жар салалы. Араңарда каршысы бар болсо азыр сүйлөсүн; кийин сүйлөгөндүн сөзү — сөз эмес.

Эч ким сүйлөбөдү. Анан Эр Көкчө туруп «макул» деди; анын артынан бирөө, дагы бирөө — сегиз кан, сегиз элдин сегиз улуусу өйдө турду. Алтын гүлдүү килем — Бухара токумасы, Алоокенин казынасынан чыккан — ортого жайылды. Манасты ортосуна отургузушту. Сегиз кан килемдин сегиз кырынан кармады — Кошой баш жагынан, калгандары капталдан — жана бир оздон «кан!» деп көккө көтөрүштү. Үч жолу түшүрүштү, үч жолу көтөрүштү; үчөөндө тең талаа «кан! кан! кан!» деп дүңгүрөдү, үн Ала-Тоонун карына урунуп кайра кайтты.

Манас килемдин үстүндө, сегиз кандын ийнинде, өз элинин баштарынын үстүндө көтөрүлүп баратып асманды карады. Асман ал күнү өтө жакын эле.

Бакай ал түнү ордонун алдында жалгыз отурган; Манас жанына келип, унчукпай чөк түштү.

— Оорбу? — деп сурады Бакай башын бурбай.

— Оор, — деди Манас. — Килем жумшак экен, кандык таштай экен.

— Ошондой, — деди Бакай. — Дайыма ошондой болсун. Кандыкты жеңил сезген күнү мени маңдайыңдан табасың.

Бирок талаада тойдун түтүнү тарай электе чаңдын түтүнү көрүнөт. Кандык кабары төрт тарапка тараган сайын аны сиңире албагандар да чыга баштады. Алардын эң кыйыны чөл тараптын каны Шоорук эле: жери кум, колу төө, жүрөгү таш. «Кырк чатырлуу кыргыздан кан чыкмак беле, — деп, — ал килемди мен ага кепин кылам», — деп ант ичип, төө колун — жүздөгөн согуш төөсүн, үстүндө соот кийген жаачылары менен — Талас үстүнө сүргөн.

Төөлөр келди; талаа мындайды көрө элек эле. Аттар төөнүн жытынан үркүп, катарлар бузулуп жатты. Биринчи күн оор өттү, экинчи күн ого бетер. Үчүнчү күнү Манас Аккуланын көзүн өз куру менен таңды — жыт менен коркунучту көрбөсүн деп; кырк чоро да ошентти, көзү таңылган аттар менен төө катарларынын ортосуна кирип кетишти. Ал күнү кечке Зулпукор кындан кирип-чыгып турду; ал күнү Шоорук колунун жарымын кумдан алып келип Талас топурагына көмдү.

Төртүнчү күндүн таңында Шоорук чегинген кыштагынын мунарасына чыкты — жоо колун бийиктен көрүп, жаңы тартип түзөйүн деп. Караса: Манасты көрдү, колдун алдында, Аккуланын үстүндө. Анан көзүн укалап, дагы бир карады. Манастын тегерегинде, атынын оң-солунда, алды-артында дагы кырк атчан бар эле; бирок булар Кыргылдын кыркы эмес. Булар жерден бир карыш өйдө баратты; аттарынын туягы чаңга тийбей; жүздөрү айдын үзүмүндөй жаркырап, денелеринин ичинен, ичке пардын артынан көрүнгөндөй, талаа көрүнүп турду. Кырк чилтен — кайып эрендердин кыркы — Манастын тегерегин курчап, аны менен бирге жүрүп баратты.

Шоорук мунаранын ташын кармады. Тизеси бошоду. Бир кол менен согушса болот эле, эки кол менен да; бирок көк менен согуш болбойт эле.

— Көндүм! — деп кыйкырды мунарадан; үнү бүт кыштакка, эки колдун ортосундагы боштукка түштү. — Көндүм! Кылычты кынга салгыла! Бул кишинин артында турган — эт менен сөөк эмес!

Ал күнү Шоорук мунарадан түштү, Манастын алдына чыкты, бирок бул жолку чөгөлөө Алоокенин чөгөлөгөнүнө окшободу; корккононунан эмес, көргөн кишинин чечими менен чөгөлөдү.

— Манас, — деди. — Мен өз көзүм менен көрдүм; көргөнүмдү танарлык пас эмесмин. Сенин диниң кайсы болсо, меники да ошол болсун. Мен көндүм; элим да менсиз калбасын, ал да көнсүн.

Ошентип Шоорук бүт эли менен, төө үйүрлөрү жана кум өлкөсү менен ислам динине кирди; келме ал күнү чөл оозу менен айтылды. Тынчтыктын мөөрү катары кызы Акылайды алып келди — сексен сулуунун башында, сексен кыздын эң алдыңкысы. Акылай узун бойлуу, кара көз, аз сүйлөгөн кыз эле; атасы «тарт» дегени үчүн тартылган, бирок башын ийгенде да мойну бүгүлбөй турган.

— Кызым Акылайды сага берем, — деди Шоорук. — Сексен кыздын башы; сага жар болсун, эки элдин ортосуна көпүрө болсун.

Манас Акылайга карады; кыз көзүн ала качпады. Бул тиктеште сүйүү жок эле — сүйүү башка бир бөлүмдүн, башка бир ысымдын иши эле, ал ысым азырынча Бухарада, атасынын ордосунда балалыгын өткөрүп жаткан — бирок сый бар эле, ал күндүн салтында ушул жетиштүү болчу. Той курулду, нике кыйылды; Акылай Таластын келини болду.

Ошол тойдун ичинде дагы бир табышуу болду — көргөндөрдүн көзүн жашылдантты. Шооруктун өлкөсүнөн келген кербендин ичинде бир аял ордолордун арасында бирөөнү издегендей басып жүрдү; Бакайды көрүп токтоду, катып калды. Бакай да аны көрдү — он эки жылдык жол чарчаткан киши ордунда баладай титиреди.

— Көрпөян, — деди.

— Жети жыл, — деди аял. — Жети жыл жолуңду күттүм, Бакай. Баары «өлгөн» деди, мен «жолу узун» дедим. Кыштын кыштоосунда күттүм, жайдын жайлоосунда күттүм. Узун бекен жолуң?

— Узун экен, — деди Бакай. — Бирок ушул жерге алып келет экен.

Манасты түш аркылуу издеп чыкканда сүйгөнүн артында калтырган эле Бакай; тагдыр издегенин да таап берди, калтырганын да кайра алып келди. Эки той бир жерде курулду; Ырчы уул ал түнү бир жагынан Манас менен Акылайды, бир жагынан Бакай менен Көрпөянды мактады, комуздун кылы үзүлсө алмаштырып, кайра ырдады.

Талас ал күндөрү дүйнөнүн эң жарык жери эле.

✦ ✦ ✦

Бирок дүйнө жалаң Талас эмес эле. Алыскы чыгышта, кырк күндүк жолдун ары жагында, Бээжиндин — Каканчындын өлкөсүнүн — таш дубалдуу сарайында ошол саатта башка бир жыйын өтүп жаткан, ал жыйында эч ким күлгөн жок.

Коңурбай Кум-Арыктан качкандан бери жол жеген, уйку жебеген. Бээжин сарайынын көк таш төшөлгөн төрүнө киргенде үстү-башы чаң, эриндери жарылган эле; бирок көздөрү — көздөрүндө чаң жок, көздөрүндө эки кара жалын бар эле. Тактыда кары Карыкан отурган, Каканчындын улуу каны; жанында башкы аяры, тегерегинде бийлери.

— Айт, — деди Карыкан.

— Маргалан кулады, — деди Коңурбай. Үнү түз, таштай эле. — Атам Алооке Кум-Арык боюнда... — бир азга токтоду, сөздү ташыгандай ташыды, — ...чөгөлөп турганда кылычталды. Башын кыргыздын Манасы алды. Казына чачылды, өлкө колдон кетти. Мен, уулу Коңурбай, муну өз көзүм менен көрүп, сага кабар алып келдим.

Карыкан салт боюнча ордунан турмак болду — дос кандын өлүмүнө өйдө туруп аза күтүлчү — бирок кары тизелер ал кабарды көтөрө албады; чоң кан тактысынын тепкичтеринен ылдый тоголонду. Бийлер чуркап келип тургузушту; Карыкандын өңү актай эле. Алооке анын оң колу, батыш дарбазасынын кароолу эле; батыш дарбазасы эми ачык, ачык дарбазадан кирген шамалдын аты Манас эле.

Коңурбай ошондо төрдүн ортосуна чөк түштү — бирок бул жеңилгендин чөгүшү эмес; ант ичкендин чөгүшү эле. Кылычын сууруп, алдына, көк таштын үстүнө койду.

— Карыкан, — деди. — Жана силер, Каканчындын бийлери, уккула. Атамдын каны Кум-Арыктын кумунда калды. Мен ал кумду уучума алдым, курума түйдүм; мына бул жерде, төшүмдүн үстүндө алып жүрөм. Бул кум кан менен нымдалмайынча — Манастын каны менен нымдалмайынча — мага, Коңурбайга той арам, күлкү арам, жумшак төшөк арам болсун. Атынын башын кесем, очогунун ташын кулатам, чоросун кул, элин чүпүрөк кылам. Бул антымдан кайтсам, атамдын арбагы акыретте бетиме түкүрсүн.

Төрдө эч ким дем албай турду. Анан башкы аяр — сөөк өңдүү, жүз жашар карыя — асасы менен жерди үч жолу какты.

— Антың чоң, Коңурбай, — деди. — Бирок ук. Мен сөөккө карадым, жылдызга карадым: Манастын жылдызы азыр гана чыгып келатат, дал өз отунда; азыр үстүнө

барган — отко барган көпөлөк. Алты жыл күт. Алты жыл кол жыйна, алты жыл темир соктур, алты жыл билегиңди да, кегиңди да бак. Алты жылдын аягында ал жылдыздын жанына башка жылдыздар жармашат, жарыгы бөлүнөт. Ошондо ур. Эрте урган өз мүрзөсүн эрте казат.

Коңурбай башын көтөрүп, аярга карады, анан тактын артындагы терезеден батышты — Талас турган тарапты — карады. Алты жыл. Кум түйгөн курун кысты.

— Күтөм, — деди. — Кек күткөн сайын курчуйт.

Ал түнү Таласта оттор берешен эле; кымыз аяктары толуп, Ырчы уулдун үнү жылдыздарга жетип, Чыйырды ороодогу Сыргакка бешик ыры ырдап, Акылай жаңы ордосунун босогосунда туруп, Бакай менен Көрпөян жанаша отуруп отту карап жатты. Эч ким мейкинди караган жок. Бир гана Бакай, бир жолу, аягын түшүрүп коюп, башын чыгышты көздөй буруп, абаны көпкө жыттады — жамгыр келатабы, эмне келатат.

Чыгыштын тээ учунда, түндүн карасынан да кара, ичке бир булут илинип турган. Азырынча абдан алыс эле. Бирок шамал батышты көздөй согуп жаткан.

7-БӨЛҮМ

Чубак баатырдын баяны

Алайдын бийик жайлоолорунда, кар суусу күмүш тамырлардай ылдый аккан өрөөндө, нойгут элинин ханы Акбалтайдын токсон миң жылкысы оттоп жүрчү. Таң эрте дөбөгө чыгып караган жолоочу түздүктүн бир четинен экинчи четине чейин толкуган жалдарды көрүп, мынча малдын жалгыз бир адамдыкы экенине ишенчү эмес. Бээлери саалып, сабалары кымызга толуп, казандары эт көрбөгөн күнү болчу эмес. Боз үйүнөн конок үзүлчү эмес; кийизи кат-кат, эшиги төрт тарапка ачык эле. Бирок ушул молчулуктун ортосунда Акбалтайдын жүрөгү кыштын ортосунда унутулуп калган боз үйдөй суук да, ээн да эле.

Анткени мал дегениң — аккан суу, дечү карылар; кармаган кол болбосо, агып кетет. Токсон миң жылкынын кишенегени Акбалтайдын кулагына түн жарымдарында кошоктой угулчу: сенсиз калабыз дегенсишчү, сен кетсең тарап кетебиз дегенсишчү.

Алтымыш аял алган эле Акбалтай. Кими Нойгуттан, кими Кашкардан, кими та Анжиyандын бак-дарактуу айылдарынан келин болуп келген. Алтымышынын тең кучагы куру калды. Бешик усталары анын эшигин какпас болду, айылдагы энелер балдарын анын көлөкөсүнөн далдалай турган болду; эл ичинде: «Бай Акбалтайдын көзү тиет, ал көздөр бала көргөнгө чыдабайт», — дешчү. Хан муну билчү, билсе да үн катпайт эле. Жалгыз түндөрдө, кийиздин алдында уйку качканда, түндүктүн жылдыздуу көзүнөн асманды тиктеп, ичинен эсеп кылчу: токсон миң жылкы кимге калат, бул ак сакал кимдин алаканында суу болот, мен өлгөндө очогума ким от жагат?

Сексен төрткө чыккан жылы, бир курман айттын таңында, ак боз бээ чалдырып, айылдын карыларын жыйнап, чечимин айтты:

— Малым дөөлөткө, дөөлөтүм элге буюрсун. Мен Меке жолуна түшөм. Теңир мага бул дүйнөдө перзент бербеди; кабырым эч болбосо ыйык топуракта болсун. Төөмө азыгымды жүктөгүлө.

Карылар баштарын жерге салды. Эч ким «барба» дей алган жок; анткени баары билчү: перзентсиз карыянын көзүнө талаа канчалык кең болсо да мүрзөдөн айырмасы жок. Жалгыз эң улуусу, сакалы киндигине жеткен Кутунай, оор-оор сүйлөдү:

— Бай Акбалтай, жол алыс, чөл ырайымсыз. Бирок Теңирдин ишине акыл жетпейт. Кимдир бирөө перзентти койнунан издейт; кимге перзент жолдон келет.

Акбалтай бул сөзгө ошол күнү кулак салган жок. Төө кербени тизилди, куржундар байланды, кырк күн кырк түндүк азык жүктөлдү. Хан алтымыш байбичеси менен бирден коштошту; эң улуусу Маркатайдын алдына токтогондо аялдын көзүнөн жаш куюлду. Маркатай салабаттуу аял эле, өмүрүндө ханынын алдында ыйлаган эмес; ошол күнү ыйлады.

— Ханым, — деди ал, — кырк жыл сенин очогуңду күттүм, сага бир перзент бере албадым. Күнөө мендеби, сендеби, тагдырдабы — билбейм. Бирок муну бил: кайтып келсең, эшигиң ачык, очогуң күйүп турганын көрөсүң.

— Кайтпайм, Маркатай, — деди Акбалтай. — Бул жаштан кийин кайтуу жолу мага арам.

Кербен жолго чыкты. Алайдын ашууларын ашышты, Кашкардын четинен айланышты, чөп бүткөн, суу тартылган, кум деңизге айланган жерлерге жетишти. Жол бою Акбалтай ооз ачкан жок; төөсүнүн үстүндө, көзү мелжиген алыста, эриндери кыбырап, дайыма дуба кылды. Жигиттери анын бул абалын көрүп өз ара

шыбырашты: ханыбыз дүйнөдөн колун үзгөн экен, дешти; билишкен жок — дүйнө колун үзгөндүн этегине жабышат. Медиян чөлү деген ошол учу-кыйырсыз саргаюуда күндүз күн адамдын мээсин кайнатып, түнү аяз сөөгүн тоңдурчу. Үчүнчү жуманын аягында кум бороону көтөрүлдү; үч күн үч түн көк менен жер аралашты, үч күн үч түн не жылдыз көрүндү, не күн. Бороон басылганда Акбалтай санады: төөлөрдүн эң күчтүүсү, мойнунда көк шурулуу чоң буура, жок болчу.

— Төөсүз ажы болбойт, — деди хан. — Тапкыла.

Жигиттери төрт тарапка чачырап, кечинде куру кол кайтты. Акбалтай ал түнү уктаган жок. Таң сүрүлүп келатканда өзү турду, таягын алды, жалгыз өзү кумдун арасына басты. Кары кадамдары кумга бата-бата, чыгышты көздөй, күндүн кызылын көздөй жүрдү. Бир кум дөбөнү ашты, дагы бирин ашты — үчүнчү дөбөнүн ары жагынан, кургак саздактын боюнан, жоголгон буурасын көрдү.

Төө чөгүп, мойнун созуп, кыймылдабай турган. Ал эми өркөчүнүн үстүндө ак кийизге оролуп, бекем аркандар менен таңылган бир нерсе бар эле. Акбалтай жакындады; кийиздин ичинен үн чыкты — ичке, курч, дүйнөгө таарынган үн. Хандын тизелери калтырады. Арканды кести, кийизди ачты: ичинде жүзү кызарган, муштумдары түйүлгөн, ыйлаган бир эркек бала жаткан.

Акбалтай кумдун үстүнө чөк түштү. Баланы бооруна кысты; бала басылды. Чөлдүн ошол улуу тынчтыгында кары хан сексен төрт жылдык өмүрүндө биринчи жолу баланын демин өз төшүндө туйду. Көзүнөн жаш келип, сакалынан кумга тамды.

— Теңирим, — деди ал, — мен сенден мүрзө сурай бара жаткам. Сен мага бешик жибериптирсиң.

Кимдин баласы эле, кайсы кербенден түшүп калган, кайсы эне кайсы кара күндө аны кийизге ороп төөгө таңган — сураган жок, сураштырган жок, суралбасын каалады. Кербенине кайтып келгенде жигиттерин тегерегине жыйнап, кылычын ортого коюп, мындай деди:

— Бул бала — Теңирдин берген белеги. Ким «чөлдөн табылды» десе, тили кургасын. Ким сырды ачса, очогу өчсүн. Ант бергиле.

Жигиттер кылычтын үстүнө колдорун басып, ант беришти. Кербен кайра тартты; Меке жолу жарым жолдо калды, бирок Акбалтайдын жүзүндө ажылыктан кайткан адамдын нуру бар эле. Алайга жеткенде хан айылына кабар салды: «Байбичем Маркатай уул төрөдү!» Маркатай бул кабарды укканда адегенде селейип катты, анан

ханынын көзүнүн ичине карады, анан үн-сөзсүз баланы кучагына алып, төшүнө кысты. Ошол күндөн тарта ким сураса да: «Мен төрөдүм», — деди; жана үнүндөгү кескиндикке эч ким каршы тура албады.

Той берилди — Алай көрбөгөн той. Тогуз жерде казан кайнады, токсон бээ союлду, кымыз селдей акты. Кашкардан, Анжияндан, та Чүй боюнан коноктор келди; келген куру кол кайткан жок, ар кимге тон бычылды, ат тартууланды. Балбандар күрөштү, аттар чабылды, ырчылар мактоо ырдады. Сексен төрт жаштагы хан тойдун ортосунда жаш жигиттей басып, ар кимдин колун кысып, ар кимге, ишендирүүнү өзүнөн баштагансып, кайра-кайра айтып жүрдү: — Маркатай төрөдү! Байбичем Маркатай төрөдү! Бирок иш балага ат коюуга келгенде кызык окуя болду. Айылдын эң карысы ордунан турду, оозун ачты — тилине ат келбеди. Молдо чакыртышты; молдо бата тартып, ойлонуп, тердеп: «Насип эмес экен», — деп отуруп калды. Үч күн той жүрдү, үч күн ат изделди, үч күн табылбады. Бала атсыз жатты, Акбалтайдын ичине курт түштү: атсыз баланы ээлери коргой албайт дешчү.

Үчүнчү күндүн бешиминде тойдун калың эли арасынан, кайдан келгенин эч ким көрбөгөн бирөө пайда болду. Жылаңайлак эле; далысында жамаачы дубана чапаны, колунда бутактуу таяк, башында кийизден эски калпак. Буттары чөл кечкен буттар эле, бирок чаңы жок болчу. Түз эле бешикти көздөй басты; эч ким жолун тоскон жок, эч ким тосо алган жок. Баланын үстүнө эңкейип, жүзүн карап, күлдү.

— Эй Акбалтай, — деди ал, — ат издеп жүрөсүңбү? Аты даяр, сен кеч калыпсың. Бул уландын аты Чубак болсун. Отко салса күйбөсүн, суугa салса чөкпөсүн; кылыч чапса кеспесин, ок тийсе өтпөсүн. Он экиге чыкканда Таласка барсын; анда Жакып уулу Манас бар, кабылан Манас бар — ага чоро жазылсын, оң жагында турсун. Жолу ошол жакка чыгат, маңдайына ошондой жазылды.

Акбалтай оозун ачып: «Ким болосуң, кайдансың, отур, ашыбыздан же», — дегиче дубана бурулуп, элге аралашты — эл ачылып караганда ортодо эч ким жок эле. Жалгыз бешиктин башында жаңы басылган кичинекей из бар эле; кийиздин үстүндө, жылаңайлак из.

Кары Кутунай эки колун тизесине чапты:

— Кыдыр эле! — деди. — Кыдырдын өзү эле, ат коюп кетти! Бул баланын дөөлөтү зор болот!

Ошол күнү Алайда добулбас кайра кагылды, жана бала, Чубак деген ат менен, нойгут элинин көз карегине айланды.

✦ ✦ ✦

Чубак аскадан бөлүнгөн таш кандай кулаласа, ошондой өстү — тез, катуу, токтоосуз. Беш жашы башканын жетиси, жети жашы башканын он беши эле. Бир жашында басты, үч жашында атка минди, беш жашында өзү теңдүү балдарды кур күрөштө жыга баштады. Алайдын балдары аны менен күрөшкөнгө корко турган болду; кимди кармаса, жерге чапты, кайсы ат болбосун андан артта калды. Маркатай аны өз сүтү менен өстүргөн эмес, бирок өз жүрөгү менен өстүргөн; бала «эне» дегенде аялдын көзү жашка толуп, толгонун эч кимге көрсөтчү эмес. Акбалтай уулунун билегин караган сайын кубанчу, көзүндөгү отту караган сайын, эмнегедир, титиреп кетчү. Бир күнү Кутунайга ичин ачты: — Бул от мени коркутат, — деди. Кутунай күлдү: — Очоктун оту да күйгүзөт, душмандын оту да. Айырма — оттун башында ким отурганында. Бул баланын башына Манас отурат; коркпо.

Бала он бирге чыкканда Акбалтай, Кыдырдын сөзүн унутпаса да, адегенде Теңирдин акысын ойлоп, уулун окусун деп Мекеге жиберди. Чубак анда алты жыл окуду. Эртең менен сабак, кечинде сабак; тамганы тааныды, китептерди аңтарды, дубаны да үйрөндү, эсепти да. Устаттары таң калчу: бул билек бул каламды кантип мынча назик кармайт деп. Бирок түндөрдө, медресенин тар үйчөсүндө, түшүндө дайыма бир нерсени көрчү: учу-кыйырсыз бир талаа; талаанын ортосунда бир ак ордо; ордонун алдында, кара жалдуу чоң аттын үстүндө, жүзү күндөй бир эр. Жана кайыптан бир үн: «Чубак, сен бул эрдин жолдошусуң. Атыңар бир дептерге жазылды; сенин атың анын атынын жанына жазылды. Ал — Манас, сен — анын чоросу».

Алты жылдын аягында устаттары батасын берди. Эң улук имам, ак сакалдуу, көзү сүрмөлүү карыя, Чубакты жанына чакырды:

— Балам, — деди ал, — сен китептин адамы эмессиң, кылычтын адамысың; муну биринчи күнү эле көрдүм, алты жыл унчукпадым. Илимден сага жетишерлиги берилди: арамды адалдан, зулумду адилеттиктен айырышың үчүн. Калганын талаа үйрөтөт. Бирок талаага жылаңач барба.

Имам бир сандык ачтырды. Ичинен бир соот чыкты — шакекчелери суудай аккан, өңү не темир, не күмүш, экөөнүн ортосундагы бир чепкен.

— Буга ок өтпөйт, — деди имам. — Кылыч тиет, кесе албайт; найза урат, тешип өтө албайт. Жети муундан бери ээсин күтөт. Ээси сен экенсиң. Кий.

Чубак соотту кийди; үстүнө эмес, ичине кийгендей болду — ошончолук чак келди. Имамдын колунан өөп, жолго чыкты.

Алайга кайтканда он жетиде эле жана атасынан бир гана нерсе сурады: ат.

— Түшүмдө көрдүм, ата, — деди ал. — Мени Таласка бир ат жеткирет. Ок жетпес ат болот; жылкыдан изде.

Акбалтай токсон миң жылкысын тогуз топко бөлдүрүп, тогуз топту бирден уулунун алдынан өткөрдү. Чубак ар аттын капталын карап, төшүн сыйпап, көзүнүн ичине тигилип, башын чайкай берди: бул эмес. Тогуз күнгө созулду өткөрүү; тогузунчу күндүн кечинде, токсон миңинчи ат да өтүп кеткенде, Чубак колундагы жүгөндү ийнине илди.

— Менин атым бул жылкыда жок, — деди. — Демек, жолдо. Жөө барам; атым мени өзү табат.

Ошентип нойгут элинин хан уулу, далысында ок өтпөс сооту, ийнинде бош жүгөнү менен, жөө жолго түштү. Көргөндөр өкүнүп: «Жинди болуптур, хан уулу жөө жүрчү беле?» — дешти; Чубак кылчайып да караган жок. Күндөп басты. Буттары шишиди, чокою тешилди; басты. Бир кечте, күн батарда, Баабедин мазары деген ыйык жайдын алдына жетти. Мазардын таштары эски эле, тегерегиндеги талдарга назир чүпүрөктөрү байланган, шамал аларды акырын термелтип турган. Чубак даарат алып, эки ирекет намаз окуп, мазардын түбүнө отуруп, колундагы жүгөнгө карады.

— Эй мазарда жаткан олуя, — деди ал. — Мага Манаска чоро бол дешти. Чоро дегениң аттуу болот. Атым кайда?

Түн жарымында, ай так төбөгө келгенде, алыстан кишенеген үн келди. Чубак ыргып турду. Караңгынын ичинен адегенде бир карыя көрүндү — бели бүкүр, сакалы ай жарыгында күмүш; жүгөнүнөн бир ат жетелеп келаткан. Ат көрүнгөн сайын Чубактын деми кысылды: көк менен аланын ортосундагы бир өңү бар, мойну узун, соорусу жазы, көздөрү эки чок. Карыя жакындап, жүгөндү сунду:

— Жоголгон атты мен алып келем, — деди. — Бул да жоголгон эле; ээсин издеп жүргөн. Капталын кара.

Чубак эңкейип, ай жарыгында аттын капталын карады: жүндүн арасында, тубаса бүткөнсүп, жүн менен кошо чыккансып, жазуу: Кабылан Чубак минет. Жигит тизелей отура калды; башын көтөргөндө карыя жок эле. Не бир дабыш, не бир көлөкө. Жалгыз ат, Көгала, тумшугун анын ийнине жөлөп, ысык деми менен: «Тур, — дегенсип турду, — жолубуз алыс».

✦ ✦ ✦

Ат кут эле, соот кут эле; бирок мингени жаш эле, ал эми жаштык колундагы күчтүн даамын татпай токтобойт. Чубак Таласты унуткан жок — Талас кийинкиге калды. Адегенде: «Бир көрүнүп кел, — деди өзүнө, — Манастын алдына атаксыз барылбайт; даңк тап да бар». Көгаланын үстүндө биринчи чабуулун Ооганга жасады жана жеңди. Жеңген сайын каалады, каалаган сайын чапты. Ооганды он жолу тебеледи; Кашкардын дарбазасын алты жолу талкалады; Анжиянды алымга байлады, Кокондун ханына жылына бир жамбы өлчөм алтын кестирди. Алайга кайткан сейрек күндөрдө Акбалтай уулуна карап, бир нерсе айткысы келип, айта албай жүрдү. Бир жолу чыдабай кетти:

— Балам, — деди, — Кыдыр сага Талас деди, сен Кашкар дейсиң. Кыдыр сага чоро бол деди, сен хан болуп баратасың.

— Болом, ата, — деди Чубак. — Бир Бухара калды. Бухараны да ийдимби, Манастын алдына дүйнөнүн жарымын тартуу кылып барам.

Акбалтай башын ийкеп, унчукпай калды. Билчү: жаш атка насаат — аккан суруга тартылган сызык. Даңкы тоолорду ашты: «Акбалтай уулу Чубак келатат» дегенде айылдар үй чечип, хандар эшик ача турган болду. Ок жетчү эмес атына, ок өтчү эмес чепкенине; жана жаш жигиттин көзүндө акырындап тиги жарык чоңоюп баратты — баскынчылардын көзүндөгү тойбос, ач жарык.

Акыры бурулуп Бухараны карады. Бухаранын ханы Темиркан эле; не Эсенканга баш ийген, не Алоокеге; шаары дубалдуу, аскери бекем, казынасы терең. «Баары ийилди, ушул эле калды», — деди Чубак жана элчи жиберди: «Же алымынды жөнөт, же майданга эр чыгар».

Темиркан элчини угуп, сакалын сылап, узакка унчукпады. Сарайында уул жок эле; он эки кызы бар, он экиси тең ай чырайлуу. Бирок хан кыздарынын эң кичүүсүн ойлогон сайын ичи тынчычу; анткени ал кыз башкаларга окшочу эмес.

Аты Каныкей эле. Сайма сайган колдору кылычтын сабын да таанычу; атасынын балбандары менен күрөшкө түшчү, эң асоо аргымактарды ошол моюткан. Сарайдын эркек иши эмне болсо, жашыруун үйрөнгөн, үйрөнүү менен эле калбай, баарында усталардын алдына чыккан. Бухаранын кары аялдары, аны кучагында көтөргөн энекесинен угуп, айтып жүрүшчү: бул кыз төрөлгөн түнү ордонун үстүндө бир жылдыз токтоп, таңга чейин жылбай тураптыр. Темиркан он эки кызын тең сүйчү; бирок бул эң кичүүсүнө карап турганда, жоготкон бүт уулдарынын ордун толтурган бир нерсени көрчү, атын коё алчу эмес. Элчинин сөзү ордого түшкөндө, Темиркан оозун ачып үлгүрбөй, көшөгөнүн артынан Каныкей ортого чыкты:

— Ата, — деди ал. — Бухарада эр жокпу, алым бергидей? Майданга мен чыгам.

— Сен кызсың, — деди Темиркан, үнү титиреди.

— Майданда соот сүйлөйт, ата. Сооттун астындагыны эч ким көрбөйт. Жеңилсем — Бухара баары бир кулмак; жеңсем — ким жеңгенин айтууга милдеттүү эмеспиз.

Хан кызын узакка тиктеди. Анан, аргасыздыктанбы, сыймыктанбы, ким билет, башын ийди:

— Кара кашка аргымакты алып келгиле, — деди. — Сооттордун эң бекемин таап келгиле.

Эр майданы Бухара дубалдарынын сыртында, үстүнө кумдун ордуна жанчылган алтын күкүмү төшөлгөн, тегереги желектүү бир түздүк эле — Темиркандын аталарынан калган, «алтын төшөлгөн майдан» дешчү. Эртеси таңда майдандын бир четинде Чубак турду, Көгаланын үстүндө, найзасы күнгө сунулган; тиги четинде, кара кашка аргымактын үстүндө, жүзү туулгасынын ичинде көрүнбөгөн, ичке бирок тик бир эр пайда болду. Чубак каршысындагыны сыдыра карап, күлдү:

— Темиркандын аскеринде эр жутап калган экен; бир бала жиберишиптир. Эй бала! Атың ким, айтчы, мүрзө ташыңа жаздыралы!

Каршыдан үн чыккан жок. Жалгыз кара кашка бир кадам алдыга чыкты, жана найзанын учу, титиребестен, Чубактын төшүнө багытталды. Бул жымжырттык Чубак ошол күнгө чейин уккан бүт чакырыктардан оор эле.

Добулбас кагылды. Биринчи качырышта эки ат майдандын эки четинен бири-бирине агылды, эки найза эки калканда тосулду; аттар бири-биринен өтүп, кайра бурулушту. Чубак колундагы солкулдоого таң калды: бул билек бала билеги эмес эле. Экинчи качырышта Көгаланы капталдан айдап, амал сынады; кара кашка анын оюн окугансып качты, качып баратып урду, соккусу калканды дүңгүрөттү. Майдандын тегерегинде Бухара эли толкуду. Үчүнчү качырышта эки ат, чабыттап, түз эле бири-бирине агылды. Туяктар алтын күкүмүн көккө сапырды; ортодо эки найза бир убакта түштү. Чубак соккусун толук урду — билегинин бүт күчү менен, он Ооган жортуулунун, алты Кашкар камоосунун бүт чеберчилиги менен. Найзасынын учу каршысындагынын төшүндөгү соотко тийди да — сынды. Быркырап кетти; сыныктары алтын күкүмүнүн ичине жаады. Ошол эле учурда тиги найза Чубактын калканын сыйгалап, ийнине түштү, ок өтпөс сооттун үстүнөн ушунчалык күч менен басты дейсиң, дүйнө ордунан жылды. Чубак, өмүрүндө биринчи жолу, ээрдин үстүндө тура албады. Көгаланын соорусунан сыйгаланып, алтын күкүмүнүн ичине чалкасынан түштү.

Майдан тынып калды. Дубалдардын үстүндө Бухара эли дем албай турду. Чубак жерден турду; оозунда чаң, кулагында дүңгүр, ал эми төшүндө, ошол күнгө чейин таптакыр таанырбаган бир сезим: жеңилүү. Каршысындагы эр атын буруп, туулгасынын караңгысынан аны карап турду. Ошол замат Чубактын ичинен бир үн: «Бул майданда бүгүн сенин ишиң бүттү», — деди; жана жигит, өзүнө өзү да мойнуна ала албай, Көгалага секирип минип, тизгинин чойду, майдандан сыртка чапты.

Артынан ал биринчи жолу уккан үн келди — ичке, бирок болоттой:

— Эр болсоң качпа!

Каныкей кара кашканы анын артынан салды. Бухаранын бактарын өтүштү, Сыр-Дарыянын жээктерин өтүштү; качкан качты, кууган кууду. Ок жетпейт дешчү Көгалага; ал күнү кара кашка жетип баратты — анткени аттын күлүгү жалгыз бутта эмес, мингендин жүрөгүндө, ал эми ал күнү качкандын жүрөгү быт-чыт, куугандыкы кылычтай бүтүн эле. Каныкей, туулгасын чечип, чачтары шамалда, кууп баратты; Чубак бир жолу кылчайып карады, кууган аял экенин ошондо көрдү, уяты эки эсе болду, качышы эки эсе ылдамдады. Кыз өз колу жеткен чекке, Бухара жайыттарынын учуна чейин кууду; ошол жерде аргымагын токтотуп, артынан кыйкырды:

— Барып эрлериңе айт: Бухаранын алымы ушул!

Жана бурулуп, кетти. Чубак, Көгаланын мойнуна жабышып, кете берди, кете берди; кайда бара жатканын өзү да билбей, жеңилүүнүн оту боорун өрттөп, түндүктү көздөй, талаанын ичин көздөй чапты.

✦ ✦ ✦

Ал күндөрдө Манас чоролору менен Кара-Буурада ууда эле. Таластан чыкканына бир ай болгон; Чаткалдын кырларында кулан куушкан, шумкарларын жапайы каздарга салышкан, кечки конушта эт жеп, кымыз ичип, жатып калышкан. Кыргыл чал ал түнү узакка эски күндөрдү айтып, Алтай сүргүнүн, кайтуу жолунун карлуу ашууларын эстеп, от күл болгуча сүйлөгөн. Түн жарымында Манас түш көрүп, түштүн оордугунан ойгонуп турду; маңдайында тер бар эле. Таң атар менен Бакайды чакыртты.

— Абам Бакай, — деди. — Бир түш көрдүм, ичимде турат, көтөрө албай жатам. Көрсөм, бир арстан, сары жалдуу чоң арстан, артыма ээрчип келатат; кубаласам кетпейт, токтосом токтойт, бассам басат. Оң жагыма өттү, оң жагымда жатты. Анан көрсөм, кыбыладан бир күн чыкты — күн чыгыштан чыкчу эле, бул кыбыладан чыкты — жарыгы адегенде ордомо тийди, анан койнума кирди. Колумду сунсам, алаканымда калды; алаканым жылыды, бүт денем жылыды. Жоруп бер, абам.

Бакай бир азга көзүн жумду. Ак сакалын шамал сылады. Анан көзүн ачып, ошол даанышман, жай үнү менен сүйлөдү:

— Түшүң кут, Манасым. Артыңа ээрчиген арстан — эр боло турган бирөө; сары жалы — тукумунун молдугу. Ал — нойгут ханы Акбалтайдын уулу Чубак, Кыдыр ат койгон, Көгала көтөргөн жигит. Оң жагыңа өткөнү — оң жагыңдын чоросу болорунан. Азыркы күндөрдө жеңилген, жаралуу жүрөгү бар; жеңилген жүрөк же душман болот, же бир тууган — кайсы кол мурун сунулса. Сен сун.

— А күн, абам? Кыбыладан чыкканы?

— Ал күн — бир кыз, — деди Бакай. — Бухара ханы Темиркандын он эки кызынын эң кичүүсү — Каныкей. Уктум: бир баатырды эр майданында аттан жыгыптыр; ал баатыр ким экенин эми түшүндүм. Манасым, ал кыз — берекенин көзү; бир журттун пайдубалы эр менен курулат, бирок береке менен турат. Мындай кыз талоон менен алынбайт, ала качуу менен алынбайт; жол-жобосу менен куда түшүлөт,

атасынын алдында тизе бүгүлөт, калыңы берилет, ак нике менен алынат. Убагы келгенде мен алдыңа түшөм.

Манастын жүзү, түшүндөгү күн ичине тийгендей, жарык болду. Бирок адегенде арстан бар эле; уунун тартиби бузулуп, аттарга минилип, Самаркан талаасын көздөй чабылды.

Самаркан талаасы, ал мезгилде, мелжигенге чейин боз жана таптакыр түз эле. Бешимге жакын Бакай, колун көзүнө калкалап карап, та алыстан эки чаң булутун көрдү: алдыда кичине чаң, артында эч чаң жок — жалгыз атчан, жиндидей чаап баратат. Бакай өзүнчө күлдү:

— Арстан дегениң ушинтип качмак беле? — деди. — Бирок жаңы жеңилген арстан качат; билем.

Чоролорго «Жай келгиле» деп белги берип, өз атын алдыга салды. Бакайдын аты кары эле, бирок жол билчү; төтө менен түшүп, кургак сайдын нугу менен айланып, качкан атчандын алдына, жерден өнүп чыккансып, чыга калды. Көгала асман тиреп тик турду; Чубак тизгинди тартып, колун кылычына салды.

— Кылычты кой, жигит, — деди Бакай, үнүндө чоң аталык жумшактык менен. — Мен сага душман болор жашта белем? Анан да сенин кылычың бүгүн чарчаган; уктук, Бухарада алтын майданга бир жолу далың тийиптир.

Чубактын жүзү туулгасынын алдында кыпкызыл болду:

— Сен кимсиң, карыя, тилиң мынча узун?

— Тилим узун эмес, жолум узун, — деди карыя жылмайып. — Мен Бакаймын; Жакыптын ага журтунан, Манастын ак сакалы. Жана сага бир сүйүнчүм бар, ачууланба да ук: сени аттан жыккан эр эр эмес эле — Темиркандын кызы эле, Каныкей эле. Аялга жеңилгеним уятпы деп жатасың ичиңден; жок, жигитим. Ал кызга дүйнө эрлеринин кимиси чыкса да жыгылмак. Сен уялганча шүгүр кыл: жеңилүүң аркасында жолуң бул жерге түштү. Төөгө таңылып табылган күнүңдөн бери жолуң бул жерге түшсүн деп жазылган эле. Кыдыр сага эмне деген? Он экиңде дегендир, кечиктиң; бирок Талас качкан жок, Манас бул жерде.

Чубактын колу кылычтын сабынан түштү. Төөнү, кийизди, Кыдырды бул карыя кайдан билди? Алайда ант ичилген, сыр ачылган эмес; демек, сырлардын да ээси бар экен, жана ал ээ каалаганына каалаганын айтат экен. Оозун ача бергенде талаанын

кырынан атчандар көрүндү — жана эң алдыда, кара жалдуу, жазы соорулуу Чоң Куланын үстүндө, бир эр.

Чубак аны мурун эч көргөн эмес. Бирок алты жыл, Мекенин тар үйчөсүндө, ар түнү түшүндө көргөн. Тиги талаа — ушул талаа эле. Тиги ат — ушул ат эле. Тиги жүз — күндөй болгон ошол жүз — мына ушул жүз эле.

Жигиттин денеси акылынан мурун кыймылдады. Көгаладан ыргып түшкөнү, жүгүргөнү, жыгылганы бир болду; Чубак, он Ооганды тебелеген, алты Кашкарды кулаткан Чубак, талаанын ортосунда чаңга тизе урду, башындагы туулганы чечип колтугуна кысты да, башын ийди:

— Манас! — деди, жана үнү өз кулагына бөлөк бирөөнүн үнүндөй угулду. — Мени чөлдөн төө тапты, Кыдыр атымды койду, имам соотумду кийгизди, мазар атымды берди — баары сени табайын деп экен, эми түшүндүм. Отко сал — күйбөйм; сууга сал — чөкпөйм; бирок сенден ажырасам, өчүп калам. Чоролоруңа жаз мени. Оң жагыңда орун барбы?

Манас Чоң Куладан түштү. Тизе бүккөн жигиттин алдына басып барып, эки ийнинен кармап, тургузуп, бооруна кысты. Эки баатырдын кучакташканынан чыккан үн, айтышат, Самаркан талаасында кулан үркүтүптүр.

— Оң жагым сени күтүп жаткан, Чубак, — деди Манас. — Түшүмдө көрдүм сени; арстан деп көрдүм. Мындан ары этим — этиң, каным — каның. Кубанычым кубанычың болсун, кайгың кайгым болсун.

Чоролор тегеректеп алышты; Кыргыл чал Чубактын далысына какты, Ажыбай кош келдиң деди, жаш Сыргак Көгаланын жүгөнүнөн кармап, атты караган сайын көздөрү жайнады. Ал кечте талаада от жагылды, кымыз сабалары ачылды, бир бээ союлуп, шапар түзүлдү; жана кырк чоронун шакегине эң бекем таштарынын бири ошол түнү коюлду. Оттун башында Чубак башынан өткөндөрдү бирден айтып берди: чөлдү, төөнү, ак кийизди; Кыдырдын изин; Мекенин тар үйчөсүндөгү түштү; Баабедин мазарынын ай жарыгын; жана Бухараны, алтын майданды, сынган найзаны. Жашырган жок; эми жашырар эч нерсе калган эмес. Жеңилүүсүн айтып жатканда үнү бир азга кысылды, анан өзү да күлдү:

— Он Ооганды кулаттым, мени бир кыз кулатты, — деди. — Демек, Теңир текеберликтин дарысын эң күтүлбөгөн колдон жиберет экен.

— Жыгылбасаң бул жерге келмек эмессиң, — деди Бакай. — Кимдир жигитти жеңиш алып келет, кимисин жеңилүү. Алып келген жол кут болсун.

Айткан сайын чоролор күлдү, бирок Манас күлгөн жок. Манас оттун жалынынын ары жагына, түштүктү, Бухара жаткан тарапты карап отурду.

Түн ортолоп, баары кийиздерине тартылганда, Манас Бакайдын жанына барып, акырын сурады:

— Абам, тиги кыз... Темиркандын кызы. Түшүмдөгү күн, алаканымда калганы. Чубактын найзасын сындырган сооттун ичиндегиси. Аны бир көргөн киши кантип айтып берет?

Бакай отко дагы бир чырпык таштады, учкундар жылдыздарды көздөй учту.

— Айтылбайт, Манасым, — деди. — Көрүлөт. Мен кызды көргөн жокмун, даңкын көрдүм; даңк дегениң — оттун түтүнү; түтүнү мынча бийик чыкканынын отун өзүң ойло. Анан да сынчылардын сөзү бар: ат алганда тишине каралат, кыз алганда ишине. Бул кыздын иши майданда көрүндү; сооту найза сындырды, соккусу баатыр жыкты. Мындайы күйөөсүнүн үйүн да ошондой кармайт: солкулдабайт. Жана көргөнү барганда куру кол барылбайт, тар көңүл менен барылбайт, жол кыска деп ойлонбойт. Сен азыр укта. Эртеңден калбай кудалыктын жол-жобосун ойлоно баштайм. Бухара алыс дешет; насип буюрган жер дүйнөнүн тиги учунда болсо да — босогоңдун түбү.

Манас кийизине сунулду, бирок уйкусу кеч келди. Түндүктүн көзүнөн бир жылдыз агып өттү — кыбыланы көздөй. Жана талаанын терең тынчтыгында, кырк чоросунун деминин арасында, кабылан Манас кыбыладан чыккан ошол күндү ойлоп көзүн жумду. Жол эми Бухараны көздөй бурулган эле.

8-БӨЛҮМ

Каныкейдин алынышы

— ❖ —

Таластын үстүнө кеч, чарчаган куштай, конду. Кең-Колдун суусу караңгылап бараткан таштардын арасынан өтүп баратып үнүн басаңдаткан, Ала-Тоонун карлуу чокулары акыркы жарыкты кармап, коё бербей турган. Боз үйлөрдүн түндүктөрүнөн чыккан түтүн тик көтөрүлүп, жылкы үйүрлөрү короолорго кайтып, койчулардын ышкырыгы өрөөндө созулуп өчүп жатты. Жалгыз хандын ордосунда тынчтык жок эле.

Акылайдын үнү кийиз дубалдарды ашып, сыртка чыгып жатты. Шоорук хандын кызы эле Акылай; атасы жеңилгенде тынчтык куну катары берилген, көңүлү алынбай алынган. Алган ыраазы эмес, берген ыраазы эмес — ушинтип курулган очокто от көп түтөп, аз жылытат. Кымыз сунганда чөйчөктү катуу коёт, дасторкон жайганда кабагы бүркөө турат, Манастын чоролору эшиктен киргенде жүзүн бурчу. Ал кечте да бир жок нерседен — бир чөйчөк төгүлдү, бир сөз кыйшык түштү — үйдүн ичи муз болгон.

Манас сыртка чыкты. Чапанын ийнине илип, колдорун артына алып, эми гана көрүнө баштаган жылдыздарды карап турду. Артынан оор кадамдар менен Бакай келди; келди да, эч нерсе дебей, жанына токтоду. Бакай ушундай эле: сөздүн убагын билчү, убак толмоюнча оозун ачпайт эле. Эки эр бир азга талаанын дүңгүрүн угуп турушту.

— Аба, — деди Манас акыры, үнү өрөөнгө урулган таштай каңгыр, — кырк душман келсе, кылычым тосот. Жолойдой балбан келсе, билегим бурат. Бирок тиги кийиз эшиктин артындагы суукка аргам жок. Үйүм бар, очогум жок. Ордом бар, журтум жок.

Бакай сакалын сылады. Көздөрү караңгыда эки чоктой күйдү.

— Хан балам, — деди, — ат жүрүшүнөн билинет, аял маңдайынан. Зордоп жулунган гүл койнуңда соолуйт; жол-жобосу менен суралган гүл кышта да жыттанат. Сен Акылайды олжо деп алдың; олжонун көңүлү болбойт. Сага очок кармаган, таңыңды оңдогон, артыңды жыйнаган байбиче керек. Мен ал байбичени билем.

Манас башын бурду. Бакайдын жүзүндө, алысты көргөн адамдардын тиги токтоо жарыгы бар эле.

— Бухаранын ханы Темиркандын эң кичүү кызы, — деди Бакай. — Аты элге жайылган эмес, анткени атасы аны көздөн да далдалайт. Бирок уккан уккан: колу ачык, көңүлү терең, акылы — тараза. Жарды эшигинен куру кайтпайт, берекенин көзү дешет аны; кирген үйүнөн кымыз үзүлбөйт, союлган койдун майы кемибейт. Жана, хан балам, кулак сал: былтыр Бухаранын түзүндө эр майданы курулуптур. Кыз, жүзү жабылуу, найза колго алыптыр. Майданга ким чыкса, аттан түшүрүптүр.

Жанындагы көлөкөдөн бир кырылдаган үн чыкты. Чубак ошол жерде эле; оттун башынан туруп, сөздү угуп калган. Жазы ийиндери уяттанбы, күлкүдөнбү, бир аз титиреп турду.

— Түшүрүптүр дебе, Бакай аке, — деди Чубак. — Түшүрдү да. Мен ал майданда болгом. Найзасы төшүмө тийди, дүйнө айланды, өзүмдү чөптүн арасынан таптым. Туруп карасам: бир кыз, атынын үстүндө тик, мени карабайт да. Ошол күндөн ушул күн Бухара тарапка ат бурбайм.

Чоролор күлдү; Чубак да күлдү, бирок көзүнүн ичинде бир урмат учкуну бар эле. Манас күлгөн жок. Алысты, түштүк-батышты, Бухара жаткан караңгыны карады. Ичинде бир нерсе — жаанын кирешиндей — чоюлду.

— Андай болсо жол-жобосу менен сурайбыз, — деди. — Калың канча болсо, берилет; кудалыкка эмне керек болсо, жөнөтүлөт. Зордук менен эмес, салт менен. Атам Жакыпка кабар салгыла: уулу үйлөнөт, калың даярдасын.

Бакайдын кашы бир ирмемге, бир гана ирмемге, түйүлдү. Жакыпты билчү. Бирок унчуккан жок; салт салт эле, калыңды ата берчү.

Эртеси таңда Ажыбай атка минди. Ажыбай тил билген, жол билген, сөздү жибектей токуган чоро эле; элчилик андан суралчу. Жанына эки жашты алып, Жакыптын айылын көздөй жол тартты.

Жакыптын айылы Таластын төмөн жагында, чөбү мол бир колотто эле. Карыя үйүрлөрүнүн санын Кудайдан да жашырат дешчү; тогуз миң жылкысы бар эле, дагы тогуз миңи бар эле да, айтчу эмес. Ажыбай жеткенде Жакып короонун алдында кысыр бир бээнин тишин карап турган. Саламын алды, бирок жүзү жылыган жок. Конокту үйгө киргизди киргизгени менен, кымыздын эң ачуусун сундуртту, эттин эң майсыз жерин койдурду.

Ажыбай жол-жобосу менен баштады; уруудан кирип, дөөлөттөн чыкты, анан сөздү өз ордуна алып келди:

— Жакып бай, уулуң Манас Бухара ханы Темиркандын кызын алгысы келет. Кудалыкка Бакай даяр, чоро даяр. Бир гана калың калды; ал да ата малынан чыгат, салт ошондой. Үйүрдүн башынан эмнени бөлөсүң?

Жакыптын жүзү кышында жарылган топурактай бырышты. Чөйчөктү жерге койду; коюп жатканда колу титиреп турду, ачуудан бы, сараңдыктанбы, белгисиз эле — балким экөө тең бир тамырдан агып жаткандыр.

— Калыңбы? — деди. — Кимге калың? Манаскабы? Ал мени ата ордуна көрбөйт, мен аны кантип уул ордуна көрөм? Малымды сурадыбы, үйүрүмө карадыбы, карыдың деп колумдан алдыбы? Кырк ит багат — чоро дейт; алдынан чыкканды дасторконго отургузат — конок дейт. Менин малымды шамал алып келген эмес, шамалга берер болсом. Жок! Кара тайымдын кылын бербейм, кысыр бээмдин куйругун бербейм. Бухаранын кызы керек болсо — Бухаранын алтыны да керек болсун. Барып айт: Манасты уул дебейм, кара тайымды да бербейм!

Үйдүн ичине ушунчалык тынчтык чөктү дейсиң, сыртта кепшеп жаткан төөлөрдүн тиши угулду. Ажыбайдын жүзү адегенде кызарды, анан кубарды. Элчиге өлүм жок,

бирок элчинин жүрөгү да таштан эмес. Акырын турду, тебетейин кийди, эшикке басты. Эшиктен бурулуп, бир гана сөз айтты:

— Жакып бай, мал сенде калат, а сөз элде жүрөт. Бүгүн айтканың эртең алдыңдан чыгат.

Жана чыгып кетти. Артынан Жакыптын кырылдаганы угулду, эмне дегени түшүнүксүз эле; түшүнүүнүн да кереги жок болчу.

Ажыбай Таласка куру кайтты. Куру кайтуу элчиге өлүмдөн оор; атынын башы да салаңдап, өзү да салаңдаган. Ордонун алдында Манасты, Бакайды, чоролорду чогуу тапты. Сөздү ийип-бүкпөдү; Жакып эмне десе, ошону айтты, «кара тайымды да бербейм» деген сөздү да жутпады, айтты.

Манастын жүзү карайды. Чыкыйында бир тамыр, камчы жегенсип, көөп чыкты. Ордунан турду — турганда үйдүн түркүгү кыска көрүндү — бирок Бакай колун анын билегине койду. Ал кол, билек эмес эле асоо тайдын жүгөнү болгонсуп, жай-жай басты.

— Отур, хан балам, — деди Бакай. — Атага кылыч көтөрүлбөйт, көтөрүлсө да кеспейт; кессе, өз колун кесет. Жакыптын малы Жакыпка буюрсун; мал мүрзөгө кирбейт, кирсе да ал жерде чөп өндүрбөйт. Калыңды мен берем.

— Аба...

— Мен берем дедим. Кырк жылдан бери жыйганымдын баары сенин башың үчүн эле; башың күн көрсүн деп эле. Баш очоксуз күн көрбөйт. Төө тарткыла!

Ал күнү Таласта сексен төө чөгөрүлдү. Бакай өз колу менен сандыктарды ачтырды; жамбы-жамбы алтын, түрмөк-түрмөк жибек, кундуз ичик, суусар тебетей, күмүш жүгөндүү ээрлер — баары бирден тартылды, оролду, жүктөлдү. Бакай кары тизесин карабай төөлөрдүн арасында жүрдү, басмайылдарды өзү тартты, түйүндөрдү өзү түйдү. Чоролор уялып, жүгүрүштү; ал ошондо да колун тартпады. Кеч киргенде сексен төө, сексен кичине дөбөдөй, жүктөлүп турду.

— Жол эртең, — деди Бакай. — Бухара алыс, ниет жакын. Кыдыр алдыбызга түшсүн.

Жол узакка созулду. Таластын жашылын артта калтырган кербен адегенде Чүйдүн түзүн ашты, анан кумдуу боз талааларга урунду. Күндүз күн төбөдөн уруп, түндө жылдыздар тоңдургуч бир жакындык менен үстүлөрүнө түшүп турду. Бакай эң алдыда

баратты; кары денеси ээрде силкинип, бирок бели бүгүлбөй. Жаш чоролордун бири, бир конушта, чыдабай сурады:

— Бакай аке, сексен төө алтынды көз ирмебей бердиң. Малыңды аябадыңбы?

Бакай күлдү; күлгөндө жүзүндөгү бырыштар терең өрөөндөрдүн картасына айланды.

— Балам, — деди, — мал дегениң кыштын кары: ордунда кармасаң, эрип кетет; агызсаң, булак болот; булак болсо, эл ичет; эл ичсе, ат калат. Жакып карды кармап жатат, мен сууну агызып жатам. Көрөлү, жазында кимибиздин жайлообуз көгөрөр экен.

Сыр-Дарыяны бир тайыз кечмеликтен өтүштү; төөлөр сууга үркүп-үркүп кирди, алтын жүктөр суунун үстүндө жай-жай кыймылдаган көпүрөдөй өттү. Он биринчи күндүн кечинде мелжиген жерден Бухаранын бактары кара сызык болуп көрүндү, жана кербендин баары, себебин билбей, үнүн басаңдатты.

✦ ✦ ✦

Бухарада, Темиркандын сарайында, алты айдан бери айтылбаган бир түш бар эле. Темиркан аны эч кимге ачкан эмес; жалгыз кээ бир таңдарда, диванга чыкканга чейин, чыгышты караган терезеде узакка турганы көрүнчү. Түшүндө асмандан күн түшүп, алаканына конгон; күндүн жанында бир ай пайда болуп, экөө бири-бирине оролуп, Темиркандын чатырына конгон. Жана чатырдан бир жарык таралган дейсиң, Бухаранын бүт бактары ошол жарыкта мөмөгө айланган. Төлгөчү чакырткан эмес; өз түшүн өзү жоруган. Күн — бир эр болушу керек эле, ай — бир кыз; ай өз үйүндө эле, күн жолдо.

Ошол таңда дарбазачылар энтигип келишти: чыгыштан бир кербен көрүнүптүр, сексен төө, алдында ак сакалдуу бир карыя, артында калпакчан атчандар. Темиркан тактысынан турду, тебетейин өз колу менен түздөдү.

— Дарбазаларды ачкыла, — деди. — Жана дасторконду чоң жайгыла. Күткөнүм келди.

Вазирлер бири-бирин караштты; хан, билгендеринче, эч кимди күткөн эмес эле. Бирок Темиркан алты айдан бери күтүп жаткан.

Бакай шаардын дарбазасынан киргенде Бухаранын калың эли эки жакка жарылды. Карыя атынан оор түшүп, Темирканды көздөй үч кадам басып, колун төшүнө койду:

— Темиркан, сөзүм кыска, ниетим узун. Таластан келебиз. Жакып уулу Манастын атын уккандырсың; укпасаң, талаадан сура, ал айтат. Кара жалдуу арстан, элинин калканы, жетимдердин агасы Манаска кызың үчүн куда түшө келдик. Сексен төө жүк — калың, кабылыңа сунулат. Сөз сеники.

Темиркан Бакайдын колун эки колу менен кармады. Көздөрү жашка толгон; хан көзүнүн толгону айып саналчу да, ал күнү эч ким айыптаган жок.

— Карыя аке, — деди, — алты ай мурун бир түш көрдүм: күн алаканыма конду, жанында ай бар эле. Алты айдан бери ошол күндүн жолун карайм. Калыңын алып келипсиң — мен кызымды түшүмдө эле берип койгом, сен болгону үстүн мөөрлөгөнү келипсиң. Сөзүм сөз, антым ант болсун: кызым Манастыкы.

Ак кой союлду, кан жерге тамды, ант ичилди. Темиркан менен Бакай, эки ак сакал, эки колун бири-бирине кынады; кынашкан ал колдор ал күнү эки хандыкты эмес, келечек үч муундун тагдырын байлады — бирок муну ал күнү экөө тең билген жок; билишсе да кайра тартышмак эмес.

Кабар Таласка учту. Манас кырк чоросун алды — Алмамбет оң жагында, Чубак сол жагында, Сыргак алдыда, Ажыбай тилде — Бухара жолун үч күндө басып өтүштү; үч күн үч түн ат алмаштырып жүрүп отурушту, төртүнчү таңда Бухаранын мунаралары көрүндү. Шаар аларды үлпөт үйүндөй тосуп алды: чатырлар толо, жолдор толо, балдар аттардын алдында чуркап жүрөт.

Сарайдын ички короосун караган бийик айванда, көшөгөнүн артында, бир кыз турган. Кырк кызыл кийимчен кыз жанында эле, бирок ал көшөгөнүн жылчыгынан жалгыз өзү карап турду. Төмөндө атынан түшкөн адамды көрдү: бою эшик ашкан, ийни эки киши эндүү, басканы арстан салмактанган; тебетейинин алдынан караган көздөрү, бир караганда бүт короону таразалаган көздөрдөн. Адам бир ирмемге башын көтөрдү — көшөгөнү көрө алмак эмес, кызды таптакыр көрө алмак эмес — бирок так ошол жылчыкка карагансыды.

Кыздын колу, өзү байкабай, төшүнө барды. Ичинен эмне өткөнүн эч кимге айткан жок; айтмак да эмес. Жалгыз ал түнү энекесине, жибек сайып отуруп, башын көтөрбөй, бир гана сүйлөм айтты:

— Атамдын түшү чын экен.

Отуз күн оюн болду, кырк күн той. Казандар кайнады, кымыз селдей акты, балбандар күрөштү, аттар чабылды, ырчылар ырдады. Бир күнү эр майданы курулду; Бухаранын балбандары менен Таластын чоролору күрөшкө түштү. Чубак майданга чыкканда калың элден бир дүң өттү — аны эстегендер бар эле. Чубак күрөшүн алды, атаандашын далыга салды, бирок майдандан чыгып баратып башын айванды көздөй көтөрүп, тебетейине колун тийгизди; кимге тийгизгенин билгендер билди, жана Бухара күлдү, ак көңүл менен күлдү.

Тойдун ичинде бир кечте, Темиркандын чоң дасторконунда, келин менен күйөө салт боюнча биринчи жолу бет маңдай отургузулду. Каныкейдин жүзү эми ачык эле; Манас ага карады, жана ошол күнгө чейин майдандарда, салгылаштарда, уу жерлеринде эч жаңылбаган бул адам бир чөйчөк кымызды дасторконго коюп жатып бир аз төгүп алды. Каныкей муну көрдү; көрмөксөн болду. Анан, сөз кезеги өзүнө келгенде, көзүн ала качпай сүйлөдү; үнү не бийик эле, не жапыз:

— Баатыр, айтышты: кырк чороң бар экен, баарына өз колуң менен эт коёт экенсиң. Айтышты: жетим көрсөң, атыңдан түшөт экенсиң, ач көрсөң, дасторконуңдан тургузат экенсиң. Мен байлыкка барбайм; байлык атамдын үйүндө да бар эле. Мен ошол дасторконго барам. Дасторконуң дайыма ошондой болсун, жетет.

Манас ал түнү чатырына кайтып баратып Алмамбетке, жолдо, жалгыз муну айтты:

— Бакай абам дагы билиптир.

Жана бир таңда, таң заарында, Темиркан кызын узатты. Кыздын себи токсон төөгө жүктөлгөн эле; бирок Темиркандын чыныгы берген себи жүктө эмес эле. Кызынын маңдайынан өөп, кулагына эңкейди:

— Кызым, — деди, — сен эми ханыша болдуң; мындан ары атың да ошондой аталсын. Барган жериңде сабыр сенин калканың, акыл сенин кылычың болсун. Эр дегениң — тоо: тоодо бороон да болот, кар да. Сен тоонун суусу бол; бороон басылат, кар эрийт, суу калат.

Кыз — мындан ары баары Каныкей деп атай турган кыз — атасынын колунан өөп, атына салабат менен минди. Артына бир жолу карады: Бухаранын бактары, мунаралары, балалыгы. Бир карады, экинчи караган жок. Жүзүн түндүккө, Таласка, өзү билбеген жашоосуна бурду.

Келин көчү жай жүрдү; токсон төө, кырк кыз, жүз атчан. Конуш жерлеринде Каныкей чатырынан аз чыкты, бирок чыкканда бош турган жок: бир кечте ашпозчулардын казанына өз колу тийди да, ал кечте тамактын даамы өзгөрдү; бир таңда жолдо аксаган төөнүн бутуна өзү чөгөлөп карап, таманына сайылган тикенди өзү сууруп алды. Чоролор муну көрүп, бири-бирин карап, эч нерсе дешкен жок. Сыргак бир түнү от башында чыдабай кетти:

— Бул байбиче, — деди, — хан кызындай өсүптүр, койчунун кызындай иштейт. Мындайын не көрдүм, не уктум.

Ажыбай, чокту аралаштырып жатып, акырын жооп берди:

— Берекенин көзү деген Бакай аке. Көз дегениң карайт, балам. Бул байбиче баарын көрөт; иш — көргөн нерсенин колдон келишинде.

Талас аларды кымыз жыты менен тосту. Чыйырды келинин үйдүн алдында кучактады; кучактады да, эне жүрөгүнүн бүт тажрыйбасы менен кыздын ийнинин тиктигинен, көз карашынын токтоолугунан, колунун жылуулугунан ченеп-бычты да, ичинен: «Бул кыз жүк көтөрөт, — деди, — бул кыз көп жүк көтөрөт». Кубанычына бир тамчы сыздоо аралашты, себебин өзүнө да ача албады.

Акылай алыс турду. Жаңы келиндин өткөнүн көлөкөдөн карады; жүзүндө не кек бар эле, не сүйүү — жалгыз, ээсиз бир чарчоо. Каныкей аны көрдү. Эртеси, эч кимден сурабай, колунда бир чөйчөк саба кымызы жана бир түрмөк Бухара жибеги менен Акылайдын үйүнө барды; босогодо токтоп, башын ийди:

— Эже, — деди, — мен бул журтка кийин келдим. Жол-жобо сенден суралат; мага үйрөт, мен үйрөнөйүн.

Акылайдын эриндери кыбырады, эч нерсе дей албады. Жибекти алды, кымызды ичти. Ошол күндөн кийин эки аял дос болушкан жок балким, бирок душман да болушкан жок; талаада муну тынчтык дешчү, жана тынчтык достуктан узак өмүрлүү болчу.

Жакып да келди бир күнү; келбеске болбойт эле, эл эмне дейт. Келиндин үйүнө киргенде жүзү карызын сурай келген адамдын жүзү эле. Каныкей аны босогодо тосту, баш ийди, төргө отургузду, алдына өз колу менен казы койду, сабанын эң баш кымызын сунду; кайын атам деди, үнүндө не таарыныч бар эле, не суздук. Жакып жеди, ичти, унчукпады. Кетип баратып, атынын жанында, эч кимди карабай күңгүрөндү: — Бухаранын кызы тарбиялуу экен бары... Калыңына татырбы, аны

убакыт көрсөтөт. Берилбеген калыңдын эсебин дагы эле өз капчыгынан кармап жүргөн; саранддын дептери өлгөнчө жабылбайт.

✦ ✦ ✦

Ал жылы жай эрте келди, уу мол болду. Бир уудан кайтканда чоролор кызык нерсе алып келишти: Сыргактын кучагында, не дөбөткө окшобогон, не тайганга окшобогон, карышкырга таптакыр окшобогон бир күчүк бар эле. Аскалуу жерден табышкан; баштарынын үстүндө бир кумай — тиги жору тектүү, канаты күн жапкан куш — үч жолу айланып, анан асманга сиңип кеткен. Күчүктүн көздөрү ачык эле жана адамга карап турган; күчүк көзү антип карабайт.

Бакай күчүктү көрөрү менен ордунан турду. Эңкейип, күчүктүн желкесинин жүнүн сыйпалап, оозун ачып таңдайын карап, анан түзөлдү; жүзү ыйык бир жазууну окуган адамдын жүзү эле.

— Бул — Кумайык, — деди. — Кумайдан туулган, кырктын бирине насип болгон ыйык күчүк. Бул чоңойсо, тулпар жетпейт ага, арстан тура албайт алдында; үйүргө бөрү келбейт, журтка душман жоломойт. Бирок жакшылап уккула: Кумайык ар бир колдо чоңойбойт. Кирдүү кол тийсе, чиет; жалган дем тийсе, өчөт. Аны жалгыз таза аял өстүрө алат — колу таза, тили таза, жүрөгү таза. Туура эмес колдо өлөт; өлдүбү — кут да аны менен кетет.

Үйдүн ичи тынчып калды. Көздөр, бирден, эрксизден, Каныкейге бурулду. Каныкей саймалап жаткан жибегинен башын көтөрдү; ал көз караштардан качкан жок.

Манас күчүктү өз колу менен алып барды ага. Бирок сүйүү менен сунулган аманат оор шарттар менен жүктөлгөн эле; Манастын үнү байбичесине эмес, бир чоросуна буйругандай эле:

— Ал, өстүр. Бирок бил: бул күчүк — менин кутум. Кылына зыян жетсе, көзүнүн нуру өчсө, куйругунун учу оорусу — байбичем экениңе карабайм. Кут кетсе, сен да кетесиң.

Оор сөз эле; үйдөгүлөр жер карады. Бакай бир нерсе дей тургансыды, дебеди; балким айтышы керек эле. Каныкей күчүктү кучагына алды. Күчүк, ал кичине, ысык,

титиреген жандык, кыздын койнуна кирип, жытын бир тартканда жаттап алды. Каныкей башын ийди:

— Аманатың — аманатым, — деди. Башка сөз айтпады.

Ошол күндөн тартып Каныкейдин түндөрү бөлүндү. Күчүктү эч кимге көрсөтпөдү, эч кимге карматпады; көз тиет, жаман сөз тиет, кирдүү кол тиет деп, өз үйүнүн эң түпкү бурчуна кийизден уя жасады. Сүттү өзү саап, өзү жылытып, өзү тамызды күчүктүн оозуна — түн жарымында бир, таң атканда бир, шашке ченде бир. Күчүк ооруганда үч күн үч түн уктабай, койнунда көтөрүп, деми менен жылытты. Күндүз келиндик кызматы кемиген жок: казан аныкы, дасторкон аныкы, конок аныкы. Эч ким чарчаганын көргөн жок, анткени көрсөткөн жок; жалгыз көзүнүн алды, ай өткөн сайын, көлөкөлөндү.

Бир түнү Чыйырды, уктай албай, келиндин үйүнүн жанынан өтүп баратып, ичкериден бир күңгүрөнгөн үн укту; кийиздин жылчыгынан караган жок — кароо салтка сыйбайт эле — бирок токтоп, тыңшады. Каныкей күчүккө бешик ыры айтып жаткан; жай, каргылданган, Бухара тили менен бир бешик ыры. Уйкусуз бир аялдын, түн ортосунда, бир айбандын баласына айткан бешик ыры. Чыйырды таңга чейин муну ойлоду. Эртеси келиндин көзүнүн алдындагы көлөкөгө карады, эч нерсе сураган жок; жалгыз ал күнү казандын башына эрте өтүп, Каныкейдин ишинин жарымын, эч нерсе болбогонсуп, өз мойнуна алды. Эки аялдын ортосундагы бул үнсүз макулдашуу да ушинтип, бир ооз сөз коротулбай, түзүлдү.

Кумайык чоңойду. Алты айда бир жылдык иттей болду; жүнү күмүш тартты, төшү жазыланды, көз карашы терeңдеди. Каныкейдин артынан көлөкөсүндөй басып, ал отурганда тизесинин түбүнө жатып, бөтөн жыттан желкеси үрпөйчү. Манас аны көргөн сайын төшү көтөрүлүп: «Кутум басып жүрөт», — дечү; бирок күчүктү өстүргөн түндөрдү бир да сураган жок. Суроо оюна да келген жок. Эрлер ушундай: булактан ичет да, башатын сурабайт.

Кыш кирген. Бир кечте үйдүн ортосундагы очокто чоң түп чартылдап күйүп, чоролордун бир нечеси эттин бышышын күтүп, сыртта бороон кийизди сабап жаткан. Каныкей конокторго кымыз куюп жүргөн; эки колунун экөө тең бош эмес эле. Кумайык, жылуулукка көнүп, очоктун жанына сунулуп үргүлөп жаткан. Жана оттон — эч ким көрбөй, ким көрө алмак эле — бир чок ыргып чыкты.

Күйүк жыты менен ачуу каңшылаган үн бир убакта чыкты. Кумайык секирди, айланды, өз куйругун кууду; куйругунун учу тутанып, жүнү өрттөнгөн. Каныкей

колундагысын таштап, атырылды, отту жылаңач алаканы менен бууп өчүрдү — алаканы күйдү, сезген жок. Бирок иштин иши өткөн: куйруктун учу, бир тутам, куйкаланган.

Манас так ошол маалда эшиктен кирди. Көргөнү ушул болду: куту, ыйык күчүгү, түтөп, ооруп кыңшылап жатат; байбичеси да башында. Көзүнө кан толду. Дүйнө тарыды, акыл чегинди, ордуна кара ачуу отурду — ал ачуу Манастын кылычы да, каргышы да эле, душманга өлүм, доско кырсык эле.

— Сага аманат кылдым эле! — деп күркүрөдү; үйдүн түркүктөрү солкулдады. — Бир ишти кармаганың жок, бир аманатты сактаганың жок!

Жана тепти. Бир жолу. Каныкей эки бүктөлүп жерге түштү; түшүп баратып да кыйкырган жок, жалгыз деми үзүлдү. Капталында бир нерсе — эки нерсе — кургак бутактай чорт этти; эки кабыргасы сынган. Чоролор катып калды; эт күткөн колдор абада калды; Кумайык, оорусун унутуп, кулагын жапырып Манаска ырылдады — ыйык күчүк ээсине биринчи жана акыркы жолу ырылдады.

Тынчтык. Бороондун кийизди сабаганы. Очоктун чартылдаганы.

Каныкей турду. Жай, абдан жай турду; бир колу менен капталын кармаган, бирок бели, турганда, кайра тик эле. Жүзү актай, маңдайында тер тамчылары бар эле; көзү кургак эле. Манастын жүзүн карады — качпай, жалбарбай, айыптабай — жана мындай деди:

— Күнөө менде, ханым. Көзүм үстүндө эле, колум жетишпеди. Экинчи болбойт.

Башка сөз айтпады. Күйгөн алаканы менен күчүктү кучактап, куйругун өзү майлап, өзү таңды; анан түшкөн чөйчөктөрдү жыйнап, коноктордун алдына кайра кымыз койду. Капталы ар эңкейгенде бычакталып жатты; эч ким билген жок. Ал түнү, баары уктагандан кийин, үйүнүн түбүндө кабыргаларын өз колу менен, жибек кур менен, тишин кычырата таңды. Ыйладыбы — кийиз дубалдар гана укту; кийиз сыр сактайт.

Манас ал түнү уктаган жок. Ачуусу тарагандан кийин ордунда калган боштукта бир нерсе — атын коё албаган бир нерсе — кыбырап турду. Уят беле? Эрлер ал сөздү билбейт, билсе да айтпайт. Таңга маал Бакайдын үйүнө барды; кирген жок, босогодо турду. Бакай ойгоо эле; карылар аз уктайт.

— Аба, — деди Манас, караңгыны көздөй. — Мен кечээ кечинде...

— Билем, — деди Бакай. Үнү чарчаңкы эле, биринчи жолу кары адамдын үнү эле. — Хан балам, сага бир сөз айтам, кулагыңа эмес, жүрөгүңө сал: сен кечээ түнү кутуңду тептиң. Күчүк эмес, ал аял — сенин кутуң. Күчүк сени ууда коргойт; ал аял сени бардык жерде коргойт. Күн келет — тилейин келбесин деп, бирок келет — сенин артыңды ал жыйнайт, сенин атыңды ал жашатат, сенин... — Бакай токтоду, кекиртегине бир нерсе түйүлдү, калганын айтпады. — Бар, укта. Жана дагы бир жолу ал аялга кол көтөрсөң, маңдайыңдан мени табасың.

Манас босогодон кайтты. Өз үйүнө киргенде Каныкей уктап жаткандай көрүндү; койнунда Кумайык, таңылган куйругу сыртта. Манас экөөнү узакка карады. Анан байбичесинин бут жагына өз чапанын акырын жапты. Каныкей уктаган эмес. Көзү жумулуу, деми тегиз, капталы өрттөнүп — уктаган эмес, жана жабылган чапандын салмагын туйду. Ичинен эмне өттү, эч ким билбеди; балким мындай өттү: тоодо бороон да болот, кар да; сен суу бол.

Кабыргалар кырк күндө бүттү. Кумайыктын куйругу жүндөдү; күйгөн жердин жүнү ак чыкты — ал актык, өмүр бою, куйругунун учунда бир белгидей калды. Каныкей жазында кайра казандын башында эле, кайра дасторкондун, кайра коноктун. Эч ким ал кыш түнүн экинчи эстеген жок; эстебөө да талаада жара таңуунун бир жолу эле.

Ошол жазда Каныкейдин үйүндө жаңы иш башталды; эч ким буюрган эмес, өзү баштады. Бухарадан себинде келген ийнелерди, жибектерди, кайыш терилерди чыгарып, тигүүгө киришти. Адегенде Манастын чапанынын ичтигин сөгүп, кайра тикти — кылыч чапса айрылбас, жамгыр урса өткөрбөс тигиш менен. Анан чоролордун тебетейлерине, эч кимге билгизбей, бирден ич кийиз салды. Колдорунун бош турганын эч ким көргөн жок; кабыргалары таңылуу турганда да манжалары иштеп жаткан. Бир күнү Бакай үйгө баш бакты, тигилгендерди карады, тигиштин жыштыгын карады, жана бир нерсени түшүндү; түшүнгөнүн жалгыз көзүнүн буулангандыгынан билгизди. Бул аял кыштык тигип жаткан жок; бул аял келечек жылдардын бороонун сезип, ага камданып жаткан — кырк чорого бирдей.

— Кызым, — деди Бакай кетип баратып, босогодо токтоп, — сенин ийнең кимдин кылычынан болсо да курч.

Каныкей башын ишинен көтөргөн жок; жалгыз эринин кыйырында, бир ирмем, бир көлөкө жылмаюу өттү.

Бирок бир нерсе өзгөргөн эле. Чоролор эми Каныкейдин алдынан өткөндө тебетейлерине кол тийгизчү болушту. Чыйырды келинин караганда эми ичинен жалгыз «жүк көтөрөт» дечү эмес; «бул журтту ушул көтөрөт» дечү болду. Жана Таластын аялдары, кайгы-муңу түшкөн сайын, бирден-экиден анын үйүнүн жолун үйрөнүштү.

Каныкей болсо түндөрдө, баары уктагандан кийин, кээде сыртка чыгып, Ала-Тоонун кар жапкан караңгысын карачу. Анткени түштөрү башталган эле. Аралаш, учу-кыйыры көрүнбөгөн түштөр: кээде сынган бир туу көрчү, канаган бир булак, токсон төө жүк себинин бирден чечилип таратылганын, дагы — эң көп ушуну — эч ким билбеген бир аска үңкүрүндө күйгөн жалгыз чырак. Ойгонгондо жорууга аракет кылчу, жоруй алчу эмес. Жылдар өткөндөн кийин жоруйт эле; жылдар өткөндөн кийин ал чырактын эмне экенин, ал үңкүр эмнени катарын, аскерлердин шамалында ким жасанып чыгарын бирден көрөт эле. Азырынча жалгыз үшүп, кайра кирип, Кумайыктын жылуулугуна ыктап уктачу.

Жай келип, жайлоо көчү курулганда ордодо башка бир дүң башталды. Көкөтөй хандан кабарчылар келип жатты, ары-бери сөз ташылып жатты; бирок негизги дүң ички жакта эле. Бир кечки дасторкондо Чубак, кымыз да берген бир кайрат менен, үнүн көтөрдү: төргө ким отурары, алдыңкылыкты ким айдаары талашылып жаткан, жана Чубактын көзү Манастын оң жагында отурган Алмамбетте эле.

— Бул журтка кийин келген, — деди Чубак, сөздөрдү таштай бирден таштап, — өз болгондон алдыга өтмөк беле?

Алмамбет башын жай көтөрдү. Эч нерсе деген жок. Бирок көз карашында ушундай бир жар, ушундай түпсүз бир жалгыздык ачылды дейсиң, дасторкондун үнү өчтү; Каныкей, кымыз чөйчөгү колунда, эки эрдин ортосунда чоюлган ал көрүнбөс киричти көрдү, жана жүрөгү кысылды. Манас кабагын түйүп, бир сөз айтып жаап салды; бирок жабылган сөз көмүлгөн чок сыяктуу — кийиздин алдында быкшып күйөт.

Ал түнү Каныкей дагы бир түш көрдү: эки тулпар, бир жардын эки өйүзүндө, бири-бирине кишенеп жатты; жар терең эле, түбүнөн кара суу агып жаткан. Ойгонду, турду, караңгыда узак отурду. Таң атсын, деди ичинен, таң атсын — Бакайга кеңешүү керек. Бул эки эрдин ортосундагы жаракты убагында толтурушпаса, ал кара суу баарын агызып кетмек.

Таң, Ала-Тоонун артынан, кызыл жарадай сөгүлүп келе жаткан.

9-БӨЛҮМ

Алмамбет менен Чубактын кагылышы жана Алмамбеттин жомогу

— ❖ —

Кабар Таласка таң ата электе жетти: он эки мусулман хан он эки сан кол курап, көрө албастыктын кара туусун көтөрүп, Манаска каршы аттанган экен. Чабак үйүрүн үркүткөн турна көлөкөсүндөй бир дүрбөлөң айылдардын үстүнөн өтө чыкты. Койчулар малын тоо оозуна тартты, аялдар кийиз эшиктерди бекем байлады, кырк чоро аттарынын басмайылын кынады. Жалгыз Манастын жүзүндө не бир көлөкө, не бир бырыш жок эле; ал ордонун алдына чыгып, боз жалдуу Аккуланын жанында туруп, алыска көз салды.

— Келгени конок болсо, кымыз даяр болсун, — деди. — Келгени душман болсо, кылыч даяр. Экөөнү тең тосуп алганды билебиз.

Бакай ак сакалын сылап жылмайды. Кары карышкыр шамалды жытынан тааныйт эмеспи.

— Көрө албастык менен келген кол, — деди ал, — жолдо үч ирет ойлонот. Таласка жеткиче митаамдын оту күлгө айланат. Сен ордоңду кенен тик, казаныңды терең ас, калганын талаа өзү бүтүрөт.

Айтканындай болду. Он эки хан он эки багыттан Талас түзүнө түшкөндө, алдынан жылаңач кылычтуу кол эмес, түтүнү асманга созулган казандарды, катар-катар байланган бээлерди, боз үйлөрдүн алдында тизилген ак сакалдууларды көрүштү. Манас аларды не бир кадам чегинбей, не бир карыш алдыга баспай тосту; турган ордунда, тоо кандай турса, ошондой турду. Хандардын ичинде эмне болсо — көрө албастык, кек, эски эсеп — ошол турпаттын алдында эрип, башка нерсеге айланды. Анткени митаамдык — караңгыда багылган айбан; күн жүзүн көргөндө үркөт, түсүн өзгөртөт.

Хандардын эң улуусу атынан түшүп, камчысын колтугуна кыстарып, алдыга басты.

— Манас, — деди, — калп айтсак тилибиз кургасын: жолго чыкканда көңүлүбүздө кыңырлык бар эле. Бирок Таласка киргенде көрдүк: сен бизге душман эмессиң; душман — чыгышта отуруп, баарыбыздын жонубузду камчылаган Коңурбай. Бээжинге, Коңурбайга каршы сага кол болууга келдик. Ал бизди, кошууңуңдун артына кош.

Манас бир азга унчукпады. Унчукпаганы сүйлөгөнүнөн оор эле.

— Эшигимден айла менен кирген, — деди акыры, — эшигимден дос болуп чыкса, мен ал айланы талаанын шамалына кечирем. Түшкүлө аттан. Бүгүндөн ары силер менен этибиз бир, сөөгүбүз бир. Бээжиндин жолу узун; ал жолго дене гана эмес, жүрөк да чыдашы керек.

Ошол күнү Таласта сексен күндүк сый башталды. Сексен күн казан түшкөн жок, сексен күн кымыз саалды, сексен күн он эки сан аскердин курсагы ток, жону жылуу болду. Бирок бул сексен күндүн чыныгы иши тойдо эмес, Каныкейдин ордосунда жүрүп жатты. Жакып уулу Манастын салабаттуу жары түн кыска келсе күндү улады, күн кыска келсе шам жарыгын кошту, он эки сан колду жалгыз колу менен жабдып жатты. Усталарды башына топтоп, тери ийлетти, кийиз бастырды, темирге суу бердирди. Ок өтпөс кийимдер тигилди: жыш токулган, кат-кат кабатталган, төшкө төш, жонго жон жабышкан кийимдер. Аттар тандалды: күлүгү күлүк, чыдамдуусу чыдамдуу, кыштын карына, жайдын кумуна чыдай турган жылкынын эң асылы. Дагы күл азык даярдалды: куурулуп жанчылган, баштыкка нык басылган, бир уучу бир

күнгө жеткен, бузулбас, жүк болбос жол азыгы. Каныкей ар баштыкты өз колу менен тартты, ар басмайылды өз көзү менен текшерди.

— Эр майданда өлөт, — деди ал байбичелерге, — бирок ач өлбөсүн, үшүп өлбөсүн. Биздин үлүшкө тийгени ушул.

Байбичелер күндүз тикти, түндө тикти; манжалар ийнеден тешик-тешик болду, эч ким «ох» деген жок. Кампалар бошоду, сандыктар ачылды; Каныкей өз себиндеги жибекти да кестирип, бир эрдин ичтегине салдырды. Ошол сексен күн Таластын үстүнөн сабалган кийиздин, кайнаган казандын, көөрүктөлгөн очоктун үнү бир тынган жок. Жана бир кызык нерсе болду: айла менен келген он эки хандын аскерлери өздөрүн ушунча камылга менен жабдыган бул байбиченин колун көргөндө ичиндеги акыркы шек калдыгын да таштады. Анткени аскер хандын сөзүнөн көрө өзүнө бычылган кийимдин тигишинен түшүнөт; тигиш бек болсо, иш да бек.

Жолго чыгар күн келгенде Каныкей ордосунун эң түпкү сандыгын ачтырды. Ичинен бир тон чыгарды — көргөндөрдүн тили байланды: Ак олпок. Он эки жылда тигилген; он эки жыл ийне кирип, жип жүрүп, арасына кат-кат жибек, кат-кат кебез, кат-кат сыр коюлган. Аны кылыч кеспейт, ок тешпейт эле; суукта жылытып, ысыкта салкын кармачу. Каныкей тонду эки колу менен көтөрүп, Манастын ийнине жапты; анан Аккелтени — ошол элге дайын мылтыкты, оозунан түтүн жыттанган аманатты эринин колуна берди.

— Он эки жыл мунун ар илмегине бир дуба коштум, — деди. — Дубам сени менен барсын, сен мени менен кайт. Мен эшикте аман күтөм; сен жолдон аман кел.

Манастын кекиртегине бир нерсе тыгылды; эрдик — ошол түйүндү жута билгендик. Жутту, башын ийди, жарынын маңдайынан өптү. Анан бурулуп, кошуундун алдында жаңырган үнү менен айкырды:

— Эрлер! Жол узун, душман каар. Бул колго бир баш керек; менден башка бир баш, анткени мен ханмын, бирок Бээжиндин жолдорун билбейм. Ичибизде жыйырма бир жыл Бээжинде хандык кылган, ал жердин ташы менен суусун жатка билген бир эр бар: Алмамбет! Сууну кайдан ичерин, ашууну кайдан ашарын, душман кайдан урарын ал билет. Кошуундун башына аны хан шайладым. Макул болгон камчысын көтөрсүн!

Бир ирмем — кыпкыска, ийне учундай бир ирмем — кол унчукпай калды. Анан камчылар асманга көтөрүлүп, дүңгүрөгөн үн Ала-Тоонун капталдарында жаңырды. Бирок ошол ийне учундай тынымда бир нерсе бар эле; аны Бакай укту, Каныкей укту,

балким Манас да укту, бирок укмаксан болду. Кырк чоронун ичинде бир нече көз жер карады. Ал эми Чубактын жаагы аскадай кыймылсыз бекилди.

✦ ✦ ✦

Кол чыгышты көздөй акты; он эки сан аскер, кырк чоро, алдыда туу, артта жүк, күндөп-түндөп акты. Алтай жолунун чаңын жутушту, кар ашуулардын аязын дем алышты, түндөсү жылдыздардын астында, күндүз күндүн өтүндө жүрүштү. Кең-Кол артта калды, Чүй артта калды; тааныш жайыттар түгөндү, бөтөн таштар башталды. Конуш жерлерде күл азык ачылды; бир ууч бир күнгө жетти, Каныкейдин аты ар дасторкондо дубадай эскерилди. Тал-Мазар деген конушка жеткенде аттар күүсүнөн тайып, эрлер унчукпас болуп калган. Узун жол жигиттин ичинде эмне болсо, ошону жүзүнө чыгарат: жакшылык болсо жакшылык, ириң болсо ириң.

Ириң Кыргыл чалдын тили менен жарылды.

Кары чоро агарган мурутун чайнап Чубактын жанына жылды. От жээги эле; кол конуп, Алмамбет илгери чалгынга кеткен — хан катары биринчи буйругун өзүнө берип, эң коркунучтуу ишти өз мойнуна алган. Бирок Кыргыл муну мындай деп айтып берген жок.

— Көрдүңбү, Чубак, — деди үнү жылан терисиндей кургак чыгып. — Чалгын деген — эрдин намысы. Алдыда барган биринчи кылыч чапкан, биринчи даңк алган болот. Манас ал намысты кимге берди? Сагабы? Магабы? Жок. Кечээ келген, кечээ кошулган, каны бизден эмес, дини кийин киргенге берди. Сен Манастын оң колу элең, эми бир кытайдын артынан чаң жутасыңбы?

Чубактын чыкыйында бир тамыр сого баштады. Ичинен бир үн «укпа» деди; бирок башка бир үн — эскирээк, ачкараак үн — «чын болсочу» деди. Көрө албастык эрдин ичине ушинтип кирет: эшиктен эмес, жаракадан.

— Бас жаагыңды, чал, — деди, бирок үнүндө бастырар күч жок эле.

— Басайын, — деди Кыргыл, — мен басам, бирок кол баспайт. Азыртан эле шыбырашууда: Чубактын багы тайды дешет. Бээжинге жеткенде ким билет, балким Алмамбет эски досторун таап, бизди карга-кузгунга жем кылат. Кытай кытай бойдон калат, балам; бөрү ит болбойт, болсо да ит терисин жамынат.

Кыргыл үч жолу айтты, үч жолу уусун жаңылады, үчүнчүсүндө Чубак ордунан атып турду. Атына минди, камчы басты, түндүн ичине, Алмамбеттин артынан чапты. Ичинде өскөн нерсе ачуубу, көрө албастыкпы, же узун жолдун чарчоосу тапкан тешикпи — билген жок; билбегени үчүн токтото да алган жок.

Алмамбетти бир кырдын үстүнөн тапты; хан шайланган эр жалгыз, ай жарыгында душман жолун окуп отурган. Туяк дабышын укканда бурулду, келгенди тааныганда жүзү жарык тартты:

— Чубак! Жалгыз чалгын кыйын болуп жатты эле, келгениң жакшы болду...

— Мен сенин артыңа түшкөнү келген жокмун, кытай кулу! — деп кесе айтты Чубак. Үнү өз кулагына да бөтөн угулду. — Сен ким элең менин алдыма чыккыдай? Бээжинде хандык кылыпсың — Бээжиниңде кыл! Бул — кыргыздын колу. Кечээ келген бүгүн баш болсо, өз уулдар кайда калат? Кайт артка, түш артыма, болбосо...

Алмамбеттин жүзүнөн жарык тартылды; ордуна келгени караңгылык эмес, андан жаманы эле: эски, өтө эски бир азаптын күлү. Бирок күл астында чок бар эле.

— Кул дедиңби? — деди акырын. — Мен — тагын тээп келген адамга... Мен — ата башын дин жолуна койгон адамга... Кул дедиңби, Чубак?

— Кул дедим! Кытай кул!

Кылычтар бир учурда суурулду. Ай жарыгы эки болотто эки ирет сынды. Аттар тик көтөрүлдү, биринчи кагылыштын үнү түндү тилди — жана ал үн конуш жеринде уктабай жаткан жалгыз адамдын кулагына жетти. Манас Аккуланын жонуна ээрсиз секирип минип, түздү бир умтулушта басып өттү; жеткенде эки жигит үчүнчү качырууга камынган эле. Манас не кылыч сууруган жок, не бакырган жок; Аккуланы экөөнүн ортосуна айдап, эки колу менен эки аттын тизгинин чап кармады, ушунчалык бек кармады — эки ат тең ордунда катып, эки кылыч абада илинип калды.

— Түшүргүлө, — деди. Үнү жай эле; жай үнү күн күркүрөгөндөн коркунучтуу эле. — Кылычтарды түшүргүлө. Бээжинге жетпей бири-биринин канын төккөн колго Коңурбайдын кереги жок; ал кол өзүнө өзү Коңурбай.

Эки кылыч түштү. Манас экөөнө тең карады; узакка, бирден карады.

— Чубак, — деди. — Сен менин оң колумсуң; колум жүрөгүмдү урса, мен эмне болом? Алмамбетке кул деген — мага кул дегени; анткени мен ага «бир тууганым» дедим. Ал эми сен, Алмамбет — сен да бил: бул колдун ичинде тили уулуу чалдар бар,

бирок жүрөгү сен тарапта эрлер да бар. Бир тилдин кири миң жүрөктүн агын жаппасын.

Түнкү шамал согуп өттү; кырдын чөбүн жапырып, эки тулпардын жалын сапырды. Алгач Чубак атынан түштү. Камчысын чечип мойнуна асты — талаанын эң байыркы жол-жобосу: мойнуна камчы аскан адам «күнөөм мойнумда, өкүмүң колуңда» дегени. Алмамбет да түштү; ал да камчысын мойнуна асты. Эки эр ай жарыгында, мойнунда камчы, бетме-бет турушту.

— Тилим үзүлүп түшкөнсүдү, — деди Чубак, — ал сөздү айтып жатканда. Кыргылдын уусу эле, менин оозумдан акты; бирок агызган ооз — менин оозум. Кечир, Алмамбет. Мындан ары каным каның болсун.

— Мен эчак кечиргем, — деди Алмамбет. — Сен мени «кытай» деп урдуң; бирок ал жара сен төрөлө электе эле ачылган, Чубак. Сен жөн гана үстүнө бастың.

Манас экөөнүн колун бириктирип, өз колун үстүнө койду.

— Ант бергиле, — деди. — Бул дүйнөдө жолдош, тиги дүйнөдө акыреттик болгула.

— Акыреттик болдук, — дешти экөө бир ооздон.

Түнкү шамал үч эрдин антын алып, талаага таратты. Талаа унутпайт; айтылган ант ашкан ашууда, ичилген сууда, жагылган отто сакталып, күнү келгенде ээсинен суралат.

Кайтышты; үч атчан катарлаш конуш жерин көздөй бастырышты. Бирок Манастын ичинде бир түйүн калган: Алмамбеттин «ал жара сен төрөлө электе эле ачылган» деген сөзү. Ошол түнү конушта чоң от жагылды; Бакай келди, Сыргак келди, чоролор тегерек курушту. Манас Алмамбетке бурулду:

— Бир тууганым, — деди. — Жараңды көрдүк, каныңды көргөн жокпуз. Бул кол сени менен Бээжинге жүрөт; жүргөн адам артындагысы ким экенин билиши керек. Айт. Кимсиң, кайдан үзүлдүң, кайсы жолдор менен өтүп бизге жеттиң? Жомогуңду айт; түн узун, кулак көп.

Алмамбет отко карады. Жалындын ичинен бир нерселерди көрдү; балким Бээжиндин мунаралары, балким бир аялдын жүзү. Анан баштады — баштаганда сексен күндүк тойдун, сексен конуштун, сексен уруштун айтып бере албасын бир түндө айтып берди.

✦ ✦ ✦

— Биздин элде мындай баянды жомок дешет, — деди. — Бирок меники жомок эмес; ар сөзүнүн астында же бир мүрзө, же бир жара жатат. Уккула анда.

— Мен төрөлө электе атым коюлган, — деди Алмамбет. — Бээжиндин жылдыз санагычтары, Эсенкандын төлгөчүлөрү асманга карап титиреген: «Азизкандын тукумунан бир уул төрөлөт; төрөлсө Бээжинди кыйратат». Атам Азизкан Бээжинге караштуу хандардан эле; бул сөз кулагына жеткенде сарайынын устундары солкулдады. Апам Алтынай ал кезде жаш эле, төрөбөс эле, канча жылдан бери баласы болбой жүргөн. Дартына даба издеп жүргөндө бир түнү — апам муну айтчу, айтканда үнү дайыма кысылчу — бир түнү ордосуна бир жарык кирген. Не эшиктен кирген, не түндүктөн; кирген да койгон, нурдай, суудай. Апам ошол нурдан боюна бүткөнүнө ишенчү. Кимге айтса — күлгөн; бирок апам билчү. Эне курсагындагысы кайдан бүткөнүн билет.

— Мен төрөлгөндө атам эки нерсенин ортосунда калды: бир жагында төлгөчүлөрдүн сөзү, бир жагында колундагы уул. Өлтүргөн жок; өлтүрө алган жок. Бирок Бээжиндин жол-жобосу таш боор: хан уулдары алтымыш баштуу ажыдаардын окуусуна берилет. Аверден көлүнүн түбүндө дешет ал окууну; кимдир бирөөлөр көл жээгиндеги бир кара үңкүр дейт. Миңдеген бала кирет, бир ууч гана чыгат. Ажыдаар үйрөткөн илим — сыйкыр илими: булутту саап, кара таш менен жаан жаадырганды, туманды жууркандай жапканды, душман көзүнө дүйнөнү тескери көрсөткөндү ошол жерде үйрөтүшөт. Үйрөтүп жатып сындырышат; көтөрө албаган баланы көл жутат. Мен алты жыл ошол караңгыда калдым. Алты жыл күн жүзүн көргөн жокмун, алты жыл эне жытын искеген жокмун, алты жыл уйкуга «балким ойгонбойм» деп жаттым. Жанымда жаткан балдардын таңга жетпей кеткен түндөрү болду; аттарын санай албайм, санасам бул түн бүтпөйт. Мен чыктым. Эмне үчүн мен? Билбейм. Балким апамдын нурунан, балким төлгөчүлөрдүн коркуусунан; элди коркуткан бала оңой менен өлбөйт.

От чартылдады. Чоролор таштай катты; Чубак тизесин тиктеп отурду.

— Окуудан чыктым, эр болдум, атамдын оң жагына отурдум. Жыйырма бир жыл Бээжинде хандык кылдым; буйругум жүрдү, сөзүм кести. Коңурбайды ошондон бери билем: дымагы боюнан, кеги дымагынан чоң. Баары бар эле менде — так, жылкы, алтын, ат. Бир түнү түш көрдүм. Түшүмө ак сакалдуу бир дубана кирди; колунда не кылыч бар, не китеп — жалаң бир жарык. «Алмамбет, — деди, — сен табынган

буттун кулагы жок, көзү жок; сени Жаратканды тааны». Ойгондум, тердеп көйнөгүм жонума жабышыптыр. Дагы бир түнү келди, дагы бир түнү. Үчүнчү түндүн эртеси турдум, буттар турган үйдүн эшигин ачтым, карадым: таш. Боёлгон таш. Кулагы жок, көзү жок. Ошол таңда келме келтирдим; эч ким укпай, жалгыз өзүм, Бээжиндин так ортосунда мусулман болдум.

— Жашырдым; жашырылган ыйман — чоктогу оттой, кантсе да түтүн берет. Адегенде апама ачылдым. Алтынай укту, ыйлады, «сенин нуруң ушул экен да» деди, ал да ыйман келтирди. Анан атама бардым. Тагында отурган; жанында буту — алтындан куюлган, көздөрү жакут. «Ата, — дедим, — бул таш сени не төрөткөн жок, не тойгузган жок. Кел, Жаратканга кайт». Атам мага карады; ант ичейин, бир ирмем көзүнөн бир жумшаруу көрдүм. Бирок анан колун сунуп, бутуна жармашты. «Мен атамдын дининде өлөм, — деди, — сени да ошол динде өлтүрөм. Же кайтып тобо кыласың, же өз уулумдун башын кесем». Кылычын сууруду. Ата кылычы уулга оор келет; бирок уулдун ыйманы ата кылычынан оор келди. Салгылаштык. Тактын алдында салгылаштык; буту кулады, жакут көздөрү жерде тоголонду. Мен болсо... мен атам Азизкандын башын отурган тагынын үстүндө кестим.

Алмамбет унчукпай калды. Оттун үнү да кысылып калгандай болду. Манастын ээги көкүрөгүнө түшкөн; Бакай көзүн жумган; жаш Сыргактын жаагында эки нымдуу из жылтырап турду.

— Мага каргыш айтпагыла, — деди Алмамбет, үнү шагылдай кургак. — Мен өзүмө жетерин кылганмын. Отуз жыл өттү, ал баш ар түнү түшүмө кирет. Дин жолуна бердим; бергенин бердим, бирок ата башы — ордуна эч нерсе коюлбайт. Чубак, бир тууганым, — сен мага «кытай кул» дедиң эле го. Кытаймын деп атамды кести дегендер да болду, дин алмаштырып так көздөдү дегендер да. Мен жалгыз бир нерсе кааладым: кулагы бар, көзү бар, жүрөгүмдү билген Жаратканга кул болууну. Кытайга кул болгон жокмун, өз атама кул болгон жокмун — кул деген сөз мага ошондуктан оор тиет.

Чубак ордунан турду, тегеректин ортосунан өтүп, Алмамбеттин алдына тизе бүктү да, дагы бир жолу, бул ирет баарынын көзүнчө, камчысын мойнуна асты. Алмамбет аны ийнинен кармап тургузуп, бооруна кысты. Эч ким эч нерсе деген жок; айтылчу сөз экөөнүн ортосунда мурда эле айтылган.

— Калганын да айт, — деди Бакай акырын. — Жаранын оозун ачтың; түбүн да көрсөт, айыгар үчүн.

✦ ✦ ✦

— Атамдын башы түшкөндө Бээжин дүрбөдү, — деди Алмамбет. — Эсенкан жарлык чачты, Коңурбай кол баштап үстүмө келди. Апам Алтынай — аял киши ордодо отурат дешет; менин апам андай эмес эле. Соот кийди, атка минди, оң жагымда салгылашты. Эркекче салгылашты; качканды кууду, келгенди тосту. Үч күн, үч түн салгылаштык, үч күн, үч түн Бээжиндин жолдорунан кан акты. Үчүнчү күндүн бешиминде Кожожаш — Коңурбайдын мергени, көзү шумкар, жүрөгү таш — дөбөдөн апамды көрдү. Ок сооттун кошулган жеринен кирди. Апам атынан жыгылган жок; атынын мойнуна өбөктөп, мага карап, «жүр, уулум, — деди, — артыңа караба». Анан кулады. Мен апамды согуш талаасында көмдүм; мүрзөсүнө таш да коё албадым, душман таппасын деп изин чөп менен жаптым. Апам Алтынай, нурдан боюна бүткөн аял, кара жерде жатат; шейит, орду нурда — буга ишенбесем бул оттун жанында отура албайт элем.

— Бээжинден үзүлдүм; үзүлгөн таш кайда тоголонот? Билген жокмун. Артымда өрттөнгөн шаар, алдымда атын билбеген талаалар. Сары-Арканы кестим; ал учу-кыйырсыз сары деңизде күндөп жалгыз жүрдүм, көлөкөмдөн башка жолдошум болгон жок, атымдын деминен башка үн уккан жокмун. Сыр-Дарыяны көрдүм, суусунан ичтим, Бухара жолоочуларынан жол сурадым; акыры казак Көкчөнүн айлына жеттим. Көкчө мени жакшы тосту; акысын жебейин: алты жыл нанын жедим, алты жыл жылкысын бактым, колун иретке салдым, душманын кырдым. Бирок мендейге эл эшиги дайыма эл эшиги бойдон калат экен. Жылкыны семирттим — «кытай сыйкыры» дешти. Согушту жеңдим — «кытай айласы» дешти. Акыры митаам сөз Көкчөнүн кулагына чейин өрмөлөдү: «Алмамбет катыныңа көз артты, тагыңа тиш кайрады» дешти. Калп эле; калптын далили болбойт, бирок жаңырыгы болот. Көкчөнүн жүзү мага бурулганда мурдагы жүз эмес эле. Бир түнү тузак курулду; дасторконго чакырылдым, дасторкондун артында кылычтар күтүп турган. Мени Акеркеч куткарды — Көкчөнүн байбичеси, акылдуу байбиче. Жашыруун кабар учурду: «Бул түнү барба, эртең да турба. Сага бул элде нан калган жок. Бирок ук: Таласта бир эр бар дейт, аты Манас; кырк чоросу бар дейт, эшиги элге ачык, дасторкону жетимге жайылуу. Жаралуу жигиттер ошол жакка барат имиш. Бар, кет; дартыңдын дабасы ошол жерде имиш».

Алмамбет башын көтөрүп, оттун үстүнөн Манаска карады.

— Мен сага ушинтип келдим, Манас. Таксыз, энесиз, атасыз, элсиз. Бир атым бар эле, бир кылычым, дагы жонумда отуз жылдык жүк. Сен эшигиңде мени көрдүң; «кимсиң» деген жоксуң, «кайсы элденсиң» деген жоксуң, «кош келдиң, бир тууганым» дедиң. Кыргыз мени хан кылса, Манастын урматы үчүн экенин билем. Бирок муну да билгиле, чоролор: мен бул жортуулга даңк үчүн бараткан жокмун. Бээжинде апамдын чөп жамынган мүрзөсү бар; атамдын мен кескен башы бар; кырылган миңдеген баланын сөөгү бар. Мен эсеп сураганы баратам — Коңурбайдан, Эсенкандан, ал алтымыш баштуу караңгылыктан. Жолун билгеним үчүн алдыңкы болгум келди; намыс үчүн эмес. Намыс болсо — алгыла, силердики болсун; мага жол жетет.

Тегеректе узакка тынчтык өкүм сүрдү. Анан Кыргыл чал — уу төккөн кары — оор-оор ордунан турду. Тизелери кычырады; балким тизелери эмес, ичиндеги бир нерсе.

— Бул митаамды мен төктүм, — деди. — Карыдым, көзүм кысылды, кысык көз ар келгенди душман көрөт экен. Алмамбет, бул ак сакалга караба; астында бул түнү кара көңүл сактадым. Акыңды кечир. Бирок муну да айтайын, баарың уккула: сөз жакшы айтылат, жигит болгон ар ким жакшы сүйлөйт. Бээжинде жыйырма бир жыл хандык кылдым дейсиң; тонналаган алтының, санаган казыналарың кана? Айтканың түшпү, чынбы — муну мен кайдан билейин?

Колдун ичинен бир күңкүл өтө чыкты; бирок Алмамбет колун көтөрдү.

— Чал туура айтат, — деди. — Сөз далил сурабайт; кол сурайт. Бээжинден качканда жаныма алтын алган жокмун — качкын адамдын алтыны мүрзө ташы. Бирок баарын көмгөм. Тал-Чокуну билесиңерби; тээтиги алдыбыздагы кара дөбөнү? Анын күн чыгыш капталында, үч асканын кучагында, бир кулач тереңде бир тонна алтын жатат: жамбылар, ат жабдыктары, апамдын билериги. Жети жыл мурун көмгөм, үстүнө ант ичкем: «Бир күнү Бээжинге кол менен кайтсам, сени чыгарып, ошол колго жумшайм». Кетмен алып келгиле. Же сөзүм чыгат, же башым.

Манас кабагын чытыды — коногунун сөзүнүн сыналганы оор тийди; бирок Алмамбеттин жүзүндө не ачуу бар эле, не шашкалак. Ал күткөн адамдын жүзү эле; жети жылдан бери ушул түндү күткөн адамдын.

Чырактар күйгүзүлдү, кетмендер кармалды, кол Тал-Чокунун капталын көздөй жүрдү. Үч асканы табышты; Алмамбет көрсөткөн жерди казышты. Бир кулач түшүштү — кетмен бир нерсеге док этип тийди. Тери каптар чыкты; каптар ачылды; чырак жарыгында алтын, көмүлгөн күнүндөй, сапсары жылмайды. Жамбылар колдон колго өттү; Кыргыл чал бир жамбыны алаканына салып тартты, тартты, анан Алмамбеттин алдына жерге чейин ийилди.

— Сөзүң чыкты, — деди. — Мындан ары сенин сөзүң — менин башым.

Алмамбет алтынга бурулуп караган да жок.

— Каныкейдин күл азыгына кошумча болсун, — деди. — Колго таратып бергиле. Жалгыз апамдын билеригин — аны мага бергиле. Аны Бээжинге өзүм алып барам; апам уулунун кайтканын билеригинен тааныйт.

✦ ✦ ✦

Таң агарганда от чокко айланган; кол чатырларына тараган, тегеректе аз киши калган: Манас, Бакай, Чубак, дагы уйкусу качкан жаш Сыргак. Алмамбет чокко дагы бир бутак таштады.

— Манас, — деди. — Дагы бир керээзим бар; эр киши жортуулга керээзсиз чыкпайт. Мени ук. Бул жолдон кайтпасам — Бээжин чоң, караңгысы терең, кайтпай калышым мүмкүн — ыйлоо жок, аза узартуу жок. Аялым кош бойлуу; уулум төрөлсө атын Күлчоро койгула. Күл — очоктун күлү; очок өчөт, күл калат, күлдүн астында чок калат. Менин чогум ошол болсун. Ага айтып бергиле: атасы кытай болуп төрөлдү, мусулман болуп өлдү; эки элдин ортосунда калды, бирок бир жүрөккө батты. Атымды ага сактагыла, кылычымды ага бергиле. Эгер бир күнү Бээжинге жолу түшсө, Аверден көлүнүн жээгинен өтүп баратып бир ууч топурак алсын; ал топуракта атасынын балалыгы көмүлгөн.

Манас «кайтпасам» деген сөзгө каршы чыгайын деди эле; Бакай колун тизесине коюп токтотту. Керээз бөлүнбөйт; керээз — эрдин өз ажалы менен элдешкени.

— Керээзиң мойнубузга карыз, — деди Манас жалаң гана. — Уулуң төрөлсө Күлчоро коюлат; бул колдон жалгыз эр калса да ал ат коюлат. Бирок сен кайтасың, Алмамбет. Мен түшүмдө көрдүм: Бээжиндин дарбазасында экөөбүз катар турупбуз. Менин түшүм калп чыкпайт.

Алмамбет жылмайды; жылмаюусунда бир нерсе бар эле — Бакайдын жүрөгүн үшүттү: түштү билгендердин, түштүн аркы жагын да билгендердин жылмаюусу эле. Бирок эч нерсе деген жок; чокту карап, унчукпады.

— Дагы бир өтүнүчүм бар, — деди Алмамбет. — Чалгынга чыгам; Бээжиндин дарбазасына чейин жол чалынат, кароолдор саналат, суулар татылат. Жаныма кол болбойт; көп кишилик чалгын — добулбас каккан уурулук. Бир гана жолдош сурайм.

Чубак обдулду:

— Мен бармын. Урушубуздун кечирими болсун; биринчи окту чогуу жейли.

Алмамбет жылмайды; ошол түнү биринчи жолу жылмайды.

— Ыракмат, бир тууганым. Бирок сен колдун муштумусуң; муштум денеден бөлүнбөйт. Мен... — деп бурулуп, чоктун аркы жагында тизелеп отурган, көздөрү уйкусуздуктан эмес, толкундоодон жанган жигитти карады, — мен Сыргакты сурайм.

Тегеректе таңдануу жүрдү. Сыргак чоролордун эң жашынан эле; муруту жаңы тердеген, кылычынын сабы али эскире элек.

— Эмнеге ал? — деп сурады Манас; ачууланбай, кызыгып сурады.

— Анткени жаш көз алысты көрөт, — деди Алмамбет. — Анткени жаш жүрөк чарчабайт. Анткени Сыргак бул түнү жомогумду угуп жатып бир да жолу «кытай» деп караган жок мага; жалаң «аке» деп карады. Чалгында жонуңду тапшыра турган адам — сага кандай караган адам. Тур, Сыргак. Атыңды жемде, кылычыңды курчут. Таң атканда жолго чыгабыз.

Сыргак ордунан атып турду; кубангандандбы, корккондонбы — тизелери титиреди. Ал түнү уктаган жок; атын үч жолу жемдеди, кылычын үч жолу курчутту, чыгыштын караңгысына үч жолу карап, үчөөндө тең кылт жутунду. Манас турду, эки эрди эки жагына алып, чыгышка бурулду. Таң Ала-Тоонун артынан эмес, алар бара турган тараптан, Бээжиндин үстүнөн атып келе жаткан; бирок ал бозомук жарыктын астында мейкин, жарык боло тургандын ордуна карайып бараткандай эле — күн ал жактан чыкпай, ошол жакка тартылып жутулуп жаткандай.

— Тээтиги караңгыны көрүп турасыңарбы? — деди Манас. — Бээжиндин караңгысы; жыйырма бир жылыңды жуткан, энеңди жуткан, атаңды жуткан. Баргыла, чалгылагыла аны. Бирок мага экөөң тең кайтып келгиле. Аккелтенин биринчи огу силерсиз атылбайт.

Сыргак Манастын алдында ийилди; анан Чубакка бурулду, эки эр кучакташты. Чубак жигиттин кулагына жалаң мынтип айтты: «Анын жону сага аманат; сенин жонуң ага. Мен экөөңдүн тең жолуңарды ар кечте чыгышты карап күтөм». Бакай эки жолоочунун алаканына бирден кысым Талас топурагын салды — жол-жобо ушул; алыс жерде жүрөк кысылганда искелет, топурак адамга үйүн эстетет.

Эки атчан таң менен караңгы аралашкан сызыкты көздөй бастырышты; адегенде көлөкөлөрү кичирейди, анан өздөрү. Манас Тал-Чокунун капталында, ачылган ордун жанында узакка турду. Ор эми бош эле; бирок Манаска чыныгы кенч кечээ түнү ал жерден чыгарылбагандай сезилди — чыныгы кенч азыр караңгыны көздөй кичирейип бараткан эки караан эле, жана ал кенчин өз колу менен Бээжиндин оозуна айдаган. Камчысын кысты, артка кайтты. Колду ойготуу, жолду улантуу керек болчу; чалгындын кабары келгиче ар бир күн бир жылдай узун болмок.

10-БӨЛҮМ

Алмамбет менен Сыргактын чалгыны

Бээжиндин чегине жеткенде түн талаанын үстүнө суу кийиздей чөгүп калган эле. Ай жок; жылдыздар да бул топурактын үстүнө кароодон тартынгансып сейрек, кубарган, үркөк эле. Алмамбет Сараланын тизгинин тартып токтоду; артындагы Сыргак да Карткүрөңдүн башын тартты. Эки эр, эки ат, эбегейсиз душман жеринин босогосунда демин да ченеп күтүштү.

— Мындан ары, — деди Алмамбет акырын үн менен, — мен төрөлгөн, сен эч көрбөгөн жер. Мындан ары ар таш — көз, ар куш — кулак, ар жол — тузак. Мен эмне десем, ошону кыл; мен качан токтосом, сен да токто. Сөзбү?

— Сөз, — деди Сыргак. — Кырк чоронун эң жашымын, бирок эң коркогу эмесмин, Алмамбет аке. Жолуң кандай болсо, жолум ошол.

Алмамбет караңгыга узакка тигилди. Караганы аңчыныкы эмес, кайтып келген адамдыкы эле; бул тоолордун жытын, бул суулардын шылдырын, бул түндөрдүн салмагын бала кезинен билчү. Эсенкандын устаттарынан алтымыш түрдүү илим

үйрөнгөн күндөрү эсине түштү; ал илимдердин кими булут айдаган, кими көз байлаган, кими жол ачкан илимдер эле. Эми баары керек болмок; анткени Бээжиндин чеги кылыч менен эмес, сыйкыр менен курчалган, шакек-шакек чынжырдай: эң сыртта ажыдаар, анан жолборс, анан мергендер, анан кароолчу айбандар, анан жалгыз көздүү дөө, анан Канышайдын колу... Чынжырды үзсөң — шакегинен баштайсың.

Биринчи шакек ашуу оозунда жаткан. Алыстан караган аны кулаган кара тоо дээр эле; бирок ал кара тоо дем алган сайын эки жагындагы кургак чөп куйкаланып сапырылып, түнгө күйүк жыты тарап турду. Ажыдаар эле; Бээжин жолун жүз жылдан бери кайтарган, денеси ашууну баштан аяк бууган ажыдаар. Анын берки жагында, аскалардын көлөкөсүндө, көздөрү чоктой жанган жолборс арыштап жүрдү; андан да бери, таш үңкүрлөргө уялаган мергендер, жаалары тартылуу, октору кирmarkdown кирише, кыймылдаган ар караанга ажал жөнөтүүгө камынып отурушту.

Сыргак муну көргөндө колу өзүнөн өзү кылычынын сабына жетти. Алмамбет анын билегинен кармады.

— Кылыч бул жерде жарабайт, балам. Бул жерде кылычтан мурда тил сүйлөйт.

Аттан түштү. Чек ташынын түбүнө чөгөлөдү, койнунан эски, майланган бир кайыш чыгарды, кайыштын үстүндөгү жазууларды манжасы менен сылай-сылай окуй баштады. Үнү адегенде шыбыр эле; анан ал шыбыр жер астынан чыккан күүлдөккө айланды, күүлдөк өстү, өстү, түндүн жышаанын кездемедей керди. Алмамбет окуган сайын булуттар ылдыйлады, тоолордун чокусунан кар жыттанган жел түштү, ашуунун оозун туман каптады. Ажыдаар тынчсызданды; чоң башын тумандын ичинде оңго-солго чайкады, анан ал жүз жылдык дене оор-оор козголуп, сойлоп ашуудан чегинди, караңгы бир өзөндүн ичине агып кетти. Жолборс бир ирет үн салды; үнүнүн жарымы кекиртегинде калды, куйругун кыпчып аскаларга качты. Мергендерге келсек — Алмамбет окуган илим алардын көзүнө уйку, кириштерине бошондук салды; отурган үңкүрүндө баштары төшүнө түштү, жаалары тизесинен сыйгаланды.

— Жүр, — деди Алмамбет, үнү тердеп сууланган өңдүү оор эле. — Бул шакек чечилди. Бирок тез жүр; сыйкырдын өмүрү таң жарыгынын ырайымында.

Ашууну ашышты. Ашканын ашышты дечи, бирок Алмамбеттин жүзүндө жеңилдик жок эле; көзү жерде, кулагы желде, тынымсыз бир нерсе издеп жүрдү. Акыры, таң бозоргондо, алдыдагы кырдын үстүнөн бир караан пайда болду: бир түлкү. Бирок түлкүдөй түлкү эмес; мойну узун, кадамы ченемдүү, кез-кез токтоп артын караган, жонунда бир нерсе көтөргөн түлкү.

— Мына, — деди Алмамбет, — Бээжиндин алты айлык жолдон кабар ташыган кароолчусу. Бул түлкү ар айдын башында чекти айланат, көргөнүн искейт, искегенин Карагулга жеткирет. Бул түлкү бизден мурда жетсе, Бээжин бизден мурда ойгонот. Сыргак, ок сеники, илим меники: мен илим менен жолун тосоюн, сен кириш менен жанын ал.

Алмамбет алаканына бир кысым топо алды да үйлөдү; жел бурулду, түлкүнүн тумшугуна өз жытынан башка жыт барбас болду. Айбан адашты, турган ордунда эки айланды. Ошол айлануунун экинчисинде Сыргактын огу зуулдады; түлкү секирди, абада бир ирет ийрилди, жонундагы жүгү менен кошо чөптүн ичине кулады.

Жетип барып карашты: түлкүнүн жанында сырым менен таңылган тери баштык. Алмамбет баштыкты ачты, ачаары менен колу токтоп калды. Баштыктан чыкканы — зер саймалуу, ийиндери бүркүт канатындай тигилген, төшүндө ажыдаар оюусу бар бир тон эле — Коңурбайдын тону. Бээжиндин кара сөз, кара жүрөк бегинин, Манастын кас душманынын тону; кароолчу түлкү менен чек бектерине белги катары жөнөтүлгөн тон.

Алмамбет тонду эки колу менен өйдө көтөрүп, таң алдындагы алгачкы жарыкта оодарып-төңкөрүп карады. Анан жайбаракат күлдү; ал күлкүдө кубанычтан көрө бычак жалтылдагына окшош бир нерсе бар эле.

— Каныкей, — деди өзүнчө, — эй, акыл кенчи Каныкей... Сен муну та Таластан көрүпсүң.

Сыргак түшүнгөн жок:

— Эмнени көрүптүр, аке?

— Жолго чыкканда куржунума эмне салганын билесиңби? Өз колу менен бычып тиккен ат жабуу. Түсү, жүнү, жалы, төрт аягынын сексейи — куюп койгондой Алгара. Коңурбайдын Алгарасы. «Күн келет, керек болот, — деди, — душман жеринде адамга өз жүзү эң оор жүк». Мына: тон Коңурбайдыкы, жабуу Алгараныкы. Бүгүндөн ары мен Алмамбет эмесмин, балам. Бүгүндөн ары мен Бээжиндин беги Коңурбаймын; сен болсо жанымда жүргөн кара кулумсуң. Тилиңди жут, башыңды ий; мен күркүрөсөм — сен титире.

Тонду кийди; ийиндерин толтурду, куп эле үстүнө тигилгендей. Каныкейдин жабуусун Сараланын үстүнө жабышты; ак сепкил сары ат жабуунун астында түндөн үзүлгөн бир кесиндидей карарды да, Алгара болду калды. Алмамбет аттын үстүнө

орноду; отурушун өзгөрттү, мойнун өзгөрттү, карашын өзгөрттү. Сыргак өмүрүндө биринчи жолу жанындагы адамдан чочуды: маңдайында турган — кашы кара, текеберлиги тоо, үнү таш жарган Коңурбайдын так өзү эле.

Экинчи кароолчу шашке ченде алдыларынан чыкты: бир кулжа — жапайы кочкор; мүйүздөрү ийрилген, көздөрү адам көзүндөй сергек. Чектин экинчи кабарчысы эле; түлкү жыт ташыса, кулжа көрүнүш ташычу. Кулжа аларды көргөндө качкан жок; анткени көргөнү — Алгарасынын үстүндө, тону жонунда Бээжиндин беги Коңурбай эле. Айбан башын ийип жакындады — кароолчу ээсине кабар айтууга көнгөн. Алмамбет ага өз тилинде, куш менен бөрү түшүнгөн ошол эски тилде үн катты, жанына чакырды; кулжа үч кадам калганда токтоду, таноолору дирилдеди, бир жаңылыштык сезди сезгенин, бирок иш иштен өткөн эле. Сыргактын огу бул жолу да жазган жок. Экинчи шакек да түштү.

— Күнөөсү мойнубузга, — деди Сыргак, — байкуш айбандардын айыбы не эле?

— Айыбы жок, залалы көп, — деди Алмамбет. — Бул экөө кабар ташыбаса, Бээжиндин бешигиндеги бөбөк да бизди түшүндө көрмөк. Кароолчуга ыйлаба, балам; сен алдыңдагы жолду көр. Эми кезек кечилдерде.

Кечилдер — чек боюнун кырк динчиси эле; кырк дөбөдө кырк таш мунара, кырк мунарада кырк дуба дөңгөлөгүн айлантып, айланткан сайын чектин сыйкырын жаңыртып турушчу. Алар турганда чечилген ар шакек кайра байланып, уктаган ар мерген кайра ойгончу. Алмамбет — тагыраагы, тондун ичиндеги Коңурбай — эң жакынкы мунарага ат коюп барып, эшигин камчысы менен урду, үнүн таштай катуулантып айкырды:

— Коңурбай келди дешкен жокпу силерге? Кыркың тең түшкүлө, аягыма келгиле! Чекте иш бар, сыр бар; мунарада дуба менен алаксый турган учур эмес!

Тонду көргөн, Алгараны көргөн, ал үндү уккан кечилдер бири-бирине кабар учурду; кырк дөбөдөн кырк көлөкө түшүп, эртең мененки тумандын ичинде чогулушту, баштары жерде, колдору бооруна алынган, келип Коңурбай деп ойлогон адамдын аягына тизилишти. Алмамбет аларды санады: кырк. Бирөө кем болсо, качканы бирөө болсо — иш жарым калмак. Кырк эле, толук эле.

Аркысы тез болду, романдын калеми да бул жерде шашылат, анткени кылычтын иши созууга келбейт: Алмамбет тондун астынан кылычын сууруду, Сыргак капталдан кирди. Кырк кечил дуба дөңгөлөктөрүнөн алыс, таш мунараларынан төмөн, жылаңач

бир капталдын үстүндө кырылды. Өлүп жатып да таң калып жатышты; өз беги деп ойлогон адамдын кылычы астында, өз сыйкырларынын чечилишин карап туруп кетишти. Кырк дөңгөлөк токтоду, кырк мунара тынды; чектин сыйкырын жаңырта турган тил калган жок.

Алмамбет кылычын чөпкө аарчыды. Жүзү караңгы эле.

— Сүйүнбө, — деди Сыргакка, ал эч нерсе дебесе да. — Мен да сүйүнгөн жокмун. Бирок Чоң казат деген күн бир күндө көтөрүлбөйт, балам; адегенде ушундай үнсүз кандар менен ачыйт. Булардын кыркы аман калса, эртең Бээжиндин алдында кырк миң эр өлмөк. Тараза ушул; оор жагын мен көтөрөм.

✦ ✦ ✦

Чоң Малгунду алтынчы күндүн таңында араң жыгышты.

Ал чек чынжырынын эң жоон шакеги эле: жалгыз көздүү дөө; бою мунара, билеги балка, жалгыз көзү маңдайынын ортосунда тегирмен ташындай. Кара-Сеңир деген капчыгайдын оозунда отурчу; отурган жеринен алтымыш кадам капчыгайды буттары менен бууп, өткүсү келгенди — куш болсун, бөрү болсун — алаканында эзчү. Тон аны алдай алган жок; анткени Чоң Малгун көз менен эмес, жыт менен тааныйт эле, ал эми Алмамбеттин жытында кырк жыл кымыз ичкен адамдын жыты бар эле.

— Кыргыз! — деп күркүрөдү дөө, алар капчыгайдын оозуна жете электе эле. — Тонуң Коңурбайдыкы, жытың кыргыз! Кел, кел; алты айдан бери адам эти жей элекмин!

Алты күн алышты. Үч күн Алмамбет дөөнүн тегерегинде айланды: кылыч чапты — кылыч дөөнүн терисинен сыйгаланды; найза сайды — найза кабыргасына тийип камыштай сынды. Дөө чарчаса бир аскага жөлөнүп, жалгыз көзүн жумган болуп, буктурма курчу; Алмамбет илим окуп, капчыгайды туманга чөмүлтүп, дөөнүн кулагын күүлдөккө толтурчу. Дагы үч күн ушинтип өттү: не дөө аларды кармай алды, не алар дөөгө өткөрө алды. Азык түгөндү, аттар арыктады, Сыргактын алакандары кириштен тилинди.

Алтынчы түнү Алмамбет Сыргакты жанына тартты:

— Бул дөөнүн терисине темир өтпөйт, бирок бул дүйнөдө ар макулуктун бир эшиги бар. Аныкы — тиги жалгыз көз. Мен эртең аны сөз менен алаксытам;

Коңурбайдын оозу менен сүйлөп, акылын чаташтырам. Дөө акылы чаташса көзүн ирмебей угат; укканда көз көз болбой калат, бута болот. Сен асканын үстүндө жат, найзаңды даярда. Колуң титиресе — экөөбүз тең бул капчыгайда калабыз.

— Колум титиребейт, — деди Сыргак. — Таластан чыкканда Манас акеме ант бердим: «Алмамбетти сага аман алып келем» дедим. Анты бар эрдин колу титиребейт.

Таң атканда Алмамбет капчыгайдын ортосуна басты, жалгыз, жөө, тону жонунда. Дөөнүн маңдайына туруп Коңурбайдын текеберлиги менен үн катты; Бээжиндин ичинен кабарларды санады, Эсенкандын атын атады, дөөнүн энесинин атын атады — дөөлөрдүн да энеси болот жана атын бөтөндүн оозунан угуу аларды балага айлантат. Чоң Малгун таң калды; ал чоң көз, кирпиксиз, кабаксыз, чакчайып Алмамбетке кадалды. Так ошол учурда асканын үстүнөн Сыргактын найзасы сайылды. Тегирмен ташындай көз бир заматта өчтү. Дөө эки колу менен жүзүн басып өйдө турду; турганы тоонун турганы эле, өкүрүгү капчыгайдын эки өйүзүнөн таш кулатты. Сокур, дүлөй, оңго-солго балка шилтеди; шилтеген сайын Алмамбет тегерегинде айланды, айланды, айланды — үчүнчү айланганда кылыч дөөнүн тизе тарамышына тийди. Чоң Малгун чөк түштү. Чөк түшкөн баштын иши бүткөн: Алмамбеттин экинчи чабуусу ал чоң башты денеден бөлдү.

Алты күндүн аягында, капчыгайдын оозунда, эки эр энтигип бири-бирин караштьı. Анан Сыргак — баягы эле бала эмеспи — күлдү:

— Аке, — деди, — бул дөөнүн көзүн мен ойдум, манасчылар айтканда менин атымды да кошуп айтышсын да эми.

— Айтышат, — деди Алмамбет, жана биринчи жолу жүзүндөгү караңгылык бир аз ачылды. Сыргактын ийнине колун койду. — Айтышат, балам. Бирок айтыла турган иш дагы көп; түн киргиче Канышайдын ордосун табышыбыз керек.

Канышайдын ордосу чектин ички бетинде, бир көлдүн жээгинде эле: миң чатыр, он миң эр, көлдөн колго күнү-түнү суу ташыган дагы бир дөө — Малгундун тукумунан, бирок андан кичине, андан калың баш дөө. Алмамбет эки күн ордону алыстан байкады; суу дөөсүнүн жолун, маалын, ийниндеги чоң чаначтарын жаттады. Үчүнчү түнү дөө көл жээгинде чанач толтуруп жатканда караңгынын ичинен Алмамбет чыкты; эмне болгонун дөө түшүнгүчө иш бүттү: денеси көлгө, кебетеси Алмамбетке калды. Илим деген ушул да — Алмамбет дөөнүн сүрөтүн да алды:

ийиндери ошол ийин, басканы ошол басуу; жонунда чаначтар, ордонун дарбазасынан кирди, эч ким бурулуп караган жок. Суу ташыганга ким карайт?

Ал түнү Чагаан эле; Бээжиндин жыл майрамы. Миң чатырдын ортосунда оттор жагылып, казандар курулуп, арак күптөрү тизилген. Канышайдын эрлери майрам түнү куралды коюп, кесени алчу. Суу ташыган дөө ошол түнү күптөрдүн арасында жүрдү; ар күптүн оозунан суу куйган болуп, ар күптүн ичине койнундагы кара капчыктын топосунан таштады. Ал топо Эсенкандын устаттарынын эң кара илими эле; Алмамбет аны бала кезинде үйрөнгөн, өмүрүндө бир да жолу колдонгон эмес. Ошол түнү колдонду.

Майрам кызыды, кеселер толуп бошоду, ырлар көтөрүлдү, анан ырлар биринин артынан бири тынды. Түн жарымдан оогондо миң чатырлуу ордодо бутта калган жалгыз жан — көл жээгин көздөй качкан бир дөө катыны эле — Канышайдын дасторкончусу; аракка оозун тийгизген эмес, көргөнүн түшүнүп, караңгыга атырылган. Алты айлык жолдун кабары бир киши менен да кетет. Сыргак ордонун сыртында, аттардын жанында күтүп турган; качкан караанды көрдү, Карткүрөңдү теминди, көл жээгинин жумшак топурагында жетти, ишин бүтүрдү. Дөө катыны кулады; кабар көл жээгинде калды.

Таң атканда ордо тынч эле. Алмамбет көл жээгинде жүзүн жууду, узакка жууду; жүзү менен кошо дагы бир нерсени жуугусу келгендей. Сыргак сураган жок. Чектин сыйкырдуу кароол чынжыры, ажыдаардан кечилге, түлкүдөн дөөгө чейин, шакек-шакек чечилген эле; Бээжиндин дарбазасы алдыларында кароолсуз, ачык турду. Бирок Алмамбеттин жүзүндө жеңиш жок эле; чарчаган карыздардын жүзү бар эле — карызынын чоңун али төлөй элек карыздардын жүзү.

✦ ✦ ✦

Андан аркы жол Алмамбеттин балалыгынан өтчү.

Кан-Жайракка жеткенде бешим эле; күн өрөөндүн үстүнө бал түстүү жарык төшөгөн. Алмамбет Сараланын үстүндө турду, турду, түштү; тизгинди Сыргакка берип, бир нече кадам басты, анан бурулду — үнү өзгөрүлгөн эле:

— Тиги өзөндү көрүп турасыңбы, Сыргак? Мен бул өзөндөн балык кармагам. Тиги жалпак ташты көрөсүңбү? Апам ал таштын үстүндө жүн сабаган. Тетиги

көпүрөнү Таш-Көпүрө дешет; мен ал көпүрөдөн биринчи өткөндө боюм тосмосуна жетчү эмес.

Сыргак унчукпады. Чектен бери кылыч, кан, сыйкыр, дөө көргөн; бирок азыр көргөнү ага баарынан кызык сезилди: залкар Алмамбет, кырк чоронун башы, ажыдаар качырган, дөө жыккан Алмамбет бир өзөндүн жээгинде үнү ичкерген балага айланды.

Басышты. Өрөөндүн оозунда чоң чынар бар эле; сөңгөгү үч кулач, бутактары асманга тирөөч. Алмамбет чынардын түбүнө келди, колун кабыгына койду, чекесин колуна жөлөдү.

— Апам мени ушул чынардын түбүндө төрөгөн экен, — деди. — Жайлоого көчүп баратканда толгоосу ушул жерден кармаган; көлөкөсүндө төрөп, киндигимди ушул жерден кескен. Мени каапырдын жеринде төрөлгөн дешет го Таласта, аркамдан айтышат, билем — мына, мен төрөлгөн жер ушул. Топурактын күнөөсү не, Сыргак? Топурак топуракка окшош; бул чынар Таласта өссө да так ушундай өсмөк.

Анан көзү чынардын түбүнө түштү жана ал жерден, чоң тамырлардын арасынан, бир карыш бойлуу бир чырпыкты көрдү: жаш, эки жалбырактуу, өжөр чынар чырпыгы. Алмамбет чөгөлөдү; чырпыкка тийген жок, жөн гана карады. Узакка карады.

— Апам айтчу, — деди акыры, — «тукумуң болсо, чырпык өсөт» деп. Мен бул сөздү бала кезимде түшүнчү эмесмин. Качкан түнү — Бээжинден чыккан, атамдын очогун артымда калтырган түнү — ушул чынардын түбүнө келгем. Ыйладымбы, ыйлабадымбы — аны манасчылар билсин. Бирок бул жерге бир нерсе көмгөм.

Турду, чынардын чыгыш жагына өттү, кадамдады: тамырдан үч кадам, таштан эки кадам. Чөк түшүп, канжары менен топуракты ачты. Топурактын астынан кийизге оролгон, дат баскан, бирок өзөгү бүтүн темир илмек чыкты — койчунун илмеги, учу ийри, сабы кол орду.

— Атамдын койчусунун илмеги, — деди Алмамбет, аны эки колдоп көтөрүп. — Качкан түнү жанымда мындан башка эч нерсе жок эле. Көмдүм да айттым: «Бир күнү кайтсам, бул илмекти бул топурактан өзүм чыгарсам, билем — сөзүмдүн тукуму бар экен». Кара, Сыргак. Чыкты. Чырпык да өсүптүр, илмек да туруптур. Тукуму бардын чырпыгы өсөт экен; апам калп айтчу эмес.

Илмекти өптү, кийизине ороп кайра көмдү. Сыргак буга да таң калды:

— Эмнеге кайра коёсуң, аке? Ал, Таласка алып кет.

— Таласка өзүмдү алып бардым го, — деди Алмамбет. — Илмек ушул жерде турсун. Бир жердин топурагында бир нерсең көмүлүү болсун, балам; болбосо ал жерге кайтуунун жолун унутасың. Балким бир күнү уулум болор да... — Сөзүн бүтүргөн жок. Топуракты колу менен түздөдү, турду, Саралага минди. — Жүр. Бизге дагы бир кол айдоо, бир дарбаза ачуу, бир сөз жаңыртуу жана бир жылкы тийүү калды.

Кол айдоо дегени бул эле: Бээжиндин ички сепилине кеткен жолдун үстүндө Эзкара менен Жолойдун колдору жаткан — Жолой, ал дем алышы одоно, казан курсак балбан; Эзкара — Эсенкандын чек беги. Эки кол ордунда турганда не дарбазага жетмек эмес, не жылкыга кол тиймек эмес. Алмамбет бул ирет не Коңурбайдын тонун кийди, не дөөнүн кебетесине кирди. Куржунунун эң түбүнөн кийизге оролгон бир тон чыгарды: жону ажыдаар саймалуу, жакасы алтын көбөттүү, этеги жарымына чейин зер — бирок жарымы. Оң жагы хан иши, сол жагы жөнөкөй кездеме.

— Атам Соорондуктун тону, — деди. — Атам Бээжиндин алты бегинин бири эле; толук хан боло алган жок, жарым хан болду; тонун да жарым тиктиришкен, жол-жобо ошондой экен. Бээжинде бул тонду тааныбаган эр жок жана бул тондун ээсине калп айтуу Эсенканга калп айтуудан оор.

Тонду кийди; жарым хандыктын текеберлиги менен Эзкаранын ордосуна ат койду, түн жарымында, жалгыз, колунда жарым хандык асасы. Кароолчулар тонду көрүп жерге жыгылды. Алмамбет Эзкаранын чатырына кабар салды; үнүн атасынын үнүнө окшоштуруп — уул деген атасынын үнүн канында алып жүрөт — күркүрөдү:

— Суук-Төрдөн кабар келди! Кыргыз Суук-Төрдү ашыптыр, кырк миң атчан менен келатат! Эсенкандын буйругу: Эзкара колун алсын, Жолойго кабар учурсун, экөө Суук-Төрдүн капчыгайын тоссун! Кечиккендин башы кетет!

Жарым хандык тон кечигүүгө жол бербейт эле. Таң атпай эки кол добулбас кагып, керней тартып Суук-Төрдү көздөй — чыныгы жолдун так тескерисине, кар ашуулардын суугуна — жөнөдү. Алмамбет бир дөбөнүн үстүнөн аларды карап турду; он миңдеген эр бир гана калптын шамалы менен бош капчыгайды көздөй агып бара жатты. Сыргак чыдабады:

— Аке, сен бул өлкөнү кылычтан көрө тил менен кыйраттың.

— Тил кылычтан эски, — деди Алмамбет. Жана бурулуп, көзүн Бээжиндин дубалдарын көздөй, оттору алыстан көрүнгөн ички шаарды көздөй тикти. Үнү

өзгөрдү; биринчи жолу үнүндө балалык журтун сагынуудан да терең бир нерсе титиреди. — Эми, — деди, — менин бул шаарда бир карызым калды. Кылыч карызы эмес. Сөз карызы.

✦ ✦ ✦

Бурулча ошол түнү түшүндө бир сары ат көрдү; сары аттын үстүндө жүзү ай караңгысындагы бир эр; эрдин төшүндө — жылдар мурун өз колу менен саймалаган тумар кабы. Ойгонду; жүрөгү төшүн койгулап ойгонду. Бурулча Эсенкандын кызы эле; он жылдан бери Бээжинден качкан бир эрдин артынан не бир сөз кабыл алган, не бир куда күткөн, не бир күлкүгө күлкү кайтарган эмес. Жаздыгынын астында дайыма бир нерсе жатчу: жарымы сынык бир шакек. Экинчи жарымын качкан эр ала кеткен.

Ал түнү Чагаандын кыздар түнү эле; шаардын ички багында кыздар оттун тегерегинде айланып, ыр ырдамак. Бурулча таң атаары менен дарбаза кароолунун башындагы кары эрге кабар салды: «Кыздар түнү; бак дарбазасында эркек кароолчу туруу жол эмес, салт эмес; кароолду алгыла, дарбазаны синдим Бирмыскалдын күтүүчүлөрүнө калтыргыла». Кары эр хан кызынын сөзүн эки кылган жок; кароол алынды, дарбаза кыздар гана билген бир бошондук менен жабылды.

Кечинде, кыздар оттун тегерегинде айланып жатканда, бактын көлөкөлүү учунан ичкери, үстүндө кыз кийими эмес, бирок башында кыз баш кийими, ийнинде кыз шайысы, узун бойлуу бир караан кирип келди. Кыздардын арасынан өттү; кимиси аны көрүп күлдү, кимиси көрмөксөн болду — Чагаан түнү көздөр сокур, тилдер байлануу болот; салт ушундай, ашыктар билет. Жалгыз бир кыз, Бирмыскал, ичке, кара көз Бирмыскал, караандын колуна тийип шыбырады:

— Эжем чынардын астында. Он жылдан бери ар Чагаанда ошол жерде турат. Бул түнү да турат, бирок бул түнү, биринчи жолу, колунда шакеги менен турат.

Анан токтоду, көздөрү караңгыда жанды:

— Жанында дагы бир эр барбы? Чубак да келдиби?

— Чубак Таласта калды, — деди караан жумшак үн менен. — Бирок аман, абдан аман жана сенин атыңды урушкан күнү да оозунан түшүрбөйт.

Бирмыскал башын жерге салды, шайысынын учун тиштеди, эч нерсе деген жок; дебегенинин баарын бактагы от айтып берди.

Чынардын астында — бул бактын да чынары бар эле, ар журттун бир чынары болот — Бурулча турган. Караан жакындап, баш кийимин чечти. Он жыл эки адамдын ортосунан дарыядай аккан; эки жээк он жыл бирин-бири карап турган. Эми дарыянын үстүнө көпүрө курулду: эки кадам андан, эки кадам мындан.

— Келдиң, — деди Бурулча. — Түшүм калп айткан жок.

— Келдим, — деди Алмамбет. — Бирок калп айтпайын деп келдим, Бурулча: эртең кетем. Кийин келгенде жалгыз келбейм; артымда кырк чоро, кырк миң эр, алдымда Манас болот. Бул шаардын үстүнө ошол күнү кара күн туулт. Мен ошол кара күндүн жол башчысымын. Муну билип туруп шакекти сун. Сунбасаң — сынды деп билем, акың.

Бурулча алаканын ачты; жарым шакек оттун алыскы жарыгында жылтырады.

— Мен Эсенкандын кызымын, — деди, — бирок адегенде өз сөзүмдүн кызымын. Он жыл мурун эмне десем, ошол: сенин журтуң кайда болсо, менин журтум ошол. Бээжинге кара күн тууса, мен ошол күндүн түнүндө сенин эшигиңдин алдында болом. Ал шакектин жарымын, алып кел өз жарымыңды; экөө бир болсун, биз да бир бололу.

Алмамбет койнунан өз жарымын чыгарды; эки сынык он жылдан кийин бир аялдын алаканында биригишти жана биригишкен жеринен — манасчылар ушинтип айтат — ичке бир сыздаган үн чыкты, сынган сөөктүн биткениндей. Кучакташты; оттун тегерегиндеги ыр эч нерсе көрбөгөндөй айлана берди. Сөз жаңырды: не узакка сүйлөшүштү, не көпкө турушту; душман жеринде сүйүүнүн да чалгындай тези жакшы.

Бак дубалынын түбүнөн бир ышкырык угулду — Сыргактын ышкырыгы; кыска, эки ирет, ал «убакыт бүттү, жылдыздар бурулду, караол алмашат» дегени эле. Алмамбет Бурулчанын чекесине чекесин жөлөдү, бир дем ошол бойдон турду, анан бурулду да, келгениндей, кыздардын арасынан, көлөкөлөрдүн ичинен, түнгө сиңип кетти. Бурулча чынардын астында калды; алаканында бүтүндөлгөн шакек, көкүрөгүндө бүтүндөлө элек өмүр менен. Бирок эми күтүүсүнүн аты бар эле, ал эми аты бар күтүү — күтүү эмес; жол.

✦ ✦ ✦

Шаардан чыкканда түндүн эң көр маалы эле. Сыргак жол сурады; Алмамбет жооптун ордуна Карткүрөңдүн чылбырын чечти.

— Мындан аркы жолду мен да көз менен билбейм, — деди. — Кытай жылкысы Бээжиндин түндүк жайытында; жайыттын жолу жети өрөөндөн, жети өрөөндүн алтоо тузактан өтөт. Бирок бул ат — бул Карткүрөң деген бөрү караш боз айбан — жылкы жытын жети өрөөндөн алат. Аттардын да илими бар, балам; биздикине тил, аларына тумшук буюрган. Башын бош кой, артынан түш.

Карткүрөңдүн башын бош коюшту; айбан бир дем абаны искеди, кулактарын үч ирет ойнотту, анан түндүн ичине, жылдызсыз түндүктү көздөй, бекем кадам менен басты. Эки эр артынан түштү. Ат биринчи өрөөндө суудан жүрдү — из калбасын деп; экинчи өрөөндө капталдан жүрдү — жел жытты бассын деп; үчүнчү өрөөндүн оозунда токтоп, кайра тартып, айланма жол менен жүрдү — кийин билишти: ал өрөөндүн түбүндө ор тузактар бар экен. Сыргак айбандын ар бурулушунда өз көзүнө өзү бир аз кичирейе берди:

— Аке, — деди, — бул ат менден акылдуу.

— Сенден эмес, — деди Алмамбет, — экөөбүздөн. Ошон үчүн жол башчы ал, биз арттабыз.

Таң агарбай жетинчи өрөөндүн кырына жетишти да, кырдан ылдый карашканда экөөнүн тең деми ичине түштү. Өрөөндүн түбү, көз жеткен жерге чейин, атка толгон эле. Жылкы деген миң болот, үч миң болот; бул эсепке сыйбайт эле. Кула, тору, боз, ак — таң караңгысында бир четинен бир четине толкундаган тирүү деңиз; Эсенкандын, Коңурбайдын, бүткүл Бээжиндин жылкысы, согуш күнү үчүн багылган тулпар тукуму, бир жерде, бир өрөөндө.

Өрөөндүн эки башында эки от: биринде Карагул — Бээжиндин баш жылкычысы, көзү курч, уйкусу коён уйкусу; экинчисинде Жаңыбай, жанында жылкычылары, колдорунда узун укуруктар.

Сыргак кылт жутунду:

— Аке, биз эки кишибиз.

— Экиден көбү ашыкча болмок, — деди Алмамбет. — Жылкы тийүү көптүн иши эмес, жүрөктүн иши. Ук: бул жылкы үрксө — сел болот; сел болсо алдында не Карагул турат, не Жаңыбай. Бизге тийгени — селди Талас жакка агызуу. Мен ылдый түшүп, илимимдин акыркысын окуйм: жел буруп, үйүрдүн түндүгүнө бөрү үнүн салам. Сен тиги кырдан, күн чыгыштан киресиң; огуңдун биринчиси Карагулдун отуна, экинчиси Жаңыбайдын казанына. Тийгизүү шарт эмес; шаштыруу шарт. Жылкы түштүккө,

ашууга, биз келген жолго төгүлөт. Андан аркысы — ат айдоо; аны энеңден эмген сүтүң менен билесиң.

Бир дем токтоду; Сыргакка бурулду, жана ошол учурда жүзүндө не Коңурбайдын тону бар эле, не дөөнүн сүрөтү, не жарым хандын текеберлиги; жалаң өз жүзү бар эле — ачык, жупуну, чечимин чыгарган адамдын жүзү:

— Муну да бил, балам. Бул жылкыга кол салган учурубузда чалгын бүтөт, казат башталат. Бул тийүү — Бээжиндин бетине чабылган камчы; бул камчынын жообу — Эсенкандын бүткүл колу. Кайтарылгыс иш ушул; ажыдаар эмес эле, дөө эмес эле — ушул. Корксоң айт, артыбызды салып кетебиз, эч ким билбейт.

Сыргак киришин кармалап көрдү, анан күлдү; тиги бала күлкүсү менен эмес, ошол түнү эрезеге жеткен эрдин күлкүсү менен:

— Манас акем бизге эмне дечү эле, аке? «Эр босогодон корксо, төрдөн үмүт үзүлсүн». Мен босогодон коркпойм. Чак учкунуңду.

Алмамбет башын ийкеди. Өрөөнгө түштү; таң кызылы кырлардын учун тутандырып жатканда, талаанын үстүнө чөк түшүп, акыркы илимин окуду. Жел бурулду. Үйүрдүн түндүк четинен эч бир бөрүнүн үнүнө окшобогон, бирок ар аттын канын тоңдурган бир үн көтөрүлдү. Сансыз жылкы бир дене болуп дирт этти, толкуду, жана ал тирүү деңиз күүлдөп түштүккө, ашуу жакка, Талас жакка акты. Карагулдун оту бир ок менен чачылды; Жаңыбайдын казаны көмкөрүлдү; эки жылкычынын өкүрүгү он миңдеген туяктын дүбүртүндө чырпыктай жоголду.

Эки эр аттарын селдин артынан салды. Артында Бээжин ойгонуп жаткан: алыста керней үндөрү, дөбөлөрдө биринин артынан бири тутанган белги оттору. Алмамбет бир ирет бурулуп карады — балалыгынын журтуна, чынарына, көмүлгөн илмегине, чынар астында күткөн Бурулчага бир карады — анан жүзүн жолго бурду. Учкун чагылган эле; мындан ары ал учкунду не алакан өчүрө алмак, не дуба. Талаанын үстүндө түштүккө аккан жылкынын чаңы асманга тирөөч болду, жана ал чаңдын ичинен эки атчан, улуу согуштун алгачкы кабарындай, Таласты көздөй, Манасты көздөй, Чоң казатты көздөй чаап жөнөдү.

11-БӨЛҮМ

Чоң казат: Бээжин жортуулу

— ❖ —

Чаң адегенде талаадан ичке тордой болуп көтөрүлдү; анан асмандын жарымын жутту. Эсенкандын сансыз жылкысы Алмамбет менен Сыргактын алдында сел болуп агып баратты; туяктар жерди сабаганда таштан от жанып, кишенеген үндөр түндү айрып, Бээжиндин дубалдарына урунуп жатты. Эки баатыр эки көлөкөдөй болуп үйүрдүн канаттарында учуп жүрдү: Алмамбет Саралынын жалына жата калган, Сыргак Карткүрөңдүн тизгинин бошоткон. Аттар да иштин жайын билип турушту; адамдай кулак түрүп, адамдай дирилдешти.

Ал чаңды Бээжинде биринчи көргөн Коңурбай болду. Ордосунун төбөсүнө чыгып, кысык көзүн талааларга кадап, тиштеринин арасынан ышкырды:

— Жылкы кетти. Жылкы кетсе, артынан Каканчындын мамлекети кетет. Алгараны алып келгиле!

Добулбастар кагылды, сурнайлар тартылды. Коңурбай кара айгыры Алгарага минди; жанына дөө денелүү Эзкара кошулду, артынан доңуз өңдүү Жолой түштү, эң

аркадан аткан огу жаза кетпес мерген Каражой жаасын тартып жолго чыкты. Артында кумурскадай кайнаган кытай черүүсү жер менен көктү толтуруп, эки баатырдын изине төгүлдү.

Жолой жол бою күңгүрөнүп келатты:

— Эки жылкычыга жүз миң аскер! Мага койсоңор, экөөнү тең курума кыстарып алып келмекмин.

— Сен ал экөөнү таанибайсың, — деди Коңурбай, көзүн чаңдан албай. — Саралынын үстүндөгүсү болсо, ал менин эмчектеш бир тууганымдан айныган Алмамбет. Алмамбет минген чаңды кууган — ажалын кубалайт. Каражой, жааңды даяр карма; ал адамдарга кылыч жетпейт, аларга алыстан атылган ок гана тиет.

Алмамбет артына кылчайып карады; чегин каптаган карааны көрүп, жылмайды. Бул — өлүмдүн жүзүнө тике караган адамдын жылмаюусу эле; ичинде не коркунуч бар эле, не өкүнүч. Туулган жеринен куулуп, Манаска баш калкалаган күндөн бери бир күн да корккон эмес; коркуу — мекендүүнүн энчиси эле, анын мекени болсо ээринин кашы менен кылычынын сабынын ортосунда эле.

— Сыргак, — деди, — иним. Бул дүйнөдө бир даарат карызыбыз калды. Суу башына түшөлү.

Күрпүлдөк Сары-Суунун жээгине түшүштү. Суу өз атын актап турду; таштарга урунуп күрпүлдөп, көбүрүп-жабырып агып жатты. Эки баатыр атынан түшүп, куралдарын чөпкө тизип, жеңдерин түрүштү. Муздак суу менен даарат алышты; жүздөрүн жууп, өлүмгө камынган адамдардай тазаланышты. Алмамбет колун асманга жайды:

— Кыдыр жолдош болсун. Өлсөк — шейит, калсак — казы. Сыргак, сен кичүүсүң, кыйбаганым да сенсиң. Кезектешип салгылашалы: бири урушканда экинчиси эс алсын, ат тыныксын. Болбосо бул калың кол бизди жанчып салат.

— Аба, — деди Сыргак, — мен сенин артыңда эмес, жаныңда өлгөнү келдим. Бирок сөзүң — сөз; кезек адегенде сеники, анан меники.

Биринчи кезекти Алмамбет алды. Саралыны буруп, селдей каптаган алдыңкы кошуундун үстүнө жалгыз чапты. Кылычы бир түшүп, миң көтөрүлдү; алдына келгени кулады, тийгени экиге бөлүндү. Эзкара чокморун шилтеп үстүнө келди; Алмамбет ийиле калды, чокмор абаны сабады, Саралы чарк айланды да, дөөнүн колу ийнинен ажырады. Эзкара өкүрүп артка тартты, жарасын таңа-таңа кошуундун ичине сиңип

кетти. Каражой алыстан ок үстүнө ок жаадырды; октор Алмамбеттин соотунан ыргып сууга түшүп жатты. Бирок мергендин көзү сабырдуу эле; ал сооттун эмес, соот жетпеген жердин аңчысы болчу, күтүп жатты. Анан майданга Сыргак кирди: жаш карышкырдай сүңгүдү, шамдагай да ырайымсыз да; Карткүрөң астында айланып, ээсинин көзү кайда караса ошол жакка ыргып турду. Ошентип, бири салгылашып, бири эс алып, эки киши бир кошуунду бир күн, бир түн суунун бер жагында кармап турду.

Бирок кумурска кан менен азыктанат; кытай черүүсү кырылган сайын көбөйдү. Жолой айкырып, Эзкара чокмор булгалап, Коңурбай кошуундун артынан ышкырык менен айдап келатты. Алмамбет караса — кол чарчады, кылыч мокоду, ат терге чөмүлдү. Ошондо койнунан атасынан калган жай ташын алып чыкты: жамгырдын, кардын, бороошонун тилин билген, асмандын тизгинин кармаган таш. Сууга малып, эски сөздөрдү окуп, ташты оодарды.

Жай күнү эле; эгин орулуп, кымыз ичилчү күн. Бир заматта асман айрылды. Түндүктөн кара булут көтөрүлүп, күн өчүп, айланага кыш түштү. Адегенде жамгыр төктү, анан жамгыр мөндүргө айланды, мөндүр карга кубулду. Борошо улуду; Күрпүлдөк Сары-Суунун бою кыямат болду. Кытай черүүсү жайга ишенип жука кийинген эле; жибек чапандар суу болуп, жабышып, тоңуп калды. Колдор жаадан үзүлдү, манжалар кылыч кармабай калды. Аттар муз каптаган жондо тайгаланып кулап жатты.

— Эми! — деп күркүрөдү Алмамбет. — Эми ур, Сыргак!

Эки баатыр борошонун ичинен чыкты; кар аларга эненин кучагы эле, душманга — кепин. Тоңгон кошуунду эгин оргондой орушту. Сары-Суу кан болуп акты; суунун көбүгү кызылга боёлуп, күрпүлдөгөн үнү онтоого аралашты. Коңурбай караса — асман менен жер биригип, кошууну жалбырактай төгүлүп жатат; Алгаранын башын буруп, борошонун пардасынын артында Бээжинге качты. Жолой сөгүнө-сөгүнө, Эзкара чокморун сүйрөй-сүйрөй анын артынан түштү.

Борошо басылганда Алмамбет атынан түшүп, карга чөгөлөп, жүзүн кыбылага бурду. Сыргак жанына чөктү. Экөө тең эч нерсе дебеди. Сөз ошончо өлүмдүн жанында кичине болуп калган эле.

✦ ✦ ✦

Ошол саатта Манастын колу Ит-Өлбөс деген кызыл чөлдүн ортосунда эле. Чөлдүн аты өзүнө жараша болчу: ит чыдабайт, карышкыр өтпөйт, куш учса — канаты күйөт. Кырк күндөн бери суу жок; кум күндүз чоктой күйүп, түндө муздай сууп турду. Жолдо бир гана кудук табышкан, ал да ачуу; ичкен аттар көбүрүп кусту. Эриндер жарылып, тилдер таңдайга жабышты; кимдир бир жоокер салкын издеп кылычынын кынын соргулады, кимиси ээр кайышын чайнады. Кырк чоро ээринде теңселип калды; Кыргыл чал жаш-карысын унутуп, жигиттерге жалган үмүт таратты: «Тиги дөбөнүн арты — суу», — деди, дөбөнүн артынан жаңы дөбө чыкты. Түндө жылдыздар ушунчалык жакын эле — кол сунсаң кармалчудай; бирок жылдыз суусоого эм болбойт. Манас ал жортуулга Аккуланы минген эмес; Каныкейдин «жолу узун, жүгү оор» деп ылгап берген Айбанбозунун үстүндө эле. Бирок Ит-Өлбөс даңзага жазылбаган эсептерди сурайт: кырк биринчи күндүн таңында Айбанбоз эки тизелеп чөгүп, кайра турган жок. Таноолору кумга толуп, чоң көздөрү тунарып, анан өчтү.

Манас өмүрүндө биринчи жолу жөө калды.

Кырк чоро муну көргөндө ичтеринен бир нерсе үзүлдү. Тоодой адамдын чөлдүн ортосунда, өлгөн аттын башында турганын көрүштү; эч ким ага ат сунуш кыла алган жок, анткени кайсы ат Манасты көтөрмөк? Хан чаң баскан колу менен Айбанбоздун жалынан бир сылады да, түзөлдү. Үнү каргылданган, бирок пас эмес эле:

— Баатырларым, мени уккула. Эр деген ат үстүндө туулуп, ат үстүндө өлөт дечү элем; Теңир мага жөө басууну да көрсөттү — текеберленбесин деп. Эгер бул чөлдө калсам, сөөгүмдү кумга көмбөгүлө, Таласка алып баргыла. Каныкейге айткыла — Манас карызын төлөдү. Семетей али бешикте; ага айткыла — атасы качкан жок, жолдо калды. Бакайды ага туткула, Алмамбетти өз туткула. Жана эч кимиңер, эч качан, душмандын алдында арканарды салбагыла.

— Сен өлбөйсүң! — деп кыйкырды Ажыбай; бирок үнү чөлдө алсыз чыкты, кум аны да жутту.

Кыргыл чал атынан түшүп, тизгинин хандын алдына жайды: — Менин жашым жетти, жолум бүттү; атым сеники, Каным. Манас карыянын ийнинен кармап, тизгинин кайра берди: — Сенин атың — сенин жаның, Кыргыл ата. Манас чоросунун жанын минип кетчү адам эмес. Жөө басам; жол — басканды сүйөт. Жана басты; кырк

чоро атынан түшүп, хандын артынан жөө басты. Чөл ошол күнү атын аяп, жанын аябаган бир колду көрдү.

Ошол тар саатта чегинден эки караан көрүндү: Алмамбет менен Сыргак жылкынын алдыңкы үйүрүн айдап жетип келишти. Жолугуунун кубанычы кыска болду; Сыргак ээринен жалбырактай сыйгаланып, кумга түштү. Жүзү кубарып, эриндери көгөргөн эле; Каражойдун окторунун бири сооттун четин тапкан, учундагы уу кырк күндө жиликке жеткен экен. Бакай чуркап келип, жигиттин төшүнө кулак төшөп, кабагын көтөрүп көрүп, башын чайкады:

— Уу, — деди. — Кара уу. Бирок Теңир дартты берсе, дабасын да кошо жараткан.

Карыя куржунунан эки баштык алып чыкты. Биринин оозунда «Себеп» деп жазылган, экинчисинде — «Медет». Себеп чөбүн эзип, суу менен ийлеп, Сыргактын тиштеринин арасынан куйду; Медет май дарысын жаранын оозуна басып, үстүнө дуба окуп, үч күн үч түн башынан чыккан жок. Үчүнчү түндүн аягында Сыргак көзүн ачты, биринчи сөзү мындай болду:

— Абам Алмамбет кезектеби? Менин кезегим өтүп кеттиби?

Бакай күлдү; канча жылдан бери күлбөгөндөй, сакалы титиреп күлдү. Бирок ичи күлгөн жок; колдун абалын көрүп турган. Суу жок, ат алсырады, жүрөк чачырады; кээ бир чоролор «артка кайталы» деп шыбырай баштаган. Бакай ошол түнү чатырында жалгыз отуруп ойлонду да, анан калем-кагаз сурады. Бир кат жазды; катты эртең менен колго окутуп, «Бээжиндеги чалгынчыбыз учуруптур» деди. Катта мындай деп жазылган эле: Эсенкан кыргыздын чөлдө кырылганын угуптур; «өлүктөрүн иттериме жедирем, калганын кул кылам, Таластагы аялдарын черүүмө таратып берем» дептир. Кошуундун ичинде адегенде күүлдөк, анан өрт жүрдү. «Артка кайталы» деген тилдер «Бээжинди башына кулаталы» деп ант ички. Бакай сакалынын алдынан карап турду; демек, жалгандын да адалы бар экен — колдун өлгөн жүрөгүн тирилткен түрү.

Так ошол күндөрү арттан жолго чыгарылган кербен да жетип келди: Каныкейдин түшүндө көрүп, «күнү келгенде жеткиргиле» деп аманат кылган Аккула менен Аколпок. Ак тулпар чөлдүн ортосунда ээсин жытынан тааныды; кишенеп, көккө секирип, жулкунуп жулуп чыгып, Манаска чуркады. Манас Аккуланын мойнуна жабышты; кырк чоро ханынын көзү жашылданганын ошол күнү биринчи жолу көрдү, көрмөксөн болду. Каныкейдин кырк күн суудан, кырк күн оттон сынатып токуган Аколпогун ийнине илгенде, Манас мурдагы Манас эле; чөл да муну түшүндү, ошол түнү салкын жел жортту.

✦ ✦ ✦

Тал-Чокунун этегине жеткенде чегиндин төрт тарабынан чаң көтөрүлдү: он эки хандын колу убадалашкан күнгө жетип келиптир. Көкчө туусу менен келди, Кошой ак сакалы менен келди, Көкөтөйдүн уулу Бокмурун ал жаактуу жаштыгы менен келди. Добулбастар бири-бирине үн берип, урандар талааны толтурду: «Манас! Манас!»

Бээжин да бош жаткан эмес. Эсенкан колун дубалдардын артынан чыгарды; оң канатка Коңурбайды, сол канатка Жолойду койду; алдыңкы тизимге дөө Мадыканды, артына Ылама менен Маңкушту, эң алдыга балбан Кутанды сүрдү. Эки деңиздей эки кол Тал-Чокунун алдында бетме-бет турду; ортодогу боз түздүк тагдырдын дасторконундай жайылды.

Адегенде эрлер жекеге чыкты; салт ушундай эле — эки колдун тагдыры адегенде жалгыз аттуулардын ийнине жүктөлчү. Мадыкан майданга кирди; бою мунарадай, үнү күн күркүрөгөндөй; астындагы ат — ат эмес, тоонун сыныгы. Каршысына Кошойдун батасын алган Чубак атын сүрдү. Үч жолу айланышты, үчөөндө тең найзалар калканда сынды; төртүнчүсүндө Чубак дөө кишини капталынан илип, ээрден жулуп жерге чапты. Жер онтоду, Мадыкан кайра турган жок. Кытай катарынан күүлдөк өттү; кыргыз катары «Манас!» деп күркүрөдү.

Жолой ачуудан көбүрүп майданга кирди; каршысында бул жолу Сыргак турду — кечээ эле уудан кайткан Сыргак. Жолой каткырды: «Оозуңдан сүт жыттанат! Бар, энеңди жибер!» — деди. Сыргак жооп берген жок; сөздү кылычка калтырды. Карткүрөңдү чагылгандай сүрдү, оройду оройлук, шамдагайды шамдагайлык жеңди: Жолойдун чокмору бошко шилтенди, Сыргактын кылычы бошко кеткен жок. Доңуз өңдүү балбан, канча салгылаштын канча майданынан аман чыккан Жолой, өзү бала деген эрдин колунан топуракка сулады. Ылама жыгылды, Маңкуш кулады; Кутан балбан күрөшкө чыкты эле — Кошойдун тизесинде бели сынды: карт жолборс Көкөтөйдүн ашындагы күндөрүн дагы бир жолу жашады. Алптар биринин артынан бири кулаганда Эсенкан бүт колун каптатты; ошондо эки деңиз бири-бирине кошулду, дүйнө чаңга, чаң канга айланды. Күн түшкө жетпей асман көрүнбөй калды; ок булуттары күндү жаап, ат кишенеши менен эр айкырыгы бири-биринен ажырагыс болду.

Ошол кыргындын ичинде Манас Аккуланын үстүндө чокудан чокуга аккан чагылган эле; кайда урса, ошол жерден жарака ачылып, жаракага кырк чоро толуп, душмандын катарын ичинен сөгүп жатты. Алмамбет кытай черүүсүнүн тилин билчү; караңгыда алардын ураанын кыйкырып, катарларын бири-бирине кырдырды. Чубак болсо башка бир иш кылды: хандын «мага Эсенкандын бектерин тирүү алып келгиле» дегенин унуткан эмес. Аркан-желесин колуна ороп, душман колунун бооруна сүңгүдү; кеч киргенде анын артында аркан менен бири-бирине тизилген кырк кытай беги бар эле — чапандары чаң, жүздөрү күл, моюндары арканда.

Кыргын үч күнгө созулду. Үчүнчү күндүн кечинде Бээжиндин дарбазалары ачылды; ичинен кол эмес, элчилер чыкты. Эң алдыда, башы жылаңач, куру мойнунда, Эсенкан келатты. Манастын алдына жыгылды:

— Аман, — деди. — Аман сурап келдим. Мамлекетим сеники, тактым сеники. Кызым Бурулчаны, Бирмыскалды, миң кыздын эң сулуусун, пилдеримди, алтын тагымды алдыңа жайып берем. Канды токтот, жетишет.

Манас аттын үстүнөн бул кары кишиге узакка тигилди. Анан:

— Аман сураганга кылыч көтөрүлбөйт, — деди. — Тур ордуңан. Бирок билип кой: мындан ары Каканчындан запкы көрсөм, бул дарбазалар мага экинчи жабылбайт.

Бээжинге киришти. Шаар кыргыз көрбөгөн дүйнө эле: катмар-катмар дубалдар, лак сүртүлгөн көшкүлөр, ажыдаар оюлган мамылар, жибекке чөккөн көчөлөр. Талаада туулган аттар таш төшөлгөн жолдо үркө-үркө басты; кийиз өтүктүү чоролор буттарынын астынан топурактын ордуна мрамор чыкканда бири-бирин карашты. Эсенкан бергенин берди: Бурулча жибек ичинде, көзү жашылданган, бирок башы бийик бойдон хандын алдына келтирилди; Бирмыскал анын артынан келди; миң кыз, миң төө жүк жамбы шашке маалда башталып кечке бүтпөгөн катар менен ордого ташылды. Пилдер келтирилди — кыргыз ошол күнгө чейин атын угуп, өзүн көрбөгөн тоо денелүү жаныбарлар; кырк чоронун эң эри да алгач бир кадам кетенчиктеди, анан өз абалдарына өздөрү күлүштү.

Эсенкандын ордосунда Манастын алдына бир килем жайышты: кырк жыл оңбойт деген, зер менен күн нурунан токулган алтын килем. Манасты ошол килемге отургузушту; он эки хандын, кырк чоронун жана Кытайдын миң бегинин алдында Каканчын Бээжинине хан көтөрүштү. Ак кийизге отургузуп көтөрүү талаанын салты эле; бул жерде кийиздин ордуна алтын бар эле, бирок Бакай баары бир салтты кем кылган жок, хандын башынын үстүндө эски бата-дубаны окуду. Добулбастар кагылды,

коңгуроолор чалынды; Таластын эри, Алтайда сүргүндө туулган жетим Жакыптын уулу дүйнөнүн эң чоң шаарынын тагында эле. Кошой ак сакалын сылап күлдү: «Жакып Алтайда кой кайтарып жүргөндө ким айтмак — уулу Бээжинге хан болот деп?» Ажыбай кымыздын ордуна кытай шарабы сунулганда чөйчөктү кайра түрттү: «Биз ичкен — бээнин сүтү, — деди, — аны да Таласта ичебиз».

Ошол түнү Бакай тойдун дуу-дуусунан бөлүнүп, дубалга чыкты; жылдыздарды карады, карады да, кабагы бүркөлдү. Жанына келген Алмамбетке акырын үн менен айтты:

— Жеңиштин да көлөкөсү болот, балам. Көлөкө жарык чоңойгон сайын узарат. Даңзада эмне жазылганын сен менден жакшы билесиң.

Алмамбет жооп берген жок. Билчү: Бээжиндин байыркы даңзасында «Манас келет, алты ай хан болот» деп жазылган. Алты ай. Андан аркысын даңза айтчу эмес; айтпаган жеринде үмүт да бар эле, жар да. Шаардын карылары да ал жазууну билчү; базарда, ибадаткананын короолорунда алты айдын күндөрүн кими коркуу менен, кими жашыруун кубаныч менен санашчу. Сан ар кечте бирден кемип турду.

✦ ✦ ✦

Айлар өттү. Манастын хандыгы Каканчынга жайылды; бирок хандыктын жүгүн көтөргөн, салыкты жыйнаган колдор жалаң кыргыздыкы эмес эле — ортого эски бектер, жаңы ач көздөр кирди. Согуш өрттөгөн эгиндин карызы аман калгандын мойнуна жүктөлдү. Кытайдын жонуна оор алык конду; кээ бир айылда өгүз чегерге адам калбады, кээ бир үйдө очок түтөбөй калды. Базарларда адамдар бири-бирине шыбырай баштады: «Бул алты айлык сурак алтымыш жылга татыды». Шыбыр чоңойду, кек ачыды; кек хан ордосуна эмес, ханга бурулду. Манас муну укпай жүрдү; уккандар да ханга жеткирбеди, анткени жеңиштин мастыгы кулакты дүлөй кылат. Бир гана Бакай, кийимин алмаштырып базарга түшкөн Ажыбайдан бирдемелерди угуп, уккан сайын сакалын тартып жүрдү: «Ташты кыссаң суу чыгат, — дечү, — элди кыссаң кан чыгат. Бул кан бир күнү бирөөнүн колуна жугат».

Ордонун ашканасында Шуйкучу деген ашпоз бар эле; жайдары жүздүү, таттуу тилдүү, «мен да мусулман болдум» деп намазга жыгылган адам. Манастын дасторконун ал караар эле; хан эмне жегенин, качан жатканын, багымдат намазына

кайсы эшиктен чыкканын ал билчү. Түндөсү, баары уктаганда, ашкананын ышталган бурчунда ичке кагаздарга ичке жазуулар жазар эле; жазганын жашылча ташыган арабакечтин куржунуна катып, шаардан сыртка учурар эле. Каттардын барар жери Коңурбайдын жайыты эле. Коңурбай жеңилген, бирок өлгөн эмес; качып барган тоо ордосунда, энеси Карыкандын тизесинин түбүндө, жыландай ийрилип күтүп жаткан.

Карыкан уулунан да коюу кектүү эле. Алты ай бою Бээжиндин эң уста темирчилерин тоого жыйнатты; алты ай бою от өчпөдү, дөшү тынбады. Согулган нерсе бир айбалта эле: ай жүздүү, кара саптуу, мизи ичке. Бүткөндө Карыкан аны өз колу менен алып барып, кара кудуктун ичинде багылган ажыдаардын уусуна үч жолу малды, үч жолу чыгарды; үчөөндө тең балтанын мизи бир ышылдап, бир карайды.

— Бул балта, — деди Карыкан, — кылыч өтпөгөнгө өтөт. Бирок туш келди шилтенбейт; жаракасын билишиң керек.

Жарака Шуйкучунун катында жазылуу эле. Коңурбай катты май чырактын жарыгында үч жолу окуду, үчүнчүсүндө күлдү: «Хан ар таң атпай мунарага чыгат. Жалгыз чыгат. Куралсыз чыгат. Буту жылаңайлак, башы ачык, көзү асманда; азан айтат. Ал саатта жанында Теңирден башка эч ким болбойт».

— Теңири менен ортосуна кирбейм, — деди Коңурбай, — желкеси менен ортома да эч ким кирбесе болду.

Ошол маалда Таласка бир аттуу түштү: сүйүнчүчү Шууту. Бээжин алынды, Манас такка отурду деп кырк күн кырк түндүк той күтүп келсе, Каныкейдин жүзү кагаздай болуп калганын көрдү. Каныкей сүйүнчүсүн берди, берди, бирок көзүнөн эки тамчы жаш кулады:

— Шууту, — деди, — сага кырк бээ берейин, менден эмне сурасаң да сура; жалгыз мага чынын айт. Ханым такка отурдубу же такка байландыбы? Мен түшүмдө Бээжинди көрдүм: алтын килемдин астынан кара суу сызып жатыптыр. Бээжинде калган өлөт, Шууту. Бар, ханыма айт — Каныкей «тез кайт» деди де. Айт — Таластын боз үйү Каканчындын алтын ордосунан кенен де. Айт — Семетей «ата» дегенди үйрөндү, үйрөнгөн сөзүнүн ээси келсин де.

Шууту атынын башын бурар алдында Каныкейди дагы бир карады: ханыша боз үйдүн босогосунда, кучагында Семетей менен турган; бала энесинин көз жашын оюнчук ойлоп, уууртамга алганы жаткан. Шууту кайра жөнөдү, жол алыс эле; сөз ээсинен жай басат. Сөз Бээжинге жеткиче таң дагы бир жолу агарды.

Ал таңда Манас эрте ойгонду. Түшүндө Аккуланын жалы кыркылганын, Аколпок ийнинен сыйгаланып түшкөнүн, дагы Таластын суусу тескери акканын көргөн; жакшылыкка жоруган жок, бирок эч кимге да айтпады. Түш жоруучусу Каныкей эле; Каныкей алыста эле. Даарат алды, кылычын ар кайсы таңдагыдай эшиктин ички жагына койду — Теңирдин алдына темир тагынып чыкпайт. Жылаңайлак, башы ачык, мунаранын таш тепкичтерин чыкты. Бээжин бутунун астында уктап жатты; чатырлар туман ичинде калкып, чыгышта алгачкы кызгылт нур суунун бетиндей титиреп турду. Манас колдорун кулактарына алып барды; үнү ал тоодой көкүрөктөн чыгып, шаардын үстүнө жайылды.

Азан үнүнүн көлөкөсүндө тепкичтин караңгысынан дагы бир көлөкө көтөрүлдү. Коңурбай алты айдан бери ушул күндү күткөн; айбалтаны чапанынын астына, кегин тиштеринин артына катып, тепкичтерди мышыктай басып чыкты. Манастын аркасы салынган эле; көзү асманда, тили такбирде. Уулуу ай таңдын биринчи нурунда бир жарк этти да, хандын желкесине түштү.

Манас теңселди, мунаранын тосмосун кармады; бурулуп караганда Коңурбай эчак тепкичтерден агып түшүп, төмөндө даяр кармалган Алгарага секирип аткан. Манастын тизелери бошоду, ташка чөктү; бирок жыгылган жок. Азандын калган жарымын, желкесинен чапанына кан сызылып турганда, аягына чейин айтты. Шаар ал үндүн жарылганын уккан жок; жалгыз мунаранын түбүндөгү көгүчкөндөр учуп кетти.

Коңурбай катуу чаап баратып, үнү жеткиче кыйкырып жатты:

— Манасты өлтүрдүм! Каканчын, мени ук: Манасты өлтүрдүм!

✦ ✦ ✦

Ал кыйкырык кургак чөпкө түшкөн чок болду. Алты айдын кеги бир күндө тутанды: дүкөндөр жабылды, чатырларга жаачылар чыкты, тоодогу кошуундар шаарга жүрдү. Кечээ хан өткөн көчөлөрдө жерге жыгылгандар бүгүн таш курчутту; кечээ салыкты унчукпай төлөгөн колдор бүгүн найза кармады. Эсенкандын берген анты Карыкан казган кудукка чөктү; бүткүл Кытай «хан өлдү» деген кабар менен козголду. Шуйкучу болсо ошол таңда ашканадан жоголуп кеткен; очогунун күлү сууй электе ышталган бурчунан жалгыз бир ууч күйгөн кагаз табылды. Ажыбай кагаздын күлүн алаканына эзип, Бакайга сунду; карыя жыттады, жүзү карайды: — Нанымдан жеген

адамдын каламынан урулдук, — деди. — Кылычтан сактануу оңой; дасторкондошуңдан сактануу кыйын.

Бирок хан өлгөн эмес. Аколпоктун жакасы балтанын күүсүн кайтарган; уу канга тийип, жанга өтө алган эмес. Бакай Себеп менен Медеттен калганды жаранын оозуна басты, кырк чоро кырк эшикте кезекке турду; үч күндөн кийин Манас бутуна турду. Биринчи иши кылычын суроо болду, экинчиси — атын. Бакай жолун тосту:

— Каным, — деди, — жара жаңы, душман — деңиз. Таласка чегинели; тообуз аркабыз, суубуз алдыбыз болот. Бул шаар бизге тар.

— Бакай аба, — деди Манас, — сен менин акылымсың, билем. Бирок ушул дарбазадан жаралуу чыксам, эртең манасчылар эмне дейт? «Манас Бээжинден качты» дейт. Өлүмдөн коркпойм; сөздөн коркам. Качты дедиртпейм.

Колдун алдына чыкты; желкесиндеги таңгак чапанынын астында, жүзү саргайган, көзү мурдагыдай от эле. Аны тик турганын көргөн колдо адегенде тынчтык, анан тоону ордунан козгогон дуулдак көтөрүлдү; өлдү деген хандын тирүү чыкканы кырк миң эрге кырк миң жан кошту. Каныкейдин та Таластан жиберген ак буудай унунан ууч-ууч таратышты; ар бир эр бир чымчым унду оозуна салып, чайнап, антын ичти: «Бул ундан таттым; качсам, бул ун мага арам болсун, сүтүм арам болсун, журтум арам болсун». Ак ун кара күнгө ант болду. Карысы-жашы, ханы-кулу бир унду чайнады; Бакай да «акылдын сөзү башка, анттын сөзү башка» деп алаканындагысын оозуна салды. Кырк чоро бир ооздон кыйкырды, он эки хандын колу дуулдады; Бээжиндин дарбазалары дагы бир жолу ачылып, кыргыз өзүнөн жүз эсе калыңдын үстүнө жүрдү.

Ал күнкү салгылаш мурункуларга окшободу. Мурункусунда абада жеңиштин жыты бар эле; мунусунда — жалаң кандын жыты. Кытай бул жолу өлөрчө салгылашты; өз жери, өз кеги, өз өчү үчүн. Калдай алп майданга чыкты, денеси чептин мунарасындай; Манас аны Аккуланын бир айланышында кулатты. Тикен чыкты, найзасы карагай устундай; Алмамбеттин кылычы аны да тапты. Бирок кулаган ар бир алптын ордунан эки кошуун чыгып жатты; кыркылган ар катардын артынан жаңы катар өсүп жатты — чөптөй, кара чөптөй. Чоролор бири-бирине айтты: «Булар өлгөн сайын көбөйөт; биз көбөйгөн сайын өлөбүз».

Дигерге жуук, салгылаштын эң коюу жеринде бир өкүрүк көтөрүлдү: Бокмурун! Көкөтөйдүн жалгыз уулу, ашы элге дастан Бокмурун, төшүндө бир ок менен ээринен сыйгаланды. Кечээ эле дегидей күндөрдө атасынын ашында дүйнөнүн бүт хандарын сыйлаган, Маани-Бердинин насааты менен өскөн ал жаш бек эми Бээжиндин чаңында

жатты. Сыргак жетип аны учкаштырып алды, бирок жаш бектин башы эчак жамбашка кыйшайган; эриндеринде жарым сөз бар эле, эч ким уга алган жок. Көкөтөйдүн очогу ошол ок менен өчтү. Кошой муну укканда ак сакалына эки тамчы жаш түштү; карыя «ашыңдан жеген уулум, — деди, — сенин ашыңды ким берет?» — башка эч нерсе дей алган жок. Манас муну укканда Аккуланы өкүрүк чыккан жакка сүрдү, алдына келгенди орду; бирок оргон сайын душман деңиздей жабылып жатты артынан. Бакай жанына жетип, тизгинине жабышты:

— Каным! Эрдик — өлүү эмес, эрди жашатуу. Кол эрип баратат. Чегин деген буйрук бер; бер, эртең салгылашар колубуз калсын.

Манас согуштун түтүнүнүн ичинен Бээжинди дагы бир жолу карады: алты ай отурган тактын шаарын, мунарасында каны калган шаарды. Анан тиштеринин арасынан, өз жүрөгүнө айткандай:

— Сурнайларды тарттыр, — деди. — Чегинебиз. Бирок Коңурбай билсин: бул эсеп жабылган жок.

Сурнайлар ачуу-ачуу тартылды. Кол салгылаша-салгылаша душмандан ажырады; жаралуулар учкаштырылды, туулар түрүлдү. Бокмурундун сөөгүн бир төөгө орошту; Көкөтөйдүн уулун жат жерге эмес, келген жолуна аманат кылышты — өлүгүн да душманга калтырбоо талаанын акыркы карызы эле. Кытай черүүсү кан жыттанган карышкыр үйүрүндөй арттарынан түштү; ок жамгыры чегинген катарлардын желкесин сабап турду. Коңурбай эң алдыда эле; Алгаранын үстүндө тикесинен туруп, үнү жеткиче кыйкырып жатты: — Коё бербегиле! Талаага жеткиче ишин бүтүргүлө! Жаралуу карышкыр ийинине жетсе айыгат!

Ошондо Алмамбет Саралынын башын кайра бурду. Жалгыз өзү колдун арты менен душмандын алдынын ортосуна кирди. Койнунан жай ташын алып чыкты; таш ээсинин алаканында муздак-муздак күйдү. Алмамбет көздөрүн жумуп, энесинен үйрөнгөн эски сөздөрдү окуду; окуган сайын асман төмөндөдү, төмөндөгөн сайын карайды. Булут талаанын үстүнө тоодой үйүлдү; күндүз түн болду, көз көздү көрбөй калды. Кытай жаачылары караңгыга ок атты, караңгы окторду жутту. Кыргыз колу ал кара парданын артында тоолорду көздөй агып, көздөн кайым болду.

Манас тоонун алгачкы капталдарында токтоп, артын карады. Кара булуттун астында калган түздүктө жалгыз бир аттуунун салгылашып чегингенин, чегинип кайра салгылашканын жүрөк көзү гана көрмөк; хандын жүрөк көзү ачык эле. — Алмамбет, — деди өзүнчө, — өз журтуңду бизге калкан кылдың. Бул карызды Манас өлбөй

туруп төлөйт. Бакай жанында унчукпады; төлөш үчүн адегенде жашоо керектигин, жашоо болсо эми эч кимге убада кылынбаганын экөө тең билип турду.

Алмамбет эң аркада жалгыз калды. Караңгынын ичинде бир — Саралынын дем алганын угуп жатты, бир — өз жүрөгүн. Артында, көрбөй туруп билген жеринде, жүз миң душман дем алып жатты; алдында, караңгы бүткөн жерде, бир туугандары тоого чегинип бараткан. Канчадан бери Бээжинди «өз журтум» дейинби, «душман ийини» дейинби деп сураган жүрөк ошол түнү сураганын токтотту; эми жалгыз бир нерсени билчү — артындагы караңгы душмандыкы эле, алдындагы караңгы — бир туугандарыныкы. Жана экөөнүн ортосунда, жай ташын алаканына кыскан бир адам таң атканча жалгыз караол турмак.

Асман ал түнү такыр ачылган жок. Булуттун артында ай жүрдү, жылдыздар жүрдү, ажал жүрдү; жана алыста, өтө алыста, Таластын боз үйүндө бир аял уктаган уулунун үстүнө жууркканын дагы бир жолу жаап, эшикти карады. Эшик ачылган жок.

12-БӨЛҮМ

Кожожаш, баатырлардын шейит кетиши жана Манастын өлүмү

Ит-Өлбөс чөлүндө таң кан жыты менен атты. Түн бою соккон кум жели тынып, өлүктөрдүн үстүнө жука чаң жабуусу тартылган эле; чөл өзү уялган ишин өз колу менен жашыргысы келгендей. Сынган найзалардын, кулаган туулгалардын, жааларын кыскан бойдон катып калган колдордун арасында аттар ээн жүрүп, ээлеринин жытын издеп жатты. Алыста, чегиндин түбүндө, Бээжиндин дубалдары таңкы мунарыктын ичинен тоо кыркасындай көтөрүлүп турду; таштан эмес, тагдырдын үймөгүндөй — жакындаган сайын чоңоюп, чоңойгон сайын муздап турган караан.

Аскалардын артында болсо бир көлөкө бар эле — аны не Манастын бүркүт көзү илгирткен, не Алмамбеттин ар шамалды окуган баамы. Эсенкандын ордосунда багылып өскөн, караңгыда ийненин көзүнөн өткөн жипти аткан мерген Кожожаш ошол көлөкөлөрдүн ичинде таштай катып жаткан. Бир күнү аска түстүү кийим кийип, аскага сиңип кетчү; бир күнү кум тонун кийип, кум менен бир болчу; бир күнү куурап калган бадалдын көлөкөсүндө жалбырак кейпин кийчү. Жаасы денесинен, көзү

жүрөгүнөн бөлөк иштечү. Кожожаш эр менен эрче беттешчү эмес; анын олжосу — ат мүдүрүлгөн, туулга бир эли жылган, чарчаган кол калканды бир дем түшүргөн ошол кыпындай жаракалар эле. Ажал ошол кыргын күндөрү мына ушул адамдын кебетесин кийип, жарака аңдып жаткан.

Биринчи окко учкан Көкчө болду. Айдаркандын уулу Көкчө боз атынын үстүндө бир оңго, бир солго бурулуп, чачыраган чоролорун жыйнап жатканда аты бир өлүккө чалынып мүдүрүлдү; төшү бир дем ачык калды. Ошол дем жетти. Асканын артынан чыккан ок ышкырбай да келип, ака жилик менен жүрөктүн ортосундагы тар эшиктен кирди. Көкчө ээрдин үстүндө бир түзөлүп, алыстагы дубалдарды таңгалган көз менен карады да, оор чынардай кыңайып кулады. Жерге жете электе экинчи ок абада эле: Музбурчак жолдошунун жыгылганын көрүп тизгин тартып, бир заматка, жалгыз бир заматка токтоп калган. Токтогон адам Кожожаштын көзүнө тигилген таштан айырмасыз эле. Ок аны туулгасы жылган жерден, чекесинен тапты. Эки хан, эки эски дос, бир кумдун үстүнө бет мандай жыгылды; узак жортуулдун аягында акыры оңошуп сүйлөшчүдөй.

— Аскаларда бирдеме бар! — деп кыйкырды Сыргак, үнү чөлдү айрып. — Аска эмес ал, асканын көлөкөсү да эмес; ок ошол жактан келатат, жарака аңдып жатат!

Жаш Сыргак — чоролордун эң кенжеси, эң көк жалы; муруту тердей электе Аккуланын жанында жол жүргөн, Алмамбет менен Бээжинге чалгынга барган, кайтканда аты эрлердин арасында аталып калган. Атын аскаларды көздөй сүрдү; калканын бетине калкалаган, бирок ат дүрбөп чапканда калкан ойноит, бет бир ачылып, бир жабылат. Кожожаш ал ачылып-жабылганды аңчынын сабыры менен санады: бир, эки, үч... Калкандын үчүнчү түшүшүндө кирешин коё берди. Ок Сыргакты эки кашынын так ортосунан урду. Жаш баатыр эки колун эки жакка жайып, талаанын бүт шамалын акыркы жолу кучактагысы келгендей, чалкасынан кетти. Аты бош ээри менен аскаларга чейин барып, ошол жерде токтоп кишенеди; кишенегени чөлдө узакка айланып жүрдү да, жооп таппады.

Өлүм кабарлары Манаска биринин артынан бири, канаты сынган куштардай келди. Көкчө дешти — үнчүкпады. Музбурчак дешти — тизгинди алаканына кысты. Сыргак дешти; мына ошондо Аккуланын үстүндө бир заматка көзүн жумду да, көзүнүн караңгысында Алтайдан бери жанында өскөн ошол бала жүздү көрдү: биринчи ууда колдору калтыраган, биринчи жортуулда түндө от жанында Бакайдан

сөз уккан, Алмамбет менен Бээжинге чалгынга барганда али жаш жигит болгон Сыргак. Көзүн ачканда чөлдүн өңү өзгөргөн эле; кум эми кум эмес, күл түстүү эле.

Манас ал күнү Аккуланын үстүндө кырк жерден салгылашып жүрдү; кыргындын бир учун кармаса, экинчи учу чечилип жатты. Калың кол деңиздей эле; Эсенкан менен Коңурбай жыйнаган сансыз черүү өлгөн сайын көбөйүп, кырылган сайын жаңырып турду. Кырк чоро кырк жерде бирден кошуундай салгылашып, бирок араларындагы байланыш жип-жип үзүлүп баратты. Жана ар үзүлгөн жиптин учунда аскалардын артындагы ошол көрүнбөс көз бар эле.

Чубактын аты түшкү аптапта окко учту. Акбалта тукуму, Манастын оң колу Чубак жерге жөө калды; жөө калган эрдин чөлдө өмүрү бир күн дешет — Чубак тогуз күн чыдады. Тогуз күн, тогуз түн, бир кылыч, бир калкан менен, бирде асканын үңкүрүнө аркасын берип, бирде өлгөн аттардын артына далдаланып салгылашты. Суусап эриндери жарылды, тили таңдайына жабышты; түнкү шүүдүрүмдү калканынын ичинен жалап, таңды атырды. Түндөсү аска коңулунда жылдыздарды карап өзүнчө сүйлөнчү; кимисин уккан болду, кимиси шамалга аралашты. Таласты жамактап айтчу экен дешет; дагы энеси аскан казандын буусун. Үчүнчү түнү душман ага нан менен суу жиберди — эрдигине эрлер да чыдай алган эмес; Чубак нанды алды, сууну ичти, элчинин көзүнүн ичине карап күлдү: — Карызымды кылыч менен төлөйм, — деди, — эртең менен кайра каршыма тур. Үстүнө келген балбандарды биринин артынан бирин кулатты; кулаткан сайын аты душман колунда чоңойду, аты чоңойгон сайын үстүнө келген азайды, алыстан ок жаадырчу болушту. Тогузунчу күндүн кечинде, күн канга малынгандай батып баратканда, Чубак акыркы жолу түзөлдү. Кылычын эки колдоп кармап, Бээжинди көздөй, жалгыз, жөө басып баратты.

— Манас! — деп үн салды жарылган эриндери менен. — Келсең кел, келбесең — акымды адал кылдым!

Үнү эч кимге жеткен жок; чөл үндөрдү да жутуп жаткан. Кожожаштын огу аны так кадам таштап баратканда, тизеси бир дем бүгүлгөн учурда тапты. Чубак чөк түштү, кылычын кумга сайып ага таянды жана ошол бойдон, чөк түшкөн калыбында, кылычына жөлөнгөн бойдон калды. Эртең менен тапкандар аны алыстан дагы эле салгылашып жатат деп ойлошту; жакындаганда көрүштү — баатыр эчак кеткен, денеси кетпөөгө көгөрүп турган экен.

Алмамбеттин шейит кеткени башкача жазылды. Эсенкандын өз ордосунда өсүп, кийин атасынын динин таштап Манаска келген, нанын бөлүшкөн бир тууганынан

өткөн бир туугандык тапкан Алмамбет; Бээжиндин жолун, суусун, ашуусун баарынан жакшы билген Алмамбет. Чубактын жыгылганын укканда көзүнө кара суу тартылды. Саралынын башын буруп, эч кимден сурабай, эч кимди күтпөй, жалгыз өзү, чарасынан чыккан тизгин менен Бээжиндин темир дарбазасына чапты. Алдынан чыкканды орду; найза сынды — кылыч сууруду; кылыч мокоду — айбалтага жармашты. Дарбазага жеткенде үстүндө алтымыш жара бар беле, жетимиш беле — санаган болгон жок; сооту тыткын-тыткын, жүзү кан, бирок бели түптүз эле. Темир дарбазаны айбалтасы менен үч урду; үч жолу дарбаза тоодой онтоду, ачылган жок.

— Эй, Бээжин! — деп күркүрөдү Алмамбет. — Мен сенин наның менен өстүм, сенин тилиң менен сүйлөдүм; бирок сен мага эне болбодуң, өгөй бойдон калдың! Ачыл да, эсебибизди көрөлү!

Дарбаза ачылган жок; дубалдардын үстүнөн ок жаады. Алмамбет Саралынын үстүндө октор денесине сайылган сайын солкулдады, солкулдады — жыгылган жок. Эң аягында Кожожаштын дубал артынан жиберген акыркы огу мойнунун соот жетпеген жеринен киргенде, Алмамбет башын бир жолу асманга көтөрдү — Алтайдын карлуу чокуларын көрдүбү, Таластын талдарынбы, ким билет — жана Саралынын жалына кулады. Ат ээсинин салмагын жонунан сезгенде таш болуп катты; не качты, не кишенеди; дарбазанын алдында, ок жамгырынын астында, аскадай туруп берди.

Алмамбет жыгылды деген кабар келгенде Манас Ит-Өлбөстүн ортосунда атынан түштү. Эч ким жанына жакындай алган жок. Хан кумдун үстүнө чөгөлөп, туулгасын чечип алдына койду да, узакка ошол боюнча турду. Алмамбет ага чородон өйдө эле; бир энеден туулбаса да, бир жүрөктөн туулган эле экөө. Ант ичкенде кесилген кандары бир идишке агып, бир кымызга аралашкан. Эми ал кандын жарымы Бээжиндин темир дарбазасынын алдында кургап калды жана Манас калган жарымынын денесинде капысынан кандай оорлоп кеткенин сезип турду.

Ал кыргында кырк чородон он экиси шейит кетти. Көкчө кетти, Музбурчак кетти; Сыргак, Чубак, Алмамбет кетти; аттары очок башында саналган дагы жети баатыр Ит-Өлбөстүн кумуна сиңди. Сайкалдай салгылашкан эр калбады дешпесин деп аял баатыр Сайкал ошол күнү кылыч чапты; Коёналы жарадар ийни менен эки чоронун сөөгүн ок астынан сүйрөп чыкты. Бирок кеч кирип, аман калгандар саналганда, оттун жанында отургандардын жүзүн караганга дит барбай калды. Кырк

жигит бир эненин кырк уулундай эле; он эки уулу бир күндө топуракка берилген эненин жүзүн ким карай алат?

✦ ✦ ✦

Аккула окко учкан учур — Манастын ичинде бир жерлер үзүлгөн учур болду. Тулпар ээсин кыргындын эң коюусунан алып чыгып, энтигип бир дөбөгө чыгып баратканда Кожожаштын огу аттын жон аркасын так ортосунан тапты. Аккула бир жолу, адамча, ачуу кыйкырды; арт буттары суута жазылган жазуудай чечилди. Манас жерге секирип түшүп, атынын башын кучактады. Туулган түнү кулун болуп түшкөн, атын Бакай койгон, кырк жортуулда астында өлүмгө кирип, өлүмдөн чыккан Аккула; кара эмес, кула; ат эмес — канат. Жаныбардын чоң көзүндө асман менен Манастын жүзү жанаша туруптур; көз жашылданды, жаш чаңдуу жаактан ылдый из сала-сала түштү.

— Аккулам, — деди Манас, үнү биринчи жолу ошол күнү титиреди. — Сени Ала-Тоонун жылкысынан мен тандаган эмесмин, сен мени тандагансың. Эми мени ким көтөрөт, качканга ким жетет, кайтпастан ким кайтарат?

Ат жооп бергендей башын бир жолу ээсинин тизесине сүйкөдү да, көзүндөгү асман карайды. Манас түзөлдү. Түзөлгөн адам — бир аз мурун атынын башында ыйлаган адам эмес эле. Жүзү Ала-Тоонун кышта карайган гранитине айланган. Аколпоктун жакасын сыйпалады; ал жерде, туулган түнү келген боз дубана Чыйырды эненин алаканына таштап, «Күнү келгенде керек болот, жакасына кадагыла» деген болот ок кырк жылдан бери кадалган ордунда туруптур. Каныкейдин колу менен оңдолгон жаканы сөгүп, окту алаканына алды; ок кырк жылдык табы менен ысык тургансыды. Аккелтени — оту оозунан чыккан, түтүнү боз, үнү күн күркүрөгөндөй эмгектеш мылтыгын — тизесине таяп, болот окту оозуна сүрдү.

Анан күттү. Кожожашты көз менен таба албасын билчү; көз менен табылчу адам болсо эчак табылмак. Манас көзүн жумуп, ичиндеги ошол эски үнгө — чилтендердин шыбырына, Кыдыр бата берген түндөн калган үнгө кулак салды. Чөл тынды. Шамал токтоду. Жана ошол тынчтыктын ичинде, та алыста, аскалардын артында, жаанын кириши тартылып жатканда чыгарган, жалаң жүрөк уга турган ичке онтоону укту. Аккелтени ийнине алды, көзүн ачпай бурду, көзүн ачкан заматта атты.

Асман бир күркүрөдү. Болот ок асканын артындагы Кожожаштын башын денесинен бөлдү; бөлгөнү менен эле токтободу, артында катар турган балбандардын арасынан өттү; ошол жалгыз атуу менен Кожожашты кошуп сегиз балбандын башы кумга түштү. Душман колуна дуулдак жайылды; караңгыда ийненин көзүн аткан мергендери күндүзү, көрүнбөй туруп атылып өлдү. Ал күнү Бээжиндин дубалдарынан Ит-Өлбөскө дагы бир да ок атылган жок.

Манас шейиттерин бирден тергетти. Алмамбетти темир дарбазанын алдынан Сайкал менен Ажыбай алып келишти; Сарала сөөктүн жанынан чыккан жок, жулугуна кол салганга тиш көрсөттү, бир гана Алмамбеттин денеси жонуна артылганда басты. Чубакты кылычына жөлөнгөн бойдон таап, кылычынан араң ажыратышты; өлгөн колдун сапты коё бербегенин көргөндөр титиреп кетишти. Сыргактын жүзүндө, эки кашынын ортосундагы ошол кызыл мөөргө карабай, жапжаш жылмаюу калыптыр.

Эртеси таңда Манас аман калган чоролору менен Бээжиндин темир дарбазасына такалды. Өчү чоң, колу оор эле; дарбазаны талкалап, шаарды башына кулатууга ант ичкен. Аккелтени дарбазага бурган заматта асман карайды, булутсуз көктөн бир үн келди; ал не эркектин үнү эле, не аялдын; не жакындан келатты, не алыстан; бардык жактан жана ичтен келип жатты:

— Топон суу кирбеген Бээжинге күчүңөр жетпейт. Кайт, Манас. Журтуңа кайт да, ошол жерде өл.

Манас тизгин кагып, укмаксан болду; дарбазага дагы бир кадам сүрдү. Үн экинчи жолу келди, бул жолу тоолор жаңырды:

— Топон суу кирбеген Бээжинге күчүңөр жетпейт. Журтуңа кайт да, ошол жерде өл.

Манастын жаагы түйүлдү; ант ичкен эле, антынан кайткан эр беле? Үчүнчү кадамда үн үчүнчү жолу келди жана бул жолу жаңырбаган тоо, титиребеген жүрөк калган жок:

— Журтуңа кайт, Манас. Ошол жерде өл.

Аккелте Манастын ийнинде оорлоду, колу түштү. Кырк жылдык өмүрүндө бир да кулдан, бир да хандан, бир да колдон кайра тартпаган эр асмандан келгенге каршы тура алган жок. Башын жерге салды; туулгасынын алдынан эки тамчы жаш атынын

жалына тамды. Аман калгандарга бурулду; жүзү жеңилген адамдын жүзү эмес, ажалына макул болгон адамдын жүзү эле — бул андан оор.

— Кайтабыз, — деди. — Шейиттерди жүктөгүлө. Талас бизди күтөт.

Бакай жанына ат сүрдү; ак сакал, ак жүрөк Бакай, кырк жылдын акыл тамыры. Не сооротту, не суроо берди; жалаң колун хандын тизесине койду.

— Асмандан келген сөзгө пенде каршы тура албайт, Манас, — деди. — Каршы турбоо — жеңилүү эмес. Нухтун суусу кирбеген дарбазага Нухтун сабыры керек; ал сабыр сенден кийинкилерге калсын. Биздин ишибиз эми — шейиттерди ата журттун топурагына жеткирүү; эр жыгылган жеринде эмес, туулган жеринде уктасын.

Манас жооп берген жок; башы менен гана макул болду. Бирок Бакай ал баш ийкөөдөн бир нерсени көрдү жана көргөнүн эч кимге айткан жок: хан кайтуу буйругун берип жатып, өз өлүм буйругун да алган эле жана муну билип турган.

✦ ✦ ✦

Кайтар жол барар жолдон узун болду; жол ошол эле жол, жүрөк башка эле. Көк-Булуң токоюна жеткенде эс алышты; шейиттердин сөөгү арабада, жарадарлар ээрде, аман калгандар унчукпайт. Таңга маал, жер агарып келатканда, Манас даарат алып, кементайын кыбылага жайып, намазга турду. Кырк жылдык казы сажда кылганда дүйнөнү унутчу; Бээжинди да унутту, жарасын да, кайгысын да.

Коңурбай так ошол сажданы аңдып жаткан. Кыргындан суурулуп качкан, кайтар жолду туурадан кыскартып өткөн, Көк-Булуңдун калың дарактарынын арасында, күүгүмдө, жылан сабыры менен күткөн. Алгарасын жай бастырды; дарактар нымдуу, жер жумшак, така дабышы жок. Найзасынын учу Бээжин усталары суута чыңдаган кара болот эле. Саждадагы адамдын жону дүйнөнүн эң ачык жаракасы эле жана Коңурбай Кожожаш үйрөткөндү жакшы жаттаган: эр эр менен беттешпейт, жарака аңдыйт.

Найза Манастын жонуна, эки далынын ортосунан кирди. Үстүндө темир соот жок эле; намазда соот болмок беле? Болот уч этти тешип, бел омурткага такалды жана ошол жерде, сөөктүн көгөрүүсүнө урунуп сынды. Манас солкулдады; чекеси сажда ордунан көтөрүлгөн жок. Коңурбай найзанын сынган сабын сууруп алып, атын теминди; качып баратып бир жолу кылчайып карады: сайган адамы дагы эле саждада

эле. Ал көрүнүш Коңурбайдын көзүнө өмүрүнүн аягына чейин байыр алмак — жонунда сынган болот менен намазын бузбаган адам.

Манас намазын аягына чыгарды. Салам берди; адегенде оңго, анан солго. Анан акырын түзөлдү жана түзөлүп жатканда дүйнө бир жагына кыйшайды. Чуркап жеткен Бакай менен Ажыбай аны кементайдын үстүнө жаткырышты; жондогу жарадан адегенде кан эмес, бир дем чыккансыды — узун, өтө узун дем.

— Коңурбай экен, — деди Манас; үнү токтоо, ачуусу жок эле. — Артыман келиптир. Эрдик канча жылда үйрөтө албаганды коркуусу бир түндө үйрөтүптүр.

Жараны таңышты, сынган учту таба алышкан жок; уч сөөктүн ичинде, тереңде калган. Манасты арабага жаткырмак болушту, көнбөдү; Тайторуга минип, белин кур менен таңдырып, тик отурду. Ошол боюнча ашуулардан ашты; ошол боюнча карлуу белдерден өттү; он эки шейиттин жана өз ажалынын кербен башчысы болуп, түптүз, Таласты көздөй.

Таласка кабар кербенден мурун жетти; кара кабар аттан ылдам. Чыйырды эне чачын жулду; Бакдөөлөт жака айрыды. Каныкей болсо ыйлаган жок. Каныкей — Темиркандын кызы, хандардын келини, салмактуу Каныкей; кабар алып келген жигиттин жүзүн узакка тиктеди да, анан эч нерсе сурабай бурулуп, кийиз эшикти көтөрүп, боз үйдүн ичине кирди. Ичинде адегенде очокту үйлөп жандырды; анан сандыкты ачып, Мисирден, Бухарадан алдырылган канча май дары, тамыр, дабаа болсо, баарын чыгарып тизди; анан алты айлык Семетейдин бешигине эңкейип, уктап жаткан баланын жүзүн карады жана жалаң ошол жерде, жалаң бир демге, көздөрү толуп кетти. Аарчыды. Эшикке чыкканда жүзү кайра таш эле.

Кербен көрүнгөндө бүт Талас жолдо эле. Алдыда Бакай, ак сакалы төшүндө, башы жерде; артында шейит арабалары; ортодо, Тайторунун үстүндө, курлар менен таңылган, жүзү саргайган, бирок бели бүгүлбөгөн Манас. Эл эки жакка тизилди; кошок бир учтан тутанып, экинчи учуна өрттөй жайылды. Манасты аттан түшүргөндө көздөрү жумулуп баратты; далай күндөн бери кан жоготуп келаткан, сөөктөгү болот ичинен иштеп жаткан. Ак жабуулуу төшөккө жаткырышты; башында Чыйырды, аягында Бакай, тегерегинде аман калган чоролор. Хандын деми сейректеди, сейректеди; өлүм чатырдын ичине үчүнчү киши болуп кирип отурду.

Ошондо Каныкей эч ким күтпөгөндү кылды. Бешиктен Семетейди алып, кундагы менен атасынын жанына коюп, баланын толмоч балтырын, эч аябай, чымчыды. Семетей алты айлык өпкөсү менен, чатырдын кийизин титиреткен ачуу үн менен

бакырды. Жана ошол бакырыкта, өчүп бараткан чокко шамал тийгендей, Манастын көздөрү ачылды. Баш төшөктөн көтөрүлдү; кол кундакты издеди. Өлүп бараткан хан уулунун үнү менен дагы бир жолу түзөлдү, отурду, баланы кучагына алды.

— Сен белең, — деди; үнү каргылданган, бирок күлүп жаткан. — Мени чакырган сен белең. Ыйла, кулунум, ыйла; сенин үнүң мага кырк дарыдан жакшы жакты.

Чатырдагылар ошол күнү түшүнүштү: Каныкейдин чымчыганы — таш боордук эмес, боорукерликтин так өзү экен; аял акылы өлүмдүн колунан дагы бир нече күндү жулуп алган экен.

Ошол күндөрдүн бир таңында Таластын үстүнө адаттан тыш бир үн түштү: муңдуу, каргылданган, тынымсыз кишенөө. Караштı: Сарала келатыптыр. Алмамбеттин Саралысы; кербенден артта калды деп ойлошкон, көрсө жолдо сөөк жүктөлгөн арабадан ажырай албай, оор-жеңил арттан келаткан тулпар, акыры ээсинин денесин өз жонуна арттырып, жалгыз өзү тоо-белдерди ашып Таласка жеткириптир. Жалы төгүлгөн, соорусу чөккөн, көздөрү эки кудук; бирок жонундагы аманатты бир да жолу түшүргөн эмес. Эл жол ачты; ат түз эле Манастын чатырынын алдына келип токтоду жана ошол жерде тизелери бошогончо күттү.

Алмамбетти Чеч-Төбөгө коюшту. Мүрзөсүн Манастын буйругу менен бийик кылышты; «Алтайдан келип бизге бир тууган болгон, биз үчүн өз журтуна кылыч көтөргөн эрдин мүрзөсү ар бир өткөн жолоочунун башын ийдире турган жерде болсун», — деген хан төшөгүнөн. Коюлгандан кийин Сараланы мүрзөнүн башына алып келишти. Ат топуракты бир чапчыды, башын жаңы мүрзөгө сүйкөдү. Бакай бычак сууруп жатканда колдору калтырап турду; курмандык дубасы окулуп, Сарала ээсинин мүрзөсүнүн башында курмандыкка чалынды. Айткандар айтты: ат бычакка өзү умтулду деп; айткандар айтты: көзүнөн жаш кетти деп. Балким экөө тең чын эле; жаныбардын кайгысы адамдыкынан калпы жок.

✦ ✦ ✦

Каныкей күйөөсүнүн жонундагы жараны өз колу менен караду. Таңуучуларды, дарыгерлерди чатырдан чыгарды; кайнак суудан өткөргөн бычагы менен жараны ачып, сөөккө сайылып калган сынган болот учту эки манжасынын ортосунда, кыймылдата-кыймылдата, тердеп-кургап, сууруп чыкты. Болот алаканында капкара болуп

туруптур; учунда Манастын каны, кандын ичинде Бээжиндин кеги. Каныкей ал сыныкты эч кимге көрсөткөн жок, кийизге ороп сандыктын түбүнө катты; уулум чоңойсун да көрсүн, деди ичинен, атасын жонунан ким сайганын билсин.

Кырк күн, кырк түн Каныкейдин көзү уйку көргөн жок. Күндүз жараны карап, түндө эшик алдында жылдыз саначу; Мисирге кеткен чабармандын жолун эсептечү — тиги бел ашылды, тиги суу кечилди, кайтуусу тиги айга калат. Чабармандын бири кайтпай туруп экинчисин жөнөтчү; Бухарадагы атасы Темирканга да кабар учурду — дарыгер сура, дары сура, үмүт сура деп. Боз үйдүн ичи шише, баштык, кургатылган тамыр жыттанчу; очоктун үстүндө тынбай бирдеме кайнап, Каныкейдин манжалары май дарыдан саргайып турчу. Манас кээ күнү айыгып бараткандай болуп, атка минип, жылкыга чейин барып келчү; эл кубанычтан ыйлачу, Каныкей кубанчу эмес. Анткени түндөсү, күйөөсү уктап жатканда, жаранын үстүнө кулак төшөп, сөөктүн ичиндеги ошол терең, арам бир күүлдөктү укчу; ок өтпөс Аколпок коргой албаган жерден кирген ажал ичинде уя салган эле.

Жара жабылды, ичи жабылган жок. Болот чыккан, бирок уусу сөөккө сиңген; жилик чирип бараткан. Каныкей Мисирге киши салды, Бухарага кербен жөнөттү; келген ар дарыны адегенде өзү татып, анан күйөөсүнө ичирди. Кырк түрдүү май сүртүлдү, кырк түрдүү дабаа ичирилди; жаранын оозу гүлдөй жабылды, сөөктүн ичи күздөй кубулду. Манас күн санап эриди; эриген денеге кайчы, көздөрү күндөн-күнгө тунук тартып, алыстап, башка бир жердин жарыгын кармай баштады.

Бир кечте чоролорун жана Бакайды башына чакыртты. Каныкейди оң жагына, Семетейдин бешигин алдына алдырды. Сыртта күз шамалы Таластын теректерин тарап жаткан.

— Бакай абам, — деди. — Сен мага атанын ордуна ата, акылдын ордуна акыл болдуң. Мен кетсем, бул очоктун чогун сен жап, сен ач. Каныкейге көз-кулак бол; анын акылы менин кылычымдан курч, бирок акылга да таянар бир тоо керек.

Бакайдын ак сакалы төшүндө солкулдап турду; сөз айта алган жок, башын ийди.

— Каныкей, — деди Манас аялына бурулуп. — Сага айтар сөзү көп эрди аз сөз менен узат. Мен сенин эмгегиңди билем; кырк жигиттин кышкы кементайын бир түндө шыкаган колуңду, Аколпокту илмек-илмек өргөн сабырыңды билем. Уулумду сага аманат кылбайм; сени уулума аманат кылам. Ал чоңойгондо ага айт: атасы антынан кайткан жок, журтунан кайткан жок, намазынан кайткан жок.

Анан бешикке эңкейди; камчысын — кырк жортуулдун камчысын, сабы ак табылгыдан, өрүмү тогуз кат — баланын кундагынын жанына койду.

— Бул сеники, — деди. — Көтөрө алар күнүң келгиче энең сактасын.

Анан башын көтөрүп чоролорун карады; аман калган жыйырма сегизин, бирден, атын атап карады. Кыргылды карады, Ажыбайды карады; ар кароо бир коштошуу эле жана ар коштошуу айтылбаган миң сөздү көтөрүп турду.

— Силерден адалдык тилейм, — деди. — Силерди Алтайдан Ала-Тоого, Ала-Тоодон Бээжиндин дарбазасына айдадым; он эки бир тууганыбызды чөлдө калтырдык. Акыңарды адал кылгыла. Жана бир тилегим бар: уулум аттын жалына жеткиче тарабагыла; тарасаңар да, атын уккан күнү жанына баргыла.

Ошол түнү Манас жан берди. Чатырдын ичинде бир дем бар эле, бир дем жок болду; очоктогу чок эч ким тийбей туруп өзүнөн өзү өчтү. Жана табият адамдан мурун азага турду: ал түнү ай чыккан жок; эртеси түнү да чыккан жок; алты түн бою асман, карасы сыйрылган казандай, жылдызсыз, айсыз турду. Чыйырды эненин, Бакдөөлөттүн, кошокчу аялдардын жулуп жерге таштаган чачтарынан, дешет, жазында Талас бою талдар өсүптүр; ар тал — бир тутам чач, ар бутак — бир кошок. Талас суусу ал жылы ылай акты; карышкырдын улуганы айылга түштү, куштун үйүрү багытынан адашты. Эл ханынын өлгөнүн асмандан, суудан, карышкыр менен куштан билди; адам тили айтууга кыйбаган эле.

Кошоктордун эң күйгөнүн Каныкей айткан жок; Каныкей унчукпай жүрдү жана анын унчукпаганы миң кошоктон оор эле. Чыйырды эне уулунун төшөгүнүн башында таң атырды; кургаган колдору менен жабууну оңдоп, оңдоп, кайра оңдочу — жабуу түзөлсө өлүм да түзөлчүдөй. Кырк чородон аман калгандар чатырдын тегерегинде кылычтарын кучактап отурушту; кимиси Кыргылдай кары, кимисинин муруту жаңы тердеген; баарынын көзү бир боштукту тиктеп турду. Ажыбай хандын Аккелтесин кийизге ороду, ороп жатканда колдору — согушта эч титиребеген колдору — титиреди.

Аза Таласты кийиздей жапты. Бирок Каныкейдин акылы азанын ичинде да сергек эле. Жакыптын башка уулдары — Бакдөөлөттөн туулган Абыке, Көбөш жана бир туугандары, ал алты арам — кошок үнү басыла электе эле хандын жылкысын, жамбысын, ордосун көз кыйыгы менен ченей башташкан. Каныкей көрүп турду: бүгүн малга сунулган кол эртең мүрзөгө да сунулат; хандын күмбөзүн ачат, сөөгүн чачат,

шакегин манжасынан суурат ал кол. Манастын сөөгү ал колдор жетпеген жерде жатууга тийиш эле.

Түндө Бакайды чакыртты; дагы таш жонууда теңдешсиз усталарды. Эчкиликтин кара зоосун айтты; аскалуу, тик, эчки да араң чыккан ошол зоонун төшүнө бир үңкүр оюлмак — сырттан караган таш жаракасы деп ойлой турган жашыруун мүрзө. Усталар ант ичирилип алынып барылды; кырк күн эмес, тогуз түндө, чырак жарыгында, балка үнүн кийиздерге муунтуп, зоону оюп бүтүштү. Онунчу түнү, ай дагы эле чыкпай турганда, Манастын сөөгү ак кийизге оролуп, төрт жигиттин ийнинде, бир да шамана жагылбай, жылдыз карай-карай Эчкиликке чыгарылды. Каныкей алдыда эле; кучагында Семетей уктап баратты. Сөөк зоо үңкүрүнө коюлуп, дубалар шыбыр менен окулуп, үңкүрдүн оозу жонулган таш менен өрүлүп, үстү зоо түсү менен шыбалды. Таң атканда Эчкиликтин кара зоосу — кечээги зоо эле; эч бир көз ал жерде хан жатканын биле алмак эмес. Билгендер бир колдун манжасындай эле жана ар бири өлүм үстүнө ант ичкен.

Элге келсек — элдин да бир мүрзөсү болушу керек эле; азасын төгөр бир жери, атынан түшүп баш иер бир дөбөсү. Бакай Таластын эң узун терегин кестирди жана тогуз күндүн тогузунда, өз колу менен, жыгачтан бир Манас жонду; бою хандын боюндай, ийни хандын ийниндей. Жыгач Манас ак кийизге оролду, хандын кементайы кийгизилди, туулгасы коюлду жана чоң аза-салтанат менен, бүт Таластын көзүнчө, кошоктор, курмандыктар, күлүк ат чабыштары менен бийик коргондун астына коюлду. Эл ханын көмгөнүнө ишенди; ишенүү көп учурда чындыктын өзүнөн боорукер болот. Абыке менен Көбөш да ал коргонду карашты; ичтеринен эмнени өткөрсө да, кара зоонун сырынан кабарсыз өткөрүштү.

Кыш кирди, чыкты. Азанын кыркы берилди, жылдыгы жакындады; кезек чоң ашка, Манастын ашына келди. Көзү тирүүсүндө хандар, достук ант ичкендер, кымыз ичип жамбы алгандар бир ооздон убада кылышкан: «Манас көчсө, ашына келебиз, атыбызды чаптырабыз, казаныбызды кайнатабыз». Каныкей менен Бакай чабарман үстүнө чабарман салышты; Көкчө жок эле эми, ага чабарман кеткен жок; бирок тирүү хандарга, алыс-жакын бүт уруу-элге кабар учту. Жана аш күнү келгенде Таластын казандары кайнады, дасторкондору жайылды — келген болбоду. Кими Коңурбайдан коркту, кими өлгөндүн артынан тирүүнүн күчүн карады; киминин шылтоосу кар болду, киминики сел. Жалгыз карт Кошой, катагандын ак сакал балбаны, та Ат-Башыдан аттанып келди; дагы бир нече жарды койчу — очогунда Манастын тузу

барлар. Кошой бош дасторкондордун арасынан өтүп баратып эч кимди караган жок; Бакайдын колун кармап, жалгыз ооз сөз айтты:

— Эр өлсө, досу да өлөт экен, Бакай. Биз өлбөйлү, эч болбосо.

Кошой үч күн турду. Үчүнчү күнү кечинде, кетер алдында, коргондун алдында токтоду; жыгач Манас жаткан дөбөнү узакка тиктеди — билдиби, билбедиби, эч ким түшүнгөн жок; карт карышкырдын көзүнөн маани окулбайт. Анан Семетейдин бешигине эңкейип, баланын алаканына ак сакалын тийгизди жана баланын ошол кичинекей манжалары сакалды кармаганда, Кошойдун таш жүзү биринчи жолу жумшарды.

— Кармаганы атасынын кармаганы, — деди. — Кайгырба, Каныкей; чогу күлгө көмүлгөн очок үйлөгөнүн тапса, кайра жанат.

Каныкей ал бош дасторкондорду жыйнаттырган жок; бир күн, эки күн, үч күн койдурду. Анан туруп казандарды өз колу менен жаап, ошол күнү ичине бир урук көмдү: бул ашты бир күнү, ушул дасторкондордун өчүн алгандай, дүйнө көрбөгөндөй кылып берүү керек. Ал урук жылдар өткөндө башка колдордо, башка бир ашта көктөмөк; бирок ал — башка бөлүмдүн сөзү.

Семетей бешигинде чоңоюп жатты; атасынын камчысы кундагынын баш жагында илинүү турду. Каныкей кээ түндөрү баланы эмизип отуруп камчыны карачу, камчыдан балага, баладан Эчкиликтин караңгыдагы караанына көз жүгүртчү жана эч кимге айтпаган ошол оюн дагы бир жолу оодарып-төңкөрчү: бул очоктун чогу эми ушул кундакта эле жана чокту өчүргүсү келгендер эшиктин так сыртында, өз кайын-журтунун чатырларында отурушкан. Абыкенин көзү малга эмес, эми келинге жана такка бурулган; Көбөш агасынын көлөкөсүндө курчуп жаткан. Таластын үстүнөн аза булуту тарай электе башка бир булут — караңгыраак, жапызыраак — топтолуп келатты.

Бир түнү, боз үйдүн кийизин шамал сабап жатканда, Каныкей бешиктин башында тик отурду; уктаган жок. Алыста ат дүбүртү бар беле, же Талас суусу таштарга урунуп жатты беле, айырмалай алган жок. Семетейди кундагы менен төшүнө кысты жана караңгыга каршы, өзүнчө, анттай шыбырады:

— Атаң кайткан жок, мен да кайтпайм. Керек болсо Бухарага, атамдын очогуна чейин жол көрүнөт; бирок сен жашайсың, кулунум. Сен жашап турсаң, Манас өлдү деп эсептелбейт.

Шамал кийизди дагы бир сабады; эшиктин сыртында бирөө туруп, ичти тыңшап жаткансыды.

II КИТЕП

СЕМЕТЕЙ

Мекенге кайтуу

13-БӨЛҮМ

Аза, сүргүн жана Бухара жолу

— ❖ —

Манастын өлгөнүнө кырк күн да толо элек эле. Кара аш берилбеген, казандар курулбаган, өлгөндүн акысы болгон кошок дагы басыла элек кезде Таластын үстүнө чыккынчылык кара булуттай каптап келди. Ал булут жамгыр алып келбейт, көлөкө алып келбейт эле; кан алып келет, талоон алып келет, жетимдик алып келет эле. Ошол булутту Таластын асманына айдаган кол да жат кол эмес — Семетейдин өз чоң атасы, Манастын өз атасы, Жакып хандын колу эле.

Кары хан уулунун сөөгү жерге киргенден бери көзүн малга тиккен. Түндөсү уктабай, манжасы менен эсептеп жылкы санайт, төө санайт, кампадагы жамбысын санайт. Күндүзү боз үйүндө дасторкон жайдырып, бозого уудай арак коштурат да, алты арамды — Абыкени, Көбөштү, Чыйбытты, Кочкорду, Адыбайды, Көлбайды — тизесинин алдына чогултуп, кулактарына шыбырайт:

— Өлгөн өлдү, — деди бир кечте, кымыз аягын тизесине таяп. — Арстан кетти, ийини калды. Ийинде жесир отурат. Темиркандын кызы жаш, отуз экиде; жеңе укугу — биздин укук. Аганын жесири инисине адал; байыркы нарк ошентип буюрат. Каныкейди араңардан бирөө алсын, мал бир жерде турсун, казына бир колго топтолсун. Бешиктеги күчүк чоңоюп ит болгуча ишин бүтүргөн азамат болот.

Бешиктеги күчүк дегени — өз небереси Семетей эле; алты айлык, жөргөктө, энесинин койнунда жаткан жетим. Жакып муну айтканда үнү титиреген жок, колу токтогон жок; аягын шак көтөрүп ичти да, мурутун сылады. Карылык кимди акылмандыкка жеткирет, кимди ач көздүккө; Жакыпты мал кумары уул кайгысынан да тереңирээк чырмап алган эле. Бир кезде Алтай сүргүнүндө «мага бир уул бер» деп ыйлаган адам эми ошол уулдун уулун «күчүк» деп атады. Алты арам бул сөздү бозодой ичти, арактай жутту. Жандарына кырк чорону да кошуп алышты — кырк жактан келген, туз акысын билбеген, нан антын тутпаган иттерди. Манас тирүү кезинде алдында эки бүктөлүп тургандар өлгөнүнүн кыркы чыкпай туруп, жесиринин эшигине кудалыкка келишти.

Адегенде Акылайга барышты. Манастын улуу катыны Акылай башын жерге салып, тагдырына моюн сунду; не бир сөз айткан жок, не канжар суурган жок. Кезек Каныкейге келди. Элчиликке Кыргылчал менен Тазбайматты жиберишти; экөө тең бир кезде Манастын дасторконунан майлуу эт жеген, Каныкей тиккен чепкенди кийген адамдар эле.

Каныкей ал күнү боз үйүндө отурган; кучагында Семетей, тизесинин жанында сексендеги кайненеси Чыйырды. Кыргылчал босогодон кирип, калпагын албай туруп сүйлөдү:

— Темиркандын кызы, — деди, — жесир башың менен бул журтта тура албайсың. Нарк ошентип буюрду, агалар ошентип кести. Ичинен бирөөнө тиесиң; бүгүн болбосо эртең.

Каныкей оор козголуп, ордунан турду. Жүзүндө жаш да жок, жалынуу да жок; Темиркан кызынын жүзү кыштагы Ала-Тоодой эле — алыс, ак, муздак. Үнү акырын, бирок болоттой:

— Манастын кыркы чыга элек, ашы бериле элек, — деди. — Сөөгү дагы муздай элек. Силер анын жесирин бөлүшүп жатасыңар. Бар, жибергенге айт: Каныкей Манастын катыны эле, Манастын катыны бойдон өлөт.

Тазбаймат ырсайып, бир кадам таштап, аялдын билегине умтулду. Так ошондо Каныкейдин колу курунун астында жаткан Актинтеге жетти. Актинте — Манастын белеги; кыны күмүш, мизи уудай канжар эле. Аял аны бир шилтеди, эки шилтеди; биринчи шилтегенде Кыргылчалдын сан этинин жарымын учурду, экинчисинде Тазбайматтын далы сөөгүн эки кабыргасы менен кошо кести. Эки элчи кандарын төгө-төгө, өкүрө-бакыра босогодон чыгып кетишти; Каныкей канжарын этегине аарчып, отурду да уулун эмизди.

Элчилердин каны алты арамдын ачуусун ого бетер козгоду. Ордодо курултай дешти, чогулушту; дасторкондо бозо көбүрдү, арак төгүлдү, ант ичилди. Ал жыйында жалгыз бир адам ордунан турду: Ырамандын уулу, тили бал, жүрөгү чок Ырчыуул. Турду да ортого басып, колун төшүнө койду:

— Мырзалар, — деди, — мен силерге Манасты санап берейин. Ач келдиңер — тойгузду; жөө келдиңер — атка мингизди; жылаңач келдиңер — чепкен кийгизди. Кыргылдын үстүндөгү чепкен аныкы, Абыкенин астындагы ат аныкы, Көбөштүн белиндеги кылыч аныкы. Эми анын алты айлык жетими бешикте жатат. Эр болсоңор, он экиге чыкканча ошол жетимди коргогула; андан кийин эр майданында эсептешкиле. Кыркы чыкпай жесирин бөлгөн, ашын бербей малын талаган — муну ит дебегенде эмне дейт?

Уккан болгон жок. Бир аяк ага ыргыды, бир камчы ага көтөрүлдү. Ырчыуул карап турса — сөз өтпөйт, ант карматпайт; жанын койнуна катып, түн жамынып атына минди да качып кетти. Таласта акыйкат айткан акыркы тил ошентип тынды.

Эртеси алты арам талоон антын ичти. Көбөштү ак кийизге отургузуп султан көтөрүштү; Жакып хан батасын берди, кырк чоро кылычын көтөрдү. Анан Төрт-Күлгө, Манастын улуу ордосуна жөнөштү.

Ал талоонго эч ким эсеп жеткире алган жок. Жылкы жылкыга кошулду, үйүр үйүргө айдалды; мал ушунча көп эле — саноого өмүр жетпей, камчы бою менен ченеп бөлүштү. Алты жүз төө жүк алтын баткан казына бошотулду; сандыктар талкаланды, кийиздер сөгүлдү, Манас отурган ак ордо уугунан ыдыратылып түшүрүлдү. Мечиттин үстүнө аркан салып тартышты; күмбөзү кулап, михрабы топуракка аралашты. Ордону жалгыз коргоого чыккан бир гана эр табылды — Байчоро. Салгылашты, салгылашты, каны соолуду; аягында баары чогуу басып, колдорун кайыш менен байлап туткун кылышты.

Каныкей ал күнү ордонун босогосунда турду; эч болбосо Манастын очогун тепсетпейин деп турду. Койнунда багып, өз сүтү менен эмизген кул бала Жообузар этегине жабышып ыйлап жаткан. Көбөш атын теминип келди; адегенде балага, анан аялга карады. Кылычын сууруп, Жообузарды бир шилтем менен экиге бөлдү; анан айбалтасын көтөрүп, Каныкейдин оң ийнине түшүрдү. Сөөк кычырады, кан атырылды; Темиркандын кызы тизелей отура калды, оозунан кан кетти, бирок кыйкырган жок. Көбөш күлүп, атын бурду:

— Жесир дегенди мына ушинтип тарбиялайт, — деди да талоондун ичине кирип кетти.

Каныкей кан кусуп, сүйрөлүп өлүмдүн босогосуна жетти да, босогодон кайра тартты. Түн кирди; талоондон калган куру журтта үч жан калды: сексендеги кайнене, алты айлык жетим, дагы ийни быркыраган бир эне. Дүйнө бул үч жанга бир журттук жерди да ыраа көргөн жок.

Ошол түнү Таласта той добулбасы кагылды. Көбөштүн ордосунда шамдар күйдү, бозо акты, кырк чоро иче-иче Манастын аттарына минип, Манастын чепкендери менен ойношту. Добулбастын үнү шамал менен тоого урунуп, тоодон куру журтка кайтты. Чыйырды эки колу менен кулагын жапты; Каныкей жапкан жок. Тыңшады; ар бир кагылышын жүрөгүнө кертик-кертик түйдү. Унутпоо да курал эле, колунда калган жалгыз курал ушул эле.

Каныкей ошол түнү чечимин чыгарды. Манастан калган Сыр бараң мылтыгын тапты; огу жок, чакмагы жок, бирок күйөөсүнүн жытын сактаган эле — аны таяк кылды. Боз кисени белине байлады, Актинтени курчоосуна катты. Анан Чыйырдынын алдына тизе бүктү:

— Эне, — деди, — бул жерде калсак, эртең Семетейди бешигинде эле буунтуп өлтүрүшөт. Сен баланы ал, тоону көздөй тарт; Кара-Кырдын артында Кара-Үңкүр деген касиеттүү үңкүр бар дешет. Мен артыңарды кайтарам, изиңерди өчүрөм, артыңардан жетем.

Сексендеги аял алты айлык небересин жөргөгү менен төшүнө таңды. Чарыгы жок, өтүгү талоондо кеткен; жылаңайлак басты. Жылаңайлак Чаткалды ашты, жылаңайлак Буура-Белдин карын кечти; таш таманын тилди, тикен согончогун жарды — артына бир кылчайган жок. Бир кезде Манасты боюнда көтөргөн Чыйырды эми Манастын уулун жонунда качырып бара жатты; тагдыр айланып, чимирилип, бир аялга бир жүктү эки ирет арткан эле.

✦ ✦ ✦

Каныкей болсо жүзүн Кара-Кырга бурду; ал жакта, ээн бир капталда, Манастын күмбөзү бар эле — өз колу менен, жашыруун салдырган мүрзө. Жетти да босогосуна жыгылып, топурагын тырмактары менен тытты:

— Тур, — деди, — арстаным, тур. Ордоңду талашты, мечитиңди кулатышты, уулуңдун бешигине кылыч сунушту. Тур да бир карачы.

Топурак үн каткан жок; топурак эч качан үн катпайт. Бирок күн батып баратканда күмбөздүн көлөкөсүнөн ак сакал бир дубана чыга калды; таягы боюнан узун, чапаны жамаачы эле. Аялдын өйдө жагында турду, ийилген жок, боору ооруган жок; катуу айтты:

— Өлгөнгө ыйлагандын көзү кургайт, тирүүгө иштегендин жолу ачылат. Тур, Темиркандын кызы. Сенин эми атаң да жок, бир тууганың да жок, күйөөң да жок; кайраттан башка тууган жок. Кайратты тууган кыл, жолго түш.

Каныкей башын көтөргөндө дубана жок эле; капталда жалгыз шамал, дагы кечтин кызылы гана калган. Аял Сыр бараңга таянып-таянып бутуна турду. Күмбөзгө акыркы жолу карады; бул жолу ыйлаган жок, колун гана топуракка коюп, топурактын муздагын алаканына алды. — Уулуңду сага өлүк кылып алып келбейм, — деди. — Эр кылып келем, атчан кылып келем, өчү алынган кылып келем. Кайраттан башка тууган жок — дубананын сөзүн жүрөгүнө тоодой басты да, тоону, Кара-Үңкүрдү көздөй жөнөдү.

Үңкүрдө үч жан кошулду; кошулду, бирок ачарчылык да алар менен кошо кошулду. Алты күн өттү; Каныкейдин сүтү тартылды, Семетейдин ыйлаганга дарманы калбады. Алтынчы күнү асманда жорулар айланды; айланышты, талашышты да, тырмактарынан бир кесим боор түшүп кетти. Каныкей ал боорго эне күштай атып жетти; чокко жылытып, ширесин баланын эрдине сүйкөдү. Көк берген эле; көк берсе, кул чыдайт.

Бирок боор бир күндүк, ачкачылык ар күндүк эле. Жетинчи күнү Каныкей түзгө түштү да, Карымбайдын үйүрүнөн бөлүнүп калган кула музоону көрдү. Карымбай бай адам, малы сансыз; анын үстүнө бөтөн да эмес — Каныкейдин тоюнда өкүл ата болгон, дасторконуна отурган, ак батасын алган адам эле. Бир музоону жетимдин казанына көп көрбөс, — деди аял өзүнчө да, музоонун артынан түштү.

Музоо качты, аял кубалады. Үч-Кошойдун этегин бир айланышты, эки айланышты; Белес-Таштын тегерегин кайра-кайра тегереништи. Ийни жаралуу, курсагы ач, буту жылаңач бир аял; бирок жыгылган жок, коё берген жок, акыры сазда кыстап, музоонун мойнуна асылды. Асылганда желкесинде бир көлөкө өстү: Карымбай атынын үстүнөн карап турган.

— Өкүл ата, — деди Каныкей, — жетимдин тили ачкадан таңдайына жабышты. Бир музоо...

Сөзүн камчы кести. Карымбай камчыны бир урду, эки урду, үч урду; бир кезде алдында эки колун бооруна алып турган, той дасторконунан нанын жеген хандын катынын саздын балчыгында кан жоса кылып таштап, музоосун алдына салып, көкүрөгүн көтөрө басып кете берди. Кетип бара жатып бир ооз сүйлөдү:

— Хандык кетти, кайырчылык калды. Ар ким боюн билсин.

Каныкей балчыктан турду. Ыйлаган жок. Ыйлоо эми анын иши эмес эле; кайгыны эбак кайратка айлантып койгон, кайраттан башка тууганы жок эле. Турду, үңкүргө кайтты да, Манастан калган акыркы жандыкты — боз серкени — көзүнө илди.

Серкени бутунан байлап, кыбылага каратты. Бычагын алып чыкты, анан жөргөктөгү Семетейди алып келип, наристенин кичинекей колун бычактын сабына койду, өз колун үстүнөн басты:

— Бул курмандык — Манас уулу Семетейдин курмандыгы, — деди. — Кабыл ал.

Билген сүрөлөрүн окуп, бычак тартты. Манастын жан казанын — жортуулга чыкканда кайнаган, доско аш, душманга айбат болгон кара казанды — үңкүрдүн оозуна асты, серкенин этин бышырды. Сексендеги кайнене тойду, алты айлык наристе тойду; сөөктөр бир четке, өзүнчө жана таза бойдон коюлду. Ал сөөктөрдүн дагы көрөр иши бар эле; бирок муну ал түнү эч ким билген жок.

Үңкүр касиеттүү эле, бирок үңкүр кыйыр эле; кыйырда калган — олжо, олжонун артынан мергенчи түшөт. Каныкей муну билчү. Бухара жолун, атасы Темиркандын элин ойлоду; жүрөгү сыздады, бирок жолго бел байлады. Барайын дебеген Чыйырдыны — карылык бутун байлаган эле — кайыш менен жонуна таңды, Семетейди белине орой байлады, Сыр бараңды таяк кылып жөнөдү.

Жети күн жүрдү, жети түн жүрдү; көзүнө уйку кирген жок, бутуна өтүк тийген жок. Жылаң байпак Чапчык белин ашты, Күйүк белин ашты, Жорго белин ашты; Олуя-Атаны артта калтырды, Чоң-Меркини артта калтырды, Казы-Куртту артта

калтырды. Күндүз ысык урду, түндө үшүк чалды; таш таманын жарды, кар согончогун тоңдурду. Чыйырды жонунда ыйлаган сайын — «Түшүр мени, кызым, таштап кет, мен жашадым» — Каныкей кайышты дагы бир көзөнөккө тартты: — Сен Манасты төрөгөн аялсың, эне; сени таштаган — Манасты таштайт. Жонунда сексен жылдык өмүр, белинде алты айлык үмүт; эки жүктүн ортосунда бир аял талааны кадамы менен ченеди. Качан гана алдынан Сыр-Дарыя чыкканга чейин.

Дарыя ташкын эле. Жаз суусу тоодон бошонуп, Сыр-Дарыя кутурган жылкыдай көбүк чача агып жаткан. Не сал бар, не өткөөл; не көпүрө бар, не кайыкчы. Каныкей жээкке чөгөлөдү да, биринчи жолу тизелери бошогонун сезди.

✦ ✦ ✦

Ошол күндөрү Беш-Таш жайлоосунда бир карыя жашачу: Бакай. Манастын акыл атасы, жолунун чырагы Бакай беш жүз түтүн менен төө багып, өз майына өзү куурулуп, алты арамга бир таш да салык бербей жүргөн. Бербегени — билгенинен: итке берилген үлүш иттин табитин өстүрөт.

Бир түнү Бакайдын ичин ит тырмагандай санаа басты. Түшүндө кара булут көрдү, булуттун астында күйгөн очок, очоктун башында ыйлаган бир аял. Таңды күткөн жок; Көк тулпарын кармап токуду да, Таласты көздөй чапты. Төрт-Күлгө жеткенде күн чыгып келе жаткан — чыккан күн болсо жылаңач бир дөбөдөн башка эч нерсени жарыткан жок. Ордо жок, журт жок, мал жок, ин-жин жок; улуу Төрт-Күл кыркылган койдой жылаңач эле. Шамал сөгүлгөн кийиздердин чаңын сапырып турду.

Бакай атынан түшүп, күл болгон очоктун башына чөктү. Сакалынан жаш куюлду; бир ирмем, бир гана ирмем, өлүмдү ойлоду — мынча кыйроодон кийин жашоо карыяга оор келди. Анан эсине бешик түштү, бешиктеги түштү.

— Жок, — деди өзүнө өзү, үн чыгарып. — Манастан бир учкун калса, ошол учкундун күлү мен болоюн. Семетей үчүн жашайм.

Турду, атына минди, издөөгө чыкты. Кара-Бууранны издеди — жок. Чаткалды издеди — жок. Үч-Кошойду карыш-карыш кыдырды — бир чарык изи, бир очок орду, эч нерсе жок. Жолдо кездешкен койчулардан сурады; кимиси билбеди, кимиси билсе да коркконунан билмексен болду — алты арамдын кулагы ар айылда, тили ар казанда эле. Күндөр өттү; карыянын үмүтү ичкерген сайын ичкерди. Аягында эсине Манастын

керемет тайганы түштү: Кумайык. Кумайык деген куш баласынан бүткөн дешчү; жыт алган изин жети жыл өтсө да жаңылбас эле.

Кумайыкты Кара-Үңкүр тарапка салды. Тайган тоо-ташты жыттай-жыттай үңкүрдүн оозуна жетти да, ал жерде, таза четке коюлган сөөктөрдүн башында токтоду: боз серкенин сөөктөрү эле. Бир жыттады, эки жыттады, асманга бир улуду; анан тумшугун жерге салып, атып жөнөдү. Бакай артынан түштү. Кумайык жыттады, чуркады; Чапчыкты, Күйүктү, Жоргону кууду; аял бутунун, жылаң байпактын, тамчылап кургаган эне сүтүнүн изин кубалады. Из Сыр-Дарыяга түшүп бара жаткан.

Дарыянын жээгинде болсо үмүт түгөнүп бараткан. Каныкей сууну тиктейт, суу аны тиктейт; өткөөл жок. Аялдын башы төшүнө шылкыйды:

— Ушул жерге чейин экен, эне, — деди. — Манастын уулун дарыяга берейинби, кайра кайтып итке берейинби?

Сексендеги Чыйырды өйдө болду; эки колу менен келининин жүзүн кармап, көзүнүн ичине тигилди:

— Кайгы жоготууну төлөбөйт, кызым, — деди. — Ыйлагандын көзү көр болот, издегендин жолу ачылат. Сен Темиркандын кызысың; сен тизе бүксөң, бул наристе кимди карап бутуна турат?

Каныкей башын көтөрдү — көкжээктен бир чаң көрдү. Чаң чоңоюп, ичинен көк ат чыкты, аттын үстүндө ак сакал карыя: Бакай. Көк тулпар көбүккө чөмүлүп жээкке жетти; карыя өзүн аттан таштады, эки аял ага чуркады; үчөө кучакташып ыйлашты. Ал күнү жаш — алсыздык эмес эле; ал күнү жаш — кошулуунун тузу эле.

Бакай жөргөктөгү Семетейди алып, эки колу менен асманга көтөрдү; алты айлык наристе асман менен карыянын ортосунда күнгө көзүн ирмеп жатты.

— Эй Манастын арбагы, ук, — деди Бакай. — Эй кырк чилтен, күбө болгула. Бул жетим он экиге чыгып Таласка кайтканча, өчүн кылычы менен алганча мен, Бакай, алты арам менен жарашпайм; туздарын жебейм, саламдарын албайм, кол жеткен жерде уруп өтөм. Антым ант болсун; кайтсам, ант мени урсун.

Чыйырды жөргөктү кайра алып, бооруна басты; Каныкей карыянын колуна жармашты:

— Манастын акылы элең, — деди, — эми жетиминин канаты бол. Сенден башка кимибиз калды?

— Калды, — деди Бакай. — Асманда Манастын арбагы калды, жерде мендей шашкеси өткөн бир кары. Экөө тең жетпесе, сенин кайратың бар; ал баарынан чоң.

Ант ичилди; бирок дарыя дагы эле алдыда эле, дарыя болсо ант укпайт. Бакай жээкке түшүп, даарат алды. Жүзүн кыбылага буруп, Кожосанды чакырды, Ак Эшенди чакырды, кырк чилтенди чакырды; Бээжин жолунда жыгылган Алмамбеттин арбагына, Чубактын арбагына жалынды:

— Силер жан кыйган журттун акыркы уругу мына бул жөргөктө. Жол бергиле.

Анан Көк чыбык мылтыгын ийнине таяп, ташкын дарыянын боорун көздөй атты.

Көк күркүрөгөндөй үн келди; келди да суулар токтоду. Жогортон келген суу көзгө көрүнбөс тосмого урунгандай көбүрүп, үйүлүп, күттү; ылдыйкысы тартылып, нук кургап, майда таштар күнгө чыкты. Бакай эки аялды, наристени жана аттарды кургак нук менен өткөрдү; акыркы бут наркы жээкке тийген замат жогордо күтүп турган суу күркүрөп бошонуп, дарыя өкүрүп арттарынан жабылды. Сыр-Дарыя кайра Сыр-Дарыя болду; бирок жээгинде турган төрт жан эми өлүмдөн карызга алынган жандар эле. Чыйырды колун жайып бата кылды; Каныкей наркы өйүзгө, артта калган журтка акыркы ирет карады. Суу экөөнүн ортосуна кылычтай жатып алган: бир жагы — кечээ, бир жагы — эртең.

Бакай көчтү Кара-Кырга, касиеттүү Кара-Үңкүргө алып барды. Үңкүрдүн оозунан бир гана киши батып өтөт, ичине алты миң кой сыят эле; кышы жылуу, жайы салкын, кут конгон уя болчу. Карыя тоого чыгып, алты аркар менен төрт кулжа атты; этин кере-кере илди, жети күндүк отун жарды, бир айлык азык камдады. Анан осуятын айтты:

— Мен Таласка кайтам; жетимдин жылкысын, жетимдин акысын издейм. Алты-жети күндө кайтпасам, мени өлдү дегиле; азыкты чачып, артты карабай Букарга, Караканга качкыла. Наристени аман сактагыла — калганы жомок.

Каныкей үңкүрдүн оозуна чейин чыгып, карыянын артынан карап турду. Караңгылык атты да, атчанды да жутту; артта жалгыз туяк дабышы калды, ал да ичкерип, өчтү. Аял ичкери кирди; очоктун чогун көсөдү, баласынын жөргөгүн ондоду жана уктаган жок. Ал түнү да уктаган жок; уйку ага эми арамдай эле.

✦ ✦ ✦

Таласта Манастын сансыз жылкысы эштектик Жамгырчынын колунда эле. Бакай аны жайлоодон тапты; салам жок, урмат жок, найзасын сунуп, кишини атынан кулатты. Жамгырчы жерде жатып, төшүндө найза учу, колдорун жайды:

— Урба, Бакай, — деди. — Мен талоончу эмесмин, аманатчымын. Алты арам жылкыны да алмак; мен «Эштектин үлүшү» деп колумда кармап турдум — жетимге калсын деп. Ишенбесең, аманаттарды көр.

Жаны кечирилди; турду, антын ичти, аманаттарды бирден тапшырды. Эр Төштүктүн жетимге атаган алтын жакалуу кош кабат сооту менен келемелүү чепкени; Каныкейге Бухара иши суп чепкен; катагандын каны Кошойдун Манастын азасында «жетим үлүшү» деп берген тулпары Тайтору — жалдуу, куйруктуу, көзү оттуу бир бээ; жана Алмамбеттин Бээжин жортуулуна чыгарда аманат таштаган кашы алтын, арты күмүш Акканкы ээр. Бакай аманаттарды жүктөдү; жүктөгөндө ошол түнү дагы бир керемет келди: Чыйырдынын аты Акборчук аркандан үзүлүп, өзү басып келип, Көк тулпардын жанына туруп калды. Мал да ээсинин жолун билет экен; билбеген жалгыз адам эле.

Кайтчу жолдо, Кара-Таштын жанында, Бакайдын алдынан аксак бир адам чыкты. Бир колу кылыч кармабайт, бир буту жер шыпырат; жүзү жара, жону жара — бул Бөлөкбай эле, Манастын казына сакчысы, темирдин тилин билген уста. Алты арам менен он эки күн салгылашкан, жетимиш жеринен жараланган, кырк туюм чокмору менен Жар-Кыя өткөөлүн жалгыз кармаган; казынаны сактай албаса да намысын сактаган. Бакайдын колун кармады:

— Мен эми ат мине албайм, — деди, — бирок күтөм. Кара-Ташта очогумду жагып, он эки жыл Семетейди күтөм; ант болсун. Сен Каныкейге сөзүмдү жеткир: эски кегин таштасын, атасынын элине барсын. Наристени өз бир тууганы Ысмайылга «эл баласы» деп берсин — тек сыры сыртка чыкпасын; бешке чыкканда Бухаранын мечитине берсин, окусун; он экисинде Таласты көрсөтсүн, таанысын. Мына бул кер серкени да ал — жолдо баабедин курмандыгы болсун, жол ачылсын.

— Сен темир устасысың, Бөлөкбай, — деди Бакай. — Темирдин сөзү темир болот. Он эки жыл тез өтпөйт, бирок өтөт. Очогуңду өчүрбө.

Эки карыя кучакташты; бири аксак, бири аза күткөн, экөө тең анттуу. Бакай сөздү койнуна, серкени учкашына алып, жүрүп кетти.

Бирок Кара-Үңкүрдөн табам деген аялдар Кара-Үңкүрдө жок эле. Каныкей үңкүрдө үч күн отурган, төртүнчү күнү чыдабай кеткен; кыйыр ага капастай сезилген. Балким Бакай өлдү, балким из бизди тапты — деп Чыйырдыны кайра жонуна таңган, Семетейди белине орогон, жөө жолго түшкөн. Беш күндүк жолду бир басыш менен алды; жону кайыш таңган жеринен кайыштай тилинди, сөөгү терисин тешип чыкты; басты.

Бир кечте, талаанын так ортосунда, жалгыз бир зор даракка жетишти: касиеттүү Байтерек. Кыры он кулач, көлөкөсүнө бир айыл баткан. Эки аял түбүнө жыгылды, уйку экөөнү заматта алды. Алар уктап жатканда Байтеректин бир бутагы ийилди; ийилген бутактан ак булактай сүт атырылды. Талаанын ичинен он эки айры мүйүздүү Ак марал чыкты — басканы айбан басышы эмес, турганы айбан турушу эмес; булар айбан тонун кийген пирлер, деп айтмак кийин Чыйырды. Марал келип, жөргөгүнөн өзүнөн өзү чечилген алты айлык Семетейди койнуна алып эмизди; наристе кана-кана эмди. Ашкан сүт жерге акты, аккан жери алты чака ак айранга айланып, аялдардын өйдө жагында туруп калды.

Чыйырды ойгонгондо айранды көрдү, наристенин оозунан сүт жытын сезди, колдорун асманга жайды:

— Бул — Манастын колдоочу арбактарынын сүйүнчүсү, кызым, — деди. — Мен бул түнү түшүмдө көрдүм: Кыдыр карыя келип, жетим менен кол алышты. «Он экиге чейин Букарда болсун, атасынан ашкан арстан болсун» деди. Көк бизди таштаган жок; биз да жолду таштабайлы.

Бакай болсо куру үңкүрдү көрүп жүрөгү оозуна тыгылып, издерине түшкөн. Талаадан из кубалады; бир жылаң байпак изи, бир тамчы кан, бир кайыш үзүндүсү — кубалады, кубалады да, Байтеректин ары жагынан аларды тапты. Каныкейди көргөндө карыянын тизеси бошоду: аял бир тери, бир сөөк калган; жону кайыш кескен жеринен тилим-тилим; бирок көзү дагы эле Ала-Тоонун кышындай эле — алыс, ак, жеңилбес. Кошулушту, кучакташып ыйлашты; бул үчүнчү ыйлашуу эле, бирок бул жолу жаштын ичинде кубаныч бар эле.

Бакай аманаттарды төктү: Тайторуну Каныкейдин колуна, Акборчукту Чыйырдынын колуна берди; суп чепкенди аялдын ийнине, кош соот менен келемелүү чепкенди наристенин бешик башына койду. Бөлөкбайдын кер серкеси баабедин курмандыгына чалынды; Манастын жан казаны дагы бир жолу кайнады, төрт жан

дагы бир жолу бир казандан жеди. Тамак бүткөндө Бакай сөздү Бухарага бурду; бурду да дубалга урунду.

— Мен ал эшикке барбайм, — деди Каныкей. — Өлсөм да атамдын жүзүн көрбөйм.

— Кыз, — деди Бакай, — ач калдың, жесир калдың, сүргүн калдың; сенде эмне, кежирлик эле калдыбы?

— Кежирлик эмес, ант, — деди Каныкей. — Келин кезимде Манас атамдан Алмамбетке белек деп Актулпарды сурады. Алдына жетимиш жүк алтын төктү. Атам берген жок; конокко ат кызганган адамдын кызы болгонум үчүн алты ай эр койнунда кадырдан түштүм, алты ай башымды көтөрө албадым. Ошол күнү шерт кылгам: өлсөм да ал жүздү көрбөйм. Темиркандын кызы шертинен кайтпайт.

Бакай жалынды — болбоду. Бакай ачууланып, камчысын жерге чапты — болбоду. Сексендеги Чыйырды ортого түштү — болбоду. Талаанын ортосунда, бир жакта алты арамдын кылычы, бир жакта таштай ант; жол бүтөлгөн эле.

Так ошондо күн батыш жактан бир караан жакындады: башында казандай ак селде, үстүндө жамаачы чапан — бир дубана. Салам айткан жок, ат сураган жок; жөргөктөгү наристеге бир карады да, анан Каныкейге бурулду:

— Бул балаң Букарда өсөт, — деди. — Өсөт, тегин билет, журтуна кайтат, журтуна кошулат; атасына тете эр болот. Жолун сен кеспе, эне.

Каныкей башын көтөрдү — дубана жок. Талаа тептегиз, көз жеткен жерге чейин ээн; не бир чаң, не бир из. Күмбөздүн башындагы ак сакал аялдын эсине түштү; Кыдыр дегени ушул болсо, демек эки ирет келиптир, эки ирет жол көрсөтүптүр. Каныкей турган жерине чөгөлөп, жүзүн топуракка койду:

— Моюн сундум, — деди. — Ант меники эле, наристе менин антымдан чоң. Букарга барам; атамдын жүзүн карабайм, бирок босогосуна башпаанек кылам. Семетейди он экиге чейин тегин жашырып өстүрөм; бир тууганым Ысмайылга «эл баласы» деп берем, бешинде мечитке коём, он экисинде Таласты көрсөтөм. Он экисинде бул бала сураса — баарын айтам.

Бакай да тизесин жерге урду, колун наристенин жөргөгүнө койду:

— Мен да Таласта калам, — деди. — Төө багам, кулдай көрүнөм, көз болом. Манаска аза күткөн төө Желмаянды кайтарам; Көбөштүн колуна түшкөн алты болотту — Зулпукорду, эки Жойкуманы, Ачалбарсты, Кылболотту, Аркескенди —

көзөмөлдөйм; кайсы итке кетсе, изин кармайм. Жетим кайтканда атасы эмне менен урса, ошону менен урсун. Бул убада — Манастын арбагына убада; бузган оңбосун.

Убада бекиди; талаанын ортосунда, Байтеректин көлөкөсүндө, күбөгө асмандагы жылдыздар, жердеги эки ат, дагы жөргөктө уктаган алты айлык бир бала бар эле. Эртеси таңда жолдор айрылды: Бакай Көк тулпардын башын Таласка, караңгылыкка, он эки жылдык күтүүгө бурду; Каныкей Чыйырдыны Акборчукка мингизип, Семетейди бооруна кысып, Тайторунун тизгинин колуна алды да, жүзүн Бухарага бурду.

Жол узун эле. Күндүз жүрүштү, түндө эс алышты; конуш-конуш, бел-бел менен Бухарага жакындашты. Тайтору тизгинин жетелеген аялдын катарында момун гана басып, маал-маалы менен башын буруп жөргөктү жыттагылайт — көтөргөн аманатынын эмне экенин билгенсийт; тулпар деген билет, тулпар деген күтөт. Сыр-Дарыя артта калды, Талас артта, Манастын күмбөзү артта. Аял бир ирет бурулуп карады — Ала-Тоо көкжээкте ак аза жоолугундай туруптур. Кайра караган жок. Кучагындагы наристе уйкусунда кыймылдап, кичинекей муштумун түйдү; эне ошол муштумга карады да, он эки жылдын аркы өйүзүн көрдү: Тайторунун чабышын, Таластын чаңын, бир жетимдин кайтып келишин. Азырынча баары бир жөргөккө батып турган; бирок жөргөктөр чечилет, муштумдар чоңоёт, дарыялар кантип жабылса, жолдор ошентип ачылат. Каныкей кадамын ылдамдатты; Бухаранын мунаралары али көрүнбөйт эле, бирок эми алыс да эмес эле.

14-БӨЛҮМ

Тайторунун чабышы жана Семетейдин көтөрүлүшү

Бухаранын калың дубалдары ошол таңда таң шооласы менен кошо кызылга боёлгондо, дарбаза алдында алтымыш балбандын ортосунда турган бир жаш эр чаңга баткан жолоочуларды көздөй чуркап, атынан ыргып түштү. Бул Темиркандын он эки кызынан кийин жарык дүйнөгө келген жалгыз уулу эле; аты Ысмайыл болчу жана алдындагы чарчаган аялдын жүзүн көрөр замат тизесинин шайы кетти. Канча чаң баспасын, канча аза ондурбасын — ал жүз өз эжесинин жүзү эле.

— Каныкей! — деп өкүрдү. — Эжеке! Таластын келини, Манас хандын байбичеси! Бул эмне деген абал, бул кандай кара күн?

Каныкей аттын үстүндө тик турду; отуз экисинде жесир калып, жөргөктөгү уулун бооруна кысып, алты арамдын зулумунан качканда да бир ооз ах деген эмес. Эми инисинин үнүн укканда көзүнүн булагы ташыды, бирок үнү титиреген жок.

— Кара күн дегениң ушул, Ысмайыл, — деди. — Манас хан кайтты, Талас жетим калды. Абыке менен Көбөш агасынын тагына, малына, катынына көз артты. Алты арам эмчектеги жетимдин канына суусады. Мен да уулумду алып, жолго түштүм.

Жол узак болгон, жол ырайымсыз болгон. Бакай хан аларды түн жарымында жолго камдаган: Кошойдун аза күнү берген Тайторусун Каныкейге, Акборчукту кары Чыйырдыга тарткан, ок өтпөс суп чепкенди, көктөн түшкөн Боз кисени учкашка жүктөгөн, Темирканга кат жазып, «он эки жыл кабар күтөм» деп ант ичкен. Коконду айланып өтүшкөн, Самарканды айланып өтүшкөн, айры сакал Сынчыбектин Анжиянынан алыс жүрүшкөн. Он бир күн, он бир түн суусуз чөлдү кечишкен, Күлешендин Күл-Токой токоюнда дем алышкан. Каныкей кыз чагынын бейиш багы Кең-Көлчүккө жеткенде көлү соолуп, чынарлары өлүп калганын көрүп, жыгылып ыйлаган; кийин Чыйырдынын акылы менен соолуган булактын башындагы кара чымды уста Бөлөкбай жасаган сыр найза менен оодарышканда жердин астынан суу атырылып, көл толуп, бутагына булбул конгон. Кары эне ошол күнү колун асманга жайган: бул жакшы ырым, Семетейдин жолу ачык.

Эми ошол жолдун учунда турушту. Ысмайыл эжесин колтуктап шаарга киргизди; Темиркандын сарайынын дарбазалары кенен ачылды. Каныкей атасынын тизесине жетип, алты арамдын өзүнө кылганын бирден төгүп берди; анан жөргөктү чечип, уулун ортого койду.

— Бул жетимди сага аманат кылам, Ысмайыл, — деди. — Наркы менен ал: кекилин алдыр, ит аяктан өткөр, кылыч мизинен аттат. Өз балам деп бил, өз балам деп айт. Эл баласы дедиртпе! Энеси мен дешпесин, атасы Манас дешпесин; сыры ачылса, жетимдин башы кетет.

Ысмайыл айтканын аткарды. Баланын кекилин алдырышты, ит аяктан өткөрүштү, кылыч мизинен аттатышты; Бухаранын жети мааллесине жар салышты: Ысмайыл уулдуу болду, аты Семетей коюлду. Он жети күн той берилди; казандар кайнады, жылкылар союлду, кымыз дарыядай акты. Тойдун он жетинчи күнү орус коноктор менен кытай коноктор баланын жүзүнө узакка тигилип, бири-бирине эңкейип шыбырашты:

— Бул жетим аман калса, ойротту бузат, ааламды солкулдатат.

Темиркан кызына жүздөгөн түтүн эл энчиледи; Каныкейге өзүнчө сарай, өзүнчө өрүш, өзүнчө жылкы берди. Ошентип Семетей өзүн Ысмайылдын уулу деп билип, өз энесин «эже» деп санап, чоңоё баштады.

Жылдар талаанын үстүнөн өткөн булуттардай өттү. Каныкей уулун алыстан өстүрдү; сүтүн бере албады, тизесинде уктата албады, жыгылганда тургуза албады. Тойлордо, майдандарда, терезе артынан карады; бала «эже» деген сайын ичинен бир жери үзүлгөнүн эч кимге сездирген жок. Түндөсү Талас тарапты карап отурчу; Ала-Тоонун карларын, Кең-Колдун сууларын, кырк чоронун очок башындагы күлкүсүн эстечү да, таң агарганда жүзүн жууп, эл ичине салабаттуу чыкчу. Он эки жыл кабар күтөм деген Бакайга; жылдар бирден түшүп жатты, кабар келген жок.

Бала чоңойду; чоңойгон сайын ичиндеги от да чоңойду. Жетисинде жаа тартты, тогузунда ат жарды, он биринде билек кармашкан жигитти жерге жыгар болду. Кожого беришти — кожо чыдабады; молдого беришти — молдо качты. Он экиге келгенде сексен кожону сабап, жүз молдону ыйлаткан; базарга кирсе базар тарайт, көчөгө чыкса көчө бошойт. Аягында шаар дүрбөдү; соодагерлер дүкөнүн жаап, Темиркандын дарбазасына үйүлдү.

— Эй хан, — дешти, — бул колго-башка сыйбаган жетим же бизди бүтүрөт, же бул шаарды. Же бир арга тап, же бир жол көрсөт.

Темиркан ал түнү узакка ойлонду. Сакалын алаканына алып ойлонду, теспесин тарта-тарта ойлонду. Аягында ичиндеги сөз сыртына чыкты: бул бала — ташкын суу, алдына тосмо болбойт; ага нук ачыш керек. Кайтыш болгон Манас хандын ашы дагы бериле элек эле; аш берилет, небере такка чыгарылат, ташкын суу хандык нукка куюлат. Жарлык жаздырды, сегиз ханга чабарман салды: келгиле, Манастын ашына келгиле; ат чабыш болот, баш байгеси миң кара төө, миң бээ, жети үй толо казына болот.

Чабармандар төрт тарапка тараганда Каныкей өз сарайынын үстүнөн алыстарды карады да, анан атканага түштү. Алтымыш асый Тайтору ошол жерде, кары башын акырга салып туруптур; Кошойдун аза күнү берген ат, он бир күндүк чөлдү ашкан ат, жонунда жетим көтөргөн ат. Каныкей аттын мойнуна асылды.

— Эй Тайтору, — деди, — карыдың дешет сени, картайган дешет. Бирок сен Таластын жытын унуткан жоксуң, мен билем. Бул чабышта алдыга чыксаң — уулумдун багы ачылат; артта калсаң — ажалдан мурун өлөйүн. Ант болсун, экөөбүздүн тагдыр эми бир аркан; же чогуу үзүлөт, же чогуу тартат.

Ошол түндөн кийин Бухара уктаганда Каныкей ойгоо эле. Түн жарымында атты жашыруун чыгарып, чөлдүн салкын караңгысында чуркатчу; таң агарбай кайра киргизип, терин өз колу менен аарчу. Арпасын өзү ченеди, суусун өзү ташыды,

жалын өзү тарады; алгачкы күндөрү жетелеп жүргүздү, анан желдирди, анан чаптырды. Тери калың түшкөндө кийизге ороп сергитти, жемин кысты, суусун маалдап берди; картайган денедеги майды эритип, ордуна жаадай тарамыш төшөдү. Кырк күн ушинтип өттү; кырк түндүн аягында кары аттын көзүндө эски бир от жанды — жылкы ичинде тулпар болгондун, чуркаганда жерге тийбегендин оту. Каныкей ал отту көргөндө аттын маңдайына маңдайын такады жана биринчи жолу, он эки жылдан бери биринчи жолу, ичинен бир үмүт кушу пыр этип учту.

✦ ✦ ✦

Чабыш күнү жакындаганда Каныкей сандыктардын оозун ачты. Манастан калган аманаттар он эки жылдан бери кийизге оролуу жаткан; бирден чыгарды, бирден өптү, бирден курчанды. Кайыптан табылган Зулпукор кылыч белине келди, ок өтпөс суп чепкен жонуна келди, көктөн түшкөн Боз кисе колтугуна келди. Алмамбеттин Сыр бараң мылтыгын учкашка байлады, сыр найзаны колуна алды, көк туулганы башына кийди. Күзгүгө эмес, көлөкөсүнө карады: көлөкө — эрдин көлөкөсү эле.

Токсон бештеги Чыйырдынын төшөгүнө барып, колунан өптү.

— Эне, — деди, — акыңды кечир. Уулуңдун атын чабышка мен чабам, уулуңдун аманатын мен көтөрөм.

Чыйырды куу колдорун келининин башына койду.

— Бара гой, Каныкей, — деди. — Сүтүм сага адал болсун. Манастын арбагы алдыңда жүрсүн, Кыдыр жолдошуң болсун. Сен келин эмес, бул очоктун түркүгүсүң; түркүк ийилсе үй кулайт, сен ийилбе.

Каныкей эр кейпинде Бухарага киргенде майдан толуп ташты. Эл көк туулганын астындагы жүздү, суп чепкендин ичиндеги турушту көргөндө толкуду; карылар бири-бирин түрттү, кимиси колун оозуна алды.

— Манас! — деп шыбырады бирөө. — Манас хан тирилиптир!

— Бас үнүңдү, — дешти, — өлгөн тирилчү беле?

Бирок калтырак жайылды; ат үстүндөгү караан майдандан өткөндө миңдеген көз артынан карады жана миңдеген жүрөк бир ирмемге Таласты эстеди. Бирок шаардын ушакчы оозу тынч турган жок. Көлөкөлөр таанылды, көшөгөлөр ачылды; базарда, мончодо, эшик алдында сөз сөзгө уланды:

— Уктуңарбы? Жесир катын жалгыз кары атын чаптырат имиш. Алты жүз күлүктүн ичине кырк жылдык Тайторуну кошот имиш. Күлбөгүлө, чын эле ошондой.

Сөз Темиркандын кулагына да жетти. Хан кызынын сарайына өзү келди; эшикте тоскон Каныкейдин колун кармап, жалынгандай сүйлөдү.

— Кызым, — деди, — ак жүзүмдү кара кылба. Атканамда төрт күлүк бар; башында Актулпар, төртөө тең желдин баласы. Төртөөнү тең алдыңа жаяйын: кааласаң кайсынысына мин, кайсынысы чыкса баш байге сеники болсун. Жалгыз ушул кары атты чаптырып, элдин тилине илинбе.

Каныкей атасынын колунан өптү, бирок башын ийген жок.

— Ата, — деди, — аман бол, бар бол. Бирок бул ат — чабыш аты эмес, ырым аты. Мен байгеге чаптырбайм, тагдырга чаптырам. «Жесир катын» дегизгендердин сөзү жүрөгүмө тоо болду; ал тоону же ушул ат эритет, же мен астында калам. Актулпар өзүңө буюрсун; менин атым — Тайтору.

Ал эми чабышты өзү уюштурду. Катчы Молдосанды чакыртты; Молдосан дөөтүн ачып, камыш калем жонуп, келген аттарды бирден дептерге жазды. Сегиз хандын күлүктөрү жазылды, бектердин, баатырлардын, байлардын аттары жазылды; дептердин аягында сан так алты жүз кырк үчкө жетти. Алты жүз кырк үч күлүктүн ичинде бир гана кары ат бар эле жана бүт Бухара ага күлүп жатты.

Аттарды коё берер жерге айдап барчу адам — Эшен карыя эле. Каныкей аны оолак жерге чакырып, алдына жолдун ар бир кайрылышын төшөгөндөй сөз төшөдү:

— Ук, аксакал. Аттарды Кара-Деңиздеги коё берер жерден агытасың. Жол Ак-Чийдин суусуз чөлүнөн өтөт; андан Ит-Өлөргө жетет — аты айтып тургандай, ал жерде ит өлөт, адам эси ооп жыгылат. Сууну мына бул жерден табасың, көлөкөнү мына бул жерден; аттарды тиги дөңдөн ашырасың, тиги кумдан сактайсың. Дагы мага ант ич: амалдансаң, биринин атын кармап, биринин атын коё берсең — башыңды алам. Ак сакалыңа карабайм, ант ич.

Эшен карыя коркконунан кубарып, ант ичти:

— Нан урсун, туз тутсун; амалдансам башым сеники болсун.

Ошол ортодо ушактын уусу башка бир очокко тамып жаткан. Ысмайыл базарда эмнени укса, баарын жүрөгүнө түйгөн; «жесир катын» деген сөз анын да намысына тийген; үйгө камалып ичти, ичкен сайын карайды. Бир кечте он эки жашар Семетейди

жанына чакырды. Бала келип, тизесинин жанына отурду; өз энесин эже билген, тегин билбеген бала.

— Уулум, — деди Ысмайыл, — сага бир буйругум бар, эр болсоң аткарасың. Эжең Каныкей кары атын алты жүз күлүктүн ичине кошту; элдин тилине илиндик, ааламга күлкү болдук. Чабыш күнү жигиттериң менен жол үстүн торо. Тайтору алдыга чыкса — мейли. Бирок артта калса, үйүрдүн куйругунда келсе — эжеңди жолдон карма да, курмандык муундагандай муундап сал. Намысыбыз кан менен жуулар күн — ошол күн.

Семетей башын көтөрүп карады; ичинде бир нерсе сыздады, бирок атын таба албады. Эжесинин жүзү көз алдына келди: ага жемиш сунган кол, ысыгы көтөрүлгөндө чекесине конгон алакан, алыстан-алыс үстүнөн үзүлгөн караш. Муундоо — ошол аялдыбы? Бирок буйрук — буйрук, ата сөзү — ата сөзү; бала унчукпады, үн каткан жок, чыгып кетти. Ал түнү уктай алган жок; эмнеге уктай албаганын да билген жок. Жаткан жеринен шыпты карады; шыпта эч көрбөгөн карлуу тоолор пайда болуп, кайра өчүп жатты.

✦ ✦ ✦

Чабыш күнү таң ата электе Кара-Деңиздин жээгинде алты жүз кырк үч күлүк кишенеди; Эшен карыя колун көтөрдү, түшүрдү — жер менен көк чаң болду. Аттар Ак-Чийдин суусуз чөлүнө кирди; Ит-Өлөрдүн ысык кумдары туяк дабыштарын жутту.

Бухара тарапта, бийик бир дөбөнүн башында Каныкей жалгыз турду. Колунда Бакай алтымыш орустан алып Манаска тартуулаган, Бөлөкбай жети жыл иштеткен чоң дүрбү бар эле. Каныкей дүрбүнү төшүнө басып ант ичти:

— Алты жолу карайм. Алты караганда тең Тайтору көрүнбөсө, Актинте канжарды боорума саям. Же ат келет, же жан кетет.

Биринчи ирет карады: чаң көрдү, чаңдан башка эч нерсе көргөн жок. Экинчи ирет карады: алдыңкы аттарды көрдү, Актулпардын ак жалын көрдү; Тайторуну көргөн жок. Үчүнчү ирет карады: үйүрдүн ортосун көрдү, куйругун көрдү; жүрөгү кысылды, тизелери бошогонсуду. Актинтенин сабы алаканынын ичинде терделди. — Үч кароо калды, — деди өзүнчө; үнү өз кулагына жат угулду. — Эй көчүп кеткен ханым,

катының элем, жолдошуң элем; уулуңду он эки жыл элдин эшигинде өстүрдүм. Бүгүн мени жерде калтырба.

Төртүнчү караганда чаңдын ичинен бир карaанды даана көрдү: үч жүзүнчүлүктөн сүзүлүп чыгып келе жатат, мойну созулуп, картайган денеси жашаргансып келе жатат. Каныкейдин көзү өлүү көзгө көрүнбөстү да көрдү. Тайтору жалгыз эмес эле. Сараланын үстүндө Алмамбет жетип алып, атты оң жанынан тартып бара жаткан; Көкаланын үстүндө Чубак сол жанында эле. Эр Сыргак арттан канаттандырып, Ажыбай менен Бакай жол ачып бара жатышты. Ал эми эң алдыда, чаңдан бүткөн тулпардын үстүндө, көк туулгалуу бир караан кылчая карап жаткан:

— Аяшымдын аты, — деп жаткан Манастын өз арбагы, — аяшымдын аты артта калбасын!

Шейит чоролордун арбактары атты тарткан сайын Тайтору ачылды; элүүнчүлүккө келди, кыркынчылыкка келди, онунчулукка келди. Бирок алдыда Актулпар бар эле, желдин баласы Актулпар; араны такыр берип койбой жатты.

Ошондо Каныкей учкаштан Сыр бараңды чечти. Он эки жыл атылбай, дат баскан мылтыкты канча күндөн бери эгеп тазалаган, майлаган; эми оозуна кургак дары салып, асманга багыттап, машаасын тартты. Асман айрылгандай болду; Бухара түзү дүңгүрөдү.

Тайтору бул үндү билчү. Кошой Билерикти куткарган казатта ушул үндүн астында чапкан; бул үн ага жемдей, суудай, камчыдай эле. Биринчи дүңгүрөктө октой алдыга атырылды, экинчисинде арага кирди, үчүнчүсүндө Актулпардын капталына жетти. Каныкей аткан сайын ат ачылды; төртүнчү дүңгүрөктө алтымыш асый Тайтору Темиркандын жел баласын артта калтырып, алдыга чыкты.

Так ошол маалда жол үстүн тороп күтүп жаткан Семетейге бир абал болду. Кийин айтышмак: ошол саатта Кыдыр баланын ийнине колун тийгизген. Тийгизди да, он эки жылдан бери тилине кирбеген сөздөр кайнаган булактай ичинен көтөрүлдү: Манас — ким Манас? Талас — кайсы Талас? Кыргыз — не Кыргыз? Эне — ким эне? Сөздөр келди, маанилери келген жок; бирок баланын көкүрөгү кеңиди, көзү алысты көрдү, жүрөгү добулбастай сого баштады. Жанындагы балбандарга бурулду; Ысмайылдын кандуу буйругу тилинин учуна келди да, ошол жерден өлдү.

— Жигиттер, — деди Семетей, — мен силерге башка ант сунуштайм. Атамдын буйругун билесиңер; мен ал буйрукту аткарбайм. Аял мууздоо эр иши эмес; анын

үстүнө чабышка ат кошкон жүрөктүү аялды. Ак буудай алып келгиле, Калам Шариф алып келгиле. Антыбыз мындай болсун: Тайтору көрүнсө алдына түшөбүз, «Манас!» деп ураан чакырып, атты Бухарага чейин айдайбыз; байгеден бир тыйын албайбыз. Ким бул антка кирбесе — арабыздан чыксын.

Балбандар бири-бирин караршты; баланын көзүндөгү отту караршты — кирбегени болгон жок. Ак буудайды чайнашты, Калам Шарифке колун басышты, ант ичишти.

Көп өтпөй көкжээкте чаң көрүндү. Чаңдын ичинен адегенде бир баш созулду, анан бир моюн, анан картайган, бирок канаттанган бир дене: алты жүз кырк үч күлүктүн эң алдында Тайтору келе жаткан; Актулпар анын артында, үйүр андан да артта эле. Семетей жардан ылдый бир айкырык менен түштү:

— Манас!

Айкырык өрөөнгө урунду, өрөөндөн түзгө жайылды. Бала Тайторунун чылбырын кагып алды, атынын капталына камчы уруп, Бухараны көздөй айдады; алтымыш балбан артына түштү, баары бир ооздон чакырышты:

— Манас! Манас!

Түз укту, түздөгү орокчу орогун асманга көтөрүп кошулду; эгин калды, кырман калды. Тоо укту, тоодогу койчу чоорун таштап өкүрдү; үйүр өзү тарап кетти, эч ким кылчайган жок. Кербен токтоду, тегирмен токтоду; суу башындагы аялдар, чеп үстүндөгү күзөтчүлөр, медреседеги шакирттер — бүт аалам бир гана ураан менен чайпалды: Манас! Манас! Көчүп кеткен хан тирилип, Ала-Тоодон түшүп, Бухара түзүнө ат салгандай эле. Кары кыргыз качкындары жол боюнда ыйлашты; кимдин оозунан чыкканын эч ким билбеген бир сөз айланды: жетим чоңойду, тукуму ойгонуп келатат.

Дөбөнүн башындагы Каныкей уулу аттын чылбырын кагып алганын көргөндө дүрбүнү түшүрдү. Алтынчы кароонун кереги калган жок. Актинтени кынына салды, жүзүн асманга бурду; күлгөн да жок, ыйлаган да жок — экөөнү тең бирге кылды. Анан атынын башын буруп, эч кимге көрүнбөй, келгениндей тынч, сарайына кайтты. Ырым түшкөн эле; калганы уулунуку эле.

Майданда байге тоодой үйүлдү: миң кара төө, миң бээ, жети үй толо казына. Темиркандын вазирлери Семетейди алдыга тартышты: ал, сеники, аттын ээсинин атынан сен алдың. Семетей үймөккө бир карап койду да, балбандарына бурулду.

— Антыбыз кандай эле? — деди. — Бир тыйын албайт элек. Төөлөрдү мындан бөл, бээлерди мындан; казынаны ортого төк. Ар ким эмгегине жараша алсын, мен жарты тыйын албайм.

Ошентип кылды да: миң кара төөнү, миң бээни, жети үй толо казынаны акыркы чылбыр кесиндисине чейин бөлүп берди; өзүнө бир камчы сап да калтырган жок. Үлүшүн алган балбандар адегенде ишенишпеди, анан баланын алдына чөгөлөштү; эң карысы ак кирген мурутун сылап, жанындагыга эңкейди: — Мен бул колду бир жерден билем, — деди. — Бул кол — Таласта кырк чорого журт үлөштүргөн колдун тукуму; ант ичпесем да ичкендей болуп турам. Муну көргөн сегиз хан бири-бирин карады; он эки жашар баланын колу мынча ачык, көзү мынча ток болсо, ал кол эртең эмнени кармабайт, ал көз эмнеге тойбойт? Коркуу аралаш суктануу менен чечим чыгарышты — же чыгарылган чечимди таап алышты: баланы алтын таажы менен такка чыгарып, ташкын сууну көрүнөө нукка байлоо. Сегиз хан сегиз жактан кармап, Семетейге алтын таажы кийгизишти, алтын такка отургузушту. Добулбастар кагылды, жар салынды: он эки жашар жетим Бухарага хан болду. Темиркан үч күн, үч түн той берди жана тойдун ортосунда ордунан туруп, бүт конокторго жарыялады: бул бала — уулум Ысмайылдын уулу, менин өз неберем.

Той дегени күрөшсүз болмок беле. Майданга кокондук Төөбалбан чыкты: төөдөй адам, мойну буканын мойну, алаканы күрөктөй. Бухаранын Акбалбаны менен кармашты; бир күн кармашты, эки күн кармашты, үч күн үч түн кармашты. Алтынчы күндүн аягында Төөбалбан Акбалбанды көтөрүп жерге чапты; жер онтоду, Бухаранын жүзү жер каратылды. Кокондук жеңгени менен токтолгон жок; ортого коюлган байгелерди кучактап-кучактап талады, анын үстүнө майданда керилип мактанды:

— Бухарада эр жок бекен? Болсо чыксын!

Алтын тактагы Семетейдин көзү караңгылады. Таажысын башынан жулуп ыргытты, чапанын сыйрып таштап, майданга басты. Ысмайыл чуркап жолун тосту:

— Уулум, токто! Баласың, эзилесиң; шаарды эки ирет маскара кылба!

Семетей токтогон жок. Жолун тоскон Ысмайылды — атам деп билген адамын — бир ийин уруу менен дөңгөчтөй кулатып, майданга кирди. Төөбалбан баланы көрүп күлдү; күлкүсү жарымында үзүлдү. Семетей балбандын сунулган билегин эки колу менен кармап кысты; сөөктөр кагаздай эзилди. Төөбалбан өкүрүп чөктү; бала чөккөндү коё берген жок, колун ийининен, түп-тамырынан жулуп алды. Кокондук балбан ошол жерде, майдандын ортосунда жан берди. Майдан таш катты; не бир кол

чабуу, не бир дем. Жалгыз Семетейдин өз деми угулду, дагы жерге түшкөн колдун док эткен үнү.

✦ ✦ ✦

Ал түнү сегиз хан бир чатырга камалды; кымыз ичишпеди, уйку укташпады, шыбырап сүйлөштү. Эң карысы сөз баштады:

— Баланы көрдүңөрбү? Он экисинде төөнү жыккан он бешинде бизди жыгат. Бүгүн алдыбызда такка чыгардык; эртең тагыбызга чыгат. Бул от кичинесинде өчүрүлбөсө, баарыбыздын журтубузду жалмайт.

— Туура, — деди дагы бири, — бирок ачык кол көтөргөндүн колу куурайт; Темиркан небересин бербейт, эл баланы коргойт. Амал керек, той тонундагы амал.

Кара амалды ошол жерден курушту: баланы ак өйлүү күйөө бала деп Маргаланга куда түшүрмөк, кыз үйүндө курулган тойдо күптөгү бозого уу кошмок, Семетей мас болуп жыгылганда башын кесмек; кесилген башты болсо Таласка, Абыке менен Көбөшкө сүйүнчү деп жеткирип, эки арамдан сыйлык алмак болушту. Эртеси бал тилдүү чечендерин Темирканга жиберишти. Чечендер ийилди, төгүлдү:

— Ханым, дөөлөттүү неберене Маргаландан үрдөй бир кыз таптык; теги улуу, сепи оор. Ак өйлүү күйөө бала болсун, эки журт кудалык менен байлансын; тойду кыз үйүндө куралы, нарк ушул.

Ак көңүл Темиркан сөздүн жылтырагына алданып, астындагы уусун көргөн жок; сакалын сылап, ыразылыгын берди. Күнү да белгиленди, кудалык боолору камдала баштады. Митайымдык бозо күптүн түбүндө сабыр менен күтүп жаткан.

Чечендер кайтып сүйүнчү айтканда сегиз хан аягын көтөрүштү, бирок ичинен бири — эң жашы, көзү эң ачыгы — аягын жарым жолдо токтотту:

— Бир нерсени эсептеген жоксуңар, — деди. — Чабыш күнү ураан уктуңарбы? Манас дешти. Алты жүз кырк үч аттын чаңынын ичинде өлгөн хандын аты тирилди. Аты тирилгендин тукуму да тирилет. Шашылгыла; бозо ачыганча бул иш бүтсүн.

Чатырга бир суук түштү; эч ким жооп берген жок, баары түшүндү.

Ошол күндөрү башка бир сарайда, он эки жылдан бери төшөгүнөн тура албаган токсон беш жаштагы Чыйырды түн ичинде самырап сүйлөй турган болгон. Бир таңда Каныкейдин колун кармап, куу манжалары менен кысты:

— Келиним, — деди, — көзүмдүн нуру өчүп баратат, кулагымда даты гана калды. Чабышта ураан уктум: Манас дешти. Бир жолу, бир гана ирмемге неберемдин жүзүн көрөйүн; Манасымдын жытын искейин да, анан өлөйүн. Ушул тилегимди жерде калтырба.

Каныкей кайненесинин колун жүзүнө басты да, чыгып кетти. Эртеси таңда Семетейдин куш салганы чыкканын угуп калды; ала шумкарын колуна кондуруп, эки атчан менен шаар дарбазасынан чыгып бара жаткан. Каныкей жолун тосту. Бала атын тартты, кабагын бүркөдү; алдындагы аялды эже деп билчү, анча жакшы да көрчү эмес — анткени бул аялдын жүзүн караган сайын ичинде аты белгисиз бир сыздоо ойгончу.

— Жол бер, эже, — деди. — Кушум туйлап турат, олжом качып баратат.

— Качпайт, кагылайын иним, — деди Каныкей. Үнүндөгү титиректи жеңип, жалынгандай сүйлөдү: — Бир тилегим бар, жерде калтырба. Үйүмдө токсон бештеги бир эне жатат; он эки жыл төшөктөн турган жок, эки көзү эки булак. Өлбөй туруп бир эр жигиттин жүзүн көргүсү келет; сен да журттун ханысың эми — хандык деген акысыз тилек аткаруу. Сарайыма кел, бир кесе кымызымды ич, ал эненин ак батасын ал; батасы кылычтан курч.

Семетей ичиндеги сыздоо менен кыска күрөшүп алды; анан шумкарын атчысына берип, атынын башын бурду. Каныкей уулун темир дарбазалуу ак сарайына киргизди. Ичкериде жетимиш түрдүү тамак жайылган: бал, каймак, курут, тандыр эттери, тоодой боорсок; кымыз күмүш кеселерде көбүрүп турат. Бала жеди, ичти, жумшарды. Каныкей маңдайына отуруп сөз баштады — өзүнөн эмес, алыстан.

— Сага бир икая айтып берейин, кагылайын, — деди. — Илгери кыргыз элинде Кардыгач деген бир айым өтүптүр, дагы кыз Сайкал деген эр жүрөк кыз. Калмактын Коңурбайы журтка каптаганда эркектер кырылып, майдан ээн калыптыр. Кардыгач чачын бөркүнүн ичине түйүптүр, Сайкал соотун курчаныптыр; эки аял Коңурбайдын алдыңкы тобун өткөөлдүн оозунан тосуптур. Үч күн, үч түн салгылашыптыр; Сайкалдын найзасы Коңурбайдын калканын тешип, качырыптыр дешет. Кийин ыр чыгарышыптыр: эр деген — жүрөктүн иши, сакалдын иши эмес деп.

Семетей уккан сайын ичиндеги добулбас кайра сого баштады; Коңурбай деген атты биринчи угушу, бирок атты укканда тиштери кычырап, колдору муштум болду.

— Анан эмне болду, эже? — деп сурады. — Ал элдин эрлери такыр кырылып бүттүбү? Журту кимге калды?

— Журту турат, — деди Каныкей акырын. — Талас дешет, суусу бал, чөбү каймак; Ала-Тоо дешет, кары күмүш. Бир күнү, ким билет, жолуң түшөр.

— Талас... — деди Семетей. Сөздү оозунда айландырып, даамын татты. — Кызык. Бул атты эч уккан эмесмин, бирок кайдандыр билгендей болом. Каныкей муну көрдү да, жүрөгү кубаныч менен коркунучка бирдей толду; кайра сөзгө кирген жок, туруп, ички бөлмөнүн көшөгөсүн ачты.

— Кел, — деди, — сени бир эне менен тааныштырайын. Эне, мына сага айтып жүргөн жигитим — кичи кудаң эсептелет, өөп-жыттагын.

Төшөктөгү Чыйырды өйдө болууга далбастады; он эки жыл турбаган дене эки бүктөлсө да тикеленди. Куу колдору абаны сыйпалап, баланын жүзүн тапты; чекесин, кашын, ээгин бирден аралады. Анан кары эне баланын жытын искеди да, көкүрөгүнөн муунган өксүк үзүлүп чыкты.

— Жыты... — деди. — Жыты — ошонун жыты...

— Энебиз карыган, кагылайын, — деди Каныкей шашыла, — өлгөн уулун ар жигиттен табат. Сен капа болбо; жүр, сага бир нерсе көрсөтөм.

Сандык бөлмөгө өтүштү. Каныкей капкакты ачты, кийиздерди чечти да, аманаттарды бирден чыгарды. Адегенде суусар бөрктү алып, баланын башына кийгизди. Анан суп чепкенди кармады: ок өтпөс чепкенди, так жети жыл түнү бою тиштеп жумшарткан, ар илмегине ант менен көз жашы токулган чепкенди. Семетейдин ийнине жапты; чепкен ченеп тиккендей куп келди. Кандагайды кийгизди; такасы алтын, жакут чөгөрүлгөн сагры өтүктү бутуна тартты.

— Булар, — деди Каныкей, — бир кезде бир улуу эрдин жонун, башын, бутун көтөргөн. Сага жарашабы деп кызыктым; айып этпе, кагылайын.

Семетей күзгүнүн маңдайына турду — бөлмөдө бир нерсе өзгөрдү. Кийин Каныкей эч кимге айтпаганын өзүнө өзү айтмак: ошол ирмемде чепкендин ийнине бир арбак конду; баланын мойну жоонойгонсуду, карашы оордоду, турушуна тоо отурду. Күзгүдөгү сүрөт он эки жашар баланын сүрөтү эмес эле; көк туулгасы кем, Аккуласы кем, кырк чоросу кем Манас хандын так өзү эле. Чыйырды төшөгүнөн муну

көрсө керек, жүзүн жаздыкка басып, үнсүз ыйлады. Семетей күзгүдөн өзүн карады, өзүнө өзү жат болду; көкүрөгүндө тиги белгисиз сөздөр кайра кыймылдады: Манас. Талас. Эне.

— Эже, — деди каргылданган үн менен, — бул кийимдердин ээси ким эле?

Каныкейдин тили таңдайына жабышты. Сөз, он эки жылдык сөз, тиштеринин артына чейин келди; ошол жерде токтоду. Убагы боло элек эле. Сегиз хандын митайымдыгы эшикте, Маргалаң жолу — тузак, бир жаңылыш сөз жетимдин башын жемек. Жутунду да, жылмайды:

— Эскилердин иши, кагылайын. Азыр сураба; убагы келгенде бул сандык да тилге кирет, мен да.

Семетей аманаттарды чечейин деди; колу барган жок. Чепкен жонунан чыккысы келбегендей, өтүк бутунан кеткиси келбегендей эле. Акыры ошол бойдон, ошол кийим менен атына минди; шаар дарбазасынан кирип келе жатканда көргөндөр жол боюна тизилип, тынч калышты, кимиси эрксизден ийилди. Бала хан ал түнү сарайында уктай алган жок; түшүндө аты белгисиз карлуу тоолорду көрдү, тоолордун артынан бир көлдүн көгүн, көл жээгинде жүзү даана эмес ак сакал бир эрди. Эр колу менен алысты, күн батышты көрсөтүп жаткан.

Так ошол маалда Каныкей сарайынын үстүндө жалгыз турган; жүзү Талас тарапка бурулган. Маргалаңдан кудалардын жолго чыкканын кечтен бери уккан; бозо күптүн түбүндөгү ууну али билчү эмес, бирок жүрөгү бир нерсени сезип, кабыргасына согуп жаткан. Жылдыздарды карап, ант ичкендей шыбырады:

— Он эки жыл күттүм, дагы бир түн күтөйүн. Бирок эми убакыт тарып баратат, Манас. Же бул түнү сырды мен ачам, же эртеңки түнү сыр бизди буунтат.

Ошентип ошол узун түн Бухаранын үстүнө сыноодой түштү.

15-БӨЛҮМ

Тектин сыры жана Каныкейдин узак түнү

— ❖ —

Ал жылы Бухаранын үстүнө күз эрте түшкөн эле; сарайдын көлмөлөрүнө терек жалбырактары төгүлүп, чептин түбүндө кербен коңгуроолору күңгүрт кагылып турду. Он эки жашар бала өз атын билем деп ойлочу, тегин билчү эмес. Аны Семетей дешчү; Темиркандын небереси дешчү; энесиз өскөн, атадан ажыраган хан жетими дешчү. Бирок баланын билеги жашынан ашып түшкөн; күрөшкө түшсө Бухаранын жигиттери чалкасынан кетчү, жаа тартса учкан каздын көзүнөн урчу. Сарай молдолору бири-бирине шыбырашчу: бул балада бир башкачалык бар дешчү; суусун башка булактан ичкен, ылайы башка топурактан жуурулган. Кимдин булагы, кимдин топурагы — аны сураган жан жок эле; сурагандын тили кескиленчү. Жанында дайыма бир аял жүрчү — жүзү салабаттуу, сөзү ченемдүү, көзүнүн түбүндө тынбаган көлөкө көтөргөн аял; бала аны эже дечү. Эже дегени өз энеси Каныкей эле; бирок парда али айрыла элек, сыр али таш астында жаткан.

Ошол таңда Каныкей баланы эрте ойготту. Колунда эски бир кур бар эле; боз түстүү, зер саймасы өңүп калган, бирок кармаган адамдын алаканын жылыткан кур. Аны баланын белине үч жолу орады, үч жолу түйдү, үч жолу ичинен дуба окуду.

— Бул Боз кисе, — деди. — Мекеге жакын жердеги бир дербиштен калган; дербиш өзү да аны асмандан түшкөн деп билчү. Кимге курчалса, ага ок өтпөйт, кимге курчалса, анын жолу ачык болот. Бүгүн Бухаранын базарына түшөсүң; бирок кулагыңды ач, сөзүмдү жүрөгүңө жаз. Кокондун, Алты-Шаардын, Анжиян менен Маргалаңдын сарттары сага түйүн салышыптыр. Он үч күндүн ичинде сени ак үйлүү конок деп алдап, барымтага алышат, уулуу бозо менен сыйлап, кайра күн жүзүн көрсөтүшпөйт. Бергенин ичпе, көрсөткөн жерине отурба. Кушбегинин адамдары бал тилдүү болот, бал тилдин астында уу болот.

— Эже, — деди бала, — мен кимдин кимисимин, сарт мага түйүн салгыдай?

Каныкейдин жүзүнөн бир булут өттү; өттү да кетти, ордуна кайра ошол таш токтоолук отурду.

— Сен хандын небересисиң, — деди. — Калганын сураба. Бар, аман бар, эсен кайт.

Бала атына минип, талаага чыкты. Жол узун, күн жылуу эле. Бир дөбөнүн артында, жолдун так ортосунда, көк өгүз минген бир абышка туруптур. Токсонго келгендей көрүнөт; сакалы төшүнө түшкөн, чепкени көк, көздөрү баланын көзүндөй тунук. Өгүз былк этпейт, абышка жылмайып турат.

— Жол сурайсыңбы, жигит, же жолдун чынын сурайсыңбы?

— Экөөнү тең берген бар болсо, экөөнү тең сурайм, — деди Семетей.

Абышка көк чепкенин чечип, баланын ийнине жапты; алаканын баланын башына коюп, узун дуба окуду. Анан бармагын көтөрдү, асманга эмес, өткөнгө карай санады:

— Ук. Бөйөн хандан Каракан туулду, Каракандын белинен келе-келе Жакып келди, Жакыптан бир арстан туулду — аты Манас. Калганын жол айтат сага, көмүр айтат сага, эне айтат сага. Бар эми, арстандын бөлтүрүгү; бөрүдөн туулган бөрү болот.

Семетей кайрылып бир нерсе сурайын дегиче — не көк өгүз бар, не абышка. Талаанын ортосунда жалгыз шамал калды, дагы бир — кайдан келгени белгисиз гүл жыты мурдуна урунду. Кийин билгендер билди: көк өгүздүү дербиш — тарыгандын жолдошу Кыдыр эле, Кызырдын дал өзү эле.

Бухарада иштер Каныкей айткандай түйүлгөн экен. Кушбегинин конушунда дасторкондор жайылып, ак үйдүн босогосуна килемдер төшөлүп, бозо күптөрү катар тизилиптир; күптөрдүн түбүндө уу бар эле, күлкүлөрдүн түбүндө бычак. Семетей босогодон кирди, дасторконго отурган жок. Көзү дубалда илинген эки нерсеге урунду: Темирканга белекке келген Акбараң мылтык менен кыны зер чалган зулпукор. Бала бир умтулушта экөөнү тең шыпырып алды; алары менен эшикти ээледи.

— Коноктук ушул болсо, — деди, — мен да коноктугумду көрсөтөйүн.

Алтымыш балбандын үстүнө жүрдү; алтымышы тең сарттын тандамал балбандары эле, ар бири төөнү кармап чөгөрчү, колдору эмендин бутагындай түйүн-түйүн. Биринчи келгени зулпукордун жалынын көрдү, көрө албай кетти; экинчиси Акбараңдын түтүнүнө аралашты. Үчүнчү, бешинчи, онунчу дегенде короо тарыды, чуу чоңойду; кими тамдан секирди, кими босогодо үймө-үй жыгылды. Он эки жашар бала короонун ортосунда күндөй айланып жүрдү; ким караса, көзү уялды. Алтымышы тең жерде калды. Акбараң күркүрөдү, зулпукор чагылгандай түшүп-көтөрүлдү; ак үйдүн устундары солкулдады, бозо күптөрү кулады, уулуу ичимдик топуракка төгүлдү да топурактын өзү көөп көбүрдү. Кушбегинин түйүнү чечилип, тузагы өз башына түшкөн эле. Семетей кайра тартаарда сексен качырга олжо жүктөттү, баарын алып келип, эже деген аялдын аягынын алдына төктү.

— Ал, эже, — деди, — сенин дубаң болбосо, мен бүгүн күптөгү ууну ичмекмин.

Каныкей олжого караган жок; баланын жүзүнө карады, узакка карады, бир нерсе дей тургансып, деген жок. Бирок тагдыр айтарын көмүрчүнүн тилине эчак жазып койгон.

Бухаранын чыгышында Күл-Токой деген токой бар эле; кирүүгө тыюу салынган, аты оозго алынбаган токой. Семетей бир күнү аң уулап жүргөндө алдына бир куш түштү; кыргоолбу, башкабы — жүнү күн тийген сайын жети түскө кубулуп турат. Куш качты, бала кууду; куш сызды, бала кирди; бир караса — тыюу токойдун так киндигинде, ыштуу очоктун жанында туруптур. Куш Кызыр беле, кыргоол беле — аны бир Теңир билет; бирок баланы жеткире турган жерине жеткирген эле.

Токойдун ичи күүгүм; абада күйгөн дүмүр жыты, ыш жыты, дагы эски жараттардын жыты бар эле. Очоктун жанында жалгыз көздүү бир адам отурат; жүзү ыш, колдору чор, далысы бүкүр. Аны Сары Таз дешчү; Көлөй хандын өз иниси эле, Бухара хандыгы үчүн жети жыл салгылашып жеңилген, ошол күндөн ушул күнгө

Темирканга айына сексен төө жүк көмүр төлөгөн арман-муңдуу жан. Семетейди көргөндө жалгыз көзү чоңоюп, тили байланып, далысын салды.

— Кимсиң? — деди Семетей. — Бул тыюу жерде эмне издейсиң?

Сары Таз унчукпады. Дагы сурады — дагы унчукпады. Үчүнчүсүндө баланын сабыры ташыды, камчысы көтөрүлдү; камчы далыга тийгенде абышканын тилиндеги мөөр чечилди. Бой түзөдү, жалгыз көзүн балага кадап, сөзүн таштай ыргытып, жараатын төккөндөй кыйкырды:

— Ур, хан жетими, ур! Өз тегин билбегенге камчы да аз! Атаң — Манас, кагандардын каганы Манас! Эже дегениң Каныкей — өз энең! Журтуң — Талас, Ала-Тоонун койнундагы Талас! Айттырган жарың — Акун хандын кызы Айчүрөк! Сен Бухарада бирөөнүн босогосунда өсүп жүргөндө Таласта атаң көрүндө тынч жата албай калды!

Семетейге чагылган тийсе да мынчалык тийбес эле. Камчы колунан түштү, дүйнө көз алдында тегеренди. Атына кантип мингенин билбеди; Бухара жолуна түшкөндө оозунан эки гана сөз кетип жатты — эки сөз, баланын бүт өмүрүн экиге бөлгөн эки сөз:

— Манас! Талас! Манас! Талас!

Темиркан небереси кайтты дегенди укканда той түздүрдү; жүз кыз, жүз келинди утурлатты, жолдорго жибек төшөттү. Семетей жүз кызга да, жүз келинге да жүз бербеди; жибекти баспады, эч ким менен сүйлөшпөдү. Кароол мунарасынын түбүнө барды, Акканкы ээрин жаздык кылды, жүзүн кыбылага буруп, жатты. Бир күн жатты, үч күн жатты, он эки күн жатты; жебеди, ичпеди, ооз ачпады. Темиркан келип жалынды, Алтынай эне келип ыйлады; бала таш болуп катып калган. Мунаранын көлөкөсү эртең менен кыскарып, кечинде узарып, баланын үстүнөн күн саатындай өтүп турду. Сарай эли алыстан карап шыбырашты: бирине жин тийгендей, бирине көз тийгендей. Эмне тийгенин бир Каныкей билчү; бирок Каныкейдин буту ага карай баспай койду, анткени эне жүрөгү билчү: ошол таштын түбүнө баруу — он эки жылдык антын бузуу дегендик эле.

Он экинчи күнү ал жерден Кишимжан өттү; таарынычтуу аял эле, тили ачуу.

— Жат, — деди, — жат, хан жетими! Атасы Таласта жаткандын өзү Бухарада жатат да!

Анын артынан Көлөй хан келди; ачык айтма киши эле, сөздү ийип-бүкчү эмес:

— Иним Сары Таз сага жалган айтпаптыр, — деди. — Сен Манастын уулусуң. Муну бул жерде баары билет, бир өзүң билчү эмессиң.

Семетей ошондо ордунан турду. Он эки күндүн ачкалыгы буттарын калтыратып жатты; айбалтасын алып, ага таяна-таяна, кадам-кадам Каныкейдин үйүнө басты. Эшикти ачты, босогону кармады. Каныкей бурчка тартылды; тартылды, бирок качкан жок. Эне менен уул көз чарышты; он эки жылдык парда ошол жерде, ошол босогодо айрылды.

— Айт, — деди Семетей. — Сен кимсиң? Мен киммин? Бир жолу өз оозуңдан угайын.

Каныкейдин салабаттуу жүзү жибиди; таш жарылгандай жарылды, ичинен он эки жылдык кошок төгүлдү.

— Мен сенин эжең эмесмин, балам, мен сенин өз энеңмин! Атаң Манас эле; Ала-Тоонун арстаны, кыргыздын каганы Манас! Ал өлгөндө дүйнө башыбызга урады. Алты арам — Абыке менен Көбөш, Чыйбыт менен Кочкор, Адыбай менен Көлбай — атаңдын мүлкүн камчы менен ченеп бөлүштү; мен каршы турдум деп төшүмө урушту, ак сүтүмдүн үстүнө камчы көтөрүштү. Сени бешикте эле муунтмак болушкан, балам. Мен да бир кыш түнү сени койнума ороп, Бакай атаңдын катын койнума катып, ал берген эки жоргого минип, качтым. Сыр-Дайра тоңгон экен; муз бирде кармады, бирде сынды; мен ал сууну кырк эки жолу кечтим, кырк экисинде тең сени төшүмө кыса берип, өлөйүн дедим, өлө албадым. Атам Темирканга баш калкаладым; атыңды жашырдым, тегиңди жашырдым, сени элдин көзүнөн сактадым. Жашырсам, сенден корккондон эмес, сага кыя албагандан жашырдым!

Каныкей сөзүн бүткөндө колдорун жайды, алакандарын уулуна көрсөттү; ал алакандарда камчы издеринин, муз жарыктарынын, он эки жылдык унчукпастыктын жазуусу бар эле.

— Кааласаң ур, — деди. — Сени алдадым деп ур; бирок бил: алдашым — жашатыш үчүн эле. Эже дегениң сайын ичим канады; сен мени эже деген сайын мен ичимден балам дедим, эч ким уккан жок.

Семетей айбалтасын жерге койду. Тизелери бошоду; он эки күндүн ачкалыгынанбы, он эки жылдын жетимдигиненби — билинбейт, эненин тизесине жыгылды. Эне уулдун башын кучагына алды; он эки жыл кечиккен бешик ырын кошоктун обону менен, үнү пас, жүрөгү бийик окуду. Ал түнү Бухара сарайында эки

жан таңга чейин ыйлады: бири — энесин тапкан жетим, бири — уулуна жеткен эне. Таңга маал бала уктады; түшүндө ак сакалдуу, айбаттуу бир эрди көрдү — боз аттын жанында туруп, эч нерсе дебей жылмайып турат. Ойгонгондо жаздыгы суу эле, жүрөгүндө атын ошол күнү үйрөнгөн бир сыздоо бар эле: ата сыздоосу.

✦ ✦ ✦

Эртеси Семетейдин көзү эми Бухараны да, Темиркандын сарайын да көрбөй калды. Тилинде бир гана сөз:

— Атамдын мүрзөсүнө барам. Башында куран окуйм. Таласка кетем.

Темиркан адегенде макул болгон жок; небере али бала экенин, жол алыс, душман көп экенин санап-санап айтты. Бирок Алтынай эне болбоду; күйөөсүнүн алдына туруп, ак чачын көрсөттү:

— Арстандын бөлтүрүгүн козу деп байлай албайсың, — деди. — Байласаң, жибин да үзөт, сени да.

Ошол күнү Семетей чоң атасынын алдына чыкканда белинде Боз кисе, үстүндө сүлөөсүн ичик, башында кундуз бөрк бар эле. Темиркан небересин ошондой көргөндө тили байланды; бет алдында өлгөн Манас тирилип туруп калгандай. Кары хандын көзү жашылданды; буюрду — Актулпарды алып келишти: Каныкей бир кезде атасы менен түбөлүк араздашууну тобокелге салып сураган ошол ыйык күлүктүн тукумунан — жалдуу, соорулуу, көзү оттуу тулпар. Ок өтпөс Көк күпү чепкенин небересинин ийнине жапты, боз келте мылтыкты колуна берди.

— Аларды ал, — деди, — дагы жаныңа жүздөгөн тандамал аскер кошоюн; Талас жолунда сага эч ким тиш батыра албасын.

Семетей башын көтөрдү; он эки жаштын ийнинде кырк жаштын салмагы бар эле.

— Ыракмат, ата, — деди. — Атыңды алдым, чепкениңди кийдим, мылтыгыңды курчандым. Бирок аскериңди албайм. Өз кыргызымдын үстүнө сенин колуңду айдап барайынбы? Эл көзүнө журтуна жат черик алып барган — журтун алганы эмес, урганы барган болуп саналат. Мен согушка бара жаткан жокмун; атама куран окуй барам.

Темиркан кайра айтпады. Жаштуу көз менен небересин карады; ал көз караште сыймык да, коштошуу да бар эле.

Дарбазада Каныкей күтүп турган. Ыйлап жатты, бирок ыйлап туруп да акылы ирeттүү эле; эне жүрөгү жол картасына айланып, ар ташты, ар сууну, ар кечүүнү жаттап алган. Уулунун тизгинин кармап, кадам-кадам санады:

— Мындан чыксаң Ак-Чий талаасына түшөсүң; алты күн, алты түн жүрөсүң — суусу аз, жылдызы көп. Жетинчи күнү Күл-Токойго жетесиң; мен сени койнума катып качканда ошол токойдо эс алганмын, дарактары мени тааныйт. Андан ары Боз-Бөлтөктөн ашасың. Коконго такыр кайрылба, балам; сага ал жерде да уулуу бозо тузагын куруп коюшат, сарттын кеги узун болот. Коконду оң жагыңа таштап, Аман-Жол ашуусуна бет аласың. Ашуудан түшкөндө алдыңдан Сыр-Дайра чыгат; ал сууну мен кырк эки жолу кечкенмин, сен бир жолу кечесиң — суудан батаңды аяба. Андан кийин Чыйырчык өрөөнү, олуялардын мазары бар, кайрылып бир бата окуп кой. Салар өрөөндөрүнөн өтүп, Олуя-Атага жетесиң. Андан Жорго ашуусу, Жылгындуу, анан Кең-Кол... Кең-Колду көргөн Таласты көргөн дегендик, балам. Кең Талас алдыңа жайылат; атаңдын журту, сенин журтуң.

Бир дем алды да, уулунун колуна жармашты:

— Жолдо сени эки аманат күтөт. Бири — Кумайык; атаңдын ыйык тайганы. Аны Медиян чөлүнөн, Кум-Булактан табышкан; боз жорунун уясынан түшкөн сокур күчүк эле, итпи-кушпу эч ким билчү эмес. Атаң бул ыйык күчүктү күнөөсүз аял өстүрсүн деп, сексен төө жүк алтын берип мени сураган; мен ал кезде он төрттөгү кыз элем. Сокур күчүктү тилим менен эмизген менмин, балам; оозумдан наар, тилимден сүт бердим. Бир ор каздырып, күчүктү ичине салып, башына кырк жаачы койдум; түндө бөрү келди, күндүз куш келди, кырк жебе кыркын тең кайтарды. Кумайык өстү; кулагы тик, төшү жазы, көзү от тайган болду — жети күндүк издин жытын алат, качкан кийикти көлөкөсүнөн кармайт. Кумайык он эки жылдан бери күн санайт; сенин келер жылыңды билет, жол үстүндө сени күтөт. Экинчиси — Акшумкар; атаңдын шумкары. Атаң өлгөндө алтын боосун үзүп учуп кеткен; беш жыл Кудус менен Багдадды кыдырды, жети жыл Меке менен Мединаны. Он экинчи жылы кайтты; азыр Чатыр-Көлдүн үстүндө бир куу менен уя салган. Аны балапаны менен ал, жем баштыгыңда ташы; атаңдан сага калган канаттуу мурас ошол.

Каныкей токтоду. Айтар сөзү тамагында таштай туруп калган; жутунду, ташты чыгарды:

— Эми сага эң оор сырымды берем, балам. Атаң кантип өлдү, кайда жатат — аны бир мен билем, бир Теңир билет. Бээжинге чоң казат болгон; кайтар жолдо, Чаткалда,

атаң дигер намазына турган. Намазда киши атылбайт; бирок Коңурбайда дин кайда, ыйман кайда. Артынан келип, найзасын намаздагы кишинин далысына сайды. Атаң ошол жараты менен Кең-Шорго чейин жетти; Кең-Шордо жан берди. Мен ошол күнү өлдүм, балам; өлдүм да көмүлө албадым, анткени ишим бар эле. Чыккынчылар атаңдын сөөгүн да тынч койбойт деп корктум. Эчкиликте Кара-Тоо асканы беш устага ойдурдум; ичин жакут чырактар менен жасаттым, алтын керебет койдурдум. Атаңды бир түнү, эч ким көрбөй, ошол жерге көмдүк. Анан... анан ал беш устага уу ичирдим, балам. Бешөө тең кырк жылдык уста, бешөө тең энесинин ымыркайы эле; мен аларды сыр сакталсын деп уу менен өлтүрдүм. Бул күнөө мойнумда, кыяматта тартам. Элдин көзү үчүн жети жүз төө жүк ылайдан жасалма күмбөз тургуздум; ичине Бээжин казатынын бүт дастанын чегиздим — Аккуланын чабышын, Алмамбеттин кайтышын, кагандын акыркы салгылашын. Сен ал күмбөзгө жеткенде төбөсүнө кулак сал: төбөсү күңгүрөсө — жол ачык, атаң сени кабыл алганы.

Семетейдин жүзү акиташтай эле; бирок көзү кургак, жаштын ордуна ичинде от бар эле.

— Таласта мени эмне күтөт, эне?

— Таласта сени сынган дүйнө күтөт, — деди Каныкей. — Бакай атаң — атаңдын акыл атасы, даанышман Бакай — чыккынчылардын колунан каракчы деген тамга басылып, он эки жылдан бери Беш-Ташта төө кайтарат, ыйык Көк тулпарын эл-журт Көк күдүк деп шылдыңдап күлөт. Атаңдын токсон бештеги кара нары Желмаян он эки жылдан бери аза күтөт; мойнун жерге сүйрөйт, көзүнөн жаш төгөт; сен барганда аны курмандыкка чаласың, азасы бүтөт. Чырдын башын сурасаң, жүрөгүм тилинип айтам: өз чоң атаң Жакып, балам; ага доңуз хан дешчү болду, неберисинин өлүмүнө көз жумду, эми да келин алуу тоюн куруп, кызыгын сүрүп жатат. Алмамбет абаңдын жесири Бурулча уй кайтарууга түшүрүлгөн, элдин малынын артында жүрөт. Аксак уста Бөлөкбай — атаңдын жарактарын соккон уста — кырк жолдошу менен тоого качкан, ийни белгисиз. Мына, Таластын абалы ушул, балам. Барсаң, ушуга барасың.

Семетей атынын жалына жармашты; үнү пас эле, бирок талаа укту:

— Ант болсун, эне. Бакай атамдын тамгасын өчүрбөсөм, Желмаяндын азасын токтотпосом, Бурулчанын көз жашын кургатпасам, ал сынган дүйнөнү бүтөбөсөм — мага Манастын уулу дебей эле коюшсун.

✦ ✦ ✦

Ал түнү Бухарада эч ким уктаган жок; бирок эң узун түн Каныкейдики эле. Эне очоктун башына отуруп, уулун тизесинин түбүнө алды; он эки жылдын бардык эшиктерин бирден ачты. Анткени жолго чыккан жигитке жол жетпейт; жолдош керек, курал керек, өткөн керек.

— Адегенде жолдошторуңду айтайын, — деди. — Таласта эки арстан бөлтүрүгү бар; бири оң жагында турат, бири сол жагында. Оңундагы — Күлчоро, Алмамбет абаңдын уулу. Анын энеси Арууке эле; ал баланы боюнда алты жыл көтөрдү, балам, алты жыл! Туулганда алаканы түйүлүү экен; ачышса — ичинде кара кан. Билгендер айтты: бул бала душман каны менен туулду, өчтү алаканына салып келди. Арууке өлгөндө аны Бурулча өстүрдү. Алты арам аны да тынч койгон жок; сабашты, жылаңач чечиндирип, кыш ичинде кубалашты. Ал жетим азыр жигит болду, жүрөгүндө сенин атың жазылуу. Солуңдагы — Канчоро, Чубак абаңдын уулу; аны Камбар өстүргөн. Баатыр, билеги таш; бирок сага бир сөз айтам, кулагыңа сырга кылып тагып ал: анын көңүлүнүн бир жагы кара, балам. Караңгылык кайдан келет — билбейм; балким жетимдиктен, балким жаратылышынан. Сүй аны, жаныңа ал, бирок далыңды бүт бойдон ага бербе.

Очокто бир дүмүр чөктү; учкундар көтөрүлдү. Каныкей сөзүн улады:

— Эми аманаттарды сана. Алты арамдын ордосунда атаңдан калган эмне болсо — сеники, кайра аласың. Эң башында Аккелте турат; атаңдын мылтыгы. Ал мылтык жөнөкөй темир эмес; ээси өлгөндөн бери кулагынан кан агат, түн жарымында өзүнөн-өзү күркүрөйт да, Көбөш төшөгүндө чоочуп турат. Андан кийин алты болот келет; Медиян чөлүндө кайыптан табылган алты кылыч: башында Зулпукор — атаңдын зулпукору, — Жойболот, Кылболот, Жойкума, Ташкесер, Аркескен. Боз куржунду сура; Чыйырды эненин курун сура. Анан Аколпокту сура, балам; аны мен тиккенмин. Сегиз жыл тиктим; ар илмегине тиш оюусун салдым, жибин оозум менен ийирдим, көзүмдүн нуру менен сугардым; ок өтпөйт, кылыч кеспейт. Дагы Сырнайза бар: аксак Бөлөкбай куйган найза. Бөлөкбай аны суу менен эмес, адамдын көз жашы менен сугарган; ошондуктан Сырнайза тийген жеринде токтобойт, жүрөк издейт.

— А ат кандай, эне? Актулпар — чоң атамдын белеги; атамдан мага ат калган жокпу?

Каныкей ошол түнү биринчи жолу жылмайды; муңдуу, алыскы жылмаюу эле.

— Калган, — деди. — Тайбуурул калган. Бирок анын жомогу узун; ук. Атаңдын жаш кезинде Кыргылчал деген бир чыр бар эле; бир күнү мага жана Чубак абаңа жалаа жаап, жок сөздү ойлоп тапты. Атаң ишенди; менден сууду, жүзүмө карабай калды. Кежирлигине салып, Сайкал кызды алууга аттанды. Сайкал дегениң эр кызы эле; найза кармаганы эркектен өткүр. Атаң менен Сайкал нече күн сайышты; найза найзага, ат атка. Үч күн, үч түн салгылашты — не ал муну түшүрө алды, не бул аны; найза саптары айрылды, аттардын төшү көбүк байлады, эки кол эки дөбөдөн карап дем алганды унутту. Бир маалда Сайкал атаңды атынан түшүрдү, балам; кагандардын каганы жерге жыгылды. Бирок кыз кыямат күнүнөн коркту; каган канына кирген кишинин акыреттеги ордун ойлоп, атынан түшүп, атаңды өз колу менен кайра мингизди. Мен ал күндөрү эмне кылдым десең: таарынычтуу элем, бирок таарынычым каганга, кыргызга эмес. Жашыруун атаңдын тамагына ирет бердим, семизин алдырдым, Аккуланы түн сайын таптадым. Атаң ыкчам болду, ат кызыды; акыры үстөм чыкты. Сайкал ошондо айтты: бул дүйнөдө токол болбойм, Каныкейдин акысына кирбейм; бирок кыяматта аныкы болоюн. Кыяматтык нике кыйдырды, балам; бул дүйнөдө кол тийгизбеди, тиги дүйнөгө сөз берди. Кетип бара жатып бир белек калтырды: Көкөтөйдүн ашында Кошой атаңдын кылган дубасы бар эмес беле — Манаска бир уул берсин деп кылган ошол ыйык дуба, — мына ошол дубадан туула турган уулга, деди, кайыптан келген бир кулун тартуулайм. Ал кулун — Тайбуурул; энеси белгисиз, атасы белгисиз. Мен аны Тарагайда жашыруун өстүрдүм. Атаң өлгөндө Тайбуурул тоого чыгып кетти; он эки жылдан бери жапайы тоолордо жүрөт, кишенегенде атыңды атайт дешет: Семетей, Семетей деп. Сенин келер жылыңды билет; Таласка түшкөн, сени күтөт.

Семетейдин көздөрү очоктун чогуна тигилген; чокто аттар чуркап, найзалар жаркырап жатты. Эне айткан сайын өткөн заман боз үйдүн ичине коноктой кирип отура берди.

— Алмамбет абаңды да билишиң керек, — деди Каныкей. — Күлчоронун кимдин уулу экенин билбеген, аны татыктуу сүйө албайт. Алмамбет Бээжинде туулган; Азиз хандын уулу эле, алтын тактын мураскери эле. Бирок көңүлүнө ыйман түштү; ыйман үчүн атасынын тагын кулатып, журтун таштап, жалгыз жолго чыкты. Алтайды кыдырды, Каңгайды кыдырды, Сары-Арканы кыдырды; эч ким баркын билбеди. Көкчөнүн жанына барды; ал жерде да Акэркечтин жалаасы жакасынан алды, таарынып кетти. Ошол күндөрү атаң бир түш көрдү: колуна бир бүркүт конуптур,

белине бир кылыч курчаныптыр. Бакай атаң менен Кошой атаңа жорутту; экөө бир ооздон айтты: сага Бээжинден бир арстан келе жатат, аты Алмамбет; бүркүт — ошол, кылыч — ошол. Жана келди, балам. Аны Бухарада биринчи тосуп алган менмин; атынын тизгинин мен кармадым, жүзүнө биринчи күлгөн мен болдум. Аруукe менен аны мен баш коштурдум; Аркескен кылычын билегине мен тактым. Атам Темиркандан Актулпарды ал үчүн сурадым; атам бербеди. Мен да атамды аталыктан сыздым, балам; Алмамбеттин ызааты атамдын ызаатынан оор келди. Жылдар өткөндө ал атты чоң атаң сага өз колу менен берди го — демек таарыныч да тагдырдай айланып-тегеренет экен.

Түн жылып, жылдыздар Бухаранын үстүндө оор-оор айланып жатты. Каныкейдин үнү каргылданган, бирок токтободу; эң ачуу эшикти эң аягына сактаган эле.

— Дагы Чубак абаңдын таарынычын айтайын — Канчорого караганда атасын көрөсүң, адам баласынын жүрөгү кандай чаташарын билесиң. Чубак арстан эле, бирок текеберлиги да арстандай эле. Кайра ошол чыр Кыргылчалдан улам таарынды; таарынычы акылын жеди. Отуруп, Бээжинге кат жиберди; Коңурбайды, Эзкараны, Жолойду, Ороккырды түмөндөрү менен Таласка чакырды. Өз журтунун үстүнө душман чакырды, балам; таарыныч адамга муну да кылдырат экен. Кудай жалгап, атасы Акбалтай жетишти; уулунун жакасынан алып: берген сөзүңдү аткарбасаң — каапырсың, деди. Ал сөз Чубакты жолго салды; кайтты, тобо кылды. Бирок жиберилген кат кайра кайтпайт; Коңурбай колу менен келип, түнката басты. Кыргыз уйкуда кармалды, балам. Атаң — ошол кагандардын каганы — төшөгүнөн жылаңайлак ыргып чыкты; аты жок, мылтыгы жок, сооту жок. Өлүм ошол түнү атаңдын желкесинде эле. Ким жетишти дейсиң? Мен жетиштим, балам. Атаң мени алты айдан бери кор көрчү, Кыргылчалдын жалаасынан улам жүзүмө карачу эмес; мен ал алты айды бир түндө жуттум. Аккуланы жетеледим, Аккелтени алдым, Аколпокту колума илдим, Сырнайза менен Зулпукорду канжыгага байладым, душмандын ичи менен чаап өтүп, атаңа жеткирдим. Түн капкараңгы эле; жебенин ызылдаганы жамгырдай, күйгөн боз үйлөрдүн жалыны асманды кызылга боёгон. Канча жолу алдыман душман чыкты, канча жолу атымдын мойнуна жата калдым — санаган жокмун; санай турган убакыт өлүм менен кагандын ортосундагы үч жүз кадам эле. Ал аз келгенсип, мен да соот кийдим, балам. Аял башым менен атымды душманга салып, Манас деп ураан чакырдым. Ал түнү атаң өлүмдөн кайтты; кайтты да мага айтты: мен

сага кыйдым, сен мага кыйбадың. Мына, балам, барар жолуңдун куну ушул. Манастын уулу болуу — адегенде кор болууну, анан бүт дүнүйөңдү берүүнү билүү. Бер, бирок сатпа; ийил, бирок сынба; өчүңдү ал, бирок зулум болбо. Эненин осуяты ушул.

Семетей эненин колун алып, чекесине койду, көзүнө сүрттү. Сөз айтпады; айтыла турган сөздүн баары ошол түнү айтылып бүткөн.

✦ ✦ ✦

Таң агарганда Бухаранын чыгыш дарбазасы кычырап ачылды. Актулпар босогодо бир ирет тик секирди; Көк күпү чепкен алгачкы нурда болоттой жаркырады. Семетей акыркы жолу кайрылып карады: мунаранын түбүндөгү он эки күн жаткан жери, дарбазанын алдындагы ак чачтуу Алтынай, сарайдын көлөкөсүндөгү кары Темиркан. Жана баарынын алдында — тикесинен, көз жашын ичине аккызган, таш салабаты менен Каныкей.

— Эне, — деди Семетей, — ак сүтүңдү кечир.

— Кечирдим, — деди Каныкей. — Ак сүтүм, уйкусуз түндөрүм, кырк эки жолу кечкен Сыр-Дайрам — баары адал болсун. Жолуңа Кыдыр жолдош болсун. Күмбөздүн төбөсүнө кулак сал; күңгүрөсө — атаң сени кабыл алганы. Кумайыкты сүй, Акшумкарды капа кылба, Тайбуурулга ишен. Бакай атаңа жетмейин эч кимге атыңды айтпа. Жана унутпа, балам: Таласта сени дос жүздүү душман да күтөт, душман деп ойлогон дос да. Жүрөгүңдүн көзүн ачык карма.

Бала атын жүргүздү. Актулпардын туягынын дабышы дарбаза таштарында жаңырды, анан топуракка сиңди, анан талаанын күүсүнө аралашты. Ак-Чий талаасы алдында алты күндүк деңиздей жатты; талаанын ары жагында ашуулар, ашуулардын ары жагында Сыр-Дайра, анын ары жагында Олуя-Ата, Жорго, Кең-Кол жана кең Талас бар эле. Кайсы бир жерде бир ит он эки жылдын акыркы күндөрүн санап, Чатыр-Көлдүн үстүндө бир шумкар канатын сынап, жапайы тоолордо бир күлүк Таласты көздөй түшүп келе жаткан. Ал эми Таласта, ылай күмбөздүн төбөсүнүн астында, оюу-чиймелүү дубалдардын ортосундагы боштукта, бир сыр ээсин күтүп жаткан.

Каныкей уулунун караанды талаанын оозунда эригенче дарбазада турду. Ичинен бир үн — эне жүрөгүнүн эч жаңылбаган үнү — айтып жатты: жол дагы узун, балам,

сен дагы билбейсиң; Таласка жетээрден мурда өз каныңдан чыккан чыккынчылар, Көзкаман тукумунун кара көлөкөсү жолуңа түшөт. Бирок ал таңда муну айтпады; айтса да бала кайтмак эмес. Манастын уулу жолго чыгып калган; ал эми талаада эски бир сөз бар: жолго чыккан арстанды жалгыз ажал кайтарат, ажал болсо Теңирдин колунда.

16-БӨЛҮМ

Көзкамандын чыккынчылыгы жана Таластын чакырыгы

— ❖ —

Бухаранын сүргүн сарайында шамдар кысылып, көшөгөлөр түшүрүлүп, түн өз салмагы менен чөккөн. Каныкей тизесинин түбүнө чөккөн баланын жүзүн узакка тиктеди; он эки жаштын маңдайында атасынын кашы, атасынын көз карашы бар эле. Айтар сөзү он эки жылдан бери жүрөгүндө таш болуп катып, тилге келер күнүн күткөн. Очокто чоктор чытырады, сыртта Бухаранын кароолчулары алыстан-алыс үн алышып, тынчыды. Семетей тегин билгенине бир нече күн болгон; бир нече күндөн бери көзүнө уйку кирбей, тамагынан аш өтпөй калган. Мен кимдин уулу экенмин дей берип, сарайдын короолорун кыдырып жүрдү; Темиркандын небереси деп жүргөн бала бир түндө Манастын жетими болуп чыккан.

— Ук, каралдым, — деди Каныкей. — Өткөндүн дептери кандуу; бирок сен ошол кандын уулусуң, окубай болбойт. Бир барагын аттасам, сөзүм кемтик калат, кемтик сөз кыйшык кылычтай — ээсин кесет. Сабыр кыл, аягына чейин ук.

Жана сөз Таластын чоң согушунан башталды. Ал күндөрү Коңурбай кытай менен манжуунун кара калың колун айдап келип, талаа чаң-тополоңго айланган; жылкылар үркүп тоого качкан, боз үйлөр бир түндө чечилип, артка чегинген. Ушактын уусунан таарынып тараган кырк чоро; кем сөз ташыгандар аралап жүрүп, «хан силерди барктабайт, ханыша силерди кор көрөт» деп чыр эккен; ордо бош, хандын оң-солу ээн калган. Каныкей ал күнү аялдыгын кийиздин астына көмдү, соот кийди, чачын бөркүнүн ичине түйдү, эркекче согушка кирди. Душмандын алдында керик минген дөө Макил келе жаткан; минген айбанынын териси калкан өткөрбөйт, деми ат үркүтөт. Каныкей атын капталдан салды, найзасын дөөнүн колтугунун көңдөйүнө туштады; Макил тоодон копкон аскадай кулады, жер онтоду, эки кол бир дем тынды. Манас болсо Шибээ ханы Ороккырдын үстүнө Аккуланы салып, бир чабуула башын алды. Таарынгандар кабарды укканда биринен сала бири кайтты: адегенде Чубак келди — келди да көзүн жерден албады; анын артынан Бакай, артынан Алмамбет менен Сыргак; Ажыбай да алардын артынан жетти. Манас эч кимисинен өткөндү сурабады; кайтып келгенге кекенич жок, деди, орундарыңарды алгыла. Алмамбет койнунан жайташын чыгарып, Буракан булутун чакырды; асман карарды, душмандын үстүнө туман түштү, мөндүр жаады, жер-көк аралашты; кытай менен манжуу өз караңгысында өз кылычына жыгылды. Коңурбай жанын араң куткарып, куйругун кыпчып, Бээжинге качты.

— Жеңилген душман тыйылат деп ойлобо, — деди Каныкей. — Жеңилүү душмандын жүрөгүндө андан да кара урукту өндүрөт.

Бээжинде ал күндөрү Карыкан чоң добулбасын кактырып, майдандарды топтогон. Ал добулбас бекер кагылчу эмес; кагылдыбы — же так алмашат, же кан суралат. Карыкан тагынын тепкичинде туруп, калың элге кыйкырды: кылыч менен жеңе албадык, кол менен жеңе албадык; Манасты өлтүргөнгө алтын тагымды берем, кызымды берем, мөөрүмдү берем. Майдан тынды; эч ким алдыга чыга албады, анткени Айкөлдүн атынын өзү эле Бээжиндин уйкусун бузуп турган. Акыры калмактар ичинде өскөн беш киши табылды — бешөө тең мусулман тектүү, бешөө тең тегин унутуп, жүрөгүн караткан: Көзкаман, Көкчөкөз, Желтийбес, Чаңдыаяк, Орозон. Кандан даттанышты, канды сатышты. Коло буттун алдына чөгөлөп, өлүм антын ичишти: бул иштен кайтканыбыздын каны төгүлсүн, очогу өчсүн дешти. Кырк жыл жердин астында жаткан ууну — бир тамчысы төөнү чөгөргөн кара ууну — койнуна салып, тогуздан уулдарын жандарына кошуп алышты. Анан отуруп,

ыйламсыраган кат жаздырышты: биз сенин өз тууганыңбыз, аталарыбыз бир, каныбыз бир; калмак колунда калдык, динибизден ажырадык, буттун алдында ийиле берип белибиз бүгүлдү; куткар бизди, боорго бас деп. Кагазга көз жаш тамызышты; көз жашын да жалган төгүштү. Катты Таласка жиберип, өздөрү да көч жүктөп, артынан жөнөштү.

Кеңеште кат окулду. Окугандын үнү калтырады, уккандын көзү жашылданды; кими ыйлады, кими «каныбыз каныбызга кошулуп жатат» деп сүйүндү. Манастын өз жүзү да жумшарды; жетим өскөн адам тууган сөзүнө каршы жылаңач болот. Жалгыз Каныкейдин жүрөгүнө күдүк түштү; каттын ыйын өтө уста тапты, саптардын арасынан бычак жылтылдаганын көрдү. Ордунан туруп, хандардын, чоролордун ортосунда сөзүн аяган жок:

— Калмак ичинде өскөн тууган болобу, Манас? Кырк жыл буттун алдында ийилген моюн бир кат менен түзөлөбү? Күчү жетсе, сени өлтүрүп, Бээжиндин ханы болуу тилеги жатат ичинде. Эртең эрте бас, тамырын курут; болбосо бул тамыр өзүңдү кургатат.

Сөз курч чыкты, көрөгөчтүк көзгө сайылды. Кеңеш тоңду; катын киши хандын конугуна кый деген эле — бул кимге чектен чыгуу, кимге аян болуп көрүндү. Манастын көзү айланды; өз канына кыя турган адамбы дейт мени, катындын сөзү менен конок кырамбы, менин атым дүйнөдө конок кыргыч болуп чыксынбы деп күркүрөдү. Пилдин териси оролгон, Бөлөкбай соккон булдурсун камчыны алдырды, катынын кеңештин ортосунда сабады. Каныкей не качты, не кыйкырды; тишин кысты, тизесин бүкпөдү, көзүн хандын көзүнөн албады — ал көз караш Манаска камчыдан жаман тийди. Ачуусу тарабады, Зулпукорду сууруду. Ошол замат Кошой менен Бакай ортого түшүштү; эки аксакал хандын билегине жармашты:

— Сабырдын түбү сары алтын, Манас! Кылыч катын канына түшсө, ал кан сенин очогуңа тамат. Ачууңду кес, катыныңды кеспе!

Зулпукордун акысы бар эле; сууурулган кылыч кансыз кынга кирчү эмес. Индиядан олжо келген эки пил алынып келинди, эки пилдин башы кылычка курман берилди; Каныкейдин жаны ошентип кечирилди. Каныкей ал түнү жаратын таңды, тилин байлады; бирок жүрөгүндөгү күдүк уктаган жок.

Манас жалган туугандарды боорго басты. Көчтөрү көрүнгөндө өзү тосуп чыкты, атынан түшүп, Көзкаман менен кучакташты; агам, деди, сагыныч көзүмдү караңгылатыптыр. Ар бирине ат берди, соот берди, ак ордо тургузду, кыргыз

сулууларынан жар берди; казынасынын оозун ачып, алдыларына алтын төктү; кымыз дайра болуп акты, казан күнү-түнү кайнады. Көзкаман менен бир туугандары Таластын майына семирди, кымызына кызарды; күндүз дасторкондо күлүштү, түндө чатырда шыбырашты. Күлкүсү бал, ичи уу болду. Каныкей булардын басканын, караганын, кымыз ичкенде көз кыйыгы менен бири-бирин сүзгөнүн окуду; окуду да кайра айта албады — бир айткандын далысында камчы изи бар эле, эки айткандын мойнунда кылыч болмок. Күнү жеткенде тузакты курушту. Көзкаман ооруп калдым деп кабар салып, ишенген Манасты чатырына жалгыз чакыртты. Айкөл жанына чоро албай барды; туугандан жамандык келбейт деп ойлоду. Көкчөкөз алтын жалатылган аякты толтуруп, кырк жылдык ууну аракка кошуп, эки колдоп сунду:

— Ич, ханым, каныбыз кайнасын!

Манас аякты көтөрдү; туугандын колунан келген ичилет деди, түбүнө чейин ичти. Уу кырк тамырына бирдей жүгүрдү; көз алдында чатыр айланды, устун ийилди; Айкөл дагы бир жолу турууга умтулду, тизелери кармабады, тоодой тулку кийиздин үстүнө кулады. Көкчөкөз аякты тепти, сыртка үн салды; чыккынчылар алты жүз жоокери менен чатырды курчап, башын кескиле, Бээжинге алпаралы, алтын тактыны алалы деп бакырышып, башын кесүүгө умтулушту. Ал тар күндө Акаяр жетишти — төөнү бир муштум менен жыккан Акаяр. Тоодой оор Манасты далысына салып, жан базарында курчоону жарды, кылычтардын арасынан чыкты. Кабар Каныкейге жеткенде ханыша аттанып да калган; төрт кабат ок өтпөс соотун кийип, баскындын ичине ат салган. Эси жок ханын учкаштырып, кайра тартты; артынан Очогор жебелери жаады, качып бара жатканда бир жебе этине сайылып, оң эмчеги жулунду. Каныкей кайрылып караган жок; канын желге берип, Манасты Кайыпчы тоосунун Как үңкүрүнө жеткирди, дүйнөнүн көзүнөн жашырды. Көзкаман болсо ордону басты, казынаны талады, он сегиз жеринен жарадар Акаярды тирүүлөй туткундады.

— Ал үңкүрдө кырк күн өлүм менен соодалаштым, — деди Каныкей. — Оң капталым от, сол жанымда каным жатты. Жаратымды өз колум менен күйгүздүм; хандын демин тыңшай-тыңшай таң аттырдым. Өлсө, дедим, бул үңкүр экөөбүзгө тең көр; өлбөсө — дүйнөдө төлөнбөгөн эсеп калбайт.

Мисирге киши салды, Мединага киши салды, Багдадга киши салды. Багдаддан, батман-батман алтынга, жашыл кара деген дары келди. Дарыны эзип, ханынын оозуна тамызды; Манас ууч-ууч уу кусту, кара-кара кусту, кускан сайын тамырлары ачылды. Каныкей кырк кысыр бээ сойдурду, алтымыш күн бою Манасты казыга ороду; эттин

майы жаратка жүрдү, сөөккө кубат түштү. Алтымыш биринчи түндүн таңында, кырк биринчи таңгак чечилгенде Манас — кырк жеринен тешилсе да — турду, басты, атынын жалына жармашты да минди.

Семетей тизелеп отуруп, таш болуп катып укту. Сураган жок, ыйлаган жок; жалгыз муштумдары түйүлүп, жазылып, кайра түйүлүп жатты. Очоктогу чок чөктү; Каныкей чокту аралаштырып, сөздү токтогон жеринен улады.

✦ ✦ ✦

Ал күндөрү Көзкамандын кербени олжону түн ичинде жүктөп, Суусамыр аркылуу, Эчки-Өлбөстүн аска жолдорунан качып бара жаткан; төөлөр алтындын оордугунан эки бүктөлгөн, чыккынчылардын көзү дайыма артта, Бээжиндин алтын тагы дайыма алдыда эле. Ордого биринчи жеткен Кыргылчал болду; кары чоро көргөнүнө ишенбеди: алтымыш кароолчу муунтулган, Каныкейдин ак сарайы таланган, сандыктар талкаланган, кийиздер тепселген, очоктор тепки менен чачылган. Кары атынан түшүп, урандынын ортосунда бир азга катты; душмандын колунан көрбөгөнүн бул очок тууган дегендин колунан көргөн эле. Кудуктун оозунан бир онтоо чыкты. Кыргылчал сексен кулач кыл арканды белине байлап, кудукка түштү; отуз күндөн бери түптө жаткан, он сегиз жарааты менен Акаярды тартып чыгарып, оозуна арак тамызып эстетти. Акаяр болгонун бирден төктү: уулуу аякты, качырылган ханды, жулунган эмчекти, таланган казынаны. Карынын сакалынан жаш куюлду, жаш кургады, ордуна от келди.

Кырк чоро ошол маалда ордо оюнунда эле; кыркы тең оюнга берилип, чүкөнүн артынан күлүшүп жатышкан. Кыргылчал ортолоруна барып, камчысын жерге чапты:

— Эй, ордо бузарлар! Сен, астыңдагы Акбозду Манас берген жок беле? Сен, үстүңдөгү соотту, башыңдагы туулганы андан кийбедиң беле? Сен, отурган ак үйүңдү, койнуңдагы жарыңды, казандагы ашыңды кимден көрдүң? Хан ууланды, ханышанын эмчеги жулунду, казына калмактын жонунда тоо ашып баратат — силер бул жерде чүкө санап отурасыңар! Жеген тузуңарга наалат, курчанган кылычыңарга уят!

Ар бирине берилген атты, соотту, үйдү, жарды бирден санады; санаган сайын чоролор жердин түбүнө кирип баратты. Чүкөлөр ууучтардан төгүлдү, ордо сызыгы бут алдында өчтү. Уят коркуу кыла албаганды кылды: кырк чоро бир демде жарак

асынды, аттарына секирди; кими ыйлады, кими өз бетин өзү чапты, кими «туз акысы» деп антын жаңылады. Айыккан Манас да жетип келди; жанында чачын эрлерче туу түйгөн Каныкей, артында жараттары кыртыш байлаган Акаяр бар эле. Манас катынына бурулуп, кеңештеги камчынын эсебин бир ооз сөз менен бүтүрдү: сен чынын айткансың, мен кыйшыгын уккам; мындан ары сөзүң — сөзүм. Төлгөчү Төлөк кырк бир ташын жерге чачты, таштар жакшылыкка тизилди, кут төлгө ачты; ырчы жолго түшкөн колдун алдында дастан айтты, аталар саналды, жүрөктөргө чок салынды.

Чыккынчылар Амбал тоосуна конуп, добулбас кактырып, Манасты кесүү оюнун ойноп жатышкан; кийизден куурчак жасап, атын Манас коюп, кезек менен кылыч чаап күлүшкөн — имиш өлгөн хандын өлүгүнө күлүп жатышкан. Арак кумуралары кулап, тогуздан уул аталарынын төшөгүндө алтын үлөшүп жаткан. Кароолчу Желдейбоз таң агарганда дөбөдөн өкүрүк салды:

— Өлдү деген Манас хан бүгүн тирилди! Тургула, келе жатат!

Добулбас тынды, оюн тарады, жебе согушу башталды. Алты күн, жети күн жебе жамгыры тыйылбады; Алмамбет Каныкей ак куржунга толтурган болот окторду Сырбараң мылтыгы менен иштетти, ар атканда бир баш түшүрдү. Жетинчи күндүн аягында Көкчөкөз калканын түшүрүп, майданга чыкты, жекеме-жеке шарт койду:

— Эр тилегиле, каршыма чыксын! Жеңилген тарап жеңгендин динине кирсин!

Ордодо эрлер бири-бирин караштты; шарт оор эле — жеңилгендин башы гана эмес, дини да кетмек. Майданга он алты жашар Сыргак басты — хан тукуму, жүрөгү эрте бышкан Сыргак. Бала эмеспи, чыдабайт дегендер болду; Сыргак кайрылып карады — дегендер тынды. Алмамбет, Бакай жана Чубак колдорун жайып «Оомийин!» дешти, дубаларын артынан кошту; Каныкей өз колу менен тиккен ок өтпөс ак чепкенди баланын ийнине жапты, төшүн үч сылады. Сыргак алты айбалталуу дөө Көкчөкөздүн каршысына турду. Жети күн салгылашты; жети күн найза найзага, чокмор чокморго келди, аттар алмашты, жарактар сынды, экөө тең жыгылбады, экөө тең жалтанбады. Түнкүсүн эки кол от жагып күттү; күндүзү чаң эки тулкуну бирдей жутуп, кайра берип турду. Сегизинчи күнү сабыр ташыды, кылычтар сүйлөдү. Алмамбет Көзкаманды Коңкулбоздун үстүнөн бир умтулушта кулатты; Бакай жетип, Ойкума менен башын денесинен бөлдү. Чубак Көкчөкөздү Көк Кериктин жонунан жерге чапты; башын Алмамбет кести. Желтийбес жыгылды, Чаңдыаяк жыгылды, Орозон жыгылды; тогуздан уулдан, алты жүз жоокерден дем алган жан калбады —

калмактардын бирөө да тирүү коюлбады. Сыргак майдандын ортосуна басып барып, чыккынчылардын кара канын эки ууртуна толтуруп ичти; Манастын өчүн жерде калтырбады. Таланган алтын төөлөрдүн жонунда Таласка кайра жүктөлдү; сүйүнчүлөгөн Шуутуга Манас: тиле менден эмнени тилесең, деди.

Алтымыш күн той берилди; алтымыш күн казан кайнады, алтымыш күн ат чабылды, алтымыш күн ырчы тынбады. Тойдун аягында, очок башында, Каныкей биринчи жолу өзүнүн кыздык дастанын ачты — муну Семетейге айтып жатканда үнү жумшарды, көздөрү алыска кетти; каршысындагы уулу эмес, өз жаштыгы окшоду.

— Он төртүмдө элем, — деди. — Чубак Бухараны камап, атам Темиркандан алтын тактыны талап кылып жаткан. Эч ким каршысына чыга албады; эрлер башын ийди, атам купкуу болду. Мен жашыруун жарактанып, эркекче кийинип, майданда аны менен найзалаштым; ким экенимди не ал билди, не майдан. Чубак кайра тартты; Анжиян белинде аны Бакай тосуптур, жүзүн карап күлүптүр. Бакай дептир: Бухаранын тиги жоокери кыз; Каныкей хан Манаска казына. Кийин Кумайыкты табабыз деген шылтоо менен кудалап келишти; атам адегенде бербеди, кийин тагдырдын алдына тизе бүктү; жетимиш молдо нике кыйды. Никелик түнү керегеден бир бычак учуп, Манастын билегин тытты; ошол түнү өлүмүмдү күттүм — хан күлдү: катынымдын себи болот экен, деди. Бухара алты жолу таланды, алты жолу мен ал очокту кызмат менен, сабыр менен кайра курдум. Көңүл кылыч менен алынбайт, каралдым; көңүл кызмат менен, ынтызар менен табылат. Муну эсиңе түй: атаңдын кылычы сага мурас, менин сабырым да мурас — экөөнү бирдей курчанбаган экөөнөн тең айрылат.

Анан сөз бүгүнкүгө бурулду. Каныкей түзөлүп отурду, үнүн жыйнады; эне эмес, ханыша болуп сүйлөдү:

— Таласта алты абаң отурат; башында Абыке менен Көбөш. Атаңдын мүлкү алардын колунда. Бар, акыңды сура. Беришсе — мүлкүңдү чырсыз ал; беришпесе — жамандашпай кайт. Жолдо ачууңа жүгөн сал; ачуу — жетимдин эң тез жоготкон аты.

Семетей башын көтөрдү; сурагысы келген миң суроо бар эле, бирөөнү тандады:

— Абыке менен Көбөш... атамдын өз инилери эмеспи, эне? Бир тууган бир туугандын жетимине кыябы?

— Ортого так түшкөндө бир туугандык ичкерет, каралдым, — деди Каныкей. — Ичкерген жеринен үзүлөт да. Сен ошондо да адегенде колуңду сун; үзгөн алар болсун, сен болбо.

Бурчта, кийиздердин ичинде отурган токсон бештеги Чыйырды ошол убакка чейин унчукпаган. Колун сунуп, небересинин небереси курактагы баланын башын тизесине тартты:

— Манас өлгөндө мен ак канжарга умтулгам, — деди. — Өлүмдөн башка эшигим калбаган. Канжарды көтөрдүм; бешиктен бир үн чыкты. Сен, кундактагы сен, мага жылмайдың, кичинекей колуңду бычакка сундуң, анан эмчегиме. Ал күнү Теңир мени өлтүрбөдү; сен үчүн сактап калды. Эми жол мөөнөтүң мындай: барышың он күн, турушуң он күн, кайтышың он күн — отуз күн. Отуз күндөн өткөрсөң, келбесең — өлгөнүмдү көрөсүң. Ант болсун.

Эки эне эки жактан колдорун жайып, бата беришти; бата түнү бою жыпар түтүндөй булап турду. Кыдыр жолдошуң болсун дешти; чилтендер оң-солуңда жүрсүн; суу кечүү берсин, тоо жол берсин, душмандын көзү сени көрбөй өтсүн. Семетей ал түнү уктабады; шыпты карады, шыптан Таласты көрдү — эч көрбөгөн, бирок каны жатка билген журтун.

✦ ✦ ✦

Семетей жолго таң агарганда чыкты. Астына Темиркандын Актулпары тартылды — жылкынын ичинен Каныкейдин көзү тандаган, канча жылдан бери ушул күн үчүн багылган; үстүнө Ысмайыл уста соккон болот кийгизилди, колуна Көлөй хандын найзасы берилди, ийнине Каныкейдин ок өтпөс ак чепкени жабылды; белине Медиян чөлүнөн табылган боз кисе байланды. Бүт Бухара дарбазаларга төгүлдү; аялдар ыйлады, карылар бата берди, балдар аттын артынан чуркады; Темиркан небересинин чекесинен өөп, бир нерсе дей тургансыды, дей албады. Каныкей ыйлаган жок; ыйласам жол байланат деп, жашын ичине аккызды; уулунун үзөңгүсүн өз колу менен түздөдү, басмайылын өз колу менен тартты. Актулпар алгачкы кадамын шилтегенде Чыйырдынын эрини кыбырап жатты: отуз күн, отуз күн, отуз күн. Шаардын акыркы дарбазасы артта калганда Семетей кайрылып карады; эки эне, эки караан, чептин үстүндө былк этпей турган. Экинчи кайрылып караган жок.

Жол — энесинин он эки жыл мурун жылаңайлак, кундактагы уулу менен качкан азап жолунун тескериси эле; уул эненин азабын тескерисинен окуп жүрүп отурду. Энеси бул жолдордон ач кеткен, ал ток бара жатты; энеси түн жүрүп, күндүз жашынган, ал чак түштө башын бийик көтөрүп бара жатты — жана ар кадамда бул айырма кимдин сабыры менен төлөнгөнүн билип бара жатты. Кең-Көлчүктүн жээгинде токтоду — бул энесинин кыздык көлү эле; кара таштын бетинен бир жазуу көрүп, эңкейип окуду: ташта Каныкейдин аты, качкан түндүн датасы жана бир дуба бар экен. Бармагын оюкка жүгүрттү; таш муздак, жазуу ысык эле. Күл-Токойго жетти: кундакта жатканда, энесинин сүтү кан менен соолуган түнү, бир чынардан аккан сүт менен азыктанган жери эле; чынар дагы эле туруптур, өзөгүндөгү жарыктан дагы эле ак ирим сызылып тергенсийт. Семетей атынан түшүп, чынардын түбүнө жүзүн койду. Аман-Жолду ашты; жол узарган сайын ичиндеги үн чоңойду: Талас, Талас, Талас.

Коконго жеткенде иш өзгөрдү. Кокон кушбегиси Манастын көзү тирүүсүндө байланган эски алымдын коркунучун да, Төө балбандын өчүн да унутпаган; Таласка бараткан бул тай жүрөк бала кимдин кими деп сураттырды, билгенде жүрөгүнө курт түштү: Манастын тукуму чоңойо электе кармалсын, деди. Адегенде ондон бөлүнгөн мергендер жиберилди; жебе аттырышты — бала кайрылып карабады, ак чепкен жебени өткөрбөдү. Анан найзачандар келди, анан чокморчулар, анан кылыччандар — баары ондон-ондон, балбандан балбан. Семетей алдын карап жүрүп отурду; жыгылганга бурулбады, өлгөнгө эңкейбеди. Бирок каптаган түгөнбөдү, сабыр түгөндү. Жаны кашайган жерде Актулпарды буруп, кылычын сууруп, көкүрөгүнүн так түбүнөн атасынын атын ураан кылып чакырды:

— Манас!

Ураан Кокондун кыш дубалдарында замбиректей жарылды; ал ат бул жерлерде он эки жылдан бери мынчалык жакындан угулган эмес эле, уккандардын тизесинин муунун бошотту. Ал күнү алтымышка жакын балбан кырылды; кими кылычтан, кими найзадан, кими атынын туягынан. Актулпар чаңдын ичинде айлана берди, баланын билеги чарчаганды билбеди; кушбеги мунарадан карап купкуу болду: бул бала эмес, деди, бул — Манастын тирилген жаштыгы. Кокондуктар чеп дарбазаларын бекитип, мунарага чыгып карашты, экинчи артынан киши сала алышпады. Семетей кылычын аарчып, кынына салып, жолуна түштү; артында жабылган дарбазалардын кычыраганы калды.

Сыр-Дайраны кечти; суу боз-боз агып жаткан, наркы өйүздө жол ичкерип, тоого оролду. Кайыпчы тоосуна жеткенде күн батып бараткан; энеси уулуу атасын дүйнөдөн жашырган Как үңкүрүн тапты. Ичкери кирди: таштa дагы эле ыш изи, очоктун ордунда дагы эле күл; бир бурчта, кайсы түндөн калганы белгисиз, кургап калган таңуу чүпүрөк. Бул жерде жаткан экен атам, деди; кырк күн өлүм менен бул жерде соодалашкан экен энем — бир эмчеги жулунуп, каны кургай электе ханына дары издеген. Ал түнү үңкүрдө жатты; таш жаздык болду, өткөн жууркан болду. Түшүндө эмнени көрсө да эч кимге айтпады; бирок эртеси турганда жүзү кечээгиден чоң эле. Жорго белине өрлөдү; белдин кырына чыкканда адегенде шамал келди, көрүнүш кийин: атадан калган Талас бүт кендиги менен, жашылы, суусу, жылкысы, көлөкөсү менен бут алдына жайылды. Семетей атынын башын тартып, узакка карады. Мына, деди ичинен, атын билбей туруп самаган жерим.

✦ ✦ ✦

Талас ээсин күткөн аманаттары менен тосту. Биринчи келгени Кумайык болду — мойнунда алтын каргысы менен, он эки жыл жолдорду тиктей берип көзү оюлган тайган. Эч кимге баш ийбеген, эч кимдин колунан наар албаган, алты арам таштаган сөөктү жыттабай туруп кетчү жылдар бою. Алыстан жытты алды, улуду; ал улуу он эки жылдын бүт күтүүсүн бир демге сыйдырды. Чуркап келди, келди да качырган жок; мойнун бүгүп, Актулпардын тизесине сүйкөндү, жатты, турду, айланды, кайра жатты — он эки жылдын күтүүсү бир денеге батпай жатты. Семетей эңкейип, алтын каргылуу мойнун сылады; тайгандын көзүнөн, айбандын көзүнө жарашпаган бир тамчы жаш кулады. Анан асман айрылгандай болду: Имерме аскаларынан бир көлөкө сызылды. Акшумкар эле — Манастын шумкары; ээси өлгөндө Мекеден Багдадга дүйнөнү кыдырган, издеп таппаган, кайтып аскасында күткөн. Сызылды, айланды, айланды да ийне канат балапанын алып келип, жетимдин колуна койду: ал, дегенсиди, атаңдын кушу эми сеники; мен эскирдим, балапаным сенин колуңда чоңойсун.

Семетей Талас суусуна келгенде дайра ташкын эле; Үрбүс кабарып, кар суусу түшүп, көбүк-көбүк агып жаткан; агызган дүмүрлөрү таштан ташка урунуп жаткан. Жээктегилер өтпөйт дешти; бул сууга бул мезгилде кирген чыкпайт дешти. Бала атынын башын сууга буруп:

— Атам агын суудан кайтпаптыр; уулу кайтмак беле?

Жана кирди. Суу төшкө урду, Актулпарды кыңайтты; ошол замат суунун бетинде элестер пайда болду: эң алдыда Манас — ийни тоо, көз карашы күн; жанында Алмамбет, артында Чубак менен Сыргак, бери жагында Бакай менен Ажыбай. Элестер аттын чылбырына жармашып, жетелешти; ташкын бир дуба окулгуча тынчыды, бала наркы өйүзгө соо чыкты. Кайрылып карады: суу кайра суу, көбүк кайра көбүк; элестер жок, бирок колуна тийген алакандардын табы турган.

Мекен адегенде жүзүн көрсөткөн; эми жараларын көрсөттү. Кең-Шорго жетти: атасынын өлгөн жери эле бул; тигилген аза белгилери, байланган чүпүрөктөр, сайылган шыргыйлар жылдар ичинде токойго айланыптыр — бир элдин кошогу жерден дарак-дарак болуп өнүптүр. Семетей дарактардын арасында атын жай бастырды; ар бутакка байланган чүпүрөк — бир зар, ар шыргый — бир көз жаш эле. Демек атам ушинтип сүйүлөт экен да, деди ичинен; демек бир адам өлөт да, бир элдин топурагынан дарак өнөт экен. Бирок нары жакта мечиттин таштары кулатылган: Абыке менен Көбөш баштаган алты арам — Чыйбыт, Кочкор, Адыбай, Көлбай да ичинде — Манастын мечитин бузуп, кожо-молдосун кырып, хандын малын камчы менен ченеп бөлүшкөн; камчы бою сага, камчы бою мага. Мындан да жаманын укту Семетей жол үстүндө бир койчудан: Каныкейди, энеңди, көкбөрү кылып, аттардын артынан сүйрөшкөн. Баланын колу кылычка жүгүрдү; энесинин сөзү тизгин болду: беришсе чырсыз ал, беришпесе жамандашпай кайт. Колун кылычтан тартты; бирок көзүнүн карасы бир түс коюуланды.

Боз асканын алдында токтоду. Энесинин сөзүн эстеди: казынаны беш балбанга ойдуруп, боз асканын боорун жашырганмын; алты арамдын колуна тийгени, камчы менен ченеп бөлүшкөндөрү — казынанын кукуму; нукурасын сен үчүн сактадым. Асканын бетинде усталык жашыруун эле; билген көз тааныйт, билбеген өтүп кетет. Семетей оюкту таап, ичкери кирди: атасынын казынасы, он эки жыл кол тийбей, караңгыда жылдыздай жанып жаткан — жамбылар тизилүү, сооттор илинүү, кылычтар майлуу кийизге оролуу. Ал эми босогодо беш таш үймөк: сыр сакталсын деп уу ичирилип өлтүрүлгөн беш балбандын мүрзөсү. Семетей токтоду; энесинин болотун биринчи жолу бүт салмагы менен көрдү — уулу үчүн беш жанга кыйган, өз колу менен уу сунган эненин болотун. Титиреди; титиреди да айыптабады. Бешөөнүн тең алдында ийилди:

— Акыңар мойнумда, — деди. — Сырыңар мени өстүрдү; өчүңөр да, белегиңер да менден чыгат.

Анан күмбөзгө жетти. Каныкей алты миң теке сойдуруп, кышын сүт менен майга кайнаттырган улуу күмбөз талаанын ортосунда тоодой болуп туруптур; Мисирден, Багдаддан алдырылган сексен молдо дубалдарына оюу-оюу сүрөт чегиптир. Семетей ичкери кирди; күүгүмдүн ичинде дубалдар тилге келди: мына Бээжинге Улуу Казат — аттардын сели, туулардын токою; мына Алмамбет, Бурулча менен сыналган жери, жүрөгү эки оттун ортосунда; мына Сыргак, душман ичинде калган Алмамбетти өлүмдөн сууруп жатат; мына Бакайдын ак сакалы, Чубактын каары, жана баарынын үстүндө, Аккуланын үстүндө, күндөй болуп Манас. Баланын тизелери бошоду; он эки жылдын бүт жетимдиги бир ооз сөзгө жыйналып, күмбөздүн төбөсүн көздөй атылды:

— Атакебай!

Жана күмбөздүн ичи күүлдөдү. Таш ташка үн берди, төбө айланды, күү бир демдей түшүп, баланын көкүрөгүнө толду; ичинде не сөз бар, не муун, бирок Семетей ар тамгасын түшүндү: бул атадан келген белги эле — тур, бар, мурасты алты арамдан жулуп ал; ыйлаар маал өттү, алаар маал келди. Жүзүн аарчып, түзөлдү; ичкери эки бүктөлүп кирген бала сыртка ийиндери жазылып чыкты. Босогодо токтоп, дагы бир жолу кайрылды; күүгүмдө, дубалдагы Манастын көздөрү аны менен кошо эшикке бурулгандай эле.

Жолдун аягында, күн батышка ооп баратканда, түздөн бир чаң булутун көрдү; чаң жакындады, боздогон үн келди — жети жүз төө, жети жүз моюн, бир оздон боздоп жаткан. Бул төө кайтарган бир карыянын үйүрү эле; төөлөр жытын алган баланын тегерегин алып, тегерек болуп, боздой-боздой айланышты. Ичинен эң карысы — токсон бештеги Желмаян, Манастын өз төөсү — ак жүнүн төгө-төгө келип, узун мойнун жетимдин ийнине салды, салды да көтөрбөдү. Семетей төөнүн мойнуна асылды; көз жашын бул жолу тыйбады.

Жана чаңдын ичинен, төөлөрүнүн артынан, ак сакал бир карыя келе жаткан — жай-жай басып, көздөрүн кысып, жүрөгү алдыда чуркап. Он эки жыл төө кайтарып, алты арамдын дасторконуна отурбай, үмүтүн кымыздай аз-аздан ичип, жетимин күткөн Бакай эле бул. Токтоду; картаң көздөрү Желмаяндын мойнуна асылган баланы тааныды, ак чепкенди тааныды, Актулпарды тааныды; эриндери кыбырады, үн чыкпады. Кадамдары жакындаган сайын талаа тарып, он эки жыл ичкерип, эки жетим — бири токсонго таяп калган, бири он экидеги — бири-бирин көздөй агып бара жатты.

17-БӨЛҮМ

Жашыруун күмбөз жана жетимдердин табышуусу

Таластын этегиндеги кең түздүккө таңдын алгачкы шооласы менен кошо бир аттуунун көлөкөсү түштү. Актулпардын туяк дабышы он эки жылдан бери жалгыз шамал гана кезген жайытта жаңырды; учкашында Бухаранын чаңын, жүрөгүндө энеси Каныкейдин акыркы карашын алып келе жаткан он эки жашар Семетей ата журтка алгачкы кадамын ушинтип таштады. Талаа учу-кыйырсыз эле; Ала-Тоонун кар баскан чокулары асман менен жердин ортосунда ак ант сымал турчу. Бала тизгинин тартып, абаны терең-терең жыттады. Бул жердин жытын билчү эмес, бирок каны билчү; кан адамдан мурун жол таап алчу.

Жолдо келе жатып канча түндө канча түш көрдү: бир ак сакал, бир боз аттуу, дагы бир жүзү даана көрүнбөгөн улуу көлөкө түшүндө дайыма бир эле сөздү айтчу: Талас сени күтөт, очогуңдун күлү жылуу турат. Энеси Каныкей узатып жатып ыйлаган жок; салмактуу байбиче көз жашын жүрөгүнө куйгандардан эле. Эки гана аманат берген:

койнуна ак көйнөк салып, дагы бир осуят айткан: Таласка жеткенде эч кимге дароо ишенбе, деген; кимиси карышкыр болуп кой терисин жамынат, кимиси арстан болуп эчки терисин кийет. Сынабай туруп таянба; сынаганыңды да оорутпа. Бала азыр бул сөздөрдү жаттагансып кайталап, Актулпардын жалына эңкейип, көкжээкти тиктеп келе жатты.

Адегенде алыстан бир караан көрүндү; кара булутпу же жерден козголгон аскабы — ажыратылбады. Жакындаган сайын даана болду: алтын жүгөндүү, кара тору нар экен бул, мойну узун, өркөчү жылдардан ийилген. Токсон беш жылдын жүгүн көтөргөн Желмаян эле; Манастан калган ыйык төө ээсинин жытын уулунун денесинен сезип, талааны жара басып келе жаткан. Төө Семетейдин алдына токтоду; чоң кара көздөрүнөн, адамдын көзүнөн куюлгандай, эки катар жаш куюлду. Анан бурулуп, Манастын коргонун көздөй чуркады; чуркады да чуркады, кары буттары жашаргансып чуркады. Коргондун түбүнө токтоп, асманды карай мойнун созуп боздоду. Бир боздоду — жүрөктөр эзилди; эки боздоду — тоолор үн берди; үч боздоду — асман айрыла жаздады. Анан кыбыланы карай бурулуп, алдыңкы тизелерин бүгүп чөгө калды. Башын жерге коюп, көзүн Семетейге кадады. Тили жок эле, бирок абалы айтып турду: ал мени, курмандыкка чал мени, ээмдин арбагына арна мени.

Семетей аттан түштү. Энеси үйрөткөндөй муздак суу менен даарат алып, жүзүн кыбылага буруп, Кулхуалланы окуду. Бычакты колуна алганда колдору титиреген жок; жүрөгү титиреди.

— Жаның Алла Таалага, — деди, — сообуң атам Манаска.

Бычак шилтенди. Бирок жерге кан аккан да жок, топуракта из калган да жок. Семетей көзүн бир ирмеп ачты; ыйык төөнүн денеси таңкы тумандын күнгө эригениндей жок болуп кеткен эле. Колунда алтын жүгөн гана калды, мурдунда дагы эле буруксуган курмандык жыты. Кийин талаанын ак сакалдары айтып жүрүштү: Желмаян өлгөн эмес дешчү; ыйык жума түндөрү, дагы Кадыр түндөрүндө Манастын күмбөзүнүн башында боздойт, көргөн көз көрөт дешчү. Семетей алтын жүгөндү өөп, маңдайына тийгизди; энеси Каныкейдин аманаты деп ээр кашына бекем байлады. Анан атына ыргып минип, жолуна түштү.

Бир аз ары, дөбөнүн артында, төө кайтарган абышкага жолукту. Эчки терисинен кийими жер-жеринен түшкөн, ак сакалы төшүнө түшкөн, көздөрү үңүрөйгөн абышка эле бул; астында жоору жондуу, кабыргасы саналган боз ат бар эле. Ким билиптир, бул

арып-ачкан жаныбар бир кезде шамал менен жарышкан Көктулпар экенин; эми аты Көкчолокко айланып, он эки жылдык жокчулукта жоор байлаган. Абышканын өзү да ким билиптир — Манастын ак сакал жолдошу, кырк чоронун аксакалы Бакай экенин; он эки жыл бою каракчылардын төөсүн кайтарып, өлгөн үмүтүн талаага жайып жүргөн.

Семетейдин жүрөгү аны көздөй ойкуду; бирок энесинин сөзү кулагында эле: Таласта бир эр бар, атаңдан да жүрөктүү, деген Каныкей; аты Бакай, акылы тоодон бийик, жүрөгү деңизден терең. Бала бул эрди сынагысы келди. Атын абышканын алдына сүрүп, салам айтпай тик турду.

— Эй абышка, — деди, — мен Чамбыл-Белдин беги Жанаалы Карачтын уулумун. Атамдын казынасынан бир төө жүк алтынды кедейге таратам; марттыгым жети элге дастан болгон. Айтчы, кимдин кулусуң, кимдин төөсүн кайтарасың?

Бакай башын көтөрүп, баланын жүзүн узакка тиктеди; бир нерсе издегендей тиктеди, таппады, кайра алдын карады.

— Жолоочу болсоң жолуңа түш, балам, — деди. — Өз дартым өзүмө жетет.

— Дартың эмне экен, айтчы, билели! Айтпасаң, астыңдагы ушул жоор жабыны кун ордуна тартып алам сенден. Биздин элде салт ушундай: жол сураганды кайтарган — атын берет.

— Бул ат эч кимге берилбейт.

— Берилет, чал, берилет! Сен ким элең? Эчки терисин жамынган бир төөчү сөлөкөтү! Сакалың агарыптыр, акылың агарбаптыр. Сендей кул сөлөкөттөрдүн атына да, башына да мендей бек уулдары буйрук кылат!

Муну айтары менен абышканын көзүнөн чагылган жарк этти дейсиң — Семетейдин жүрөгү оозуна тыгылды. Бакай аттан ыргып түштү; түшкөндө кандай түштү дейсиң — жер солкулдады. Жанындагы жаш кайыңга жармашып, бир силкип, тамыры менен жулуп алды; топурагы асманда чачыраган даракты чокмордой башынын үстүндө айлантып, баланы көздөй басты.

— Сен кимдин уулун кул дейсиң, кутурган күчүк! Кел да көр, кулдун билеги кандай экен!

Семетей атын артка тартып, колун көтөрдү.

— Токто, аксакал, токто! Урба, адегенде сөзүмдү ук. Мен сага бир окуя айтып берейин, Бухарадан келген окуя; андан кийин ур, ыраазымын.

Бакай токтоду; кайың колунда, деми көөрүктөй, күттү. Бала айтып берди: Бухарада бир байге болгон; алты жүз кырк төрт ат чапкан, баарынын эң артында аксак деп эсептелген бир бээ — аты Тайтору — бир жесир байбиченин көз жашы менен байгеге кошулган. Акыркы түздүктө Тайтору канаттангансып кетти; алты жүз кырк үч атты биринен сала бирин басып өтүп, марага биринчи келди. Аны минген бала кубанганынан эмне дегенин билбей ураан чакырган: Манас! деп кыйкырган, эч кимден үйрөнбөсө да Манас! деп. Ал бала кийин Кокондон келген Төө Балбан деген дөөнү күрөштө кармап, он эки жашында туруп колун ийнинен жулуп жерге жыккан; чоң атасы Темиркан башына алтын таажысын кийгизмек болгон...

Бакайдын колунан кайың түшүп кетти. Абышканын эриндери кыбырады, үнү чыккан жок; көздөрү баланын жүзүндө белгисиз жазууну окугансып тегеренди.

— Ал бала... ал баланын аты ким? — деп сурады акырында буулуккан үн менен.

Семетей көзүн ала качты; сыноонун эң мыкаачы жерине келген эле.

— Ал баланын аты Семетей эле, — деди. — Бар эле, дейм; анткени жолдо келе жатып Сыр-Дайрадан өтөрдө сууга агып кетти. Мен өз көзүм менен көрдүм: боз бурганак суу аны алып, агызып кетти. Каныкейдин жетими өлдү, абышка; Манастын очогу өчтү.

Сөз бүттү, дүйнө токтоду. Бакай бир азга казыктай катып калды; анан тизелери бошоп, чөгө түштү. Ак сакалын эки колдоп жулуп, жүзүн асманга буруп кошок кошту: Кара басты Таласты, деди; он эки жыл күттүм, он эки жыл төө кайтардым, он эки жыл бир үмүттү эмиздим, ал да өлгөн болсо мен эмнеге жашайм? Айта-айта койнунан ак саптуу канжарын сууруп, учун өз төшүнө такады. Семетейдин эси чыкты; белиндеги айбалтаны шап алып шилтеди; айбалтанын мизи канжардын сыртына тийип, ак канжар үч кадам ары ыргыды. Бала өзүн аттан таштап, абышканын билектерине жармашты.

— Кылба, ата! Калп айттым, калп! Семетей өлгөн жок; Семетей менмин! Энем Каныкейдин жүзүнүн урматына кечир; сени сынадым, жүрөгүң кандай экен, көрөйүн дедим!

Бакай баланын ээгинен кармап, жүзүн күнгө буруп тиктеди; тиктеди, тиктеди, тиктеди. Маңдайынын кеңдиги — ошол маңдай, каштын түйүлүшү — ошол түйүлүш, караштагы бүркүт салмагы — ошол салмак эле: калыптан куюлгандай, Манастын кебетеси баланын жүзүндө турган.

— Арстаным… — деди Бакай; башка сөз таппады. — Арстанымдын арстаны!

Ата менен бала табышкансып кучакташты; экөө тең ыйлады. Абышканын он эки жылдык жашы, баланын жетим өскөн жылдары бири-бирине аралашты; талаа эки эрдин өксүгүн шамалына кошуп Ала-Тоого жеткирди.

✦ ✦ ✦

Ый басылганда Бакай баланы бир булактын башына отургузду. Адегенде Көкчолоктун жалынан сылады: Бул ат, деди, бир кезде Көктулпар болчу; астымда Бээжин жолдорун басып, шамал менен мелдешчү. Зулум атты да бузат, балам, эрди да; бирок тамыры бекем болгонду такыр буза албайт. Анан отуруп, он эки жылдын эсебин бирден төктү. Манас көчкөндө, деди, очоктун чогу өчө электе эле Абыке менен Көбөш баш көтөрдү; алты арам бир болуп ордону басты. Чыккынчы кырк чоро аларга кошулду, Кыргылчал да тизгинин алардын колуна берди. Каныкей токугандын баарын сөгүштү, Манас жыйнагандын баарын чачышты; жылкыны бөлүшүп, журтту талаанга салышты. Мен, деди Бакай, беш жүз түтүн ишенимдүү элимди алып Беш-Таштын Бек-Жайлоосуна чегиндим; он эки жыл ошол жактан күрөштүм, жалгыз күрөштүм. Абыке алтымыш балбан жиберди үстүмө; алтымышын тең бирден кыйраттым, бирок зулумдун тамырын соолута алган жокмун. Зулумдун тамыры тереңде, балам; аны ээсинин колу гана жулат.

Анан абышка ордунан туруп, баланы Капка-Ташты көздөй ээрчитти. Аскалардын арасында, көз көрсө да жол таппас жаракадан ичкери киришти. Бакай оттук чакты; үңкүрдүн караңгысы бир жалын менен ачылып, Семетей көргөнүнө ишене албады: алтын сандыктар, күмүш жамбылар, оттой жанган таштар, Бээжинден келген беш чоң килем, түрмөк-түрмөк жибек, дубал түбүндө катар-катар курал. Беш килемдин бешөө тең дубалга илинген; үстүндөгү ажыдаарбы, кушпу — билгисиз оюулар жалындын ойношу менен жанданып жаткансып кыймылдачу. Бала колун сунду да, тартып алды; казынага тийүү — өлгөндүн эмгегине тийүү эле. Үңкүрдүн аскасына бир ысым чегилген экен; Семетей манжасы менен тамгаларды сылады.

— Каныкей, — деп окуду; үнү титиреди. — Энемдин аты.

— Энең чектирген бул ысымды, — деди Бакай. — Бул казынаны душман күнүнө ал сактаган; качып бара жатып да артта калганды ойлогон ал салмактуу байбиче. Ме муну, сеники.

Сунганы алтын чабылган айбалта эле; мизине уу суусу берилген, жалманы көктөй жарк эткен айбалта. Аны уста Бөлөкбай куйган, Манастын куралчысы. Семетей айбалтаны курчанды; курчанганда колуна колунан да күчтүү дагы бир кол жалгангансыды.

Үңкүрдөн чыкканда Бакай көпкө унчукпады; эң чоң сырдын босогосунда унчукпайт эмеспи. Анан айтып берди: Күмбөздү билесиң, деди; атаң ошондо коюлган деп баары билет. Билбесин деп ошондой кылынган. Энең Каныкей душман мүрзөгө кол салат, сөөккө доо кетет деп корккон; теректен бир тулку жасатып, боюн боюна тең келтирип, булгаары менен каптатып, кепинге ороттуруп, күмбөзгө ошол тулкуну көмдүргөн. Чыныгы Манасты болсо жуудук, кепиндедик; жетимиш араб балбаны ийин берип, түн жарымында Эчкиликтин кара аскасына көтөрүп бардык. Асканын боорунда оюлган үңкүр бар; атаң ошондо жатат, он эки жылдан бери ошондо жатат.

Жол узарды, күн кыйшайды; кара асканын алдына жеткенде айланага ушундай тынчтык чөккөн эле — куштун канат күүсү да күнөөдөй угулмак. Үңкүр оозунун алдында кайдан келгени белгисиз бир буура турган: аны Бозбуура дешчү. Буура аларды көргөндө кыбылага бурулуп чөгө калды; Желмаяндын чөккөнүндөй чөктү. Бакай бычак тартты; курмандыктын каны кара асканын түбүнө акты, топурак кабыл алды.

— Ичкери жалгыз сен киресиң, — деди Бакай. — Уулдун акысы.

Семетей кирди. Үңкүрдүн ичи күңүрт эмес эле; кайдан сүзүлүп киргени белгисиз жарык алтын керебеттин үстүнө төгүлүп турган. Керебетте атасы жаткан. Өлүк дегенге тил барбайт эле: уктап жаткансыган, жылмайып жаткансыган; башынын алдында жаздык ордуна Ак Куран, жүзүндө он эки жылдын чаңы эмес, той таңынын жарыгы. Семетей тизелей отура калды; ыйлаган жок, ыйлай алган жок; ичи кудуктай ачылып, бүт дүйнө ичине куюлду. Атасынын жанында эки эр жатат, экөө эки тоодой: Бакай кийин айтты — бири Бээжинден бөлүнүп келген, кырк жылдын сырдашы Алмамбет; экинчиси — кара күчтүн тиреги Чубак. Аяк жагында Сыргак сунала жатат — жолдо чалгынчы, согушта чагылган болгон Сыргак. Баш жагында кичине дене бар эле; он экисинде шейит кеткен Коёналы, деди Бакай, сенин жашында кеткен, сенин жашында. Койнундагычы, деп сурады бала. Койнундагысы, деди абышка, Кыз Сайкал;

эр майданында атаң менен беттешкен, кийин кыяматтык нике менен ага байланган; бул дүйнөдө кошула алышпады, мында коюндашып жатышат.

Бакай үңкүрдүн босогосуна отуруп, ар биринин дастанын бирден айтып берди. Адегенде Алмамбетти айтты: Бээжиндин төл беги эле, деди; Эсенкандын дасторконунда чоңойгон, бирок көңүлүнө бир нур түшүп, кара сарайды таштады, ыйманга келди, атаңдын койнуна башпаанектеди. Адегенде Көкчөгө барган, кадырын билишпеди; Манас билди. Экөө бир энеден эмгендей болушту; Чыйырды ак сүтүн ага да эмизген — сүт бир тууғандык кан менен бузулбасын деп. Чоң казатта чалгынчы ошол эле; карды жарган, туманды тараткан ошол. Чубакты айтты: каары тоо көчкүсү, ак ниети тоо булагы эле; Алмамбет менен бир жолу кагылышты, атаң бир ооз сөз менен жараштырды, ошондон кийин эки билек бир муштум болду. Сыргакты айтты: кырктын эң шамдагайы, түн жолунун жол башчысы; Бээжиндин алдына жылаңач кылыч менен кирип кайтпаган. Коёналыны айтып жатканда үнү ичкерди: бала эле, деди; согуш оюн эмес деп кайтарып койдук, ыйлады; эр аталыш үчүн шейит кетти. Кыз Сайкалга келгенде абышка тынып, сакалын сылады: Аны айтууга сөз жетпейт, деди; эр дегенди кылыч менен ченейт экенбиз деп жүрчүбүз, ал байбиче ченемди бузду. Үңкүрдүн таштары укту, баланын жүрөгү жаттады; Семетей ошол босогодо атын жаңы уккан бул өлгөндөргө өз тууганындай аза күттү.

Сыртка чыкканда үңкүрдүн оозу өзүнөн өзү мөөрлөндү; кайрылып карашса, кара аскада жарака да жок, из да жок. Семетей дагы бир карады: аска — аска бойдон, сыр — сыр бойдон.

Андан ары жолдору Кайыпчынын кара үңкүрүнө түштү. Он эки жылдан бери бул ийинде бугу терилерин жамынып жашынган аксак уста жашачу: Бөлөкбай, Манастын куралчысы, казынасынын кароолчусу. Жанында кырк калча бар эле; кырк жетим, кырк гарип, кыркы тең зулумдан качып ушул караңгыга башпаанектеген. Бөлөкбай Семетейдин жүзүн көргөндө Манасты көргөнсүп солкулдады; өптү, жыттады, анан отуруп ыйлай-ыйлай кырк кулактуу казандын окуясын айтып берди: кайыптан келген ал казан, Манастын тоюнда кайнаган; алты арам аны да көрө албай, балта менен ортосунан экиге бөлгөн. Казан экиге бөлүнсө — эл экиге бөлүнөт, деди уста; ошол күндөн ушул күнгө Таластын казаны кайнабайт.

— Кайра куй, — деди Бакай. — Семетейдин багына төлгө болсун: казан жакшы чыкса — бак ачык дегени.

Бөлөкбай үч күн очок жакты, үч күн калып сокту, үч күн дуба окуду. Аксак бутун ташка таяп, тердеп-кургап көөрүк тартып жатып бир жагынан күбүрөнчү: Эй кайыптан келген, эй Манастын тоюнда кайнаган; сынсаң — эл сынды, бүтөлсөң — эл бүтөлөт; уят кылба бизди, уят кылба. Кырк калча очокту тегерене чөйрө болуп, дем тартпай турушту; үңкүрдүн ышталган шыбында учкундар жылдыздай учуп жүрдү. Кыркынчы таңда калып сынды да, казан чыкты: Манас заманындагыдан да сулуу, кырк кулагы кырк күндөй жанган казан. Бөлөкбай казанды кучактап, ышталган жүзүн ага сүрттү; ыйлаганыбы, күлгөнүбү — ажыратылбады. Атаган боз серке союлду, казан асылды, эт салынды; казан бир толду, бир ташыды; кырк калча тойду, ашканы ашып калды. Бак ачык эле; ачык гана эмес, ташкын эле.

Семетей казына үңкүрүнөн кырк гарипке алтын чачты; кочуш-кочуш чачты, чачкан сайын жүздөр жадырады. Анан Каныкей жылдар мурун каткан сандыктар ачылды: ичинен ок өтпөс согуш кийимдери чыкты — тер жыты эмес, жыпар жыты сиңген; кырк найза, кырк кылыч, кырк мылтык катарланды. Кырк гарип чечинди, кийинди, куралданды; Манастын кашкалуу кула аттары жылкыдан тандалып, кыркы кырк атка минди. Бакай карап туруп, көзү жашылданды: кырк чоро кайра төрөлгөнсүдү; өлгөн үмүт кырк денеде тирилген эле.

Семетей кырктын алдында антын айтты:

— Абыке менен Көбөш мага ага болот; адегенде жакшылык менен барам, ыраазылык тилейм. Жолго келишсе — не жакшы; келишпесе — кандары өз мойнунда. Алтымыш күндүк жолдун эсеби бул: кырк күн камылга, жыйырма күн жол. Ошол күнгө чейин Кайыпчынын кырында күткүлө; түтүнүмдү көрбөй түшпөгүлө.

Кырктар Кайыпчынын кырында калды; Бакай баланы алып беш жүз түтүн жашыруун айылына жөнөдү. Айыл Беш-Таштын кыйырына, көз көрбөс колотко конгон эле; боз үйлөрдүн кийизи жаандан карайган, бирок очоктору эч өчкөн эмес. Айыл Семетейди көргөндө жер-жеринен козголду: кимиси ыйлады, кимиси күлдү, кимиси ыйлап жатып күлдү. Бир абышка баланын үзөңгүсүнө жармашып коё бербеди: Он эки жыл, деди; он эки жыл эртең менен сайын жолду карадык, кечинде жолдон кайттык. Күткөндүн көзү жолдо эскирет дешет; эскирди да, шүгүр, сокур болбой туруп көрдү. Токсон бештеги Баймырза калтыраган колдору менен боз ботосун жетелеп, тогуз кара букасын артына тизип, баарын Манастын арбагына, Семетейдин башына арнап сойду; айыл кубаныч жашына чөмүлдү. Бир гана көңүлсүздүк болду: Бакайдын коркок уулу Байтайлак алыстан кырктардын чаңын көрүп душман келди

деп ойлоп, малды үркүтүп тоого качырган экен. Бакай уулун ортого сүйрөп чыгып, камчыны бир шилтеди; Байтайлак жерге сулады.

— Эр болбогонго нан да арам, даңк да, — деди абышка. — Тур, уятыңды жерге көмүп анан кел.

Ошол түнү айылдын ортосунда чоң от жагылды; кымыз чаначтары ачылып, казандар кайнады. Карыялар кезек менен келип Семетейдин маңдайынан өбүштү; кимиси Манастын тоюн көргөн, кимиси Чоң казатка уул берген. Бир кемпир баланын колдорун алаканына алып узакка тиктеди: Бул колдор, деди, ошол колдор; билегинен эле белгилүү — кармаганын жулуп алат. Семетей уялып кызарды; он эки жаштын баласы бир заматка ийниндеги жүгүн унутуп, кайрадан бала болуп кетти.

✦ ✦ ✦

Эртеси Бакайдын жүзү кайра карайды; кубанычтын ортосунда карайган жүз — кара кабардын жарчысы.

— Таласка түшкөнгө чейин дагы бир нерсени билишиң керек, — деди. — Өз чоң атаң Жакып хан... Эл аны доңуз хан деп атап калды, балам; кулагыңды жаппа, ук. Абыке менен Көбөш анын уулдары; такты алардын колунда, акыл анын койнунда. Сенин келгениңди укканы күбүгө уулуу бозо ачыттырды; отурар жеринин алдына аюу талпак төшөттү, талпактын астына кырк кулач ор каздырды. Небересин же уу менен, же ор менен тоспокчу. Мен алдыга барайын, сен артымдан кел; көзүң менде болсун, колуң айбалтаңда.

Бакай алды менен Жакыптын ордосуна барды. Кары хан аны көргөндө адегенде көбүрүп-жабырды; сөктү, шылдыңдады, таягын көтөрүп үстүнө басты: Сен белең он эки жыл мага тиш кайраган, сен белең тоодон мага буктурма курган! Бирок сөз арасында Семетейдин аман болуп Таласка киргенин укканда өңү заматта өзгөрдү; таяк колунан түштү, көзүнөн жаш куюлду — жаш дегениң жүрөктөн келет эмеспи, аныкы көзүнөн гана келип жатты.

— Неберейим! Каныкейдин козусу! Көзүмдүн нуру келдиби? Сүйүнчүгө жылкыдан жүз баш, казынадан жүз жамбы!

Бакай ийилип кол куушурду, бирок кетип бара жатып кеткен жок; дубал түбүнө, кийиздердин көлөкөсүнө бекинип жата калды. Бир аздан кийин Жакып байбичеси

Бакдөөлөттү жанына тартты; карыянын шыбыры жылан шуудурундай кийиздердин арасынан сүзүлүп чыкты:

— Бозо кесесине ууну сен саласың. Небере дегениң — урук; урук өсөт, дарак болот, дарак көлөкө салат, көлөкөдө менин тактым чирийт. Сал ууну, кутулуп алалы.

— Салбайм, — деди Бакдөөлөт; үнү жай, бирок таштай эле. — Манастын жетимине кол көтөргөндүн колу куурасын. Мен эне болгомун; энелик хандыктан улук.

Жакыптын жообу сөз болгон жок; колуна токмокту шап ала коюп байбиченин башына чапты. Бакдөөлөттүн башы жарылып, ак жоолугу кызыл канга боёлду; байбиче үн чыгарган жок, жарасын таңды, ичинен бир ант ичти.

Кечке маал Семетей келди. Жакып небересин эшикте тосуп алды; кучактады, жыттады, ыйлады; аюу талпакты көрсөтүп төргө чакырды. Семетей энесинин адеби менен босогодо турду:

— Ата, адегенде өзүң отур; сен отурмайынча мен отурбайм.

Жакып отурган жок, талпакты айланып өттү; ордун өзү билгендиктен талпакка баскан жок. Бозо кеселери келди. Бакдөөлөт кеселерди өз колу менен жайгаштырган: Бакайдын кесесине бал кошкон — таткан даамын билсин деп; уулуу кесени Семетейге сунуп жатып кашы-көзү менен ишарат кылды: ичпе, дечү ишараты, бул кесе — өлүм. Семетей түшүндү; түшүндү да билгизген жок. Кесени эки колдоп алып, чоң атасына бурулду:

— Ата, биздин элде салт ушундай: ичимдиктин алды улуунуку. Кана, адегенде өзүң ич.

Жакыптын жүзү бир кызарды, бир бозорду.

— Мен... менин ашказаным бозону көтөрбөйт, балам; табып тыюу салган; бүгүн орозомун; тишим ооруйт...

Шылтоо шылтоону кубалады; шылтоо көбөйгөн сайын Жакыптын маңдайынан тер бүртүктөп, көздөрү кесе менен эшиктин ортосунда чарк айланды. Семетей бир чоң атасын карады, бир кесени; ичиндеги акыркы үмүт да ошол караш менен өчтү. Демек чын экен, деди ичинен; демек бул ордодо кан суудан коюу эмес экен; демек такты небереден таттуу экен. Ордунан туруп, кесени босогону көздөй чачып жиберди. Бозо ташка төгүлдү; босогодо жаткан боз ит туруп жыттады; жыттаганы менен кулаганы бир болду — төрт буту асманда, өлүп калды. Ордонун ичи муз болуп тоңду.

Семетей бурулду; көзүндө Манастын кара күндөрдөгү карашы бар эле. Бош кесени жерден алып, очоктогу кайнаган бозонун калганына толтуруп, чоң атасынын башына кийгизди. Жакыптын чачы чырт-чырт, сакалы чырт-чырт, муруту чырт-чырт күйдү; хан өкүрүп жерге томолонуп, күл ичинде оонады. Семетей айбалтасын сууруп, төбөсүнө тура калды; көтөрдү — түшүргөн жок.

— Ата деген ат көтөрүп жүрөсүң, — деди; үнү таш жаракасынан чыккансыды. — Ошол аттын урматына жаның кечирилди. Бирок бил: дагы бир жолу тукумума кастык кылсаң, ортодо ат да калбайт, урмат да.

Анан акысын сурады; мурас катары сурады, садага катары эмес:

— Атамдын Аккелтеси кайда? Аколпогу кайда? Алты курч болоту — Зулпукор, Ойкума, Ачалбарс, Кылболот, Жойболот, Наркескен — кайда? Сайкал берген Буурул ат кайда? Чыгар, тапшыр; жетимдин малы — жылан заары, жутканды күйгүзөт.

— Аккелтени сураба, — деп онтоду Жакып күлдүн астынан; — Аккелте эч кимге багынбайт, атаңдын жытын издейт… Бирок бала укпады; мурас дегениң берилбейт — алынат.

Жакып онтой-онтой ачкычтарды берди. Манастын жакут толгон боз куржуну ортого чыкканда төрт жигит көтөрө албады; Бакай келип бир колу менен кармап, көтөрүп, Көкчолоктун учкашына жүктөдү. Куржун ошол түнү казына үңкүрүнө жеткирилип, Бөлөкбайга тапшырылды; уста аманатты төшүнө басып ыйлады.

Ошол түнү Бакай менен Семетей айылдын сыртында, жылдыздардын астында жатышты. Абышка асманды көрсөттү: Тиги жылдыз — атаңдын жылдызы, деди; он эки жыл өчүңкү күйчү, бүгүн жанып турат. Бала уктаганча сүйлөштү; талаа үстүлөрүнө жууркандай жабылды.

✦ ✦ ✦

Таң атканда Бакай баланы бир кырга чыгарып, Таласты көрсөттү: ээн калган жайыттарды, өчкөн очокторду, урап калган коргондорду. Абышка кошок айткансып сүйлөдү; анан эң ачуусун эң аягына сактаганын айтты.

— Алмамбетти үңкүрдөн көрдүң; анын бул дүйнөдө бир белеги, бир аманаты калды. Жубайы Бурулча — Эсенкандын эрке кызы, Бээжин сарайларынын гүлү — алты арамдын колунда уйчуларга күң кылынды; суу ташыйт, тезек терет, камчы жейт.

Уулу Күлчорону Аруке алты жыл боюнда көтөргөн; төрөдү да, үч күндөн кийин көчүп кетти. Ал жетимди да сабай-сабай койчулукка салышты; алты жашынан бери зулум көрөт, он экисине зулум менен чыкты.

Барышты. Айылдын эң четинде айрык-жыртык кара чатыр турган; алдында бир кезде Бээжин жибегин кийген Бурулча жамаачы чепкенчен тезек тизип отурган. Семетей аттан түшүп, аялдын алдына тизе бүктү; койнунан энеси Каныкейдин аманаты — ак көйнөктү алып чыгып, эки колдоп сунду.

— Аяш эне, — деди, — энем Каныкейдин саламы бар. Бул көйнөктү сага сактаган; бир күнү уулум барат, өз колунан берет, деген.

Бурулча көйнөктү алды; жыттады, тааныды, солкулдап ыйлады. Анан баланы чатырдын көлөкөсүнө отургузуп, дастанын төктү: Бээжин сарайларында эркелеп өстүм, деди; бир Кадыр түнү түшүмө бир нур кирди, ал нурдун учу Таласка созулчу. Алмамбет келди; мен ага ыйман бердим, ал мага жүрөк; мусулман кылдым, тийдим ага. Ал Чоң казатка кетти, кетти да кайтпады. Кара кабар келгенде бычакка жармаштым; алты жашар Күлчоро билегиме жабышты — эне, деди, сен да кетсең, мен кимдин жүзүн карап атамды эскерем? Ошол күнү өлдүм, ошол күнү тирилдим. Алты арам үстүбүзгө чабуул койгондо адегенде жибегимди алышты, анан чатырымды, анан атымды; Эсенкандын кызы дешпеди, Алмамбеттин байбичеси дешпеди, күң дешти, уйчулардын колуна беришти. Суу ташыдым, тезек тердим, камчы жедим; баарына чыдадым да, бир нерсеге чыдай албадым: уулумдун сабалганын алыстан карап туруп үн чыгара албаганга. Эненин жүрөгү, балам, ташыса ташыйт, сынса үн чыгарбайт. Былтыр эшигимден бир көк букалуу дербиш өттү; сүйүнчү айтты: сабыр кыл, деди, ак тайлуу бала келет, кара чатырдын алдында тизе бүгөт, ошол күнү зулум бүтөт. Кетти, чаңы калды; чаңын карап бир жыл жашадым. Ошол күн бүгүн экен, балам; шүгүр, көрдүм.

Сөз бүтө электе дөбөдөн бир кыйкырык угулду; кой жыттанган, жылаңайлак, үстү-башы дал-дал болгон бир бала жар боорунан учуп-күйүп түшүп келе жатты. Күлчоро эле бул; дербиштин сүйүнчүсүн ал да уккан, малды таштап чуркаган. Эки жетим чатырдын алдында бирине-бири жетти; кучакташты да ажырай алышпады; ак буудайдын унундай жуурулуп, бири-бирине аралашып кетишти. Алмамбеттин уулу менен Манастын уулу; эки жетимдик бир жүрөк болду. Бакай бир жакта ыйлады, Бурулча бир жакта; айыл бүт ыйлады; ошол күнү Таласта көз жаш кымыздан көп акты.

Каныкейдин ак куржуну ачылды: ичинен жакасы алтын саймалуу чапан, жибек көйнөк, булгаары шым, башка сүлөөсүн терисинен тебетей чыкты. Күлчоронун койчу

чүпүрөктөрү чечилип ыргытылды; жетим кийинди, курчанды; кийингенде күн дагы бир кабат чыккансыды. Бакай баланын ийнине колун койду: Атаң Алмамбеттин турушу ушул эле, деди; башыңды ошондой тик карма, көзүңдү ошондой ирмебе. Күлчоро Семетейдин алдына тизе бүктү: Агам бол, деди; көлөкөң болоюн, кылычың болоюн; аталарыбыз бир жаздыкка баш койгон, биз бир жолго баш коёлу. Семетей аны тургузуп, бооруна басты: Сен мага чоро эмес, бир тууган болосуң, деди; наным — наның, каным — каның. Алмамбеттин арбагына ак боз бээ чалынды; дубасы көккө, жыты талаага жайылды.

Кеч киргенде Семетей кырктардын жана айылдын алдында ордунан турду; оң колун жүрөгүнө, сол колун айбалтасынын сабына койду.

— Уккула да күбө болгула, — деди. — Абыке менен Көбөш мага ага болот; алты агама адегенде ыраазылык менен барам, туз-нан акысы дейм, атамдын очогун бирге түтөтөлү дейм. Жолго келишсе — өткөндү өткөнгө көмөм. Келишпесе — Аргын менен Кыргызды бир туугa жыйнайм, Бээжиндин дарбазасына такайм, атам Манастын канын Коңурбайдан тамчылап сурайм. Бул антты бузсам — Желмаяндын боздогону мойнума жүк, атамдын жылмайган жүзү акыретиме карыз болсун.

Айыл бир оздон оомийин деди. Бакай баланын антын угуп жатып сакалын сылап, башын оор ийкеди: Ыраазылык менен баруу, деди; Манас да ошентчү — адегенде сөз жиберип, анан кылыч сууручу. Бирок бил: арамдын кулагы адал сөзгө дүлөй; сен ошентсе да айт — кыяматта жүзүң ак болсун. Ала-Тоонун артына күн батты; Кайыпчынын кырында кырк аттуу кырк караан болуп күтүп турду. Талаанын үстүнө түшкөн түндө, алыста, Таластын аркы өйүзүндөгү чоң ордонун оттору көрүндү: Абыке менен Көбөштүн ордосу. Семетей ал отторду узакка тиктеди; ыраазылык чакырып жатабы, кылыч чакырып жатабы — аны эртеңки күн гана билмек.

18-БӨЛҮМ

Аккелтенин ойгонушу жана Улуу көч

— ❖ —

Ошол жылы Таластын үстүнө күз эрте түшкөн; теректер саргайбай туруп жалбырак күбүп, Кең-Колдун суусу бир аза кабарын алып бараткансып боз агып жаткан. Бакай ак сакалын шамалга чубалтып, дөңдүн кырында туруп, төмөндө чатыр-чатыр болуп жайылган айылдарды карап турган. Жанында турган он эки жашар жигиттин ийни эбак эле эрдин ийни болчу; бирок көзүндө дагы деле Бухара бактарында топ кубалаган баланын жарыгы бар эле.

— Бул көргөнүң Талас, — деди Бакай, үнү таш үстүндө курчутулган бычактай, — атаңдын журту. Бирок бүгүн сага журт эмес, балам. Абыке менен Көбөш баш болуп, алты арам бийлик жүргүзөт бул жерде. Кырк чоро — бир кезде атаңдын артынан өлүмгө басчу эле — эми ураан чакырса, ооздорунан Манас чыкпайт, Көбөш чыгат. Кыргылчал алдыга түшкөн, Тазбаймат артынан ээрчиген; нанын жеген эрдин атын унутушкан. Чыккынчы турганда, арам такта отурганда бул Талас сага журт болбойт. Журт алынат, балам. Журт кан менен жуулуп кайра алынат.

Семетей жооп берген жок. Төмөндө, атасы бир кезде ордо курган түздүктө бөтөн түтөгөн очокторду карады да карады; ичинде бир нерсе муздак темирдей орун алды.

Эртеси таңда чалгынга чыгышты. Талаа учу-кыйырсыз, чөп тизеге чыгып, асманда бир да булут жок эле. Түшкө жуук, көкжээк титиреген жерден бир караан пайда болду: жалгыз аттуу түптүз аларды көздөй келе жатты. Жакындаган сайын чоңойду; ат Жакыптын күлүгү Телкүрөң эле, Семетей аны Бакайдын айтканынан тааныды, бирок үстүндөгү айбат адамдан көрө тоого окшочу. Сооту күн нурунда кара жалындай ойноп, туусу шамалда желбиреп келе жатты.

— Токтоп, ким экенин сура, — деп үн катты Бакай; бирок жаштык кан сурабайт, сурак кылбайт. Семетей болот найзасын сунуп, Тайбуурул колунда жок кезде мингени — кара атын теминди, бир дем менен аралыкты жаап, найзаны аттуунун төшүнө урду.

Найза аскага тийген камыштай үч бөлүнүп ыргыды. Каршы сокку тоонун кулашындай болду: Семетей туулгандан бери биринчи жолу ат үстүнөн ыргып, абада тегеренип, чөптүн арасына кулады. Тура калып кылычка умтулду; аттуу атын үстүнө сүргөн жок, айланасында жай гана тегерене баштады. Семетей да тегеренди; Бакайдын тегерегинде, кылычы колунда, аргасы кеткен бөлтүрүктөй тегеренди да тегеренди; аттуунун ачыгы да жок, шашылышы да жок эле.

Анан аттуу туулгасын чечти да, ийиндерине кара селдей чач төгүлдү.

— Агамдын журтунда, — деди бир аялдын үнү — терең, жаралуу, бирок болоттой үн, — найза көтөргөн бул бала кимдин ким болот?

Бакайдын тизелери бошоду. Кары киши, өмүрүндө Бээжин сепилдеринен кайтып келген киши, турган жерине чөгө түштү.

— Кардыгач... Сенсиңби, Кардыгач?

Кардыгач эле. Манастын өз карындашы; он жетисинде душман сабын жарып өткөн, Зулпукорду курчанып кырк бир күн тынымсыз салгылашкан жоокер кыз. Аты Телкызыл окко учуп астында калганда дөө Ыламанын колуна түшкөн, кийин Манастын колу менен Желпиништин дөөсү Жарманаска берилген; ошол күндөн бери журттан кабары үзүлгөн. Эми, канча жылдан кийин, агасын көргөнү келген экен; көзүндө ошол сагыныч, үнүндө ошол кубаныч:

— Агам кайда? Ордосу неге ээн? Манасым кайда, Бакай?

Бакай башын көтөрө албады. Он эки жылдан бери эч кимге толук айтылбаган, ар дайым жарым жутулган ошол сөз оозунан таштай түштү:

— Манас көчтү, Кардыгач. Он эки жыл болду. Бээжин казаты баарын жутту: Алмамбет жыгылды, Чубак жыгылды — дөө Дөңгөнүн башын Ойкума менен учурган Чубак дечи, ал да жок эми. Жыйырмадагы Сыргак, жаш чыбык Сыргак жыгылды. Серек жыгылды. Далай чоро калды Бээжин жолунда. Аккула да окко учту. Каныкей жесир башы менен ымыркайын алып Бухарага качты. Мына ошол ымыркай — маңдайыңда турган бул жетим: Семетей.

Кардыгачтын жүзүнөн адегенде кан качты, анан тизесинен кубат. Телкүрөңдүн жалына жыгылды, андан жерге сыйгаланып, эс-учун жоготту. Бакай анын башын тизесине алды; суу чачты, дуба окуду; эсине келип кайра кошок кошкондо, сооротуш үчүн та ошол күндөрдү айтып берди: Көкөтөйдүн ашын, олуялардын чогулушун, баласыз Манас үчүн кол жайып жалынганын; ыйык Кошойдун батасын жана ошол батанын артынан Теңирдин Манаска бул уулду бергенин. — Кара, — деди, — Манас өлдү, бирок изи өлгөн жок. Мына изи, тизеңдин түбүндө турат.

Айтты да айтты Бакай; айткан сайын Кардыгачтын азасы түрүн өзгөртө-өзгөртө башка нерсеге айланды. Кошок бүттү, өксүк тыйылды; жоокер аял бир азга боз үйдүн түндүгүнөн көрүнгөн асман тилкесин тиктеди. Агасы көчкөн эле; бирок асман ордунда, Ала-Тоо ордунда жана агасынын каны тиги баланын тамырында агып турат.

Кардыгач түзөлдү. Көз жашы кургап, ордуна от толгон эле.

— Алты арамды да, чыккынчы кырк чорону да ушул Зулпукордун оозуна берейин, — деди. — Агамдын тагында отурган Көбөштүн башын ээримдин кашына илейин. Жол бергиле мага.

Бирок Семетей ошол күнү биринчи жолу хандын уулундай сүйлөдү:

— Эжеке, — деди, — тууган канын төккөн колдун берекеси кетет. Бүгүн сен Абыкени, Көбөштү кырсаң, эртең эл оозунда «Манастын тукуму өз канын ичти» дешет; ушак бир жүрдүбү — Теңирдин каары да артынан жүрөт. Өчүбүз болсо — менин өчүм; күнү келгенде өз колум менен алам. Сен журтуңа кайт; ант болсун, жети жүз кызыл төө менен эшигиңе барайын, Ак дөө менен Көк дөө сага тиш кайраса, жаныңда салгылашайын. Бул антыма Ала-Тоо күбө, бул талаа күбө.

Кардыгач бул сөздүн салмагын таразалап, жетимдин көзүнүн ичине карады, ал жерден агасын көрдү да, баш ийди. Телкүрөңдүн башын Желпиништи көздөй бурду; бирок узап бара жатып ичинен башка сөз өттү: көрүндү да кетти, көрүнбөй кайтты.

Ошол күндөн баштап Кардыгач эч кимге сездирбей Таластын тегерегинде жүрдү; түнкүсүн бир караан, күндүзү бир элес болуп, жетимди алыстан кайтарды.

Ошол күндөрү Үрбүстө Көбөштүн жыйыны курулган эле. Көбөш кымыздан кызарып, хандык доомат кылып, оозуна келгенин айтып жатты: — Манас дегениңер эмне эле? Бир кедейдин уулу. Таласты мен кармап турам, ураанды мен берем. Жыйындын улагасында отурган Шууту менен Ырчы-уул тиктеше калышты; Ырчы-уул тилин тыя албады, комузсуз, күүсүз, ачык эле айкырды: — Манастын эшигинде сен ит боло алмак эмессиң, Көбөш! Анын дасторконунун күкүмү менен семирдиң, эми сөөгүн көмгөн жерге хандык доомат кыласыңбы!

Жыйын муз болуп тоңду; Көбөштүн колу камчысына жете бергенде эшиктен чолок боз ат минген, эски чапан кийген, сакалын чаңга булгаган бир абышка кирди. Эч ким бурулуп караган жок; Шууту карады. Шууту адамдын жүзүнөн жылды окуп, аттын басыгынан текти тааныган киши эле; ал чолок боз аттын кадамындагы эски тарбияны, ал чапандын астындагы ийин турушун тааныды. Сыртка чыкканда абышканын колтугунан алып, акырын:

— Бакай, — деди, — кебете-кийим сени менден жашыра албайт. Айт: жетим келдиби?

Бакай танган жок. Шууту ошол түнү манжаларын жылдыздарга жайып, он эки жаныбарлуу жылдын эсебин төктү: — Манас көчкөндө кайсы жыл эле, сана; чычкан өттү, уй өттү, барс өттү, коён өттү... эсеп толук: жетим он экиге чыкты. Кайтуу жылы — ушул жыл, Бакай; эр жашына жетпей мурасын албаса, арамдар аны тамырынан соолутат. Анан манжа бүгө-бүгө санай баштады: — Аколпок аларда, Аккелте аларда; көктөн түшкөн алты кылыч — Зулпукор, Ойкума, Ачалбарс, Жойкума, Кылболот, Аркескен — алардын дубалында илинүү. Кумайык алардын ити, Акшумкар алардын кушу саналып калды. Булар күч менен алынбайт; кырк чоро ордодо турганда жетим эшиктен кире албайт. Бирок мен бир амал билем — кырк чорону он күндүк жолго сапырат.

Анан жылмайды; карышкырдын жылмайышы эле бул, кой терисин жамынган күндөрдүн жылмайышы.

✦ ✦ ✦

Амал үч күндө иштеди. Шууту жашыруун жолго салган эки ишенимдүү аттуу аттарын терге чөмүлтүп, жакаларын айрып, чаң-тополоң болуп Таласка кирип келишти да, майданда айкырышты: — Кытай колу каптады! Кара-Буура өрттөндү, Чаткал толду; ашуулар тосулганча жетишкиле! Калп, чындык кийбегендей чын кебете кийген эле; эч ким шектенген жок. Кырк чоро, жандарында Адыбай, Көлбай, Чыйбыт, Кочкор, шашыла соот кийишти; Кыргылчал алдыда, Тазбаймат артта, он күндүк жолго тизилип жөнөп кетишти. Чаң басылды, жол бошоду, ордо ээн калды.

— Эшик ачылды, — деди Шууту Бакайдын кулагына эңкейип. — Он күн барышат, он күн кайтышат; жыйырма күн сага жетип да ашат. Бирок унутпа: арамдын көз жашы бар, арамдын анты бар; экөөнө тең алданба.

Бакай ошол таңда Семетейди атасынын журтуна киргизди. Жетим тартылып алынган мурастын ичи менен басты: Манастын ак сарайына Абыке отуруп алган; такты Көбөштүкү; Каныкейдин ак сарайы таланган, каалгасы жулунган, кийиздери сөгүлгөн. Жолдо жолуккан койчулардын өңү сары эле; оор салык Аргын менен Кыргыздын белин бүгүп, кимиси Чүйгө, кимиси Ташкенге тараган. Семетей баарын көрдү, эч бирин айткан жок; сөзүн муштумуна катты.

Абыке аларды эшикте тосуп алды да — жүрөгүнүн кайсы бөлмөсүнөн тапканы белгисиз — көз жаш тапты. Жетимди бооруна басып, өксөдү:

— Он эки жылдан бери сени издейм, балам! Бухарага киши жибердим, из сурадым. Ортобузга түшкөн араздык — ушакчылардын иши; мен агамдын уулуна кыя алмак белем? Кел, өт, төр сеники.

Көбөш болсо ортодо жок эле; Манастын жесири Акылайды коюнуна алып, кымызга тоюп сулаган бойдон, түш оогон күндө да дагы эле жатып жаткан.

Семетей төргө өткөн жок; эшик менен очоктун ортосунда — конок менен доочунун ортосундагы ошол сызыкта туруп, айтып берди:

— Мен өзүмдү Ысмайылдын уулу деп билип чоңойдум. Бухарада топ кубаладым, кимдин тукуму экенимди сураган жокмун. Бир күнү көмүрчү Сарытаз жолумду тосту; «Сен Ысмайылдын эмес, Манастын уулусуң» деди; «Акун хан кайын атаң, Айчүрөк бел куда жарың» деди. Ошол күндөн ушул күнгө ичим Талас дейт, тышым Талас дейт. Эми мурасымды сурайм: Кумайыкты сурайм, Акшумкарды сурайм,

Аколпокту, Аккелтени, алты кылычты, атамдын казынасын сурайм. Берсеңер — ыраазылык бар; бербесеңер...

Сүйлөмдүн аягын айткан жок; айтыштын кереги да калбады.

Абыке — коркконунанбы, ыйманынанбы, белгисиз — ар бир мурасты окуясы менен кошо тапшырды. — Кумайыкты мазар башынан ороодо таптык, деди; энең Каныкей аны өз эмчегинен эмизген, ит дебеди, бала деди. Акшумкар атаң өлгөндө адамдан жүз буруп, аскаларга чегинген; чакырсаң, балким түшөр. Бул көргөн Аколпокту энең жети жыл тиккен; ийне тарта-тарта тиштери каалганын кашегиндей жешилген; Ит-Баспас чөлүнүн ортосунда атаң ушул олпок менен алтымыш найзага, жетимиш найзага төш тоскон — бир ийненин ордунан кан сызган эмес. Ал, сеники. Сырнайза сеники, Боз кисе сеники. Мына Аккелте...

Так ошол маалда ичкериден бир дүбүрт чыгып, каалга тепки менен ачылды. Көбөш, көзү кан чанактанып, бутунда араң турса да, үнү тоо кулатып жатты:

— Ким берип жатат, эмнени берип жатат? Манас дегениңер ким эле — бир кедей, бир жылаңбут! Бул мал аныкы эмес, менин олжом! Сен белең мурас сураган, бухар шүмшүгү; ушул жерден мууздап, каныңды кийизге сыздырам!

Ошентти да, дубалда илинген Жойкумага кол сунду.

Колу сапка жеткиче Семетейдин муштуму жетти. Бир эле муштум эле; бирок ал муштумда он эки жылдын жетимдиги, бир эненин жешилген тиштери, бир атанын жашыруун күмбөзү бар эле. Көбөш каптай ыргып, боз үйдүн керегe торуна башы сайылып калды; буттары асманда, хандык доомат кылган башы жыгач торго кыпчылып, туйлап жатты.

Мына ошол учурда дубалда илинген Аккелте өзүнөн өзү шакылдады. Адегенде акырын, бир ууч шагыл төгүлгөнсүп; анан оозунан бир күркүрөө чыкты дейсиң — боз үйдүн кийизи титиреп, сырттагы аттар үркүп, шаа тура калышты. Ага эч ким тийген эмес; эч кимдин тийишинин кереги да жок болчу. Курал өз мурасчысын тааныган эле.

Бакай ак сакалын көз жашы менен нымдады: — Уктуңарбы? — деди. — Темир да тааныды. Темир да.

Мурасты Актулпарга жүктөштү: Аколпок үстүнө, Аккелте ийин кайышта, алты кылыч кийизге оролуу; Сырнайза колдо, Боз кисе койнунда. Семетей ар бир мурасты колуна алган сайын башка бир салмак сезди; бул салмак темирдики эмес, темирди көтөргөн ийиндердики эле. Зулпукорду курчанып жатып ичинен өткөрдү: муну

эжекем курчанган, он жетисинде, кырк бир күн. Ойкуманы кийизге ороп жатып ойлоду: муну менен Чубак дөө Дөңгөнүн башын учурган. Мурас дегениң мал эмес экен, деди өзүнчө; мурас дегениң карыз экен. Абыке каалгага чейин узатып чыгып, калппы-чынбы, дагы бир ыйлады; Семетей бурулуп караган жок.

Ордодон чыкканына бир ок атым жер болгондо арттарынан туяк дүбүртү жетти. Көбөш экен; торду талкалап бошонгон, ачуудан көзү караңгылап, ээр токууга да чыдабай Торуайгырдын жылаңач жонуна секирип минип, кууп келаткан. Колунда айбалта бар эле жана эң алгач жеткени Бакай болду: айбалта шилтенип, абышканын төбөсүн төрт эли жарды. Бакайдын ак сакалына кан жүгүрдү; кары киши ээр кашына жыгылды.

Семетейдин көзүнө дүйнө кызыл көрүндү. Атын буруп, Көбөштүн үстүнө кара кыштай түштү; аны аттан жулуп, жерге чапты, төшүнө чөгөлөп, Зулпукорду сууруду. Кылыч күн нурунда бир жарк этти —

— Балам!

Кан ичиндеги Бакай эле үн каткан; үнү алсыз, бирок сөзү оор эле:

— Бир кашык канын кечир. Тууган каны; тамчысы жерге түшсө, жети муун жуулбайт. Канынын ордуна кун ал; жаны өзүндө калсын, жазасы Теңирде.

Зулпукор абада токтоду; токтоду, титиреди, кынына кайтты. Семетей ордунан туруп, Көбөштү жакадан алып тургузду:

— Каныңдын куну — Торуайгыр, — деди. — Атты алам, жаныңды Теңирге тапшырам. Бас.

Бирок Теңирдин өкүмү тез чыкты. Көбөш астынан ат алынган ызасы менен, дагы эле сөгүнүп жатып Торуайгырдын жүгөнүнө жармашты; айгыр жаңы ээсин эбак тандап алгансып, шаа туруп тик көтөрүлдү. Көбөш теңселди, тайгаланды, кулады; башы очок ордунун кара ташына тийди. Таш керегедей ийилген жок. Көбөштүн башы жарылды; жети күн, жети түн кан ичинде жатты да жатты — өлгөн да жок, тирилген да жок; хандык доомат кылган журтунда ага суу берген да Акылайдан башка эч ким болбоду.

Кырк чоро онунчу күнү кайтып келгенде Кара-Буурадан Кытай эмес, шамал таап келишкен эле; Таласта болсо дүйнө өзгөрүптүр. Акылай чачын жулуп ортого чыкты: — Жетим келди, Көбөштү кыйратты, мурасты алып качты; аттангыла, жеткиле,

кыргыла! Бирок чоролор былк эткен жок. Ажыбай алдыга чыкты; жашы өйдөлөп калган, сөзү кесе эле:

— Мен ал жетим туулган күнү ошол жерде элем, — деди. — Көкөтөйдүн ашында олуялар кол жайган, ыйык Кошой бата берген; уучуна кара кан кармап туулган, маңдайында атасынын мөөрү бар эле. Манастын уулуна найза көтөргөн кол — куурасын.

Шууту да жанына турду: — Эсеп толук, жыл толук, — деди. — Кайтуу жылы бул; кайтканга кылыч сунган — чыккынчыны да уялтат. Кырк чоро унчукпады; кимиси уяттан, кимиси корккондан, кимиси — балким — эски бир сүйүүдөн. Куугун болгон жок.

Ошол күндөрү талаадан бир керемет табылды: Тайбуурул. Манастын Семетейге деп бөлгөн күлүгү он эки жыл талаада ээн жүрүптүр, бирок кетпептир; жалы кийизденген, көзү жол күтө берип чүңүрөйгөн, бирок кетпептир. Семетей жакындаганда ат кишенеди; ушундай кишенеди — укканы «Аккула тирилди» деп ойлошту. Шүгүрчүлүккө Камбар-ата тукумунан Бозбээ, Манастын айгыры, курмандыкка чалынды; эти кырк казанда кайнады, жарды-жалчы тойгузулду, дуба окулду. Аргын менен Кыргыз айылдан айылга бири-бирине сүйүнчү ташыды: — Манастын уулу келди! Өчкөн отубуз тутанды, өлгөн Манасыбыз тирилди!

Тараган эл кайра жыйнала баштады: Чүйгө кеткендер кайтты, Ташкенге сапырылгандар кайра келди; ар бир келген кербен Таласка дагы бир журт тикти, ар бир тигилген журт дагы бир очок түтөттү. Үрбүстүн жыйынында Манасты кедей деп кемсинткен тилдер тынды; Ырчы-уул комузун алды жана он эки жылдан бери айтылбаган күүлөр кайра айтылды.

Жана ошол шандуу түндөрдүн баарында, оттордун жарыгы жетпеген караңгынын чегинде, бир караан ат үстүндө айланып жүрдү да жүрдү. Кардыгач эле; эч кимге көрүнбөдү, эч кимден эч нерсе сураган жок; жөн гана кароол күттү.

✦ ✦ ✦

Кароол-Таштын чокусунан Кардыгач Таласты акыркы ирет карады. Төмөндө түтүндөр түптүз түтөп жаткан; жетимдин очогу жанып, душманы жашынып, аты табылган эле. — Аманатың аман турат, ага, — деп шыбырады шамалга; анан

Телкүрөндүн башын күн батышты көздөй, Желпинишке буруп, кайра бир да бурулуп караган жок.

Кең-Колдо болсо айрылыштар табышууга айланган эле. Кумайык кайткан: мазар башында ороодо табылган ал күчүк эми семирип, төшү жайылган арстандай болуптур; үргөндө үнү өрөөндөн өрөөнгө урунуп кайтып жатты. Ашуунун аскаларын журт кылган Акшумкар да түшкөн; бирок жалгыз түшпөптүр: аскада өзү өстүргөн балапанын ала келип, канаты жаңы каткан жаш кушту Семетейдин колуна кондуруп, өзү кайра көккө көтөрүлүптүр — мурасын өз тукумунан да өткөрүп жаткансып.

Кетер маал келген эле; анткени берилген сөз бар болчу. Токсон бештеги Чыйырды — Манасты төрөгөн, Семетейди качкын түндөрдө төшүндө жылыткан улуу эне — Бухарада небересинен отуз күндүк сөз алган: «Отуз күндө кайтпасаң — өлдү деп бил мени». Күндөр саналуу эле. Семетей Аколпокту кийди — энесинин жети жылдык ийнеси ийиндерине орноду; Аккелтени асынды — темир тааныган ийинде унчукпады; Зулпукорду курчанып, Тайбуурулга минди. Кумайык алдыга түштү, жаш шумкар колго конду; Бакай менен ага кошулган жигиттер артына тизилди да, Бухаранын жолу түн-күн дебей түрүлдү да түрүлдү.

Бухарада, Темиркандын мунарасынын көлөкөсүндө, бир аял бар эле — он эки жылдан бери көзү жолдон түшпөгөн. Каныкей качкан түнү койнунда жалгыз мурас катары каткан Манастын дүрбүсүн алып чыгып, ар таңдагыдай көкжээкке кармады; жана ошол таң, көкжээктен бир чаң көрдү. Чаңдын алдында төрт аягы жерге тийбеген кара көлөкө чуркап келаткан; анын артында бир аттуунун колунда ак куш жаркырап турган.

Дүрбү колунан түшүп кете жаздады; түшүрбөдү, бооруна басты да, тепкичтен канаттангансып түшүп жөнөдү:

— Аман күн, эне, сүйүнчү! Жетимим келе жатат көрүнөт! Кумайык алдында, Акшумкар колунда — Семетейим келе жатат!

Токсон бештеги Чыйырды таягын ыргытып, дарбазаны көздөй жүгүрдү; бүткүл Бухара дарбазаларга төгүлдү. Кербен шаарга киргенде Кумайык түптүз Каныкейге чуркады, арстан денесин кичирейтип, башын аялдын төшүнө койду; аны эмизген эмчектин жытын он эки жыл унуткан эмес. Каныкей иттин башын кучактап ыйлады; уулунун үзөңгүсүн кучактап ыйлады; Чыйырды небересинин жүзүн алаканына алып ыйлады; ошол күнү ыйлабаган бир да бухаралык калбады.

Бирок кубанычтын түбүндө бир тикен бар эле жана ал кечки дасторкондо сайылды. Семетей энесинин көзүнүн ичине карады:

— Эне, — деди, — он эки жыл мени Ысмайылдын уулу деп өстүрдүң. Атамдын атын менден жашырдың; тегимди бир көмүрчүнүн оозунан билдим. Сарытаз болбосо мен Таласты түшүмдө да көрмөк эмесмин. Таарыныч айтуу мага жарашпайт; бирок муну бил: ошол көмүрчүнү хан кылам. Ант болсун — Сарытазды Сары хан деп таажы кийгизмейинче бул журттан чыкпайм.

Каныкей башын ийди; жашыруунун да бир энелик экенин айтпады, айта да алмак эмес; жөн гана: — Антың — антым, — деди.

Темиркан болсо небересин Бухарага байлагысы келди; болбой койгондо колун берди: — Миңдеген тандалма аскерим сеники, Таласты алар менен ал. Семетей башын чайкады:

— Өз журтумду бөтөн кылыч менен ачамбы, ата? Өз элимди өзүм кырамбы? Аргын менен Кыргыз — менин этим; этке бөтөн бычак тийгизбейм. Жол бер, жалгыз барайын.

Темиркандын намысына доо кетти, кашы түйүлдү; ортого даанышман Көрпөжан түшүп, таттуу тил менен хандын ачуусун басты: — Бүркүттүн балапаны аскадан өз канаты менен түшөт, ханым; түртсөң — кулайт, койсоң — учат. Хан жумшарды жана ошол күнү Бухаранын он эки дарбазасы, он эки казынасы кең ачылды. Каныкей миң тулпардын арасында жай басып жүрдү; тиш карады, шыйрак кармалады, көз сүздү да, акырында колун Каракашканын жалына койду: — Бул, деди, жол аты; үстүндөгүсүн жарым жолдо таштабайт. Сарытазга Туучунак тартылды, үстүнө көк күбө соот кийгизилди, башына тебетей кондурулду; көмүр кара колдоруна кымыз кесеси берилди жана кечээги көмүрчү, берилген анттын акысы менен, Сары хан болду — аты менен да, турушу менен да хан.

Дагы бир иш бар эле: жетим журтуна жалгыз кайтпашы керек болчу. Бухаранын сулуулары жыйналды; бирок сулууну тандоо көз иши эмес, сын иши. Мыкты сынчы Көлөй чакырылды; жүздөгөн кыздын арасында жай басып жүрдү, кимисинин басыгын, кимисинин карашын, кимисинин унчукпасын байкады; акырында токтоду да, Шаатемирдин он төрттөгү кызы Чачыкейди колунан алып чыгарды: — Ушул, деди; сабыры терең, теги бекем.

Шаатемирдин өңү ак кагаздай кубарды. — Ханым, — деди Темирканга, — кызым Жедигер беги Багыштын уулу Толтойго айттырылган; сөз байланган. Толтой муну укса кан доо ачат; мен ал канды көтөрө албайм. Темиркан колун төшүнө урду: — Толтой кыжырланса, жообун өзүм берем. Сөздүн салмагы менин мойнумда; сен кызыңды ак батаң менен бер. Тогуз күн, тогуз түн той берилди; хутба окулду, нике кыйылды; он төрттөгү Чачыкей ак жоолугун салынып, жетимдин журтуна келин болуп аттанды — жана эч ким, ал тогуз күндүн кубанычында, Жедигер тараптан бир күнү соккон кара шамалды ойлогусу келбеди.

✦ ✦ ✦

Көч кербени бир таңкы намаздан кийин жолго чыкты: сексен кызыл нар, өркөчүнө чейин алтын жана жүк артылган; сексен тандалма балбан эки жагында тизилген; ортодо Каныкей менен Чыйырдынын ак жабуулуу кежебеси, алдыда Каракашканын үстүндө Каныкейдин салмактуу турпаты, эң алдыда Тайбуурулдун үстүндө Семетей. Кумайык кербенди тегерене кең айлампа жасап чуркап, жаш шумкар бирде колдо, бирде асманда бара жатты.

Кең-Көлчүккө жеткенде аларды бир жакшылык тосту: жылдар бою кургак турган чынар ошол жазы эмес, ошол жумасы көгөргөнсүп, жапжаш жалбырак менен жасанган экен; бутагында бир булбул мезгилсиз сайрады да сайрады. Каныкей колун даракка койду: — Кургак бутак көгөрдү, деди; кургаган тагдыр да көгөрөт.

Күл-Токойго келгенде болсо Каныкей кежебеден түшүп, бир алп теректин түбүнө токтоп, уулун жанына чакырды:

— Бул даракты көр, балам. Качкан түн эле; артыбызда Абыкенин аттуулары, кучагымда сен, эмчегим кургаган, сен ачкадан көгөргөнсүң. Ушул теректин түбүнө чөктүм, өлөбүз деп ойлодум. Бутагынан кармадым; бутагынан алаканыма сүт куюлду. Дарак эмизген сени ошол түнү. Дагы бир түнү сени оороо-чулгоочон бир бадалдын түбүнө каткам; кайра келсем, бир марал алдыңкы тизелерин бүгүп, сени эмизип жатыптыр. Сен жалгыз менин сүтүм менен чоңойгон жоксуң, балам; сени талаа эмизген. Талаага карызың бар.

Семетей теректин кабыгына маңдайын коюп, узакка ошол бойдон турду.

Күндүз жүрүштү, түндө конушту; конгон жерлерде Чыйырды токсон беш жылдын жомокторун небересине төктү, Чачыкей ак колдору менен кымыз сунду, сексен балбан кезек менен кароол күттү. Үч күн, үч түн ушинтип жүрүштү; төртүнчү күнү көкжээкте чаң көрүндү жана чаңдын өңү достуку эмес эле.

Жол Кокон жерине түшүп, жакшылыктын ордун жамандык ээлеген эле. Көрсө, Абыке менен Көбөш карап турушпаптыр; Кыргылчалдын колу менен төрт ханга кат жиберишип, «Жетим Бухаранын алтынын жүктөп келе жатат; жолун тоскула, малын бөлүшкүлө» деп тукурушуптур. Кокондук Козубек төрт хандын элинен терилген миң балбанды бир капчыгайдын эки өйүзүнө тизди; найзалар камыштыктай жаркырады.

Каныкей уулунун тизгинине жармашты: — Көрүнбөй өтөлү, балам; түн бар, айланма жол бар; кан жыттабай өтөлү. Семетей энесинин колун тизгининен акырын чечти:

— Эне, — деди, — Манастын уулу атасынын журтуна ууру сыяктуу, түндү далдаа кылып кирсинби? Бирок коркпо: кол көтөрбөгөнгө кол көтөрбөйм. Жол сурайм; беришсе — бата кылып өтөм.

Жана кербендин алдына жалгыз чыгып, үнүн капчыгайга салды: — Жолоочубуз, жол сурайбыз! Жооп — жаандай жааган ок болду. Октор Аколпокко тийип сынды, күбүлүп түштү; ошондо Семетей атасынын ураанын — он эки жыл Талас укпаган ошол атты — төшүнүн бүт тереңинен жулуп алып айкырды:

— Манас! Манас!

Тайбуурул тартылган жаадай атылды. Эмне болгонун капчыгайдагы миң киши кийин да айтып бере алышпады: араларына кара шамал кирди, кирген жеринен кызыл жарака ачылды. Жанаалы хан каршы турду — ээринен кыркылды; Карач хан качып бара жатып жетилди — жерге төшөлдү; Индиядан келген балбан Орокжан эки кишилик денеси менен жолду жаап, чокморун шилтеди — чокмор бошко кетти, Зулпукор бошко кеткен жок. Миң балбан башчылары жыгылганда үрккөн койдой дыркырап таралды; качканы качты, кача албаганы Кокон чебине кирип, дарбазасын бекитип алды.

Семетейдин каны кайнап чыккан эле; Тайбуурулдун башын чепти көздөй бурду. Дарбазаларды талкалап, ичиндегиден эсеп сурагысы, тукуруунун тамырын ушул жерден соолуткусу келди. Ошол учурда бир кол — көмүр кара, бирок эми хан шакеги тагынган кол — Тайбуурулдун ооздугунан кармады. Сары хан эле:

— Токто, балам, — деди. — Чептегинин көбү күнөөсүз кул; согушту хандар ачты, кунун бала-чака төлөсүнбү? Күнөөсүз элдин канына кирсек, эртең махшарда ал кандын жообун кантип беребиз? Ачуу — конок сыяктуу: сыйла, бирок үйүңө отургузба.

Кымыз кесесин кармаган колдун бул ооздук кармашында ушундай салмак бар эле — Семетейдин кайнаган каны басылды. Башын ийип, атын жолго бурду; жана Кокон, бек жабылган дарбазаларынын артында, кечээги көмүрчүнүн бир ооз сөзүнө карыз бойдон калды.

Сыр-Дайранын кечүүсүн табышты; суулар көбүккө чөмүлгөн эле, бирок кербен аман-эсен аркы өйүзгө чыкты. Жол боюндагы ыйык мазарлар бирден зыярат кылынды; курмандык чалынды, дуба окулду, арбактардан жол уруксаты суралды. Жана тоолор бийиктеген сайын Каныкейдин жүзү өзгөрө баштады; ар бир ашуу, ар бир бел аялдын көзүндөгү эски жаратты канатып жатты.

Бир ашуунун башында Каракашканы токтотуп, уулуна колун сунуп, бирден көрсөттү:

— Бул көргөнүң — Күйүк бели, балам. Он эки жыл мурун бул жерден жылаңайлак өткөм; кар тизеге чыгып турган, буттарымдын каны изимди кызылга боёп, изимден табышат деп канымдын үстүнө кар жаба-жаба бастым. Тиги — Чакмак бели; ал жерде үч күн, үч түн ач калдык, сени жонума көтөрдүм, токсондогу Чыйырды алдымда жол ачты. Тээ тиги алыскысы — Жорго бели; ал жерде эми өлөбүз дедим, өлбөдүк. Өлбөдүк, балам. Анткени тиги белдин артында Талас бар эле жана мен Таласты дагы бир көрбөй туруп өлбөскө ант ичкем.

Семетей энесинин канаган буттар менен өткөн жолдорун карады; анан башын көтөрдү. Ашуунун ары жагында, кечки күндүн алдында, бир өрөөн алтындай күйүп жаткан: Талас. Атасынын журту, атасынын күмбөзү, атасынын тагы — жана ал тактын тегерегинде дагы эле айланган арамдардын көлөкөсү.

— Эне, — деди акырын, — жылаңайлак чыккан журтуңа сени Каракашканын үстүндө киргизем. Бирок бил: такты ээсин күтөт, арам да эсебин. Бул ашуудан түшүү бар, кайтуу жок.

Кербен жүрдү. Сексен кызыл нардын коңгуроолору кечки абада аза менен шаңдын ортосундагы күү чертти; Кумайык алдыга умтулду, жаш шумкар асманда акыркы айлампасын чийди. Жана Таластын үстүнө, келе жаткан кербенден мурун,

анын кабары түштү: Манастын уулу кайтып келатат. Кимиси очогун жаңы үмүт менен үйлөдү; кимиси — Абыкенин сарайында, Акылайдын көшөгөсүнүн артында — бычагын кайра курчутту. Өрөөндү экиге бөлгөн суу караңгы киргенде да агуусун улантты; кандуу тактын да, ак куудай кыздын алыскы өлкөдөгү күтүүсүнүн да үстүнө бир эле жылдыздар чыкты.

19-БӨЛҮМ

Кандуу такты жана ак куу Айчүрөк

Он эки жыл, он эки кыш, он эки жаз өттү Бухаранын чийки кыштан согулган дубалдарынын аржагында; он экинчи жылдын күзүндө Каныкей уулунун тизгинин Таласка бурду. Олуя-Атанын чаңдуу кербен жолу менен жүрүп өтүштү, Жоргонун кар жыттанган капчыгайын ашышты; шамал ашуунун таштарын жалап, аттардын жалына муз тоңуп, Каныкейдин көзү та алыста, Ала-Тоонун ак ийиндеринде тентип жүрдү. Ашуудан түшүштү, Талас көрүндү; бирок көргөн Таласы — таштап кеткен Таласы эмес эле. Кең-Колдун жээктери ээн калыптыр; журт орундары карайып, очок таштары кулап, кийиздердин изин чөп басыптыр. Не бир кулун кишенебейт, не бир бала күлбөйт; жалгыз суу гана агып жатты, мурда аккандай, эч кимден сурабай.

Каныкей аттан түштү, тизеси жерге жетти. Ээн журт ордунун ортосунда туруп кошок кошту; үнү адегенде кыркыраган акырын эле, кийин боз талаанын өзүндөй кеңейди.

— Кең-Колум, — деди, — көлөкөсүндө жылкы жаткан Кең-Колум! Каганым көчкөндөн бери очокторуң өчтүбү? Кырк чоронун сүрөөнү кайда, Аккуланын туягы кайда? Мен отуз эки жашымда жесир калдым, сен мени менен кошо жесир калдың, Талас!

Анан, жерге аманат тапшыргандай, он эки жыл бою эч кимге айтпаган сырларын бирден төктү. Манастын сөөгүн түн жарымында, эч ким көрбөсүн деп, Кең-Шордун койнуна жашыруун койдурганын айтты; кагандын жуулган жеринде бир чынар, коюлган жеринде бир чынар өсүп чыкканын, ал чынарлар керемет менен бир түндө бой керип калганын айтты. Казынаны да айтты: жамбыларды, алтын жабдыктарды, баасы жеткис эмне болсо баарын Кызыл-Тоонун боорундагы бир үңкүргө ташыттырганын; үңкүрдү казган беш балбанга өз колу менен кымыз сунганын, кымызга уу кошконун, бешөөнү тең сыр сакталсын деп ошол тоонун этегине көмдүргөнүн айтты. Муну айтып жатканда үнү титиреген жок; жалгыз көздөрү, өтө алыскы бир азапка караган көздөрдөй, кысылды.

— Күнөөсү мойнумда, — деди. — Манастын сөөгү тонолбосун деп кылдым. Кагандын сыры кагандын каны менен корголот.

Семетей энесин угуп отурду; он эки жыл бою Бухарада, таятасы Темиркандын дасторконунда тегинен бейкапар өсүп, сырды билгенден бери ар бир сөздү кылычтай тутчу болгон. Ээн журт орундарын кыдырды; кулаган бир очок ташын көтөрүп ордуна койду, он эки жылдык бир катаны оңдогонсуп. Шамал Кең-Колдон согуп, камыштарды жапырып-тургузуп жатты; бала ошол шамалдан, эч качан укпаса да тааныган бир демди туйду — атасынын журтунун деми эле бул, эми анык болчу.

Семетей ошол күнү он эки жашта эле; бою атасынын үзөңгүсүнө жаңы жеткен, бирок карашы — карт бөрүлөрдүн карашы. Төрт-Күлдүн этегине барды; ал жерде Манас бир кезде өз колу менен тиккен бак дагы эле турат, жүзүм сабактары жапайыланса да кургабаптыр. Семетей бактын жанына алгачкы казыкты какты. Бир ай өтпөй, эки ай өтпөй, боз үйлөр козу карындай көбөйдү; тараган элдер бирден-экиден көчкүдөй агылып келди, жети миң түтүндүү ордо курулду. Эл баланын атка мингенин, камчы кармаганын, көз караганын көрүп, бири-бирине карап чуулдады:

— Тирилип Манас келди! Өлгөн каган кайра келди!

Кабар тоодон тоого жүрдү. Токсон бешке чыккан акылман Бакай Беш-Таш жайлоосунда төө кайтарып жүргөн; ак сакалы төшүнө түшүп, хандык күндөрү түшкө айланган. Кабарды угуп таягын ыргытты, төөнүн жибин койчуга берди, «Манастын

көзүндө учкун калган экен» деп Таласка жөнөдү. Аксак уста Бөлөкбай Кайыпчы тоосунан түштү; көөрүгүн, дөшүсүн, балкасын көтөрүп келди, «Эр болчу балага кылыч керек» деди. Жесир катындар да келди: Алмамбеттин катыны Бурулча, койнунда жетим Күлчоро; Чубактын катыны Бирмыскал, колунда жетим Канчоро. Эки катын, эки жетим, ордонун босогосуна баш коюшту.

Каныкей эки жетимди бооруна басты; экөөнү тең тизесине алып, эне сүтүнүн акысы — журттун акысы деп эмизди. Күлчоро эмген эмчектен ак сүт келди, аппак, кардай. Канчоро эмген эмчектен кара-кызыл кан сызылды. Каныкейдин өңү күл болду; баланы тизесинен түшүрүп, уулун четке тартты.

— Семетей, — деди, — энеңдин сөзүнө кулак сал. Ак сүт эмген сага ак жүрөк болот; кан эмген, күнү келсе, каныңды ичет. Бул Канчорону койнуңда өстүрбө.

Семетей күлдү; он эки жаштын күлкүсү менен, дүйнөнү азырынча күнөстүү жагынан гана көргөндөрдүн күлкүсү менен күлдү.

— Эне, — деди, — экөө тең менин тууганым. Алмамбеттин уулу менен Чубактын уулу мага бир тууган. Бир туугандан кан чыгабы?

Каныкей унчукпады; энелер билет: убагы келбей айтылган кээ бир сөз уруктай жерде күтөт. Ошол күзүндө Семетейди ак кийизге отургузушту, тогуз жолу көтөрүштү; башына алтын таажы конду, астына алтын такты тартылды; Аргындын, Кыргыздын оозунан бир гана үн чыкты: Хан Семетей. Бакай батасын берди, Бөлөкбай дөшүсүнө кырк кылычтык темир таштады, Таластын үстүнөн он эки жылдан бери биринчи жолу той түтүнү көтөрүлдү.

Ошол кышы карт чечен Баймырза өлдү; тили бал, акылы тараза бир абышка эле, артынан ыйлабаган калбады. Ашы берилмек болду; аш жыйынында сөз айланып-айланып Абыке менен Көбөшкө келди. Манастын өз тууган инилери, каган өлөр замат тактысына, малына, намысына кол салган ошол эки арам дагы эле айылдары менен отурушат, кырк чорону жана далай канды тегерегине топтоп алышкан. Бакай ак сакалын сылады:

— Кан кан менен жуулбайт, — деди. — Канды суу жуйт. Элчи жиберели; Баймырзанын ашына чакыралы, өлгөндүн урматына жарашалы. Кыргыздын кылычы кыргызга көтөрүлбөсүн.

Каныкей көшөгөнүн артынан алдыга чыкты; салабаттуу, тик.

— Бакай аке, — деди, — сенин жүрөгүң ак, бирок алардын жүрөгүн мен билем. Кыргылчал карыган сайын кутурду; кырк чоро ээсинин сөөгүн унуткан итке айланды. Алар жолго келбейт; элчинин башын жешет.

Уктура албады. Жыйын Бакай жагында турду; элчиликке чара көз Сарыкан тандалды. Сарыкан Туучунакка минди, колтугуна белек түйүнчөктөрүн алды, алты арамдын ордосуна барды. Сөздү таттуу кармады: Баймырзанын ашына келгиле деди, белектерди сунду, хандыктан үлүш убада кылды; иш бүтсүн, тынччылык болсун деп Каныкейди да сунуштоодон кайра тартпады — жесир катын өзү ыраазы болгон буга, чыр бассын деп. Бирок анын алдында Куранга ант ичкен бир союз отурган: эр Үрбү, Көкчө уулу Үмөтөй, Музбурчак уулу Буянбек, Алабек, башында Кыргылчал, артында кырк чоро. Ант ичишкен бир жолу: Манастын тукумун кургатпай туруп кылыч кынга кирбесин деп. Сөз кыскарды, көз караңгылады; бири кылычка умтулду, бири аркан ыргытты.

Сарыкан жалгыз эле; тегерегинде кырк кылыч, артында жүз найза. Бирок Сарыкан Манастын нанын жеген эрлерден эле; өлүмдүн көзүнө кароону билчү. Чара көзүн бир ирмеди, найзасын бир айлантты. Биринчи качырганда эр Үрбүнү кулатты; экинчисинде Тазбайматты атынан түшүрдү; үчүнчүсүндө кырк чоронун ак сакал башчысы Кыргылчалды төшүнөн жерге кадады. Анан Туучунактын капталына камчы басты; артынан жаа жаады, ок атышты, кан ичинде калды, бирок ат менен эр бир жан болуп Таласка жетишти. Сарыкан ээрден Каныкейдин бут алдына кулады:

— Байбиче, — деди, — сөзүң чын экен. Тынччылыктын жообу мына бул.

Каныкей ал түнү уктаган жок. Сандыктарды ачты, он эки жыл сактагандарын чыгарды. Семетейге атасынын жоо кийимин кийгизди: ок өтпөс Аколпокту жонуна жапты, Зулпукорду белине курчады, Аккелтени колуна берди, астына Тайбуурулду тартты — атадан балага, тулпардан тулпарга. Өзү да аял кийимин ыргытты; эркек чапан кийди, чачын бөркүнүн ичине түйдү, Алмамбеттен калган Сыр мылтыкты ийнине асып, чептин мунарасына чыкты. Чыйырды эне, жетимиштеги кайын эне, ок ташыды, дары чеңеди.

Душман таң ата электе келди; Абыке менен Көбөштүн колу Таласты үч жагынан курчады. Чаң асманга жетти, туяк дабышы жерди сабады; добулбастардын күркүрөгү Ала-Тоонун этектеринде жаңырып кайра келди. Жети миң түтүндүн эркеги мунаралларга, аңдарга тизилди; аялдар ок ташыды, балдар ат сугарды. Өлүм дагы бир жолу Таластын босогосуна такалган, бирок бул жолу босогонун артында Манастын

тукуму бар эле. Каныкей мунарадан мээлеп атты; Сыр мылтык бир үн салган сайын бир атчан ээрден бошоду. Семетей Тайбуурулду алга сүрөдү; биринчи качырганда жүз кишилик топту экиге жарды, экинчисинде тууну кулатты, үчүнчүсүндө душмандын жүрөгүн үзүп алды. Түшкө жетпей арам колу кыйрады; кыйраганы качты, качканы кубаланды.

Көбөш качкандардын арасында эле. Семетей адегенде аны коркутайын гана деген; Аккелтени ийнине алып, көз көрсөтүү үчүн машаасын басты. Бирок Аккелте Манастын мылтыгы эле; ал мылтык куру атылчу эмес. Ок Көбөштү далы сөөгүнөн тапты, арам ээрден ташка кулады. Семетей атынан түштү, кулагандын башында турду; ичинде ошол күнгө чейин билбеген бир караңгылык кайнады — атасынын тагына отурган, энесин сүргүнгө айдаган адамдын каны мына бут алдында көлкүп жаткан. Эңкейди; уучу менен кандан алып, ичти. Көргөндөр титиреди; ошол күнү, ошол саатта аты чыкты: кан ичер деп аташты, аташты да кайра сүйүштү, анткени ичкен каны өз атасынын өчү эле.

Абыкени Кең-Колдун жээгинен кууп жетти. Абыке аттан секирип жерге жыгылды:

— Жээним, каган уулу, бала бөрү! Мен сүрүлгөн бир чал элем, канымды кечир, кулуң болоюн!

— Сен менин энемди кечирдиң беле? — деди Семетей. — Атамдын кыркы чыкпай тагына отурдуң; жетимдин акысын жедиң. Ошол күнү жалынган жетим мен элем.

Найза шукшурулду; Абыкенин жалынычы жарым жолдо үзүлдү.

Жакыпка келсек — чоң ата Жакыпка, уулунун сөөгү суубай туруп неберенин душмандары менен бир казандан жеген Жакыпка — анын эсебин катындар көрдү. Каныкей менен Чыйырды, бири келин, бири эне, чогуу барышты үстүнө; эмне дегенин эч ким уккан жок, жалгыз чатырдан алар гана чыкканы көрүндү. Манастын кыркы чыкпай Көбөштүн койнуна кирген жесир Акылай да ошол күнү Каныкейдин колунан жан берди; Каныкей кылычын аарчып жатып бир гана сөз айтты:

— Кагандын төшөгүнүн эсеби эле, — деди. — Төлөндү.

Кылыч дагы жүрмөк; кылычтын алдын Бакай тосту. Эки колун жайып Семетейдин атынын тизгинине жармашты:

— Болду, арстаным, — деди. — Күнөөлүү жыгылды, күнөөсүзгө тийбе. Эл кой сыяктуу; койчу алмашканда үйүр айыпталбайт. Булар сенин элиң; эртең сен үчүн өлө тургандар ушулар.

Семетей кылычты кынга салды. Күнөөсүз эл кечирилди; кырк чоро куралын үйүп, мойнун созуп, «өлтүр же кечир» деп тизе бүгүштү. Таластын үстүнө кеч кирди; кан жытын түнкү шамал алып кетти.

✦ ✦ ✦

Семетей кырк чорону кечирди. Моюн сунганга кылыч жок деди; дасторконуна отургузду, ар бирине чапан жапты. Анан тактынын алдында ордунан турду, жүзүн күн чыгышка, та Бээжинге бурду:

— Атамдын каны жерде калбайт, — деди. — Коңурбайдын башын албай туруп мага төшөк арам, уйку арам. Бээжинге аттанам; бул антым болсун.

Жана Чоң-Бээжиндин оор эсебин бирден санады, жыйын үнчүкпай укту: Алмамбет ошол жортуулда калды; Сыргак ошол жортуулда калды; Аккула, тулпарлардын тулпары, ошол жортуулда канаты сынып жыгылды; Чубак жарадар жүрдү-жүрдү да из-дереги жок кетти. Санаган сайын Бурулча ыйлады, Бирмыскал ыйлады, ыйлабаган калбады. Азанын артынан той келди; алты жүз боз бээ союлду, казандар кайнады, Талас кырк күн шаңдады; ырчылар Манасты ырдады, жаштар ат чаптырды, карылар «шүгүр, очок түтөп калды» дешти.

Бирок көлдүн астында чок бар эле. Той тарабай, казандардын ышы сууй электе, шыбыр башталды. Жакыптын кичи катыны Бакдөөлөттүн уулдары Кочкор менен Чыйбыт чоң аталарынын канын унутушкан эмес; ачык тиш көрсөтө албай, кырк чоронун арасына шыбыр салышты. «Каныкей силерди уулундырат», — дешти; «Кыргылчалдын өчү силерде калат», — дешти; «бул кан ичер бала күнү келсе силердин да каныңарды ичет», — дешти. Жалаа кымыздай башка чабат; кырк чоро бир түндө атка минип, Коңурбайга башпаанектеп качты.

Семетей артынан жалгыз түштү. Жетти; жеткенде кылыч сууруган жок, камчы көтөргөн жок — атынан түштү, өз чылбырын чечип өз мойнуна салды, кырк эрдин алдында жөө басты:

— Курман болоюн, кырк аке! Атамдын көлөкөлөрү, атамдын канаттары! Мен силерге кол көтөрсөм колум кургасын. Кайткыла; Талас силерсиз журт эмес.

Таш болсо эрип кетмек; кайтышты. Семетей аларды кайра сыйлады, кайра үлүш берди, кайра төргө отургузду. Каныкей уулун кайра четке тартты:

— Буларды чогуу кармаба, — деди. — Тарат; бирден алыскы элдерге, чет бектиктерге жибер. Кырк баш бир казанда кайнаса дагы ташыйт.

Семетей дагы уккан жок. Ошентип кырк чоро бир жума түнү экинчи жолу качты; Көтөрмөнү ашышты, Суусамырды өтүштү, Кызартка чыгышты. Семетей бул жолу да артынан түштү; Кочкор өрөөнүндө жолдорун тосту, атынан эңкейип акыркы жолу жалынды:

— Акелер, үчүнчү жолу дебейм; кайткыла, акыңарды эки эсе кылайын.

Кырк эрдин жүзү таш эле. Ичинен бирөө — кимиси экенин кийин эч ким эстегиси келген жок — мылтыгын кезеди. Жооп сөз болгон жок. Жооп ок болду, жебе болду, балта болду; Семетейдин бөркүн ок шыпырды, калканына жебе кадалды. Мына ошондо, Көбөштүн канын ичкен күнү ичинде кайнаган караңгылык дагы бир кайнады да, бул жолу ташыды. Зулпукор кындан чыкты; алтын жаактуу айбалта абада айланды. Өрөөн тар, качар жер жок; Семетей кыраар каары менен кыркын тең кырды. Анан атынан түштү, кырк өлүктүн ортосунда жалгыз турду; каар тарагандан кийин ордуна муздай аза келди. Атасынын кырк жолдошу эле булар; Манас менен бир казандан жеп, бир жараттан канашкан.

Бакай жетип келди; өлүктөрдү көрдү, ак сакалынан жаш куюлду, бирок баланы айыптаган жок.

— Болор иш болду, — деди. — Эч болбосо сөөктөрү талаада калбасын. Эр кишиге күмбөз керек.

Кызылдан сарт усталар алдырылды; кырк эрге кырк күмбөз тургузулду, кырк күмбөздүн кырк күмпөйү катар тизилди. Ошол күндөн ушул күнгө ал өрөөндү Кочкор дешет; атын ошол жерде кочкордой сүзүшүп кырылган эрлерден алат. Күмбөздөрдүн көлөкөсү узарганда Семетей Таласка кайтты; Аргын менен Кыргыз бир ооздон аны өздөрүнө султан көтөрдү. Ырчылар тек тизмегин санашты: Бөйөнкандан бери, Жакыптан Манаска, Манастан Семетейге — тукум кургабаптыр, очок өчпөптүр.

Султан болгон Семетейдин көзү кайра Бээжинде эле; бирок Бээжинге жалгыз барылчу эмес, тууган жана шерик керек эле. Кебез-Тоодо Шыгай уулу Чынкожо отурчу; тууганчылыктан үлүш үмүт кылынат деп ага элчилик түзүлдү. Бакай баш болуп, жанында Ормонбек, артында эки жетим — он эки жашка чыккан Күлчоро менен Канчоро — алты жетек ат жана бир кат менен жолго чыгышты. Барышты, салам беришти, катты сунушту. Чынкожо катты окубай туруп тизесине урду; өңү сирке, тили заар:

— Семетей ким болуптур? — деди. — Бухарада сарттын босогосунда өскөн, теги бузук бир жетимди мен кантип эр саноюн, кантип алдында ийилейин! Бар, айт; тактысы да өзүнө буюрсун, жортуулу да.

Бакайдын ак сакалына сөз тийди, Ормонбектин колу кылыч сабына жетти; бирок чыныгы оюнду он эки жашар Күлчоро ойноду. Бала акырын сыртка чыкты; Чынкожонун минер башы Кара атты таап жыкты, соорусуна чокто кызарган Огой тамганы басты, бычагы менен кулагын кести — «алман малына белги ушул» деди. Анан ичкери кирди, Чынкожонун алдына турду; үнү баланын үнү, сөзү кагандын сөзү:

— Атам Манаска он эки жылдан бери төлөбөгөн алманыңды сурайм. Теги бузук дегениң каган уулу; сен тегиң менен эмес, тилиң менен бузуксуң.

Чынкожо айкырып ордунан турду; турганы менен Күлчоронун камчысынын төбөсүнө түшкөнү бир болду. Карт хан дөңгөчтөй кулады, эсинен танды. Чоролор сыртка атып чыгышты; «Манас!» ураан Кебез-Тоонун аскаларында жаңырды; Чынкожонун сансыз жылкысы алдыга салынды, чаң-тополоң ичинде Талас жолуна төгүлдү. Элчилик алман менен кайтты.

Чынкожо эсине келгенде дүйнөсү караңгылап калган. Акылы ачуусунан кыска адам эле; кегин алар эр таппай, кегин өз малынан алды — кочкорун бычтырды, букасын бычтырды, буурасын бычтырды; «Семетейге тукум да калбасын, урук да» деп жинденди, эч ким күлүүгө даабады. Анан бүт айылын көчүрүп Жети-Өзөнгө журт которду, Жедигердин ханы Багыш уулу Толтойго барып башпаанек тапты. Ошол жерде алты баш чогулду: Чынкожо, Толтой, кара сакал Төлөк, Төлөбай, Калча, Кадырбай. Мылтыктын оозу өбүлдү, кылыч жаланды, өлүшөрлүк ант ичилди.

Жана Чынкожо Толтойдун жүрөгүн оюп кирди; шыбыры жыландай ийрелең эле:

— Толтой, — деди, — Чачыкей сеники болмок; Семетей алды, сен унчукпадың. Бирок анын да бешик кертмеси бар: Акун кандын кызы, ак куу Айчүрөк. Көкөтөйдүн

ашында Манас менен Акун кан куда болушкан; бири «уулум болсо» деген, бири «кызым болсо» деген, бешикте эле аташкан. Эми сен Айчүрөктү алсаң, өз ызаңды да чыгарасың, жетимдин боорун да ташка бастырасың. Эсеп эсепке, кыз кызга!

Толтойдун жүрөгү оюлган сайын чоңойду, чоңойгон сайын карайды. Жедигердин колу жыйылды; добулбастар кагылды, туулар тигилди, кол Ооган элине жүрдү. Акун кандын чеби курчалды; дубалдын түбүнөн бир гана сүрөөн көтөрүлдү: «Айчүрөктү бер!» Кара сакал Төлөк кудалыкка элчи кейпинде, коркутуу каты менен чеп дарбазасына жиберилди.

✦ ✦ ✦

Акун кандын чеби токсон кулач дубалдуу эле; мунараларында миң балбан кайтарчу, дарбазасы колодон. Бирок Акун кандын чыныгы чеби — акылы. Төлөк алып келген катты окуду; окуду, ачууланган жок, жылмайды. Карт хан билчү: тоодой колго кылыч менен эмес, убакыт менен каршы турулат.

— Куда болсок куда бололу, — деди Төлөккө. — Бирок кыз берүү бээ саткандай эмес; камылга керек, сеп керек. Сексен күн мөөнөт сурайм. Анан Толтой эр киши болсо, эрсиз белек болбойт: Чынкожонун Кара аты менен Толтойдун Суркоёну мага белек келсин; калың деп жети жүз кызыл ат сурайм. Ушулар келсе — сөз сөз.

Төлөк бул жоопту жеткирди. Толтой кабагын бүркөдү, Чынкожо көбүктөндү; бирок Калча менен Кадырбай «ат деген эмне, кыздын жанында» деп басышты да, курчаган кол сексен күндү эсептеп күтүүгө жатты. Акун кан болсо түндөсү мунарада басып, жылдыздарга карап, тагдыр бир эшик ачаар деп үмүттөндү. Сексен күн аз убакыт эмес; сексен күндө далай такты кулап, далай тагдыр бурулмак.

Тагдырды чын колго алган — кызы болду. Айчүрөк бешикте аталган; Көкөтөйдүн ошол чоң ашында Манас менен Акун кан дасторкондо сөз байлашып, төрөлө турган балдарын бири-бирине жазышкан. Анын үстүнө Айчүрөк пери тектүү эле; энеден туума олуя, кейиптен кейипке кирүү сырына жеткен бир ак куу. Курчоонун караңгы күндөрүнүн бир кечинде атасынын алдына турду; үнү жумшак, чечими темирден:

— Ата, — деди, — макоо Толтойго ийилип катын болгончо, эр издеп жүрүп өлгөнүм артык. Мага сексен күндүн жетимиши жетет; жер жүзүнүн алптарын өз көзүм менен сынайм.

Кадыр түн эле; асман эшиктери кыя ачык, дубалардын жолу ачык. Айчүрөк ак куу кебин кийди; кыз эти жүнгө айланды, колдору канат болду, чептин мунарасынан түнгө сүзүлдү. Көтөрүлдү, көтөрүлдү; ай нуру канатына тийди, астында курчоо оттору көмүр чогундай калды.

Адегенде Кашкарга барды: Каңшыбек дегени качыр айдап мал санаган соодагер экен. Анжиянга барды: Сынжыбек да ошондой экен, таразасынын тили жүрөгүнүн тилинен узун. Маргалаңдын Малабеги да качырчы экен; үчөө тең эр эмес, соодагер. Айкожонун уулу Билерикке карады: өңү сулуу, бирок аялдай экен, кылыч кыны коздук үчүн. Элеман уулу эр Төштүккө учту: бир кездеги жер алдына түшүп чыккан дөө алп жетимишке таяп, согуш эскерүүлөрү от боюндагы жомокко айланыптыр. Кошойду көрдү: тоодой балбандын жүзүнө карылык шаты коюп, тепкич-тепкич чөгүптүр. Эр Үрбүнү издеди; Үрбү эбак өлгөн, Айчүрөк ээн журтунун үстүндө бир гана айланды. Көкчө уулу Үмөтөйдү сынады: аты эр, өзү коркок; куунун көлөкөсү үстүнө түшкөндө селт этип чатырга качты. Мурадылды да көрдү, аны да кем тапты. Канатынын астынан өткөн жер жүзүндө эр жокчулук өкүм сүрүп турган.

Эң акырында Бээжинге барды. Бээжиндин үстүндө айланды да токсон бештеги Коңурбайды көрдү: карыганда да ийиндери чеп дарбазасындай, карашы бычактай. Айчүрөктүн ичи титиреди; өзүнчө айтты: кытайлыгы болбосо, барар эр ушул экен. Бирок ошол маалда куу Калча башын асманга көтөрдү; куунун сүзүлүшүнөн куш эмес бир нерсени сезди, «Бул куу куу эмес, кепке кирген катын!» деп кыйкырды. Очогор мылтыгын кезеп атты; ок канат телегин күйгүзүп өттү. Жаа тартылды, жебелер ызылдады; Калча канаттуу Алгарага минип кууганга киришти — ал ат жерден көрө көк менен жарышчу. Айчүрөк жанын тиштеди; пери тегинин жада дубасын окуду, көккө туман салды, тумандын артынан мөндүр төктү, мөндүрдүн артынан нөшөр куйду. Асман аралашты, жер көрүнбөй калды; Айчүрөк ошол баш аламандыкта араңдан зорго суурулуп кутулду.

Чарчаган канат менен батышка бурулду; Суусамырдын жайлоолорунан өттү, Көтөрмөнү ашты, Таластын үстүнө сүзүлдү. Жана көргөнүнө ишене албады: сүргүн журту дешти, жетим журту дешти — көрсө, астында жети миң түркүн очок түтөп, жылкылар деңиздей толкуп, оңолгон бир эл күлүп-жайнап жаткан. Манастын чоң күмбөзүнүн үстүнөн пастады; күмбөздүн жанына конуп адам кебине кирди, жүзүн жаап дуба окуду:

— Каган атам болмоксуң, — деди; — соо чагыңа жетпедим, арбагыңа келдим. Уулуңа келдим; аташканыма келдим.

Анан кайра куу болуп Кең-Кол бойлоп сүздү да Семетейди көрдү. Көрөр замат тааныды — тааныбай коё албайт эле: жигиттин тегерегинде кырк чилтен айланып жүрөт; оң жагында кара чаар жолборс жатат, сол жагында чолок, көк жал арстан керилет; артында ак жылан сымал ажыдаар ийрилип, төбөсүндө Зымырык куш канат жайган. Жигит булардын бирин да көрбөйт; көрбөгөн колдун ортосунда билегиндеги ак шумкарды — атадан калган Акшумкарды — асманга салып, кайра чакырып жатты. Айчүрөктүн жүрөгү көкүрөгүндө куштай туйлады: Издегеним ушул экен, деди; бешикте жазылганым ушул экен. Кашкардын соодагерин көрдүм, буга татыбайт; Бээжиндин Коңурбайын көрдүм, буга тең келбейт. Жердин жүзүн кыдырдым, көктүн астын электедим; эр дегениң мына бул чыкты.

Бирок ортодо бир катын бар эле: Чачыкей, Семетейдин никелүүсү. Айчүрөк туура жолду тандады; кыз кебине кирип Кең-Кол жээгинде Чачыкейдин жолун тосту, алдына тизе бүктү:

— Эже, — деди, — сага күң болгону келдим. Мени токолдукка ал; жуманын алты күнү сеники болсун, алтоо меники — мен үлүштөн да кечем, көлөкөңө калкалансам болду. Бешикте аталганмын мен ага; Толтой эшигимди камады, башымды алып келдим.

Чачыкейдин жүзү адегенде таң калды, анан тырышты, анан карайды.

— Сен ким, менин эрим ким! — деп ышкырды. — Кайдан келсең ошол жакка тарт! Оогандын качкыны, куунун сөлөкөтү; менин төшөгүмө орток издегенден уялбадыңбы? Жогол көзүмдөн, кайырчы!

Оор сөз таш жарасындай; айыкпайт. Айчүрөк түзөлдү; жүзүндөгү жалыныч өчтү, ордуна пери тегинин муздак жарыгы келди. Эңкейди, жерден бир ууч топурак алды; окуду, үйлөдү, дубаланган топуракты Чачыкейдин үстүнө чачты. Эрке катын турган жеринде жыгылды; кара талма басты денесин, алты күн алты түн эси жок жатты, жетинчи күнү араң тилге келди. Тилге келер замат ичине бир коркунуч түштү; жөөлүгөндөй бир гана нерсени айтып жатты: куш… кушту салбасын…

Турган күнү Семетейдин атынын алдына чыкты, үзөңгүсүнө жармашты:

— Мырзам, жети күн куш салба, — деп жалынды. — Жети күн Акшумкарды билегиңе алба; түшүм кара, ичим кара. Жети күн өткөр, анан эмне кааласаң ошону кыл.

Семетей катын сөзү менен аңчылык таштаар эр эмес эле; анын үстүнө Чачыкейдин алты күндүк талмасынан бери ага карата көкүрөгү шектенүүгө толгон. Талманын жайын катын айткан эмес; куудан, токолдон, дубаланган топурактан ооз ачпай, жалгыз «куш салба» деп туруп алган. Жарым сөз толук калптан жаман; Семетейдин шеги ачууга айланды. Кабагы бүркөлдү, камчысы көтөрүлдү; жалынган катынды ийнинен, жонунан кан жоса кылып таштады.

— Эрдин жолуна катын кийлигишпейт, — деди. — Тур, жолумдан чык.

Жана Күлчоро менен Канчорону ээрчитип, он төрт күлүк менен Ала-Көлгө куу уулоого чыкты. Көл күзгүдөй эле; камыштар саргыч, суу коргошун түстүү. Аз жүрүштү, көл үстүнөн жалгыз бир ак кууну көрүштү — сүзгөнү куш сүзгөнү эмес, келин басыгы болгон бир куу. Күлчоронун ичине бир жарык түштү; атын Семетейдин атына жандады:

— Аке, — деди, — бул кууну атпа, бул кууга шумкар салба. Бул куш Мекеден келген; кейиптен кейипке кирген бир керемет бул. Көзүм көргөн канат эмес; канаттын артында бир сыр бар. Кой, кете берсин.

— Он эки жашында молдо болдуңбу? — деп күлдү Семетей. — Куу да, атылат.

Жана билегин силкти; атадан мурас Акшумкар октон ылдам атырылды. Куу качты, шумкар кубалады; эки ак канат көл үстүндө бири-бирине чырмалды. Куу көтөрүлдү, шумкар бийиигирээк чыкты; куу камышка кирди, шумкар төбөсүндө айланды. Үч жолу качты куу, үч жолу жолу кесилди; төртүнчүсүндө Акшумкар таштай тик түштү, кууну саздын жээгине жайды, төшүнө конуп кыска боосу менен күтүп калды. Айчүрөк кааласа эң башында эле жер туманын салып кутулмак; бирок каалаган эмес — аташканынын кушуна кармалуу да бир жолугушуу эле, пери кызы жолугушуунун жолун өзүнчө сызган. Семетей атын теминди; бирок жетип келгиче саздан бир жер туманы көтөрүлдү — ак, коюу, сыйкырдуу туман. Тумандын ичинде жаткан куу түзөлдү; бир кыз колу сунулду, Акшумкарды кыска боосунан жулуп алды; жана туман көккө тартылып баратканда куу да, шумкар да, сыр да аны менен кошо асманда жок болду.

Семетей көлдүн жээгинде таш болуп катты; анан таш жарылды, ичинен чагылган чыкты. Ала-Көлдүн суусу сүрөөнүнөн чочуду:

— Акшумкар! Атамдан калган жалгыз канат! Аны деп он сегиз миң ааламды кыдырам; көк асмандын астын электен өткөрөм, шумкарды таппай Таласка кайтсам эр атым өчсүн!

Күлчоро унчукпады; унчукпады, анткени «айтпадым беле» дечү жер эмес эле. Семетей суугандан кийин эсине Чачыкейдин жалынычы түштү: жети күн куш салба деген; демек билген, демек бул иштин учугу анда. Атынын башын бурду:

— Күлчоро, Канчоро! Ордого баргыла, Чачыкейден сурагыла: шумкардын жайын айтсын. Айтса ант болсун — мындан ары ага не камчы урбайм, не үстүнө токол албайм. Сөзүм сөз, күбө болгула.

Эки чоро ат койду; Таласка, ордого жетишти. Канчоро эшикте калды, ичкери Күлчоро басты; босогодон салам айтып, айымдын алдына чыкты:

— Жеңе, — деди, — акем ант ичти; шумкардын жайын айтсаң...

Сөзүн бүтүрө албады. Камчы жарасы дале сыздаган Чачыкей алты күндүк талманын коркунучу жана кеги менен толуп турган; ордунан ушундай бир заар турду дейсиң, чатырдын кийизи титиреди:

— Көрүнбө! — деп бакырды. — Жогол көзүмдөн, жетимдин күчүгү! Мени кан жоса кылган акеңдин саламын да албайм, өзүн да! Шумкарбы? Барсын акең, жоготкон жеринен издесин!

Күлчоро босогодон артка тартты; эшик алдында Канчоро менен көз чарпышты, экөө тең унчукпады. Сыртта күн Ала-Тоонун артына батып бараткан; батыш кызыл, кан түстүү эле. Күлчоро атына минип жатып башын асманга көтөрдү: куру көктө бир куш да жок, бирок та тереңде, булуттардын артында, бир канат үнүнүн жаңырыгы калгандай эле. Акесине эмне деерин ойлоду; жана ичинен билди: бул кабар менен Семетейдин чагылганы дагы бир чагылат, жана ал чагылгандын жолу — шумкарды илип кеткен ак куунун жолу — Таластан чыгып та Үргөнчкө чейин узармак.

20-БӨЛҮМ

Акшумкардын изинде жана Үргөнч тою

— ❖ —

Ошол күндөрү Таластын үстүнө бир сыр чөгүп турган; кымыз саалган таңдардын, жылкы кишенеши менен ойгонгон боз талаанын үстүнө, кийизге сиңген ыштай оор, сөзгө сыйбас бир сыр. Акшумкар кеткен. Манастан калган ак шумкар, алтын боолуу туйгун, бир түндө капысынан асмандан өчүп, артында не жүн калтырган, не из. Жана ошол түндүн эртеси, ак сарайынын темир дарбазасынын артында отурган Чачыкейдин көзүндө бир кызык от жанып калган; көргөн адам акылынын жиби үзүлгөнүн байкамак.

Жиндиликтин алгачкы каны аз жерден Күлчоронун каны болмок. Бала, он эки жашынын тазалыгы менен сарайдын короосунан өтүп бараткандa, Чачыкей көлөкөдөй үстүнө сойлоп келип, колунда Каныкейдин ак канжары, көзүндө ажал жылтылдап, баланын алкымына умтулган. Күлчоро бир секирип өзүн четке таштап, короодо ээрдүү турган Акборчуктун жалына жармашып, аттын үстүнө учуп минип, темир

дарбазадан арандан зорго сыртка атып чыккан. Артынан ыргытылган канжар ташка тийип шыңгыраган, жинди катындын каткырыгы дубалдарда айланып турган.

— Алкымыма ак канжар такалды, — деди Күлчоро, Каныкейдин алдында тизе бүгүп, энтигип. — Сенин канжарың эле, эне. Сенин канжарың менен мени мууздамак болду.

Каныкейдин жүзү таш болду. Салабаттуу катын, Манастын азасын жүрөгүнө көмгөн, Бухаранын сүргүн жылдарын тиши-тырмагы менен ашкан Каныкей, канжары бир баланын алкымына сунулганын укканда ичинен бир нерсе үзүлдү.

— Канжарым менден уурдалыптыр, — деди акырын. — Демек Акшумкардын сыры ошол темир дарбазанын артында. Жинди билет, жинди айтат. Айттыруу керек.

Адегенде жумшактык менен көрүштү. Акылманы Бакай алдыга түштү; ак сакалы төшүнө түшкөн, сөзү бал, насааты тоо болгон Бакай. Жанына чара көз Сарыкан менен Эштектин Жамгырчысы кошулду; байбичелерден Көрпөжанды, Тынымканды, Жайнакени да алышты — катын катынга сөз өтсүн, темир дарбаза сый менен ачылсын деп. Алты киши, элчилик салты менен, кымыз жана таттуу тил менен Чачыкейдин ак сарайына барышты.

Эшик ачылганы ачылды; бирок ичтен чыккан сөз, талаанын эң кары төөсүнүн да жүзүн кызартчу сөгүнчтөр болду. Чачыкей чачы-башы саксайган, көздөрү эки чок, элчилердин үстүнө түкүргөндөй сүйлөп жатты. Бакайдын ак сакалына тил тийгизди; Сарыкандын ата-тегине сөктү; байбичелерге оозго алгыс сөздөрдү ыргытты. Жамгырчы колун айбалтасына салганда Бакай кармады.

— Жиндиге кылыч көтөрүлбөйт, — деди Бакай, үнү кайгылуу. — Бирок бул жиндилик биз билген жиндилик эмес, ичинде бир түйүн бар. Кайталы; бул түйүндү чечер кол башка кол.

Кайтышты; жүзү кара, көңүлү кир кайтышты. Каныкей баарын укту, уккан сайын кабагы бүркөлдү, бүркөлгөн сайын ордонун ичи муз болду. Акырында ордунан турду; үнү пас, бирок темирден.

— Ак сакалдууну сөккөн, байбичелерди эшиктен кубалаган, баланын алкымына канжар такаган катынга эми сый жолу жабылды. Күлчоро! Сен анын канжарынан качтың, анын эшигин сен талкалайсың. Камчыны ал. Сырын төкмөйүнчө колуңду бошотпо.

Он эки жашар бала бир азга туруп калды; анан белине камчысын кыстарды, Акборчукка минди, темир дарбазага такалды. Дарбаза үч тепкенде кыйчылдады, бешинчисинде топсосунан жулунду. Чачыкей сөгүнүү менен тосту; камчы абада ышкырды. Бир урду — катын улуду; эки урду — катын каргыш окуду; үчүнчүсүндө Чачыкейдин тили чечилди, жиндилик пардасы айрылгандай айрылды жана сыр, ириң аккандай төгүлдү.

— Токто, урба! Айтам... Акшумкарды куш алган жок, куш алды! Ак куу кебиндеги бир кыз келди, асмандан сүзүлүп түштү, шумкарды чеңгелине алды, учуп кетти! Ал кыз — Акун кандын кызы, пери тектүү Айчүрөк! Манас менен Акун кан бешикте эле сөз байлашкан, кертип кесишкен; кыз Семетейге аталган! Мага конок болуп келди, алты күн конок болууну сурады, мен кубаладым; ал да Акшумкарды алып Ооган элине, атасынын шаарына учту! Сыр ушул, кан ушул, дартым ушул!

Каныкей кабарды укканда узакка унчукпады. Ак канжарын кайра алып келишти; катын аны алаканына салмактады, анан кийиздин үстүнө койду. Демек шумкар бир кыз үчүн кеткен экен; демек Манастын анты өзүнөн кийин да жашап, бешикте кесилген сөз шумкар канатында кайтып келе жаткан экен. Ичинен бир сыздоо да, бир үмүт да өттү: уулу эрезеге жеткен, жалгыз; пери болсо да, куу болсо да, ага бир очок жолдошу керек эле.

Сөз ордого жеткенде Семетей отурган жеринен атып турду; жүрөгүнүн ичинде бир нерсе, кышында тоңгон дарыянын жазында жарылганындай жарылды. Атасынын атын, ошол эки муундуу асманды, кыйкырып урады:

— Манас!

Ураан тоолорго урунуп, кайтып келди. Ошол күнү ордодо кымыздын көбүгү ташыды, саяпкерлер атканага чуркады, ашпозчулар чаначтарын толтурду. Семетей жол камын үч күндө бүтүрдү: жанына Күлчоро менен Канчорону алды, алты саяпкер, төрт ашпозчу кошту; жыйырма беш кишилик кербен түзүлдү, он төрт тулпарга жүк артылды. Каныкей уулунун маңдайынан өптү, Бакай артынан бата берди жана кербен Таластын талдарын артта калтырып, Ооган жолуна, түштүккө түштү.

Үч күн үч түн жүрүштү; тоо ашышты, кум кечишти, ашуу айланышты. Күндүз күн төбөдө куйкалады, түнү аяз сөөккө өттү; конуштарда ашпозчулар казан асты, саяпкерлер тулпарлардын терин кийиз менен сүрттү. Семетей аз сүйлөдү; көзү дайыма түштүктө болду, мейкиндин аржагында аны атынан атап чакырган бир үн бар да, аны жалгыз өзү угуп жаткансыды. Кары-Кыяга жетип конгондо кечки кызыл

талааны канга боёгон. Эртеси Агынек кырына чыгышты; Семетей ошол жерде куржунунун түбүнөн кийизге оролгон оор бир нерсени алып чыкты: Манастын Кокон жортуулунан олжо калган, жети күндүк жолду бир карышка сыйдырган укмуш дүрбүсү. Айнегин көзүнө такады; адегенде чаң-тополоң, анан жол, анан күмбөздөр: Акун кандын шаары мунаралары, бактары менен алаканына келди. Айнекти жай айлантты; Чоң-Үргөнч суусу көрүндү, ийрилип-ийрилип аккан; анан Ак-Кыя түзү жана түздүн ортосунда бир топ эл: отуз келин, отуз кыз, селкинчектер, кызыл-жашыл кийимдер. Жана ошол топтун так ортосунда, ай булуттан суурулгандай салмактуу басып жүргөн бирөө.

Семетейдин колу титиреди. Дүрбү оордоду, дүйнөнүн өзү оордоду. Айчүрөктү көргөн; атын тилинен чыгара электе жүрөгүнө жазган. Бир караш жетти; сүйүү бөрүдөй, бир качырганда алкымынан алды аны.

— Бир чалгынчы керек, — деди, үнү каргылданып. — Кечүүнү байкаган, суунун жолун, шаардын оозун билер бир чоро керек. Канчоро, сен бар.

Канчоро атынын жанында турган; жүзүн тыржыйтты, түкүргөндөй сүйлөдү:

— Мен сенин кулуңмунбу, алдыңа салып айдай турган малыңмынбы? Кыз көргөн бек үчүн селге секирейинби, аскага сүрүнөйүнбү? Өз ишиңди өзүң бүтүр.

Кол ичинде тынчтык боло түштү; жалгыз шамал Агынек кырынын кургак чөбүн жапырып-тургузду. Семетей бир ооз сөз айтпады; бирок көңүлүнүн Канчорого караган терезеси ошол замат жабылды жана ал терезеден кайра эч качан жылуу нерсе өтпөдү. Ары жактан Күлчоро атынан түшүп, башын жерге салып алдыга басты.

— Мырзам, мен кулуңмун, — деди. — Каныкей энемдин наны менен өстүм, сенин көлөкөңдө бастым. Селге да кирем, отко да. Уруксат бер, мен барайын.

Семетейдин көзү жашылданды; эки баланы ичинен катар койду, бирин чыккынчылыктын, бирин берилгендиктин таразасына. Манастан калган Аколпок соотун өз колу менен Күлчоронун жонуна кийгизди; жел перисинен туулган Тайбуурул тулпарды тарттырды; бала бир секирип мингенде ат кишенеди, жер онтоду.

— Үргөнчкө, — деди Семетей. — Сууну көр, кечүүнү көр, кызды көрсөң да көңүлүңдү алдырба. Бар, жолуң ачык болсун.

Тайбуурул сызды; туяк дабышы Агынектен ылдый, талаанын жүрөгүн көздөй добулбастай түшүп, түшүп, алыстады.

✦ ✦ ✦

Айчүрөк келе турган жигитти билчү; билгени аз келгенсип, сынагысы келди. Пери тегинин кызы, жети жолу Кыдыр даарыган Айчүрөк дарыянын жээгине түштү, алакандарын көккө жайды, арапча дубаларды окуду; сөздөрү сууга тийген сайын суу көөп чыкты. Чоң-Үргөнч адегенде күңгүрөндү, анан күркүрөдү, анан кутурду. Карагайлар тамыры менен жулунду, үйдөй таштар томолонуп көбүккө чөктү, ийримдер ажал желдетиндей айланып ачылып-жабылды. Аккан дарыя эмес, дүйнөнүн каары эле.

Күлчоро жээкке жеткенде Тайбуурул да бир кадам кетенчиктеди. Баланын жүрөгү бир заматка кысылды; суу да бул, деди ичинен, суу менен күрөш кармашылбайт. Тизгинин бурду, үч кадам кайтты. Так ошондо, аркы өйүздөн, ташкындын дүңгүрөгүн жарган ичке бир үн келди: селкинчекте селкинген кыздардын күлкүсү. Отуз кыз, отуз келин, жибек селкинчекте учуп, өлүмдүн жээгинде ойноп-күлүп жатышты. Күлчоронун жүзү дуулдады. Кайра тарткан жигитти Таласта шылдыңдашат, качкан чорого Каныкей эне эмне дейт? Көкүрөгүн керди, аталар ураанын асманга ыргытты:

— Манас!

Жана өзүн селге урду. Суу аны жутту, айлантты, сабады; Тайбуурул сүздү, чөктү, чыкты. Так ийрим баланы түпкө тарта турганда көрүнбөгөн колдор ийнине тийди: кырк чилтен канат керди, Кыдыр Илияс сууну жарды, көктөн Зымырыктын көлөкөсү түшүп, канаты менен көбүктү шыпырды. Суу бир дөө жыландай оролду, чечилди, кайра оролду; баланын оозу көбүк толду, кулагы дүңгүрөк. Бирок Тайбуурул жел перисинен туулган; суу ага эне жагынан туугандай өңдөнүп, эң азоо ийримде да бутун жоготподу. Күлчоро бир аска кырына жармашты, дагы, дагы; акырында аркы өйүзгө, баткакка эмес, жайылган жибек килемдердин үстүнө чыкты. Айчүрөк килемдерди өз колу менен төшөткөн; келген жигит суу бутун топуракка тийгизбесин деп.

Кыз аны тик туруп тосту; бирок тили бал эмес, ийне эле.

— Кимсиң, кимдин баласысың? — деди. — Боюңа караганда бешиктен жаңы чыгыпсың. Менин күйөөлөрүм бар; Шыгай уулу Чынкожо, Жедигердин Толтою эшигимде кезек күтөт. Сен кайсы тойдун калдыгысың?

Күлчоро суудан чыккан, деми басыла элек; бирок сөздү суугa түшүрбөдү.

— Мен Манас очогунун чогумун, — деди. — Мырзам Семетейдин жолун ачам. Чынкожо күйөөң болсо селиң эмнеге курулду, килемиң эмнеге төшөлдү? Толтой аташканың болсо шумкарды ким үчүн илип алдың, Акшумкар кимдин колуна конот?

Сөз сөзгө урунду, учкун чачты; кыз ийнеледи, бала таш ыргытты; акыры Айчүрөк күлдү да, күлкүсү менен парда түштү, чындык төгүлдү.

— Туура айтасың, чоксуң, — деди. — Анда ук. Мен бешикте сөз кесилген кызмын; Манас менен атам Акун кан биз ороодо жатканда эле ант ичишкен. Аташканым эр жетсин деп күттүм; күткөнүм аз келгенсип, ак куу кебиме кирип бүт ааламды учтум, аны издедим. Таласка да түштүм; Чачыкейдин эшигин кактым, алты күндүк конок болууну сурадым; кубалады мени, эшигинен түрттү. Мен да өчүмдү куш салты менен алдым: Ала-Көл үстүндө сүзгөн Акшумкарды жем катары илип алып, бул жерге алып келдим. Шумкар соо, алтын боолуу туурда отурат. Аташканым келсин, шумкарын да алсын, мени да.

Күлчоронун ичи жарык болду; бирок Үргөнч жээгинин оюндары таттуу, кыздардын күлкүсү бал эле; бала кабар учурууну бир күн унутту, эки күн унутту. Селкинчек курулду, ат чабылды, Күлчоро балалыгынын үч күнүн ошол жерде, ошол түздүктө жашады.

Агынек кырында болсо дүрбү ээсине өз уусун ичирип жаткан. Семетей айнекти көзүнөн алган эмес; жана айнектин учунда көргөнү канын башына чаптырды: Күлчоро, анын Күлчоросу, отуз кыздын ортосунда, Айчүрөктүн тизесинин жанында күлүп ойноп жүрөт. Кызганыч, кургак чөпкө түшкөн чоктой, бир заматта туш-тарабын каптады.

— Аттарды тарткыла! — деп күркүрөдү. — Жүктү арткыла! Түн дебегиле, күн дебегиле!

Он төрт тулпар түнү-күнү айдалды; кербен уктабады, тамак желбеди, кымыз шашылыш ичилди. Семетей эң алдыда, көзү кандуу, тизгини керилүү учуп жүрдү. Айчүрөк аны та алыстан сезди; пери көзү, Желмогуз теги берген ошол эски көрөгөчтүк, каардуу баатырдын жолун алдын ала көрдү. Бул ачуусу менен селге кирсе чөгөт, деди ичинен; жети жолу Кыдыр даарыган колун сууга сунду, дуба окуду. Жана Чоң-Үргөнч, кутурган Чоң-Үргөнч, көз алдында дирилдеди, тартылды, соолуду; калган сыздар музга айланды, ташкындын нугу жыланач ташка калды.

Семетей дарыянын нугуна киргенде белинде Зулпукор бар эле; суунун каршылык кылган акыркы пардасын кылычы менен жарды, аркы өйүзгө секирди. Биринчи иши Күлчорону жемелөө болду; баланы алдына салып, сөз менен сабады:

— Сени жол ачсын деп жибергем, оюн курсун деп эмес! Мырзаңдын сүйүүсү селкинчектин жибине илинеби? Уял!

Күлчоро башын жерге салды, бир ооз сөз айтпады; күнөөсү бар эле, билчү. Семетей анан Айчүрөккө бурулду; көкүрөгү көөрүктөй көтөрүлүп-басып жатты.

— Бешик кертмем, аталганым! — деди. — Атам Манас менен атаң Акун кандын анты мойнуңда. Кел!

Жана колун сунду. Бирок Айчүрөк пери кызы эле, салабаты боюнан узун; бир кадам артка тартты, башын тикти.

— Ант мойнумда, танбаймын, — деди. — Бирок мен жем деп илинген шумкар эмесмин; салт менен келгенди салт менен алат. Сабыр кыл.

Сабыр ошол саатта Семетейдин курунда жок эле. Кызганычтын чогу дале ичинде эле; кыздын тартынганын наз эмес, кордоо деп түшүндү; оозунан кийин жүрөгүн күйгүзө турган сөздөр төгүлдү: куу кептүү деп кушчулугуна тил тийгизди, пери тектүү деп тегине таш ыргытты, оозго алгыс шылдыңдарды жаадырды. Айчүрөктүн көзү жашка толду, бирок үнү титиреген жок; ал да ичиндегисин төктү, санап-санап төктү:

— Менби убадасыз? Мен сенин жолуңду жылдап карадым! Буянбек келди, кайра кайтардым; Үмөтөй келди, эшик көрсөтпөдүмбү? Жошо жалынды, Мурадыл үйүр айдап келди, Коңурбайдын аты да келди эшигиме; баарын, баарын сен үчүн кайтардым! Ааламды куш болуп кыдырдым, Чачыкейдин эшигинен кубаландым, шумкарыңды жанымдай бактым! Убадасыз менминби, сенсиңби?

Эки от бетме-бет күйдү; жана ортого, эки жактан, эки чоро кирди. Канчоро Семетейдин тизгинин кармады, кулагына жай-жай сүйлөдү; Күлчоро Айчүрөктүн алдына тизе бүктү, өз күнөөсүн да кыздын көңүлүнө кошту, таттуу тил менен жумшартты. Ачуу талаа жамгырындай эле: төктү, сел кылды, анан капыстан басылды. Семетей уялды, Айчүрөк кечирди; дарыянын жээгинде, тартылган суунун жаңы ылайынын үстүндө алгачкы той курулду; койлор союлду, кымыз куюлду, эки жүрөк суунун эки өйүзүндөй кошулду.

Айчүрөк анан жыйырма беш кишилик кербенди артына ээрчитти; из билгизбей, куш учуруму менен, пери жолу менен, Кара-Шаардагы ак сарайына алып барды. Жана

ошол жерде сексен кыз, сексен жигит катышкан бир той курулду — Ооган эли мындайды көргөн эмес: үч күн үч түн добулбас тынса комуз сүйлөдү, комуз тынса манасчы; ат чабылды, балбан күрөштү, алтын чачылды. Акшумкар алтын боосунан чечилип Семетейдин колуна конду; шумкар ээсин тааныды, канат какты, үнү менен ордону толтурду.

Тойдун үчүнчү түнү Семетей менен Айчүрөк ээн калышты; жаш бек дарыя жээгинде оозунан чыккан ошол кара сөздөр үчүн дагы бир жолу кечирим сурады. Айчүрөк күлдү; селдей элең, деди, сел ташыйт, көбүрөт, анан тунат; мен суунун мүнөзүн билем. Жана шумкардын туурасына карап кошумчалады: Акшумкарды мен качырганмын, бирок чын кармалган өзүм экенмин; насип аңчыны олжосуна ушинтип жеткирет экен.

Бирок талаада салт кескин: кубанычтын күбү толгондо тагдырдын колу сунулат. Жетинчи күндүн кечинде чек арадан атчан үстүнө атчан келди; алып келген кабары той отунун үстүнө кардай жаады. Айчүрөктүн бир кезде куда түшкөндөрдү алаксытуу үчүн берген жети күндүк мөөнөтү бүтүптүр; Шыгай уулу Чынкожо менен Жедигердин Толтою Айчүрөктү сурап, учу-кыйыры көрүнбөгөн кол менен басып келип, Акун кандын шаарын камаптыр. Түздө чатыр чатырга тийип, түнкүсүн жагылган оттор экинчи бир жылдыздуу асмандай күйүп жатыптыр. Акун кан купкуу болду; согушту кечендетүү үчүн элчи чыгаруудан башка жол көрүнбөдү. Чечендиги дастан болгон Ажыбай менен жаман аттуу Түмөнбай тандалды; кырк кызыл төө, сексен сегиз боз төө белек катарына тизилди жана эки элчи, алдында үйүрлөр, курчоонун жүрөгүнө, Жедигер кошунун көздөй жолго чыкты.

✦ ✦ ✦

Жедигер кошунунда элчилик — оттон көйнөк кийүү эле. Ажыбай менен Түмөнбай өргөөгө киргизилгенде Толтойдун жүзү кара булут эле; саламды жарым алды, сөздү баштан кести:

— Алты жолу алдадың мени, Ажыбай! — деди. — Алты жолу бал тилиң менен уктаттың, алты жолу куру кол кайттым! Дагы сөз алып келдиңби, саман астынан суу жүгүрттүңбү? Шаарды бүгүн басалы дейм мен; таш үстүндө таш, ийин үстүндө баш калтырбайлы!

Чынкожо колу менен белги берди; Толтойдон жашы улуу эле, сөзү оор басчу.

— Элчиге өлүм жок, сөзгө кулак бар, — деди. — Сүйлөсүн.

Ажыбай ордунан турду; чечен эле, сөздүн жылкысын алдына салып айдаган бир жылкычы; баштады да, өргөөнүн ичи анын үнүнөн башка нерсеге дүлөй болду. Адегенде чынын айтты; ооба, алаксыткандбыз, деди; кыздын көңүлү даяр эмес эле, мөөнөт мөөнөткө уланды. Анан үнүн пастатты, жана ошол пас үн менен өргөөгө бир көлөкө салды:

— Бирок эми уккула. Чүрөктүн артында бир коргоочу чыкты. Манастын тукуму, Каныкейдин эмизген уулу, Бухарада жашынып өскөн, он экисинде тегин билип Таласка кайткан Семетей. Абыке менен Көбөштү, ошол эки чыккынчыны, такты башында кулатты. Кокондун алты миң эрин бир соккудан кырды. Атасынын Аккелтеси ийнинде, Зулпукор белинде. Кыз сурагандар адегенде анын найзасынан өтсүн. Мен элчимин, көргөнүмдү айтам: ал баланын көлөкөсү да кол таратат.

Чынкожо жаалданды; отурган көрпөчөсүн тепти, турду.

— Ким Семетей?! — деп күркүрөдү. — Атасы өлгөн, очогу чачылган, чоросу кырылган! Айчүрөк менин жесир катыным; кертмеси өлгөн кыздын салты мага тиет! Жети күн эмес, жети дем да күтпөйм!

Түмөнбай да элчи эле, бирок тили элчи тили эмес эле; Чынкожонун сөзүнө ушундай сөгүнч менен жооп берди дейсиң, өргөөнүн уукулары уялды. Айбалталар бир заматта сурулду, темир темирге тиктешти; Жедигер жигиттери менен элчи коштоочулары бетме-бет чыгышты. Кан төгүлүшүнө бир тырмак калганда Ажыбай эки ачуунун ортосуна өзүн таштап, колдорун керди:

— Элчи каны кошунга кырсык алып келет! Токтогула! Ант ичем; жети атам капыр болсун, жети күнгө чейин Чүрөктү күйөө Толтойго өз колум менен тапшырам! Жети күн! Жети күндүн аягында кыз келбесе, шаарды өрттөгүлө, мени да ичине ыргыткыла!

Ант оор эле, айбалталар түшүрүлдү. Толтой күңкүлдөдү, Чынкожо түкүрдү; бирок жети күн кылычтын мизинен дагы бир жолу кайтты. Эки элчи араңдан зорго, аман-эсен кошундан чыкты; төөлөр артта калды, жандар алдыда кетти.

Кайтуу жолунда, бир кум дөбөнүн артынан, алдыларынан ак жоолуктуу бир караан чыкты: Айчүрөк, куш кебинен жаңы чечинген, аларды күтүп турган. Эки элчинин аттары үркүдү; кыз күлдү.

— Коркпогула, жол көрсөткөнү келдим, — деди. — Мага тийсин десеңер калыңымды билгиле: Толтойдун астында Суркоён бар, Чынкожонун астында Кара ат. Экөөнү тең калың деп сурагыла, жулуп келгиле. Тулпарын берген жигит жанын берген менен барабар; атсыз калган кол — башсыз калган жылан. Калганын мага койгула.

Анан алдыга түштү; из билгизбей, кыска жол менен, Кара-Шаарга, ак сарайына киргизди аларды. Короого киргенде эки элчинин тизесинин ширеси бошоду: сарайдын алдында, ат байланчу жерде он төрт тулпар туруптур; бирок көздөрүнө ат эмес, жолборс көрүндү; жалдары жал эмес, кишенегени кишенеген эмес; он төрт жолборс, он төрт түгөй чок көз элчилерди тиктеп турат. Ажыбайдын тили таңдайына жабышты, Түмөнбайдын жүрөгү оозуна кептелди.

— Пери сарайы бул, — деп шыбырады Ажыбай. — Бул жерге кирген кол чыкпайт.

Канчоро ошол күнү короодо, тулпарлардын жанында турган; элчилердин коркконун көрдү, күлдү; бирок күлкүсүнүн түбүндө башка бир нерсе бар эле. Үргөнчтөн бери, чалгындан баш тарткан ошол күндөн бери, бектин көзү өзүнөн тайганын, дасторкондо Күлчоронун оңго, өзүнүн солго отургузулганын көрүп, көргөнүн ичине катып жүргөн. Ичине каткан сайын ал нерсе, караңгыда багылган ар нерседей, үнсүз чоңоюп жатты.

Ичкериде, көшөгөнүн артында, жашынган Семетей менен жолугушту; жаш бек той кубанычын жүзүнөн өчүрүп, согуш эсебин алдына жайган. Учурашышты; Ажыбай жети күндүк антын, Толтойдун каарын, Чынкожонун «жесир катыным» дегенин бирден айтып берди. Семетейдин жаагы түйүлдү; «жесир» деген сөздө манжалары Зулпукордун сабын таап, кайра койо берди. Күн эсеби байланды: жетинчи күнү же кыз кетмек, же кан.

Убадага саналуу күндөр калганда Күлчоро Семетейдин алдына дагы бир жолу тизе бүктү.

— Мырзам, — деди, — Үргөнчтө күнөөм бар эле, селкинчекке алдандым; уруксат эт, айыбымды жолдо төлөйүн. Толтойдун жолун мен байкайын; колдун оозун, чалгынчысынын изин мен табайын. Жалынам, мени жибер.

Семетей баланын көзүнө узак карады; он эки жаштын ичинен жүз жылдык берилгендикти көрдү. Турду, өз колу менен жасантты аны: адегенде Каныкейдин ийне

сайын дуба окуп тиккен Бадана соотун кийгизди жонуна; үстүнөн Манастан калган Аколпокту; ийнине Аккелтени асты, белине Бөлөкбай усталар соккон айбалтаны тактырды, колуна Сырнайзаны берди. Тайбуурул тартылды; жел перисинен туулган тулпар үстүнө мингенди тааныды, жер чапчыды. Айчүрөк курмандыктарды чалдырды; боз бээ жыгылды, каны жерге, дубасы көккө берилди. Пери кызы эки колун жайып, көз жаш менен жалбарды:

— Кырк чилтен жолдошу болсун, Кыдыр алдында жүрсүн, Алмамбеттин арбагы артынан ээрчисин! Зымырык канатын керсин! Бул бала мага бир тууган, бул бала очокко чок; аман барсын, аман кайтсын!

Семетей баланын эки ийнинен кармап, маңдайынан өптү.

— Атаң жок эле, мен сага бек да, аке да болдум, — деди. — Эми бар; бирок муну унутпа: жигиттик — өлүү эмес, кайтуу. Көзүң жолдо, кулагың жерде болсун; Толтойдун чалгынчысын көр, санын сана, өзүңдү көрсөтпө. Салгылашар күн келсе, ал күнү бирге салгылашабыз.

Күлчоро атына ыргып минди; кербенден бир дуулдоо чыкты; Тайбуурул октой атырылды жана кечки кызылда чаңдан бир сызык болуп мейкинге акты.

Бала түн бою жүрдү, күн бою жүрдү; ээн кумдарды, кургак сайларды ашты; жана тогуз жолдун тоому Бөрү-Койго жетти. Ал жерде, жолдор түйүлгөн жерде, Манастын белги ташы турган: атасынын жортуулдарынан калган, үстү ант жазылуу, жамгыр менен желге жеңилбеген кара таш. Күлчоро аттан түштү, ташка маңдайын тийгизди; анан Сырнайзаны көтөрүп бар күчү менен жерге сайды; найза жерге бир карыш көмүлүп, көктө бир бой тик турду. Кырк чилтен тегерегине тегерек болду, Алмамбеттин арбагы баш жагына келди, Зымырык көктө кенен-кенен айланды. Жана он эки жашар бала, душман жолунун так ортосунда, тогуз жолдун тоомунда, коркпостон сунала жатты, уктады; уйкусу — таза абийирлердин уйкусу, терең жана түпсүз.

✦ ✦ ✦

Ошол сааттарда Жедигер кошунунда бир чыңырык чыкты; Толтой тердеп-кургап, өз капталын кармалап ойгонгон. Өргөөсүнө Чынкожо чакырылды; Толтойдун жүзү өлүктүн жүзүндөй эле.

— Бир түш көрдүм, — деди, үнү титиреп. — Буурул ат минген бир бала; үстү-башы бүт темир, төшүндө ак соот, колунда сырдуу найза. Мурутунан тер чыга элек бала; бирок көздөрү... көздөрү — Манас деп билген ошол эски коркунуч. Найзасын капталыма сайды; каным кумдай акты, жаным куштай учту. Ойгондум, капталым дале сыздайт. Чынкожо, акем, мени ук: Айчүрөктү албайлы. Манастан калган уул бар; очогу өчө элек, чогу күлдөнө элек. Түш калп болсо капталым сыздабайт эле.

Чынкожо күркүрөдү; коркок сөз анын өргөөсүндө батпайт эле.

— Түштөн кол бузулабы? Катындай түш жоруп, эр майданынан качалыбы?

Толтой башын чайкады; жай-жай, өжөрлүк менен чайкады.

— Сен Манас очогун билбейсиң, мен билем, — деди. — Сага бир эски окуяны айтып берейин, ал очоктун оту кандай экенин көр. Көкөтөйдүн ашын ук.

Жана Толтой, түндүн ортосунда, санаасын окуяга ороп айта баштады; дастандын ичинде бир дастан ачылды.

Ташкенде, деди, Көкөтөй деген хан бар эле; малы кырк кампага батпаган, жылкысы кырк өрөөндү толтурган, теңдешсиз бир бай. Өз уулу жок эле; талаадан табылган бир баланы бооруна басып, ат коюп, өстүргөн: Бокмурун. Көкөтөй өлгөндө бул эрке уул атасына болуп көрбөгөндөй бир аш бермек болду; аты жети дубанга тарасын, келген сыйлансын, келбеген өкүнсүн деген аш.

Акылман Кошой, ошол тоодой карыя, баланы алдына алды; насаат айтты: ашыңдын орду жакшы, ниетиң улуу, деди; бирок Кытай жакын, Коңурбай ач бөрү; Манаска кеңешпей, Манассыз бул аш берилбейт; бүркүтсүз жайлоого кузгун конот. Бокмурун укпады; жаш эле, малы көп, акылы кыска эле. Бүт элин, көчүн, үйүрүн Ташкенден көтөрүп Үч-Каркырага, ошол учу-кыйырсыз жайлоого кондурду.

Анан жаш Айдарды чакырды; Мааникерге, ошол алыс жол жуткан күлүккө мингизди да төрт тарапка жиберди. Айдар алып жүргөн чакыруу — чакыруу эмес, коркутуу эле: келген келсин, келбегендин башына тигил болот, малына бул болот деп коркутуу үстүнө коркутуу. Капыр дебеди, мусулман дебеди; бүт хандар чакырылды. Көкчө келди кырк миң атчаны менен; Музбурчак келди, Үрбү келди; жер алдын билген эр Төштүк келди. Келишти, келишти; Каркыранын чөбү ат тизгини, чатыр жиби менен жабылды.

Жана бир күнү мейкин карайды; чаң эмес — кол; булут эмес — калмак. Жолой келди; ошол жер чөгөрткөн балбан, ошол орой күч, артында Шибе элдери, учу-

кыйырсыз калың кол менен Каркырага түштү. Келди да, аттан түшө электе аш ордун тонор көз менен сыдырды. Бокмурун коркконунан алтын чачты; жамбы үстүнө жамбы, үйүр үстүнө үйүр берип Жолойду жоошутту. Бирок бир ууч мусулмандын жүрөгүнө ошол күнү кара таш отурду: бул калың калктын ортосунда бир учкун чагылса, аш тонолмокко айланат, той канга айланат; жана бул калың калкты ооздуктай турган жалгыз ат ошол ашта азырынча жок эле.

Кошой ошол калың калктын ортосунда ак сакалын жулкулап басып, хандарды бирден кыдырган: Көкчө көзүн ала качкан, Үрбү ийин куушурган, эр Төштүк «жердин астын билем, бул иштин астын билбейм» деген. Баары бир эле атты ойлоп жатты, эч ким айтууга даабады; анткени аш ээси Бокмурун ал атты чакырбаганы менен баарын оттун ортосунда калтырган.

Толтой унчукпады; өргөөнүн ичинде чоктор чартылдады.

— Ал ат — Манас эле, — деди анан, акырын. — Манас келгиче Каркырада эч ким тынч дем ала алган жок; Манас келгенде Жолой да мойнун ийди. Эми ойлон, Чынкожо: ошол аттын уулу Айчүрөктүн босогосунда күтүп турат; жана мен түшүмдө, ошол босогодон келген найзаны капталымдан сездим. Дагы эле басалы дейсиңби?

Чынкожо жооп берген жок; ачуусу менен коркунучу, эки бөрүдөй ичинде алышып жатты. Акырында ордунан турду, өргөөнүн эшигин айра тартып ачты, сырттагы от деңизин карады.

— Мынча эрди жыйнап алып түш үчүн таратсам, мени Жедигерде ит дешет, — деди. — Жети күн толсун; кыз келсе — жакшы, келбесе — Манастын уулу болсо да, чилтендин кыркы жанында болсо да, үстүнө жүрөм. Сен түшүңдү сакта, Толтой; эр майданында түш өтпөйт.

Толтой башка сөз айтпады; бирок колу, уйкусунда найзаланган капталынан ал түнү кайра ажыраган жок. Өргөөнүн сыртында түн жылды; кошундун миңдеген оту бирден өчтү. Жана өтө алыста, тогуз жолдун тоому Бөрү-Койдо, Манастын белги ташынын түбүндө, Сырнайзасы жерге сайылуу бир бала уктап жатты; буурул жарыкта сооту күңүрт жылтылдаган, түштөргө кирип капталдарды сыздаткан бала. Жети күндүн алтоо өткөн; эртең тоомго алгачкы туяк дабыштары келмек.

21-БӨЛҮМ

Көкөтөйдүн ашы жана эр майданынын сыноолору

Каркыранын жайлоосу учу-кыйырсыз мелтиреген; ал жерде асмандын этеги жерге тийип, жердин деми көккө сиңип турчу. Ошол жайы Каркырага ушунчалык калың эл агылып келди дейсиң — дарыялар ылайланып акты, чөп тизеге жетпей тебеленди, түтүндөр бири-бирине оролуп, бир бүтүн булутка айланды. Бул Көкөтөй хандын арбагына арналган улуу аш эле; казандар күнү-түнү кайнап, союлган малдын эсебин алган жан калбай, боз үйлөр талаага аппак үйүрдөй жайылып жатты. Ошол оор жүктүн баары он үч жашар баланын ийнинде турду: Көкөтөйдүн уулу Бокмурун атасынын атын жерге түшүрбөс үчүн тишин кычыратып, балалыгын четке жыйып, конок тосуп жүрдү.

Коноктун да түрү түркүн эле. Дос келгендей эле душман да келген; бата кылган ооздон көрө, пай издеген көз көп болчу. Шибе ханы Ороккыр кабагын чытып аттан түштү; Бокмурун анын алдына алтын төктү, союш тартты — хандын түйүлгөн кабагы

ошондо гана жазылды. Анан Кечил ханы Коңурбай келди: ал келген жеринен чаң эмес, кек ала келген; атасы Алоокенин канын кыргыздан көрүп, ошол кандын кунун ар бир дасторкондон издечү. Бокмурун анын да алдына жамбы үйдү, жылуу сөз тизди; Коңурбай алтынды алды, кегин берген жок. Эң аягында манжу ханы Эзкара түштү — бир кезде Манасты Эсенканга жеткирип каккан сынчы-бүбүчү; адамдын жүзүнө карап ичиндеги коркунучту окуп, аттын соорусуна карап жүрөгүн ченечү. Анын көзү алтында да, союшта да эмес эле. Көзү желеде эң башта турган, жалы жибек, көз карашы от, жер үстүндө теңдеши жок тулпарда — Көкөтөйдөн калган Мааникерде эле.

— Бул атты мага бергиле, — деди Эзкара; үнү кыңылдак болгону менен ичинде жыландын ышкырыгы бар эле. — Берсеңер, ашыңар аш болот. Бербесеңер, бул жайлоону баштарыңарга кулатам: казандарыңарды төңкөрөм, тууңарды сындырам, ашыңарды азага айлантам. Сөз меники, мөөнөт силердики.

Бокмурундун баладай жүзү купкуу болду. Мааникер атасынын эстелиги эле; Мааникерди берүү — Көкөтөйдүн арбагын экинчи ирет көмүү менен барабар. Бирок бербөө — ушул калың журттун ичинде кан төгүлөт дегендик. Бала хан ооба дей да, жок дей да албады; мөөнөт саналып баштады, ошол күнү аштын үстүнө казан түтүнүнөн эмес бир кара булут конду.

Булут асманда гана калса кана. Калмак менен кытайдын калың тобу ээси жаш, кароолу аз бул ашта ноктосун бир жулкуп үзгөн. Очок баштарына чөгүп, кайнай элек казанга кол салып, чийки этти талашып бири-биринин оозунан жулуп жатышты. Каршы турган ашпозду сабашты, чөмүчтү башына сындырышты, айран күбүлөрүн төңкөрүп, кийиздерди булгашты. Мусулман хандары бири-бирин тиктешти, эч ким алдыга чыккан жок; анткени Эзкара — тиги бүбүчү көз — конуштарды бирден кыдырып, эрлерди бирден таразалап, баарын кем тапкан. Кошойго карап: сексен бештеги чал, сөөгү оорлошкон, күнү өткөн, — деген. Төштүккө карап: жер алдынан кайтканына жети күн болгон чарчаңкы, көлөкөсү да эс алгысы келет, — деген. Көкчөгө карап, жөн эле күлгөн; ал күлкү Көкчөнү кылычтан терең жаралаган. А Манас? Манас ортодо жок эле. Талас алыс, кабар жетпеген; ансыз бул жайлоо — койчусу тоодо калган үйүрдөн айырмасы жок болчу.

Түндөсү айласыздык боз үйлөрдүн арасында бут дабышындай айланып жүргөндө, ак сакал Кошой Бокмурундун ордосуна келди. Оттун башына чөгүп, отко узакка тигилди, анан башын көтөрдү:

— Аш берген айыптуу, балам, — деди. — Эшигинди ачтыңбы — келген ар бир демдин салмагы сеники. Бирок айыптын да айласы табылат. Бул кара булутту таратар шамал Таластан согот. Манаска кабар сал. Буту жеңил, жүрөгү бек бирөөнү танда; астына Мааникерди токут. Мааникерди сураган Мааникердин чаңын көрсүн.

Ошол түнү жаш Айдар таңды күтпөй Мааникердин үстүнө секирип минди. Бокмурун үзөңгүсүн кармады:

— Алты күндөн кечикпесин, — деди; үнү титиреп турду. — Алты күн толду дегиче Эзкара сөзүн аткарат. Уч, Айдар; куш бол, жел бол, эмне болсоң да бол — кечикпе.

Мааникер түндүн ичине кара жылдыздай сызып кирди. Ал баскан ташын тааныпбас, кечкен суусун билбес ат эле; өрдү ылдый, ылдыйды түз санап, түндү күнгө улачу. Айдар ээр үстүндө уктаган да, тыныккан да жок; бөрү улуса укпады, бороон урса көрбөдү — оюнда алты күндүн эсеби гана. Үч күн үч түндүк жолду Мааникер бүктөп таштады; таңга маал Таласка, Манастын ордосунун алдына көбүккө чөмүлүп келип токтоду. Ат ошол замат тизе бүккөнсүдү; улуу тулпар да бул чабыштан кийин бир жолу терең дем алды.

Манас ошол маалда аңчылыктан кайткан эле; Айдардын энтиге айткан кабарын уккан сайын өңү карайды, карайган сайын өсүп бараткандай болду. Көкөтөй өлүптүр, кыркын беришиптир, жылдыгын өткөрүшүптүр, ашын курушуптур — Манаска бир ооз сөз жиберген жан жок. Достуктун мындан оор кордугу болобу? Хандын каары ташыды, Зулпукор кынынан жарымына суурулду:

— Демек, мени өлгөнгө санашкан! Ашка чакырылбаган Манас кабарга да керек эмес тура! Айтчы, Айдар, сени азыр ушул жерге сулатып салсам, ким мени кем көрөт?

Айдар тизе бүктү, мойнун сунду; жаш жүрөгү коркуудан эмес, жолдун текке кетишинен титиреди. Ортого Бакай түштү, ак сакалы төшүндө, үнү терең:

— Кылычыңды балага көтөрбө, Манас. Айып кабарчыда эмес, кабарды кечиктиргенде. Анан ойлон: Эзкара Мааникерди алса, эртең Аккулага кол сунат. Көкөтөйдүн ашы кыйраса, кыйраган Көкөтөй эмес — кыргыздын бети.

Каныкей да келди; салмактуу, шашпаган, көзү алысты көргөн. Жалынган да, жалбарган да жок; эшикти гана ачты:

— Алты жылдан бери тигип жүргөн чепкендеримдин күнү бүгүн экен, — деди. — Кырк чорого кырк чепкен бычтым; ок өтпөйт, кылыч тайгыланат, найза сыйгаланат.

Кырк жоо аты жемделип, күтүп турат. Каарыңды бизге эмес, Каркырадагы кара булутка сакта, ханым.

Манастын ачуусу нук тапкан селдей тунуп, ого бетер күчөдү. Каныкейдин колунан Ак олпокту кийди — ал чепкенге ок өтпөйт, от албайт эле; Аккуланын үстүнө көтөрүлдү — ал аттын деми бороонго тете эле. Бакай алдыга түштү, Алмамбет оң жагына, Чубак сол жагына өттү, Сыргак аркасын алды; кырк чоро кырк чепкен менен курчанды, кырк ат кырк чагылгандай тыбырады. Үч күн үч түн жол жүрүштү; Кызыл-Кыя ашуусунун карын боз булуттай сапырып, Каркырага түшүп келишти.

Түшүп келишти — Каркыра аларды алыстан көрдү: адегенде мунарыкта бир чаң пайда болду, анан чаңдын ичинен ак туу көрүндү, туунун астынан Аккуланын төшү чыкты. Бир бала кыйкырды, бир абышка ордунан турду; ат ооздон оозго желдей өттү: Манас келатат, Манас! Жайлоо бир заматта өзгөрдү. Үмүтү үзүлгөн мусулмандар өлүү уйкудан тирилгендей тирилди; кимиси ыйлады, кимиси такбир айтты, кимиси болгону «Келди» дей алды, башка сөз таппады. Очок баштарын талаган талоончулар Аккуланын чаңын көрөр замат этти казанда, чөмүчтү күлдө таштап качып жөнөштү. Кошой Манасты бооруна кысты; бирок карыянын эси дагы эле этияттыкта эле:

— Эзкаранын көзү Мааникерде, — деди. — Атты бер да кутул; бир ат үчүн мынча кан болбойт.

Манас башын эки жакка чайкады; үнү жай, таштай оор эле:

— Кошой аба, сен менден жашың улуусуң, бирок муну менден жакшы билесиң: бүгүн Мааникерди берген эртең Аккуланы берет. Эртең Аккуланы берген бүрсүгүнү Каныкейди, анан Таласты, анан тууну берет. Бере-бере түгөнгөн элдин аты калат, өзү калбайт. Мааникер ордунда турат.

Анан камчысын алып, очок баштарын көздөй атын салды. Казан төңкөргөндүн жонунда камчы шартылдады, чийки эт талашкандын колунан эт түштү; калмакты калмакка кошуп айдады, кытайды чатырына тыкты. Эзкара алдынан чыгайын деди эле — Манастын камчысы абада бир айланды, бүбүчү хандын калпагы төбөсүнөн учуп, он кадам нары чаңга түштү. Эзкара калпагын тиктеп кала берди; калпак менен кошо айбаты да жерде жаткан. Коңурбай атынан түштү, кытай бектери биринин артынан бири түштү; тизе бүгүп, баш ийишти:

— Күнөөбүз мойнубуздан чоң, — дешти. — Аштын урматына кечир; конок акысын тебеледик, туз акысын унуттук.

Манас кечирди; анткени улуу аштын үстүндө кан болбойт, болсо ал аш ээсине эмес, бузганга жазылмак. Тынчтык орноду, казандар кайра кайнады, кара булут тарады — тарады, бирок биротоло кеткен жок; жайлоонун четинде, Коңурбайдын чатырынын үстүндө ичке көлөкөдөй болуп күтүп калды. Ошондо Бокмурун атасынын ашын акыры аштай жарыялады: күрөштүн байгеси — миң кара нар, миң бээ, бир кап алтын! Жарчылар кыйкырган сайын кытай тараптан бир дүңгүрөк чыкты; тоодой Жолой ордунан туруп, курун кынай байланып жаткан. Ал турса жер ийилет дешчү; турду да, мусулман тарапка карады: алдынан ким чыгат? Хандар алдын карады, эрлер тизесин. Манастын көзү болсо жай, тегерене каранып келип, сексен беш жаштагы Кошойго токтоду.

✦ ✦ ✦

— Менден өттү, Манас, — деди Кошой; үнүндө таарыныч жок, чарчоо бар эле. — Сөөгүм оор, тиземде тың жок. Жолой — тоо, мен эми тоонун көлөкөсүмүн.

— Көлөкө тоодон узун болот, аба, — деди Манас. — Анан да сен кармабаган күрөш — биз кармай албаган жер. Кыргыздын бети сенсиң; бет жерге түшпөйт.

Анан Манас катып жүргөн белегин алып чыкты: бир кандагай — күрөш шымы, аны Каныкей Тоо-Куйгак текесинин терисинен токсон күндө тиккен; токсон күн сууга чылап, токсон күн ийлеп, тигишине сыр каткан. Манас аны эки колдоп Кошойго сунду да, дүйнөнү титиреткен хан үнүн кайырчынын үнүндөй жапыздатты:

— Муну ал, аба, кий; Жолойдун алдына чык. Ордуна алтын сурабайм, ат сурабайм. Бир гана нерсе тилейм: бата. Балалуу бол деген бата. Дүйнө алдымда ийилди, үч катын алдым, очогумда уул үнү жок. Сен ак сакалыңдын урматына асман эшигин кагасың; мен үчүн как.

Кошой кандагайды алды, кийди — кие албады. Тери карыянын жазы жамбашына батпады; топчу ордун таппады, кандагай бутта илинип турду. Жолой тараптан каткырык көтөрүлдү. Манастын көзү караңгылады; уят — ачуунун эң жиндиси. Каныкейге бурулду, кылычка колу барды:

— Токсон күн ушуга коротулду беле? Кыргызды күлдүрөйүн деп тиктиң беле муну?

Каныкей кылычтын алдында кирпик какпады. Алдыга басты, кандагайдын ички бетин оодарды, тигиштин ичине жашырылган топчуну — тиги сыр түйүндү — чечти, ошондо тери жандуудай жазылып, Кошойдун белине конду; тар да келбеди, кең да болбоду — теке ошол кандагай үчүн туулгансып калды. Кошой бир кандагайга, бир Каныкейге карады; кары көздөрү жайнады:

— Мындай акыл, мындай сабыр менен... Бул аял шер төрөйт экен, — деди. Анан колдорун көккө жайды; жайлоо тынды, казан тынды, жел да токтогонсуду. — Тилегиң кабыл болсун, Манас! Очогуңа от, кучагыңа уул берсин! Төрөлөр уулуңдун атын мен койдум: Семетейге Алла жар болсун! Бул Семетей эр болсун, кара кулак шер болсун; атасынын туусун жерден көтөрсүн, душманынын уйкусун бузсун!

— Оомийин, — деди жайлоо бир ооздон; он миңдеген кол бетке тартылды. Каныкей жоолугунун учу менен көзүн аарчыды; эч ким көргөн жок, бир Бакай көрдү, ал да көрмөксөн болду.

Анан эр майданы курулуп, эки тоо кармашты. Жолой келди — ар кадамы добулбас, ар деми көөрүк; Кошой турду — тамыры тереңдеги улуу чынар. Кармашты — бир күн өттү, ажырашпады. Эки күн өттү, үч күн өттү; Жолой басып кирет, Кошой омкорулбайт; Кошой имерет, Жолой кулабайт. Кармаган жеринен тер, баскан жеринен чаң чыкты; экөөнүн айланасында майдан сабалган кырманга айланды. Калың эл уктап-ойгонду, казандар кайнап-бошоду; күрөш уланды. Төртүнчү күнү Жолой бир басып киргенде Кошойдун тизеси жерге жакындады; мусулман тараптын жүрөгү оозуна тыгылды, Каныкей көшөгө артында бата кылды. Бешинчи күнү Кошой бир имергенде Жолой теңселип, араң оңолду; кытай жагы таш болуп катты. Күрөш уланды. Алтынчы күнү, күн бешимге ооп бараткaнда, кары бөрү жаш чагындагы бир амалын эстеди: Жолой бүт салмагы менен төшүнө үңүлүп басканда Кошой күтпөгөн жерден бошоп, четке ыктады да, арам чалма салды. Тоо өз салмагы менен тегеренди — Каркыранын жери Жолойдун далысы менен өбүштү. Чыккан ураандан куштар үркүп учту; мусулман тарабы Кошойду кол үстүндө көтөрдү, миң кара нар, миң бээ, бир кап алтын карыянын алдына үйүлдү; Кошой баарын ошол жердегилерге бөлүштүрүп берди, өзүнө бир батаны гана калтырды.

Андан соң жекеме-жеке күрөшкө кытайдын балбаны Түкүбай чыкты; каршысына ким чыгат деп суралганда, Каныкей көшөгө артынан кабар айттырды: «Эр Агыш чыксын, мен кепилмин». Аял кепил болгон эр уят кылбайт дешет; Агыш майданга басты, Түкүбай менен алышты, бир силкинди, эки оңолду, үчүнчүсүндө кытай

балбанын курунан алганы бойдон асманга көтөрдү да, кара аскага чапты. Аска жарылдыбы, балбан жарылдыбы — караган ажырата албады; Түкүбай экиге бөлүнүп, майдан бүткөн эле.

Ошол кечте ордого Ооган ханы Акун келди; жүзүндө аң көргөн адамдын эмес, керемет көргөн адамдын нуру бар эле.

— Манас, — деди, — ууда бир кыз таптым; куунун канатынан түшкөнсүгөн, пери кызы дешет, аты Айчүрөк. Мен аны өз кызымдай багып жатам. Кошойдун батасы текке кетпейт; сенин бир уулуң төрөлөт. Кел, бешик куда бололу; менин Айчүрөгүм сенин төрөлө турган арстаныңа жазылсын. Сен өлсөң сөзүң калсын, мен өлсөм антым калсын.

Манас Бакайга карады; Бакай башын ийди: «Сөз малдан оор». Жети жүз ат тартылды, бел куда байланды; эки хан кучакташты. Ошол күнү Каркырада эч ким билген жок, бирок дастандын эртеңки жолу — Семетейдин жолу, Айчүрөктүн жолу жана ал жолдо төгүлөр кандар — ошол кечте бир кесе кымыздын үстүндө сызылган эле.

Анан улуу байге келди. Байгеге ат жазылды, жазылды, жазылды: жети миң кырк үч ат! Башында Манастын Аккуласы, Жолойдун Ачбууданы, Төштүктүн жер алдын көргөн Чалкуйругу; жана эч кимден сурабай, жашыруун жаздырылган дагы бир кара ат: Коңурбайдын Алгарасы. Бакай чабыш жолун өзү кыдырды; алыскы бурулушту Аккуланын демине ылайыктап таа Желпинишке орнотту: «Кыска жолдо ар ат учат; узун жолдо жүрөк чабат», — деди. Аттар саналды, кулактарына эн салынды, чабандестери балдардан тандалды; анан жарчы кыйкырды да, жети миң кырк үч ат бир дене болуп козголуп, чаң болуп мунарыкка агып кетти. Чаң басылганда жайлоодо жүрөк чыдагыс бир боштук калды; жайлоо кайтып келгенче куру турабы — эрлердин сайышы жарыяланды: найза менен жекеме-жеке.

Ошондо кытай тараптан, Алгаранын жетегинде эмес үстүндө, кара соот кийген бир көлөкө майданга чыкты: Коңурбай. Атасы Алоокенин канын ушул майдандан издеп жүргөн.

— Манастан башка эч ким убара болбосун, — деп кыйкырды. — Аларым анын мойнунда.

Манас Аккуланы байгеге кошкондуктан жөө эсептелчү; бурулуп, Алмамбетке карады:

— Сараланы бер, бир боорум.

Алмамбет Сараланы берди, бирок көңүлү караңгылады: «Коңурбайды тааныйм, амалы көп; байкагын, төшүңдү ачык кармаба». Каныкей кийгизген Ак олпок жонунда, Сарала астында, Манас майданга түштү. Эки тулпар бири-бирине агылды; найзалар калкандарда күркүрөдү, сынды; жаңысы берилди, ал да сынды. Ошол күнү алтымыш найза сынды; алтымышынчысында Манас Коңурбайдын калканынын чайпалганын кармады, найзасын төшүнө такай коюп басты да — Кечил ханы Алгаранын үстүнөн жулунуп түшкөндөй чаңга отуруп калды. Жайлоо онтоду. Салт белгилүү: жыгылгандын аты — жыккандын олжосу. Алгараны Манастын алдына тартышты; Манас аттын жалынан бир сылады да, тизгинин Коңурбайга сунду:

— Атыңды ал. Мен атаңдын канына кирген жокмун; сен да кегиңди чаңга көм. Эр деген жыгылган жеринен атсыз турбасын.

Коңурбай тизгинди алды, баш ийкеди; бирок башын ийкегенде көздөрүн эч ким көргөн жок. Алмамбет көрдү. Манастын жанына келди, үнү ачуу эле:

— Атын бердиң, кегин кечирдим дедиң. Манас, мен ал жерде туулгам, ал суудан ичкем; билем. Бул Коңурбай өлмөйүнчө кыргыздын иши оңолбойт. Бүгүн кечиргениң эртең башыңа келет.

Манас жооп берген жок; кечирүү анын табиятында кылычтан терең эле. Бирок Алмамбеттин сөзү кулагынын түбүндө жылдарга созулар күүлдөктөй болуп кала берди.

Жамбы атууга кезек келди: асманга тигилген шыргыйдын учунда жипке илинген күмүш жамбы; ким түшүрсө — ошонуку. Миңдеген мерген келип өттү; жаа жазды, коргошун тайыды, күмүш чайпалып тура берди. Анан кырк чоро тизилди; ар бири бир жипти кести — жип жип болуп ичкерди, күмүш кыл учунда илинип калды, акыркы жипти Манастын огу үздү. Жамбы чаңга түштү, алкыш көккө чыкты; кытай жагында болсо каштар түйүлдү. Бакай ал каштарды окуп, Алмамбетти четке тартты:

— Байгенин кайтышы бар дагы. Кытай амал курат; бурулушта ат үркүтөт, жем чачат, ок атат. Сен алардын тилин да, кебетесин да билесиң. Бар, жолду торо.

Алмамбет атасы Чылабадан калган кытай чапанын кийди, чач өрдү, калпак алмаштырды; өз энеси таанымбас кейипте эле. Кайтуу жолунун эң тар капчыгайына барды, алдыңкы аттардын жанаша чаап, төрт тилде — кытайча, калмакча, солончо, шибече — сүрөөн үстүнө сүрөөн салды: «Жол бошоткула! Улуу байгеге кол салгандын

колу кургасын!» Буктурмада жаткандар аны өзүбүздүкү деп ойлоп бөгөлдү; жем чачарлардын жеми колунда калды. Капчыгайдан биринчи чыккан чаң булуттун ичинен тартылган жаадай бир дене көрүндү: Аккула! Ачбуудан анын артында, Чалкуйрук анын артында; Аккула Каркырага жалгыз кирди, ээсинин сүрөөнүн укканда акыркы бир силкинип, жипти төшү менен үздү. Бокмурун байгени санатты; мал тоонун этегине дөбөдөй үйүлдү.

Бирок ал дөбөгө эки жуп көз бөрүнүн койго караганындай карап турду: Коңурбай менен Жолой, аттарынын үстүндө, унчукпай, эсептүү — күтүп жатышты.

✦ ✦ ✦

Байге саналып бүтө электе кытай-калмак калың тобу бир четинен козголду. Коңурбайдын ишараты, Жолойдун сүрөөнү, Бороончу менен Ыламанын үйүрлөрү эле; кароолчулар камчы астында эзилди, төөлөр айдалды, бээлер таратылды, алтын кап атка жүктөлдү. Мусулман хандарынын тили таңдайына жабышты; ичинен бирөө ак сакалын сылап шыбырады: «Жети бөрү бир тайды талап жатса, тарпын коёбу? Баш ийели; мал кетет, жан калат».

Ал сөз Манастын кулагына тийди, ошондо хан ага чейин эч ким укпаган үн менен күркүрөдү:

— Атым арык дегендин атын союп жейм! Мал — намыстын көлөкөсү; көлөкөсүн алдырган өзүн алдырат. Ким эр болсо, артыман түшсүн!

Ошентип жалгыз чапты. Аккула талоондун так ортосуна чагылгандай түштү; Манастын камчысы адегенде Коңурбайдын калканында күркүрөдү, анан кайрылып Жолойдун ээгин жарды; тоодой балбан канын алаканына түкүрдү. Андан соң жайлоо кырк жылдан бери курчалган билектин добушуна толду: Алмамбет оң канатты, Чубак сол канатты жанчты; Бакай ортону жарды, Сыргак качкандын жолун торду; кырк чоро кырк жерден кирди. Калмак кытайга аралашты; кытай өз чаңына муунду. Алмамбет дарыянын аркы өйүзүнө өтүп качкан Жолойду көрдү; жаасын тартты, суунун үстүнөн бир ок узатты — ок Ачбуудандын төшүнө сайылды. Улуу ат суу боюна кулады; Жолой жөө калды — тоонун жөө калышы кулаганынан жаман. Он миң түтүн калмак ошол күнү жанчылды; айдалган мал миң эселенип кайтарылды, кароолчулардын өчү ашыгы менен алынды. Көкөтөйдүн ашы кан менен башталып кан

менен бүтө жаздаганда Манастын камчысы аны салтка кайтарды; Бокмурун атасынын арбагына бата тартканда он үч жаштын далысы эми хандын далысы эле.

Иши ушундай болгон. Көкөтөйдүн ашы ушундай берилген, Каркыра муну ушинтип көргөн.

Бирок бул сөздөр айтылып жаткан жер Каркыра эмес эле; ал күндөрдүн үстүнөн далай суу агып, Манас кара жерге кирип, Таласта уулу Семетей туу көтөргөн. Икая Жедигер элинин конок үйүндө, бир кыш түнү айтылып жаткан; от күлгө айланып, уккандардын кымызы буттарында муздап, эч ким ордунан жылган эмес. Карыя комузун тизесине жаткырды да, көзүн төрдө отурган, көздөрү ач көздүктөн жанган адамга — Шыгай уулу Чынкожого кадады: — Бул икаяны сага ибарат болсун деп айттым, бек. Бирөөгө кетер малга, бирөөгө жазылган энчиге сунулган кол эмне болорун Каркырадан көрдүң. Көкөтөйдүн ашын талагандардын аттары өлдү, беттери түштү. Сен эми Акун хандын кызына, Семетейге бешиктен жазылган Айчүрөккө көз артып отурасың. Кой. Манас өлдү, бирок туусу жерде эмес; Таласта Семетей отурат, жанында Күлчоро менен Канчоро, аркасында Бакай.

Чынкожо кымыз кесесин бир көтөрүштө бошотту, кесени отко ыргытты:

— Манастын доору өттү, ырчы. Батаң башкага, кыз мага. Айчүрөктү алам; керек болсо Ooганды башына кулатам.

Сөз айланып-үйрүлүп Жедигер ханы Толтойдун алдына келди; Чынкожо андан кол, далы, шериктик сурап жаткан. Толтой адегенде оор отурду:

— Семетейге тийбе, — деди. — Бакайга тийбе. Ал очоктон от алган күйбөдү беле? Каркыраны сен да уктуң.

Бирок Чынкожонун тили жылан тили эле: коркок деди; Жедигердин ханы катын жүрөк экен деди; дасторкондо айтты, аңчылыкта айттырды. Таш тешер жерин билет; коркоктук ташы Толтойду маңдайынан урду. Хан оозуна арактты такап ичти; ичкен сайын ичиндеги акыл-эс өчүп, ордуна кара от отурду. Он эки кат ок өтпөс чопкутун кийип, тулпары Суркоёнду тарттырды. Үзөңгүгө басарда бир азга токтоду; жүрөгүнүн түпкүрүнөн бир үн муздак колдой өтө качты: «Бүгүн барсам — өлөм». Ошентсе да барды; эр сөзүнөн кайтуу ага өлүмдөн оор көрүнгөн. Суркоёндун башын Ооган жолуна буруп, караңгыга салды.

Ал эми Ооганда, ак сарайдын көшөгөсүнүн артында, Айчүрөк уктаган эмес. Ал пери кызы эле; куу кебин кийип, шамал алып келгенди шамалдан мурда сезчү. Ошол

түнү жүрөгүнө бир кооптонуу түшүп, терезеден жылдыздарды караган: жылдыздын бири күүгүмдөнүп, кара жел тескери соккон. Жамандык жолдо эле; кыз муну атын билбей туруп билди. Колдорун жайып бата кылды, тилегин көккө узатты да, Талас менен Оогандын ортосуна тоолорду жутар, жолду өчүрөр сыйкырдуу туман түшүрдү. Толтой ал тумандын ичинде жолунан адашты; Суркоён кулагын тикчийтип токтоду, алдыга баспады. Туман бир ачыла калганда Толтой алдынан бир баланы көрдү: аска түбүндө ташты жаздык кылып уктаган он эки жашар бала. Жанында оттоп жүргөн ат болсо... Толтойдун каны качты: ал Тайбуурул эле, Семетейдин тулпары. Таш жаздыкта уктаган да Алмамбеттин уулу Күлчоро эле.

Бала ат кишенегенде ойгонду; ойгонушу менен турушу, турушу менен куралга умтулушу бир болду. Манастан калган Аккелтени — тиги улуу мылтыкты — көтөрүп, көккө бошотту; тоолор күркүрөдү, туман титиреди. Ошондо баланын алкымынан балага жарашпас бир сүрөөн чыкты:

— Манас! Манас!

Ал ат тумандын ичинде бир кошуунга айланды. Толтойдун арбалган көзүнө өрөөндүн оозунан чыккан колдор көрүндү: алдында Манас, ак туу астында; оң жагында Бакай, сол жагында Алмамбет, артында Чубак — өлгөндөр тирилип, Каркыранын бүт айбаты үстүнө басып келаткан. Баатырдын жүрөгү үзүлдү; Суркоёндун башын буруп качты. Күлчоро Тайбуурулга секирип минип, артынан түштү; кууган сайын күлдү, күлгөн сайын үн катты:

— Качпа, бек, качпа! Күйөө болуп келбедиң беле? Качкан күйөө болобу; куданы ушинтип тосуп алабы?

Жетти да, атасы Алмамбеттен калган сыр найзаны — ажыдаар уусуна алты күн чыланган тиги кара темирди — шилтеди; найза Толтойдун куймулчагына сайылды. Хан ооруудан эки бүктөлдү, бирок ажал да бир жол сынайт: бурулуп кылычын балага көтөрдү — көтөрдү да, колу абада калды; көрүнбөс бир кол, Теңирдин колу, билегинен кармагансып, кылыч түшпөдү. Ошол учурда туман нымдаган тизгин Күлчоронун алаканынан тайгаланды; Тайбуурул тушалгандай чалынып, бир демдик ара ачылды — жараат алган хан ошол бир демде жанын куткарып, тумандын ичине сиңип жок болду.

✦ ✦ ✦

Толтой Жедигер элине жарым өлүк болуп жетти; куймулчактагы жараат ажыдаар уусунан карайып, зыркырагы чучугуна өткөн. Жедигер табыптары башына чогулушту; шакшак коюп кара канды алышты, жараатка үпү деген дарыны басышты, кырк күн караашты; хан өлүмдүн босогосунан кайтты. Кайтканы кайтты, бирок биринчи сөзү шүгүр эмес, каргыш болду. Чынкожо баш жагына келди; эки бек бири-бирине асылды:

— Сенин айыңдан, — деди Толтой; — коркок деген тилиң кургасын. Мени мас кылып жолго салдың; алдыман чыккан бир бала эле, бир бала — а мен, Жедигердин ханы, куймулчагымдан сайылдым!

— Эр болсоң, — деди Чынкожо, — баладан качпайт элең. Жараатты баладан эмес, өз жүрөгүңдөн сура.

Сөгүшүштү, каргашты; бирок кек ортоктош болсо, достуктан бекем болот. Экөөнүн кеги тең Таласка, Семетейге, Айчүрөккө агып жаткан. Төшөктөн турган Толтой бул жолу арагы жок, сергек жана муздак каар менен колун жыйнады: Төлөк алдыга түштү, Төлөбай асаба алды, Калча оң канатты, Кадырбай сол канатты кармады; Жедигер менен Чынкожонун калың колу биригип, баскан жери эзилип, суусу ылайланды. Кол Айчүрөк үчүн Ооганды көздөй жолго чыкты.

Ошол маалда Таласта таң агарып аткан. Күлчоро туман менен тайгылган тизгиндин уяты менен түн бою ат чаап, ордого жетти; Семетей таңдын ала көлөкөсүндө аны тосуп алып, аттан түшөрү менен бооруна кысты:

— Уялба, бир боорум, — деди. — Он экисинде Толтойду качырган жыйырмасында кимди качырбайт? Тизгин тайгаланса — тайгаланган тизгин; сенин колуң туура кармаган. Атаң Алмамбет бүгүн тирүү болсо, сени маңдайыңдан өпмөк.

Күлчоронун көзүнө жаш толду, толду, бирок акпады; ал Алмамбеттин уулу эле, жашын ичине агызчу. Башын гана көтөрүп, таң жакты карады: — Дагы бир жолу алдыман чыкса, — деди, — тизгинди тишим менен тиштейм. Так ошол маалда мунарыктан бир чаң көрүндү; келген Ажыбай экен, атынын оозу көбүк:

— Семетей! Жедигер козголду; Толтой менен Чынкожо Төлөктү, Төлөбайды, Калчаны, Кадырбайды алдыга салып, жерди эзе басып Ооганга жүрүп келатат. Айчүрөктү зордоп алышмакчы; Акун хандын эшиги кара түтүн!

Семетей бир азга көзүн жумду. Каркыраны ойлодубу, өзү төрөлө электе атын койгон Кошойдун батасынбы, жети жүз ат менен байланган тиги эски бел

кудалыктыбы, эч көрбөгөн атасынбы — эч ким билбеди. Айчүрөктү көрө элек болчу; бирок адам өзүнө бешиктен жазылганды көрбөй туруп да жүрөгүндө көтөрөт. Анан унчукпай дарыяга түштү, даарат алды; кийиздин үстүндө эки ирекет намаз окуп, алакандарын бетине сүрттү. Турду; Каныкей өз колу менен атасына кийгизген, атасынан өзүнө калган Ак олпокту жонуна илди — чепкен ээсин тааныгансып ийнине конду. Зулпукорду курчанды; кылыч кынында бир ирет онтоду. Тайбуурул тартылды, кырк жигит аттанды; Семетей жүзү Ооганга, жүрөгү Айчүрөккө бурулуп, үзөңгүгө басып жатып бир гана ушуну айтты:

— Атамдын дасторконун талагандардын акыры эмне болгонун Каркыра көргөн. Айчүрөккө сунулган колдун акырын дүйнө көрсүн.

Аттар тыбырады, чаң көтөрүлдү; Таластын үстүндө, бир кезде Каркыранын үстүндө болгондой, согуш жыттанган таң атып келаткан.

22-БӨЛҮМ

Айчүрөк үчүн салгылаш жана Бээжин жолу

— ❖ —

Кабар Таласка шамалдан мурда түштү. Кең-Колдун оозунда жылкы кишенеп, иттер улуп, боз үйлөрдүн кийиз эшиктери биринин артынан бири ачылды; анткени алыстан чаң сапырып келаткан бир атчандын карааны көрүнгөн. Келген — тили бал, сөзү ок Ажыбай эле; Манастын ордосунда чечендик кылып, оозунан чыккан сөздү кырк уруунун кулагына жеткирген кары сөз чебери. Атынын оозу көбүк, өзүнүн сакалы терге чыланган; ээрден түшпөй туруп кыйкырды:

— Семетей кайда? Манастын тукуму, Каныкейдин эмгени кайда? Уктап жатса ойготкула, ууда болсо чакыргыла; сөз алып келдим, сөзүм оор!

Семетей ордонун алдына чыкканда Ажыбай тизесин жерге уруп, энтиге ичиндегисин төктү: Шыгай уулу Чынкожо менен Жедигердин ханы Толтой экөө биригип, Айчүрөктү зордоп алуу дартына түшүптүр; Акун хандын ооган журтун тегерете курчап, керегени кыйратып, уукту кулатып, келин-кызды ыйлатыптыр. Ооган элинин түтүнү көккө тирөөч болуптур; Акун хан ак сакалын жулуп: «Манастын уулу жок беле, бешик куда сөзү жок беле» деп төрт тарапка жарчы салыптыр.

Ажыбай бир дем алды да, сөзүнүн калганын да төктү: курчагандардын бири кара ниет бүбүчү экен, Какан илинде окуптур, асман менен ойночу экен; экинчиси — Жедигердин алп ханы — күчүнө ишенип салт тебелечү экен. Акун хандын аскери аз, үмүтү андан аз экен; чептин ичинде суу тартылып, балдар чуулдап жатыптыр. Муну айтып жатканда кары чечендин үнү каргылданды; анткени сөз ташуу жеңил, дарт ташуу оор эле.

Семетейдин жүзү адегенде таш болду, анан ал таштын астынан чок жылды. Бешикте атын коюшкан, асманда куу кебинде учуп жүрүп өзүн тапкан Айчүрөктүн үстүнө ит үйүрү чөккөн тура. Жаш төрө бир гана сөз айтты:

— Керегени кыйраткандын кабыргасын кыйратам. Уукту кулаткандын очогун кулатам дебейм — очогун өчүрөм.

Ошол түнү ордо уктаган жок. Каныкей уулунун жонуна Ак олпокту өз колу менен кийгизди; ийнесин кырк кыз кырк түн сайган ал согуш чепкенине ок өтпөйт, кылыч жол таппайт эле. Семетей атасынан калган мурастарды бирден курчанды: көктөн түштү делген боз курду белине орой чалды, канга тойбос Зулпукорду сол жагына асты, алыска жетип жазбай тийген Аккелтени ийнине алды; аксак уста Бөлөкбай оңдоп сыр берген сыр найзаны алаканында таразалады. Ар бирин алып жатып ичинен атасынын атын атады; темир эмес, ата демин курчангансып.

Айчүрөк токуган Тайбуурул эшикте күтүп турган — ал ат кулактары бычактай тик, соорусу тоо капталындай жазы эле; жер тепкенде топурак онтоп, октоло көтөрүлгөндө көлөкөсү бир айылды жапчу. Семетей үзөңгүгө басып минип, тизгинин бир тартты; ат ээсинин жүрөгүндөгү чокту сезгенсип, дирт этип кишенеди.

Жанына алгандары булар эле: Алмамбеттин тукуму Күлчоро — көзү ачык, тили таттуу, жүрөгү от; Чубактын уулу Канчоро — далысы калың, көз карашы терең, ичи эч кимге ачык эмес; Бакайдын уулу Байтайлак, Сары хандын жигити Калык, Жамгырчынын Шайымбети. Алты атчан күн чыга электе Таластан чыкты; арттарынан эки эненин батасы, алдыларынан талаанын жели жүрдү.

Жол узун эле, дарт кыска көрсөттү. Ач бөрү жүрүш менен жүрүштү; күндүз булутту, түндө жылдызды жолдош кылышты. Ооган чегине жеткенде көрүштү: сөз жалган эмес экен — Акун хандын журту түтүн ичинде, Жедигердин он миң колу талаа бетин кумурскадай каптаган; Толтойдун туусу бир дөбөдө, Чынкожонун кара чатыры башка дөбөдө тигилген, ортодо Айчүрөктүн ак ордосу курчоодо калган куудай бүрүшүп турган.

Чептин ичинде, бир мунаранын көлөкөсүндө Айчүрөк турган. Кырк күндөн бери көзү жолдо, кулагы желде эле; курчоонун ар таңы бир үмүт менен атып, ар кечи бир коркуныч менен батып жүргөн. Ошол таңда мунарыктын четинде алты караан пайда болгондо адегенде ишенбеди; анан эң алдыңкы аттын жер тебишин көрдү — ал тебишти тааныйт эле, ал атты өз колу токуган. Тайбуурул келаткан. Айчүрөктүн тизеси бошоду; мунаранын ташын кармап араң турду, ичинен бир гана сөз өттү: келди.

Семетей Тайбуурулду бир жылаңач асканын үстүнө токтотту. Ылдый карады; он миңди көрдү, кабагы кыймылдаган жок. Үнүн гана талаага таштады, үнү күн күркүрөгөндөй түздө тоголонду:

— Жедигер! Мен Манас уулу Семетеймин! Никелүүмдүн эшигине кол сүргөн, төшөгүмө көз арткан ким болсо чыксын; каны мага адал, сөөгү бөрүгө тартуу болсун!

Кол бир толкуп, тынчыды; анан Толтойдун добулбастары кагылып, кызыл кыргын башталды.

Күлчоро сол жактан Толтойдун катарына кирди; кылычынын алдында катар орок алдындагы эгиндей жатты. Кирген жеринен чуу көтөрүлүп, чыккан жеринде боштук калып жатты; он алтыдагы бала эле, бирок кылычы атасы Алмамбеттин билегин эстегенсийт. Канчоро оң жактан Төлөктүн колун жарды; найзасын сайган жеринен кайра тартпай, атынын төшү менен адам кулатты; аз сүйлөп, көп кыйратты, кыйраткан сайын өңү өзгөргөн жок. Байтайлак атасы Бакай үйрөткөндөй салгылашты — шашпай, ченеп, ар чабуулу эсептүү; Калык менен Шайымбет эки жактан ок жаадырып, качкандын жолун торду. Семетей ортого, эң калың жерге тийди. Тайбуурул кирген жерде ат өлүгү тоодой үйүлдү; Зулпукор бир түшүп бир көтөрүлдү, түшкөн жеринде туу кулады, көтөрүлгөн жеринде баш учту. Үч жолу кирип, үч жолу чыгышты, үчүнчүсүндө Жедигердин жүрөгү үзүлдү; түз кан ичинде калды, качкандын арты үзүлбөдү.

Бирок жеңиш арзан этке конгон куш эмес эле. Какан илинде сыйкыр үйрөнгөн, кырк амал билген Чынкожо кара чатырынан чыкты; колунда Алмамбеттен калган, качандыр бир кол алмашкан жайташ бар эле. Ташты алаканында айлантып окуду, үйлөдү, асмандын тамырын тапты. Күндүз түнгө айланды. Кара түтүн түзгө чөгүп, көз көздү көрбөй калды; мөндүр муштумдай төгүлдү, ат үрктү, эр адашты. Семетей ал түтүндүн ортосунда жалгыз калды; огу түгөнгөн, дарысы суу болгон, үнү жолдошторуна жетпей калган. Чынкожо түтүн ичинде союлун шилтеген сайын жаш төрөнүн башы айланып, туулгасы чыңылдап, дүйнө кулагында уу-дуу болду. Тайбуурул

да айран болгон; оңго бурулса мөндүр, солго бурулса түтүн; туягынын алдынан жер тайгылып бараткансыйт. Бүбүчүнүн күлкүсү түтүндүн ичинен чөөнүн үнүндөй угулуп, бир оңдон, бир солдон айланып жүрдү:

— Манастын тукуму! Атаң да Какандын алдында мына ушинтип кысылган; сен ким элең? Кел, тизе бүк; балким жаныңды иттериме ыраа көрөрмүн!

Семетей бир азга, бир кыска демге, «ушул жерде калып каламбы» деп ойлоду ичинен; анан атасынын аты эсине түшүп, тишин кычыратып, Зулпукорду эки колдоп кармап, түтүндүн ичинде тикесинен тик турду.

Күлчоро ал түтүндү сырттан көрдү, жүрөгү оозуна тыгылды. Ичине кирсе кылыч өтпөйт; сыйкырга темир тайгыланчу. Бир аңдын артына жатты, Аккелтени сунду, бирок колу титиреди: түтүн ичинде жаңылып тийгизсечи? Семетейге… Көзүн жумуп, Манастын арбагына жалынды:

— Арбак, ата арбагы! Сен жол көрсөт; огум актыны таап, караны кыйратсын. Манас атам, уулуңа кол салдырба мага!

Түтүн бир дем ачылды; аралыктан Чынкожонун кара калпагы көрүндү. Аккелте бир ирет сүйлөдү. Жаман Кожо, союлу асманда бойдон, күп этип кулады; жайташ алаканынан тоголонду, асман заматта тунуп, мөндүр тыйылды, күн уяла-уяла кайра чыкты. Күлчоро ордунан тайгандай атып чыгып, кулагандын төшүнө чөгүп, алкымына бычагын тартты:

— Сыйкырың ичиңде калсын; Алмамбеттин ташын уурдаган кол мына ушинтип кургайт!

Анан Төлөктү алып келишти; каршылык кылбады, тизеси тартпады. Курмандык кочкор кандай союлса, ошондой союлду; каны кыйраткан керегелердин өчү катары топуракка акты.

Толтойго келсек — Жедигердин чоң ханы катындарча чаңырып качты. Артынан түшкөн — тогуз жашынан бери анын шылдыңын, кор сөзүн жутуп келген Күлчоро эле. Кууп баратып үнү Толтойдун желкесинде жаңырды:

— Токто, хан! Кайда, чоң хан? Тогуз жашымда «Алмамбеттин жетими» деп күлчү элең го; күлчү, угайын! «Кытайдын тукуму чоро болмок беле» дечү элең го; бурулуп бетиме айтчы! Жетимдин аты арканда, хан; жетимдин кылычы желкеңде!

Жетти; кылычы адегенде атынын куйругун чала сыдырды, анан тизгинин кыя чаап кулатты. Так бычак тартар маалда Семетей жетип келди; Толтой чаңга оонап,

жалдырай карап жаткан. Семетей бир Толтойго, бир чоросуна карады; анан тизгинин бурду:

— Мунун каны сеники, Күлчоро. Тогуз жашыңдан бери сага айткан ар бир кор сөзүнүн кунун өз колуң менен ал; мен аралашпайм.

Күлчоро алды. Толтойдун туусу ошол күнү кулады, аты ошол күнү өчтү.

Кечинде олжо бөлүштүрүлдү. Жети жүздөн мал саналды, курал үйүлдү, туткун тизилди. Толтой астында чоңойгон күлүк Суркоён ортого чыгарылганда Канчоронун көзү ошол атка кадалды; басып барып, чылбырына кол сунду. Бирок салт боюнча баш олжо — баш кыйган менен кун акысын алгандыкы эле; Суркоён Күлчоронун энчисине жазылды. Канчоро эч нерсе деген жок. Колун чылбырдан тартты, четке турду, жүзү эч нерсе айткан жок. Бирок ичинин эң түбүнө, эч ким көрбөгөн тиги караңгы кудукка биринчи жатыркоо тамчысы ошол кечте тамды. «Төлөктүн колун мен жарбадым беле, — дечү ичиндеги үн, — менин энчим эмнеге дайыма экинчи?» Үн жай эле, эч ким уккан жок; өзү да толук уккан жок. Тамчы кичине эле; кудук терең эле. Ал эми терең кудукка тамган тамчы ташый турган күнүн унчукпай күтөт.

Акун хан кыйраган керегесин унутуп, той өткөрттү. Кары хан күйөө баласынын колун эки алаканына алып, көз жашын төгө шүгүр айтты: «Манастын сөзү жерде калбайт экен; бешик куданын акысы төлөнөт экен». Молдолор алдырылып, нике кыйылды; асманда куу кебинде учуп, жарын өз көзү менен тандаган Айчүрөк Манас уулу Семетейге ак нике менен байланды. Келин менен күйөө биринчи жолу катар отурганда экөө тең сүйлөгөн жок; кууну аткан мерген менен мергенди тандаган куу сөз бүткөн жерде бири-бирин карады. Той кырк күнгө созулду дебей эмне дейбиз; ооган эли курчоонун коркунучун үлпөттүн түтүнү менен үйлөп кетирди. Көч күнү келгенде алтымыш кызыл пил чөгөрүлүп, үстүнө алтын жүктөлдү; жети жүздөн мал алдыда, келин ортодо, чоролор эки капталда — кербен күн батышты, Таласты көздөй жүрдү. Жол бою айылдар кербенди көргөнү төгүлдү; пилди өмүрүндө көрбөгөн балдар корко-корко күлдү, карылар «Манастын доору кайра келдиби» деп бири-биринен сурады. Айчүрөк ак төөнүн үстүндө, жүзү жабуулуу, көзү ачык баратты; анда-санда асманды карап койду — бир кезде куу кебинде учкан, жарын бийиктиктен тандаган ошол асманды.

Айчүрөк Таласка кирип баратканда Манас тиккен бактын көлөкөсүнөн өткөрүлдү; салт ушундай эле, ата көлөкөсү келинге кут саналчу. Каныкей келинин бооруна кысты, Чыйырдынын очогунда от жаңырды. Ошол түнү Таласта чырактар

кеч өчтү; кымыз сапырылды, кочкор союлду, ырчылар Манасты эскерип ыйлады, Семетейди мактап күлдү. Үлпөт түтүнүнүн артында күтүп турган кара булутту эч ким көргөн жок.

✦ ✦ ✦

Дөөлөт айланды, мезгил өттү. Таласта ат семирди, козу маарады, кымыз көбүктөндү; эл эсен, журт аман болду. Салгылашар жоо калбаса эрдин билеги кычышат дешет; Семетейдики кычышкан билек эмес, канап турган жараат эле. Түнкүсүн уйкусу бөлүнүп, күндүз ууда көзү алыска телмирчү болду. Бир кечте очоктун жанында тизесин муштагылап тура калды; үнү жай, бирок түбү отко толо:

— Атамды мууздаган кытай турганда, Кечилдин ханы Коңурбай Бээжинде керилип отурганда мен бул жерде кымыз ичип семирип жатам. Атамдын каны жерде калса бул баш кантип тик жүрөт, бул көз кимди кантип карайт? Ант болсун — Бээжинге жетпей, Коңурбайдын канын жерге жыттатпай бул бел кур чечпесин, бул ооз эт татпасын!

Ант боз үйдүн кийизине сиңди; эртеси бүт Талас билчү болду. Журттун улуулары ордого чогулду; сөз кезеги адегенде энеге берилди.

Каныкей салмактуу отурду, колдору тизесинде; жүзүндө каршылык да, макулдук да жок эле — бир гана, күйөөсүн бир жолу ошол жолго узатып, ал жолдон табыттай тынчтыкты кайра алган аялдын билими. Үнүнүн түбүндө бир сыздоо бар эле, аны кийиз да укту:

— Уулум, антыңа сөз айтпайм; атанын каны деңиз болсо да жутулбайт. Бирок бил: Бээжин дегениң алты айлык жол; ортосунда кырк күндүк суусуз чөл жатат, кум ал жерде сөөк майдалайт. Чоң-Бээжиндин кырк дарбазасы бар; ар дарбазада бир балаа, ар балаада миң баш отурат. Атаң калың кол менен барып да оңой кайткан эмес. Сен жалгыз жүрөк алып жөнөбө; жол көргөн Бакайды башыңа ал, колду мол топто, азыкты тоодой үй. Жортуулду да жай ысыгына эмес, салкын күзгө туштаткын; ат күздө семиз, суу күздө таттуу болот.

Анан Бакай сүйлөдү. Ак сакалы төшүнө түшкөн, сөзү таш жарган карыя көзүн жумуп бир азга унчукпады; унчукпаган жеринен Манас менен Каканды сабаган

күндөр өттү — Алмамбет жол билген, Чубак жарышкан, Сыргак дем алдырбаган ошол кандуу, ошол шандуу күндөр. Көзүн ачты:

— Бээжин оңой олжо эмес, балам. Мен ал казандын астына отун салгам, билем; кайнаган кезде жуткан этин кайра бербейт. Атаңдай арстан жаныбызда турганда да арзан кайткан эмеспиз. Бир жыл күтөсүң. Бир жылда тандалма жигит терилет, сексен уста иштейт, азык менен күлазык камдалат; кырк күндүк чөлгө жылаңач чыкпайт. Ушул сабырды көрсөтсөң, бул ак сакал сага жолбашчы болот; өлө электе Бээжин жолун дагы бир көрөйүн дегеним бар экен.

Сары хан да ордунан козголду; кесесин көтөрүп, сөзүн төктү:

— Намыс үчүн уул өлбөйбү? Өлсө да аты калат. Бар, жигитим; салгылашың жеңиштүү, кайтууң эсен болсун. Ак жол алдыңда, ата арбагы аркаңда болсун.

Сөз бүттү, иш башталды.

Бир жыл бир демдей өткөн жок; бир жыл билектин ташта курчалышындай өттү. Таласта темир согулду, кийиз басылды, кайыш тилинди; сексен устанын очогу күнү-түнү түтөп, балка үнү Таластын күнүмдүк ырына айланды. Төрт тараптан тандалма жигит келип сыналды; кимиси жаа тартып четтеди, кимиси күрөшүп калды, кимиси атынын туяк дабышынан таанылды. Каныкей кампаларды ачтырды; курут кургатылды, казы камдалды, кырк күндүк чөлгө чыдай турган күлазык — бир ууртамы бир күндүк эрге күч берген ал азык — аялдардын колунда жанчыла-жанчыла ийленди. Айчүрөк да карап турган жок; күйөөсүнүн жортуул кийизин өз колу менен басты, бирок ар илмегине бир коркунуч түйгөнүн эч кимге айткан жок.

Семетей ал жылды бош өткөргөн жок; Күлчоро менен Канчорону ар таң агара электе аттын үстүнө тургузду. Ок атылды, кылыч чабылды, түн жолу көз жумулуу басылды; анткени Бакай айткан: Бээжинде күндүз — душманыңдыкы, түн — досуң; түндү аттай минүүнү үйрөн. Күлчоро ар иште алдыга түштү, Канчоро эч иштен кем калган жок; бирок алдыга түшкөндүн аты аталат, кем калбагандыкы аталбайт — а аталбаган ат өз караңгысында өсөт.

Күз жакындаганда аксак уста Бөлөкбай очогунун эшигин ачты. Алты жылдан бери эч кимге көрсөтпөй иштеген, кына салып алтымыш ирет сугарган иштерин бир кийиздин үстүнө тизди; ар биринин үстүндө алты жылдын ышы, алтымыш суунун катуулугу бар эле.

— Муну кара, — деди, — алтын жаак айбалта; тийген жеринде туулга кагаз болот. Бул сыр найза сексен күлүккө татыйт; учуна берген суумду өзүм билем, бир от билет. Келтенин кундагын жаңырттым, жаракасын таңдым; эми эски үнү менен сүйлөйт. Мына бул он эки курч болот; тиги баштыктар — коргошундан куйган огум. Алты жылдан бери бир гана тилек менен иштедим: баары Коңурбайдын башына кыямат болсун деп. Ал, балам. Аксак устанын буту жетпейт; иши жетсин.

Семетей карыянын карайган колдорун маңдайына такады.

Аттанар күнү Таластын үстүнө эрте кыроо түшкөн. Каныкей жети жылда ийнелей-ийнелей бүтүргөн соотторду чыгарды; төрт чорого төрт куржун берди, ар куржунда чопкут ичик, кургак азык, эм-дом дары. Эң аягында Ак олпокту эки колдоп кармап, уулунун жонуна кийгизди; боолорун байлап жатып манжалары калтырады. Ыйлабас үчүн тишин кычыратты, болбоду; өксүгү батасына аралашты:

— Кырк күн чөлдө сууң түгөнсө, сабырың түгөнбөсүн. Кырк дарбазанын алдында акылың адашпасын. Атаңдын арбагы оң жагыңда, Кыдыр сол жагыңда жүрсүн. Бар, уулум... бар да кайт. Энең сенден бир гана ушуну сурайт: кайт.

Бакай баш болду; Күлчоро менен Канчоро эки жанына кошулду. Он төрт жүк аты байланды; ар биринин үстүндө бир жылдын эмгеги, бир жортуулдун үмүтү бар эле. Таластын оозуна бүт эл төгүлдү; Чыйырды менен Каныкей — эки эне катар туруп ыйлашты: бири уулун бир жолу ошол жолго берген, бири күйөөсүн; экөөнүн тең көз жашы бир топурактагы бир изди билчү. Аргын менен кыргыз бир ооздон узатты; карылар бата окуду, балдар аттын артынан чуркады, чуркай албагандар турган жеринде селейип кала берди. Чаң кеткендерди ороп алды.

Эң аягында жолго Айчүрөк чыкты — эч кимден сураган жок, эч кимди уккан жок. Ак маралдай керилген айым ал күнү керилбеди; чачын жулуп кербендин алдына түштү, кошогу талааны өрттөдү:

— Бээжинге тийишкен соо калды беле, сен каласың? Кырк дарбазанын арты өлүм, кырк күндүк чөлдүн ортосу өлүм! Барган жериңден кайтпай кал дээрлик күйдү бул жүрөк — карачы, оозумдан чыкканды кулагым угуп коркуп жатат! Асманда куу кезимде сени тандагам; жерде жесир болоюнбу? Айылды жетим, аялды кара кийгизип таштаба, төрөм!

Семетей тизгинин кыска кармады, жүзүн бурбады. Жортуул жолу ыйык эле; жолго кошок аралашса кут качат дешчү. Баатырдын жүзү эми күн чыгышты караган; калганы калгандардын жүрөгүнө аманат болду.

✦ ✦ ✦

Эртеси конушта Айчүрөк кайра көрүндү; түндөп тегеренип алдыларынан чыгып, атынын чылбырына оролуп, жолду денеси менен тоскон. Кошок кайра башталганда Бакай кабагын чытыды: чалгын жолуна ыйлоо жаман ырым эле — көз жашы арттан келсе бата, алдыдан жүрсө каргыш саналчу. Семетей эңкейди да, аялынын бетине бир шапалак урду — катуу эмес, курч; кошокту үзө, жолду ача тургандай. Айчүрөктүн үнү үзүлдү, колу жаагында катып калды. Семетей бир гана сөз айтты, таштай:

— Жесир калгың келбесе жолумдан чык; бата кыл, каргыш айтпа.

Ошентип өтүп кетишти. Айчүрөк чаңдын ичинде, жаагында кол изи, көзүндө кургап бараткан жаш, арттарынан тиктеп кала берди.

Жол эми жалаң жол эле; артында кошок, алдында белгисиздик. Төрт атчан менен он төрт жүк аты күн чыгышка жиптей тартылды; Бакай алдыда, жолду жыттагансып жүрүп отуруп, конушту сууга, отко, желдин багытына карап тандады. Көтөрмө ашылды; белдин артынан асман менен жердин ортосуна жайылган көпкөк Ысык-Көл көрүндү. Бакайдын жүзү жарык тартты; карыя тизгинин коё берип, көлгө тойгончо карады:

— Ушул жерде журт кылган кул жыргабай коёбу? Кекилиги ташта сайрайт, маралы корукта басат, куусу сууда сүзөт. Суусу кышында тоңбойт, жайында ташыбайт; жээги кыштоо, жайлоосу бейиш. Ах, — деди, — ах — адам баласы кадырын билсе, бир ушул көл жетип да ашмак.

Мактай-мактай өтүштү. Бирок Бээжиндин көзү алысты көрчү; кара кабар караңгыдан мурда жетти. Конгон конушун Кырымдын уулу Мырадыл деген чалгынчы сезген; ал да жайташ билчү, асмандын тамырын тапчу. Түн жарымында асман капысынан карайып, жылдыздар өчтү; чарадай мөндүр төгүп, кара бороон чатырларды жула баштады. Ат үрктү, казык копту; ким кимди көрсүн, ким эмнени кармасын. Бороондун көшөгөсүнүн артында Мырадыл он төрт жүк атын алдына салып айдады да, жок болду. Таң атып асман тунганда көрүштү: байланган минги

аттар ордунда, он төрт жүктүн он төртөө жок. Кум үстүндөгү туяк издери күн чыгышты көздөй кетип, анан таштакка кирип өчөт; аттарды жер жуткансып, көк жапкансып.

Бакай чатырдан чыгып, куру казыктарды карады, ак сакалын эки колдоп жулкуду:

— Ат кайтарбаган чоро болобу? Көзүңөр кайда эле, уйкуңар кандай уйку! Бир жылдын эмгеги, бир жортуулдун азыгы бир түндө кетти! — Анан карыянын ачуусу азага айланды; Манасты эскерди, үнү титиреди: — Сен болсоң ушинтет беле, арстаным? Сенин конушуңа жел да суранбай кире алчу эмес...

Бир азга ыйлады; анан силкинди, анткени жол адамы эле, жолдун салтын билчү:

— Жоголгон ат табылат; кеткенге кейигенден айла бүтпөйт, азык бүтпөйт. Калганын санагыла, жүктү теңдегиле; түшкөндүн артынан караган калганын да түшүрөт. Баскыла.

Басышты. Текестин белдери ашылды, Алтайдын кырлары өтүлдү; жол Чоң-Жылдыздын кут конушуна түштү. Ал жерде карыянын эски дарты козголду: бул таштарда Манас менен отурган, бул сууларда Алмамбет менен даараттай серүүндөгөн, бул чөптөрдө Чубактын аты оттогон. Тиги асканын түбүндө Сыргак күлгөн, тиги булактын башында Алмамбет келечекти окугансып сууну тиктеген; баары кетип, таш калган. Таш калат; таштын жанында бир да эстеген калса, ал таш оорлойт. Бакай бир асканын түбүнө чөктү; көз жашы миң булак болуп сакалынан акты:

— Арстаным, — деди, — баарың кайда кеттиңер? Мен кандай күнөөлүү баш элем — баарыңарды көмүп, өзүм калдым; эми уулдарыңарды ошол эле жолго алып баратам...

Эч ким жанына барган жок; жигиттер отту алыс жагып, карыяны кайгысы менен жалгыз калтырды. Таңда Бакай ар таңкы Бакай эле; жалгыз көздөрүнүн кыры бир түнгө дагы чөгүп калган.

✦ ✦ ✦

Бээжинге жакындаган сайын аба оорлоду; жер да Коңурбайдын демин жуткансып, чөбү тикенектешкен. Бакай жолду жайлатты, көзү төрт тарапты тинте баштады; анткени билчү: Коңурбайдын чеги дубалуу кароолчулар менен торолгон, ал кароолчулар көрүнбөй туруп көрчү.

Биринчиси — кырк кулач Куутүлкү эле: куйругу кырк кулач шыпыргы, өзү амалдан жуурулган түлкү; көргөнүн шамалдан мурда Бээжинге жеткирчү. Бакай аны бир кум дөбөнүн артында, тумшугун желге берип жатканынан сезди; үн каткан жок, жанындагы тайгандын — Кумайыктын тукумунан чыккан, куш учурбас ал иттин — каргысын чечти, кулагына бир сөз үйлөдү. Тайган көлөкөдөй агып жөнөдү. Түлкү амалын кум үстүнө жазды, тайган амалын абадан окуду; үч дөбөнүн артында жетип алкымынан алды, буунтуп, сүйрөп келди. Бакай өлүктү карады:

— Бир көз жумулду. Экөө калды.

Экинчиси — тоо башында турган Ак кулжа эле: мүйүздөрү ийрилген, жүнү кар; төрт тарапты карап, төрт тарапка кабар берчү, анткени ага адам жыты бир күндүк жолдон жетчү. Жакындоого болбойт эле; иш алыстан бүтмөк. Бакай Аккелтени Семетейдин колунан алды — ал куралды Манастын ийнинде көргөн, үнүн кырк салгылашта уккан. Тизесин жерге коюп, желдин багытын жыттады, мээлөөнү көздөн эмес жүрөктөн алды. Аккелте дагы бир жолу сүйлөдү; тоо башындагы ак караан мүйүздөрү асманга сермелип кулады.

— Эки көз жумулду. Бирөө калды, — деди Бакай; үнүндө мактаныч да, кубаныч да жок, жалаң эсеп бар эле.

Үчүнчүсү эң амалкөйү эле: камыштуу көлдүн ортосунда сүзгөн Кууөрдөк — коргошун көрсө чумкуп, көлөкө көрсө учкан өрдөк; ага ок да жетпейт, тайган да жетпейт. Семетей билегиндеги кушту карады: Акшумкар — ак шумкар, көздөрү эки тамчы түн. Томогосун чечип, абага салды. Шумкар адегенде көрүнгөн жок; асмандын эң бийик катмарына чыгып, күндүн ичинде эрип кетти. Өрдөк көлөкөсүздүккө алданып, бир дем суу бетинде кала берди — ошол бир дем жетти. Асман жарылып, ак чагылган түштү; Акшумкар Кууөрдөктү абада кармаган бойдон, канат дабышынын арасында алып келатты.

— Бээжиндин үч көзү тең жумулду, — деди Бакай. — Эми көрүнбөй көргөн — биз. Бирок сокурдун колу дубал издейт; Коңурбай кароолчусуз калса, кулакка айланат. Мындан ары отту аз жаккыла, үндү жай чыгаргыла.

Эртеси карыя Семетейди ээрчитип кароол дөбөгө чыкты. Чыгып баратып сүйлөшкөн жок; таш жылды, дем кысылды, жол тикирейди. Дөбөнүн башында жел эки жактан аркандай тартып турду. Бакай колун сунду; манжасы бир өмүрдүн жолдорун абада бирден сызды:

— Тиги көрүнгөн — Барса-Келбес жолдору; атын бекер алган эмес, барган көп, келген аз. Тиги ак кыр — Каспаң-Тоонун бели; андан ашкан Кытайдын короосуна кирди дей бер. А тиги — көзүңдү узат, балам — тиги тумандуу чуңкурда жаткан — кырк уруу кытайдын чеби, кырк дарбазалуу Чоң-Бээжин. Атаңдын каны ошол жерде, сенин антың ошол жерде.

Семетей койнунан Алмамбеттен калган чоң дүрбүнү алып чыкты; ал сырдуу айнектер алысты алаканга алып келчү. Буруп, карады, деми кысылды: Кыр-Кайыңдын бети чети менен чети көрүнбөгөн жылкыга капталган. Коңурбайдын жылкысы — саны бир Теңирге маалым — түз толо, өзөн толо, каптал толо; кимиси оттоп, кимиси жатып, кимиси тебишип жүрөт. Семетей дүрбүнү түшүрдү; көздөрүндө жылкынын эмес, өчтүн жалыны бар эле.

Бакай акыркы насаатын ошол жерде, дөбөнүн башында, желдин ичинде айтты:

— Ал жылкыны ээсиз дебе. Башында Карагул отурат; эрди сынаган, көзү ачык, уйкусу коён уйку бир доңуз ал. Дагы билериктүү боз аты бар; бөтөн жыт алса төрт тарапка кабар салат, азынаганы Бээжинге жетет. Күндүз барба — күндүз барган кырк дарбазанын кыркын тең өзүнө ачат. Түндө бар; доңуздун башын кес, боз атты үркүтпө. Ишиңди бүтө электе таңга күн тийбесин.

Семетей Каныкейдин көк темир туулгасын башына кийди; эненин колу тийген темир маңдайына салкын басты. Буурулдун басмайылын өз колу менен тартты, үзөңгүгө басты. Бурулуп Бакайга, Күлчорого, Канчорого карады; үчөөнүн үч башка караганын көрдү — карыя батадай, Күлчоро оттой, Канчоро түпсүз кудуктай. Үнүн жай, бирок таштай таштады ортого:

— Алтынчы айда келбесем, үмүттү үзгүлө; энеме айткыла, жашын-ызасын билсин. Келсем — Коңурбайдын жылкысы алдымда, башы куржунумда келем.

Буурул октоло көтөрүлүп, түштү; түн атчанды жутту. Семетей ылдый карай, айды аркасына алып түштү; Буурулдун туягы чөпкө басты, ташка баспады — ат да иштин сырын билгенсип. Жылкынын жыты адегенде келди, анан дүбүртү; миңдеген аттын ысык деми түндү деңиздей көптүрүп жаткан. Жаш төрө туулгасынын астында энесинин батасын, курунун астында атасынын антын көтөрүп, кар үстүндө сойлогон көлөкөдөй Карагулдун отун көздөй акты. Бакай дөбөдө, эки чоро капталда калды; ылдыйда, Кыр-Кайыңдын караңгысында сансыз жылкынын деми бир бүтүн уу-дуу болуп көтөрүлүп жаткан. Ошол уу-дуунун ортосунда бир жерде, оту көө болгон, көзү коён уйкудагы Карагул отурган; таң агарганча ал чоктун башында эки тагдырдын бири

гана орундалмак — же доңуздун башы кесилмек, же билериктүү боз ат кыяматты Бээжиндин кырк дарбазасына азынап угузмак.

23-БӨЛҮМ

Жылкы тийүү жана буктурмадагы Коңурбай

— ❖ —

Бээжин жеринин күн батышында, көз жеткис кең түздүктө Коңурбайдын сан жеткис жылкысы түнкү желге аралашып оттоп жаткан. Бээлердин деми буу болуп көтөрүлүп, кулундар энелеринин соорусуна ыктап үргүлөп, алыс жакта бир айгыр улам башын көтөрүп, караңгылыкты тыңшап турган. Жылкычылардын айылынын ортосунда от чок болуп былкылдап, кийиз астына кирген жылкычылар коңурук тартып киришкен. Алардын эң кичүүсү, али муруту тердей элек Бозбала оттун жээгинде бүрүшүп жатып түш көрдү; кандай түш дейсиң — уйкусунун ичинде да тери шорголоп акты.

Түшүндө асмандан кара булут түшүп, булуттун ичинен кылычын жалаңдаткан бир баатыр чыкты; минген аты жерди туягы менен оюп, таноосунан от бүркүп турду. Баатыр: Манастын уулумун, Семетеймин, — деди; деди да жылкыны алдына салып айдап, жылкычыларды эгин оргондой кыйратты, айылды өрттөдү, Карагулдун

сакалын уучтап-уучтап жулду. Бозбала чыңырып ойгонду, тура калып, оттун наркы өйүзүндө жаткан башчы жылкычыны түрттү.

— Карагул аке, тур! Түш көрдүм, кара түш! Манастын уулу келе жатат, баарыбызды кырат, жылкыны айдап кетет, сени сакалыңдан алып...

Сөзүн бүтүрө албады. Карагул уйкусунан атып туруп, камчысын ала койгон эле. Баланын жонуна, ийнине — кайсы жерине туш келсе, ошол жерине чапты.

— Бас жаагыңды, кара жолтой! Манас өлгөнү канча жыл болду, сөөгү чирип, очогу өчкөн! Уулу калмак беле? Дагы бир ооз ачсаң, тилиңди жулуп алам. Түш дегениң — ач курсактын кужулдагы; жат, укта, бээлерди үркүтпө.

Бозбала жоошуп, кийизине бүрүштү; бирок жүрөгүндөгү дүрбөлөң тараган жок. Талаанын үстүндө жылдыздар муздак жанып турду, ал эми балага алыста, Талас тарапта, туяктын дүбүртү жер астынан жүрүп келе жаткандай сезилди. Жылкы да ошол түнү тынч эмес эле; бээлер улам баштарын шамалга буруп, айгырлар токтоп-токтоп жер чапчып жатышты. Ат деген адамдан мурун сезет; келе жаткан күндүн жытын, төгүлөр кандын тузун желден алат. Карагул мунун бирин да көргөн жок; камчысын коюнуна катып, кайра коңурук тартууга кирди.

Таң агарып келе жатканда кароолдон Коңурбай кайтып келди. Кара алп Алгаранын үстүндө тоодой болуп келе жатты; тулпардын жалы өрүлүү, куйругу түйүлүү, көздөрү чоктой эле. Коңурбай атынан түшүп, кымыз сурап, бир чаначтын жарымын шып тартты; анан көңүлү көтөрүлүп, жылкычылардын ортосуна малдаш токунуп, мактанууга кирди.

— Силер мени билесиңерби, кулдарым? Мен ошол Манасты, кыргыздын арстанын, Кара-Суу капчыгайында аркасынан сайган эрмин. Бетине кароого эч кимдин жүрөгү даабайт эле; мен изине түштүм, буктурмада жаттым, далы сөөгүнүн астынан найзамды матырдым. Кулады да кетти, очогу өчтү, ордосу тарады. Эми талаада Коңурбайдан чоң ким бар?

Жылкычылар баштарын жерге ийип, ооба дешти; жалгыз Бозбала түшүн эстеп, тиштерин кычыратты. Коңурбай ордунан туруп, Алгаранын чылбырын Карагулдун колуна карматты.

— Алгараны жылкыга кош, оттосун, эс алсын. Бээжинде той бар, Эсенкандын тукуму той берип жатат; үч күн, үч түн жокмун. Кезметти бек карма, Карагул. Көзүңдү жылкыдан алсаң — көзүңдү оём, уйкуга кетсең — уйкуңду түбөлүк кылам.

— Куп болот, каган, — деди Карагул эки бүктөлүп. — Куш учурбайм, бөрү жолотпойм.

Коңурбай жедек атка минип, артынан чаң уюлгутуп Бээжинге жөнөдү. Ал чаңдын тозоңу баса электе эле Бозбаланын түшү эт-сөөгүн кийип келип калды.

Кеч күүгүм кире баштаганда мунарыктаган чектен жалгыз атчан көрүндү. Адегенде бир караан эле; анан чоңойду, чоңойду да, ат ойноткон тоого айланды. Тайбуурулдун туягы тийген жерден топурак ыргып, үстүндөгү баатырдын ийнинде күндүн акыркы нуру кылычтай жаркырап турду. Келе жаткан Семетей эле; Таластан аттанып, атасынын канын жерде калтырбоого ант берип, энеси Каныкейдин белеги Зулпукор кылычын белине байланып келе жаткан. Айылга жеткенде салам айткан жок, сурак сураган жок; Зулпукор кындан чыкты, чыкты да, кайра күн жарыгын көргөнгө чейин кынына түшкөн жок. Жылкычы айыл бир заматта кыяматка айланды. Качканы качкан бойдон калды, калганы кылыч астында калды; казандар төңкөрүлүп, кийиздер өрттөнүп, жылкы бир четинен үркүп толкуду. Бозбала түшүнүн үрөйү менен бир аңга кулап жашынып, аман калгандардын бири болду.

Карагул кача алган жок. Семетей аны желкесинен алып, жерге чапты, тизесин төшүнө такады; сакал-мурутунан уучтап-уучтап жулду.

— Айт, иттин ити! Коңурбай кайда? Атамды аркасынан сайган ошол кара жылан кайсы ийинде?

Карагулдун жаны алкымына келди; бирок жан таттуу эле, ал эми Карагул куулукту эне сүтү менен кошо эмген кул болчу. Онтоду, ыйлады, көз жашын сакалынын канына кошту.

— Урба, арстаным, кыйба! Мен сенин өз тукумуңданмын! Атым Жоодур; кыргыздан сүрүлүп, бул жерге туткун болуп түшкөн бир бечарамын. Канча жылдан бери бул иттердин жылкысын кайтарып, күнү-түнү Таласты самап жүрөм. Сени көрүп жүрөгүм канаттанды; өлтүрбө мени, жол көрсөтөйүн, Коңурбайдын тулпарларынын эң асылын тандап берейин, сырларын бирден төгөйүн.

Семетей жаш эле; жүрөгү арстандын жүрөгү болгону менен кулагы тузактын аяк дабышын али ажырата алчу эмес. Жетим өскөндүн эч качан айыкпас бир жарасы болот: өз тукумунан бир үн угууга ал суусап жүрөт. Бухарада чоң атасы Темиркандын тизесинде, ким экенин билбей өткөн жылдары эсинен желдей сызып өттү; алдында

ыйлап турган бул адам, Таласты самап жүрөм деген бул үн, ошол жарага туз эмес, дары болуп тийди. Тизесин бошотту.

— Тукумумдан болсоң, сөзүң менен эмес, ишиң менен билейин. Тур, жол көрсөт.

Карагул туруп, кандуу сакалын сылады да, ошол түнү бою таттуу тилин бал кылып Семетейдин тегерегинде айланды. Жылкынын эң көрксүз, эң арык аттарынын бирин жетелеп келди: бул ат бар го, — деди, — сыртына алданба, суу ичинде балык, аскада теке болот; дарыяны ушуну менен кечесиң, тулпарлар сени наркы өйүздө күтөт. Таң сүрүп келе жатканда Семетейди ташкындаган Сары-Сууга, эл Күрпүлдөк деген ошол күркүрөгөн сууга айдап барды. Ичинен кара эсебин да кура берди: баатыр чөгөт, мен эң мыкты тулпарларды бөлүп алып, башын кесип Коңурбайга алып барам; кул болуп жүрүп бий болом.

Сары-Суу аты айткандай сары, каары жинди суу эле; жазгы эриген кар менен ташкындап, ач көз болуп алган. Арык ат ортого жете электе эле тизелери бошоп, агым экөөнү тең жалбырактай илип кетти. Семетей бир чөгүп, бир чыкты; оозу-мурдуна суу толуп, Зулпукордун салмагы аны түпкө тартты. Дүйнө көзүнө караңгылады; акыркы күчү менен бир жолу кыйкырды, ал кыйкырыкты жээкте калтырылган Тайбуурул тааныды. Тулпар азынап, тизгинин үзө суугa кулады; көбүктү жара сүзүп ээсине жетти, узун куйругун аркандай сунду. Семетейдин колу, суудан чыккан акыркы колу, ошол куйрукка жармашты. Тайбуурул тартты; үч тартты, төртүнчүсүндө баатырды кум жээкке сүйрөп чыкты.

Семетей кумда тизелеп, өпкөсүндөгү сууну кусуп жатып жээкти карады: Карагул жок эле. Куу кул эң мыкты аттардын бирине минип, Бээжин жолуна чаң болуп кеткен. Ошол ирмемде Семетейдин ичинде бир нерсе күйдү; жалаң ачуу эмес, уят да эле. Энеси он эки жылда тизелеп отуруп сайган, ок өтпөс, кылыч кеспес Аколпокту куржундан чыгарып кийди; Тайбуурулга минип, дарыянын өйдө жагынан кечүү таап өттү да, Карагулдун изине түштү.

Куугун Дыңша чөлүнө урду. Ал чөл — кушу учса канаты күйөт, куланы өтсө туягы түшөт дешчү; кум дөбөлөрү толкун-толкун, күн — кызыган жез табак. Үч күнгө созулдубу, үч түнгөбү — эч ким ченеген жок; Тайбуурулдун деми көрүк, Семетейдин көзү жалгыз бир карааанда эле. Карагул минген атын чарчатып жарды, жедегиндегисине минди; ал да көбүккө айланганда Алгарага, Коңурбайдын өз тулпарына жармашты. Бээжин чебинин дарбазасы көрүнгөндө эки аранын алысы бир камчы бою болуп калган. Семетей созулуп, Алгаранын куйругун уучтады; тулпар алга

атырылды, куйрук түбүнөн жулунуп Семетейдин колунда калды. Карагул бир дем салганы берген кара дуба менен туман ичине сиңип кетти, чептин дарбазасы кенен ачылып аны жутуп алды. Семетей колунда ат куйругу, дарбаза алдында энтиккен атынын үстүндө бир аз турду; анан Тайбуурулдун башын бурду. Бул дарбаза, — деди ичинен, — бир күнү алдымда кенен ачылат; бүгүн болбосо эртең.

Таң заарда Карагул Коңурбайдын алтын жалатылган сарайынын босогосуна жыгылды; сакалы жулунган, өңү кубарган, үнү каргылданган эле.

— Каган! Кара кабар, каган! Манас өлгөн экен, бирок тукуму өлбөптүр! Чыныгы уулу бар экен; аты Семетей экен; келип жылкычыларды кырды, жылкынын жарымын айдап кетти, Алгаранын куйругун жулуп, колуна алып кетти! Кара-Сууда төккөн каның, каган, Таласта өнүп чыгыптыр: Манастын тукуму тирүү!

✦ ✦ ✦

Коңурбай адегенде күлдү; сарайдын мамылары титирегендей күлдү. Анан күлкүсү жүзүндө тоңуп кала берди.

— Эмне дедиң сен? Манастын... уулу?

Кымыз кесесин дубалга чапты; кесе быркырап кетти. Ордунан турганда көлөкөсү бүт ордону жаап калды.

— Мен ал Манасты буктурма менен алгам; бет келишүүгө Бээжиндин бүт эрлери бириге да жетмек эмес. Эми анын тукуму эшигиме такалып жатабы? Тез болгула! Бардык бийлерге кабар салгыла: жортуул бар. Сексен күн деп коём силерге; сексен күндө жебе жонулат, кылыч курчутулат, соот куюлат. Сексен күндөн кийин Таластын үстүнө ушундай жүрөйүн — Манастын күмбөзүндө сөөгү сыздасын. Ал эми Алгарага... Менин Алгарама алтындан куйрук жасагыла. Усталарды чогулткула; зым-зым кылып согушсун, куйруктун ар бир кылы алтын болсун. Кыргыздын баласы көрсүн: Коңурбайдан жулган кылы да алтынга айланат.

Ордо тарады, Бээжин темирчинин очогуна айланды. Бирок Коңурбайдын ичиндеги бөрү түнкүсүн да тынган жок. Караңгы киргенде эч кимге билгизбей турду; Очогорду, ал жаман аттуу мылтыкты ийнине асып, алтын куйруктуу Алгарага минди да, жалгыз өзү чептин дарбазасынан сызып чыкты. Сексен күн күтүү — бийлердин иши; анын эсеби өз эсеби эле: жыланды бала кезинде басат.

Ошол сааттарда Семетей айдаган жылкысын алдына салып, Жаңы-Жер жолу менен Капка-Ташты көздөй түшүп бара жаткан. Жол бою ичи тынч эмес эле; Карагулдун качканы жүрөгүндө тикендей тура берди. Жоодурмун деген өзүн, тукумдашыңмын деген; тукумдаш деген адам кишини жинди суугa айдайт беле? Ким душман, ким дос; бул жерде кайсы сөз бал, кайсы сөз уу — муну айырмалаганды үйрөнмөйүн Бээжинге тиш өтпөйт эле. Тайбуурулдун жалын сылады; суудан чыгарган куйруктун ээсине, сүйлөй албаган жалгыз досуна ичинен ыраазычылык айтты. Күн чак түшкө жеткенде жолдун кайрылышынан бир атчанды көрдү: ак сакалы төшүнө түшкөн, ийиндери жылдардын салмагы менен ийилген, бирок ээрде дагы эле аскадай отурган абышка. Бул Бакай эле; Манастын акыл атасы, Семетейдин жол көрсөтөрү, ак сакал Бакай. Манас кеткенде кырк чоро тарап, Абыке менен Көбөш очокко чыккынчылык кылган ал кара жылдары да ийилбеген, Семетей Таласка кайтканга чейин чогу күлгө айланган очокту жалгыз өзү күткөн Бакай. Семетей кубанып атын теминип жетип барды, эңкейип колунан өптү. Бирок Бакайдын кабагы бүркөө эле; айдалган жылкыга бир карап алып, эрди кыйшайды.

— Ушул үчүн беле, балам? Мынча жол, мынча кан — ушул бир үйүр бээ үчүн беле? Коңурбайдын жылкысы деңиздеги кумдай; сен уучуңа бир ууч кум алыпсың, деңиз ордунда турат. Атаңдын өчү жылкы менен алынбайт; жылкы дегениң — иттин алдына ыргытылган сөөк. Чоң дооматты кичирейттиң, Семетей.

Семетейдин жүзү кызарды; башын жерге салды. Бакай үнүн жумшартты, бирок сөзүн аяган жок.

— Анан сага бир кабарым бар, жаман кабар. Мурадылды билесиңби, Кырмус шаанын уулун, Бээжиндин бөрүсүн? Күлчоро менен Канчоронун жолун тороп, аттарын тартып алыптыр; эки чоро азыр талаада жөө калды. Алмамбеттин уулу жөө, Семетей! Бул окко келбес, кылычка келбес уят; тез кыймылдабасак, уят кан менен жазылат.

Жүрүп отурушту; кечке маал жылкыны Кезеңчи этегиндеги оттуу жерге жайышты, Күлчоро менен Канчоро да жөө-жалаңдап келип кошулушту; Күлчоронун көзү учкун, Канчоронун жүзү ар дайымкыдай окулбас таш эле. Ошондо Семетейдин үстүнө күндөрдүн чарчоосу бир заматта басып түштү: Сары-Суунун суусу, Дыңшанын куму, уйкусуз түндөр. Бакай: эс ал, балам, — деди; — кезмет бизден, уйку сенден. Баатыр кийизин асканын түбүнө салып, Зулпукорду коюнуна алды да, алп уйкусуна кирди; ал уйку жети күн, жети түн созулат, көк күркүрөсө ойготпойт, жанында

кылычтар кагышса былк эттирбейт дешчү. Талаанын түнү үстүнө түштү; от кичирейип чокко айланды, жылдыздар бирден өз орундарын ээледи.

Түн жарымында Кезеңчи белинин кырында бир көлөкө кыймылдады. Коңурбай Алгараны асканын далдоосуна байлап, Очогорду октоп, ташка жөлөнгөн. Төмөндө, ай жарыгында, уктап жаткан Семетейди көрдү да, көргөнүнөн колу машаада тоңуп калды. Баатырдын баш жагында жолборс жатты, аяк жагында арстан; тегерегинде ай нурунан токулганы белгисиз кырк күңүрт караан — кырк чилтен — тегерек тартып айланып жүрдү; баарынын үстүндө ак сакалы нур чачкан бир пир, Кыдырдын так өзү, колун уктап жаткандын чекесине сунуп турду. Коңурбайдын таш жүрөгүндө ошол ирмемде бир нерсе кыймылдады. Уктаган жүз душмандын жүзү эмес эле; баланын жүзү эле, өз уулу болсо ушинтип уктамак. Ушул чекеден өпсөм, — деди ичинен бир үн; — ушул баатырды бала кылып алсам, Бээжиндин тагына отургузсам. Бир дем, эки дем... Анан Коңурбай тиштерин кычыратып, жүрөгүн темирге айлантты. Манастын уругунан мага уул чыкпайт, — деди; — чоңойсо куйругумду эмес, башымды жулат. Мээлеп алды, төштүн так ортосун; машааны басты.

Очогордун үнү түндү экиге бөлдү. Жолборс айкырды, чилтендер чачырады; ок Кыдырдын акыркы ирмемде түрткөнүнөн бир демдей жерге ооп, Семетейдин төшүн сыйрып, канын куйкалап өттү. Баатыр кан ичинде тура калды, тизелери тартпай кайра кулады. Ошондо жылкынын ичинен, бээлердин арасынан куюн көтөрүлдү: Күлчоро. Алмамбеттин уулу куралга кол салууга үлгүрбөдү; жол боюндагы жаш кайыңды тамыры менен жулуп, топурагы-ташы менен ийнине алды да, белдин кырына жылаңайлак чабуул койду. Коңурбай экинчи октоого үлгүрбөй туруп, кайың бели аркылуу түштү; бир, эки, үч. Үчүнчүсүндө кара алп Алгарага өзүн араң таштады; алтын куйрук түндө бир жолу жаркылдады, анан Коңурбай келген караңгысына кире качты. Күлчоро артынан кыйкырды:

— Кач, Калча! Кач, Бээжинге жет, көргөнүңдү айт! Алмамбеттин уулу тирүү де; Манастын уулу тирүү де!

Анан агасына чуркады. Семетейдин эриндери күл түстөнүп, деми кыл учундай ичке эле. Күлчоро коюнунан, өз энесиндей билген Каныкейдин жолго чыгарда берген күлазыгын алып чыкты; ал азык кырк түркүн эмдин өзөгүнөн, дуба менен ийленген эле. Эзип суугa кошуп, баатырдын тиштеринин арасынан тамызды. Бир тамчы, эки тамчы, үч тамчы; үчүнчүсүндө Семетейдин көкүрөгү терең дем алып, көздөрү ачыла түштү.

— Ок... кайдан келди ок, Күлчоро?

— Белден, ага. Коңурбай эле; качты. Кайың менен белин үч жолу ченедим; Бээжинге жеткенче ар силкингенде мени эстейт.

Бакай жетип келди; жаратты күн жарыгында ачып көрдү, өңү карайды, бирок үнүн бузган жок. Кызыл дарыны канды токтотууга сүйкөдү, кара дарыны жаратты жабууга басты; кийиз менен ороп, кур менен таңды. Анан Семетейге Аколпокту өз колу менен кийгизип, Тайбуурулга мингизди; абышканын колдору муну жасап жатканда эне колундай жумшак, буйрук бергенде хан буйругундай кесе эле.

— Мындан ары кылычтар ээсин тапсын, — деди. — Зулпукор сенде калат, Семетей; атаңдын арбагы ошол болотто жүрөт. Ачалбарс сага, Канчоро; оор кылыч, оор жүрөккө керек. Жойкума болсо сага, Күлчоро; сенин билегиң ага, анын сугары сага жарашат.

Күлчоро Жойкуманы кынынан бир карыш сууруп, болоттун сугарына карады, өптү, чекесине такады; атасы Алмамбеттин атын шыбырады. Канчоро болсо Ачалбарсты байланып жатып, көз кыйыгы менен Зулпукорду карады; эч ким көргөн жок, жалгыз Бакайдын көзүнөн эч нерсе качпады, бирок абышка унчукпады. Унчукпаганынын эсебин жүрөгүнүн тереңине жазып койду. Бир кылыч таратасың — үч жүрөк тартасың; карылыктын иши ушул эле, ошол күнү таразанын бири кем тартты.

Күн чыгып келе жатканда Бакай жылкыны санатты да, санатып жатып кашы түйүлдү: он төрт ат кем эле; анын үстүнө эң асылдары, тамгалуу тулпарлар. Абышка жер жыттаган бөрүдөй издерди окуду.

— Мурадыл, — деди. — Түндө кол салган. Он төрт атты алдына салып, Бээжин жолуна түшкөн; миңдеген аскери да артында. Эгер алды менен кабарчы жиберсе... — Бакай бир азга алыска, күн чыгышка карады, — ...жиберсе, ал кабарчы — Жөөжелдет. Жөө басат, бирок атчанды озот; бою чептин мунарасындай, кадамы капчыгай кечкендей. Кабар Бээжинге жетсе, Коңурбайдын сексен күнү сегиз күнгө түшөт. Мен анын алдын тороюн; силер жылкыны жана жаралууну коргогула.

Көкчолокко минди; ак сакалын желге чачып, Бээжин жолуна теминди. Жетимиштеги абышка кетти да, артынан карагандар кеткен абышканы эмес, жаадай тартылган баатырды көрүштү.

✦ ✦ ✦

Бакай Жөөжелдетти какшыган өзөндүн кечүүсүнөн кармады. Жөө дөө желдет чын эле айтылгандай экен: ийиндери эки жагында бирден дөбө, колундагы темир союлу чынардын сөңгөгүндөй; кадам сайын жер солкулдап турду. Бакай жолдун ортосуна туруп, найзасын каршы кармады.

— Токто, жолоочу. Жолдун мындан аркысы жабык.

Жөөжелдет күлдү; күлкүсү тоодон кулаган асканын үнү эле.

— Чегин, ак сакал. Өлөр жашындагы адамды өлтүрүү — жаман ырым; бирок чегинбесең, ырымыңа карабайм.

— Мен Бакаймын, — деди абышка. — Манастын жолдошу, Семетейдин жол атасы. Сен алып бара жаткан кабарың менен миң өлүм алып баратасың; ал кабар менден ары өтпөйт.

— Бакай дейсиңби? — Дөө бир азга тык токтоду; ал ысым Бээжин жергесинде да бешик ырларына коркунуч болуп кошулчу. Анан ийин куушурду; каршысында турган — кандай болгон күндө да бели бүкүрөйгөн абышка эле. — Манас өлдү, ак сакал. Өлгөндүн жолдошу да жарым өлүк.

— Андай болсо кел, — деди Бакай, — жарым өлүктөн бүтүн өлүккө жол канча экен, ченеп көр.

Дөө союлун көтөрүп чапты; чапкан жеринде Бакай жок эле, Көкчолок ыргып четтей берген. Союл жерге кирип кетти, ошол бир демдик мүдүрүлүүдө Бакайдын найзасы дөөнүн акырегинин астынан кирип, далысын тешип өттү. Жөөжелдет өкүрүп, союлун сууруп шилтеди; шилтөөсү текке кетти, экинчи найза тизесинин тарамышын тапты. Үч жолу айланышты бири-биринин тегерегинде, үч жолу чаң көтөрүлдү; үчүнчүсүндө Бакай найзасын дөөнүн төшүнө бүт салмагы менен матырды. Жөөжелдет кыйылган чынардай узакка кулады. Бакай Ойкума кылычын сууруп, ишин бүтүрдү; дөөнүн жедегинде сүйрөлгөн Көктелки тулпарды да чылбырынан кармады. Бул, — деди ичинен, — Канчорого олжо болсун; балким бир тулпар таш жүрөктө бир эшик ачаар.

Кайтууга кырга чыкканда көргөнү абышканын канын тоңдурду. Төмөндө, Дыңшанын кумдуу түзүндө чаң тегерек болуп айланып жаткан, тегеректин ортосунда жалгыз атчан алышып жүрдү: Күлчоро. Мурадылдын миң балбаны жаш чорону ортого алып, шакекти кадам сайын кысып бара жатты. Мурадылдын эсебин Бакай

кийин билмек, бирок ошол замат эле сезди: Кырмус шаанын уулу Алмамбеттин уулун өлтүрөйүн дебей, тирүү кармайын деген; Сазаңшаңда башына алтын таажы кийгизип, Кытай ысымы менен хан көтөрөт, кыргызга өз канынан чынжыр салмак. Кумдун үстүндө бир кара дубанын булуту да илинип турган; сары түтүндөр Күлчоронун атынын башын айлантып, жолунан адаштырып жатты.

Бакай даанышман эле, бирок жалгыз кылычтын эмес, сөздүн жана сырдын да даанышманы эле. Тилинин алдындагы эски дубаны чечти, алаканына окуп, желге үйлөдү; сары түтүн жип-жип болуп сөгүлүп, тарап кетти. Анан Көкчолоктун оозун коё берип, өр ылдый салды. Ошол эле учурда түздүктүн күн чыгышынан көк күркүрөгөндөй үн келди: Семетей. Жаралуу төшүнө Аккелтени, атасынан калган ал касиеттүү мылтыкты жөлөп, ат үстүнөн атып келе жатты; ар атканда шакектен бир атчан кулап турду. Наркы беттен Канчоро көрүндү; Ачалбарсын сууруп, унчукпай, салмактуу, кара булуттай түштү. Төрт баатыр төрт тараптан бир жүрөктөй сокку урду.

Ал кармаштын чаңы асманды жапты. Күлчоро Жойкуманы оңго-солго үлөштүрүп, шакекти ичинен жарды; Семетей сырттан тешти; Канчоро жараттын оозун кеңейтти; Бакай кылычынан да көбүрөөк акылы менен, кимдин кайда чабарын кыйкырып туруп, салгылаштын жиптерин колунда кармады. Душман бийлери биринин артынан бири кулады; бир маалда Бакайдын тегереги кайра курчалды, Семетей жаралуу төшүн калкан кылып, абышканы шакектен жулуп чыкты. Он төрт асыл ат Мурадылдын жедекчилеринин колунан кайтарылып алынды, ал эми Бакай салгылаштын ортосунда да салтты унуткан жок: кармалган тулпарларга ата Огойдон калган кулак тамгасы басылды — кимдин малы, кимдин тукуму экени кыяматка чейин билинсин деп.

Акырында майданда эки ат калды: Семетейдин алдындагы Тайбуурул менен Мурадылдын алдындагы Кылжээрде. Мурадыл качар жолу калбаганын көрүп бурулду; жүзүндө коркунуч да, жалынуу да жок эле, кумарпоздун акыркы тобокелин ыргытып жатканда болчу кургак жылтырагы гана бар эле.

— Манастын тукуму! — деп кыйкырды. — Атаң да ушинтип каршыбызга тура калчу; аягы буктурмада, аркасынан келди. Сеники да ошондой келет; бүгүн болбосо эртең, менден болбосо менден чоңунан!

— Атамдын ажалын буктурма менен алып келишкен, — деди Семетей; үнү өз кулагына да жат, таштай тегиз эле. — Сеникин бетме-бет алып келе жатам. Айырмасын топурактан сура.

Найзасын сунуп келди Мурадыл. Эки найза абада кайчылашты; биринчи соккуда экөө тең ээрде калды, экинчисинде Мурадылдын найзасы Аколпоктон тайгаланды; үчүнчүсүндө Семетей Сыр найзаны каршысынын кабыргасынын астына орнотту, Кырмус шаанын уулу Кылжээрденин үстүнөн кургак бутактай кулады. Күлчоро атынан секирип түшүп, жерде жаткандын башына турду.

— Атам Алмамбетти билесиңби? — деди; үнү өз үнү эмес, кудуктан чыккандай эле. — Бээжиндин жолунда жоготкон атамды? Бул баш — анын башынын ордуна.

Жойкума бир шилтенди. Күлчоро салтты билгендер титиреп эскерген ал байыркы антты аткарды: каршысынын кара канынан бир ууртам жутту — өч жүрөккө орносун, кайра чыкпасын деп. Анан Кылжээрдени, ал жаман ырымдуу жээрде атты, майдандын ортосуна тартты.

— Бул ат, — деди, — ата арбагына курмандык. Манас атамдын арбагы үчүн!

Курмандык салты ордунан чыкты. Талаанын үстүндө кечки кызыл жалын кандын пардасындай илинип турду; төрт чарчаган баатыр өлүктөрдүн жана аттардын арасында бир азга унчугушпады. Анан Бакай буйруду; оттор жагылып, казандар асылып, жеңиш дасторкону жайылды.

✦ ✦ ✦

Дасторкон жайылганы жайылган, эттер казандан чыгып, кымыз чаначтары ачылган; Күлчоро Жөөжелдеттин бой-келбетин сурап, Бакай карылык момундугу менен жооптон кайтарып, салгылаштан чыккан эркектердин ал өктөм, чарчаңкы шаттыгы оттун тегерегинде айланып жүрдү. Бирок кара кабар душмандан эмес, ичтен келди. Семетей кымыз кесесин оозуна алып бара жатып колу калтырады; кесе түшүп кетти, баатыр эки бүктөлдү да, жөтөлү менен кошо кийиздин үстүнө бир ууч кан келди. Бакай атып туруп, жаратын ачып, кармалап көрдү; манжалары төш сөөктүн аркасында, тереңде, былк этпеген бир катуулукка тийди да, абышканын жүзүнөн кан качты.

— Очогордун огу, — деди буулуга. — Сыйрып өттү дегенбиз; сыйрыбаптыр. Төш сөөктүн артына отуруп алыптыр. Бул дарт — эскилер коркок деген дарт: ок ичте жүрөт, кан кустурат, баатырды төшөккө жыгат, күндөн күнгө өчүрөт.

— Дабасы, — деди Күлчоро; сураган жок, жалынды. — Дабасын айт, Бакай ата. Дүйнөнүн наркы четинде болсо да барам.

Бакай узакка унчукпады. Оттун жарыгы ак сакалында ойноду. Акыры башын көтөрдү; көздөрүндө үмүт да, уят да бар эле, анткени айта турган айласы кылыч менен алынуучу айла эмес болчу.

— Бул дарттын дабасы тоодо да өспөйт, кербен менен да келбейт. Бир гана жол билем, эскилерден калган: касиеттүү бир айым, жүрөктөн жүрөккө байланган, оорулуунун үстүнөн, ок келген тараптан аттап өтүшү керек; касиет окту суурат, дарт сыртка агат. Бул дүйнөдө ал айым бирөө: Акун хандын кызы, бешикте жатканда эле Семетейге аталган тагдырлаш жары, ак куу кейиптүү Айчүрөк. Ал келип үстүнөн аттаса, арстаным турат. Келбесе...

Сөзүн бүтүргөн жок; бүтүрүүнүн кереги да жок эле. Күлчоро эчак бутуна турган.

— Таласка мен барам.

Бакай ошол түнү катты өз колу менен жазды, мөөрүн ысытып басты; алты күлүк атты жедекке алдырды. Күлчоро Суркоёнго минди; Канчоро дасторкондун башында калды, отту тиктеп отурду, отту тиктеген көздөрүндө эмне бар экенин ошол түнү да эч ким окуй алган жок. Баатыр кетип бара жатып бир жолу артына кайрылып агасын карады; Семетей оттун жарыгында жаткан, көкүрөгү арандан ары көтөрүлүп-түшүп жаткан, ошол ирмемде Күлчоро өзүнө өзү ант берди: бул жол мени жутса жутсун, куру кол кайтсам, атым Күлчоро болбосун. Анан жолго түштү; күндү түнгө, түндү күнгө улады. Ат чарчаса жедектегисине минди, жедектегилер бүтсө Суркоёнго кайтты; уйку баскан кезде ээрдин кашына чекесин жөлөп бир дем уктады, түшүндө да жол жүрдү. Дыңшаны кечти, белдерди ашты, Талас суусунун шоокумун укканда жети күндүн жетөө тең артта калган эле.

Таластагы ак сарай түн жарымында жетимиш желдеттин көлөкөсү менен курчалган эле; Айчүрөк Чынкожо менен Толтойдун балээсинен бери ушинтип корголчу, ал дарбазадан ичкери куш учпайт дешчү. Күлчоро аттарды токойго калтырып, жөө басты; көлөкөдөн көлөкөгө сызды, эки кароолдун арасындагы бир демдик боштуктан өтүп, дубалды чырмоогунан өрмөлөдү да, түн жарымында, колунда мөөрлүү кат менен, Айчүрөктүн ак өргөөсүнүн босогосуна тизе бүктү. Сырдаш кыз Бүбүйы чыңырып жибере жаздады; Айчүрөк колун көтөрүп, чыңырыкты абада токтотту. Келгендин жүзүн карады, мөөрдү карады; мөөрдү таанып, катты окуп жатканда ак жүзүнөн жаштар куюлду.

— Демек жатып калыптыр, — деди. — Демек арстаным төшүндө ок көтөрүп жүрөт. — Анан башын көтөрүп, Күлчорону карады да, канча жылдан бери ичине жыйганын бир түндө төктү: — Сен билбейсиң, чоро; мен Семетейди көзүм менен көрбөй туруп тандагам. Чынкожо менен Толтой сарайыбызды курчаганда, атам Акун хандын ак сакалы жерге жеткенде, мен ак куу кебимди кийип, асмандан дүйнөнү кыдыргам. Хандарды көрдүм, бийлерди көрдүм; биринин жүрөгү тар, биринин көлөкөсү кыска. Бир Таласка жеттим — бир баатырды көрдүм: уйкусунда да чекесинде нур ойнойт. Бешик кертмемди ошондо көңүлүм менен да тандагам; курчоону анын атынын шамалы таратты. Эми ал жатса, Айчүрөктүн бул жерде отурганы арам.

Түзөлүп турду; салмактуу, чечкиндүү.

— Быйты, сандыкты ач. Куу кебимди алып кел.

Быйты сандыктын капкагын ачып жатканда колдору калтырап турду.

— Айым, желдеттерчи? Атаң Акун хан ойгонуп калсачы...

— Атам ойгонсо, — деди Айчүрөк, — кызың тагдырына учту дейсиң. Куунун жолун желдет тороо албайт, Быйты; сен да мени мененсиң, коркпо. Тагдырлаш жар төшөктө жатканда мен оң капталыма оонап уктасам, Акун хандын кызы эмесмин.

Ак кепти ийнине алды; алып силкингенде өргөөнүн ичи канат дүбүртүнө толду. Эки ак куу, бири алдыда, бири артта, ак сарайдын үстүнөн көтөрүлдү; жетимиш желдет асманды тиктеген бойдон калды, найзаларын түшүрүүгө да акыл жеткире албай, куштар жылдыздарга аралашып кетти. Так ошол саатта Таластын наркы өйүзүндөгү ордодо бир жарык дагы эле күйүп турган: Каныкей уулунун төшөккө жыгылганын кабар келе электе эле жүрөгүнүн сыздаганынан билип, түн дебей, күн дебей, ок өтпөс сооттордун үстүнө эңкейген; ийнеси ар сайылып чыкканда эриндеринен бир дуба төгүлүп турду. Ак куулар күн чыгышты көздөй, оорулуу арстан жаткан жерди көздөй канат кагып бара жатты; ок болсо Семетейдин төш сөөгүнүн артында үнсүз жана сабырдуу күтүп жатты.

24-БӨЛҮМ

Ак куунун канаты жана Кичи жортуул

— ❖ —

Таласта таң агарып келе жатканда Каныкейдин боз үйүндө очок дагы эле өчө элек болчу. Аял түнү бою көз ирмебей отуруп, тизесинин алдына үйгөн жортуул жабдыгын эненин кылдаттыгы менен акыркы жолу карап чыгып жаткан. Кырк жыл мурун Манасты Чоң казатка ушинтип жабдыган; эми ошол эле колдор, ошол эле сабыр менен, Алмамбеттин уулу Күлчорону жабдып жатты. Адегенде боз чепкенди алды; жети жыл кийизин өзү сабап, жибегин өзү ийрип, тигишине дуба кошкон. Бул чепкенден ок өтчү эмес; кылыч тийсе тайгаланып, найза сайылса сыйрылып кетчү.

— Кий муну, — деди, — үстүңөн чечпе. Энең Аруукенин сүтү, менин көзүмдүн жашы сиңген тигишине. Жети жыл мурун бул кийизди сабап жатканымда сен тайларды кубалаган бала элең; мен ошондо эле билгем бул күндүн келерин. Аял затынын көзү алдыны көрөт, кулунум; көрөт да, тили айтпайт, колу иштейт.

Анан кылычты сунду. Аксак уста Бөлөкбайдын иши болчу бул; ал Бөлөкбай жаш чагында Манастын аттарын такалаган, бир чабуулда тизеден жараланып аксак калган, бирок колу өнөрүнөн эч жазган эмес. Каныкей ага Самаркандан кербен менен кара

болот алдырган, уста ал болотту үч ай отто жаткырып, үч ай сууда эс алдырып, көрүгүнүн жанында тизеси баспай калганча соккон. Сугарганда бээ сүтүн колдонгон, мизин курчутуп жатып дуба окуган. Ак Тинте дешчү бул кылычты; кыны кайыңдан, сабы ак күмүштөн эле, болоттун сугары күн нурунда толкун-толкун ойночу. Каныкей төрт баатырга төрт ай балта да даярдаткан; айлары алтын жаак, саптары кайыңдын өзөгүнөн. Дагы бир күлазык бар эле. Каныкей аны бир жылда даярдаган: тогуз койдун куйрук майын эритип, буудайды чокко куурап, жилик майы менен ийлеп, ичине Ала-Тоонун жети жайлоосунан терилген касиеттүү чөптөрдүн өзөгүн кошуп, баарын кырк күн көлөкөдө кургаткан. Бир уучу бир эрди жети күн бутунан тик тургузат, бир кесими өлүм төшөгүндөгүнү тургузат, жылдар өтсө да бузулбайт, көгөрбөйт эле. Манас барында Чоң казатка ушундан алып барган; эрлер аны жүргөн аш дешчү. Көк куржундун көздөрүнө жебе боолорун, дары баштыктарын өз колу менен жайгаштырды; оозун жети кабат байлады.

Күлчоро босогодо туруп, ак чачтуу аялдын алдына тизе бүктү. Каныкей анын башын эки алаканынын ортосуна алды; ал жүздөн Алмамбеттин маңдайын, Манастын карашын көрдү, алкымы буулду.

— Жолуң алыс, душманың калың, — деди. — Бирок сөзүмдү кулагыңа сырга кыл: жетинчи айга чейин кайтпасаңар, мен бул Таласта бир күн да жашабайм. Ак чачымды жулуп, кара жерге кирем. Жетинчи айдан өткөрбөгүлө, кулунум.

— Өткөрбөйм, эне, — деди Күлчоро. — Сөөгүм калса да, сөзүм кайтып келет.

Суркоён короодо тыбырчылап турган; кула жалы таңкы желге желбиреп, туягы ташты чакмактай чагып жатты. Күлчоро үзөңгү басып атына конгондо Таластын аялдары босоголорго тизилип, абышкалар колдорун жайган. Каныкей артынан ак сүт чачты, жол бою дуба төктү. Атчандын карааны Кең-Колдун оозунда эрип жок болгонго чейин эч ким ордунан былк эткен жок.

Ошол күнү Айчүрөк да ордунда отура алган жок. Акун хандын кызы эле ал; куу тукумунан болчу, керек болгондо кеп өзгөртүп, асманды журт кылчу. Ичине бир сыздоо түшкөнүнө бир нече күн болгон: Семетейдин жүзү түшүнө кандуу кирип жүргөн; кечээ түнү да кара дарыя көргөн, дарыянын үстүндө бир канаты сынган шумкар айланып жүргөн экен. Каныкейге барып, түшүн айтты; эки аял тиктеше калды, сөзгө муктаждык калбады. Каныкей дары баштыктарын жана алтын кычкачты кичине түйүнчөккө ороп, келинининин коюнуна өз колу менен салды; көбүн ансыз да көк куржун менен Күлчорого жүктөгөн. Айчүрөк ак куу кебин кийди; канаттары

керилгенде боз үйлөрдүн үстүндө бир ак булут айланды, анан көтөрүлүп, Ала-Тоонун карлуу тиштерин ашты. Үч күн, үч түн учту; кар ашуулардын аязы жүнүн тоңдурду, чөл желИ канатын куйкалады, ошондо да жыгылган жок. Көздөрү жерден бир нерсени издеди дайыма: бир түтүн, бир ат изи, бир адам караанЫ. Төртүнчү күнү аты жок бир дарыянын жээгинен капталы сабалган бир чатырды көрдү; чатырдын алдында бир абышка тизесине өбөктөп, ак сакалын жулкуп отурган.

Бул Бакай эле. Ал эми чатырдын ичинде, кийиздин үстүндө Семетей жаткан: өңү күл, эрди кеберсиген, төшүндө Коңурбайдын болот огу. Кара кан кусуп жаткан баатыр; ар жөтөлгөндө кийизге кара гүлдөр ачылып жатты. Бакайдын кошогу дарыянын үнүнө аралашып турду:

— Манасым, арстаным, акырет досум! Алтайда бирге элек, Таласта бирге элек; мен сенин жолуңду ачаар элем, сен менин көңүлүмдү ачаар элең. «Бакай абам тирүү турганда уулум жетим калбайт» дечү элең; мына, абаң тирүү, уулуң өлүм төшөгүндө! Сен кеттиң, мен калдым; калдым да эмнени көрдүм? Уулуңдун канын алаканымда кармап турам, төгөйүн десем жерим жок, сактайын десем идишим жок. Ак сакалым жерде сүйрөлгөн болду; ал мени да жаныңа, карыган Бакайды бул кара күндөргө таштаба!

Асмандан бир көлөкө түштү; ак куу дарыя ташына конуп, силкинди, жүндөрү күбүлдү, каршысында Айчүрөк турду. Бакай башын көтөрдү; ыйдан көрбөй калган көздөрү бир ирмемге жарк этти.

— Куум, келдиңби? Келиним, үмүтүм, келдиңби?

Айчүрөк жооп берген жок; түз эле чатырга кирип, күйөөсүнүн баш жагына тизе бүктү. Семетейдин кабактары ачыла түшүп, жарын тааныды, күлүмсүрөгөнгө аракет кылды; оозунан кайра кан келди.

— Сүйлөбө, — деди Айчүрөк. — Сен сүйлөбө, мен иш кылайын.

Коюнунан алтын кычкачты алып чыкты. Каныкейдин сепке салган кычкачы эле бул; учу кылдай ичке, оозу бүркүттүн тырмагындай бек. Жараттын оозун кымыз менен жууду, эки манжасы менен этти аралатып, кычкачты малды. Семетейдин денеси жаадай тартылды, бирок үн чыгарган жок; эр киши азапты жутат, тишинин артына катат. Кычкачтын учу үч жолу тайгаланды, төртүнчүсүндө кармады. Айчүрөк дем албай, колу калтырабай, акырын тартты; болот ок үч муун тереңден, кандуу тамыры менен чыга келди. Үстүндө Коңурбайдын тамгасы бар эле; Бакай ал тамганы көрүп

тиштенди, эч нерсе деген жок. Айчүрөк окту дарыяга ыргытты; дарыя да жийиркенгендей көбүрүп кетти.

Анан Каныкейдин дарыларын ачты: кара кайнатма жараттын ичине куюлду, кызыл сүртмө үстүнө сүйкөлдү. Кара дары жиликке синди, кызыл дары этти тартты; күн бата электе жараттын оозу бүтөлүп, түн жарымында Семетейдин өңүнө кан жүгүрдү.

Эртеси кечинде дарыянын ылдый жагынан туяк дүбүртү келди. Бакай найзасына умтулду, анан колун түшүрдү: келген Суркоён эле, үстүндө Күлчоро, бөктөрүнчөгүндө көк куржун. Жаш баатыр жол бою из кубалап, тоо-ташты сурап отуруп, акыры дарыя жээгиндеги чатырды тапкан. Аттан түшөрү менен агасынын баш жагына чуркады; Семетейдин ачык көздөрүн, бүтөлгөн жаратын көрүп тизелери бошоду, шүгүр айтып чекесин топуракка койду. Көк куржун ачылды; Каныкейдин күлазыгы так убагында жетишкен. Айчүрөк андан бир ууч эзип кымызга кошуп, кашыктап ичирди; таң атканда баатыр чыканагына таянып турду, түшкө жетпей бутуна турду. Буурул да өлүмдөн алыс эмес эле; ээси менен бирге жараланып, ээси менен бирге саргайып, кабыргалары саналып калган. Айчүрөк куржундан касиеттүү чөптү алып, алаканына ушалап, аттын тилине сүрттү, калганын арпасына кошту. Үч күнгө жетпей Буурул силкинип, азынады; азынаганы каршы беттерден кайрылып-кайрылып угулду. Күлчоро Каныкейдин аманаттарын бирден тапшырды: төрт ай балта төрт баатырга бөлүштүрүлдү, жебе боолору, дары баштыктары үлөштүрүлдү; боз чепкен өз үстүндө, Ак Тинте өз белинде калды.

Жетинчи күнү Семетей дарыя жээгинде бутунда турду. Чыккан күнгө каршы туруп, кылычын жерге сайып, эки колун сабына койду.

— Атамдын каны жерде калбайт, — деди. — Кара-Капчалда буктурмадан сайылган Манастын өчү алынмайынча мага журт арам, уйку арам, кымыз арам. Бээжинге барам; Коңурбайдын башын албай кайтсам, эр атым өчсүн.

Бакайдын жүрөгү оозуна келди. Абышка баатырдын эки колунан кармады:

— Кулунум, токто, сөзүмдү ук. Мен ал Бээжинди көргөм. Чоң казатты көргөм мен; атаңдын артынан барган улуу эрлерди санагам, кайтып келгендерин да санагам. Музбурчак кантип кулады, көзүм менен көрдүм: калканы талкаланды, аты жыгылды, үстүнө кырк калдай үймөлөктөдү. Көкчө кантип кулады, көзүм менен көрдүм: төшүндө алты жебе, колунда сынык кылыч, жүзү Таласты караган бойдон өлдү. Бээжин — бир кудук, кулунум; кол төгөт, кол жутат, тойбойт. Төрт киши менен

Бээжин алынбайт. Кел, Таласка кайталы; Үмөтөйгө, Кошой тукумуна кабар салалы, кол жыйнайлы, анан баралы.

Күлчоронун кашы түйүлдү; жаш арстан ордунан атып турду:

— Кайра кайталыбы, аба? Каныкей эне бизге бул чепкенди кайра кайткыла деп тиккен беле? Бөлөкбай уста Ак Тинтени кынында дат бассын деп соккон беле? Атам Алмамбет Бээжин жолунда жатты; сөөгү ошол топуракта, өчү менин мойнумда. Мен кайтсам, эмген сүтүмдү энем адал кылбасын. Өлсөк — эрдин өлүмү менен өлөбүз; бирок кайтуу жок.

Бакай бир баатырды карады, бир баатырды; экөөнүн тең көзүнөн бирдей отту көрүп, унчукпай калды. Ал отту биле турган; Манастын көзүндө кырк жыл күйгөн. Абышка асманды карап, ичинен жалынды: «Кыдыр жолдош болсун, чилтендер канат жайсын».

Баатырлар куралданды. Семетей Аккелтени кабынан алып майлады; атадан калган мылтык эле бул, оозуна караган көзүн ала алчу эмес. Бакай мылтыкты сылап, өткөн күндөрдү эстеди:

— Бул Аккелтенин үнүн бир уккан кайра унутпайт, кулунум. Чоң казатта мунун оту тоолорду жаңырткан; атылган бир ок канча калдайдын ишин бүтүргөнүн саноого өмүр жетпеди. Атаң аны жаздыгынын алдына коюп, «журтумдун жарымы ушул» дечү. Эми сенин ийниңде; салмагын бил.

Семетей укту; мылтыктын боосун төшүнө кайчылап тартты, атасынын колун ийнине арткандай болду.

Айчүрөктү узатар маал келди. Семетей жарынын жүзүнө узакка карады:

— Сен Таласка кайт. Энем Каныкей жалгыз, көзү жолдо. Бизди аман бил, аман күт.

Айчүрөк каршы болгон жок; куу тукумунун аялдары тагдырга каршы ооз ачышчу эмес. Бир гана, коштошордо күйөөсүнүн төшүнө чекесин койду:

— Жетинчи айды унутпа, — деди. — Эненин сөзү — сөз.

Ак куу асманга көтөрүлүп, чатырдын үстүндө үч айланды, анан батышты көздөй, Таласты көздөй сызып жөнөдү. Дарыя жээгинде төрт эр калды: Семетей, Күлчоро, Бакай, дагы Чубак уулу жаш Канчоро; төрт эр, төрт ат, дагы чыгышка созулган учу-кыйырсыз жол.

✦ ✦ ✦

Чет-Бээжиндин үстүндө ошол күнү добулбастар кагылып жаткан. Кечил ханы, Алооке уулу Коңурбайдын чеби тогуз күндүк жолдон көрүнчү; мунаралары булутка жетип, дарбаза коңгуроосунун үнү тогуз күндүк жолдон угулчу. Ал коңгуроо бир кагылса кырк хандын элчиси атына минчү, дагы бир кагылса кырк хандын колу жолго тизилчү. Чептин ичи өзүнчө бир шаар эле: кампаларында кырк жылдык дан, акырларында он миң качыр, зынданында күн жүзүн көрбөгөн туткундар. Коңурбай ордосунун ак таш секисинде малдаш урунуп, алдына тизилген балбандарын карап отурду: боз качырлуу дөө Токушкер эң башында, жанында Шыпшайдардын ажыдаар уулу Орокбаш, аркада жалгыз көзү чакадай Маты жана дагы толгону — эт менен темирден бүткөн дубал.

— Уккула мени, — деди Коңурбай; үнү коңгуроонун колосундай эле. — Буруттардын арстаны Манасты ким жок кылды? Мен жок кылдым. Кара-Капчалдын капчыгайында буктурма курдум; ал тулпарына ишенип өтүп бара жатканда найзамды кабыргасына матырдым. Дүйнөнү титиреткен эр менин найзамдын учунда сулк түштү. Эми анын ордуна бир бала чыгыптыр, Семетей дешет; жанында Алмамбеттин күчүгү, дагы кол-буту жарабаган абышка Бакай. Төртөө экен; төртөө тең мүрзөсүн өзү казыптыр.

Балбандар каткырды; чеп дүңгүрөдү.

— Кырк хандын элине кабар салгыла, — деди Коңурбай. — Эрин аттандыргыла, аялына жүк арттыргыла. Бул жортуулдун аты Кичи жортуул болсун; кичине, анткени олжобуз кичине. Буруттарды эзебиз, Таласты талайбыз; Каныкейди кул, Айчүрөктү күң кылабыз. Манастын күмбөзүн таап, ташын ташына урбай кайткан — менден эмес.

Коңгуроо кагылды; тогуз күндүк жол титиреди. Кырк хандын элчилери кырк тарапка учту, кырк тараптын колдору Чет-Бээжинге агылды. Алты миң тандамал кытай аттанды; сооттору кара, найзалары боёлгон, аттары бир өңчөй эле. Ал эми калдайлардын санын жазган жаза алган жок, санаган санай алган жок; колдорунда чалгысы, балтасы, сабы күйгөн орогу менен келишти; көбү согуш эмне экенин билчү эмес, өлүмгө айдалган калың эл эле, бирок калың эл да бир курал болчу, ал эми Коңурбай ал куралды колдонгонду жакшы билчү.

✦ ✦ ✦

Коңурбай колун Дыңша чөлүнөн жүргүздү. Куйкалаган чөл ал; куму чок, жели жалын, көлөкөсү мунарык; куш учса канаты күйөт, бөрү кирсе тили таңдайына жабышат дешет. Үч күн, үч түн жүрдү сел; качырлар тилин салаңдатты, аттар кандуу тер төктү, артта калган калдайларды кум басты, эч ким кайрылып караган жок; анткени арттарында Коңурбайдын камчысы бар эле, ал камчы чөлдөн да жаман эле.

Ошол таңда Эчки-Өлбөс тоосунун Кош-Мойнок кырында бир абышка колун көзүнө калкалап, чыгышты карап турган. Бакай жортуулда уйку эмне экенин билчү эмес; түнкүсүн жылдыз санап, күндүз мунарык окуй турган. Адегенде бир чаң көрдү: ичке, куйту, жыландай. Анан чаңдын ичинен бир карааңды ылгады: Алгараны тааныды, Коңурбайдын кара тулпарын; ал аттын жүрүшүн кырк жыл мурун көргөн, унуткан эмес. Чаңдын арты келди: алты миң кытайдын найза токою, анын да артынан калдайлардын учу-кыйырсыз караанын, жер менен көктүн арасын толтуруп келе жаткан.

Абышка кырдан түшүп, баатырларды тургузду:

— Тургула. Коңурбай келе жатат. Алгаранын чаңын тааныдым; кырк жыл өтсө да унутпайм. Алты миң тандамал кытай санадым; калдайын саноого өмүрүм жетпеди. Жер көтөрбөйт, кулундарым; чаң көктүн жарымын жеп алды.

Семетей селт эткен жок. Атасы Манастын салтын билчү: жортуул кан менен башталат, дуба менен кирилет. Жети жашар бээни жетелеп келишти; Семетей ак бычагын сууруп курмандыкты жыкты, канын топуракка агызды.

— Атамдын арбагы, — деди, — арбагың бизге жар болсун.

Бакай колдорун жайды; дубасы тоолорду кыдырды:

— Кыдыр алдыңардан жүрсүн, кырк чилтен оң-солуңарда турсун; Манастын арбагы калканыңар, Алмамбеттин руху кылычыңар болсун. Оомийин дегиле, баатырларым.

— Оомийин, — деди үч эр; үч үн бир үн болду.

Күлчоро атынын басмайылын тартты, анан бурулуп, үчөөнүн жүзүн бирден карады; он сегизде бала эле, бирок карашы жүз жылдык эле.

— Сөзүм силерге аманат, — деди. — Өлсөм, сөөгүмдү бул кара жерге калтырбагыла; Суркоёнго артып, Таласка жеткиргиле. Каныкей энемдин тигишин кепин билем; Таластын топурагын журт билем. Коштошолу.

Кучакташты; эр кучакташуусу кыска болот, сөөк кычырайт, сөз айтылбайт. Анан Күлчоро Суркоёнду теминип, Кара-Дөбөнүн таш майданына жалгыз түштү. Майдан эки колдун ортосундагы тегиз алакан эле; далай эрдин каны ал таштарды жалаган, дагы жалай турган.

Коңурбай сабынын алдына Токушкерди салды. Боз качырынын үстүндө дөө тоодой эле; туулгасы челектей, найзасы карагайдын сөңгөгүндөй. Майданга түшүп жатып күлдү:

— Ушулбу буруттун баатыры? Сакалы да чыга элек. Мен сени найзама сайып, энеңе кайра жөнөтөм, бала!

Күлчоро жооп берген жок; эр майданында тил эмес билек сүйлөйт. Эки ат эки жактан агытылды; майдандын ортосунда эки найза тең урулду, экөө тең калкан үстүндө дүмүрдөй сынды. Качыр менен ат төш тирешти, экөө тең чөккөн жок. Токушкер күркүрөп, ай балтасын сууруду; Күлчоро андан тез камынды. Каныкей берген алтын жаак ай балта абада бир айланып, дөөнүн туулгасына түштү; коло туулга ашкабактай айрылып, дөө мээси чайпалып качырынын мойнуна кулады. Күлчоро атасы Алмамбеттен калган алты сугарылган Жойкума кылычын сууруду; бир шилтеди — Токушкердин башы таш майданга түштү, денеси тоо кулагандай артынан урады.

Кытай сабынан бир дуулдоо көтөрүлдү; Коңурбай тиштерин кычыратып, экинчи балбанын салды. Орокбаш чыкты майданга: илгери Манас өлтүргөн Шыпшайдардын ажыдаар уулу; атасынын өчү көзүн кан каптаган, адамдан көрө ажыдаардын терисине окшош эле. Бул салгылаш тез бүткөн жок. Алты күн алышты; найза сындырышты, кылыч мокотушту, күрсү талкалашты; алты күн эки кол дем албай карап турду, түнкүсүн от жанында эч ким сүйлөгөн жок. Алтынчы күндүн кечине маал Күлчоро Суркоёнду капыстан чарк буруду; Орокбаштын шилтеми текке кетти, ачылган төшүнө Күлчоронун найзасы бүт күчү менен кирип, далысынан бир карыш чыкты. Ажыдаардын уулу ажыдаар, өз атасындай эле, бир буруттун колунан жер жыттады.

Коңурбайдын жини кайнап чыкты. Жекеме-жеке салтын бир камчы шилтөө менен бузду:

— Баарың бирден! — деп өкүрдү. — Төртөөнү тең эзип өткүлө!

Алты миң кытай, артында калдайлардын сели, Кара-Дөбөгө төгүлдү. Бирок алдыларынан төрт киши эмес, төрт куюн чыкты. Карыя Бакайдын колуна ал күнү жаштыгы кайтып келди; найзасын ушунчалык шилтеди — эки балбанды бир сапка тизип, экөөнү тең аттан алды. Семетей атасы Манастын Аколпок соотун кийген; Бууруддун тизгинин тиштеп алып, эки кылыч менен кирди; кирген сабы жарылып, кайрылган жери бошоп калды. Күлчоро солдон, Канчоро оңдон оруп жүрдү. Жети күнгө созулду кыргын; жети күн күн да тийбеди, түн да кирбеди, чаң менен кандан башка мезгил болбоду. Аттардын тизесине кан чыкты; сынган найза саптары аңыздай төшөлүп жатты. Түнкүсүн төрт баатыр кезектешип уктады, экөө кезметте турду; Бакай күлазыктан үлүш кылды, жаратты өз колу менен таңды, «аз калды, кулундарым, душмандын тизеси бизден мурун бошойт» деп жүрөк берди. Жетинчи күнү зор кол бузулду; калдай калдайды тепседи, кытай кытайды эзди, сел келген жагына качты.

Коңурбай бозгунду көрүп коюнундагы жай ташын алып чыкты. Дубалуу таш эле ал; окулса көк тешилип, жай күнү кыш болчу. Коңурбай ташты окуп жерге урду: тоолордун үстүнө капыстан туман басты, тумандын ичинен муштумдай мөндүр төгүлдү, чак түштө көө сыяктуу караңгылык кирди. Ошол караңгылыктын ичинде Коңурбай Алгаранын башын Бээжинге буруп качты; колунун артын ойлогон да жок. Капканда калган арттагылар туман ачылганда өздөрүн төрт баатырдын ортосунан табышты; хандары качкан, жолдору кесилген, курал кармаган колдору шалдайган; кой кырылгандай кырылышты. Кеч киргенде Кара-Дөбөнүн таштары өз атын актаган эле; төрт баатыр дөбөнүн башына чыгып талааны карады — талаа көз жеткен жерге чейин өлүк менен темир эле. Бакай колун жайып, душман өлүгүнө да дуба кылды; өлүк — өлүк, — деди, — кимдин уулу болбосун, энеси бар; башка эч нерсе деген жок.

Бээжинге жеткен Коңурбай жеңилүүнү оозуна алган жок; жеңилүү сөзүн ооз ачып айтканды тилин кестирди. Колун кайра жыйнап, аянттарга жарчы салды:

— Бул жортуулдун аты — Кичи казат! Жети аркан тереңдикте аңдарды казгыла, үстүн бадал менен жапкыла, түбүнө казык каккыла. Кырк хандын колу бир баш болсун. Таласты алабыз; буруттун эрин кул, аялын күң кылабыз. Ант ичкиле!

Колдор ант ичип жатканда алдына бозгундан кайткан бир кишини алып келишти: казынанын башкы мергени эле, жаа тартканда Бээжинде ага тең келер эр табылчу эмес; азыр сооту айрык-айрык, көздөрү көргөнүнүн үрөйү менен дагы эле чакчайган эле. Тизе бүгүп, башын көтөрбөй сүйлөдү:

— Каным, — деди, — мен ал майданда болдум. Алмамбеттин уулу бир найза шилтеди — алты устаны бир сапка тешти; көзүм менен көрдүм, бир сапка алтоону. Ал эми Семетейге келсек... Каным, мен Чоң казатта Манасты көргөн адаммын. Бул бала атасынан ашып түшүптүр. Сөзүм сөз: муну менен согуш болбойт. Манастын каны үчүн кун төлөйлү; алтын берели, жамбы берели, жарашалы. Болбосо Бээжиндин ташы таш үстүндө калбайт.

✦ ✦ ✦

Ордодо бир дуулдоо жүрдү; кун сөзү ооздон оозго өттү. Кимиси баш ийкеди, кимиси Коңурбайдын жүзүн караганга даабай, алдын карады. Ошондо алдыга бир киши чыкты: желдет Жөөжелдет. Өмүрү зындан эшиктеринде, балта көлөкөсүндө өткөн, кандуу иштердин адамы эле. Кара-Дөбөдө Күлчоронун найзасы капталын сыйрып өтүп, өлүмдөн кыл чейин калган; жарааты дагы эле сыздап турса да, тили ордунда эле.

— Каным, — деди, — мерген туура айтат, согуш менен болбойт. Бирок кун да бербейли; амал кылалы. Мен жолун билем: алдыларынан сулуу кыздарды чыгаралы, колдорунда уулуу бозо болсун. Чарчаган баатыр сыйды кайтарбайт; ичишсин, уктасын. Уктаганды муудоо оңой; мен мууздайм, колум көнгөн.

Коңурбай ордунан бир турду — секи солкулдады. Желдеттин жакасынан алып, көтөрө калды:

— Уу дейсиңби? Кыз дейсиңби? Коңурбайга душманына бозо суната турган болдуңбу, коркок ит! Мени ким деп турасың? Дүйнө титиреген Манасын мууздаган Баатыр Калча менмин! Мен ал башты найзам менен алгам, уулунун башын да найзам менен алам. Жогол көзүмдөн; дагы бир оозуңдан амал сөзү чыкса, тилиңди түбүнөн жулдурам.

Желдетти секиден тепкилеп түшүрүштү. Коңурбай колго жүрүш буйругун берди; эми кун да жок, амал да жок; бир гана кек бар эле, дагы сан бар эле: кырк хандын кырк колу, жер көтөргүс калың.

Ал калыңды биринчи болуп дагы Бакай көрдү. Кырга чыгып, келе жаткан селди карап турган; сел эмес эле бул, деңиз ташыгандай эле; учу мунарыкка жетип, кыйыры

көрүнбөйт. Абышка түшүп, Семетейдин алдына турду; бул жолу тизелери калтырап турган, үнү да.

— Кулунум, көр бул келе жаткан балээни. Бул сан менен төрт киши салгылашпайт; буга эрдин күчү эмес, тоонун күчү жетпейт. Мени ук: Таласка чегинели. Үмөтөй бар, Көкөтөйдүн уулу; кабар салсак аттанат. Улуу Кошойдун тукуму бар, Катагандын элинен козголуп келет. Беш хандын элдери бар, Төштүк бар Элеман уулу; баары Манастын тузун ичкен, баары карыздар. Бир кыш жыйналсак, жазында жүз миң эр менен келебиз. Анда Коңурбай да калбайт, Бээжин да калбайт.

Семетей келе жаткан деңизди карады; жүзүндө коркунуч да, экиленүү да жок эле.

— Аба, — деди, — сөзүң ак, акылың ак; бирок менин жолум бир. Качып-тентип төшөктө өлгүчө, ушул жерде салгылашып өлөйүн. Атам Манас качты беле? Анын уулу качса, күмбөзүндөгү сөөгү сыздайт. Сен жылкыны ал, Талас жолуна түш; энем Каныкейге, элибизге сен ээ бол. Биз ушул жерде калабыз.

Бакай жалынды, кагынды-силкинди — болбоду; эр сөзү аска, буруй алган жок. Күлчорону карады; Күлчоро башын жерге салды, бирок ооз ачкан жок. Канчорону карады; Канчоро көзүн ала качты. Үчөө тең калмак болду; абышка муну түшүнүп, жүрөгүнө таш басып, жылкынын башын Таласка буруду. Анан бурулуп, үч баатырды акыркы жолу карады; көзү ар биринде өзүнчө бир өмүрдөй кечикти. Коюнунан ак саптуу канжарын алып, асманга көтөрдү:

— Ант болсун: силердин өлгөнүңөрдүн кабары кулагыма жетсе, бул ак канжарды өз боорума өзүм саям. Аман болгула, кулундарым; карыган Бакайды жалганчы кылбагыла.

Жылкынын чаңы батышты көздөй ичкерип, өчтү. Абышканын жону барган сайын кичирейди; бир маалда талаанын учу-кыйырсыздыгында чекит болду, анан ал да жоголду. Майданда үч эр калды; алдыларында дүйнөдөй душман, төбөлөрүндө кайдыгер көк.

Коңурбай бул жолу майданга Матыны салды. Жалгыз көзү маңдайынын ортосунда чакадай ачылган дөө эле Маты; кадамы аң аттап, деми чаң көтөрчү. Коңурбай аны салып жатып кулагына кектин уусун куйду:

— Маты, — деди, — менин атам Алоокени билесиң. Улуу хан эле; тагы алтындан, өргөөсү жибектен эле. Манас келди, колун таратты, атамды өз ордосунан качырды. Качып кутулдубу? Кармашты, колун байлашты, кутурган иттердин алдына салышты;

иттер талады улуу ханды, сөөгүн эч ким терген жок. Мен ошол күндөн бери түнкүсүн уктай элекмин. Мына ошол Манастын уулу алдында турат. Менин өчүмдү сен ал; алсаң, Чет-Бээжиндин хандыгы сеники, тагына сени өзүм отургузам.

Матынын жалгыз көзү кан чанагына айланды; дөө жерди солкулдата майданга басты. Ар кадамында таштар ордунан козголуп, колундагы темир күрсү койчунун таягындай чайпалып жүрдү. Үч эр тиктеше калды; Семетей башы менен белги берди. Бирок Күлчоро атасы Алмамбеттен калган Сырбаран мылтыгын эчак тизесине жөлөгөн. Мээледи; дөөнүн жалгыз көзү, табактай болуп, маңдайынын ортосунда турган. Сырбаран бир сүйлөдү; тоолор жооп берди. Ок чакадай көздүн так ортосуна отурду; дөө эки колу менен бетин басып өкүрдү, өкүрүгүнөн аттар үрктү. Сокур дөө кол сермеп калдастап жатканда Семетей Сыр найзаны сунуп, Буурулду теминди; найза дөөнүн төшүнө кирди, зор дене чептин мунарасындай кулады. Күлчоро жетип, Манастан калган Зулпукор кылычын сууруду; бир шилтөө менен Матынын башын денесинен бөлдү, дөөнүн боз качырын да чылбырынан кармап олжо алды.

Муну көргөн Коңурбайдын ичине шек түштү. Семетейдин сүрү көзүндө чоңойгондон чоңойду: Аколпоктун жалтылдашы, Буурулдун көбүгү, ал караш... Манастын карашы. Баатыр Калча, Манасын мууздаган эр, Алгаранын башын буруду; кара аскага салып, эчки жолу менен өрмөлөп көздөн кайым болду. Колун караган да жок.

Хан качты, бирок кол ортодо эле; сан ээсиз болсо да сан эле. Семетей Аккелтени ийнинен алды. Атасынын мылтыгы от алган сайын кытай саптары эгиндей орулду; бир ок бир катарды кулатып, түтүнү тарай электе экинчи катар кулап турду. Он бир күнгө созулду бул кыргын; он бир күн үч эр дүйнөдөй колду алдына салып сүрдү. Далай улуктар кулады ал күндөрү: Мады хан кулады, Шыйка хан кулады; асабалар жыгылды, добулбастар тынды. Түнкүсүн үч баатыр далы тирешип эс алып, Күлчоро аттардын жаратын карап, Семетей аз калган күлазыкты үчкө бөлүп жүрдү; Канчоронун көзү барган сайын чуңкурга кире берди, тили оорлоду, бирок ага көңүл бурар эч кимдин дарманы жок эле. Бирок кытай эли кайнаган казан эле; кескен сайын ташып, төккөн сайын толчу. Он биринчи күндүн кечинде мунарыктан жаңы бир караан көрүндү: мурункудан беш бетер сел, жаңы, күчтүү, учу-кыйырсыз, кайнап келе жаткан.

Кара асканын артынан Коңурбай да кайра көрүндү; качканын унуттурар жолду таап алган. Жарчыларын колдун ичинде бакыртты:

— Хан буйругу: Алмамбеттин уулу Күлчорону тирүү кармаганга Улуңчу-Дыңшанын хандыгы берилет! Тирүү керек; кылына зыян келбесин, алдымда тизе бүксүн. Аркан усталары, тор усталары, алга!

Муну уккан талоончунун көзүн кан каптады; хандык убадасы өлүм коркунучун жеңди. Аркан усталары аркандарын, тор усталары жибек торлорун чечти; Күлчоронун төрт жагынан тегерек-тегерек болуп топтолушту. Биринчи аркан абада ышкырды; Күлчоро эңкейди, аркан текке кетти. Экинчисин Ак Тинте менен абада кыйды. Үчүнчүсү, төртүнчүсү, бешинчиси келди; асман аркан толду. Жаш арстан Суркоёнду төрт тарапка салды, жарды, чыкты; бирок жарган ар шакегинин артында дагы бир шакек бар эле. Семетей менен Канчородон ажыратылды; чаң-тозоңдун ичинде арасы алыстагандан алыстады, үн салды — үнү чаңга чөктү. Бир маалда Күлчоро тизгин тартып токтоп, тегерегин карады: курчоо кырк эки кабат болгон экен; кырк эки шакек адам, аркан жана жибек тор кысылгандан кысылып бара жатты. Асманда кечки кызыл, жерде кан кызылы бири-бирине аралашкан. Бир ирмем көз алдына Таластагы босого келди: Каныкей эненин алакандары чыкыйында, «жетинчи айга чейин кайтпасаңар өлөм» деген үнү кулагында.

Жаш арстан Суркоёндун тердеген мойнун сылады; жаныбардын жүрөгү алаканынын алдында добулбастай согуп турду.

— Демек ушундай экен да, — деди өзүнө өзү; үнү токтоо эле, баланын үнүндөй. — Каныкей энем жети ай деди. Көрсө мен бул жерге салгылашканы эмес, өлгөнү келген экемин.

Жойкуманы кынынан сууруду; алты сугарылган болот кечки акыркы нурда бир жарк этти. Кырк эки шакек ортодогу жалгыз атчандын үстүнө бир ооздой жабыла баштады.

25-БӨЛҮМ

Таластын курчалышы жана эр майданы

— ❖ —

Бээжиндин алдындагы түзөң ал күнү кандан башка түс билген жок. Топурак-тозоң күндү жутту; туяктын дүбүртү көктүн күркүрөгүн басты. Манжунун темир бөрктүү эрлери сары чепкенчен кечил аскерлери менен ийин тиреше, жалгыз бир атчандын айланасына шакектин үстүнө шакек токуп жатышты. Курчоо кырк эки кабат болгон; кырк эки кабат, бири-бирине кийирилген кырк эки темир курчоо. Ортодо, боз атынын үстүндө Күлчоро айланып жүрдү; кылычы канаттан канатка учуп, бирок ар кулаган эрдин ордуна үчөө биригип өнүп чыгып жатты. Үстүнө аркан ыргытышты, чалма салышты; Алмамбеттин уулун тирүү кармагылары келди, тирүү байлап Коңурбайдын бут алдына алпаргылары келди. Калчанын өзү да алыс эмес эле; Алгаранын үстүндө, коло найзасын тизесине таяп, олжосунун чарчаганын күткөн бөрүдөй күтүп турду.

Семетей муну дөбөдөн көрдү. Көрдү да, көзүнө кан толду.

— Манас! — деп айкырды. Бир жолу эмес, үч жолу айкырды: — Манас! Манас! Манас!

Ал ураан түзөңдө бир учтан бир учка тоголонду; өлгөн арстандын аты тирүү калгандардын жүрөгүндө кайра тирилди. Семетей Аколпоктун алтын жакасын алкымына чейин кымтылады, Сырнайзаны колтугуна кысты, атынын капталына ушундай бир камчы урду — жаныбар жаадан бошогон октой атылды. Жалгыз эле; каршысында жерди каптаган кол турду. Ага баары бир эле. Атасынын каны тамырларында кайнаган суудай айланып жүрдү.

Сырнайзанын учу биринчи курчоону жарганда, Бөлөкбай аксак буту менен көөрүктү баса-баса сугарган ошол болот өз тили менен ышкырып жибергендей болду. Найза түштү, көтөрүлдү; түштү, көтөрүлдү. Семетей сүңгүгөн жеринен жол ачты, жол ачкан жеринен кыргын салды. Эр кулатты, ат кулатты, туу кулатты. Кийин санагандар жети миң дешти; жети миң эр ошол жалгыз атчандын алдында орулган чөптөй жайрап калды. Кырк эки кабат курчоо ичтен да, сырттан да жарылды; Күлчоро менен Семетей кан көлдүн ортосунда ат баштарын кошуштурушту.

— Аз жерден чалма мойнума түшө жаздады, агам, — деди Күлчоро. Деми күйүп турду, көзү күлүп турду. — Мени тирүү кармамак; Калчанын бут алдына жаткырып, атамдын өчүн менден чыгармак.

— Мойнуңа чалма түшчү күн — менин башымдын жерде жаткан күнү, — деди Семетей. — Атыңды теминип, чык бул кандан.

Бирок Бээжин бир жараат менен каны соолуй турган дене эмес эле. Карыхан чептердин артынан добулбастарын каккылатты; дарбазалар ачылып, түмөндүн үстүнө түмөн төгүлдү. Түзөң кумурсканын уюгуна таяк сайылгандай кайнады. Он түмөн, жыйырма түмөн; санагандын тили талыды, сандын аягы келбеди.

Мына ошол тар саатта топурак-тозоңдун ичинен ак сакалы төшүнө жайылган бир атчан чыга келди: Бакай келди, жол атасы, ак жолтой Бакай. Атынын тери таңга аралашкан, көзү чагылгандай жанып турду.

— Токто, Семетей! — деп күркүрөдү. Тизгинин тартып жигиттин жолун тосту. — Токто деймин сага! Бээжинге кылыч менен кирилбейт, канча жолу сыналды. Атаң Манас кирди; каны ошол жерде калды, жаны Таласка араң жетти. Алмамбет кирди; башы бул жерде кесилди. Чубак кирди; сөөгү бул топуракта калды. Сыргак кирди; кайтканын көргөн болбоду. Мен ал казаттан аман чыккан акыркы карыямын; сөзүмө кулак сал. Бээжин деген бир кудук, түбү жок; ичине кол төксөң да ташыбайт. Кайт, балам. Эр деген кайта турган күнүн да билет.

Семетейдин колу Сырнайзанын сабында бир чыңалды, бир бошоду. Каршыда түмөндөр саптарын түзөп жатты; артта, Бакайдын көзүндө, төрт мүрзөнүн көлөкөсү турду. Жигиттин ичинен бир үн: бар, дечү; атаңдын өчүн бүгүн ал. Дагы бир үн, тереңирээктен, эненин үнүнө окшош бир үн, жалгыз гана: Талас, дечү; Талас.

Семетей тизгинин бурду. Бурду, бирок мойнунун тамыры каардан аркандай көөп чыккан эле.

Эрендер аттарынын башын күн батышка беришти. Үч күн, үч түн жол жүрүштү; үч күн, үч түн арттарынан тозоң үзүлбөдү. Төртүнчү күнү Жалпак-Кыянын жайык кырына, андан Жар-Таштын жарлуу аскаларына жетишти; аттарынын басмайылын бошотуп, биринчи жолу дем алышты. Куржундан кургак эт чыгарышты, сабаларынан кымыз куюшту; бирок эч кимдин тамагынан толук өтпөдү. Бакай оттун жанында тизесин кучактап, жалындын тилине карап отурду.

— Из бизди таап алат, — деди. — Калча жеңил олжону оозунан качырган иттей; артыбызды таштабайт.

Карыя жаңылган жок. Түндөсү кароол экиге бөлүндү; аттар ээртокумчан жаткырылды, оттор күлгө көмүлдү. Таң агарып келе жатканда Жар-Таштын алдындагы түзөң карарды; Коңурбай жүз миң атчаны менен келип, жондун этегине кол жайган эле. Өзү алдыга чыкты; Алгара деген ошол кара тулпар алдында жер тепкилеп, оозунан көбүк чачып турду. Коңурбайдын үнү жарлардан жаңырык болуп жаңырып келди:

— Эй бурут! Качып кутулдум деп ойлобо! Араңарда эр болсо майданга чыксын; жекеме-жеке көрүшөлү. Эр майданында жеңилген колун алып чегинсин. Эгер эриңер жок болсо, малыңарды кырып, күлүңөрдү көккө сапырам!

Күлчоро ордунан октой атылып, Семетейдин үзөңгүсүнө жабышты:

— Агам, мени жибер! Мен барайын; атам Алмамбеттин өчү — менин мойнумдагы карыз. Сен уруунун тирөөчүсүсүң; сага бир жамандык болсо, Талас жетим калат. Жалынам, мени жибер!

Семетей эңкейип, чоросунун башын эки алаканынын ортосуна алды; чекесинен өптү.

— Сенин күнүң да келет, каралдым, — деди. — Бүгүн менин күнүм. Коңурбайдын найзасы атамдын этин көргөн; бул эт ал найзаны тааныйт. Жолумдан чык.

Аколпокту үстүнө кийди; Каныкейдин күнү-түнү дебей тиккен, ар илмегине дуба, ар кабатына болот кошкон ошол ак соот чепкени үстүндө суудай толкуп турду. Сырнайзаны колуна алып, атын майданга сүрдү. Эки кол эки жонго тизилди; ортодо өлүмдүн талаасындай бош түзөң калды.

Алгач Коңурбай камынды; салт ушундай эле, биринчи соккунун акысы майданга чакыргандыкы болчу. Алгараны көбүртө-жабырта теминип, коло найзасын ийин деңгээлине алды да, бүт салмагы менен, атынын бүт ылдамдыгы менен Семетейдин төшүнө урду. Сокку тоого урунган селдей эле; Семетей селт этпей турду, ат артка кетенчиктеди, аскалар жаңырыкты төрт айлантты. Коло найза Аколпоктун алтын жакасына тийген жеринен карс-карс жарылды; үч бөлүк болуп, Коңурбайдын колунда сабы гана калды. Калча өзүнүн сынган найзасына карады; көз карашында биринчи жолу каардан башка нерсе бар эле.

— Эне акысы, — деген эле Каныкей бир кезде, — ийнемдин ар саюусу бир калкан болсун. Болгон экен.

— Кезек меники, Калча! — деди Семетей. Үнү пас эле; пас үн бийик ураандан коркунучтуу.

Атын теминди. Сырнайза шукшурулду. Коңурбай калканын тосту; калкан жарылды. Соотун тосту; соот мыжылды. Болоттун учу Калчанын сол капталындагы эки кара кабыргасын кытыр-кытыр сындырды. Коңурбай ээрдин үстүндө жаадай ийилди; оозунан кан кетти, көзүнө дүйнө бир караңгылап, бир жарык болду. Ажал жүзүн ушунчалык жакындан көрдү — муздак демин жаагынан сезди. Бирок Алгара ээсинин тизесиндеги акыркы тырышууну түшүндү; ошол канаттуу жүрүшү менен бурулуп, майдандан куштай учуп чыкты. Семетей артынан түштү; түштү, бирок Алгарага ат жетчү эмес, Аккуладан бери ага жеткен көрүлгөн эмес.

Качып бара жатып да куу эле Калча. Койнунан жай ташын чыгарды; ал кара ташты алаканында оодарып-төңкөрүп, оозунда сыйкыр сөздөрдү күбүрөнүп, көккө тутту. Асман алгач саргарды, анан карарды, анан жинденди. Жай ортосунда мөндүр жаады; муштумдай ири мөндүрдүн артынан көктөн жип-жип болуп жаан төгүлдү, өзөндөр ташып жол кести, сел келди, изди өчүрдү. Алты күн созулду бул шумдук кыямат; алты күн бою не көк көрүндү, не жер. Жетинчи күнү булуттар тарап калганда, Коңурбайдан түзөңдө бир туяктын изи да калбаган эле.

Бакай суу болгон сакалын сыгып жылмайды; ачуу жылмаюу эле.

— Таш менен качкан, — деди, — кан менен кайтат. Бул иш бул жерде бүткөн жок, балдарым. Бүткөн жок, эми башталды.

✦ ✦ ✦

Бээжиндин ичинде, Коңурбайдын ордосунда алтымыш күн шам өчүрүлбөдү. Кытай дарыгерлери колдорунда неме-жеме дарылары менен сынган кабыргалардын үстүнө май үстүнө май сыйпашты; таңгыч алмашты, шербет ичирилди, тоо тамырларынан жуурулган майлар жанчылды. Калча алтымыш күн чалкасынан жатты; шыпты карады жана шыптан ар дайым эле бир нерсени көрдү: алтын жакалуу ак чепкенди жана өз найзасынын үч бөлүк болгонун. Түндөрү түшүнө Манас кирди; Аккуланын үстүндө, мурунку күндөрдөгүдөй. Ойгонуп турганда кабыргалары зыркырады, зыркыраган оорунун ичинен ар дайым бир эле ой өттү: ата өлдү, уул калды; дарак кыйылды, тамыры калды. Тамыр куурутулмайынча бул иш бүтпөйт эле. Уят жараатка окшош; жараат бүтөт, уят бүтпөйт. Бүтпөгөн уят кекке айланат.

Алтымышынчы күндүн таңында Коңурбай ордунан турду; турар замат диванын чогултту. Жүзү саргарган, көзү чуңкурга баткан; бирок үнү темир дөшүгө тийген балкадай эле.

— Мага карагыла, — деди. — Алты жашымдан бери атымдын алдында жүргөн бул Кытайды бир бурут баланын найзасы шылдың кыла бериби? Уккула: Манжунун башына Эзкараны койдум. Калмактын башына Тагылык өтсүн. Солоонду Шыйкычу айдасын, Шибени Акаяр жыйнасын, Тыргооттун кол башчысы Катаалдын уулу Карагул болсун. Добулбас кагылсын, туу тигилсин, жол Таласка бурулсун. Бул жолу баланы эмес, тамырын куурутам. Манастын очогуна суу коём; ал очоктон экинчи түтүн чыкпайт.

Беш кол башчы беш жактан жерге жыгылды. Ошондо Кытай, ошол учу-кыйырсыз Кытай, оор тегирмен ташындай айлана баштады; түмөндөр жыйналды, кампалар бошотулду, жолдорго ашканалар курулду. Кырк уруу кытайдын атчаны, жөөсү, арабасы бир эле дарыяга куюлду жана ал дарыя күн батышка, Таласка карай жөнөдү.

Ал эми Таласта ошол күндөрү асманда бир булут да жок эле. Бээжинден кайтуунун кубанычы узарган, кымыз саалып ичилип, күндүзү ат чабыш, түндөсү кыз оюну жана ыр менен өтүп жатты. Боз үйлөрдүн алдында оттор жагылып, жылкы

талаада ээн семирип, жигиттер күрөш кармап жатышты. Кыргыз бир жекеме-жеке салгылашты утканын бүтүндөй дүйнөнү уткандай сезип жүрдү. Балээ уктаган журтка дайыма ушинтип келет: үнсүз, сабырдуу жана бекем кадам менен.

Бир гана жуп көз уктабады. Бакай түндөсү чыгып жылдыздарды карап, таң эрте ашуулардын жолун тиктеп жүрдү. Шамал алып келген тозоңдо бир оордукту, куштардын учуусунда бир үркөктүктү сезди. Жетимиш тилдин ээси эле; бирок эң жакшы билген тили — аяндын тили болчу. Бир түнү түшүндө кара булуттун Ала-Тоону жутканын көрдү; ойгонор замат туруп, таңдын биринчи кызылында атын ээрттеди. Эч кимди ойготподу; жалгыз Каныкейдин ак сарайынын алдынан өтүп бара жатып атынын башын бир ирмем токтотту, анан теминди. Жолу алыс эле: Эштектердин журтуна, Жамгырчынын ордосуна бара жаткан. Жардам сурап, кол алышып, кара күндүн достугун сынаганы бара жаткан.

✦ ✦ ✦

Жамгырчы сексен бирге чыккан хан эле; чачы, сакалы, кирпиги агарган, бирок көз карашы дагы эле жаш бүркүттүн көз карашы болчу. Бакайды өргөөсүнүн алдында тосуп алды, эки карыя үч жолу кучакташты.

— Ак сакалың куттуу болсун, Бакай, — деди. — Сен бекерге ат тердеткен адам эмессиң. Айт: бөрү түштүбү, сел келдиби?

— Экөө тең, Жамгырчы, — деди Бакай. — Бөрү — Коңурбай, сел — бүтүндөй Кытай. Таластын үстүнө келе жатышат. Манас тирүү болсо, сага келбейт элем; Манастын уулу жаш, журту капарсыз. Эштек менен кыргыздын каны байыртан бир казанда кайнаган. Кол бер, ат бер, эр бер.

Жамгырчы ак сакалын бир сылады; анан ордунан турду жана турушу сексен бир жылдын баарын силкип таштады.

— Добулбастарды каккыла! — деп күркүрөдү. — Эштектин журтунда очогу барлардын баары уксун: Манастын очогуна кол салган — менин очогума кол салган!

Добулбастар кагылды, тоолорго кабар салынды; ашуудан ашууга от жагылып, айылдан айылга сөз жетти. Жамгырчынын уулу Шайымбет, мурутунан жаңы эле тер чыккан жигит, атасынын алдына тизе бүгүп кылыч курчанды. Жайлоолордон

атчандар түштү, айылдардан азык жыйналды; үч күндө кол жыйылды, бешинчи күнү жолго чыкты.

Ошол күндөрү Талас багытында чалгындап жүргөн Сары хан горизонттун тозоңун көрүп, атынын башын буруп алган эле. Күнү-түнү дебей чапты; аты көбүккө, өзү тозоңго чөмүлүп Таласка жетти да, түз эле Каныкейдин ак сарайына, кеңеш курултайынын ортосуна кирип барды.

— Коңурбай келе жатат! — деди. Дем алышы сөздөрүн кесип жатты. — Кырк уруу кытайды жыйнаган, беш кол башчы дайындаган, алды сел, арты түтүн. Үч конуш, болбоду дегенде төрт конуш жолдо!

Курултай кайнаган казандай гүүлдөдү; бири курал деди, бири ашуу деди, бири тынчтык элчиси деди. Гүүлдөгөн үндүн ортосунда сөз кезеги төрдө кара аза жоолугун ийнинен эч түшүрбөгөн эне Каныкейге келди. Каныкей жай гана турду; туураары менен курултай тынды, тынганда очоктун чытыраганы угулду.

— Мени уккула, — деди. Үнү салмактуу, көзү кургак эле; анын көз жашы качан эле ичине агууну үйрөнгөн. — Мен Коңурбайды силерден жакшы билем. Ал али алты жашар бала кезинде атасынын ордосунда бөрүнүн бөлтүрүгүндөй өстү; он жашында ат чапкан эрлерди камчылады, жыйырмасында бүтүндөй Кытайды титиретти. Бээжин казатын унуттуңарбы? Мен унуткан жокмун. Каным Манас ал казаттан бооруна тешик түшүп кайтты; кырк күн бактым, кырк түн орой чүмкөдүм, кармай албадым, кетти. Алмамбет кетти, Чубак кетти, Сыргак кетти; кырк чородон ак сакалдуу Бакай менен очок башында ыйлаган биз калдык. Ошол күндөн бери ар тиккен тигишиме болот кошкон болсом, уулумдун далысын ушул күн үчүн бекем кармаган болсом, демек бүгүн келди. Кымыз кесесин жерге койгула. Кылычты алгыла.

Бир аз тынды; анан үнүн басаңдатты, ал басаңдаган үн курултайда көтөрүлгөн ар бир үндөн салмактуу чыкты:

— Дагы бир сөз айтайын, унутпагыла: Коңурбай жалгыз кылыч менен келбейт. Ал жеңилген жеринде сыйкырга жармашат; ташка, түтөткүгө, кара сөздөргө жармашат. Кылычка кылыч менен, айлага акыл менен туруп бергиле. Бакайдын сөзүнөн чыкпагыла.

Курултайдан чыккан ар бир эр кылыч курчанды. Чыйырды эне менен Каныкей, эки эне катар туруп колду узатып жатканда көз жаштары бири-бирине аралашты;

бири уулунун уулун, бири уулун узатып жатты. Бүтүндөй журт ак сакалдуусунан бешиктеги баласына чейин дуба кылды; дубалар туулардын үстүндө куштай айланды.

Жолго чыгардын алдында Каныкей уулун ак сарайдын алдына чакырды. Сандыктын эң түбүнөн Аколпокту чыгарды; канча түндүн уйкусу, канча ийненин учу, канча дубанын жылуулугу сиңген ал ак чепкенге. Семетейдин үстүнө өз колу менен кийгизди; үстүнө чарайнаны, ал жаркыраган төш соотун тагып, топчуларын өзү тартты. Анан аксак уста Бөлөкбай алдыга аксаңдап чыкты; кучагында кийизге оролгон, өз көөрүгүндө сугарган Сырнайза менен ай ооз балта бар эле.

— Бул найзанын суусу үч кыш Ала-Тоонун музунан берилген, — деди Бөлөкбай. — Колуң калтырабасын, балам; темир кармаган колду тааныйт.

— Үстүңдөгү — энең, колуңдагы — журтуң, — деди Каныкей. — Бара бер. Атаңдай бар; атаңдай кайтпа, аман кайт.

Семетей энесинин колун чекесине койду; атына минди. Колдор Таластын алдындагы ашууларга агылды.

Өз убагында камданышты; анткени эртеси күндүн кечинде горизонт бир учтан бир учка карарды. Алгач тозоң келди, анан гүүлдөк, анан өзү: кырк уруу кытай Коңурбайдын туусунун астында Таластын алдына жайылды. Бул кол эмес эле; ташкан дарыя эле, нук издеген кара сел эле. Конгон түнү жаккан оттору асмандагы жылдыздар менен саны жагынан жарышты; кайсынысы көп экенин эч ким ажырата албады. Таң атканда сап-сап тизилишти: бир учу тоонун этегинде, экинчи учу көрүнбөстүктө. Түмөн-түмөн манжуну Эзкара айдады, калмакты Тагылык түздөдү, Солоонго Шыйкычу, Шибеге Акаяр баш болду; эң алдыда, Тыргооттун башында Катаалдын уулу Карагул кызыл туусун желбиретти.

Ошентип сел жапырылды.

Биринчи күнү жер менен көк бири-бирине тийди. Ок жамгырдан жыш жаады; найзалар камыш саздай ийилип-түзөлдү. Добулбастардын дүңгүрүнөн жер онтоду; жараланган аттар ээсиз калып, кулагы тик, эки саптын ортосунда алдастап чуркады. Кыргыз менен эштек журттун алдына керилген жаадай турду; жаа ийилди, ийилди, сынбады. Жамгырчы оң канаттан кирди; сексен бир жаштын салмагын ээрдин үстүндө таштап, жаштыгынын элеси менен салгылашып жатты. Бир кезде, дешчү, Жамгырчы бир казатта жалгыз өзү бир ашууну үч күн кармаптыр; азыр колу мурунку кол эмес эле, кылычы эки соккудан кийин бир эс алып жатты, бирок көзү дагы эле

ошол ашуунун көзү эле жана анын артындагы жаштар ошол көзгө карай-карай эр болуп жатышты. Сол канаттан Сары хан жарды; ортодон Бакай ак сакалы кандан кызгылт тартып кирип-чыкты. Канчоро бир жактан, Күлчоро бир жактан, эки жаш теректей, колдун ичине сүңгүп кирип кыргын салып жатышты. Ал күнү үч хан уулу биринчи жолу душман жүзүн көрдү: Байтайлак, Калык жана Жамгырчынын жаш уулу Шайымбет биринчи окторун атышты, биринчи кандарын көрүштү жана кеч киргенде үчөөнүн тең жүзүндө балалык деген нерсе калбаган эле.

Кечинде эки кол чегинип, жарааттарын санашты. Талас кулаган жок эле; бирок кытай да азайбагандай эле. Кыйылган ар саптын артынан жаңысы келип жатты; деңиз челек менен төгүлүп бүтчү эмес. Ошол түнү коргондордун артында жаралуулар таңылды, сынган найзаларга жаңы сап салынды; аялдар казан кайнатты, карыялар ок жонушту. Эч ким жеңилүү жөнүндө сөз кылбады; бирок эч ким жеңиш жөнүндө да сөз кыла албады жана бул тынчтык эки сөздүн ортосунда оор таштай туруп калды.

Эртеси таңда, күн чыгып келе жатканда, эки колдун ортосундагы боштукта жалгыз атчан пайда болду. Тору айгырдын үстүндө Катаалдын уулу Карагул эле; атын ойнотуп, бирде тик тургузуп, бирде айлантып майдандын ортосуна келди. Сооту күн нурунда балыктын кабырчыгындай жанып турду. Колундагы найзасын абада айлантты, анын үнү эки колду тең кыдырды:

— Кел, бурут! Кел дедим! Араңарда энеден эр туулганы болсо чыксын; жекеме-жеке көрүшөлү! Же кыргыздын эрлери баары эле койбу, баарын чогуу кыркалыбы?

Үч жолу айланды, үч жолу айкырды. Кытай саптары дүңгүрөп күлүп, калкандарын каккылады. Жекеме-жеке салгылаш эки колдун ортосундагы байыркы салт эле; канды көлгө айландырбай ишти эки эрдин билегине таштоо — аталар койгон жол болчу жана ал жолду тебелегендин жүзү эки дүйнөдө кара саналчу. Кыргыз саптарында бир тынчтык өкүм сүрдү; ошол тынчтыкта бүтүндөй журттун көзү эрксизден бир эле адамга бурулду: жетимиш тил билген, жети хандын диванын көргөн, Манастан калган ак жолтой мурас Бакайга. Сөз адегенде аныкы эле; сөз ар дайым адегенде аныкы болчу.

✦ ✦ ✦

Бакай атын жай гана саптардын алдына сүрдү. Шашкан жок; карылыктын да өзүнчө бир куралы бар, аты — сабыр. Майдандын четинде токтоп, Карагулду төбөсүнөн өтүгүнө чейин бир сыдырып карады да, күлдү. Катуу үн менен, баары уксун деп күлдү.

— Сен белең майданга чакырган? — деди. — Ой Карагул, Катаалдын уулу! Мен — Хакан Бээжиндин ичинде качар жол издегенде ал жолду кескен Бакаймын. Мен — алты ай күнү-түнү тынбай салгылашкан казатта Манастын оң жагында турган Бакаймын. Эсенкандын диванын көргөм, Алоокенин ордосунда сүйлөгөм, сенин тилиңди да билем, сенин тегиңди да. Сен ал казаттарда кимдин кимиси элең? Сен ат кармоого жарабас кул элең; чоңдоруң үзөңгү өөп жатканда сен атканaнын кыгын күрөп жүргөнсүң. Эми Тору айгырдын үстүнө чыгыпсың, эр майданы оозуңа жарашкан тура! Бар, ханыңа айт: кыргыздын эрлери кой эмес; бирок бөрүнү да кулга каршы чыгарышпайт. Сага тең бирөөнү жиберебиз; ал да сага ашыкча болор, мейли эми.

Кытай саптарындагы күлкү тыйылды; кыргыз саптарынан бир дуулдак көтөрүлдү — кымыз жыттуу, каардуу, кубанычтуу дуулдак. Карагулдун жүзү туусундай кызарды; оозунан көбүктүү сөгүнүү ташыды, бирок Бакай качан эле аркасын салып койгон эле.

Семетей чоролорун жанына чакырды. Күлчоро менен Канчоро келишти; бири Алмамбеттен курсакта калган бала, бири Чубактын канынан бөлүнгөн бутак. Семетей экөөнүн тең мойнуна бирден колун артып, экөөнү тең бооруна басты.

— Эгиз козум, эки каралдым, — деди. — Бириң оң көзүм, бириң сол көзүм. Бүгүн майдан Канчорону күтөт. Бар, Канчоро; Карагул менен найзалаш. Ажал жетсе — өл; эрдин өлүмү — жигиттин акыркы журту, уялба. Күчүң жетсе, Калчанын кабыргасын мен сындыргандай сен да тиги кулдун кабыргасын сууруп ал. Атаңдын атын оозан, бабаңдын арбагын чакыр; калганын билегиң билет.

Канчоро жерге тизе урду, Семетейдин этегинен өптү. Күлчоро бир туугандыгынын бүт жылуулугу менен анын басмайылын өз колу менен тартты, найзасын колуна берди; көз караштары кездешти, сөз кереги жок эле. Канчоро атына секирип минип майданга чапты. Ал майданга чыккан замат каршы саптардын ичинде бир адамдын жүрөгү оозуна тыгылды: манжу ханы Эзкара көзүн балага кадап, көргөнүнө ишене албай турду. Ал маңдай, ал түйүлгөн каш, ал ийиндин турушу, аттын үстүндөгү ал кыйшык отуруш… Чубак. Бээжиндин алдында колдорун оруп, аты

манжу бешиктеринде коркунуч болуп бешик ырына кирген Чубак. Эзкара жанындагы кол башчыга эңкейди; үнү каргылданып чыкты:

— Тиги балага кара. Чубак тирилиптир десем — калп болбойт. Өлүгүнөн корккон адамдын тирүүсү майданга келиптир. Бул согуштун аягы жакшылык эмес; өлгөндөр тукуму менен кайтып жатат.

Майданда эки ат эки учтан бири-бирине жапырылды. Карагулдун найзасы алдыда, Канчоронун найзасы алдыда; тозоң жол бою экиге жарылды. Биринчи кагылышта эки найза эки калканга тийди, экөө тең ээрде калды. Кайрылышты, кайра жапырылышты. Канчоро бул жолу атынын мойнуна жата калып, Карагулдун учун куру жерге кетирди да, өз учун анын калканынын кырынан сыйгалатып ийнине жеткирди; Карагул солкулдап, араң оңолду.

Ошол учурда кытай салтты тебеледи.

Бир сурнай тартылды; тартылар замат Тыргоот саптары кумурскадай кайнап, майданга түмөн-түмөн аскер төгүлдү. Жекеме-жеке турган Канчоронун тегереги көз ачып-жумганча курчалды; ок жамгырдай, мөндүрдөй, селдей жаай баштады. Кыргыз саптарынан каардуу айкырык көтөрүлдү: салтка түкүрүшкөн эле, эр майданынын намысын бут алдына алышкан эле.

— Салт бузганга салт жок! — деп күркүрөдү Семетей. — Жетишкиле чорома!

Күлчоро чагылгандай сүңгүдү, артынан Сары хан, артынан бир топ жигит. Бирок алар жетип бара электе курчоонун ортосунан бир дуулдак көтөрүлдү: Канчоро жааган октун астында атын Карагулдун үстүнө айдап, калканын далысына алып, найзасын түбүнөн кармаган эле. Карагул акыркы жолу бурулуп, акыркы жолу шилтеди; куру шилтеди. Канчоронун найзасы Тыргоот кол башчысынын төшүн сооту менен кошо тешип өттү. Катаалдын уулу Карагул Тору айгырдын жалынан сыйгаланып, өз колунун бут алдына кулады; кулаган жеринде аны өз эрлери көтөргөн тозоң басып калды.

Курчоо бир ирмемге, бир гана ирмемге солкулдады; ошол ирмем жетти. Күлчоро жарып кирди, Канчорону колтуктады, айланта чаап чыгышты. Октор арттарынан келди, тийбеди; салт бузгандын огу да адашма болот.

Коңурбай муну дөбөдөн көрдү. Карагулдун кулаганын көрдү; Тыргооттун кызыл туусунун жерге түшкөнүн, өз эрлеринин ал тууну тебелеп качканын көрдү жана

сынган кабыргаларынын ордунда эски оору жаңы өрттөй тутанды. Алгаранын үстүндө боюн түзөдү; үнү сурнайларды, добулбастарды басып кетти:

— Буруттун тамырын куруткула! Бүгүндөн ары жекеме-жеке жок, салт жок, аёо жок! Калкан калканга, төш төшкө! Ким артка бурулса — мойну менин кылычыма тартуу!

Ошентип кырк уруу кытай жапырт жапырылды. Ал күндүн калганы кийин манасчылардын тилинде да айтылгыс болуп калды: асман ок булутунан карарды; Талас суусу жээгинен кан ичти. Жамгырчы уулу Шайымбетти жанынан чыгарбай оң канатты кармады; Сары хандын тобу үч жолу чачылды, үч жолу жыйналды. Семетей, Сырнайза колунда, саптын эң ийилген жерине жетип түзөттү; Аколпоктун агы кечке чейин кызылга айланды. Кыргыз менен эштек чегине туруп, туруп чегинип, журттун алдында бекем турду; ар боз үйдүн алды бир коргон, ар аялдын колундагы токмок бир курал болду.

Бешимге жакын кыргыз саптарынын алдына бир атчан чыкты; ага эч ким чык деген эмес эле. Боз атынын үстүндө Күлчоро эле; башындагы бөркүн артка түртүп, жарк-журк күлүп турду. Өлүм ушунчалык коюу жерде бир жигиттин мындай күлгөнү эки колду тең бир ирмемге тындырды. Күлчоро атын ак сакалдуулардын алдына сүрүп, ээрдин үстүндө ийилди:

— Аталар! Ак сакалдуулар! Ак батаңарды сурайм. Атам Алмамбет мен курсакта кезимде Бээжинге кеткен; жүзүн көрө албадым, өчүн көрө алам. Коңурбай менен салгылашууга ант ичем: же анын башы, же менин башым. Батаңарды бергиле, жолумду ачкыла!

Ак сакалдуулар колдорун жайышты; Бакай алдыга чыгып, жигиттин чекесине колун койду:

— Бар, кулунум. Алмамбеттин арбагы оң ийниңде, Манастын арбагы сол ийниңде болсун. Кыдыр жолдошуң болсун; чилтендер алдыңда жүрсүн.

Күлчоро атын майданга сүрдү; бара жатып бир жолу артына кайрылып Семетейди карады, ал көз караште не коркуу бар эле, не коштошуу; жалгыз, караңгы күндө чагылган учкундун жарыгы бар эле. Ал эми каршы жондо Коңурбай ал боз атчанды көрүп, Алгаранын үстүндө таш болуп катты. Ал туруш, ал ийин, ал башын бир аз жантайта кармаш... жүрөгүнүн эң эски, эң терең жараты оозун ачты. Өз сабына бурулуп, үнү чарт жарылып кыйкырды:

— Тиги боз атчанды көрүп жатасыңарбы? Бул — менин чыныгы душманым! Бул — Алмамбеттин уулу; мени бул дүйнөдө жалгыз коркуткан адамдын тукуму! Аны мага тирүү алып келгиле; тирүү байлагыла, өлтүргөндү мен өлтүрөм! Ак сакалдуу Бакайды жок кылгыла; ал карыя тирүү турганда буруттун бели сынбайт! Качканы болсо, кайрылып, адегенде аны кылычтан өткөргүлө!

Сурнайлардын баары бир заматта тартылды. Эзкара манжуну, Тагылык калмакты, Шыйкычу солоонду, Акаяр шибени айдады; кырк уруу кытай бир дене болуп, бүт салмагы менен Таластын үстүнө жүрдү. Күн кандуу жараттай болуп тоолордун артына батты; караңгылык эки колдун ортосуна түштү, бирок гүүлдөк тынбады.

Ал түнү Бакай коргондордун артында жылдызсыз асманды карады; асманда бир да жылдыз жок эле жана түндүктөн келген шамалда жай ортосуна жарашпаган суук бар эле. Шамал муз жыттанып турду; муз жана дагы бир нерсе, аты коюлбаган, кара бир нерсе. Карыя кийизин ийнине тартып, ичинен дуба күбүрөдү. Коңурбайдын жай ташы эсине түштү; алты күн мөндүр жаадырган ал кара таш. Кыштын али келе электигин, бирок бирөөлөр кышты колунан жетелеп келе аларын ойлоду жана Талас суусунун жогору жагындагы бөгөттү, ал эски, чарчаган бөгөттү эмнегедир такыр эсинен чыгара албай койду.

— Эртеңкини өткөрөлү, — деди өзүнчө; — эртеңкини өткөрөлү да, калганына күчүбүз жетеби, аны Кыдыр билет.

Караңгылыкта кырк уруу кытайдын оттору жылдыздардын боштугун толтурду; жана ал оттордун эң чоңунун жанында Коңурбай, сынган кабыргаларын тыңшап, алаканында жай ташын оодарып-төңкөрүп, жылмайып отурган эле.

26-БӨЛҮМ

Сыйкыр кышы жана жарылган бөгөт

— ❖ —

Бээжиндин таш чептеринин артында, атасы Азиз хандын алтын устундуу ордосунда Коңурбай ордунан турганда, кырк калдай хан алдындагы кымыз кеселерин унутуп, демдерин ичине катышты. Калчанын көздөрү чокко салынган темирдей эле; үнү тоо селинин таштарды соккулап түшкөнүндөй ордонун кийиздерин титиретти.

— Атам Алоокенин каны жерде калабы? — деп күркүрөдү. — Манас деген ал кандуу бука атамдын очогун өчүрдү, элимди чачты, малымды айдады. Манас өлдү; бирок анын уругунан Семетей өнүп чыкты, Алмамбеттин тукумунан Күлчоро өнүп чыкты. Ал урук куурулмайынча кытайдын уйкусу — уйку эмес, тамагы — тамак эмес. Таласты өрттөйм, Кең-Колду күл кылам; Семетейди темирге чегип, Күлчорону мойнуна каргы салып Чоң-Бээжинге айдап келем. Ким мени мененсиңер?

Калдай хандар бири-бирин караашты. Ичинен улгайыңкы бирөө сакалын чойгулап күбүрөнө баштады: Манастын аты аталган жерде кытайдын сөөгү зыркырайт, деди; Коңурбайдын көз карашы үстүнө бурулганда сөзүн жутуп, кесесине эңкейди. Калча кылычын сууруп, ортодогу очоктун чогуна кармады; темир кызарды.

— Бул темир кандай кызарса, — деди, — жүрөгүм ошондой кызарган. Аны өчүрөр жалгыз суу — Таластын каны.

Кытай козголду, манжу козголду, калмак козголду. Тыргоот козголду, солоон козголду; кырк дарбазадан кырк чабарман чыгып, кырк аймакка жарлык ташыды. Добулбастар кагылды, туулар тигилди, жол бою кайнаган колдун тозоңу күндү калкалады. Ушунчалык калың кол эле бул — алды суу башына конгондо арты али Бээжиндин дарбазасынан чыга элек болчу; өткөн жеринде булак соолуп, чөп тамырынан кырылып жатты. Үч күн, үч түн жүрүштү, дагы үч күн, үч түн жүрүштү; жетинчи таңда Талас менен Кең-Колдун жашыл койну чегиртке каптаган эгиндей карарды. Коңурбай Алгаранын үстүнөн камчысын сунду:

— Чапкыла! Не журт калсын, не жылкы, не бешик калсын, не казан!

Талаа ошол күнү биринчи жолу жай ортосунда кыштын суугун жүрөгүнөн сезди. Кең-Колдун жээк айылдарынан түтүн көтөрүлдү; койчулар жылкыларын тоого качырды, кабарчылар төрт аяктап Таласка учту.

Согуштун биринчи бороону көтөрүлгөндө Чубак уулу Канчоро алдыга атырылып, кайтар жолун эсептебей калган эле. Жаш эле, каны дели эле; атасы Чубактын атагын бир күндө, бир соккуда алгысы келген. Алдыңкыларды чачты, бир асаба кулатты; бирок асабанын арты деңиз болуп чыкты. Кытайдын алты миң найзасы үстүнө бурулду; атынын жалы канга боёлду, калканы жарылды, төрт тарабы темир токойго айланды. Бир чалма ийнин сыйрып өттү, экинчиси атынын мойнуна оролуп үзүлдү. Канчоро ошондо биринчи жолу ажалдын муздак манжасын желкесинен сезди; көз алдынан Таластын талдары, энесинин очогу өттү. Туткундук чалмадай мойнуна түшүп бара жатты эле — бир дүңгүрөк асманды экиге бөлдү.

Алмамбет уулу Күлчоро келе жаткан. Ийнинде атасынан калган сыр мылтык Алмабаш бар эле. Ал мылтык Алмамбеттин Бээжинден чыгарда ала келген жалгыз мурасы болчу; далай жыл сандык түбүндө таарынып жаткан, чакмагы сынган, жаасы бошоп калган. Уста Бөлөкбай аны үч күн, үч түн очогунда какшыткан, сынганын ширеткен, жаасын керген; Каныкей эне оозун өз колу менен аарчып майлаган, кундагын келин ороочудай ак кийизге ороп, «атаңдын көзү — сенин аркаң болсун» деп Күлчорого узаткан эле. Күлчоро тизгинин тиштеп, Алмабашты октоду, бир жолу атты. Жалгыз атуунун түтүнү тарай электе, Тагылык баш болгон кытайдын алтымыш төрөсү ээрлеринен орулган камыштай кулады. Темир токой бир ирмем солкулдады,

ошол жаракадан Күлчоро сүңгүп кирди; Канчоронун атынын тизгинин илип алып, жолдошун ажалдын ачылган оозунан сууруп чыкты.

Майдандын экинчи учунда манжу ханы Эзкара менен Коңурбай тиштерин кычыратып турушту.

— Тиги эки бөлтүрүк, — деди Эзкара, — тирүү кармалат. Байлагыла, Чоң-Бээжиндин зынданына айдагыла; Тагылыктын каны ошондо гана муздайт.

Бирок буйрук жеңил, иш оор эле. Эки чоро катар ат сүрүп, арттарында башсыз денелерди, ээсиз аттарды калтырып жатышты.

Курчоо кабары Таласка жеткенде Семетей аттанып даяр эле. Карыя Бакай ак сакалын сылап калканын курчанды; кылычынын кыны далай жылдан бери ачылган эмес, ачылганда ичинен Манас доорунун жыты чыккансыды.

— Калча келсе, — деди, — эски эсеп дептери ачылды дегени. Мен ал дептердин биринчи барагынанмын.

Аргын ханы Сары хан туусун көтөрүп, уруусун бир күндө жыйнады. Эштек беги Жамгырчы болсо колун бир дөбөнүн этегине тизип, алдыларына буудай толгон каптарды ачтырды; ар эрге бирден ууч таратты да, эрлер данды жута ант ичишти: бул нанды берген жерге аркасын салгандын жүзү кара болсун, качкандын артынан нан ыйласын. Он миң алкым бир ооздон ант берди; ал анттын дуулдагы өрөөндө кечке чейин айланып жүрдү. Кыргыз-аргын сели тоодон түшкөн кар суусундай түзгө куюлду.

Семетейдин алдында Тайбуурул бар эле; ал тулпардын тарыхы да өзүндөй айбаттуу болчу. Бир кезде Манас кыз болуп туулуп эрден жаман салгылашкан Сайкал менен майданда кездешкен; не ал муну жыга алган, не бул аны. Найза сайыштары бир күн созулбаптыр, бир ай созулбаптыр — так он ай созулуптур; он айдын аягында Сайкалдын найзасы сынып, жеңилгенин моюнга алып, байге катары ошол асыл бээни бериптир. Алгара менен Кылкарага бир тууган тектен чыккан ошол бээден Тайбуурул туулду. Каныкей аны Бухара жылдарында жашыруун жылкыларда өстүрдү; түндөсү эч ким көрбөсүн деп өз колу менен жем берди, кышында далысын өз шалысы менен жапты, кулун кезинде төшүн жип менен өлчөп, «күн келер, жетимимдин канаты болорсуң» деп ыйлады. Далай жыл сыр сактады аял; атты сурашса — саттым, деди; өлдү, деди, калп айтты да, аманатты сактады. Эми ал канат жайылган эле: Буурулдун туягынын дүбүртү келгенде кытай аттары үркүп артка тартып, Буурул кишенегенде душман сабынан өткөн калтырак көзгө көрүнүп турду.

Семетей колдун так ортосун жара-жара илгериледи. Зулпукор шилтенген сайын сап ачылып, Буурул секирген сайын ачылган сап кайра жабыла албай калды. Оң канатта Күлчоро менен Канчоро, сол канатта Бакай; учтарда Сары хан менен Жамгырчы кыргын салып жатты. Он төрт күн, он төрт түн алышты; он төрт күн, он төрт түн талаанын чөбү кан ичти, бөрүсү-кушу тойду. Түндөсү эки колдун оттору эки жылдыздуу асмандай бетме-бет күйүп, таң атканда жылдыздардын жарымы өчүп калып жатты. Майдан башсыз денелерге, ээсиз аттарга толду; бош ээрчен жаныбарлар ээлерин издегендей, кишеней-кишеней саптардын арасында тентип жүрүштү.

Ошол он төрт күндүн биринде Канчоро дагы бир жолу капканга түштү. Кытай бул жолу аны атайын тартты: алды бузулган болуп артын жапты, жаш чоро курчоонун ортосунда калды. Чалманын үстүнө чалма жаады; аты эки тизесине чөгүп кетти. Жана дагы, биринчи күндөгүдөй эле, темир дeңиз Күлчоронун ураандары менен жарылды; Алмабаш дагы бир сүйлөдү, чалма ыргыткан колдор бирден түшүп, Күлчоро бир тууганынын учкашына жабышып, аны экинчи жолу ажалдын оозунан жулуп алды. Кайтып келе жатканда жүзүндө не таарыныч бар эле, не мактаныч; жалгыз, кан-тердин ичинде жылмайды:

— Ажал сени аябай сүйөт экен, бир тууганым; мен сенден да көбүрөөк сүйөр болдум.

Эзкара болсо өз сабында аза күтүп жаткан. Тагылыктын, Карагулдун, бир атууда кулаган алтымыш төрөнүн өлүгүнүн алдында кошок кошту; ак чачын жулуп өкүрдү:

— Алтымыш ашымдын тузу, алтымыш аймагымдын устуну элеңер; бир жетимдин мылтыгы баарыңарды бир дем менен алды. Кайсы жүзүм менен Бээжинге кайтам?

Бирок ошол эле Эзкара дөбөдөн карап турганда Семетейдин Буурул үстүндө бирде оңго, бирде солго жалындай айланганын көрдү да, эрксизден ичи ачышты.

— Тиги бойду, тиги айбатты көргөн адам буга кол көтөрө алабы? — деп күбүрөдү. — Кана эми душман тукуму эмес, өз уулум болсочу.

Он төртүнчү күндүн кечинде эки кол тең дем алууга чегинди; майдан, ортодогу өлүк талаасы менен, эки тараптын ортосунда унчукпай калды. Кеч кирип бара жатканда эки чоро бир дөбөнүн башында аттарынан түшүп, кандуу колдорун бири-бирине кармаштырды. Күлчоро айтты:

— Бир жолу алты миңдин ортосунан тартып чыктым сени, бир тууганым; экинчи жолу да тартып чыгам. Сен менин аркам бол, мен сенин аркаң болоюн; бул анттан кайткан Манастын арбагынын алдында кара жүздүү болсун.

Канчоро ант берди; эки жолу куткарылган жанынын карызын санап-санап, бир туугандык антын жаңылады. Бирок ант берип жатканда көздөрүнүн тереңинде бир көлөкө кыймылдады — аны ал кечте не Күлчоро көрдү, не башка бирөө; аны жылдар өткөндөн кийин гана, иш иштен өткөндө, баары көрөт эле.

Коңурбай болсо өргөөсүндө муштумун тизесине түшүрдү:

— Таласты тамырынан казбай Бээжинге кайтсам, Алоокенин мүрзөсү мага арам болсун!

Ошентип Алгараны майданга сүрдү.

✦ ✦ ✦

Эртеси кытай сабынан бир тоо жүрүп келгенсиди: Коңурбайдын алп денелүү балбаны Каман алп, эки аттын көтөрүп чарчаган эт үймөгүндөй гөвдө, түз эле Семетейдин үстүнө келди. Найзасы карагайдын сөңгөгүндөй эле; шилтеген сайын аба гүүлдөп, көлөкөсү түшкөн жерди караңгылатып жатты.

— Манастын бөлтүрүгү кайсы? — деп өкүрдү. — Бээжинде казаным кайнап жатат, этиң мурдатан сууп кетпесин!

Биринчи шилтемде Семетейдин калканын жарды; экинчисин Буурул бир жакка секирип, куру жерге кетирди. Үчүнчүсүнө мүмкүнчүлүк калбады: Күлчоро капталдан чагылгандай урунду, найзасын алптын колтук боштугуна такап, бүт денеси менен басты, Каманды ээринен жулуп жерге кулатты. Жер солкулдады; тозоң тарай электе Семетей жетти, Зулпукор бир имерилди — Каман алптын башы денесинен бөлүнүп, тозоңдун ичинде тоголонду. Артынан туулгасына жорунун куйругун таккан, өзүн өлбөс санаган Жоон алп ураан салып сүңгүдү; анын да акыры ошол эле кылычтан, ошол эле тагдырдан болду. Эки алптын башы, эки кара казандай, майдандын ортосунда катар калды.

Үч балбанынын — Камандын, Жоондун, мурда кулаган Карагулдун — өлүгүнүн алдында Коңурбай чачын жулду.

— Кыргызда эр койбойм, — деди. — Бешиктеги уулуна, колтуктагы кызына чейин кырам!

Бирок кылыч менен болбогондон кийин сыйкырга кайрылышты. Эзкара Тыргоот ханынын өргөөсүнө барды; ал жерде эркек кийимин кийген, белине кылыч курчанган, көздөрү эки чоктой жанган аял жоокер Оронгу отурган. Оронгу койнунан кургаган жүрөктөй чоңдуктагы капкара жай ташын чыгарды; сыйкыр ташты сууга малып окуду, үйлөдү, көккө тутту; чачын жайып шамалга берди, тилинде эч ким билбеген байыркы сөздөр айланды. Жай ортосу эле; капысынан Ала-Тоонун үстүндө кара булуттар кайнап, күн ортосу түнгө айланды, ызгаар кишинин илигине жетти. Сегиз күн, сегиз түн мөндүр жаады; муштумдай ири мөндүр эрдин туулгасын тешти, аттын белин сындырды, шиберди баткакка көмдү. Артынан селдер жапырылды; өзөндөр кутурду, кыргыздын жылкысы үйүр-үйүрү менен кырылды, чөккөн кулундардын чыңырыгы түндөргө аралашты, чатырлар жулунду, кол жайкы кийими менен сыйкыр кышынын чеңгелинде тоңуп калды. Эрлер бири-бирине ыкташып, аттарынын жылуулугуна корголошту; таң эрте тоңгон кароолчулар тик турган бойдон табылды. Бакай көктү карап, башын чайкады:

— Бул булут Теңирдин булуту эмес, — деди; — мында сыйкырчынын колу бар. Сыйкыр менен кылычташылбайт; жигиттин далысына тоо керек. Таласка чегингиле.

Аргасыз Таласка чегиништи; арттарында сел жалмаган, мөндүр сабаган, өлүккө толгон түзөң калды.

Коңурбай мүмкүнчүлүктү колдон чыгарбады. Алгач он эки кабат шакек менен курчады Таласты; жетпеди, кырк эки кабатка чыгарды. Анан элчи жиберди; элчинин тилиндеги талап уудан ачуу эле:

— Калча айтат: Таласты тапшыргыла. Миң кыз, миң күлүк салык бергиле. Үстүнө карыя Бакай менен Күлчорону мага саяпкер кул кылып жибергиле. Бербесеңер — таш үстүндө таш, ийин үстүндө баш калтырбайм.

Ордо бир дуулдак менен солкулдады. Миң кыз — энелер төшүн койгулады. Миң күлүк — жылкычылар жерге түкүрдү. Бирок эң оору акыркы сөз болду: Бакай кул, Күлчоро саяпкер! Манаска көзү тирүүсүндө баш ийдире албагандар анын сырдашын аткананын эшигине байлагысы келип жаткан. Бакай, Манастын өмүрлүк сырдашы, олуя дем карыя, элчинин сөзү бүтө электе күлдү; ал күлкү кылыч суурулгандан жаман эле. Анан жай гана турду. Эч кимге кеңешпеди; алтымыш жаштагы тулпары

Көкчолокту жетелетти, Кылболотту курчанды, дагы эч ким билбеген, адамдын көз жашы менен сугарылган сырдуу болоттон жасалган найзасын алды.

— Манастын өчү мойнумда аманат эле, — деди. — Калча менен эсебим эски.

Семетей менен Күлчоро жалынышты: сен биздин аксакалыбызсың, ата, майданга биз чыгалы, дешти. Бакай укпады.

— Манас өлүп бара жатып бул өчтү мага аманат кылган, — деди. — Аманатка кыянат — ыйманга кыянат. Анан да Калча көрсүн: кыргыздын карысы мындай болсо, жашы кандай экен.

Таш-Кашат майданында эки атчан бетме-бет келди: бири кара жалдуу Алгара үстүндө, өмүрүнүн толгон кезинде, сооту күн нурунда балык кабырчыгындай ойногон Коңурбай; экинчиси агарган сакалы төшүнө түшкөн, алтымыштагы атына алтымыштан кийин минген Бакай. Эки кол эки жонго тизилип, дем албай карап турушту. Кытай күлдү; карыяга ат чыдамак беле, дешти; күлкүлөрү алкымдарында калды. Коңурбай Алгараны учкан бойдон коё берип, найзасын бүт каары менен, бүт салмагы менен сайды; найза Бакайды ээринде бир карыш да козгой алган жок, тоого сайылгандай болду. Көкчолок бир гана кадам кетенчиктеди, болгону ошол. Бакай Кылболотту сууруп, душмандын найзасын бир шилтем менен үчкө бөлдү; анан сырдуу найзасын оңдоп кармап, төшкө саюу менен Коңурбайды кара аттын үстүнөн кургак жерге жыкты. Калдай хандар чурулдап чуркап келишти, хандарын сүйрөп өлүмдөн качырышты; сандары ушунчалык көп болгондуктан, Бакай бир заматта темир деңиздин ортосунда калды. Ал деңиз жарылды: Күлчоро жети миң найзанын соккусун калканы менен, сооту менен, өз эти менен тосо-тосо сүңгүп кирди да, ак сакалдуу ханды курчоонун ичинен сууруп чыкты.

Ал кечте кыргыз отторунун жанында Бакайдын аты ыр болду; кытай тарабында болсо Коңурбай жаратынан да көбүрөөк намысынын канын жалап жаткан.

Калча ошол түнү жеңилүүнүн ачуусун андан кара бир эсеп менен басты. Таң эрте кыргыздар үрөйү учуп көрүштү: Талас дарыясы акпай калган. Бир күн мурун балдар сүзгөн, келиндер кумура толтурган нукта өлүк балыктар менен суу чакалар жылтырап жаткан. Калча сууну жогорудан бурдуруп, Бурган-Суу капчыгайында алп бөгөт курдурган эле. Курчоо кырк алты кабатка чыкты; түндөсү кытай оттору Таластын айланасында кырк алты шакек болуп, кызыган темирдей кызарып турчу. Кудуктар соолуду, аңгектер түбүн көрсөттү; кырк бир күн эл суусуз калды. Энелер бөбөктөрүнө суу кийиз эмизер болду; аттар топурак жалады; эриндер жарылды, тилдер таңдайга

жабышты. Кымыз бүттү, айран бүттү; карыялар таңкы шүүдүрүмдү жалбырактардан тили менен жыйнады. Каныкей өз үлүшүнө тийген сууну ичпей, оорулуу балдарга ташыды; Чыйырды түн жарымында туруп кургак дарыя нугуна түшүп, шагыл таштардын арасында ыйлап жүрдү: Манасым, сенин сууңду да байлап коюштубу, деп.

Кырк биринчи күнү Кан-Соруңда курултай чогулду. Алгач Сары хан, артынан Жамгырчы сөз алды; экөөнүн тең жүзү топурак түстөнгөн.

— Хан Семетей, — деди Сары хан, — кылычтан өлгөн бир жолу өлөт, суусуздан өлгөн күн сайын өлөт. Кыз берели, мал берели, баш ийели; жок дегенде тукум аман калсын.

Сөз бүтө электе Бакай ордунан атып турду; карыя денесинен чыккан үн жаш арстандын айкырыгы эле:

— Эмне дедиңер? Манастын очогунун жанында ушуну дедиңерби? Бирөөңөр эмес, миңиңер өлгүлө — баш ийгенден көрө кырк жыл салгылашкыла! Кыргыздын кызы салык, кыргыздын ханы кул болор болсо, ал күнү күн чыкпай эле койсун! Суусуздан өлгөн — шейит; тизе бүккөндүн эки дүйнөдө жүзү кара.

Курултай тилин жутту. Сары хан башын жерге салды; жетимиш жаратынан эмес, айткан сөзүнөн канады жүрөгү. Жамгырчы буудай антын эстеп, жер карады. Семетей туруп, Бакайдын колунан өптү:

— Ак сакалың ак жолубуз болсун, ата. Салгылашабыз. Суусуз өлсөк — эрдей өлөбүз; бирок тизе бүккөн кыргызды не жер көтөрөт, не көк кечирет.

Каныкей ал түнү уктаган жок. Бухара жылдарынан бери сактаган, кырк кабат ибришим менен тигилген, ок өтпөс чепкендерди сандыктардан чыгарды; ар тигишине бир дуба, ар түйүнүнө бир көз жаш кошулган ал чепкендерди өз колу менен колго кийгизди. Кийгизген сайын ар эрдин ийнинен сылап, ар бирине өз баласындай карап жатты; анткени билчү: бул чепкендердин канчасы кечке бош кайтат — аны жалгыз Теңир билчү. Семетей эки чоросу менен Коңурбайга каршы аттанып жатканда Чыйырды эки бүктөлгөн бойдон колдорун көккө жайды; Каныкей салмактуу турушу менен уулунун үзөңгүсүнөн өптү; бүткүл эл дубалар менен, ый-муң менен, тозоңдун ичинде жоголгон атчандардын артынан карап кала берди.

✦ ✦ ✦

Ошол күндөрү Акаяр деген чабарман Коңурбайдын катын алып Бээжин жолуна түшкөн эле; алты атты жолдо чатыратып, жетинчиси менен Эсенкандын дарбазасына жетти. Катта Калча жазган: Таласты курчадым, суусун байладым; дагы бир кол бер, тамырын казайын. Эсенкан катты окуп бүтүп төлгөчүсүн чакырды; төлгөчү кумун төктү, кумга караган сайын колу калтырап, өңү өчтү:

— Ханым, — деди, — ал бала энеден туулганда алаканына кара кан уюп туулуптур. Кара кан ууртап туулган Семетейге кылыч өтпөйт, кол туруштук бербейт. Бул жортуулга барба, барганды да жибербе — кайтпайт.

Эсенкан каштарын түйдү:

— Төлгө башка, жарлык башка. Кытайдын даңкы бир жетимге кулайбы?

Ошентип Чандаяк башында жаңы бир колду, тоо-ташты кайната Таласка салды. Төлгөчү артынан карап, башын эки жакка чайкады; кеткен кетет, кайткан кайтпайт, деп ичинен өткөрдү, бирок экинчи оозун ачпады.

Жаңы душман жети күн, жети түн чабуул койду. Чептердин түбү өлүккө толду, өлүктөрдүн үстүнөн жаңылары өрмөлөдү. Сары хан бир жаракада жалгыз өзү туруп берди; жетинчи күндүн аягында жетимиш жеринен жараланган, сооту үстүндө тешик-тешик кийиздей салаңдап турган. Эштектин эри Амжан алтымыш жараат менен атынан түшүрүлдү; түшүрүлгөн жеринде да кылычын таштабады. Суусуздук ичтен, найза сырттан кемирип жатты; Талас эки тегирмен ташынын ортосунда күкүм болуп бара жаткан.

Кан-Жайлакта, бир кечте, чарчоо Семетейдин да жүрөгүн басты. Далай күн уктабаган; көз алдынан суусуз балдардын жүздөрү, жетимиш жаралуу Сары хандын таңгычтары кетпей койгон. Оттун жанында тизелерин карап сүйлөдү; үнү өз үнү эмес өңдөнүп чыкты:

— Эл кырылып жатат. Буурулду Эзкарага берейин, Айчүрөктү Коңурбайга... Баш ийейин да, аман калган аман калсын.

Оттун тегерегине өлүк тынчтык чөктү. Бакай башын көтөрбөдү; жалгыз колундагы камчынын сабын кысты, кысты. Сөз оозунан чыгар замат Күлчоро ордунан октой атылды; көздөрүнөн жаш эмес, учкун төгүлүп жатты:

— Эмне дедиң сен, каным? Мүрзөмдү каза баштадың го! Алмамбеттин уулу — кул, Акундун кызы Айчүрөк — Калчага токол... муну оозуңа алганча тилиң кургап

калса болмок! Манастын сөөктөрү күмбөзүндө зыркырап жаткан жокпу? Сен баш иер болсоң — ийе бер; мен өлүмдү жалгыз өзүм тосуп алам. Бир тилегим бар: Бууруулду бер, ак батаңды бер. Кайтпасам — жетимиш күн азамды күт; жетимиш биринчи күнү атымды атаба, анткени атым уят менен эмес, кан менен жазылган болот.

Семетейдин көздөрүнө жаш толду; Бууруулдун тизгинин сунуп, чоросунун чекесинен өптү:

— Бара бер, арстаным. Дубам артында, Кыдыр алдыңда болсун. Мен демин сөз менен өлдүм; сен иш менен тирилт бизди.

Бакай да жаш чоронун башына колун коюп, ичинен эски дубаларды окуду; Каныкей ошол түнгө сактап жүргөн акыркы чепкенди Алмамбеттин уулуна өз колу менен кийгизди. Эч ким ыйлаган жок; жолго чыккандын артынан ыйлоо жаман ырым саналчу.

Түн караңгылыкка чөмүлгөн; ай булутка кирип, ал да жүзүн жапкансыган. Күлчоро Бууруулдун туяктарын кийиз менен орады, куралдарынын шаңгыраганын кийизге чүмкөдү, үстүнө өлүктөрдөн чечилген кытай кийимин кийди, кырк алты шакектин жылчыгынан көлөкөдөй сойлоп өтүп, Бурган-Суу бөгөтүнө жакындады. Бөгөт караңгыда жаткан кара дөөдөй эле; артынан чынжырга чегилген суунун каргылданган күрүлдөгү угулуп турду. Бөгөттүн башында денеси түктөн көрүнбөй калган кароолчу балбан Түктаман кайтарып турган. Күлчоро караңгыдан үн салды; тилин кытайчага, үнүн майлуу жагынуучулукка буруп:

— Мен Каңгүр хандын уулумун; Калча атама кат жиберген, бөгөттү көрөйүн, суунун эсебин алайын деп келдим. Эшигинди ач, отуңду көрсөт, жолоочумун, үшүдүм.

Түктаман күңкүлдөп, эшиктин илгичин чечти; хан уулу дегенине этек өптүрөйүн деген далбаса менен жакындады. Жакындаган замат Күлчоронун кылычы бир жарк этти, алп кароолчунун башы ийиндеринен учту; денеси, өзү кулаткан далай жигиттин өчүн алгандай, өз бөгөтүнүн түбүнө жыгылды. Жаш чоро анын жыттуу чепкенине оронуп, бөркүн башына кийди; кароол отторунун арасынан кол булгалай-булгалай өттү. Алтымыш кароолчуну, бири экинчисине кабар салып үлгүрбөй, бирден, үнсүз-сөзсүз кырды. Анан көтөргүч таштарга асылды; үч жолу күч урду, үч жолу дем алды, үчүнчүсүндө бөгөттүн эне устуну чарт этип ордунан козголду.

Кырк бир күн чынжырда жаткан Талас чынжырын үздү. Суу тоо бою бир күркүрөө менен жапырылды; алгач бир гүүлдөк, анан бир дубал, анан дүйнөнүн акырындай болуп, караңгыда уктаган кытай ордосунун үстүнө түштү. Чатырлар, аттар, асабалар, казандар — баары бир заматта көбүктүн ичинде айланды. Уйкуда кармалган миңдегендер эмне болгонун түшүнбөй агып кетти; түшүнгөндөрү да кутула албады. Караңгыда эмнеге кабылганын билбеген кытай «жоо басты» деп бири-бирине кылыч шилтеди; таң атканча кытай кытайды кырды. Күлчоро бир дөбөдөн, суу болгон, калтыраган, бирок көздөрү жылдыздай жанган бойдон өзү ачкан топон сууну карады; анан Буурулдун башын Таласка бурду. Таңда чептерге жеткенде эл суугa чуркап жаткан; кырк бир күн суусуз калган эриндер ууртам-ууртам ичип, энелер бөбөктөрүнүн жүзүн жууп, карыялар сууга жүгүнүп жатышты. Дарыя кандуу жана ылайлуу, бирок агып жаткан. Семетей чоросун кучактап бооруна басты; кечээ кечинде калтырылган жетимиш күндүк аза керээзи жетимиш жылдык сыймыкка айланды. Бакай жаш чоронун суу чекесинен өптү: Алмамбеттин каны, деди, сууну байлаганды суу муунтту; атаң бүгүн көрүндө күлгөндүр.

Бөгөттү текшерүүгө жиберилген Акаяр таңга маал суу баскан түзөңдө өлүктөрдүн арасынан өтүп бара жатып, капысынан тизелери калтырап кетти. Тумандын ичинен, суунун үстүнөн атчандарды көрдү: эң алдыда ак сооттуу, арстан караштуу бир айбат — Манастын так өзү; жанында Алмамбет, Чубак, Сыргак; арттарында кырк чоро, сап-сап, үнсүз, көздөрү чоктонгон... Акаяр атынын мойнуна жабышып артка качты; Коңурбайдын өргөөсүнө көмкөрөсүнөн жыгылды:

— Аман бол, ханым, Айкөл Манас келе жатат! Өлүктөр колу, кырк чоросу менен, бөгөт башында!

Коңурбай жини кайнап чукуранды; камчысы менен чабармандын далысын тилди:

— Калп! Манасты намазында мен аттым, ушул колум менен аттым! Өлүк тирилбейт; коркок өз көлөкөсүн кол деп ойлойт!

Бирок өргөөсүндө жалгыз калганда колу өзүнөн-өзү кылычынын сабын издеди; ал түнү Калча да уктаган жок, уктай да алган жок. Караңгыда, тумандын ичинде ак сооттуу атчан көз алдынан кетпей койду.

✦ ✦ ✦

Таң атканда Коңурбай Түктамандын, Карагулдун, Тагылыктын жана сел алган Оронгунун азасын бир жерде тутту; анан аза чапанын айрып ыргытты да, акыркы кыжырын майданга салды. Өргөөсүнүн алдына кара аза туусунун ордуна кызыл согуш туусун тиктирди; колунун алдына туруп, үнүн эң алыскы эрге чейин жеткирди:

— Ким Күлчорону мага тирүү алып келсе, аны Бээжинге алпарып, бабам Азиз хандын алтын тагына отургузам! Хан болот, хандык сүрөт!

Ошентип ажайып колун салды: билектеринен темир аркан созгон торчулар — чалма ыргытса, тоону ордунан жулчу; муштумдары болоттонгон канжаркол балбандары — урган жеринде чөп өнчү эмес; жел аяк жөө күлүктөрү — атты жөө кууп жетчү; жана эң артта, кабырчыктарында күн нуру учкундаган алтымыш баштуу ажыдаарына чейин канча укмуштуу макулук болсо, баары Таластын үстүнө жүрдү.

Торчулар алдыдан келди; чалмалары абада кара жыландардай ышкырып жатты. Канжарколдор дубалдай жүрдү; муштумдары тийген калканды калайдай мыжып жатты. Жөө күлүктөр канаттардан агылды; качканды жөө кууп, аттан алып жатышты. Эң артта алтымыш башы алтымыш жакка чайпалган ажыдаар жай гана, жерди жалай-жалай келе жатты.

Элдин чыңырыгы көккө жетти. Аялдар чач жулду, балдар кийиздерге корголоду; өкүрүк ордонун устундарын солкулдатты. Семетей ал өкүрүктү укканда ичиндеги акыркы кыжаалаттык да күйүп күл болду.

— Элимди кантип берем! — деди. — Манастын уулу элинин алдында өлө билет.

Манастан калган Аккелтени ийнине асты, Зулпукорду белине курчанды, Буурулга минди. Каныкей уулунун жүзүн узакка тиктеди; бир сөз айтпады, жалгыз башын ийди — салмактуу аялдын бүт дубасы ошол ийилиште эле. Каныкей тиккен ок өтпөс чепкен үстүндө, Бакайдын дубасы артында, Семетей майданга чыкты. Ошондо, көргөнгө көрүндү, көрбөгөнгө көрүнбөдү: оң жагында ак селдечен Кыдыр басып бара жатты, сол жагында жана артында кырк чилтен, кырк жашыл көлөкөдөй ат сүрүп келе жатты.

Торчулардын чалмалары Буурулга жетпей кыркылды; канжарколдун болот муштуму Каныкейдин чепкенинен тайды; жөө күлүктүн ылдамдыгы Зулпукордун имерилишине жетпеди. Семетей илгерилеген сайын ажайып кол чегинди; аягында кытай сабы жарылып, ичинен букага минген, маңдайынын ортосунда тегирмен ташындай жалгыз көзү айланган Мааданша чыкты. Дөө аскаларды шагылдай

ыргытып, букасы жерди соко айдагандай тилип, деми жакындаганга ысык тарптын жытындай уруп турду. Семетейдин найзасы дөөнүн терисинен тайып кетти; Аккелтенин огу аны теңселтти гана. Мына ошол тар ирмемде карыя Бакай жетип келди; кучагында далай жылдан бери өз колу менен өстүрүп, сырын эч кимге айтпаган найзасы:

— Ал, кулунум! — деди. — Бул учтук ай жарыгында чабылган, дуба менен сугарылган; жалгыз көзгө жалгыз жол — ушул.

Семетей найзаны илип алып, Буурулду дөөнүн айланасында үч айлантты; үчүнчү айланганда, дөө союлун көтөргөн ирмемде, сырдуу учтукту ал жалгыз көзгө бүт денесинин күчү менен сайды. Мааданша тоо кулагандай кулады, букасынын алдында жанчылды; Семетей үзөңгүнү тээп боюн көтөрдү, Зулпукор акыркы имерилишин жасады жана дөөнүн башы, кескен баштардын эсебин бергени, топуракка түштү.

Кыргыз сабынан чыккан кубаныч ураан көккө жетпей эле тыйылды. Анткени кытай сабы дагы бир жолу жарылып жаткан; бул жолу келгени, кеткенин сагындырды. Качыр үстүндө — бирок кандай качыр: денеси пилдин азоосундай, туягы казандын оозундай — алтымыш кулач найзасын булут тешкендей көтөргөн, жалгыз көзү Мааданшаныкынан чоң, өзү андан күчтүү Дыңша келе жаткан. Бир тууганынын башсыз денесин көрүп да токтободу, эңкейип караган да жок; жалгыз көзү бир кысылып, бир ачылды да, түз эле Семетейди тапты. Баскан сайын талаа онтоп, качырдын деми алдындагы чөптөрдү жаткырып, найзасынын көлөкөсү Семетейдин үстүнө азыртан түшүп келе жатты. Кыргыз сабында карыялар теспе тартты, жаштар найзаларын кысты; Бакайдын эриндери кыбырап жатты, бирок үнү чыкпады.

Семетей Буурулдун жалына эңкейди; кургаган эриндери менен шыбырады:

— Жараткан, жетимдин аркасы — сенсиң. Манастын арбагы, Кыдыр атам, кырк чилтен — таштабагыла мени.

Ошентип тизгинин, үстүнө басып келе жаткан ал караңгы тоону көздөй, дагы бир жолу бурду.

27-БӨЛҮМ

Жалгыз көздүү дөөнүн кулашы жана жалгыз шумкар

Таң аппак ата электе эле жер солкулдады. Талаанын чөбү дагы эле ным, аттардын деми буу-буу; кароолчулар от жанында үргүлөп отурганда жер, тереңден-тереңден, добулбастын терисиндей күңгүрөнө баштады. Адегенде алыстан күү угулду, анан топурак бүркөгү асманды каптады; чаң тарай бергенде кыргыз сабынын каршысында, качырдын үстүндө бир караан пайда болду — көргөндүн жүрөгүнүн майы эриди. Какандан алынып келинген жалгыз көздүү кытай дөөсү Дыңша эле бул; маңдайынын ортосундагы жалгыз көзү чоктой жанып, ийнине арткан күрсүсү чынардын соморундай көрүнчү. Аркасында миң балбан, миң азман, саптап тизилип, ар бири аскадай орун алган. Коңурбай бул желмогузду та Какандан, Эсенкандын босогосунан жулуп келип, Семетейдин үстүнө салган эле.

Кыргыз ордосу заматта дүрбөдү. Казандар көмкөрүлдү, аттар токулду; чоролор калкандарын алды, саптар түйүлдү. Бакай ак сакалын желге берип дөңгө чыкты,

караанды тиктеди; жүзүндө кырк жылдык согуштар калтырган таш токтоолук бар эле. Семетей да карады: дөөнүн качыры да жөнөкөй качыр эмес — төөдөй ири, азуулары сыртка чыккан бир азман болчу. Жаш баатырдын жүрөгү чочуган жок; жүрөгүндө атасынын каны, жонунда энесинин чепкени бар эле. Бирок ичинен, эч кимге билгизбей, мындай ой өткөрдү: канча жыл Бухарада тегимди билбей чоңойдум; эми тегимдин кунун денем менен төлөөр күн — ушул күн.

— Буруттун Семетейи кайсы? — деп күркүрөдү дөө; үнү капчыгайларда жаңырып, үрккөн аттар тик турду. — Чыксын алдыма, жалгыз көзүмө көрүнсүн да, канын качырымдын жалына сүртөйүн!

Семетей Тайбуурулдун тизгинин тартты. Жонунда энесинин колу менен тигилген Аколпок бар эле; Каныкей көз жашы менен, бата менен, кырк ийне менен тигип, ок өтпөс кылган ак чепкен. Жаш баатыр атын теминип, дөөнү көздөй чагылгандай жетти. Ортодогу аралык бир жүрөк кагымда жабылды; эки кол демин ичине катып, талаанын үстүндө бир азга жалгыз туяк дабышы гана калды. Дыңша күрсүнү шилтеди; күрсү Аколпокко тийди, тийди да кайра ыргып кетти, дөө таң калып жалгыз көзүн ирмеп-ирмеп алды. Ок атты — ок чепкенден тайгаланып түштү; найза сайды — найзанын учу мокоп, ийилди. Каныкейдин ийнеси темирден бек чыккан экен.

Абасы үчүн жанын үрөгөн Күлчоро ошол замат каптал жактан жетти. Боз атынын үзөңгүсүн тээп өйдө болуп, найзасын дөөнүн капталына, кабыргалардын арасындагы жумшагына сайды; дөө өкүрүп, качырдын үстүндө теңселди. Семетей ыңгайын колдон чыгарган жок — атын дөөгө сүрөп, далысы менен, калканы менен басты; Дыңша кыйылган кара карагайдай качырынан кулады, жер онтоду, чаң асманга сапырылды. Карт бөрү Бакай Зулпукорду ала жетти; Манастан калган касиеттүү кылыч абада бир ирет ышкырды. Бакай менен Күлчоро эки жагынан чөгөлөп, дөөнүн башын денесинен ажыратышты. Жалгыз көз кайра ачылбас болуп жумулду. Кесилген баш кырдан кулады; кайсы жерге жеткен болсо, ал жерде бир жыл чөп чыкпаптыр дешет.

Башсыз калган миң балбан бир азга буйдалды; ошол буйдалуу ажалдары болду. Кыргыз чабуулга өттү, кылыч кылычка, калкан калканга; миң азман түшкө жетпей кырылды, калганы Бээжинди көздөй чаң болду. Бирок жеңиш арзан болгон жок: Бакай жети жеринен, Күлчоро алты жеринен жара алган эле. Экөөнү кийизге ороп артка тартышты. Каныкейдин кербен менен жиберген күлазыгын ачышты; эненин өз колу менен куурган, батасын берип аруулаган ошол шыпаалуу азыктан жеген

жигиттердин жарасы үч күндө карт байлап, жети күндө так гана калды. Кийиздин үстүндө жатып Бакай жанындагы жаш жигитке бурулуп, жылмайгансыды:

— Алты жара, — деди. — Алмамбеттин уулуна аз да. Атаң Бээжинден бир жортуулда мындан көптү алып келчү.

— Сен жетини алдың, ата, — деди Күлчоро. — Демек, алдымда дагы жол бар экен.

Карыя күлдү, күлгөндө жарасы зырп этти, зырп эткен сайын ого бетер күлдү. Семетейге келсек — Аколпоктун аркасында ал кыяматтан бир тырык албай чыккан. Энесинин ийнесин ойлоду да, ичи ачышты: Каныкей ал чепкенди тигип жатып ким билет канча түн уктабай, ар илмегине бир бата, ар түйүнүнө бир тамчы жаш кошкон эле. Эне жүрөгү уулуна темирден калкан болуптур.

Жеңиш кубанычы ордодо кымыздай көбүрдү, бирок узакка созулган жок. Эштектердин улуу найзачысы Жамгырчы ак сакалын сылап алдыга чыкты; Аккөкүл атынын башын кытай саптарын көздөй бурду. Манастын заманын көргөн, Чоң казаттын чаңын жуткан акыркы бөрүлөрдөн эле; найзаны колунда төрөлгөндөй кармап, жашын сурагандарга «найзамдан сурагыла» дечү. Уулу Шайымбет тыйгысы келип, үзөңгүсүнө жармашты; карыя эңкейип уулунун башынан сылады:

— Кой, балам, — деди. — Эр деген төшөгүндө чирибейт. Манас менен ичкен антымдын жарымы төлөнө элек; бүгүн төлөйм.

— Коңурбай! — деп үн салды. — Калча! Эр болсоң жалгыз чык; калың колдун далдаасына жашынган канды кан дебейм!

Коңурбай чыкты. Эки карт бөрү, эки эски душман, майдандын ортосунда айланышты; найзалар кайрышты, калкандар жарылды. Жамгырчы бир шилтемде Калчаны ээринен оздурду; Коңурбай аттын мойнуна жабышып араң кармалды — аз жерден топурак жыттамак. Мына ошол учурда кытай калың колу жосунду тебеледи. Жети бөрү бир койду талашкандай карт найзачыга жабылышты; ар тараптан аркан, ар тараптан найза. Жамгырчы айланды, айланды, чапты, кулатты; бирок деңиз таш менен толбойт, калың кол кылыч менен кемибейт эле. Калдайлар курчап, оодарып, башын кесишти. Аккөкүлдү нокто-жибинен жулкуп жетелешти, соотун жонунан сыйрышты; эштектин улуу чынары талаанын ортосунда ошол бойдон калды. Шайымбеттин өкүрүгү эки колду тең тешип өттү; жаш жигит атын алга сүрөйүн деди

эле, он кол бир мезгилде кармады, кармай албаса да кечиктирди. Бакайдын көзүнөн эки тамчы кулап, сакалына сиңип кетти:

— Жамгырчы, — деди акырын, — жолуң ак болсун, карыган бөрү. Манаска салам айт.

Муну көргөн кыргыздын көзү караңгылады. Семетей алдыда, артында Канчоро менен Күлчоро, Бакай менен Сары кан, Калык, Байтайлак жана Жамгырчынын жаш уулу Шайымбет — кол бир ооздон ураан чакырып ат койду. Тайбуурул шамал болду, Семетейдин найзасы алдыңкы сапты оруп өттү; Күлчоро оң канаттан, Канчоро сол канаттан канжардай кириштi. Калык менен Байтайлак катар чабышты; Сары кандын айкырыгы жалгыз өзү бир түмөндүн ордун жапты. Кечке чейин кылыч тынган жок; кытай бузулду, Бээжинди көздөй качты, качканды кубалашты. Талаа кечки кызылда дагы бир жолу кызарды; бирок ошол кызылдын ортосунда, кийиздин үстүндө, Жамгырчынын башсыз денеси жатты. Ал түнү жеңиш менен аза бир аяктан ичилди. Күүгүмдө Шайымбет, көзү жаш, жүрөгү чок, Семетейдин алдына тизе бүктү.

— Баатырым, — деди, — атамдын каны жерде калды. Мага Тайбуурулду бер, Аколпокту бер; же Коңурбайдын башын алып келем, же өз башымды ошол жерге коём.

Семетей жигиттин ийнине колун коюп, узакка тиктеди. Жетимдикти билчү; атасыз калуу кандай өрт экенин, ал өрт акылды кантип сокур кыларын өз жанынан билчү. Кайтарса — жигит жашыруун кетип, бекерге өлмөк; берсе — Манастан калган эки аманатты отко салмак. Анан чепкенди чечип жигитке кийгизди, Буурулдун тизгинин алаканына карматты.

— Аколпок сага аманат, — деди. — Буурул сага аманат. Бирок кулагыңа сырга болсун: Коңурбай оңой олжо эмес. Калча кырк жылдык бөрү; качкан болуп, кайрылып кабат. Ачууңа нокто сал, акылыңды алдыга жүргүз.

Шайымбет Буурулга минди; ат бөтөн салмакты бир азга таразалады да, анан жигиттин тизесиндеги калтыракты, жүрөгүндөгү азаны сезгендей, тынч турду. Ордодогулар карап туруп муңайышты: кечээ атасынын көлөкөсүндө баскан бала бир түндө карып кетиптир.

Алыста, кытай ордосунда шамдар жаңгак токоюндай созулуп жатты; добулбастардын дүңгүрү, качырлардын айкырыгы, он миңдердин күңгүрөнүшү түндү

толтуруп турду. Коңурбай ал түнү курултайын чогултуп, кандуу өткөндү бир-бирден санады:

— Атам Алооке Жакыпты бала-чакасы менен Алтайга сүргөндө мен бала элем, — деди. — Анан ошол сүргүндүн уулу Манас чыга келди, атамдын тагын кулатты, Бээжиндин дарбазасын каккылады. Манас өлдү, бүттү дедик; Каныкей күмбөзүн жашырды, биз мүрзөсүн да таба албадык. Бүттү дедик; Бухарадан уулу чыга келди, Абыке менен Көбөштү кырды, Таласка отурду. Мен Манастын колунан өлүмдү үч ирет таттым, үчөөндө тең кайтып келдим; эмнеге кайттым? Ушул күн үчүн кайттым. Ата-бабамдын арбагына ант болсун: буруттун тукумун курутмайынча бул кылычты кынга салбайм!

Сөзү оозунан бүтө электе каршы кырдан бир атчан бөлүнүп чыкты. Мурдагы Сары таз, эми аргындын каны Сары кан, алты миң кытайдын ортосуна жалгыз кирди; калың колду жара тилип, Калчанын алдына токтоду.

— Коңурбай! — деп кыйкырды. — Жамгырчыны калың кол менен муунттуң, эрдикпи бул? Кел, экөөбүз экөөбүздү билели!

Эки ат тумшук тийише калды; найзалар көтөрүлдү. Бирок Коңурбай ал түнү салгылашкан жок; салгылашуу ниетинде эмес эле. Бөрүнүн оюнда башка олжо бар болчу.

✦ ✦ ✦

Калча муну «ит уруш» дечү: качкан болосуң — душман азгырылып артыңан түшөт; сен буктурмага тартасың — буктурмадагылар эшикти жабат. Таң менен кошо оюнун курду. Колунун бир канатын жеңилген түр менен артка чегиндирди; эки жактагы коктуларга болсо желмогуздарын жайгаштырды — орокко окшош башы менен Орок Башты, таманы майдай жылма, изи билинбес Май Таманды жана алардын караңгы тобун. Орок Баштын башы чын эле ороктой эле: ийри, курч, күнгө жалтырап, тийгенин оруп кетчү. Май Таман болсо баскан жеринде из калтырбай, кардын үстүндө да көлөкөсүз басып, келгенин желкеңдеги суук менен гана билчүсүң. Коңурбай бул экөөнү коктуга бугузуп, өзү «качкандардын» башына өттү; Калчанын качканы бөрүнүн аксаганындай — козуну жакындатыш үчүн эле.

Тузак иштеди. Качканды көргөн кыргыздын каны кайнады; Калык менен Байтайлак алдыга умтулуп кубалады, кубалаган сайын капчыгайдын кекиртегине кире беришти. Кекиртек жабылды. Эки жигит жүз колдуу калыңдын ортосунда калды; аттары аркан менен чалынды, колдору жип менен таңылды, экөөнү тең Калчанын алдына тартуу катары алып барышты. Сары кан аларды куткарам деп кирди; киргени менен калды. Жетимиш жеринен жара алып, атынын мойнуна жата калып араң суурулуп чыкты, каны жолго төгүлүп Таласты көздөй чапты. Артынан ок жаады, жете алышкан жок; аргындын канын ал күнү аты сактап калды, дагы — маңдайына жазганы.

Шайымбетке келсек — жаш шумкар, жонунда Аколпок, астында Буурул, Коңурбайды та алыстан тандап, тизгинди коё берген эле. Калча качымыш этти; качты, качты, анан бир аңдын жанында капысынан бурулду. Бурулду да, колун сунуп жигитти баштан калпак жулгандай ээринен жула тартты; колтугуна кыпчып ала жөнөдү. Аколпокту жонунан сыйрышты, колуна кайыш салышты; кандын уулу Шайымбетти үйүрлөрдүн артына, койчу кулдукка айдашты. Тайбуурулду да аркан үстүнө аркан салып кармашты. Кут тулпар тыбырчылады, тиштеди, төрт кишини жерге жыкты; бирок он эки нокто катышты, алтын кишен салышты, кытай ордосунун так киндигине байлап коюшту.

— Бул ат, — деди Коңурбай маашырланып, — Каканга кетет; Эсенканыма тартуум болот. Буруттун канатын кайырдык. Бирок мени уккула: Бакай тирүү турганда кыргыз жеңилбейт. Ал ак сакал бөрү турганда бул иш бүтпөйт. Чогулгула; Таластын үстүнө жүрөбүз!

Ал түнү кытай ордосунда жеңиш добулбастары кагылды, оттор асманды жалады. Бир кыйырда, буту кайыштуу Шайымбет үйүрлөрдүн арасында жатты; көзү — шамдардын ортосунда байланып турган Буурулда эле. Ат да аны карап турду. Эки туткун караңгыда үнчукпай муңдашты.

✦ ✦ ✦

Ошол түнү Таласта, калай эшиктүү ак сарайдын үстүндө жылдыздар өчөңкү жанды.

Бакай уйкусунда жаман түш көрдү: асмандан бир ак шумкар түштү, канаты кандуу; бир боз бээ кишенеди, үнү азага окшоду; Манастын күмбөзүнөн түтүн көтөрүлүп,

түтүндү жел чыгышка сүрдү. Карыя тердеп ойгонду, таң жакты карады, сакалын муштумуна алды. Боз үйдүн кийизинен кире сызган ала жарыкта бир азга кыймылсыз отурду; кырк жылдын түштөрүн билчү — кайсынысы куру, кайсынысы толук, ажыратчу.

— Кайыр эмес бул түш, — деди өзүнчө. — Кайыр эмес. Ак шумкар түшсө — бир улуу эр жыгылганы; боз бээ аза менен кишенесе — бир кут мал душман колунда. Тур, Бакай, тур; кара кабар жолдо, сен андан мурда камын.

Каныкейдин ак сарайына жеткенде күн эми чыгып келе жаткан. Калай эшиктер ачылды; ичкериде Каныкей таңкы алгачкы ишин жасап, эски жосун менен очокко сүт тамызып жаткан. Бакайдын жүзүн көрүп колундагы идиш токтой түштү; кырк жылдан бери бул жүздү окуй билчү. Бийлер чогулду, чоролор тизилди; Бакай түшүн айтып жатканда эшикте туяк дабышы чыкты. Жетимиш жарасынан кан сызган Сары канды колтуктап киргизишти; жигит босогодо тизе бүктү, тили араң күрмөлдү:

— Жамгырчы жыгылды, — деди. — Калык менен Байтайлак туткунда. Шайымбетти калпактай жулуп, кул кылышты. Буурул... Буурул душман колунда, Каканга жөнөтүшөт. Коңурбай колун көтөрдү, Таласка келатат. Жетимиш жара менен келсем — кабарды өлтүрбөйүн деп келдим; эми эмне кылсаңар — өзүңөр билгиле.

Бакайдын түшү туура чыккан эле: ак шумкар — Жамгырчы, боз бээ — Буурул. Карыя башын жерге салды; салганы менен кайра көтөрдү — аза узарса, душман сүйүнмөк.

Сарайдын ичине өлүм тынчтыгы чөктү. Анан Каныкей ордунан турду. Жашы өтүп, азабы тоолордон ашкан; бирок турпаты дагы эле кайыңдай түз, үнү дагы эле салмактуу эле.

— Ыйлаш кийин, — деди. — Азыр иш маалы. Казынаны ачкыла.

Эч ким каршы чыккан жок; Каныкей «иш маалы» деген жерде кошок тынчыйт эле. Кырк жылдык кулпулар бурулду, темир эшиктер онтоду. Бул казына Манастын көзү барынан бери, ачарчылык жылында да ачылбаган; Каныкей аны бир күн үчүн — мына ушул күн үчүн — сактаган эле. Каныкейдин колу тийгенде сандыктар тил бүткөнсүдү: Күлчорого өз колу менен тигип, кырк бата окуган ок өтпөс чепкенин кийгизди, астына жылкынын эң асылынан боз ат тартты. Канчорого Көк-Телкини берди, жонуна көк темирден согулган соотту кийгизди. Аксак уста Бөлөкбайдын жети жыл көөрүктүн башында соккон куралдары ортого төгүлдү: ай сыныгындай балталар,

суу берилген кылычтар. Эң түптөн Актинте чыкты — кыны карарган, мизи жылдыздай кылыч; жана жети жылда токсон балбандын кол күчү менен ийленип-жибитилген кандагай шым. Каныкей буларды Күлчоронун алдына койду.

— Ал, — деди. — Булар күнү келсин деп сакталган; күнү — бүгүн. Бул кандагайды жети жыл күттүрдүм; токсон балбан кезек менен ийледи, токсонунун тери сиңген ичине. Ок өтпөйт, кылыч кеспейт. Актинтени да ал; мизи ай жарыгында курчутулган, караңгыда сага жол көрсөтөт.

Күлчоро тизесин жерге коюп, кылычты эки колдоп алып, маңдайына тийгизди. Канчоро да жасанды; көк темир соот жонунда, Көк-Телки астында. Бирок көзү Күлчорого берилгендерде бир азга ашыкча кыдырады; муну эч ким көргөн жок — балким бир гана Каныкейдин жүрөгү бир нерсени сезди да, үнчүкпады.

Анан эне үнүн акырын чыгарып, көзүн алыска кадады; Буурулдун баянын айтты:

— Бул ат силер билген ат эмес. Качандыр бир кезде Манастын кырк чоросун биринен сала бирин жыккан бир жоокер кыз болгон: Сайкал. Эр майданында эрге баш ийчү эмес; акырында Манас менен акыреттик нике кыйылып, бул дүйнөдө эмес, тиги дүйнөдө табышууга убадалашкан. Сайкал ошол күнү белек берген: жети атактуу тулпар менен — Алгара менен, Мааникер менен — бир курсактан туулган кут тай. Буурул — ошол. Буурул кетсе жалгыз ат кетпейт; Манастын анты кетет, очоктун куту кетет. Аны душман колунда калтырбагыла.

Сөз бүттү; ак сарайда бир азга эч ким дем алган жок. Каныкейдин көзү дубалда илинген эски үзөңгүгө урунду — Манастын үзөңгүсү эле, Аккуланын ээринен калган. Эне бир азга ошол күндөргө кетти: Таластын той күндөрүнө, кырк чоронун күлкүсүнө, анан кара күндөргө, Бухаранын жолдоруна, жөргөктө уктаган Семетейге. Баары өткөн; өткөн — өтпөгөн эле. Силкинди, түзөлдү.

Кол короодо тизилди. Каныкей эки чоросун — Күлчоро менен Канчорону — алдына чакырды; ак жоолугун ачып, эки эмчегинин сүтү менен экөөнүн тең маңдайын аруулады, эне сүтү акысын адал кылды, батасын берди. Бакай Зулпукорду асманга көтөрдү:

— Ант болсун! — деди. — Буурулду куткаргыла, же кайтпагыла. Ким Буурулсуз соо кайтса — жүзүмө көрүнбөсүн!

Кол бир ооздон антты кайталады; ант Ала-Тоонун капталында жаңырып, кар кечүүлөргө тийип кайтты. Үч күн, үч түн жол жүрүштү; тоо ашышты, сел кечишти.

Күндүз чаң, түндө жылдыз жолдош болду; конгон жерде аттарды жетелеп эс алдырышты, кымызды аз, сөздү ченеп коротушту. Кең-Колдун кырын ашып чыгышка ооп түшүштү; үчүнчү күндүн кечинде кытай колунун караанын мунарыктан көрүп токтошту. Бакай колду тегерегине жыйды; ак сакалы желге желбиреп, үнү кырк жылдын тереңинен чыгып жатты:

— Уккула, — деди, — ким экениңерди билип туруп салгылашкыла. Ногой канды билесиңерби, Караканды билесиңерби? Алар кан эле; кытай аларды кыйратып, бизди төрт тарапка чачты. Сүрүлгөн бабаларыбызды «бурут» дешти — жулунду, сүргүн дегенге жеткиришти; ат ошентип тагылды, жүк ошентип артылды. Жакып Алтайда кулдай жашады; анан Чыйырды бир уул төрөдү, атын Манас коюшту. Манас келди, чачылганды жыйды, Ала-Тоого кайтты, Бээжиндин дарбазасын муштумдады. Силер ошол тамырдын бутагысыңар. Бутактын кургаганы болбогула; тамырды эстеп туруп салгылашкыла. Бүгүн бул жерде төгүлөр кан — Ногойдун каны, Каракандын каны, Манастын каны; арзан төкпөгүлө, жерде калтырбагыла. Эми буйругум мындай: Коңурбайдын башын алып келгиле мага. Жамгырчынын каны, Шайымбеттин кайышы, Буурулдун ноктосу — баары ошол баштан суралат.

Сөз бүтөрү менен саптан бир атчан чыкты. Күлчоро эле; жүзү таңдай жарык, көзү чоктой.

— Ата, — деди Бакайга, — аба, — деди Семетейге, — уруксат бергиле. Он миңдин үстүнө он миң менен барса — тузак иштейт; Жамгырчыны калың кол жеди, Калык менен Байтайлакты калың кол жутту. Жалгыз кишиге тузак курулбайт; жалгыз киши же өтөт, же өлөт. Буурулду мен жалгыз куткарайын. Калың кол ушул жерде турсун, күнү келгенде жетишсин.

Каршы чыгышты, жалынышты. Семетей адегенде «болбойт» деди; Бакай сакалын тартып ойлонду, ойлонгон сайын карыянын көзүндө башка бир жарык жанды: бул сөз, бул турпат, бул көктүк — Алмамбеттин так өзү эле. Ата уулда тирилиптир. Жигит таштай эле. Акыры Семетей макул болду. Кысыр ак боз бээни курмандыкка чалышты; каны жерге, батасы көккө кетти. Этин казанга салышты, үлүштү жосуну менен бөлүштү; эң майлуу үлүштү Күлчоронун алдына коюшту, жигит үч гана кесим алып, калганын «кайтканыма сактагыла» деп нары түрттү. Баары ыйлап туруп жигиттин үзөңгүсүн өбүштү, жолуна бата беришти; карылар алакан жайды, аялдар артынан суу чачты. Күлчоро боз аттын башын бура берип бир жолу кайрылды:

— Алты күн санагыла, — деди. — Алты күндө кайтпасам — аза күтө бергиле; кырк жылда кайтсам да күтпөгүлө.

Семетей караан мунарыкка сиңип кеткиче артынан карап турду. Жанындагы Бакайга, үнү каргылданып:

— Аны жалгыз жибердим, — деди. — Атам Алмамбетти да Бээжинге жалгыз жибергенби?

— Жиберген, — деди Бакай. — Алмамбет кайткан. Кан тартат, баатырым. Сен алтынчы күндү сана, колуңду ирикте.

Ошентип жалгыз шумкар күүгүмгө сиңип жок болду.

✦ ✦ ✦

Душман ордосунун алдындагы дөбөгө жеткенде түн жарымы болгон. Төмөндө он миңдердин оту жылдыз айдыңындай күйүп; добулбастын үнү, кароолчунун кыйкырыгы, качырдын айкырыгы бири-бирине аралашып жатты. Күлчоро атын далдаага тартып, таңды күттү. Түн узун эле; суук кандагайдын ичине сызды. Жигит көзүн жумду, бирок уктаган жок; атасын ойлоду. Алмамбет да бир кезде так ушинтип күткөн Бээжиндин алдында; ал да жалгыз кирген душмандын ичине — тил билген, түр алмаштырган, оттун ортосунан өткөн. «Мен сенин жолуңданмын, ата, — деди Күлчоро ичинен, — жолуң мени уят кылбасын.» Анан колдорун көккө жайды:

— Манас ата, арбагың үстүмдө болсун. Алмамбет атам, сен бул колдун тилин билчү элең, жолун билчү элең; уулуңдун көзүн ач, колун жаздырба. Кыдыр жолдошум болсун, чилтендер оң-солумда бассын.

Таң агарып келе жатканда кароолдун башындагы дөөнү даана көрдү: Жөөжелдет — бою эки киши, көлөкөсү бир чатыр. Күлчоро атасы Алмамбеттен калган сырдуу мылтыкты сунду; ал мылтык огу жазбас, үнү тоону жарар эле. Чакмак түштү, жалын жарк этти; дөө маңдайдан урулган өгүздөй сулады. Күлчоро чагылгандай ылдый түшүп, Алмамбеттин кылычы Жойкуманы сууруп, дөөнүн башын денесинен бөлүп, кырдан ылдый кулатты.

Ордо дүрбөдү. Сурнайлар тартылды, шамдар чуркады; миң киши дөбөгө чыкты, дөбөдөн дөөнүн башсыз денесин, дагы — топурактан жалгыз аттын изин гана

табышты. Из чыгышты көздөй кеткен; чыгышка чапты — из батышка бурулду; батышка чапты — из жоголду. Алмамбеттин уулу атасынын бардык амалдарын билчү.

Ошол күнү башталган кыямат жети күнгө созулду. Жети күн, жети түн Күлчоро жалгыз салгылашты; бир көрүндү, бир жоголду; колдон колго чапты, чатырдан чатырга от салды. Түнкүсүн суу баштарын кармады, күндүз кечүүлөрдү; канча кароол басса да, артында дайын калтырган жок. Кытай миң киши менен издеди — таппады; тапканы башка эч кимге айта алган жок. Колдо ушак чоңойду: бирөө «бир эмес, кырк бурут бар» деди, бирөө «жин» деди, бирөө «Алмамбеттин арбагы кайтып келди» деп шыбырашты; түнкүсүн кароолдор экиленди, оттор чоңойду, уйку ордодон качты. Жетинчи күнү үйүрлөрдүн артында, бутуна кайыш салынган бир койчуну көрдү: Шайымбет эле — жүзү чаң, көзү дагы эле от. Кайышын Жойкума менен кесип, туткунду дөөлөрдүн колунан жулуп алып, бир кара кашка атты таап астына тартты.

— Таласка бар, — деди. — Бакайга айт: Күлчоро тирүү, Буурулга баратат. Кол даяр турсун.

— А сенчи? — деди Шайымбет. — Жүз миңдин ичинде жападан жалгыз...

— Мен Буурулсуз кайтпайм, — деди Күлчоро. — Сен бар; атаңдын каны сенден дагы суралат, өзүңдү бекер коротпо. Жаша — өч жашасын.

Шайымбет жигиттин колунан өөп, түнгө сиңип кетти.

Жөөжелдеттин башсыз денесин көргөн Коңурбай жинденип кетти; сакалын жулду, калдайларын камчылады, жүз миң колду бут көтөрттү.

— Бир гана бурут! — деп көбүрдү. — Бир гана бурут колумдун ичинде каалгып жүрөт да, жүз миң киши мага бир баш алып келе албайт! Тапкыла аны; тирүү алып келгенге аттын жонундай жамбы берем, өлүгүн алып келгенге — жарымын!

Бирок коркуу жамбыдан оор басты; кол көңүлсүз издеди, караңгыга эч ким жалгыз чыккан жок. Коңурбай муну көрдү, эң болбосо атты бекем кармагысы келди; Буурулдун башына жаңы кароолчу койду: Акаяр дешчү. Бирок бул Акаярдын баяны, билгенге, таш жүрөктү эритмек. Түбү эштек эле; Жамгырчынын өз иниси болчу. Көп жыл мурун Оркон чөлүндө жолу Эзкара деген сыйкырчыга кабылган; сыйкыр менен акылы байланып, туткун болуп, кытай ичинде «Улуу Балбан» деген атак алып, кан да болгон. Жону кытайдын чепкенин көтөрүп жүрдү, бирок көңүлү — көңүлү дагы эле кыргызда эле; түн сайын түшүндө талаа көрүп, ойгонгондо себебин билбеген бир сыздоо менен ойгончу. Азыр агасын өлтүргөндүн колунда, агасынын досторунун

атына кароолчулук кылып жүрдү жана мунун баарынан кабары жок эле. Эзкаранын сыйкыры ушунчалык сыйкыр эле — атына, тегине, эне тилинин даамына парда тарткан; жалгыз бир нерсеге парда тарта алган эмес — кымыз жытын сезгенде көзүнүн сууланууcуна. Кытайлар буга күлчү; Акаяр да күлчү, бирок күлкүсү ар дайым жарым калчу.

Жети күндүн аягында Күлчоронун чепкени кан ичинде, эрди жарылып, көзү чүңүрөйгөн эле. Жүз миңдин ортосунда жападан жалгыз; өлүм төрт жагында айланып жүрдү. Бир далдаада атынын мойнуна жөлөнүп, жүзүн көккө көтөрдү:

— Буурулсуз соо жүргөнчө өлөйүн, — деди. — Ант болсун: же ат, же топурак.

Каныкей тиккен ок өтпөс соотун бекемдеди, кандагайын курчанды; Бөлөкбайдын ай балтасын белине, атасы Алмамбеттин Жойкумасын жанына алды, Актинтени сууруду. Кароолдун башында бул жолу башка дөө турган: Канжар — кимдир бирөөлөр аны Музмурут дешчү, муруту муз саамайдай салаңдап турчу. Күлчоро бул жолу буктурмага жаткан жок; ачыкка чыкты, атын жашырды, бирок эрдигин жашырган жок — жекеге чакырды. Дөө күлдү; күлгөндө муз муруттары шакылдады.

— Жети күндөн бери колумду тытмалаган чычкан сенсиңби? — деди. — Кел, сени бир жутумда жутайын да, Калчадан жамбымды алайын.

— Жут, — деди Күлчоро, — кекиртегиңде турам.

Айланышты, кагышты; балта калканга, калкан балтага. Үч жолу ажырашты, үч жолу кайра кармашты; үчүнчүсүндө Күлчоро дөөнүн калканын ай балта менен жарды, ачылган жаракага Актинтени сайды — Каныкей берген кылыч дөөнүн көкүрөгүндө сынбай турду. Музмурут муздай кулады; Жойкума дагы бир жолу жарк этти, баш денеден бөлүндү.

Күлчоро демин басты, анан муздак кандуулук менен ишке киришти: өлүктүн кароолчу кийимин сыйрып, өз жонуна илди; дөөнүн желектүү баш кийимин башына, курун белине. Алмамбеттин уулу эле; Бээжиндин тилдерин бешикте бешик ырындай уккан. Колдун ичине кирди, эч ким бурулуп караган жок. Бир бөлүктөн шибече үн салып өттү, бир бөлүктөн солончо тамаша ыргытып; калмак чатырларынын алдында калмакча сүйлөп өттү, күлүшүп жол беришти. Бир жолу бир жүзбашы жолун тороп, Музмурутту сурады; Күлчоро дөөнүн оозунан, дөөнүн оройлугу менен ушундай тилдеди — жүзбашы кечирим сурай-сурай четтеди. Кол-кол, тегерек-тегерек, от-от өттү; кырк эки катар курчоону, кырк эки дарбазаны биринен сала бирин ашты. Ар

дарбазада жүрөгү бир жолу көкүрөгүнө урду; ар дарбазада Алмамбеттин арбагы бир кадам алдында баскансыды.

Акыры көрдү: ордонун так киндигинде, шамдардын ортосунда, алтын кишендүү, он эки ноктолуу бир ат туру. Тегереги чептей: ички тегеректе тандалма кароолчулар, алардын артында казыктуу тосмолор, тосмолордун артында чатыр үстүнө чатыр; кырк эки каттын эң ичкиси, эң жыш токулганы — ушул жер. Каканга кетер тартууну Коңурбай көзүнүн карегиндей сактап жаткан. Тайбуурул — башы жерде, жалы саксайган, көзү өчүңкү. Кут тулпар аза күтүп жаткан; алдына төгүлгөн арпага бурулуп караган эмес, он эки күндөн бери кишенеген эмес. Күлчоро жакындады, жакындады; ат капысынан башын көтөрдү, таноолору ачылды — тааныш жыт, Таластын жыты, очоктун жыты. Буурулдун өчүңкү көзүндө бир учкун жанды.

— Тынч, — деди Күлчоро шыбырап, — сабыр кыл. Келдим. Талас сени күтүп жатат; Каныкей эне ноктоңду өз колу менен чечет. Аз калды.

Ат түшүнгөнсүп башын ийди; жалы дирилдеди. Он эки күндөн бери суугa, арпага бурулбаган тулпар жигиттин алаканын жыттады, алакандагы эски кадоолорду, Таластын чаңын тааныды. Күлчоро бир жагынан ноктолорду санады — он эки нокто, ар бири билектей аркан; бир жагынан кулагы түндө эле: добулбастардын арасы, кароол үндөрүнүн кезеги, шамдардын айлануусу. Убакыт тар эле; таң атканча бул иш бүтүшү керек болчу.

Колун алтын кишенге сунду. Бирок шамдардын ары жагында, караңгынын ичинде, бир көлөкө кыймылдады: Буурулдун кароолчусу Акаяр, Улуу Балбан, ордунан туруп, кароолчу кейиптеги бөтөн кишини карап турду — жана себебин билбеген ошол эски сыздоо көкүрөгүндө кайрадан сыздай баштаган эле.

28-БӨЛҮМ

Кайыптан келген бир тууган жана коргошун жамгыры

— ❖ —

Түн кытай ордосунун үстүнө суу болгон кийиздей чөккөн. Миң очоктун чогу өчүп, кароолчулардын шамдары алыскы капталдарда бөрүнүн көзүндөй кысылып турду. Күлчоро караңгынын ичинде көлөкөдөн ичке, бир демден билинбес, чатыр аркандарынын арасынан сызып бараткан. Жүрөгү көкүрөгүндө добулбастай согуп, бирок кадамы кар үстүндөгү түлкү изинен жеңил түшүп жатты. Издегенин акыры тапты: ордонун так киндигинде, темир казыктарга кагылган, он эки тармал нокто менен байланган, буту кишендүү бир ат туру. Тайбуурул эле бул; Семетейдин туткунга түшкөн тулпары, атадан калган мурастын тирүү деми, жалында Таластын желин алып жүргөн кут жаныбар.

Ат киши жытын алды, кулагын тикчийтти. Кишенемек болду; Күлчоро колун тумшугуна коюп, маңдайын аттын маңдайына такады. Бири киши, бири жаныбар, сөз

сүйлөшпөй жыттанышты, муңдашты. Аттын чоң көзүнөн ысык бир тамчы жаш кулап, чоронун колуна тамды. Күлчоро ичинен ант ичти: же сени бул темирден куткарам, же сөөгүм ушул жат жерде чирийт.

Кылычын сууруду. Он эки тармал ноктонун он бирин биринен сала бирин кести; ар кескенде темир түн ичинде ичке чыңырык чыгарды, ар чыңырыкта чоронун жүрөгү оозуна келди. Акыркы тармалды мойнунан алды, кишендерди чечти, аттын кулагына эңкейди:

— Бар, кет, Буурул, — деди. — Бөрү баспас белдерден аш, куш конбос аскалардан секир. Таласка бар, абама бар. Семетейдин жүрөгү сенин жоктугуңдан күйүп жатат; бар, ошол өрттү өчүр.

Буурул бир жолу кайрылып, чоронун ийнин тиштери менен акырын кысты — «а сенчи?» дегенсип. Күлчоро аттын соорусуна чапты:

— Мен эр кишимин, өз башымдын айласын өзүм табам. Сен мурассың, сен аманатсың. Кет!

Ат кетти. Адегенде көлөкө, анан шамал, анан — эч нерсе. Караңгы аны жутту, ордонун уйкусу бузулган жок. Күлчоро өз атына минип кайтар жолго түштү; ичинде бир кубаныч, бир жеңилдик, кырк күндөн бери биринчи жолу көкүрөгүн толтурган бир дем бар эле. Бирок кубанычтын арты көбүнчө тузак; муну билгендер билет, билбегендер башына түшкөндө үйрөнөт.

Тоо жолунун тар кысыгына жеткенде, асмандан түшкөнсүп, жерден өнүп чыккансып, алдынан бир караан пайда болду. Киши эмес эле бул; тоонун сыныгы окшойт — ийиндери кысыктын аскаларына тийип, көлөкөсү айды жаап турду. Күлчоро тизгинди тартып кылычка колу жеткиче ошол зор кол сунулуп, чорону ээринен жем баштыкты көтөргөндөй жула тартты, колтугуна кыпчыды. Күлчоронун аты үркүп качты; чоронун кылычы кында, күчү колунда калды. Дөө алп кадамдар менен тоону көздөй, өйдө, таш болуп калган жалгыздыкты көздөй чыгып бараткан.

Күлчоро тыбырчылады, тиштеди, муштум урду; аскага урганчалык болду. Ошондо тыбырчылоону токтотуп, тагдырына күйдү:

— Эй кара тагдыр! Буурулду куткардым деп жүрүп, өзүм темир капканга түштүм. Семетей абам мени күтөт, кабарым жетпейт. Өлсөм эр майданында өлсөм болмок; дөөнүн колтугунда, каптын ичиндеги козудай кетмей эмнеси!

Дөө токтоду. Чорону асканын үстүнө, сынып кетчү нерсени койгондой этияттап койду. Ай булуттан суурулду; Күлчоро ошондо көрдү: дөөнүн жүзүндө кытай чийини жок эле. Маңдайы кең, беттери талаа жели менен жонулган, көздөрүндө туткун калган талаанын сагынычы бар эле. Дөө өз тилинде эмес, Күлчоронун эне тилинде сүйлөдү; үнү — көп жыл унчукпаган кишинин даттуу, бирок жылуу үнү эле:

— Тыбырчылаба, жигит. Сага кыяр болсом, ордонун так ортосунда кыймакмын. Атым — Акаяр. Жана мен... мен сенин душманың эмесмин.

— Кытайдын эң айбаттуу балбаны Акаяр кыргыз чоросуна душман болбосо, дүйнөнүн тартиби бузулган экен, — деди Күлчоро; коркуусун жутуп, шылдыңды тилинин учуна сүргөн.

Акаяр асканын түбүнө чөктү. Зор колдору менен жүзүн бир сылап алды — жылдардын чаңын аарчыгансып.

— Дүйнөнүн тартиби эчак бузулган, балам. Мен кыргызмын. Эштектин уулумун; Жамгырчы менин өз агам. Жаш кезимде Кары кандын каарына калдым; ушак кылычтан курч — мени та Жалгыз көздүүлөр элинин жерине сүрүштү. Көп жыл сүргүн жедим, туткундук тарттым; таш жардым, чынжыр көтөрдүм. Коңурбай жортуулга чыкканда мени да чынжырымдан чечип, колуна кошту; болжолу балбанымын, чынында кишендүү атмын. Сен бул түнү Буурулду чечип жатканда мен сени аңдып турдум. Жана дедим: мына каным менен бир киши; мына жол.

Күлчоронун ичиндеги муз жаз селиндей эриди. Бирок чоро этияттыкты колдон чыгарган жок:

— Сөз — куш, учуп кетет. Ант эмне экенин билесиңби, Акаяр?

— Билем, — деди дөө. — Анда билгендин жасаганын жасайлы.

Эки эр кылычтарын сууруду. Кылычтын мизин жаланышты; темирдин суугу тилге тийгенде ант жүрөккө түшөт дешет. Ай — күбө, таш — күбө, эки эр бир тууган болушту. Акаяр үнүн кысыктын желине да угузбай, оюн Күлчоронун кулагына куйду:

— Коңурбай менен Эзкаранын ок өтпөс сооттору бар; алар жондо турганда ал экөөнө кылыч өтпөйт, коргошун тешпейт. Мен ичкериде калам, ыңгайын аңдыйм, ошол сооттарду колго түшүрөм. Салгылаш кызыганда кыргызга ичкериден жөлөк болом. Сен абаңа бар, айт: кайыптан бир тууганыңар бар, күнү келгенде билинет де.

— Айтам, — деди Күлчоро. — Сен гана сөзүңдө тур.

— Мен сөзүмдө турбасам, бул тил бул антты ичмек эмес, — деди Акаяр.

Ошол түнү Акаяр ордого кайтты; кайтты, бирок мурдагы Акаяр болуп эмес. Кире беришинде кароолчулар жолун тосту; ким экенин сурашты, өткөрүшкөн жок, бирөөсү дөөнүн жүзүнө шамын тосуп «түн жарымында кайдан келесиң?» деп ырсайды. Акаяр жооп берген жок; сүргүн жылдарынын бүт кеги менен кылычка асылып, жолун тоскондорду биринен сала бирин кыйратты. Кандуу кылычын карга аарчып жатып асманды карады, ичинен дагы бир ант ичти: элиме кайтам. Кырк жыл бирөөнүн кылычын көтөрдүм; мындан ары бул темир өз канымдын гана акысын кесет. Өлсөм — кыргыз жеринде өлөйүн, калсам — кыргыз очогунда калайын.

✦ ✦ ✦

Буурул үч күн, үч түн жол жүрдү; бөрү баспас белдерден ашты, куш конбос аскалардан секирди, музду канжардай кескен суулардан кечти. Үчүнчү түндүн жарымында Талас көрүндү; ай жарыгында ак чатырлар аккуу үйүрүндөй жатты. Ат Семетейдин чатырын жытынан тапты; чатырдын алдына токтоп, ушундай кишенеди — уктаган кол бут көтөрдү, жылкылар үн катты, тоолор жаңырыкты үч жолу кайра берди.

Семетей сыртка атып чыкты; буту жылаң, көкүрөгү ачык, колунда жалаң кылыч. Көздөрү адегенде ишенген жок, анан толуп кетти. Ай жарыгында турган атты түшкө окшоштуруп колун көзүнө сүрттү; ат ордунда турду, түш тараган жок. Атадан калган мурастын мойнуна асылды; ат башын эрдин ийнине койду. Ат да мурдагы ат эмес, эр да мурдагы эр эмес эле; экөө тең туткундук көргөн, экөө тең айрылыш жеген. Талаанын ортосунда бир эр менен бир аттын муңдашуусу таң агарганча созулду; тегеректе айлана турган чоролор, буурул сакал карылар, калпагын төшүнө баскан жигиттер үнсүз ыйлашты. Жүрөк өртү суу себилген чоктой тарады; бирок чоктун асты дагы эле ысык эле: Буурул келсе, Күлчоро кайда?

Семетей аттын жалын тарады, кишендердин шыйрактарга калтырган жараларын бирден сыйпалады; жара көргөн сайын тишин кычыратты.

— Ким байлады сени, ким урду бул темирди? — деп сурады, жооп аларчудай. — Сени байлаган кол менин колумдан кутулат деп ойлойбу? Айтчы мага, Буурул: менин козум соо бекен? Сени чечкен ал болбосо — ким; сени чечкен ал болсо — өзү эмне чечилип келе албады?

Ат кишенеди гана; ат тилинин тилмечи жок эле. Бакай карыя жакындап, аттын маңдайына колун коюп, бир азга көзүн жумду; анан Семетейге бурулду:

— Ат соо келсе, чечкен да соо, — деди. — Жаралуу кабар соо кабардан ылдам басат; жаман бир нерсе болсо, эчак угат элек. Сабыр кыл, балам. Сабыр — эрдин экинчи кылычы.

Күлчоро кубанычтын шашмалыгы жана анттын оордугу менен бир нерсени унутуп калган: Акаяр жөнүндө абасына салам, белги, кабар жиберүүнү. Бул унутчаактык аз жерден эки тоону бирине бирин кагыштырмак.

Анткени эртеси күнү Таластын чыгыш кырынан жалгыз атчан түштү. Аты — дөбөдөй, атчаны — тоодой; көлөкөсү өрөөндү каратып, баскан жери солкулдап жатты. Кароолчулар кабарды жеткиргенде Семетей Буурулга минип каршы чыкты. Эки бейтааныш эр, аралары бир ок атым, токтоп калышты; бирин бири тиктешти.

— Кимсиң, эмнесиң, эй бөтөн? — деп үн салды Семетей. — Дос болсоң — дасторконум ачык, душман болсоң — кылычым даяр.

Акаярдын тили байлангансыды; айтар сөзү, көтөргөн сыры бар эле, бирок маңдайындагы жаш арстандын көзүндө шектин кылычы суурулган. «Күлчоро кабар салгандыр, мени күтүп жатышат» деп келген; кабар жок, күткөн жок, бир гана кармашка даяр жүрөк бар эле. Намыс эки жактан тең оор басты.

— Ат суралбайт, кылыч менен окулат, — деди Акаяр. — Эр болсоң майданга түш.

Түшүштү. Адегенде аттуу кагышты; найзалар калкандарда чагылган чакты, аттар соору тийише кагышты, туяк баскан таштар учкун чачты. Жана ушундай салгылашты — ал салгылашты көргөндөр неберелерине айтты, неберелер неберелерине. Күн чыкты — салгылашты, күн батты — салгылашты; кылычтар мокоду — күрсүгө өтүштү; күрсүлөр талкаланды — найзага кайтышты; найзалар сынды — кур кармашып күрөшүштү. Түнкүсүн эки от жагылып, эки эр эки оттун башында дем алып, таң атканда кайра турушчу; бири экинчисинин отуна кол сунбады, бири экинчисинин уйкусуна кылыч салбады — анткени эр эрдин акысын билет. Бир күн өттү, эки күн өттү, үч күн үч түн өттү; не Семетей Акаярды жыга алды, не Акаяр Семетейди солкулдата алды. Төртүнчү күнү чаң-тополоң ичинде алышты; бешинчи күнү тер, кан жана көктүк менен; алтынчы күнү жалаң көктүк менен. Кол айланта тегеректеп, эч ким ортого түшүүгө батына алган жок; эки тоо кагышканда ортодо калган эзилет.

Жетинчи күнү мунарыктан бир атчан чагылгандай келди: Күлчоро. Алыстан көрдү алышкандарды, жүрөгү оозуна келди, атынын мойнуна жата калды, жетти, экөөнүн ортосуна өзүн таштады:

— Токтогула! — деп кыйкырды. — Токтогула, каны бирлер! Абам, урба; бул эр сенин душманың эмес, кайыптан келген бир тууганың! Акаяр, токто; бул арстан — сен ант ичип берген Семетей!

Эки эр, көкүрөктөрү көөрүктөй ыргып-түшүп, токтошту. Күлчоро тили жетишинче, деми чыдашынча айтып берди: Буурулдун куткарылышын, тоодогу түндү, эштек уулунун сырын, жаланган кылычты, ичилген антты жана өзү унуткан саламды. Айткан сайын Семетейдин кабагы жазылды, Акаярдын ийиндери түштү. Акыры Семетей кылычын кынга салды, эки кадам басты, дөөнүн колдорун кармады:

— Жети күн сага кылыч шилтедим; жети күн Теңир кылычыма сени кыйдырган жок. Демек, маңдайыбызга бир туугандык жазылган экен. Кош келдиң, эштек уулу. Кош келдиң, кайыптан келген бир тууган.

Ошол түнү Акаяр Семетейдин ордосунда, очоктун башында, Бээжиндин бүт сырларын төктү: Коңурбайдын мүнөзүн жана амалын, ачууланганда сол көзү тарта турганын, кимдин сөзүнө көнөрүн, кимден жашыруун корко турганын; Эзкаранын Чубак тукумуна баккан байыркы кегин; кырк уруу кытайдын кайсы кечүү менен жүрүп, кайсы ссуда конорун, кайсы төлгөчүгө сөөк ыргыттырып, кайсы сыйкырчыга көз байлатканын, ок өтпөс сооттордун кайсы сандыкта, канча кулпу артында сакталганын. Семетей укту; уккан сайын алдындагы караңгы жол жарык болгонсуду. Бакай карыя да очоктун наркы өйүзүндө угуп отурду, ак сакалын тараган манжалары анда-санда токтоп калып жатты; карыянын манжасы токтогон жерлерди Күлчоро жаттап алды — анткени Бакайдын манжасы эмненин үстүндө токтосо, тагдырдын түйүнү ошол жерде болор эле. Кабар чатырдан чатырга, айылдан айылга тарады; кыргыз эли кубаныч менен чайпалды. Буурул сакалдуулар бирине бири айтышты:

— Бизге Акаяр келген жок; бизге кут өзү келди.

✦ ✦ ✦

Эртеси Таласта той курулду; кандай той десең — көргөндөр Көкөтөйдүн ашын эстешти. Бээлер союлду, казандар асылды, кымыз селдей акты; Бабединге түлөө

айтылды, назирлер аталды, тилектер көккө көтөрүлдү. Кең-Колдун капталдары боз үйлөр менен жасанды; айылдан айылга атчандар чапты, чакырылбаган жан калган жок. Тогуз күн, тогуз түн тынган жок шаан-шөкөт; балбандар күрөштү, аттар чабылды, ырчылар айтышты. Балдар Акаярдын тизесине чыгып, анын алаканына баткан баштары менен аны тиктеп калышты; дөө ар биринин чачын, жоготкон жылдарын сылагандай сылады. Акаярды очоктун төрүнө отургузушту; кат тааныган, көп жүргөн, көп көргөн бул зор эрдин оозунан чыккан ар сөз жаштардын жүрөгүнө урук болуп түштү. Акыры аксакалдар баш кошуп чечим кылышты:

— Бул эр кат билет, жол билет, жосун билет. Аты мындан ары Мураапы болсун; ата тутуп, төргө отургузалы.

Ошентип Акаярга Мураапы деген ат коюшту; кыргыз эли аны ата тутту. Акаяр ал түнү, сүргүндүн биринчи түнүнөн бери биринчи жолу, түшсүз уктады; кырк жылдык таш ошол түнү көкүрөгүнөн көтөрүлдү дешет. Бирок кубанычтын үнү жалгыз дос кулагына жетпейт; душман кулагы кубаныч үнүнө бөрү кулагынан сак.

Кабар Бээжинге жетти: Буурул качырылыптыр, Акаяр кыргызга кошулуптур, Таласта той курулуптур. Алооке уулу Коңурбай муну укканда кайгы-каардан өрттөнүп чыкты; муруту кан ичкенсип тикчийди, көзү канталады, тиши кычырады. Ордосунун түркүгүн муштуму менен жарды, ордунан турду, кырк уруу кытайдын кандарына, балбандарына, алптарына, төлгөчүлөрүнө кабар салды:

— Чогулгула! Атым таанылбас, наамым аталбас болду. Колумдун так киндигинен ат уурдалды; колумдун балбаны душманга качты; жана кыргыз менин атымды ата-ата той куруп жатат. Качкан атты, тайган чыккынчыны, күлгөн кыргызды бирден эсепке тартам. Ант болсун: кыргызды жеринен кыям; Таласта очок түтөбөйт, боз үй тигилбейт, кымыз көбүрбөйт!

Төлгөчүлөр төлгө ачты, сөөк күйгүздү, жылдыз карады; бирөө «жеңиш» деди, бирөө унчукпады. Унчукпагандардын бирин Коңурбай өз колу менен муунттурду; андан кийин бардык төлгөлөр жеңишти көрсөттү. Кырк уруунун кандары биринен сала бири тизе бүктү; Эзкара кектен саргайган жүзү менен эң алдыда отуруп, Чубак аты аталган сайын алаканын тырмактары менен канатып жатты.

Кырк уруудан аскер куюлду; кумурскадай кайнаган түмөндөр жолго тизилди. Чаң булуту үч күндүк жолдон көрүнүп, жер колдун салмагынан онтоп жатты. Таласка чабармандар жетти: келе жатышат.

Ошол күнү Бакай карыя, ак сакалы төшүндө, ак калпагы башында, карт жигиттерди жана жаш арстандарды тегерегине жыйды. Манастын канча жортуулун көргөн, канча азасын көтөргөн ошол эски жүрөк дагы бир жолу тоодой турду; үнү жашына каршы, тоодон көчкөн селдей эле:

— Эй кыргыздын эрлери! Душман калың; калыңы менен мактанган жалгыздыкта сыналат. Тигинде көөп турган капырга жекеге кимиңер барасыңар? Ким эр майданына чыгып элдин бетин жарык кылат? Жана уккула: бул согуш качырып урар согуш эмес. Этти сөөккө ура-ура согушабыз; кытайды алдыбызга салып та Каканга чейин кубалайбыз. Же баш беребиз, же журт калат; экөөнүн ортосу жок.

Майдан бир азга тынч калды. Анан саптардын арасынан бир жигит атылып чыкты: Чубак уулу Канчоро эле. Тизе бүктү, баш ийди, үнү титиребей сүйлөдү:

— Бакай атам! Мага бул элде кимдир бирөөлөр «кул» дейт; атымдын алдына көлөкөдөй түшөт бул сөз, күн-түн жакамдан кетпейт. Уруксат бер, майданга мен барайын. Өлсөм — «кул өлдү» дешпесин, «эр чоро өлдү» дешсин; жосунум менен көмүлсүн сөөгүм. Калсам — ошол кара сөз кылычымдын суусунда эрисин.

Майданда дуулдаган үн көтөрүлдү; кимдир бирөөнүн көзү жашылданды, кимдир бирөөнүн көкүрөгү көөп чыкты. Төрт улуттун аксакалы алакан жайып, бата берди. Бакай маңдайынан өптү:

— Оозуңдан чыккан сөз маңдайыңа жазылсын, — деди. — Кул дегендин тили кургасын; сен бүгүндөн баштап Чубак уулу Канчоросуң, болду.

Сары кан ийнинен кагып койду, Күлчоро эгиз козусун бооруна басты; эки чоро маңдай тийиштирип, бир дем унчукпай турушту. Ал жымжырттыкта эки жүрөк эмнени сүйлөштү — аны бир казанда кайнагандар гана билет. Семетей эки чоросун эки жагына алып, көзү толуп элге кайрылды:

— Булар мага атам Чубактан калган белектер; бири оң колум, бири сол колум. Теңир экөөнү тең калканым кылсын.

Канчоро аттанды; Байтайлактын тизгинин кагып, майданга чыкты. Каршы саптан болсо Коңурбайдын тандалма балээси чыга келди: Кожожаш уулу Чандыаяк. Куу мерген эле бул; сыйкыр билет, көз байлайт, атканын жазбайт, урганын экинчи тургузбайт дешчү. Атынын үстүндө жыландай ийрелеңдеп келип, тилин камчыдай шакылдатты:

— Эй кыргыздын кулу! Атаң Чубак атам Кожожаштын башын жеген; байыркы өч жаңы кан сурайт. Кел, кел — сөөктөрүңдү Таластын иттерине үлөштүрөйүн; кел — атыңды жел да атабас кылайын!

— Өч сеники, майдан меники, — деди Канчоро. — Сөздү узартпа; сөз — кемпирчалдын, майдан — эрдин иши.

Салгылашты. Эки кол эки капталга тизилип, дем албай карап турду; майдандын чаңы экөөнүн тең тизесинде, экөөнүн тең маңдайында эле. Канчоро арстандай качырды; найзасы Чандыяктын калканын эки ирет солкулдатты, кылычы бир ирет ийнин жалады. Кыргыз сабынан дуу көтөрүлдү; «ай козум, ай Чубактын уулу!» деп кыйкыргандар болду. Бирок Кожожаш уулу түз кармаштын кишиси эмес эле; амалга бүгүлдү, чегинди, айланды, качымыш этти, буктурмага тартты. Бир сырдуу ок зыркырады; Байтайлак ачуу кишенеди. Экинчи ок, үчүнчү ок; жаныбар кулады, сүйрөлдү, талкаланды. Канчоро жөө калды; жөө эр аттуу амалчыга каршы — жарадар арстан: айбаттуу, бирок каны агып турат.

Чандыаяк муну менен тим болбой, капталдан жолдошун чакырды:

— Чоңкара! Түш ылдый, арстан капканда!

Чоңкара алп түштү; көч үйүндөй күрсүсү ийнинде, көлөкөсү Канчоронун үстүндө. Эки жактан кысышты. Канчоро айланды, чимирилди, кылыч жаадырды; бирине шилтесе экинчиси басып кирди, экинчисине бурулса — беркиси чалып өттү. Күлчородон ажырап калган; жалгыз канаттуу куш уча албайт, жалгыз колдуу эр кутула албайт. Акыры үстүнө тор ыргытышты, аркан салышты, чалма чырмашты; эрди чаңга оонатып, колдорун аркасына кайыш менен таңышты.

Кытайлар башына үймөлөктөштү; бири тепти, бири түкүрдү. Ичинен төлгөчү кейиптеги бирөө Коңурбайдын буйругун окуду:

— Бул — Чубактын уулу. Эзкаранын атасы Чубактын кылычынан жыгылган; байыркы өчүн алсын деп муну Эзкарага жөнөткүлө. Качырга таңгыла, Бээжин жолуна салгыла!

Канчорону качырдын жонуна көмкөрөсүнөн таңышты. Эр чыкпас орго түшкөнүнө күйүп, кара тагдырына кошок кошту; кошогу качырдын кадамдары менен солкулдай-солкулдай, ээн кечүүлөрдө жаңырды:

— Эй кара тагдыр, эй дөңгөлөгү тескери заман! Эр майданына чыктым деп жүрүп, амал орусуна түштүм. Жанымда жөлөк болор кыргыз жок; ажыратып алар Бакай абам

бул жерде жок. Эгиз козум Күлчором, сен кайдасың? Семетей султаным, кулуң деген Канчороң качыр жонунда баратат; өлүмгө барса кайгырбайт — атсыз кетүүгө күйөт. Эй Таластын суусу, сен күбөсүң; эй Ала-Тоонун кары, сен күбөсүң: мен качкан жокмун — камалдым; мен ийилген жокмун — таңылдым!

✦ ✦ ✦

Кабар Таласка кара куштай конду: Канчоро туткун. Күлчоро муну укканда ордунда тура албай калды; жүрөгү капасына сыйбаган шумкардай кагынып жатты. Түз Бакайдын чатырына барып, тизе бүктү:

— Бакай атам, уруксат бер. Канчоро менин эгиз козум; бир казанда кайнаганбыз, бир жакадан баш чыгарганбыз. Ал качыр жонунда баратканда мен очок башында отурсам — бул эт мага арам, бул уйку мага уу. Барайын, душман кароолунун түбүнө жетейин; өлүүбү-тирүүбү, кабарын алайын. Жолдо Коңурбайга кез келсем — ал да ырыскым.

Бакай карыя узакка тиктеди; көзүндө тынчсыздануу да, сыймык да бар эле.

— Ажырап калган канаттын азабын билем, — деди. — Бара бер, балам. Бирок унутпа: амал менен жыгылган ачуу менен турбайт; акыл менен турат. Көзүң курч, жүрөгүң муздак болсун. Теңир жолуңду ачсын, Кыдыр жолдошуң болсун.

Күлчоро аттанып, таң агарбай туруп душман кароолун көздөй жалгыз жолго чыкты. Так ошол маалда, түздүн наркы бетинде, эки кол бирине бири жакындап, ортодогу майдан өлүм үчүн шыпырылгандай туру эле.

Жана колдун алдына Семетей өзү чыкты.

Буурулдун үстүндө, ок өтпөс жабуусуна оронуп келе жатты; башында атадан калган туу, колунда Аккелте, жонунда Каныкей эне кырк кыз менен кырк түндө тиккен Аколпок. Жана жалгыз эмес эле: көргөн кишиге, жанаша кайып колдоочулар каалгып келе жаткан. Оң жагында көк кабылан жортуп, сол жагында жолборс басып, артынан ажыдаар жерди жалай агып, башынын үстүндө Алпкаракуш канат жайып турду. Чилтендер арстандын жанында эле; капырдын төлгөчүлөрү муну көрүп өңдөрү кагаздай кубарды, саптарда калтырак жүгүрдү.

Чандыаяк капталдын түбүндө атын буруп, бул айбатты карады; карады да, ичинен, өзүнө да моюн алуудан коркуп мындай ой өткөрдү: «Ушул эр менин эрим болсочу;

ушул туунун астында мен бассамчы. Мындай султандын алдында кул болуу миң кандын жанында баш болуудан артык.» Бирок кан суудан коюу, өч балдан таттуу; Кожожаш уулу башын силкип, жүрөгүндөгү ошол бир ууч жарыкты өчүрдү. «Атамдын өчү, — деди өзүнчө, — эки чорону катар байлайм, үчүнчү кылып султанды качырга артам; Бээжинге ошентип кайтам.»

Майдандын наркы четинде болсо Күлчоро жолун тоскон биринчи балээ менен кагышып да үлгүргөн: Чоңкара алп көч үйүндөй күрсүсүн башынын үстүндө үйрүп үстүнө келе жаткан. Күрсү түштү; Күлчоро атын жылдырды, күрсү жерди сокту, жер чуңкур берди. Күрсү дагы көтөрүлдү; Күлчоро бул жолу качкан жок, алга умтулду, кылычын эки колдоп кармап ушундай чапты — зор күрсү так ортосунан карс сынды; темир башы топуракка көмүлдү, сабынын жарымы Чоңкаранын колунда калды. Алп колундагы жарты сапты делдейе тиктеп калды; ошол бир дем делдейген учурда Күлчоронун кылычы ишти бүтүрдү. Кытайдын бели ошол күнү ошол жерде бүгүлдү; алдыңкы саптар артка кайнады, арттан келген толкун алдыга басты, кол өз салмагынын астында чайпалды.

Муну көргөн Чандыаяк түз кармаштан үмүт үзүп, сыйкырга асылды. Атынан түшүп, жерге тогуз сызык сызды, оозунда кара сөздөрдү кайрыды, баштыгынан сырдуу топурактарды сапырды. Жана күн, чак түштө, карарды. Күн бирөөнүн алаканы жапкансып өчтү; куштар уяга качты, аттардын көзү чакчайды. Жарык тартылды, асман басырылды, булуттар казандай кайнады; алты жактан мөндүр төгүлдү — муштумдай ири, муздай катуу, октой ылдам. Мөндүр кишиге, аттардын соорусуна, калкандардын бетине добулбас кагып жатты; аскер көз ача албай, ат баш көтөрө албай калды.

Ошол караңгынын ичинен Чандыаяк белдүү мылтыгын сунду. Атты; дагы атты; жүз жолу, беш жүз жолу, миң жолу атты. Сырдуу окторун да кошту арага; ар ок зыркыраганда Семетейди атынан чакыргансып жатты. Коргошундар Аколпокко тийип мөндүрдөй төгүлүп, октор ак чепкендин бетинен тайгаланып жерге сайылып жатты; Каныкей эне тиккен ар илмек бир батадай кармап турду. Семетей да куру турган жок; Аккелтени сунду — атадан калган курал күркүрөгөн сайын караңгыда бир жарака ачылып, капыр саптарында бир өкүрүк өсүп жатты.

Бирок сыйкыр этти чарчатпаса да, күчтү кемирет. Буурул үч күн-үч түндүк жолдун, жети күндүк күрөштүн жана бул коргошун жамгырынын астында чарчады; деми ысыды, кадамы кыскарды, соорусу титиреди. Семетей аттын мойнун сылады:

— Аз калды, мурасым, аз калды, — деди. — Темир кишенден кутулган эт чарчоосуна жеңилмек беле?

Ат башын силкип, дагы бир кадам шилтеди; бирок кадамдын алдында жер эмес, саз жаткансыды. Кытай муну көрдү; калың кол чарчагандын жытын бөрүдөй алат. Оңдон бир түмөн, солдон бир түмөн, арттан үч түмөн; тегерек-тегерек курчашты. Бир кат, үч кат, он сегиз кат курчалды Семетей. Сырттан караган киши караңгы деңиздин ортосунан жалгыз аска көрмөк: көк жал султан колдун ортосунда Кап тоосундай жалгыз туру. Кылычы түшкөн сайын тегерек ачылып, кылыч көтөрүлгүчө тегерек кайра жабылып жатты. Өлүм сабырдуу доочудай чембердин сыртында күтүп турду. Кыргыз сабынан көргөндөр өксүдү, карылар сакалын жулду; бирок арага кирейин деген ар аракет караңгыда жана мөндүр астында сынып кайтып жатты.

Так ошол демде майдандын четиндеги дөбөдөн бир атчан көрүндү. Күлчоро эле; Канчоронун изин кууп бара жатып күндүн күркүрөгүн угуп, караңгыны көрүп, жүрөгү ага «кайт» деген. Дөбөдөн карады да көрдү: абасы он сегиз кат душмандын ичинде жалгыз. Көргөнү ага сабак болду, сабак чок болду, чок ураан болду. Көкүрөгүн толтуруп, аталардын атасынын атын асманга ыргытты:

— Кан Манас! Кан Манас! Кан Манаас!

Ал ураан асман айрылгандай жаңырды; мөндүр бир азга токтогонсуду, караңгы бир азга суюлду. Кытай аскери ал атты билчү; ал ат — аталарынын түн чочутканы эле. Күлчоро атын жардан аккан селдей коё берип, жалгыз өзү колдун ичине кирди. Кылычы тегирмен ташындай айланып, кирген жеринде жол, өткөн жеринде жарака калып жатты. Бир катты жарды, үч катты жарды; торду чечкендей, өрүмдү сөккөндөй он сегиз катты чачып, абасынын жанына жетти.

— Келдиңби, козум? — деди Семетей; үнүндө жети күндүк чарчоо, жети жылдык кубаныч бар эле.

— Келдим, султаным. Бир жолу саламды унутсам — жети күн кунун сен төлөдүң; дагы бир жолу жаныңдан айрылсам — атымды өчүр. Мындан ары кылычың тийген жерге кылычым тиет.

Эми экөө жанаша эле; найзалары катар, аттары ийин тийише, жондору бирине бири аманат. Бири оңго чапса, экинчиси солду коргоду; бири дем алганда экинчисинин кылычы эки кишилик айланды. Эки эр бир болгондо он сегиз каттын өкүмү калбады; чембер коркуудан кеңиди, кеңиген сайын ичкерди, ичкерген сайын

айрылды. Кытай саптарында «артка!» деген үндөр «алга!» дегендерди муунта баштады; туулар чайпалды, добулбастар адашты, калың журттун жүрөгүнө ошол эски ат — Манас аты — муздак суудай сиңди.

Бирок Чандыаяк багынган жок. Кожожаш уулу дагы бир ирет түр алмаштырды: бир караса — кызыл кийип оң капталдан ок жаадырып жатат, бир караса — жашыл кийип сол кырдан коргошун төгүп жатат. Эч ким аны кармай албай, эч ким ордун болжой албай жатты; жамгырдай ок, мөндүрдөй коргошун эки арстандын үстүнө тынбай жаап турду. Аколпок кармап жатты, Аккелте жооп берип жатты; бирок күн дагы эле караңгы, сыйкыр дагы эле жаңы эле — жана майдандын наркы четинде, эч ким көрбөгөн бир жолдо, бир качыр, жонунда таңылган бир эр менен, Бээжинди көздөй кадам-кадам узап бара жаткан.

Семетей коргошун жамгырынын астында бир азга башын көтөрдү; караңгы асмандын артынан, чыгыштан, Бээжин жагын карады. Ал жакта, душман дасторконунда, бир тууганынын тагдыры оюндай тигилмек; жана ар оюндун бир куну, ар кундун бир кан баасы бар эле. Арстан муну жүрөгү менен билди, кылычын ого бетер бек кармады.

— Чыда, Канчоро, — деди эч ким укпаган үн менен. — Бул жамгыр басылат. Жана биз барабыз.

29-БӨЛҮМ

Душман дасторконундагы амал жана кандын куну

Бээжиндин дарбазалары дагы бир жолу темир кусту. Эсенкан тукумунун төлгөчүлөрү жети күн, жети түн төлгө ачып, аластап түтөтүп, жилик ыргытып, жылдыз санап, акырында бир гана ысымга токтолушту: Чандаяк. Ал мерген да, сыйкырчы да эле; аткан жебеси караңгыда жыландай из кууйт, окуган дубасы асманды кара кийиздей чүмкөйт дешчү. Энеси аны ай тутулган түнү үңкүрдө төрөгөн дешчү; бешикте жатканда эле эмген сүтүн ууга айландырчу экен дешчү. Түмөн-түмөн аскер анын артына тизилди; туулар көтөрүлүп, сурнайлар тартылып, добулбастар кагылып, жер солкулдады. Талаанын учунда чаң булуту тоодой көтөрүлгөндө, Семетей менен Күлчоро жолдорунун кесилгенин түшүнүштү. Октун жамгырынан жаңы эле чыгышкан эле; жараттары сууй элек, аттарынын тери кургай элек жатып, алдыларына бул кара сел үйүлдү.

Жебе жамгырдай жаады. Асман тешилип, ичинен темир төгүлүп жаткансып, ызылдаган үн бир заматка тынган жок. Аккелтенин түтүнү басыла электе кайра октолду, кылыч кындан чыга электе калкан айрылды. Жебе кийизге сайылды, жебе ээрге сайылды, жебе топуракка эгиндей тигилди. Семетей ата мурас тулпардын мойнуна эңкейип, каштарынын алдынан ошол кара селди тиктеп турду. Санаганы санаган: кулаган ар бир душмандын ордуна ону келе жатты; деңизди кылыч менен соолутуп болмок беле? Бир ирмем, бир гана ирмем, жүрөгүнө шек түштү: артка кайтуу, Таласка чегинүү, ак сакал Бакайдын тизесинин түбүнө барып акыл суроо, күч жыйып кайра келүү... Бул ой тилден төгүлө электе Күлчоро атын анын алдына сүрдү. Чоро агасынын көзүнөн өткөндү окуган эле; баатырлар бири-биринин жүрөгүн жүзүнөн окуйт.

— Агам, — деди, көздөрү чоктой жанып, — качкандын артынан өлүм да күлөт экен, душман да. Биз Манастын очогунан чыкканбыз; качкандан көрө кармаша жүрүп өлөбүз. Кайтсаң жолуң ачык болсун, мен ушул жерде каламын.

Семетейдин жүзүнө кан тепти. Уяттан эмес, кандан келген ошол байыркы оттон. Тизгинин тартып, Аккелтени оңдоду.

— Сөз сенин сөзүң, Күлчоро. Өлсөк бир чуңкурда, калсак бир туунун астында.

Эки баатыр түмөндөрдүн каршысына эки аскадай тике турду.

Чандаяк болсо салгылаштын эр майданында бүтпөсүн билчү. Каршысындагылар кылыч менен кулабасын биринчи күндөн эле түшүнгөн; андай болсо асман кулансын үстүлөрүнө. Тилинин алдында каткан кара сөздөрдү чечип, көккө чачты; алаканындагы жай ташын жалап, шамалга тосту. Күпө-күндүз күн өчтү. Асман ышталган казандын ичиндей түнөрдү; туман кийиздей басты; мөндүр кой башындай таш-таш болуп жаады. Бир күн эмес, беш күн эмес; он беш күн, он беш түн дүйнө түнгө айланды. Аттар үркүп кишенеди, жердин чөбү музга айланды, таш жарылды, куш учпас, кербен өтпөс болду. Талаа өз жүзүн унутуп калгансыды; күндүздүн аты калды, өзү кетти.

Ошол караңгыда жебелер дагы да жол таап турду. Каныкей эне кезинде ийне-ийнелеп, дуба-дубалап тиккен ок өтпөс Ак олпок, ошол ыйык соот, тигиш жерлеринен сөгүлө баштады. Ар бир сөгүк — эненин бир үшкүрүгү үзүлгөн жердей эле. Семетей колун төшүнө алып барып айрыкты сыйпалаганда, манжалары энесинин Бухаранын түндөрүндө ийне кармаган манжаларына тийгендей болду; ичи сыздады. Дарысы соолуп, саадагы бошоду; акыркы жебеси да жаадан кетти да, кайра келбеди.

Баатыр жалгыз өзү, көө сыяктуу түндүн ортосунда калды. Жол көрсөтөр жылдыз жок, жүрөк жылытар үн жок; жалгыз мөндүрдүн ташка урулганы, дагы өз деми. Ичинен бир үн: «Атам Манас да Бээжиндин алдында ушинтип жалгыз калды беле? — деди. — Алмамбет менен Чубак жыгылганда асман ушинтип түнөрдү беле? Жетим өстүм, атамдын жүзүн көргөн жокмун; эми ал өлгөн топуракка мен сулап каламбы?» Үмүтсүздүк муздак жыландай койнуна кирди. Колун кылычтын сабына койду; сап да үшүп калыптыр.

Дал ошол маалда караңгыны тилип-тилип туяк дабышы келди. Күлчоро эле; тери тоңуп, кирпигине кыроо тартылып, бирок көзү көз бойдон. Агасынын жанына жетип аттан түштү, тизесин жерге урду.

— Агам, — деди, — бул сыйкыр кылыч менен кесилбейт, жебе менен тешилбейт. Мага алты күн мөөнөт бер. Алты күндө же бул кара булуттун түйүнүн чечемин, же атымды экинчи атабагын.

— Бул зулмат түндө кайда барасың?

— Душмандын кароолун Шыпшайдардын уулу Жезбилек кармайт; тоодой дөө, Чаңдаяктын көзү менен кулагы. Адегенде аны кулатамын. Калганын көк билет, мен билемин.

Семетей чоросунун ийнине колун койду. Сөз айткан жок; сөз ошол кол басууда эле. Күлчоро атына ыргып минди, туман ичине эрип жок болду.

Кара-Үңкүр тарапта, аскалардын түбүндө, үч күн, үч түн бугуп жатты Күлчоро. Былк эткен жок, жөтөлгөн жок; таштын жанында таш болду, тамырдын түбүндө тамыр болду. Кыроо сакалына жабышты, ачкачылык курсагын кемирди; көңүл бурган жок. Атасы Алмамбеттен калган бир сөз жүрөгүндө бар эле: сабыр — мергендин биринчи огу. Төртүнчү күндүн ала көлөкө маалында Жезбилек көрүндү: бою — дөбө, көлөкөсү — өрөөн, деми — бороон. Баскан сайын аскалар кычырап, курундагы селебеси эшиктин каалгасындай чайпалып жүрдү. Дөө кароол отунун башына чөгүп, жылкынын алп санын кемире баштаганда, Күлчоро сырдуу найзасын кармады. Ал найза пирлердин деми тийген найза эле; жалтылдабайт, бирок жазбайт. Бир дем менен тура калды, найза ышкырды, дөөнүн акырегинен кирип жүрөгүн тапты. Жезбилек кыйылган чынардай кулады; жер эки ирет онтоду, оттун чогу абага чачырады. Күлчоро дөөнүн башын кести, кандуу ишин бүтүргөн соң дөөнүн тоодой кийимдерин чечип, өз үстүнө кийди; чепкен кенен келди, ичине кийиз ороду; калпагын башына, өтүгүн бутуна каттады; дөөнүн шакегин манжасына, тумар

баштыгын мойнуна такты. Күзгү болсо, өз энеси тааныбайт эле. Эми ал Күлчоро эмес; кытайлык балбан Чоңбалбан эле. Басыгын да өзгөрттү: ийиндер артка, ээк өйдө; текебер басты, анткени дөөлөр текебер басат.

Чаңдаяктын ордосуна жеткенде кол куушуруп, кытайча ырасым менен ийилди.

— Улуу сыйкырчы, — деди, — мен Сазаңшаң каны Мадыкандын уулумун; Чоңбалбан дешет мени. Кароолдо Жезбилек менен кучакташтык, бир тууган болдук; мени сага ал жиберди. Буруттун башын алып келгенге хан кызы берилет имиш; мен ошол башка келдим.

Куу эле Чаңдаяк; бирок куунун да көзүн текебердик байлайт. Каршысындагы дөө келбетке, так кытай тилине, асыл ысымдарга карады да, жүрөгү май байлады. «Тектешим келиптир, — деди, — хан уулу да, балбан да. Буруттун башы эми эки колдун ортосунда». Дасторконун жайды, кымыздын ордуна өз колунун шарабын сунду; чатырынын сырларын көрсөттү, мөндүр кайсы сөз менен жаарын, туман кайсы дем менен чөгөрүн айтып берди; анан ого бетер ташып, бүт жарагын, жаасын, саадагын, дубалуу таштарын белек деп алдына тизди. Мактангысы келген адам казынасынын эшигин өз колу менен ачат. Куралсыз сыйкырчы — жүнү жулунган куш; Күлчоро муну билчү жана жылмайып, ыраазы болгонсуп, сабыр менен күттү. Ичиндегисин жүзүнө чыгарган жок; жүзү Чоңбалбандын жүзү, жүрөгү Алмамбеттин жүрөгү эле.

Убакыт жетип, түн менен күндүн белгисиз бир саатында, Күлчоро колун сунуп Чаңдаяктын атынын чылбырын кармады; анан сыйкырчынын жакасына жармашты. Ал жармашуу бир жармашуу эле: алышканы жети күн, жети түнгө созулду. Сыйкырчы бирде түтүн болуп сапырылды, бирде таш болуп оордоду; Күлчоро койо берген жок. Баскан жерлери чуңкур болду, тийген жерлеринде аскалар талкан болду. Жетинчи күндүн аягында Күлчоро сырдуу найзанын сабы менен сыйкырчынын тизесин сындырды, төшүнө чөгүп, колдорун кайыш-кайыш байлады. Анан аны качырга жүктөдү; куржунга белек салгандай.

Суралган мөөнөт эчак толуп, ашып да кеткен; бирок Семетей ордунан жылган эмес: «Күлчоро тирүү болсо келет, өлүү болсо сөөгүн өзүм аламын» деген. Көзү жолдо, жүрөгү алкымында күтүп турганда, туман айрылган жерден адегенде качырдын башы, анан аттын кашка тумшугу, анан Күлчоронун өзү көрүндү. Семетейдин алдына жеткенде качырды чөгөрүп, жүгүн түшүрдү.

— Агам, — деди, — асманды караарткан ушул экен. Ал, аталарыңдын алдында өкүмүңдү чыгар.

Семетей Чаңдаяктын чечилген сыйкырынан кайра агарган асманга бир карады; он беш күндөн бери көрбөгөн күн кар ашуулардын кырын күмүшкө боёп жаткан. Анан жерге чөгөлөгөн сыйкырчыга бурулду. Үнү терең кудуктан чыккансып угулду.

— Атам Манастын каны жерде калган. Алмамбеттин, Чубактын, Сыргактын каны жерде калган. Кырк чоронун, канчалаган баатырдын каны... Бүгүн ошол кандын кун күнү.

Зулпукор кындан суурулду; күн нуру болотко тийгенде кылыч бир ирет, бир гана ирет, бөрүдөй улугансыды. Семетей аталарынын кандын куну деп Чаңдаякты сексен беш бөлүккө бөлдү; ар бир бөлүк жерде калган бир арманга кун эле. Талаанын каргалары ошол күнү тойду.

✦ ✦ ✦

Кабар Бээжинге кара куштай учту: Чаңдаяк тирүү кармалып, сексен беш бөлүккө бөлүнүптүр; Жезбилектин башы денесинен бөлөк, түмөндөр башсыз, сыйкыр бузулуп, асман ачылыптыр. Коңурбай ордосунда бул кабарды угуп жатып каштары түйүлдү, чыкыйындагы тамыры көөп чыкты; колундагы алтын аякты ушунчалык кысты — аяк ийрейип калды. Кары кеңешчиси Эзкара таягына сүйөнө-сүйөнө алдыга чыкты.

— Каным, — деди, — Чаңдаяктай сыйкырчы кеткен болсо, бизге калган жол — артка чегинүү. Кагандын өлкөсүнө баш калкалайлы, күнү келгенде күч топтойбуз.

Коңурбай карыга ушундай карады — көз карашы кылычтан курч эле.

— Сен алжып калыпсың, Эзкара! — деп күркүрөдү. — Агарган сакалың менен качууну сүйлөйсүң. Мен Алооке хандын уулумун, Кечилдин канымын; менин тукумумда качуу жазылган эмес. Буруттан качкандан көрө баарыбыз тегиз кырылалы! Уксун муну Каканчындын кырк уруусу: ким артка кадам таштаса, башы менин кылычымдын акысы.

Аскер бул ант менен кайра жыйылды; бирок жыйылганы дене эле, жүрөк эмес. Түнкүсүн очок башында аскерлер шыбырашты: Семетейге ок өтпөйт имиш, Күлчорону чилтендер коргойт имиш, экөөнүн артында Кыдыр жүрөт имиш; Жезбилектей тоону бир найза менен кулаткан колго кылыч тең келмек беле... Шыбыр

аскердин ичине көк баскандай жайылды; көк баскан камырдан нан болбойт, коркок жүрөктөн аскер болбойт.

Коңурбайдын өз кеңешчилери да ордодо башкача айтышкан жок. Бири айтты:

— Каным, Семетей — Манастын тукуму; эне курсагында дуба менен жуурулган, Бухарада Кыдырдын көлөкөсүндө өскөн.

Бири айтты:

— Күлчоро — Алмамбеттин уулу; атасынын өчү анын сүт тиши менен кошо чыккан. Пирлер аны кырк жолу өлүмдөн кайтарган.

Үчүнчүсү үнүн ого бетер басаңдатып кошумчалады:

— Адам баласынын кылычы бул эки арстанга өтпөйт, каным. Өтсө, Чаңдаяк сексен беш бөлүк болмок эмес.

Коңурбай унчукпады. Унчукпады, анткени ачуу менен айласыздык жүрөгүндө биринчи жолу бир дасторконго отурган эле.

Талас тарапта болсо башка эсеп жүрүп жаткан. Күлчоро Чаңдаяктын чатырынан жалаң жарак эмес, сөз да терип алган: Кытайдын ырасымын, бурккандын дубасын, санжыранын бутактарын сыйкырчынын оозунан бирден жаттаган. «Кылыч менен ачылбаган эшик тил менен ачылат, — деди өзүнчө. — Коңурбайдын чебине аскер батпайт, бирок бир жалган батат». Муну да агасына кеңешпей кылган жок; түнү, очок башында, оюнун биринчи түйүнүн түйдү да, жалгыз өзү, кытай кийими менен, Бээжин жолуна түштү.

Мына ошол айласыздыктын ортосуна, күндөрдүн биринде, дарбаза сакчылары бир бөтөн кишини алып келишти. Бою — теректей түз, ийни — аска, тили — бал; кытайча кийинген, кытайча баскан бир жигит. Коңурбайдын алдында ырасымга ылайык ийилди, түзөлдү, көзүн ала качпай сүйлөдү.

— Улуу хан, — деди, — мен алыскы элден келемин, бирок каным сага алыс эмес. Түп атабыз Чылабадан тарадык; тегибиз бир, түбүбүз бир. Жылдар бою бурут ичинде калдым, тилин үйрөндүм, жолун жаттадым; бирок этим кытай эти, сөөгүм кытай сөөгү. Эми өз түбүмө кайтууга келдим. Калчанын бурканына табынайын, сенин туунун астында өлөйүн деймин.

Бул жигит Күлчоро эле; кыргыздыгын тилинин астына көмүп, атын тумандын артында калтырган. Коңурбай аны узакка тиктеди. Текебер көздөр өзүнө окшогонду сүйөт; хан каршысындагы жазы ийиндерден өз жаштыгын көрдү. Ошентсе да дароо

ишенген жок; кырк жыл Манас менен кармашкан адамдын шеги оңой менен уктачу эмес. Сынады: санжыра айттырды — айтты: Чылабадан ылдый жети ата, ат-аты менен, суудай; ырасым сурады — билди: дасторконго отурушу, аягын кармашы, салам алышы — баары ордунда; буркандын алдына чөгөлөттү — чөгөлөдү. Күлчоронун тизеси жерге тийгенде жүрөгү Таласта эле, бирок маңдайы буркандын көлөкөсүндө болду; оюндун куну ушул эле, төлөдү. Ичинен: «Атам Алмамбет да бир кезде Кытайдан кыргызга өткөн, — деп ойлоду. — Ал жарыкка баскан, мен караңгыга түшүп баратамын. Бирок караңгыга түшпөй таң атпайт».

Коңурбайдын муздан жаралган жүрөгү күн көргөндөй эриди.

— Бүгүндөн баштап сен менин бир тууганымсың! — деп кыйкырды. — Уксун Бээжин, уксун Каканчын: мага кайыптан бир тууган келди! Сазаңшаң менен Бакбурчундун хандыгы сеники болсун. Алтын так сеники, алтымыш жыл дөшүдө согулган кылыч сеники. Алгара күлүгүм бар, жалын сапырса күн нурун экиге бөлөт; ал да сеники!

Бээжинге чабармандар учту, той курулду, казандар кайнады. Коңурбай кубанычтан жашарып кеткендей эле; бир тууган туткан жигитин жанынан чыгарбай, дасторкондо тизесинин түбүнө отургузуп жүрдү. Бир түнү, кымыздын ордуна өткөн ичимдиктер ичилгенден кийин, хандын тили чечилип, көңүлүндөгү ташты чыгарды.

— Бир тууганым, — деди, — сен буруттун ичинде өскөнсүң; Семетейдин тилин билесиң. Аны тынчтыкка көндүр, Кытайга дос кыл. Ордуна мен эмне беремин дейсиңби? Кырк уруу кытай элин беремин. Жети миң кыздын эң сулуусун беремин. Алтын жүктөгөн алты миң атты Манас менен Алмамбеттин куну деп алдына төгөмүн. Булар аз болсо, токсонго таяган ушул башымды да тартуу кыламын; болгону ушул кан токтосун, болгону эки эл бирин-бири кырбай отурсун.

Күлчоронун ичинен бир үн: «Кунуңду өз оозуң менен бердиң, Калча», — деди; бирок жүзү жылмайды, тили таттуу болду.

— Хан агам, — деди, — бул иш мага аманат болсун. Семетейдин жанына барайын, көңүлүн жибитейин. Тынчтыктын түйүнүн ушул колдорум менен байлайын.

✦ ✦ ✦

Талас жолунда, далдоо бир кар ашуунун артында, Күлчоро агасынын алдына чөгөлөп, баарын бирден айтып берди: Чылаба жалганын, буркандын алдындагы тизесин, Коңурбайдын бир туугандык антын, убада кылынган такты, Алгараны, алтымыш жылдык кылычты, кырк уруу элди, жети миң кызды, алтын жүктөгөн алты миң атты...

— Агам, — деди аягында, — Коңурбай айла менен алынбаса, кырк жыл согуш менен да кулабайт, Зулпукор менен да кулабайт. Чеби таштан, колу деңизден, жүрөгү темирден. Бирок текебердиги бар; текебердик — темирдин даты. Мен ошол датты өстүрөмүн.

Семетей узакка унчукпады. Очоктогу чокторду тиктеди; чоктордун ичинен атасынын жүзүн издегенсиди. Акыры сүйлөдү, үнү катуу да, кары да эле.

— Күлчоро, бир тууганым, жүрөгүм эки жолдун айрылышында. Бир жагым: бар, бүтүр бул ишти, — дейт. Бир жагым: Коңурбай атам Манасты да ушинтип кулаткан — тыңчы менен, таттуу тил менен, айла менен, — дейт. Калчанын дасторкону — бал, балдын түбү — уу. Сага алты күн мөөнөт беремин. Алтынчы күндүн кечинде кайтпасаң, Бээжинди башына кулатамын, ташын ташына койбоймун. Дагы бир сөзүм бар, кулагыңа сырга болсун: өзүңдү алдырба. Хан болосуң ал жакта, так алтын келет, кыз көркөм келет; унутпа — сенин тагың Таластын топурагы, сенин көркүң кыргыздын салты.

— Антым болсун, агам. Алмамбет атамдын арбагы күбөм болсун.

Семетей колдорун жайды; Бакайдан үйрөнгөн дубалары менен чоросун кайта-кайта окуп дем салды, далысынан сылады, маңдайынан өптү. Анан өз колу менен даярдады аны: Буурул атты тартты — «күлүгүм сенин астыңда жүрсүн» деди; Аккелтени сунду — «атамдын деми мылтыктын оозунда» деди; Ак олпокту кийгизди — «Каныкей энемдин дубасы тигишинде» деди; сырдуу найзаны алаканына салды — «Жезбилекти кулаткан билек Калчаны да кулатсын» деди. Бакай хан да ошол жерде эле; ак сакалы төшүндө, колдору көктө.

— Кулунум Күлчоро, — деди карыя, — мен Манастын агасымын; инимдин каны кырк жылдан бери койнумда таштай жатат. Ошол ташты сен эрит. Өчүбүздү сен ал; ала албасаң, жок дегенде бизди кошула турган бир мүрзө ордун белгилеп кайт.

Күлчоро жолго түшкөндө бүткүл кыргыз артынан ыйлады. Аялдар кийиз эшиктерден карап, жашын жоолугуна аарчыды; карылар жерге чөгүп, алакан жайды; балдар себебин билбей, чоңдордун жүзүн карап унчукпады. Боз үйлөрдүн боорунан, боз түтүн менен кошо, каңырыктуу бир күү көтөрүлдү; кошок эмес эле азырынча, бирок кошоктун көлөкөсү эле. Семетей чоросунун караанын мунарыкка сиңгенче ордунан жылган жок; Буурулдун туяк издерин карап: «Бул издер кайра кайтат, — деди өзүнчө, — кайтпаса, мен ал жолду таш-таштап казып, Бээжинге төшөймүн». Бир кишини калың Кытайдын ортосуна, бөрүнүн оозуна жиберип жатышты; жана ал бир киши баарынын жүрөгүн да ала кетти.

Ал эми Бээжин ошол жалгыз кишини улуктарча тосуп алды. Коңурбай бүт Каканчынды өйдө тургузду.

— Кыргыздан бир тууганым келди! — деп жар салдырды чабармандарына. — Той тарткыла, тамаша баштагыла!

Казандар курулду, төөлөр союлду, аянттар жибек менен төшөлдү; кырк күндүк жолдон коноктор келди, Какандын сарайынан тартуулар түштү. Үч күн, үч түн добулбас тынган жок; Бээжиндин көчөлөрүндө май жыты, түтөткү түтүнү жана жаңы бир хандын аты жүрдү. Кытайдын тек сынчылары, сөөк билгичтери, жүз окугандары келди; Күлчоронун алаканын карашты, маңдайын сыйпалашты, басыгын байкашты, далы сөөгүнүн үстүнөн кол менен сыйпап, тек тамырын издешти. Акырында баштарын ийкешти:

— Бул жигит хан тукумунан; каны таза, сөөгү асыл.

Калп айтышкан жок; билбей туруп чындыкты айтышты. Алмамбеттин уулу хан небереси эле да. Кытай улуктары аны көтөрүп ак кийизге отургузушту, Бээжинге хан деп көтөрүштү. Күлчоро алтын тактын үстүндө отуруп бир ирмем көзүн жумду; Таластын шамалын укту, ачты, алдында ийилген калың элди көрдү. «Өзүңдү алдырба», — деген агасы. Алдырган жок; такты бир тепкич деп билди, басты, өйдө эмес, алдыга карады.

Кадыр-баркын таш-таштап өрдү, анан ал таштарды көпүрө кылды. Бир күнү Коңурбай менен ээн калганда момундук менен сөзгө кирди.

— Хан агам, — деди, — Семетейге бардым, тилин жибиттим; бирок бурут шекчил, күбөсүз сөзгө ишенбейт. Тынчтыктын белгиси керек. Бурканыңды ага жибер — ниетиңдин ак экенин билсин. Манастын кунун даярда; алтынды, күмүштү

качырларга жүктө. Жана Каркырада, эки элдин ортосунда, тынчтык жыйынын кур. Сен бир жактан, ал бир жактан; эки эл көз көзгө келсин, кылычтар кында калсын, кун тартылсын, ант ичилсин. Андан кийин не бурут сага ок атпайт, не Кытай ага атпайт.

Коңурбайдын көңүлү бир тууган туткан кишисинин ар бир сөзүнө жатып калган эле. Бурканын ороп-чулгап жөнөттү; качырлар тизилди, алтын сандыктар таңылды, чабармандар эки жакка чуркады.

Таласта кабар угулганда Бакай хан Семетейдин ордосуна келди; кырк жылдык жолдош, кырк жылдык аза күткөн. Чөгөлөгөн жок — тизелери эми анча бүгүлчү эмес — бирок үнү чөгөлөп тургансыды.

— Кулунум, — деди, — мен Манастын табытын ийнимде көтөргөнмүн; Каныкейдин чачын жулганын көргөнмүн, Чыйырды эненин көзү өчкөнүн көргөнмүн. Бул кары дене топуракка кире электе Калчанын кулаганын көрсүн; көктөн башка тилегим калбады. Каркырага мен да барамын; өз көзүм менен көрбөсөм, тиги дүйнөдө иниме кайсы жүзүм менен барамын?

Семетей карыянын колун алып маңдайына такты.

— Көрөсүң, атаке, — деди. — Бул кыштын аягы бар; бул азанын да аягы болот.

Каркыранын тегереги ошол күзү эки элдин чатырларына толду: бир жагында Кытайдын түмөндөрү, бир жагында кыргыздын уруулары; ортодо ичке бир тынчтык үмүтү жана ал үмүттүн астында курчутулган бир кылыч. Кең-Колдон Ала-Тоонун этегине чейин журттар тигилди; эки колдун аттары бир дайрадан суу ичти, эки колдун түтүндөрү бир асманда бири-бирине аралашты. Жер жүзү тынчтыкка камданып жаткансыды; жалгыз адамдардын жүрөгү ар бири өз сырын көтөрүп жүрдү.

✦ ✦ ✦

Коңурбайдын кырк аяры бар эле: кырк төлгөчү, кырк жылдыз окуган. Жолго чыгар түнү кырк аяр бирден хандын ордосуна топурап кирип, кырк аяр бирден жерге жыгылды.

— Каным, барба! — дешти. — Төлгөбүз кара түштү, жылдызың учту. Бул тынчтык — оозуна бал сүйкөлгөн капкан. Тиги бир тууганың кандан эмес; кандын доочусу.

Коңурбай жинденип кетти; тактысынан ыргып туруп, аярлардын үстүнө жүрдү.

— Тууганыма кастык кылып жатасыңар! — деп күркүрөдү. — Кырк жылдан бери эмнени айтсаңар, тескериси чыкты; эми да көзү нурдуу тууганыма кара жаап жатасыңар. Чыккыла ордомдон! Экинчи жүзүңөрдү көрбөйүн.

Кырк аяр кырк көлөкөдөй сызылып чыгып кетишти; кетип бара жатып ичинен бири, эң карысы, эшиктин босогосунда токтоп, артына бурулбай айтты:

— Каным, биз кетебиз го, бирок тагдыр бизден тез кетет.

Эртеси Коңурбай тынчтык кербенин түздү. Алтын, күмүш жүктөгөн качырлар алдыга алынды; кундун сандыктары мөөрлөндү. Жана хан, салт боюнча, тынчтыктын алдына куралсыз жана жөө барылат деп, Алгарасынан түштү. Ал Алгара кырк салгылашта ээсинин үстүнөн ок өткөрбөгөн; чылбырын атчыга сунуп жатканда ат тыбырчылап, жер чапчып, кишенеди. Айбан билчү биз билбегенди. Коңурбай күлүктүн мойнунан акыркы жолу таптап койду да басты.

Капка-Ташка жеткенде, эки асканын ортосундагы ошол тар капчыгайда, хандын кадамы капыстан оорлоду. Шамал аскалардын арасынан кошок күүсү менен өтүп жаткан; күн батышка ооп, көлөкөлөр узарган. Эмнеликтен экени белгисиз — балким кырк аярдын сөзү ичине сиңип кеткендир, балким кары жүрөк өз ажалын искегендир, балким Алгарасыз калган тизелери ага чындыкты шыбырагандыр — токтоду, ташка сүйөндү, көздөрүн Бээжин тарапка тикти. Жанындагылар анын ыйлаганын ошол күнү биринчи жолу көрүштү.

— Бир балага алдандым, — деди кысык үн менен. — Таттуу тилге, келишкен бойго ишендим да, өлүмгө өз бутум менен келипмин. Эй Какан, сөзүмдү сага жеткиришсин: Алооке уулу Коңурбай кылыч менен эмес, тил менен кулады де. Менден кийин Бээжиндин дарбазаларын бек кармашсын; буруттун огунан эмес, күлкүсүнөн сак болушсун. Колумду эне кучагына, элимди салтына аманат кыламын. Мүрзөмдү жол үстүнө казышсын — өткөн-кеткен текебердиктин акыбетин көрсүн.

Керээзин узакка айтты; айтты, бирок артка кайтпады. Кайта алмак эмес; текебердик адамды өлүмгө алып бара жатканда да алдыга бастырат. Түзөлдү, чепкенин оңдоду, капчыгайдан чыкты, түзгө түштү.

Каркыра түзү ошол күнү эки элдин деми менен буулангансыды. Бир жакта Семетей, ак боз атынын үстүндө, таштай; артында Бакай, кырк жылдын азасы жүзүндө тарам-тарам; аркы жакта Кытайдын калың колу, туулары, добулбастары. Ортодо Күлчоро; Буурулдун үстүндө, Ак олпок үстүндө, Аккелте канжыгада, сырдуу найза

колунун алдында, Зулпукор белинде. Кытай аны өз ханы деп билчү; кыргыз — өз жүрөгү деп. Эки колдун ортосундагы боштук тартылган жаанын кирешиндей эле; куштар да ал боштуктун үстүнөн өтпөй жаткансыды. Семетейдин ичинен дубалар өтүп жатты; Бакайдын эриндери үнсүз аталардын атын санап жатты. Баары тынчтыкты карап турушту; жалгыз үч киши келе жатканды билчү.

Коңурбай качырлардын алдында, жөө, оор-оор басып Семетейди көздөй жүрдү. Алтын сандыктар ачылды; күн нуру кундун үстүндө сынды. Эзкара ханынын жанында келе жатты; кырк төрө кооз чепкендери менен эки жакка тизилген. Тынчтыктын дубасы окулмак, ант ичилмек.

Убакыт толду.

Күлчоро чагылган чаккандай кыймылдады. Буурул алдыга атырылды; Зулпукор кындан чыкты, күн бир жолу жарк этти — Эзкаранын башы, сөзү оозунда бойдон, жерге түштү. Калың эл дем ала электе кылыч экинчи ирет айланды; Коңурбай желкесинен жеген болот менен, кыйылган алп дарактай, алдыга көмөлөндү. Кечилдин ханы, Алоокенин уулу, Манастын өлүмүнө шерик болгон, токсон жылдык текебердик Каркыранын топурагына көмкөрөсүнөн жайылды. Кырк төрө кылычка, найзага жармашмак болду; Күлчоро Буурулду алардын үстүнө салды, кыркын тең кырды; кырк чепкен кырк жерде соолуду.

Кытай түмөндөрү башсыз калган денедей бир толкуп, бир чечилди; кими качты, кими чөгөлөдү, кими таш болуп катып карап калды. Хан деп жүргөн кишинин кылычы өз хандарынын мойнуна түшкөн; акыл муну бир дем менен кабыл кыла алмак эмес. Эч ким ок аткан жок, эч ким буйрук берген жок; буйрук берер ооз топуракка түшкөн эле.

Семетей атын чаап жетип келди; жерге секирип түшүп, Коңурбайдын кулаган денесинин башына турду. Узакка карады; жүзүндө не кубаныч, не күлкү жок эле. Кырк жылдык бир карыздын жабылган учуру эле бул; мындай учурларда адам күлбөйт, адам тунат.

— Күлчоро, — деди акыры, үнү талаадай кең жана ээн, — атам Манастын каны бул адамдын айласында кургаган. Алмамбет атанын, Чубактын, Сыргактын арманы мунун босогосунда калган. Бир кашык канын бер мага; салт ушул. Аталарымдын арбагы алдында кундун акыркы тамчысын мен ичейин да, бул доо жабылсын.

Күлчоро бир кашык канды агасына сунду. Семетей кашыкты көккө көтөрдү; Ала-Тоону көздөй, Таласты көздөй, жашыруун күмбөздүн багытын көздөй тутту.

— Атам Манас, — деди, — көр мени. Каның жерде калган жок. Энем Каныкей, ук мени; сен тиккен соот сөгүлдү, бирок сен тиккен жүрөк сөгүлгөн жок. Бакай атам, ак сакалың жашка нымданбасын мындан ары; койнуңдагы таш бүгүн эриди.

Бакай хан турган жеринде чөгөлөдү; кырк жылда биринчи ирет, баладай болуп, өксөп-өксөп ыйлады. Ыйлаганы аза эмес эле эми; азанын акыры топуракка берилгени эле. Карыя алаканына бир ууч топурак алып, төшүнө басты. — Манас, бир тууганым, — деди, — үнүмдү уккан болсоң, эми тынч укта. Сенин бээңдин кулундары сенин душманыңдын башын алды.

Каркырада ошол кечте оттор жагылды. Кыргыз уруулары казан-казан эт бышырды, кымыз төгүлдү, ырчылар тилге келди. Эки баатырдын — Семетей менен Күлчоронун — аты бир ооздон, бир демдей айтылды: эки баш, бир жүрөк; бир жүрөк, эки кол... Карылар: «Манастын очогу кайра түтөдү», — дешти; «Алмамбет уулунда тирилди», — дешти.

Жалгыз бир киши, оттордун жарыгынан бир аз нары, көлөкөдө турду. Канчоро эле бул; ал да чоро эле, ал да бул жортуулдун адамы эле; бирок бул түнү анын аты бир да ырда аталган жок. Көздөрү майдандын ортосунда ийин тийгизип турган эки баатырга кадалган жана ал көздөрдө оттун чагылышынан башка дагы бир нерсе күйүп турган — өчүшү оттон кыйын, жайылышы түтүндөн жашыруун бир нерсе. Эч ким көргөн жок; майрам эч кимди каратпады.

Семетей түн жарымында ордосунун алдына чыгып жылдыздарды карады. Асман он беш күндүк караңгыдан кийин эч качан мынчалык тунук болгон эмес. Эртең олжо бөлүштүрүлөт, туткундардын тагдыры чечилет, анан журт, сүйгөнүнө жеткен жигиттей, Таласка жүз бурат. Айчүрөктүн жүзү келди көз алдына; энеси Каныкейдин бул кабарды укканда жая турган колдору келди. «Эң чоң душман кулады, — деп ойлоду ичинен, — атамдын өчү алынды; эми Таласка кайтуу бар, той бар, тынчтык бар». Талаанын түнү жылуу, шамалы жумшак эле. Бирок алыста, Кең-Кол тарапта, бир бөрү улуду; бир ирет, эки ирет, үч ирет. Семетей селт этти, себебин билген жок. Жеңиштин эң бийик чокусунда турган адам жардын да эң жакынында турганын биле алмак эмес; аны тагдыр билчү жана тагдыр ошол түнү Канчоронун көлөкөдө жанган көздөрүнөн карап турду.

30-БӨЛҮМ

Эки баштын жеңиши жана кара тагдыр

— ❖ —

Жеңиштин таңы Каркыра түзүнө кан түстүү жарык менен түштү. Түн бою жанган оттордун чогу али сууй элек, сынган найзалардын, кулаган туулардын арасында жарадар аттар баштарын чөпкө ийген. Түздүн үстүндө оор түтүн жаткан; түтүндүн астында өлүктөр, өлүктөрдүн үстүндө алгачкы каргалар. Алыста Кытай кошуунунун калган чатырлары таңкы ызгаарда бүрүшүп турган; кача албагандар байланган, качкандар тоолордун ары жагында, күткөндөр азанын босогосунда эле. Семетей чатырынын алдында туруп, аткан таңды карап турду; жүзүндө не кубаныч, не чарчоо жок — жалгыз атасынан калган ошол терең, таштай сүкүт. Кечээ түнкү ураандар али кулагында эле; бирок жеңиш таңынын адамга үйрөткөн биринчи сабагы — кубаныч да чарчоодой оор экени. Анан бурулуп, аскердин ортосуна басты да, гүлдүр үнү менен бардык чоролорго угуза айтты:

— Күлчоро! Кечээ түнү кылычың менин алдымда жүрдү, калканың менин башымды коргоду. Эрдигиң кайтарымсыз калбайт. Аргын эли бүгүндөн баштап сенин

элиң; Жылгындуу сеники, Кең-Кол сеники, кең Таластын жайыты, суусу, аңчылык жери сеники болсун. Же, ичир, кондур, көчүр — хандай жаша!

Күлчоро аттан түшүп, тизесин жерге койду, эки колу менен Семетейдин этегинен өптү. Аскердин бир четинен экинчи четине кубаныч үндөрү жайылды; кары чоролор «Манастын салты жашап жатат» деп баш ийкешти, жаштар кылычтарын калкандарына урушту. Жалгыз бир түгөй көз, калың элдин көлөкөсүндө, кысылган кирпиктердин артынан бул тартууну карап турду да, караңгылады. Канчоро да ошол түнү ошол эле салгылашта кармашкан, ошол эле чаңды жуткан, ошол эле канды төккөн; бирок сыйлык саналып жатканда анын аты экинчи ооздон да аталган жок. Ичинен санады: Аргын эли — Күлчорого; Жылгындуу — Күлчорого; Кең-Кол — Күлчорого. Өзүнө калганы — алкыштын четинде туруу. Канчоронун ичине ошол таңда бир чок түштү, эч ким көргөн жок; чок күлгө окшош эле, бирок өчкөн эмес.

Туткундар алынып келинди. Эң алдыда, колдору кайыш менен байланган, башы ошондо да тик, Калча Коңурбай басып келе жатты. Жүзүндөгү жараат кыртыш байлаган, көздөрүндө кары түлкүнүн оту дагы эле өчө элек эле. Семетейдин алдына келгенде чөгөлөгөн жок; үнүн балдай таттуу кылып сөз баштады:

— Эй Манастын арстаны, эй талаанын жаңы күнү! Кылычың курч, багың ачык. Мени өлтүрүп эмне табасың? Бир баш, бир ууч кан. Мени тирүү калтыр — Бээжиндин дарбазалары сага ачылсын, Какандын казынасы бутуңа төгүлсүн. Алты дарбазалуу ордонун хандыгын сага берейин; жамбы толгон сандыктар, жибек жүктөгөн кербендер сеники болсун. Жарашалы; эки элдин ортосуна жаз келсин.

Сөз кооз эле; сөздүн жылтырагы алтындан эле. Чоролордун кими бири-бирине карады, киминин көзү казына сөзүнө илинип калды. Бирок ошол замат ак сакалы төшүнө төгүлгөн Бакай алдыга умтулду; кары денеси титиреп, үнү тоодон кулаган таштай күркүрөдү:

— Семетей! Кулагыңды мага бер, көзүңдү бул жыланга бербе! Бул Калчаны мен билемин — атаңды алты жолу алдаган, алты жолу ант ичкен, алты жолу антын баскан! Тынчтык деди — буктурма курду; бир туугандык деди — уу кошту. Алмамбеттин каны мунун мойнунда, Чубактын каны мунун мойнунда, айкөл Манастын ажалы мунун колунда! Жыландын баласына сүт берилбейт, берилсе баккан кишисин чагат. Бүгүн кечирсең, эртең ыйлайсың!

Семетейдин көз алдынан көрбөгөн атасынын жүзү өттү — эч көрбөгөн, бирок канында алып жүргөн ошол жүз. Былк эткен жок, сүйлөгөн жок; анан бир кадам

менен Коңурбайдын жакасынан алды. Бир көтөрүп жерге урду — жер онтоду. Эки көтөрүп жерге урду — Калчанын оозунан кан кетти. Үч көтөрдү, үчүнчүсүндө талаанын ташы жарылды. Анан Зулпукор бир жарк этти, айбалта бир шилтенди; Манасты алты жолу алдаган баш жетинчи айлага үлгүрбөй туруп денесинен ажырады.

Ал башты Эзкаранын башы менен катар, Каркыра түзүнүн боорундагы Кара-Сазга сайып коюшту. Эки шыргый, эки баш; шамал жүргөн сайын экөөнүн тең сейрек сакалы бир жакка сапырылып турду. Келген көрдү, өткөн көрдү; ошол күндөн кийин ал жердин аты эл оозунда Эки Баш болуп калды. Кышында кар басты, жайында чөп каптады, ат өчкөн жок.

Бирок кесилген баш согуштун аягы эмес, жаңы согуштун уругу болду. Кытай кошуунунан азанын күүсү көтөрүлдү; кырк жайсаң кара чатырдын алдында кылычтарын жерге сайып, өлүм антын беришти: же өч, же өлүм. Жана түздүн аркы четинде ээсиз калган Алгара — Коңурбайдын ошол кара жалдуу, кара кер тулпары — кишенеп тик секирди, тизгинин үзүп чыгышты көздөй, кумдарды көздөй учту. Күлчоро бир ирмем да токтогон жок; Буурулдун үстүнө жата калып, куштай артынан түштү.

Кырк күн кууду. Кара-Кумдун кумдары күндүз чок, түнү муз болду; кырк күн, кырк түн ат менен ат, дем менен дем жарышты. Алгара алдыда учту, Буурул артынан акты; суу табылбаса чаначтан ичилди, чөп табылбаса таш жаланды. Күндүзү мунарык, түнкүсүн жылдыз жол көрсөттү; кум дөбөлөрү толкун-толкун болуп өтүп турду, эки аттын изинен башка из калган жок түздө. Күлчоро кээ түнү ээрде уктады, кээ түнү таптакыр уктаган жок; ойгоо жатып Бакайды ойлоду, көзү илинип бара жатканда түшүндө Манастын кырк чоросун көрдү — баары кумдун үстүндө сап тартып, үнсүз, аны карап турушту. Кыркынчы күндүн таңында, күн чыгып келе жатканда, Буурулдун тумшугу Алгаранын куйругуна тийди; түш болбой мойну мойнуна келди; дигерге калбай Күлчоро эңкейип кара жалды алаканына алды. Алгара дагы бир силкинип бошонгусу келди, анан асыл айбан жеңилгенин түшүндү; башын ийди, басыгын Буурулдун басыгына салды. Кайтып келгенде эки аттын тең кабыргасы саналып турган, бирок экөө тең аман эле.

Күлчоро Алгараны коордоп, чылбырын күмүштөп, колго жеткенде түптүз Бакайдын алдына тартты:

— Ата, — деди, — Манастын жолдошу, баарыбыздын акыл атабыз! Бул ат душмандыкы эле, эми сеники. Астыңда тоо ашкын, дайра кечкин.

Кары Бакайдын көздөрү жашылданды; колдорун жайып, алакандарын көккө көтөрдү:

— Өмүрүң узун болсун, Күлчором! Минген атың мүдүрүлбөсүн, курчанган кылычың майтарылбасын! Алдың ак, жолуң ачык болсун; артыңда тукумуң, алдыңда багың жүрсүн! Теңир сени ок өтпөс, сөз өтпөс кылсын!

Бул батаны уккандар кийин айтып жүрүштү: ошол күнү Күлчоронун далысына көрүнбөс соот кийгизилди деп; кийгизилгени жакшы болгон экен, анткени кара күндөр алыс эмес эле.

Анан чоң салгылаш күнү келди. Кырк жайсаңдын анты бекер кетпеген экен; Кытай колу чегирткедей жайылды, жер көтөрбөдү. Добулбастары көк күркүрөгөндөй кагылды, туулары токойдой тигилди. Семетей ортого турду, Күлчоро оң канатка, Канчоро сол канатка өттү; үч кол үч селдей акты. Күн бою кылыч кылычка, найза найзага; чаң асманды жапты, ураан жерди жарды; түш маалында күн чаңдан кызыл түйүндөй асмандан илинип турду. Семетей өткөн жерден сап ачылып, Күлчоро айланган жерден туу кулап жатты; Канчоро да ошол күнү өлөрчө салгылашты — ичиндеги чок башка, кылычы башка эле азырынча. Кеч болбой Кытайдын сабы сынды, качуу башталды; качканды Бээжинге чейин, Какандын чек ташына чейин кубалашты. Жана бир таңда кошуунга ак желектүү бир топ көрүндү: элчи Ай-Жанжуң келип, жарашуу сурап турду.

Жарашуу дасторконун Бакай курду, сөздү Бакай жүргүздү. Ай-Жанжуң жерге чейин ийилди, жибек чепкенинин этеги чаңга тийди; Бакай аны не кемсинткен жок, не көкөлөткөн жок, конокко коноктой мамиле кылды, касташканга касташкандай сүйлөдү. Алым саналды: катар-катар төө жүгү алтын, сандык-сандык күмүш, ууч-ууч асыл таш; жибектер, кундуз ичиктер жана Кытай элинин эң тандалма кыздары. Жаш жигиттер Бээжиндин дарбазасына такалып олжо-талоон сурашканда Бакай колун көтөрдү:

— Талоон мал жүрбөйт, — деди. — Талоондун түтүнү жети муунга түтөйт. Алганыбыз жетет, калганы калсын. Тойбогон көз мүрзө топурагы менен тоёт.

Кайтышты. Олжо кербендери ашуулардан күндөп-түндөп акты; Таласка киргенде добулбас кагылды, керней тартылды; боз үйлөр тигилди, казандар асылды, күлүктөр чабылды, балбандар күрөшкө түштү. Күндүзү кымыз болду, түнү ыр болду; кырк күн той, кырк түн тамаша жүрдү. Ырчылар Семетейди мактады; кими ташып «атасынан да артык» деди, карылар башын чайкады, бирок каршы чыккан жок — өлүккө сый,

тирүүгө көңүл керек эле. Семетей Таластын ак ордосунда султанча отурду; Айчүрөк жанында, Каныкей ак чачы менен төрдө, Бакай оң жагында. Талаа эчактан бери биринчи ирет кең дем алды. Жетим өскөн бала атасынын тагында отурган; душмандардын башы шыргыйда, достордун башы тик эле. «Мындан ары баары жаз» дегендер көп эле; тагдырдын эсебин билгендер аз эле.

Бирок тагдыр кымыздын көбүгүнүн үстүнөн карап күлүп турган. Тээ алыста, казак жеринде, бир жигит жүрөгүндөгү чокту кырк жыл сактагансып үйлөп жаткан: Көкчөнүн уулу Үмөтөй. Атасы Бээжин жортуулунан кайткан эмес; уул атасыз өскөндүн ызасын кун сөзүнө айлантып, акырындап кол топтоп жүргөн. Энеси Акеркеч эки этегине жармашты:

— Уулум, барба! Көкчөнү кыргыз өлтүргөн эмес, кара Кытай өлтүргөн; Алмамбет менен, Чубак менен бир чуңкурга көмүлгөн каны. Каныкей — менин ахиреттик курбум, Семетей — сенин өзөгүң. Барба, очогума боор оору!

Үмөтөй укпады. Эненин жашын камчысынын сабы менен аарчып, атынын башын Таласка бурду. Артында чаң калды; чаңдын ичинде эч ким көрбөгөн бир кара жазуу басып жүрүп отурду.

✦ ✦ ✦

Казак колу Ала-Тоону ашты; Чабдар белинде карды жара кечип өттү, Кең-Өзөндүн суусун ылайлай агып түштү да, бир шашке маалда Таластын алдындагы түзгө кара булуттай үйүлдү. Койчулар үйүрлөрдү ички өрөөндөргө качырды, кароолчулар дөбөдөн дөбөгө от жакты. Ошол күнү Таласта той бар эле: Күлчоро Жамгырчынын кызы Акбаланы алган, боз үйлөрдүн арасы оюн, жарыш, күлкүгө толгон; казандарда эт, сабааларда кымыз, кыздардын өрүлгөн чачтарында күмүш чачпактар шыңгырап турган. Кабар келгенде Күлчоронун колунда кымыз кесе бар эле; кесени таштаган жок, көтөрүп ичти, анан жерге койду да үн салды:

— Суркоёнду тарткыла!

Келин Акбаланын кынасы кургай электе күйөө соот кийди. Акбала босогодо турду, эч нерсе деген жок; жалгыз күйөөсүнүн курун өз колу менен байлады — кыргыз аялынын коштошуу тили ушул, сөздүн кереги жок. Күлчоро Суркоёндун үстүндө, жалгыз өзү, колдун каршысына барды; үнүн түздүн бир четинен экинчи четине керди:

— Кимсиң, эй конок? Чакырылбай келген дасторконсуз калат! Тынчтыкка келсең — эшигибиз ачык, согушка келсең — кылычыбыз курч. Атыңды айт!

Каршыдан бир жигит чыкты; бою узун, кашы түйүлгөн, үнү ачуудан жоон:

— Мен Көкчө уулу Үмөтөймүн! Атамдын кунун алганы келдим. Кун доолаймын: Семетейдин астындагы Буурулду доолаймын, дагы тиги кары бөрү Бакайдын башын! Бербесеңер, Таласты чөбүнөн камышына чейин өрттөп, күлүн Кең-Өзөнгө сапырамын!

Күлчоронун каштары көтөрүлдү, анан үнү жумшарды; тууганга айткандай айтты:

— Үмөтөй, бир тууганым! Сен бизге жат эмессиң, биз сага жат эмеспиз. Атаңды кыргыз урган эмес; Көкчө Бээжиндин кара жортуулунда, Алмамбет менен Чубак жыгылган жерде, душман колунан шейит кеткен. Каны бизде эмес, Кытайда — ал канды Семетей алды да, Коңурбайдын башы Кара-Сазда шыргыйда! Кел, атыңдан түш; Каныкей энебизге баралы, эки элдин туугандыгын сага бирден санап берсин. Конок бол, бир тууган бол; кан сураба, нан сура.

— Сөз албаймын, кан аламын! — деп айкырды Үмөтөй. — Буурулду жана Бакайдын башын! Үч күнгө жеткирбей аламын!

Күлчоро атынын башын бурду. Ичинде эки жүк бар эле: бири — согуштун жүгү, экинчиси андан оору — конокту, анын үстүнө тууганды өлтүрүүнүн обалы. Ордого кайтты, кеңеш курулду. Бакай сакалын сылап оор сүйлөдү:

— Мал — жандын садагасы, бирок жан малдын садагасы эмес. Жылкыдан үйүр бергиле, сандыктан жамбы бергиле; кан менен эмес, мал менен жоошуткула. Казак менен кыргыз — бир дененин эки колу.

Каныкей сөз алды; салабаттуу жүзү ал күнү тынчсыздануу менен тарамдалган эле:

— Мени уккула, — деди. — Каракандын он эки кызы бар эле; он экөө он эки элге келин болуп барып, он эки элдин очогун курган. Бири — Чыйырды, Манастын энеси; бири — Акеркеч, Үмөтөйдүн энеси. Бир боордон чыккан эки колдун тукумдарыбыз; бул канды төгүү — өз тамырыңды кесүү. Жана муну билгиле: Акеркечтин каргышы жаман каргыш, оозунан чыкканы жерде калбайт, көккө тийип кайра түшөт. Ал эне каргаса, таш чыдабайт. Жалынамын, жарашкыла!

Семетей укту; укту, бирок кулак салган жок. Жаштыгы тамырында, жеңиши башында, намысы алкымында эле. Коңурбайдын башын кескен, Бээжинди тизе бүктүргөн колго «атыңды бер, атаңды бер» деген тилге чыдоо — бул анын

жаратылышы көтөрө турган жүк эмес эле. Ичинен ойлоду: Буурулду суроо — менин канатымды суроо; Бакайдын башын суроо — көзүмдү оюу. Муну сураган тынчтык сураган эмес. Эч кимге билгизбей Күлчорону жанына тартып, акырын буйруду:

— Бар, акыркы жолу айт. Казына сураса — берилет; үйүр сураса — берилет; Таласты сураса — беремин, хандыгымды сураса — таажымды чечип беремин. Бирок Буурул менен Бакайдын башы оозуна алынса... анда же өлүгү калат түздө, же байланганы келет алдыма. Башкасын уккум келбейт.

Күлчоро дагы барды, айкөлдүктүн эшигин аягына чейин ачты. Үмөтөйдүн жообу найза болду: бир сайды, эки сайды, канча сайса да Күлчоронун соотунан тайып, этине жеткен жок — Бакайдын батасы эт менен темирдин ортосунда тургансыды. Күлчоро сабыр кылды, сабыр кылды; анан колдон жалпы чабуулдун сурнайы тартылды да, сабырдын жиби үзүлдү. Күлчоро түзөлдү, өпкөсүнүн бүт добушун бир гана ысымга берди:

— Манас!.. Манас!..

Ал ураан түздө көк күркүрөгөндөй томолонду; казак аттары үркүп тик секирди, саптар толкуп кетти. Күлчоро бир жагынан кирип, экинчи жагынан чыкты; алдынан чыккан туу кулады, каршы турган кол сынды. Качуу башталганда, аттан түшүп «кулдук!» деп жерге жыгылган элди колу менен тургузду, кылычын алардан аяды:

— Элге кылыч жок! Күнөө — кежирдики.

Анан качкан Үмөтөйгө жетти; найзасынын илгегин курунан илди, бир силкип аттан жулуп алды, колу-канатын байлап Кулакердин учкашына өңөрдү да, Семетейдин ак ордосунун алдына алып келип түшүрдү:

— Мына, — деди, — буйруганың: өлүгү эмес, байланганы.

Ордонун алды жык эл эле. Сары хан ошол жерде, Бакай ошол жерде, Каныкей көшөгө артынан карап турган; баарынын тилинде бир эле сөз даяр эле: кечир. Үмөтөй байланган колдору менен тикесинен тик турду; коркуудан эмес, ачуудан титиреп жатты. Семетей тактысынан оор-оор турду, ага узакка карады. Анан — эч ким сөз кура электе, Бакай оозун ача электе, Каныкей көшөгөнү ача электе — эрдин тиштеди да, желдетин көздөй көзүн бир ирет ымдады.

Желдет бул белгини билчү; буйрук көз менен келгенде кол сөздөн тез кыймылдайт. Кылыч көтөрүлдү, күн нуру бир ирмем анын мизинде ойноду.

Кылыч түштү.

Бир дем мурун жалынганы даярданган тилдер бир дем кийин катып калды. Иш бүткөн эле; кан ак кийиздин кырына чейин жеткен. Сары хан башын буруп кетти, Бакай көзүн жумду; Каныкей көшөгөнү таштап, эки колу менен жүзүн басты. Анан анын кошогу көтөрүлдү — бир ханышанын эмес, бир эненин, бир карындаштын кошогу:

— Кайран Үмөтөй, кайран балам! Акеркечтин жалгызы, Көкчөнүн жалгыз бутагы! Мен эми ахиреттик курбума эмне деймин, ал эне бул кабарды укканда көккө эмне дейт? Акеркечтин каргышы жаман каргыш; оозунан от чыгат, тийген жерин куурутат! Семетей, уулум, сен бүгүн жалгыз бир баш кескен жоксуң — өз асманыңдын түркүгүнө балта чаптың!

Семетей жооп берген жок; ачуусу тарап, ордуна аты жок бир муздактык орногон эле. Бакай кары колдорун тизелерине уруп турду:

— Болору болду, — деди. — Эми жок дегенде өлүккө жана тукумуна сый кылалы. Кун бизден чыксын: мал саналсын, жүк таңылсын. Сөөктү замзам менен жуугула, эң оор жибектерге орогула; Көкчөнүн уулу хан уулундай узатылсын.

Ошондой кылынды. Жердин түбүнөн чыккансыган оор тынчтыктын ичинде Үмөтөйдүн денеси замзам менен жуулду, кат-кат ак жибекке оролду; баш жагында Каныкей туруп, кепиндин кырын өз колу менен түздөдү — өз уулун узатып жаткансып. Кун саналды: жылкыдан жылкы, үйүрдөн үйүр, сандыктан жамбы. Үстүнө Манастан калган Бээжин олжолорунун эң кымбаты — алтын зер саймалуу, баасы жеткис килем жабылды. Анан бирөө — кайсы акылсыз акыл берди, кайсы кайырсыз тил айтты, кийин эч ким моюнга алган жок — сөөктү тулпарга жүктөөнү буйруду: Семетейдин жанынан артык көргөн аты Тайбуурулга.

✦ ✦ ✦

Күлчоро муну көргөндө өңү күлдөй кубарды. Чуркады, Буурулдун чылбырына жармашты, анан колдору шалдырап түштү; башын эки муштуму менен коюп кошок кошту:

— Кайран башым, кара башым! Бууруддун колдон кетиши — сенин ажалыңдын жетиши, Семетейим! Ат кетет — бак кетет; бак кетет — баш кетет! Бул атты казакка

узаткан сени көргө узатты! Кайран Талас, кайран боз үйлөр — түркүгүңөр өзөгүнөн козголду да, туйган жоксуңар!

Кими күлдү: «жаш эмеспи, атты кызганат» деди; кими үшүп унчукпады. Семетей укту, укпаган болду; ичиндеги муздактык эми кулактарын да ороп алган. Сөөк узаткан жүрүш акырын алыстады; эң алдыда жибек жүгү менен, үстүндөгү алтын зер килемдин күнгө жанып-өчкөн жаркыны менен Тайбуурул баратты — башы жерге ийилген, көтөргөн жүгү эмне экенин, кеткен жолдон кайтуу жок экенин билип бараткансып. Туяк дабышы Кең-Өзөндүн ары жагында эриди; Таласта ошол кечте эч ким ыр ырдаган жок.

Казак жеринде уулунун жибек жүгүн тоскон Акеркеч адегенде кучактады, анан жыттады, анан түзөлдү. Ыйлаган жок. Ыйдан өтүп кеткен көздөрүн Талас тарапка тигип, эки алаканын көккө жайды:

— Семетей! Конокту байлап союп, тууган канын той канындай төккөн! Күн көрбө, күз көрбө; минген бак атыңдан көмкөрөңөн жыгыл; далыңды таяган жигит сага ор казсын; өз очогуңда жетим кал! Менин каргышым жерде калбайт — көккө чыгат, кайра түшөт, сени табат!

Тегерегиндегилер коркконунан кетенчиктеди; эненин каргышы кылычтан курч, аскерден калың — муну талаада жети жашар бала билет. Анан ал таарынган эне кайгысын муздай акыл менен ишке айландырды. Тайбуурулду алдырды; тулпар жат колдо да асыл турган, жалы шамалды издеп турган дагы эле. Акеркеч ага узакка карады: бул ат уулунун сөөгүн көтөргөн; бул ат Семетейдин канаты эле. Канат сынышы керек эле. Кулагына эритилген коргошун куйдурду — ал кулак согуш сурнайын үч күндүк жолдон укчу; буттарынын муун жерлерине ичке ийнелерди сайдырды — ал буттар Кара-Кумду кырк күндө жутчу. Ат бир түндө чөктү; жалы өңүнөн тайды, көзү өчтү. Анан аны сарт кербенчилерге чүпүрөк-чапырактын баасына саттырды: Семетейдин багы бир кербендин артында, аксак жана дүлөй, кумдуу жолдорго түштү.

Акеркеч муну менен да токтогон жок; өчтүн жаасын башканын колуна берди. Жедигер элине, хандын ордосуна кат артынан кат учту: «Эй Кыяз! Агаң Толтойдун каны жерде кала береби? Аны сайган Семетей азыр тагында күлүп отурат, Айчүрөк койнунда уктайт. Эр болсоң тур; каныңды ал, сүйгөнүңдү ал!» Кыяз агасынын атын укканда кылычынын сабын кысты; Айчүрөктүн атын укканда көзү караңгылады.

Жана дал ошол күндөрү Кыязга дагы бир кат жетти — бул сырттан эмес, ичтен келе жаткан; жең ичинен, жашыруун колдон. Жазган Канчоро эле. Суркоён Күлчорого берилген күндөн бери ичинде өстүргөн чок акыры жалын болгон: «Аргынды ага беришти, атты ага беришти, батаны ага беришти; мага калганы эми дасторкону болду. Күз келсин, кол алып кел; эшикти ичинен мен ачамын. Семетейдин күчү менде сыр — убагы келгенде ал сырды сага тапшырамын». Кат кетти; чыккынчылык күз жемишиндей бутагында термелип, бышып жетилүүнү күттү.

Жедигердин ак сакалдары — кары Төлөбай менен Кадырбай — Кыяздын алдына тизе бүктү:

— Каным, барба! Семетейге Кыдыр даарыган, кырк чилтен жолдошу; ага кылыч өтпөйт, ок тешпейт. Ажалыңды издебе!

Кыяз укпады. Толтойдун аты бир жагында, Айчүрөктүн элеси экинчи жагында, койнундагы кат жүрөгүнүн үстүндө эле:

— Даарыса даарыгандыр, — деди. — Менин да койнумда бир кат бар — Кыдырдан болбосо да, эшик ачардан. Анан укпадыңарбы: Буурул колдон кетиптир, чилтендер таарыныптыр дешет. Арстандын тырмагы жулунса, чөө да үстүнө барат. Тургула, кол жыйылсын!

Жедигердин добулбасы кагылды; бир учтан бир учка аттуу жыйылды, жер солкулдады.

✦ ✦ ✦

Таласта күз саргайган теректердин арасынан үнсүз басып жүрдү. Үйүрлөр кыштоолорго түшүп, боз үйлөрдүн кийиздери бекемделип, дайранын суусу ичкерип бараткан. Семетей ошол күзү өзүн бир кызык жалгыз сезип жүрдү: Буурул кеткенден бери бир да ат көңүлүнө толбоду, бир да аңчылык даамын берген жок. Түндөсү Айчүрөктүн демин тыңшап, курсагындагы жанга кулак төшөп, ошондо да ичиндеги боштукту толтура албады. Канчоро бул боштукту көрдү; чыккынчылык жарака издеген суудай — тапты. Бир таңда жүзүнө кам тагынып Семетейдин алдында ийилди:

— Каным, — деди, — үч түндөн бери бир түш мени муунтуп жатат. Атаң Манасты көрөмүн: ак күмбөздүн эшигинде туруптур, каштары түйүлгөн, үнү көк

күркүрөгөндөй: «Уулум мени унутту; курманым союлбады, казаным кайнабады. Келсин, түлөөсүн өткөрсүн; келбесе кайырымды кесемин» дейт. Тердеп ойгономун. Бар, күмбөзгө бар, каным; түлөөңдү өткөр, атаңдын арбагын тынчыт.

Семетейдин жүрөгүндө атасынын аты дайыма ачык жара эле; түштүн жалганына ошол жарадан ишенди. Камылга буйруду: токсон боз бээ түлөөгө бөлүндү, ыйык коло казан жүктөлдү. Бирок жолго чыгар таңда кош бойлуу Айчүрөк — ак куунун кызы, көзүндө уйкусуздуктун көлөкөсү — чуркап келип атынын тизгинине жармашты:

— Барба, Семетей! Он түндөн бери түш артынан түш көрөмүн, баарын тең кайырсыз көрөмүн: Зулпукорду сынган көрдүм — эки бөлүк, сабы сенде, мизи жат колдо; Аккелтени быркыраган көрдүм — атаңдан калган очок мылтыгы чарт-чарт бөлүнүп жатат; жана Ак олпокту, ошол ыйык соот чепкенди, далыда көрдүм — бирок сенин далыңда эмес, Канчоронун далысында! Кырк күндөн бери кушум сайрабайт, очогум тартпайт. Бул жол жол эмес, бул түш түш эмес, бул кабар өлүм кабары! Барба; барсаң мени жесир, курсагымдагыны жетим кыласың!

Семетейдин ичинде Үмөтөй күнүнөн калган ошол муздактык дагы эле туруптур; үстүнө намысы кошулду. Камчыны көтөрдү — жана түшүрдү. Ак куунун кызынын ийнине камчы тийди; бир ирет, дагы бир ирет. Айчүрөк тизгинди койо берди; артка-артка чегинди; анан ал салабаттуу, ал сабырдуу аялдын оозунан өз эркинен ташыган бир сөз төгүлдү:

— Бар анда... барган жериңден кайтпагын!

Сөз оозунан чыкты, жерде калган жок. Ошол замат — көргөн көздөр ант ичти — ордонун жанындагы кара суу нугунан тартылып соолуду; наркы жакта чатырдай кара таш ортосунан чарт деп экиге жарылды. Айчүрөк эки колу менен оозун басты; бирок ок жаадан, каргыш тилден бир чыккан эле. Семетей бурулуп караган жок; атын теминди.

Ак күмбөзгө жетишти — Каныкей жашыруун салдырган, сырты жалган, ичи сыр болгон ошол ыйык имаратка. Семетей босогого жүз сүрттү, түлөөсүн айтты, атасынан бир белги күттү: бир үн, бир илеп, түштө бир жүз. Бала чагында Бухарада тегин билген күнү кандай жүрөк дүкүлдөөсү менен «Манас уулумун» десе, азыр да ошол дүкүлдөө менен «Ата, мына мен келдим» деди. Эч нерсе келген жок. Күмбөздүн ташы таштай турду, шамалы шамалдай сокту; өлүк үн чыгарган жок, тирүү да укпады. Токсон боз бээ курмандыкка чалынды, ыйык коло казан очокко асылды; отун үйүлдү, от алоолонду — казан кайнабады. Бир күн, эки күн... он эки күн от жанды, он эки күн

казандын бети муздай турду. Он экинчи күндүн кечинде Семетейдин ичиндеги жип үзүлдү; ордунан турду, айбалтаны ала койду да, ата-бабадан калган ыйык казанга чапты. Коло коңгуроодой ачуу үн чыгарып быркырады; сыныктар очоктун күлүнө көмүлдү. Эч ким үн каткан жок; жалгыз Күлчоро сынган колонун үнүнөн башка бир сынууну уккансып селт этти.

Так ошол маалда дөбөдөн бир атчан чаап түштү: кароолчу Канчоро эле, үнүндө жашыра албаган бир кызык титирөө бар эле:

— Каным! Кыяз келиптир — Жедигердин колун жер көтөрбөйт; чаң асманга түркүк болуп, келе жатышат! Каным... тил алсаң, кырылбайлы: тартуу чыгаралы, ак кийиз жаялы, Кыязды Таласка хан көтөрөлү; сен атыңды, жаныңды сакта. Селдин алдында турулбайт.

Күлчоро ордунан октой ыргып турду; кылычынын сабына жармашып Канчоронун үстүнө жүрдү:

— Бас жаагыңды, сатылган! — деп айкырды. — Бул сөздү сүйлөгөн тил эчак душман дасторконунда! Каным, көзүңдү ач: Суркоёндон бери бул жүрөктүн караарганын мен билчүмүн да, бетине айтпайт элем. Эшигиңди ичинен ача турган мына ушул — түшүңдө Ак олпокту буга кийгизгени бекер бекен!

Канчоро ант ичти, шерт кылды; бирок көзү Семетейдин көзүнөн кача берди. Жана Семетей ошол ирмемде эчак өткөн бир күндү эстеди: Бухарада, тегин жаңы билген кезинде, энеси Каныкейдин бир эскертүүсүн. Эне ал күнү төшүн ачып, сол эмчегинен сүттүн ордуна кара кан агызып айткан: «Бул канды көр, уулум; сага ичтен келе турган кара күндүн белгиси ушул. Өз дасторконуңда отурганга, далыңды бергениңе сак бол; жат кылычы жарадар кылат, өз кылычы өлтүрөт». Ал күнү жаш акылы жеткен эмес; эми, сынган казандын күлү али түтөп жатканда, жетти — бирок убакыт кеч бешим эле.

Тегерегин каранды. Абада бир башкача нерсе бар эле: далысынын үстүнөн дайыма угулчу ошол көрүнбөс канат үндөрү — кырк чилтендин үнү — жок эле. Койнундагы куту, алаканындагы ырысы, түштөрүнө кирчү ак сакал Кыдыр — бири да жок. Буурул кеткен, казан сынган, Аккелте түштө быркыраган, Айчүрөктүн каргышы сууну соолуткан. Жалгыз эле; балким туулгандан бери биринчи ирет, көк менен арасындагы бардык жиптер үзүлүп, жападан жалгыз эле. Жалгыз арстан башын бир силкти.

— Тайторуну токугула, — деди; үнү жай эле, жайлыгы үрөй учурчу. — Зулпукорду алып келгиле.

Тайтору токулду; Зулпукор — түштө сынган кылыч — белине курчанды. Семетей үзөңгүгө басты, аттын үстүндө бир ирмем турду; Таласка, боз үйлөргө, ак ордого, баарынын үстүндөгү күз асманына карады — узакка карады, көздөрү менен коштошкондой. Анан атынын башын жерди эзип келе жаткан Жедигер колунун кара чаңына бурду. Артында Күлчоро, жанында күз шамалы, алдында — Акеркечтин каргышынан, Айчүрөктүн наалатынан, Канчоронун жең ичиндеги катынан өрүлгөн — кара тагдыры бар эле.

Чаң жакындап келе жатты; чаңдын ичинде он миңдеген туяк, туяктардын үстүндө Кыяздын кара туусу бар эле. Жана ал чаңдын аркасында, эч ким көрө элек жерде, жең ичинен жазылган каттын мөөрү күз мезгилин күтүп жатты. Семетей согончогун такады; Тайтору алдыга атырылды.

31-БӨЛҮМ

Чыккынчылыктын алтын таажысы жана акыркы төшөк

— ❖ —

Жети-Өзөндүн жети өрөөнүнөн чаң көтөрүлдү; чаң эмес, кара булут, кара булут эмес, кун доосунун түтүнү эле бул. Жедигер эли Багыш уулу Кыяздын артынан түшүп, Тоотору аттуу кара жаныбардын изин кууп, Таласка бет алып жүрүп берди. Чынкожо менен Толтой сепкен бүлүк жылдар өтүп машак байлаган, ал машакты орууга орок ордуна найза көтөрүлгөн. Кыяздын жүрөгүндө өч оту, тилинде ант бар эле: Толтойдун каны жерде калбайт, Жедигердин намысы Таластын суусунда жуулат. Кол баскан жерде чөп кайра тура албады, өткөн булактарынын суусу бир жума ылай агып турду.

Талас аларды укту. Талас бардыгын угар эле; шамалы кабарчы, бүркүтү кароолчу. Кең-Колдун боз үйлөрүнүн арасында кийиз сабап жаткан аялдар токтоп, баштарын чыгышка бурушту; койчулар жылкыны сайларга түшүрдү; ак сакалдар босогого чыгып, асмандын өңүн караашты. Ала-Тоонун карлуу ийиндери адаттагыдай унчукпады,

бирок ал жымжырттык бороон алдындагы жымжырттык эле. Ошол күнү кароолчунун кереги да тийбеди, анткени Күлчоро эчак аттанып чыккан. Алмамбеттин уулу ак тонун ийнине илип, Акборчукка минип, Сырнайзаны колтугуна кыстарып, жалгыз өзү түзгө түштү. Жалгыз, ырас; бирок жалгыз чыккан эрдин артында Манастын арбагы, Алмамбеттин каны, Каныкейдин батасы бар эле. Биринчи кагылышта он кишини оодарды, экинчи кагылышта жүз кишини чачты, үчүнчүсүндө Жедигердин алдыңкы тобу быт-чыт болду, бузулган кол кой сүрүсүндөй бири-бирине аралашты. Күлчоронун айкырыгы өрөөндөрдү кыдырып, кайра келип, дагы бир айланды. Кечке жетпей Жедигердин карыялары мойнуна жүгөн салынып келишти; жүгөн салуу — талаанын тилинде «мойнум кылдан ичке» дегени, «кес же кечир» дегени эле.

Алардын алдында ак сакалы төшүнө төгүлгөн бир карыя бар эле: Калча уулу Кадырбай. Жүгөндү өз колу менен мойнуна илип, тизеси калтырабай, тик басып келе жатты.

— Күнөө элде эмес, — деди Кадырбай; үнү каргылданса да заар. — Күнөө акылы кыска Кыязда; күнөө ичибизге бүлүк куйган Канчородо. Кой бөрүгө ээрчибейт, бөрү койго короо болбойт; бизди айдашты — биз айдалдык. Өлтүрсөң каныбыз адал болсун, кечирсең наның ыйык болсун.

Ошол маалда Семетей дөбөдөн түштү. Нарторунун үстүндө, Аколпогу ийнинде, Манастын уулу көрүнгөндө Жедигердин катарларынан бир дирилдөө өттү; талаанын үстүн тоо басып келаткандай сезилди. Кыяз аны көрдү да, көргөн замат найзасынын учу жерге ийилди. Ал айбатка кол салууга колу барбады, тили барбады, жүрөгү такыр барбады. Колуна чегин деген белги берди; Жедигер келген чаңынын ичи менен кайра акты.

Мына эми айтуу керек — бул бүлүк кайдан ачыды, бул кек кайсы казанда кайнады. Анткени эч бир чыккынчылык бир түндө туулбайт; чыккынчылык кудуктай жылдар бою казылат да, бир күнү адамдын өз бутунун алдынан ачылат.

Канчоронун кудугу Суркоёндун жүгөнү менен казыла баштаган. Толтой талкаланганда, олжо бөлүнүп жатканда Семетей Суркоён деген күлүктүн жүгөнүн Канчорого эмес, Күлчорого ыргыткан. Бир жүгөн; бир ууч кайыш, бир карыш темир. Семетей балким бир ирмем ойлонбой эле ыргыткандыр; бектердин колу кээде көңүлүнөн ылдам. Бирок таарынган көңүлдө жүгөн жыланга айланат: оролот, кысат, уулайт. Канчоро ошол күнү колдун ичинде жылмайып, баары менен кошо кыйкырып,

Күлчорону куттуктаган; анын алаканынын ичин эч ким көргөн эмес — алаканында тырмактары этине баткан төрт кандуу ай бар эле. Канчоро ошол күндөн баштап күлгөндө тишин жашырды, ийилгенде белиндеги канжарын катты. Кегин кымызга кошуп ичти, нанына сүйкөп жеди, түнкүсүн жаздыгынын алдына коюп уктады. Күнү келгенде кудуктун түбүнөн жогору үч аркан ыргытты.

Биринчи аркан: Тайбуурулдун сыры. Семетейдин касиеттүү аты Тайбуурулга ок өтпөйт, кылыч кеспейт эле; аны төрт бутун байлап, кулагына эриген коргошун куюп гана жок кылса болмок — бул сырды жер үстүндө үч-төрт киши билчү, Канчоро ошол үч-төрттүн бири эле. Сырды душманга берди. Экинчи аркан: аттын өзү. Тайбуурул бир түнү жылкыдан бөлүнүп калды, төрт буту байланды, кулагына коргошун куюлду; таң агарганда талаанын эң асыл тулпары муздап жаткан. Үчүнчү аркан: кат. Канчоро Кыязга алты ат тартуулап, жанына кат кошту; катта согуш күнү жазылган, Семетейдин кайсы күнү алсыз, кайсы күнү жалгыз калары жазылган эле. Үч аркан, үч чыккынчылык; үчөө тең бир эмчектен сүт эмген бир тууганынын далысына сайылыш үчүн өрүлгөн.

Ошондуктан Жедигердин колу Күлчоронун алдынан бузулуп качып баратканда, артынан бир атчан жетип келди. Бул Канчоро эле; атынын оозу көбүк, өз оозу уу.

— Жедигер! — деп өкүрдү. — Жедигер, эй! Толтойдун каны жерде калсынбы? Эркек болуп туулуп, катындай качасыңарбы? Жети-Өзөнгө кайсы бет менен барасыңар; катындарыңар эшиктен киргизеби, балдарыңар силерди ата дейби? Кайрылгыла! Кайрылбагандын очогуна сууну өз колум менен куям!

Талаада уят коркуудан күчтүү. Качкан кол токтоду, токтогон кол бурулду, бурулган кол сап түздү. Кээ бир жоокердин жүзүндө дагы эле шек, кээ биринде жаңы тутанган кыжыр бар эле; бирок бардыгынын буту эми бир жолго бурулган. Ошол күнү Таластын үстүндө ачык согуштун алгачкы кара желеги желбиреди.

Күлчоро Канчорону качкандарды кайра кайтарып жатканда көрдү да, көргөнүнө адегенде ишенген жок. Бир эмчектен сүт эмишкен эле; Каныкей экөөнү бир кучакта чоңойтуп, бир табактан эт жедирип, бир жууркандын алдында уктаткан. Эми ошол бир тууганы душман колдун алдында айкырып жүрдү. Күлчоронун көзү караңгылап, кайра ачылды; ачылганда ичинде бир нерсе өлүп, ордуна таштан бир нерсе орногон эле.

— Ант болсун, — деди ал жалгыз гана. — Атам Алмамбеттин арбагына ант болсун, Канчоронун башын бул ийиндердин үстүндө калтырбайм. Сүт акысы бүгүн бүттү; мындан ары ортобузда кылыч акысы бар.

Кары Кадырбай дагы бир жолу ортого түштү; карылар дайыма ортого түшөт, анткени көргө жакын турган адам кандын жытын жаштардан жакшы билет. Жедигердин чоңдорун чогултуп кыйкырды:

— Эй, Жедигер! Унутчаактык менен акысыздык эгиз бир тууган, экөө тең адамды сокур кылат. Канчорону Кытайдын зынданынан ким чыгарды? Семетей чыгарды. Хан Чубактын өчүн ким алды? Семетей алды. Коңурбайдын алдында ким турду, кыргыздын намысын ким сактады? Бул кишинин атасы сактады, бул киши сактады. Эми силер ошол тузду тебелеп өтөсүңөрбү? Туз урат, эй Жедигер, туз урат!

Бирок Канчоронун тили Кадырбайдын тилинен курч чыкты. Коркутуп сүйлөдү, убада берип сүйлөдү, эң көбү — коркунуч менен сүйлөдү: Семетей тирүү калса Жедигердин тукумун куурат, балдарын кул, катындарын күң кылат деди; өзү хан болсо Жети-Өзөнгө тынчтык, олжо малдан үлүш, Таластын жайыттарынан жайлоо бөлүп берем деп ант ичти. Коркуу менен ач көздүк бирге келгенде акыл боз үйдөн куулат. Кыяз адегенде мойнун ийди, анан тизе бүктү; Багыштын уулу өз колунун так ортосунда Канчоронун алдына ийилди.

Ошентип Жедигер душмандын чоросуна такты тургузду. Алтымыш киши жалтыраган такты ийинге көтөрдү, алтын таажыны Канчоронун башына кийгизишти, ак кийизге салып асманга көтөрүштү. Добулбастар кагылды, кымыз кандай агып жатты, кошоматчылар үч ирет кыйкырды: хан, хан, хан! Кадырбай ошол топтун четинде туруп, жерге түкүрдү да, эч ким укпаган үн менен күбүрөдү: «Кыргыздын чоросуна Жедигердин таажысы… Бул таажынын алтынынан мурда ээси чирийт». Бирок үнү добулбастардын арасында жоголуп кетти; чын сөз добулбас үнүнө дайыма жеңилет. Канчоро тактын үстүнөн төмөн карады; төмөндө өзүн алкыштаган элди, алдыда кыйратууга ант ичкен очокту көрдү. Жылмайды. Чыккынчылыктын таажысы алтын эле, бирок маңдайына тийген жерде тери куйкаланып жатты; муну такты көтөргөн алтымыштын бири да көргөн жок.

Хан болгон Канчоронун биринчи буйругу согуш болду. Бүт колду Семетейдин үстүнө айдады, айдап баратып душмандын кулагына Семетейдин бүт алсыздыгын шыбырады: Тайбуурул эми жок, деди; кырк чилтен колдоочу андан жүз бурду, деди; Аккелте от албай калды, Зулпукор кынында дат басып жатат, деди. Касиеттүү эмне

болсо, баары андан четтеди; эми ал да силердей эле эт менен сөөктөн жаралган пенде, деди. Адамдын кутун ушинтип сатуу — талаанын эң оор күнөөсү эле; Канчоро ал күнөөнү базарда май саткандай сатты.

Жедигер каптады. Төрт тараптан төрт найза бирдей Семетейге сайылды; төрт найза — төрт жыландын тиши. Манастын уулу Нарторунун үстүндө бир солкулдады, бир түзөлдү, анан силкинди — тоо силкингендей силкинди, төрт найза төрт жакка ыргып, найза кармаган колдор ээсиз калды. Күлчоро жетип келди; жетти, бирок көзү караңгылап калган эле. Кайнаган кыргында Семетейге найза сунгандардын арасынан Кадырбай менен Төлөк уулу Төлөбайды көрдү; тынчтык айткан ооздор унчукпаса да, найза кармаган колдор сүйлөгөн эле. Сырнайза бир түштү, бир көтөрүлдү; эки ак сакал баш эки ак таштай жерге кулады. Күлчоро кийин бул эки башты көп ойлонмок; бирок ал күнү согуштун ичинде ойго орун жок, канга гана орун бар эле.

Аңгыча кара тагдыр биринчи чапкысын урду. Семетей курчоону жарыш үчүн Нарторуну аскалуу өргө айдады; ат үч кадам чыкты, төртүнчүдө таш жылмышты, бешинчиде тизеси бүгүлдү. Нартору мүдүрүлдү, тура албады; асыл жаныбар бүт күчү менен дагы бир умтулду — болбоду: күн бою көтөргөн согуштун салмагы тизесине чөккөн эле. Семетей жерге түштү да, түшкөн жеринде турду: атсыз баатыр, жалгыз бөрү. Тайбуурул болсо ал өрдү куштай ашмак; бирок Тайбуурулду эчак эле бир чыккынчылык түнү жутуп кеткен, муну билген жалгыз адам каршы сапта алтын таажычан турган. Жедигердин сели төрт жактан ташкындап, ташкындаган сайын кысылып келе жатты. Күлчоро алыста, өз ийриминде салгылашып жүргөн; экөөнүн ортосунда бир бүтүн кол бар эле.

✦ ✦ ✦

Түн эки оттун ортосуна түштү. Жедигер жагында Кыяз чатырында отуруп тырмагын тиштеп жаткан. Күндүз көргөндөрү көз алдынан кетпей койду; корккону Канчорого төктү:

— Сен бул кишини мага жеңил дегенсиң, Канчоро. Жеңил эмес. Анын колдоочуларын мен билем; бүт Жедигер билет. Төшөгүнүн башында кара жылан Мар жатат имиш — куйругу бир өрөөндө, башы экинчи өрөөндө. Оң жагында боз кабылан жүрөт имиш, көзү чоктон кызыл. Төбөсүндө алп кара куш калкыйт имиш; канаты

булут, көлөкөсү түн. Биз кимдин үстүнө жүрүп жатабыз? Кел, кайталы; кол дагы кырылбай туруп Жети-Өзөнгө кайталы.

Канчоронун жүзү оттун жарыгында бир көрүнүп, бир жоголду.

— Кайтуубу? — деди. — Мен отуз жыл кайтканмын, Кыяз. Ар таарынганымда ичиме кайтканмын, кегиме кайтканмын. Ук да үйрөн: Толтой талкаланганда Суркоёндун жүгөнү менин акым эле — Күлчорого ыргытылды. Ооган жортуулунан кайттык; хандык убада берилген — берилбеди: Күлчорого жер тийди, мага кургак алкыш тийди. Бээжинден кайттык; Коңурбайдын Кара атын сурадым — ал ат да менден аянылды. Бакай менен бир күнү да тең тутулган жокмун, дасторкондо дайыма улагага отургузулдум. Үч кек, үч тоо; мен ошол тоолордун алдында жашадым. Эми кезеги келди. Сага ант ичем: алты күн. Алты күндүн ичинде Семетей өлөт. Колдоочуларыбы? Кут андан качты, дедим го сага. Жылан уктайт, кабылан алыстады, куш башка асманда. Алты күн, Кыяз. Андан кийин Талас сеники, таажы меники.

Ошол эле түнү Талас жагында Күлчоро бегинин чатырында тизе бүгүп отурган. Үнү каргылдуу эле:

— Беим, апам Каныкей далай жыл мурун айткан; кулагым менен уктум, акылым жетпеди, эми жетти. «Канчоронун көзү такта, күнү келгенде туз акысын тебелейт» дечү. Биз күлүп өткөнбүз. Эненин жүрөгү менен кыштын булуту жаңылбайт экен; экөө тең эмнени жаадырарын алдын ала билет экен. Эми мени ук: ушул ок өтпөс тонду кий. Апам токуган муну, кылына чейин дуба сиңген. Нартору чарчады; Толтойдон калган Суркоёнго мин. Күлүк ат — сени жарып чыгарат.

Семетей тонду кийди, Суркоёнго минди. Бирок ажал белгилерин катарга тизип койгон эле; ажалдын белгилери кербендей: бири көрүнсө, арты келет.

Биринчи белги Аккелте болду. Манастан калган касиеттүү мылтык, Бээжиндин алдында кол кыйраткан, үнү менен тоо ураткан Аккелте ошол таңда от алган жок. Семетей чакмагын чакты — учкун түштү, дары унчукпады. Дагы чакты — дары кайра унчукпады. Учуна чок басышты; чок муз баскандай өчтү. Аккелте ээсинин атасын билген курал эле; унчукпаганы — сөз айтканы. Семетей мылтыкты тизесине коюп, оозун баласын сылагандай сылады; таарынган жок, жөн гана түшүндү. Экинчи белги Суркоён болду. Кулагы кесик, соорусунда Огой тамгасы бар ат мурунку ээлеринин жытын эстедиби, эски камчынын ачуусун сездиби — эч ким билбейт: төрт бутун жерге кадап, кадам шилтебей койду. Семетей такымы менен түрттү — жүрбөдү;

камчы көрсөттү — жүрбөдү; жумшак сөз айтты — дагы жүрбөдү. Душман чаң көтөрүп келе жаткан, ат болсо таш болуп катып турган.

— Атам Манастын жолу бул, — деди Семетей; үнүндө ачуу да жок, жалынуу да жок, жалаң эшик жабылган үн бар эле. — Бул жолдо таарынган ат жетеленбейт.

Зулпукор бир жарк этти. Суркоёндун башы денесинен бөлүнүп түштү. Семетей кандуу кылычты түшүрдү да, ошол ирмемде, кең талаанын так ортосунда, эки колдун ортосунда, жер үстүнүн эң жалгыз адамы болуп жөө калды.

Анан ал көргөн душмандын канын тоңдурган иш кылды. Качкан жок, далда издеген жок, жардам чакырган жок. Ээрин чечти, жерге койду, жаздык кылды. Аколпокту ийнинен алып, жууркандай жамынды. Жүзүн кыбылага буруп, сунала жатты да — уктады. Душман деңизинин ортосунда, найзалардын көлөкөсүндө, өлүмдүн так тумшугунун алдында — уктады. Уйкусу да терең уйку эле; кирпиги да ирмелбей, көкүрөгү баланын көкүрөгүндөй бир көтөрүлүп, бир басылып жатты. Жедигер алыстан карады, жакындай албады; анткени коркпостуктун мынчасы пендеден эмес деп эсептелчү, буга кылыч көтөрүү тоого кылыч көтөргөн менен барабар эле. Алдыңкылар бири-бирин түрттү, эч ким биринчи кадам таштабады; «сен бар» деди бири, «сен бар» деди экинчиси — экөө тең барбады. Талаанын шамалы уктаган кишинин чачын сылады; балким ал шамалдын ичинде Манастын деми бар эле.

Ойгонгондо күн көтөрүлүп калган, баш жагында Күлчоро ыйлап отурган. Эрлердин ыйы үнсүз болот; ийин солкулдайт, үн чыкпайт. Семетей өйдө болуп, ээрине жөлөнүп сүйлөдү; сүйлөгөнү керээз эле, керээз экенин экөө тең билди.

— Ыйлаба, Күлчоро; жаш көрөр ишиңе парда болот. Мени ук. Дагы жети күн салгылашылат; жети күндүн аягында эмне болсо да, Кыяз менен Канчоронун башы алынат — бул биринчи сөзүм. Айчүрөктүн боюнда үч айлык бала бар; уул төрөсө токсон мал союлсун, аш берилсин, аты Сейтек коюлсун — бул экинчи сөзүм. Мен кетсем Айчүрөктү сен ал; жат колуна түшпөсүн, очогум жат очогуна аралашпасын — бул үчүнчү сөзүм. Казынамдын оозун ачкыла; жакырга, жетимге, жесирге таратып бергиле; мал көргө кирбейт — бул төртүнчү сөзүм. Кыргыз Талас менен Кең-Кол боюнан таркабасын; бир отурсун, бирдиктүү отурсун; Кытай жактан, калмак жактан кароол койсун, кезметти таштабасын — бул бешинчи сөзүм. Апам Каныкей менен чоң энем Чыйырды өздөрүнө кол салбасын; аларга айт: өлгөндүн артынан өлүнбөйт, өлгөндүн артынан жашалат.

Тынды; көзү алыска, Таластын көрүнбөгөн үйлөрүнө кетти; анан үнү биринчи ирет каргылданды:

— Бир жарам бар, Күлчоро, кылыч жарасы эмес. Бакай атама аш бере албадым. Ал мени бешикте коргоду, сүргүндө өстүрдү; атамдын жогунда мага ата, жолумдун караңгысында шам болду. Мен ага бир казан аш, бир кошок карыз бойдон калдым. Бул карыз мойнумда кетпесе дечү элем... Буйрук эмес экен. Эми акыркы буйругум: Бухарадан алып чыгып, Аргынга хан кылган Сары хан бар го — Сары таз дечү эле, мен таажы кийгизгем — ага шашылыш кат жетсин. «Семетей тар күндө» десин, жетет; калганын жүрөгү айтат ага.

Кат кетти; эң ылдам атчан, эң кыска жол менен кетти. Ошол күнү Жедигер кайра чабуулга айдалганда, колдун буту артка кетенчиктеди. Жоокердин оозунда бир сөз жүрдү: «Биз Манастын тузун жегенбиз; бул тузга кылыч көтөрүлөбү? Туз кармайт, бала-чакабызды кармайт». Саптар токтоп, найзалар ийилди. Так ошол маалда Жылгынды тараптан бир чаң көтөрүлдү; чаң чоңойду, Кең-Колдун оозунан экинчи чаң ага кошулду. Чаңдын ичинен алгач бир айкырык чыкты:

— Манас! Манас!

Анан Туучунак көрүндү; куштай ат, үстүндө ак сакал бороон: Сары хан. Кат жеткен, жүрөк жолдо чыдабай, колду артта калтырып алдыга түшкөн. Жедигердин сабын кагаз айрыгандай жарды, өткөн жеринде атчандар оңго-солго кулады. Элдин арасынан өкүрүктөр чыкты: «Бизди кырба, хан ата! Күнөөлүү биз эмеспиз; күнөөлүү Канчоро менен Кыяз!» Сары хан муну укту, укканда кылычына умтулду; сабы төрт, мизи миң Жойкума кындан суурулуп, күн нурунда бир ирет, бир гана ирет жарк этти — ал жарк Жедигердин үстүнө түшкөн өкүмдүн мөөрү эле.

✦ ✦ ✦

Сары хан ал күнү согуштун өзү болду. Бир колунда чоюн баш, экинчисинде найза; чоюн баш тийген жерде туулга ийилди, найза жеткен жерде ээр бошоду. Жашы жетимиштен ашкан, бирок билеги кырк жыл мурункусун эстеп турган; карыз адамды жашартат имиш — Сары хандын Семетейге карызы бар эле, карызын кан менен төлөгөнү келген. Бир кезде Бухаранын базарларында башы таз, үстү жамаачы бир таз жүргөндө Семетей аны адам катарына кошуп, Аргынга хан кылып, башына бөрк,

астына ат берген; эми ошол бөрктүн, ошол аттын, ошол адамгерчиликтин эсеби көрүлүп жатты. Туучунак ээсинин ачуусун туягынан тааныйт эле; кайда бурулса, ошол жер майдан болуп жатты. Кыязды топтун ичинен таап, кууп, кысты; найзасын Тоотору үстүндөгү ханга кезеп, так кулатаар маалда ортого бир кылыч кирди — Канчоронун кылычы. Найзаны белинен кыйды; болот учу сабынан бөлүнүп түштү. Сары хан катуу тартты, атын буруп, Канчоронун бетине түкүргөндөй айкырды:

— Казанга сийген оңбогон уул! Өзүңдү тойгузган казанга сийдиң сен! Сүттү эмдиң да эмчекти тиштедиң! Наның урсун сени, тузуң кармасын; өлгөнүңдө көрүң сенден качсын, топурак сени кабыл албасын!

Анан Кыязга бурулуп, экинчи ирет үстүнө жүрдү; Кыяз бул жолу найзаны күткөн жок, Тооторунун башын буруп качты. Хан деген адам өз колунун көз алдында качты — муну Жедигер көрдү.

Канчоро да көрдү жана түшүндү: бул карыя майданда турганда Кыяз да калбайт, такт да калбайт. Майданда жеңе албасын билгендиктен эрдиктин эшигин жаап, арамдыктын эшигин ачты. Кыязды жанына алып, Жар-Кыянын тар капчыгайына чегинди; капчыгайдын эки өйүзүнө буктурма тизди, аскалардын далдоосуна Очогор мылтыгын орнотуп, оозун өз колу менен түздөдү. Сары хан качкан жоонун изи менен капчыгайга кирди; тар жерде Туучунактын кадамы жайлады — ошол замат машаа түштү. Очогордун болот огу ышкырды, ышкырыгы кыска болду; ок ак сакал хандын чыкыйына сайылды. Сары хан ээрдин үстүндө бир түзөлдү, бир чайпалды; Жойкума колунан ыргыган жок — өлүп баратып да кылычын таштабады — Туучунактын мойнуна жыгылып, ошол бойдон калды. Ат ээсинин салмагын түшүндү; капчыгайдан жай кадам менен, эч кимге баш бербей чыгып, Күлчорону көздөй басты.

Күлчоро чыкыйы кандуу ханды ээрден кучагына алды да, ал күнү экинчи жолу ыйлады; бул жолу үнсүз эмес, үнү менен ыйлады, кошок кошту:

— Бухарада таз элең, Аргынга хан болдуң; тар күндө чакырдык — канат болдуң. Ак сакалың канга боёлду, ак жүзүң топуракка бурулду. Эр майданда өлбөдүң, арам асканын далдоосунан атылдың; кайран гана хан атам, арман эмей эмне бул дүйнө!

Түн киргенде Сары ханды Тал-Мазар боюна алып барды; эч кимге көрсөтпөй, душман колуна түшпөсүн, сөөгү кордолбосун деп жашыруун көмдү. Көрүн өз колу менен казды; кылычын күрөк, калканын чара кылды. Ханды Аколпогунан айрып алган бир кесимге ороп жаткырды, жүзүн кыбылага буруп, үстүнө топуракты ууртам-ууртам жапты. Мүрзөнүн топурагын алаканы менен тегиздеди; из калбасын деп

үстүнөн кургак чөп сүйрөдү, анан ал чөптү да шамалга берди. Дал ошол маалда караңгынын ичинен бир ат кишенеди: бул Бозайман айгыр эле, Сары хандын жылкысынан; эч ким чакырбай, эч ким жетелебей өзү келген, ээсинин жытын таа тиги жактан алган. Күлчоро асманды карады, анан атты карады; талаанын салты белгилүү эле. Бозайманды мүрзөнүн башында курмандыкка чалды; кан жаңы топуракка акты. «Тиги дүйнөдө жөө калба, хан атам, — деди; — атың алдыңдан кетти, сен артынан жет».

Таң атканда Күлчоро согушка жалгыз кайтты. Ичиндеги кайгы кайрак ташка айланган; ар чапкан сайын кылычы бир аз курчуп жатты. Алдынан чыккандын атын сурабады, аркасын бергенге тийбеди; жалаң найза көтөргөнгө найза, кылыч көтөргөнгө кылыч менен жооп берди. Жедигерди алдына салып кырды, чачты; кол дагы бир ирет бузулуп, дагы бир ирет качты. Бирок Канчоронун баштыгында коркуудан башка түйүндөр да бар эле. Качкан колду бир сайдын нугунда токтотту; ак боз бээ алдыртып, сойдуруп, канын кең идишке агызды.

— Колуңду мала! — деп буйруду. — Малаган — өлдү дегени, кайтса анты аны өлтүрөт. Ун чайнагыла — ырыскыңар күбө болсун. Кылычтын мизин жалагыла — өлүмүңөр күбө болсун. Бул анттан качкандын катыны жесир, баласы кул, очогу күл!

Өлүм анты өлүм коркунучунан оор басты. Жедигер колун канга малады, унду чайнады, болотту жалады; кимиси малап жатып титиреди, кимиси жута албады — бирок бири да четте кала албады: четте калгандын жазасын Канчоронун желдеттери элдин көзүнчө берүүгө даяр күтүп турган. Ант менен байланган кол сүрүдөн көрө сөөк узаткан топко окшоп, кайра алдыга айдалды.

Күлчоро аларды тосуп алды. Калың топтун ичинен Кыязды тандап, Акборчукту теминди, Сырнайзаны түздөдү; найза Багыш уулун Тооторунун үстүнөн кургак чөп үймөгүндөй кулатты. Күлчоро атынан эңкейип, кылычын көтөрдү — Кыяздын башы бир дем алым жерде эле — так ошол учурда Канчоро жетип келди; кылыч кылычка чабылды, учкун иңирдин алагүү караңгысын жарып өттү. Эки эмчектеш өмүрүндө биринчи жолу бетме-бет, болот болотко келди. Бирок Канчоро салгылашканы эмес, убакыт утканы келген; убакыт утуп жатып мергендерине белги берди. Кырк тандалма мерген аскалардан ок менен коргошун жаадырды. Күлчоро бурулуп алардын үстүнө жүрдү; кыркын бирден кырды, кыркынын тең жаасын тепседи — бирок ошол аңгыча бир ок Акборчукту тапты. Ат чуркап баратып тизелей кулады, кайра турбады.

Күлчоро жөө калды. Санашты дей албайбыз, өзү да санабады; бирок жетимиш жеринен жарадар эле — кимиси тырык, кимиси терең, баары ысык. Түн киргенде кан изин кар менен жаба-жаба Эчкилик тоолорун көздөй тартты; Капка-Таштын аска көңдөйүнө корголоду. Ошол жерде, таштын суугунда, жараларын тоо чөбү менен таңды да, караңгыга каршы бир гана сөз айтты: «Бүткөн жок. Мойнумда ант бар; бүткөн жок».

✦ ✦ ✦

Семетей ал түнү Айры-Белес белинде жалгыз эле. От жаккан жок; от — үмүтү бардын иши. Асманды карады; жылдыздар ордунда эле, жалаң адамдардын тартиби бузулган. Талас жагын ойлоду: Каныкей азыр боз үйдүн босогосунда отургандыр, деди ичинен; апам дайыма босогодо күтөт, босого — күткөндүкү. Айчүрөктү ойлоду: боюнда үч айлык жашыруун дүйнө көтөргөн ак куусун; ага коштошпой жолго чыккан эле — коштошуусуз жол узун болот. Чыйырдыны ойлоду: эки уулун жерге берип, үчүнчү азасын күтүп отурган чоң энесин. Анан ойду да таштады; ой — үмүтү бардын иши. Ээрин кайра жаздык кылды, Аколпокту үстүнө тартты да, керээзинин калганын караңгыга айтты — жанында Күлчоро жок эле, бирок сөз жетерин билчү; талаада сөз ээсин табат.

— Сейтек төрөлсө, — деди, — он эки жашка чейин чаңга тийгизбей өстүргүлө; бутуна тикен, жүрөгүнө коркуу тийбесин. Он экисинде тегин айткыла; андан мурдасы эрте, андан кийини кеч болот. Апам Каныкейге дагы бир айткыла: өзүнө кол салбасын; анын өмүрү эми Сейтектин өмүрү. Кумайыкты урушпагыла; тайган ээсинин артынан улуйт, улуй берсин. Акшумкарга чаң кондурбагыла; куш бош колду көргөндө туйлайт, туйлай берсин. Аза да бир акы; айбандын да акысы бар.

Анан тынды да уктады; өлүмдүн жээгиндеги экинчи уйку эле бул, биринчисинен да терең.

Таң агарганда Жедигер келди. Аяк дабыштары түндөн башталган; миңдеген туяк, миңдеген чарык, белдин ташын тепкилеп жакындады. Адегенде уктаган кишинин тегерегине он эки катар тегерек болушту; он эки катар аз көрүндү — кырк эки катарга чыгарышты. Кырк эки катар найза, кырк эки катар коркуу; эң четтегиси эң эр жүрөгү эле, эң ичкериси титиреп турду. Анткени ортодогу адам кыймылдаган жок, ал эми

кыймылдабаган бөрү чабуул койгон бөрүдөн коркунучтуу. Кыяз эң сырткы катардан карады; караган сайын тизеси бошой берди. Семетей жөн жатканда да ажыдаардай эле; деми түздү жылытып жаткансыды.

— Канчоро, — деди Кыяз, үнү шыбырга жакын. — Кел, кайталы. Бул адам өлтүрүлбөйт; өлтүрүлсө да өчү өлтүрүлбөйт. Кел, аны хан көтөрөлү; мен таажымды берейин, Тооторуну жетегине тартайын, алдында тизе бүгөйүн. Бизди кечирет; анын тукуму кечиргенди билет.

Канчоро Кыяздын жакасынан алды; көзү эки оюк, эки караңгы эле.

— Кырк эки катар колдун ортосунда жалгыз кишиге таажы сунмак белең? Жедигер буга күлөт, тарых буга түкүрөт. Ал көзүн ачса — баарыбыз өлдүк дей бер; жумулуу турганда ур! Корксоң четтеп тур, таажыны да мага калтыр, найзаны да!

Анан колго бурулуп өкүрдү; үнү белдин капталдарында көбөйдү:

— Алга, Жедигер! Ант ичтиңер, кан жаладыңар! Алга!

Семетей көзүн ачты. Кырк эки катар найзаны көрдү, төбөдөгү бош асманды көрдү — кара куш жок эле — жанындагы бош жерди көрдү — Күлчоро жок, Аккелте унчукпай калган, Тайбуурул эчак жок. Кырк чилтен да четтеген; Кыдырдын көлөкөсү эми башка пенделердин үстүндө эле. Баарын көрдү да, көргөндөрүнүн жыйындысына бөрүчө күлдү.

— Ушундай тура, — деди; — дүйнө бок экен. Дос дегениң такт үчүн сатат, ат дегениң өрдө чөгөт, мылтык дегениң тар күндө унчукпайт. Кел эмесе, өлүм; сени кылычымдын учуна теңебейм, бирок эшикке келгенди куру кайтаруу да болбос.

Тура калган жок; чыканагына гана таянды, ээрдин үстүндө жарым сунала жатып, кырк эки катар колду тойдун калың топурун сыдыргандай сыдырып карады. Көз карашы кайда тийсе, ошол жерде найзалар бир эли кетенчиктеди; өлүмдүн босогосундагы адамдын көзү тирүүлөрдүн көзүнөн оор эле. Кыяз Канчоронун түрткүсү менен катарлардын арасынан алдыга чыкты; колунда найза, найзанын учунда таңдын алгачкы нуру титиреп турду. Бир кадам таштады — токтоду; дагы бир кадам таштады — токтоду. Артынан Канчоронун үнү келди, жылан ышкырыгындай: «Ур. Азыр ур». Кыяз найзаны түздөдү; учу жерде жаткан бөрүнүн төшүн көздөй, арадагы аралык кадам сайын эрип баратты; жана талаа ошол таңда кармай алганынча кармап турду демин.

32-БӨЛҮМ

Арам найза жана баскынчынын тагы

— ❖ —

Асман ал таңда коргошун түстө эле; Күрпүлдөктүн суусу боз ылай агып, камыштын арасында шамал азаны алдын ала угузган аялдай онтоп турду. Кыяз камыштын көлөкөсүнө бекинип, алаканынын тери менен найзасынын сабын ным кыла берип күтүп жатты. Каршы капталда атынан түшкөн, Аколпогун ийнине илген Семетейди көргөндө буту-колунун бууну бошоду. Ал турпат, ал ийин, ал баштын көккө көтөрүлүшү — Манастын уулу эле бул; айбаты тоодой, көз карашы бүркүттөй. Кыяздын жүрөгү эрип, тизгинин буруп качкысы келди.

— Кайда, — деди артындагы көлөкө. Канчоро эле; үнү жылан ышкырыгындай кулагына куюлду. — Кайда качасың, эр Кыяз? Бүгүн бул арстанды кулатпасаң, эртең ал сени кулатат. Жедигердин түмөнү артыңда турат дейсиңби? Кайтсаң, биринчи найза сенин далыңа сайылат — буга мен ант ичем.

— Анын алдына чыгылбайт, — деп шыбырады Кыяз. Эриндери кургап калган. — Көзүнө карадым — ичимде эмне болсо, төгүлдү. Бул адамдын колдоочусу бар, аны чилтендер кайтарат.

— Чилтендер уктайт, — деди Канчоро да тиштеринин арасынан күлдү. — Аны кайтарган кырк чоро таркады; Күлчоро тээтигинде, эки конуш алыс. Жалгыз, чарчаңкы, азада. Аркасынан ур. Аркасынан урулган арстан да кулайт. Урбасаң, Кыяз, — үнү бул жерде ташка айланды, — бил: сени мен урам.

Кыяз бир ага карады, бир каршы капталга карады. Ичинен кечирди: атам Толтойдун өчү бар бул кишиде — акым; бирок эр майданында ак изделет, камыштын арасында эмес. Эр болсом — алдына чыгам; коркок болсом — тартып кетем: бул үчүнчүсү эмне, бул буктурмада күтүү эмне? Анан Канчоронун көздөрүн көрдү; ал көздөрдөн өз өлүгүн көрдү. Кыяздын ичинде коркуу коркууну жеди: алдындагы арстандан коркту, артындагы жыландан ого бетер коркту. Камыштын арасынан жыла-жыла жакындады; үч ирет токтоду, үч ирет жүрөгү оозуна тыгылды, үч ирет Канчоронун өлүм антын эстеп кайра жылды. Семетей ал маалда атасы Манасты ойлоп турган. Ушул талаада, деп кетти ичинен, атам да бир кезде ушинтип турду бекен; Аккуланын жалына жүзүн басып, Таласты ушинтип жыттады бекен? Канчоронун жүз бурганы жүрөгүндө бир жара, Чубактын уулуна аяган мээрими ал жаранын үстүндө бир туз эле. Өз сүтүбүз менен өстүрдүк, дечү; өз колубуз менен көтөрдүк. Тышкы душмандан коркпо, деген эле Бакай бир кезде; ички душмандан корк — ичтеги бөрү сүрүнү койчудан жакшы билет. Аккуланын туяк дабышын угуп жаткансыды; көзү алыска, Таластын көгүш кырларына тартылды. Арам найза так ошол алаксыганда, далынын так ортосуна, эки далы сөөгүнүн арасына сайылды.

Талаа бир дуулдап силкинди. Акшумкар асманда чаңырды, Актайган улуду; экөө тең туйган — кеч туйган. Семетей теңселди, теңселди — бирок жыгылган жок; бурулуп Зулпукорду сууруганда кылычтын болоту булутсуз күнү чагылгандай жарк этти. Кыяз ал болотту көргөндө эси чыкты; найзасын таштап качты, атына кантип мингенин, камыштан кантип өткөнүн өзү да билбеди. Артына бир карады: жарадар арстан дагы эле бутунда турган, кылычы колунда, каны Аколпоктун ак кийизине сарыгып жаткан.

Ал күнү асман карарды да карарды. Түш ченде түн болду; көк күркүрөдү, үч ирет күркүрөдү, чагылган Ала-Тоонун чокуларын сабады, анан мөндүр төгүлдү — кой башындай мөндүр талааны ак таш аңызга айландырды. Семетей атасы Манастан

калган Аколпокту жамынып, бир далдоонун түбүнө сунала жатты. Жанына Акшумкар шумкары конду, аяк жагына Актайган тайганы ийрилди. Жара зыркырап, дүйнө тегеренип турду. Мөндүрдүн ак пардасынын артынан бир жарык жакындады; жарыктын ичинен бир кыз чыкты — жүзү ай, чачы түн, аты Көкмончок. Пери кызы эле; Кайыпчынын тоосунан түшкөн.

— Тур, арстандын уулу, — деди. Үнү суунун үнүндөй эле. — Сенин ажалың бул найзада эмес. Кайыптар сени каалайт; бар, айык, күнү келгенде кайтасың.

Семетей эч нерсе дей албады; тили оорлоп, кабактары жумулду. Көкмончок колун сунду — мөндүр токтоду, жер менен асмандын ортосунда бир жол ачылды. Таң атып, күн мөндүр даанасынын үстүндө сынып тийгенде ал далдоодо Семетей да, Акшумкар да, Актайган да жок эле. Кийизде кан издери гана калган, жерде эч ким окуй албаган жазуудай найза жаткан.

Күлчоро келгенде мына ушуну тапты: канды тапты, найзаны тапты — агасын таппады. Үч күн, үч түн издеди; камышты карыш-карыш, капталдарды таш-таш издеди. Өлүгү да жок, тирүүсү да жок. Тирүү болсо үн бермек, өлүү болсо жатмак; экөө тең эмес — кайып эле. Чатал белдин өрүнө жеткенде тизеси бошоп, аттан түштү, топуракка жыгылды:

— Агам, — деди, — кара жалдуу арстаным! Бээжинде Коңурбайдан коркпогон агам, арам Кыяздын найзасына кеттиңби? Тирүү болсоң бир үн бер, өлүү болсоң бир из бер! Таласты кимге калтырдың, Чүрөктү кимге калтырдың, боюндагы аманатты кимге калтырдың? Асман ээн калды үстүмдө, жер катуу калды астымда. Сынгыр колум кыймылдап, өчкүр көзүм көрүп туруп сени сактай албадым — бул бет карасы менен мен кантип жашайм?

Кан какшап ыйлады Күлчоро; көзүнүн жашы түгөнүп, каны келди. Жалга жыгылып, аттын мойнунда солкулдады: — Бээжинден кайтып келе жатып, — деди, — Карагөлдүн башында ант ичкенбиз; өлсөк бир чуңкурда, калсак бир журтта дегенбиз. Антым жарым калды, агам; чуңкуруңду билсем — кирер элем, журтуңду билсем — барар элем. Талаа укту, тоо укту — эч ким жооп берген жок. Жалаң бийикте бир куш айланды; Күлчоро башын көтөрүп карады — Акшумкарбы, эмеспи — ажырата албады. Куш үч айланды да, Кайыпчынын тоосун көздөй сызып, кетти. Күлчоро ал жакка көпкө карады; ичине бир нерсе тамды — аты жок, өлүмдөн башка бир нерсе.

Ошол сааттарда Кең-Колдо түтүн көтөрүлүп жаткан. Канчоро менен Кыяз колду Таластын ыйык өрөөнүнө айдап, биринчи иштери Манастын устасына кол салуу

болгон. Аксак уста Бөлөкбай — бир кезде Дөөтү уста менен бирге Манаска Зулпукорду, Аккелтени соккон, очогунун учкунунда чилтен деми жүргөн Бөлөкбай — дөшүсүнүн жанынан кармалды. Барсканы менен, көөрүк сабы менен, кызыган темири менен каршылык кылды карыя; жалгыз өзү бир бөлүк аскерди очогуна киргизбеди. Бирок калың кол деңиздей эле; акыры устаны дөшүсүнүн үстүнө жыгышты. Карыя акыркы демин алып жатып көөрүгүнө умтулду; көөрүк бир онтоду, очоктон акыркы учкун көтөрүлдү, айлана-айлана бийиктеп, түтүндүн ичинде көздөн кайым болду. Бөлөкбай өлүп бара тканда жүзү очогун караган эле. Кырк жыл темир соккон ал очокто; Манастын кылычын сууга ал салган, Семетейдин соотунун шакекчелерин ал өргөн. Колу кургурлар устаны өлтүрүштү, бирок очогун өчүрө алышпады; чокту күлгө көмүштү — күл чокту сактап калды. Казынанын оозун талкалашты; Манастан, Семетейден калган эмне болсо — жамбы, соот, алтын жабдык — төө үстүнө жүктөлдү. Кең-Кол таланды, очоктор өчүрүлдү, ошол күнү Таласта Семетейдин атын оозго алууга тыюу салынды.

Үйрүлмө сазында курулган кеңеште болсо эки үн кайчылашты. Кыяз ичиндеги коркууну акыл кылып ортого төктү:

— Күлчорого тийбейли, — деди. — Ал болотко кол сунган колунан айрылат. Тулпар тартуулайлы, сары алтын тартуулайлы, дос бололу; каны бизден алыс болсун. Ал — Манастын очогунун учкуну; учкунду баскандын чарыгы күйөт.

Канчоро ордунан турду; көздөрү чокко салынган темирдей эле.

— Алтынбы? — деди. — Эртең ал алтын менен кол жыйнайт, бүрсүгүнү экөөбүздүн башыбызды Таластын дарбазасына асат. Же Күлчоро колума тирүү түшөт, же мен Жедигерди кырып саламын — чоң Кыяз, танда! Ант ичем: аны тирүү кармабаган — менин душманым.

Кеңеш басынды; Кыяз басынды. Изкубарлар талаага чачылды.

Күлчоро болсо токсон жеринен жарадар эле; аты жыгылган, саадагы бошогон, жанында жалгыз Жойкума кылычы калган. Кайыпчынын тоосуна жыла-жыла чыкты, Кара-Үңкүрдүн кара оозуна жетти, босогосуна жыгылды:

— Ата бол мага, эне бол мага, ыйык үңкүр, — деди. — Артымда атам жок, жанымда агам жок; катып кой мени, кайыптардын кереметинен бир керемет бер мага.

Үңкүрдүн салкын деми жүзүнө тийди; таш эне кучагындай жылыгансыды. Күлчоро ичкери кирип, караңгыга чөмүлдү. Караңгыда суунун үнү бар эле, дагы

тереңден, өтө тереңден келген бир дем бардай; Күлчоро ошол демге ыктады, жараларын ташка такады, үч күн, үч түн нан жебеди, суу ичпеди — тоо аны карады, тоо аны бакты. Бирок из — из; кан тамчысы карда гүлдөй ачылат. Изкубарлар канды окуй-окуй келишти, үңкүрдү табышты, тоону кол курчады. Үңкүрдүн оозуна ок жамгырдай жаады; Күлчоро караңгыдан чыкты, Жойкума колунда чагылгандай ойноду. Бир качырды — он киши кулады; дагы качырды — жыйырма киши сулады. Элүү балбанды эшиктин алдында кыйды; элүү өлүк үстү-үстүнө үйүлүп, үңкүрдүн оозуна эттен дубал болду. Бирок жара жараны чакырат, кан күчтү алып кетет. Колдоруна аркан үстүнө аркан ыргытылды; он аркан үзүлдү, он биринчиси кармады. Кечээги арстан жерге сүйрөлдү.

Аны Канчоронун алдына тирүү алып келишти. Канчоро күлдү; ал күлкү кышта да тоңбогон кара суудан суук эле.

— Кылыч кармаган колду карагыла, — деди. — Бул кол экинчи кылыч кармабасын.

Дегенин жасатты: Күлчоронун далы сөөгүн ойдурду, колун кестирди, канын тоонун ташына агызды. Бирок өлтүргөн жок — өлүм аз көрүндү ага. Жылкычы башы Карагулду чакыртты:

— Ал муну, — деди. — Сага кул болсун, малай болсун. Тезек терсин, отун ташысын; Манастын очогунан калгандар камчы астында кантип сүйрөлөрүн дүйнө көрсүн.

Кечээги арстан, Тайторунун үстүндө Коңурбайды кууган Күлчоро, ал күнү жонунда тезек көтөрмөсү, бутунда чарык, мойну ийилген бойдон Карагулдун жылкысына жөнөп кетти. Карагул одоно киши эле, камчысы тилинен ылдам. — Кара тиги канаты сынган чорону, — деп шылдыңдады биринчи күнү, — кечээ Таластын арстаны эле, бүгүн менин итим болду. Отун ташы, тезек тер, очогумду жак; жай кыймылдасаң, жонуң сүйлөйт. Күлчоро отун ташыды, тезек терди, очокту жакты. Камчы жонунда шартылдаган сайын тишин кычырата тиштеди, оозунан бир ах чыкпады. Койчулар бул унчукпастыкка таң калды; кимиси боор ооруп, жашыруун нанынан бөлдү; кимиси чочуп, көзүнө карай албады — анткени ал көздө өчкөн чок эмес, күл менен жабылган чок бар эле. Жалаң түнкүсүн, жылкы уктап, талаа жылдызга айланганда, Күлчоро башын асманга көтөрүп ичинен сүйлөндү: сабыр эт, деди өзүнө; сабыр эт. Кайыптар тирүү, кайыптан кайткан болот. Атам Чубак сабыр менен эр

болгон, агам Семетей сабыр менен тегин тапкан. Сөөгүм оюлду, колум кетти — антым турат. ***

Таласта ал күзү тойдун добулбасы менен азанын добулбасы бири-бирине аралашты. Жедигердин бектери ак кийиз жайышты, Канчорону үстүнө отургузушту, тогуз ирет көтөрүп, тогуз ирет түшүрүштү; башына алтын таажы коюлду, астына алтын такт тартылды. Кожолор, молдолор чогулду; дубалар окулду, түлөөлөр аталды. Семетейдин азасы кыркына толо электе токолу Чачыкей жасанып-түйүнүп, көзүндө бир тамчы жашы жок Канчоронун никесине кирди. Күйөөсүнүн өлгөн кабарын укканда — айтылат го — эринин учу жылмайыптыр; эми бүт жүзү жылмайып турду. Кемпирлер өткөндө жүзүн бурду; жаш келиндер артынан түкүрдү. Чачыкей ага көңүл бурбады; алтын таажынын көлөкөсүндө бет карасы көрүнбөйт деп ойлочу. Жарчылар базарда кыйкырды: мындан ары бул элге Канчоро хандын эли деп айтылат; Семетейдин атын атаган тил кесилет, Манастын атын атаган баш кетет.

Жаңы хандын биринчи буйругу — зулум болду. Кыргызга салык салды: миң каракер төө сурады, миң кара кашка бээ сурады, миң төө жүк чай, үстүнө кызыл алтын сурады. Бербегендин журту талкаланды, каршы турганынын очогу өчтү. Эл чыдабады; түн жарымында үйлөр чечилди, кербендер үнсүз жолго түштү, айылдар Капчалдын кар белдерин көздөй качты. Качкандар бел баштарында токтоп, артына, Таластын ыйык өрөөнүнө карап ыйлашты:

— Семетейибиз тирүү болгондо, — дешти, — бул кара күндү көрөт белек? Арстандын уясына түлкү кирди; эл өз уулун унутууга мажбурланды. Кайыптан кайт, арстаныбыз, кайыптан кайт!

Канчоро тактысында отурду, бирок бейпил отура албады. Түн сайын түшүндө бир эле нерсени көрчү: бир куш, ак бир куш, Кайыпчынын тоосунан көтөрүлүп, Таласты көздөй учуп келе жатчу. Ойгонуп, туйлап, эшиктеги күзөтчүнү чакырып сурачу: Семетейдин өлүгү табылдыбы? Табылган эмес. Өлүгү табылбагандын тирүүсүнөн коркушат; такты тарткан арамдын тагы түбү оюк казыктай эле — канчалык тереңге кагылса, ошончолук чайпалып турчу. Коркуусун зулуму менен жапты; зулумдун огу болсо эң тереңге, эң аксакалга сайылды. Олуя карыя Бакай — Манастын акыл атасы, Семетейдин жол башчысы, ак сакалы төшүн жапкан Бакай — Канчоронун буйругу менен ортого сүйрөлдү. Сексен балбан башына үйүлдү; карыяны көк бөрүнүн улагындай бири-бирине тарта-тарта сүйрөштү. Ак сакалы жулунду, муруту жулунду,

үстүндөгү эски сооту талкаланды, кабыргалары кычырап сынды. Чаңга оонаган жүзүн асманга буруп карыя:

— Эй кудуреттүү Теңирим, — деди, — карыганда бул кордукту көргөнчө, Манас менен бир күндө топуракка көмүлсөм эмне! Каныкейдин сөзү бар эле; бул Канчоро наристе кезинде эмизгенде эмчегинен сүт ордуна кан келген экен. «Бул бала тукум курут душман болот» деген салабаттуу келин; биз күлүп өткөнбүз. Ах, биз сокурлар; аян көз алдыбызда чоңойду да — көрбөдүк. Доорубуз өттү, сөзүбүз калбады; мындан аркысы калгандардыкы.

Ал күндөрү кайгы кайгыны кууган бөрүдөй эле; бири кетпей туруп, экинчиси келип жатты. Бир түнү Бөлөкбайдын уулу Акжолтой — атасы дөшүсүнүн жанында шейит кеткен, өзү жайчылык очогунан бата алган жигит — жашыруун Каныкейдин үйүнө кирди. Тизелей отуруп, энтиге сүйлөдү:

— Улуу эне, — деди, — кайып агамдан сөз алып келдим. Семетей агам кайып болордон мурун осуят кылган экен: Айчүрөктүн боюндагы аманат уул төрөлсө, аты Сейтек коюлсун. Аман чоңойсо Күлчорого канат болсун, жолдош болсун; Таласты кайра алар, өчтү алар — ошол. Осуяты ушул; мен өлсөм да бул сөз өлбөсүн деп келдим.

Каныкей тизесин сабаган жок, чачын жулган жок; салабаттуу аял таштай отурду, жалаң колдору титиреди. — Демек осуят калтырыптыр, — деди акырын. — Осуят калтырган үмүт да калтырат, Акжолтой. Сен бул сөздү экинчи эч кимге айтпа; сөз убагы жетпей айтылса, куш болуп учат, душман колуна конот. Үйдүн ичи тынчып калды; очоктун чогу гана чартылдады. Улагада отурган кары Чыйырды — Манасты төрөгөн, Семетейди тизесинде өстүргөн улуу эне — бул сөздү укту да, дүйнөсү караңгылады. Неберем өлгөн тура — осуяты келиптир, деди ичинен; уул кетти, небере кетти, мага бул дүйнөдө эмне калды? Алты уулдун азасын көргөн аялдар бар талаада, ошондо да жашай берет; Чыйырдынын жашай турган жери калбаган эле. Алтайдын сүргүнүндө үмүт бар болчу — боюнда Манас бар эле. Манастын азасында үмүт бар болчу — кучагында Семетей бар эле. Эми кучагы бош, үмүтү кайып эле. Эч кимге эч нерсе дебеди. Сандыгынын түбүнөн, бир кезде алты миң төө менен миң тайга алынган ак канжарды алып чыкты; үч өптү, үч маңдайына такады. — Манасым, — деди жалгыз, — эшигиңди ач; энең келе жатат. Анан канжарды капталына такап, боюн таштады.

Каныкей киргенде кайын энесин кан ичинде тапты. Тизе бүгүп, ак чачтуу башты тизесине алды; көзүнөн жаш ордуна кан түштү.

— Кайын энем, улуу энем, — деп кошок кошту, — Алтайда сүргүн жаткан, Манасты дүйнөгө алып келген ыйык эне! Сен ачкачылыкка чыдадың, сүргүнгө чыдадың, уул азасына чыдадың — небере азасына чыдабадың. Ак сүтүңдү кимге адал кылайын, ак канжарыңды кимге сактайын? Таластын карасы бүткөн жок, эне; сен кеттиң, мен калдым; калгандардын жүгү калгандарга калды.

Канчорого бул өлүм — оюн, бул кошок — сүйүнчүдөй сезилди. Бирок ичинде бир тикен бар эле, күнү-түнү сайылып турчу: Айчүрөктүн боюндагы бала. Ал тикен чыкмайынча такт бейпилдигин көрсөтпөйт эле. Кыязды жанына тартып, кулагына уусун куйду:

— Эр Кыяз, — деди, — Чүрөктү олжо кыл, катын кыл, ордоңо алып кет — сага адал болсун. Бирок боюндагыга сак бол: кыз төрөсө — мейли; уул төрөсө — аты коюла электе жайла, үнүн өчүр. Ал уул чоңойсо экөөбүздүн тең башыбызды жейт; Манастын тукуму жылан тукуму — куйругу эзилмейинче өлбөйт.

Кыяз баш ийкеди; коркок адамдын анты тез болот.

Ошентип Жедигердин колу Талас ордосуна жүрдү. Ордонун дарбаза сакчылары — Семетейдин нанын жеген акыркы адалдар — дарбазаны кармашты; бир күн туруштук берди, эки күн берди, үч күн, үч түн берди. Ичиндеги эң карысы, ак муруттуу бир эр, мунаранын үстүнөн кыйкырды: — Бул дарбазаны Манас курдурган, Семетей бекемдеген; Жедигердин балтасына ачылбайт! Нан жеген босогобуз ушул; босогосунда өлгөн эрге аза күтүлбөйт, той берилет! Ок бүттү — таш ыргытышты; таш бүттү — төшүн тосушту. Акыры дарбаза дүмүрлөр менен сабалып талкаланды. Ордонун көлөкө чынарлары балта дабышы менен кулады; дубалдар сөгүлүп жыгылды; казынанын мөөрлүү оозу кылыч менен ачылды. Алты түмөн жылкы бир жактан айдалды, токсон түмөн мал экинчи жактан; алтын-күмүш кап-кап ташылды, келин-кыздар күң деп жипке тизилди. Таластын суусу ал жумада ылай акты; айтышат го — суунун ылайы топурактан эмес, көз жаштан эле.

Ал талоондон жалгыз бир киши кутулду: Акжолтой. Атасынын очогунан үйрөнгөн жайчылык өнөрү менен жай ташын сууга салып, асманга окуду; аба бузулду, жел бурулду, өрөөнгө сүттөй коюу туман чөктү. Ал тумандын ичинде Акжолтой көлөкөдөй жылып, аттардын арасынан өтүп, эч кимге көрүнбөй Кайыпчынын тоосун көздөй жол тартты. Артынан карагандар туманды гана көрүштү; туманда бир үмүт качып кутулганын биле алышпады. ***

Талоондун ортосунда бир аял бой көтөрдү. Айчүрөк — Акун кандын кызы, ак куу кебин кийип Семетейди тапкан Айчүрөк — ордонун таланганын көргөндө дубалдагы кылычка умтулду. Манастан калган Зулпукор эле бул; кыны караарган, болоту уктабас. Кылыч кындан чыкканда үйдүн ичи жарык болуп кеткендей болду. Боюнда бар аял чачын белине ороп, босогого туруп алды; ичкери кирүүгө умтулган биринчи жедигер балбаны босогодо калды, экинчиси эшикте, үчүнчүсү короодо. Ургаачы кабыландай айланды Айчүрөк; Зулпукор кимдин колуна тийсе, ошол жерде суудай агып жатты. — Келгиле, — деп кыйкырды аял, үнү чептен ашты, — келгиле, Жедигердин эрлери! Манастын келинин олжо деп эсептеген келип алсын! Бул кылычты соккон уста өлдү, курчанган эр кайып болду; бирок болот унутпайт — болот ээсинин өчүн билет! Күн кечке оогондо жүзгө жакын балбан ордонун короосунда сулап жаткан; калгандары алыс тартылып, жакындаганга эр табылбай турду. Кыяз да келди, карады; ал ысыкка да жакындай албады, муздак кыл аркан ыргытканга да колу барбады. Бир аялдан корккопун өзүнө да айта албады; колдун артына тартылды, унчукпады.

Канчоро жакындаган жок, бирок курчоону кысып, сөз жиберди; сөзү найзадан учтуу эле:

— Айчүрөккө айткыла: алдында эки жол бар. Же Кыязга баш байбиче болот, Жети-Өзөндө султан болуп отурат — башында алтын, астында жибек. Же каршылык кылат: ал сулуу чачы тутам-тутам жулунат, ал ала көздөрү оюлат, үстүнө ышталган кара чапан кийгизилип, атасы Акундун шаарына кайырчы деп айдалат. Кечке чейин ойлонсун.

Кечтин кызылы ордонун ураган дубалдарына тийгенде Айчүрөк ойлору менен жалгыз калды. Куу кебим болгондо, деди ичинен; ушул асманга бир көтөрүлсөм, Чүйдү ашып, Кайыпчынын тоосун айланып, кайыбымды таап алат элем. Бирок кеп эчак күлгө аралашкан, канат эчак байланган эле; көктөн түшкөн кыз жердин торуна түшкөн. Кылычтын сабын кыса кармады; өлтүрүүгө күчү бар эле, өлүүгө жүрөгү бар эле. Бирок боюндагы аманат кыймылдады — бир тепкен, кичинекей, көк бет бир тепкен. Семетейдин осуяты кулагында жаңырды: аты Сейтек коюлат. Өлсөм — ал да өлөт, деди ичинен; салгылашсам — мени өлтүрүшөт, ал да өлөт. Өлүмгө да жол жок эле, өлтүрүүгө да. Зулпукор колунда оордоду; ургаачы кабылан баласы үчүн тырмагын түшүрдү.

Ошол сааттарда Канчоро зулумдун эсебин чоңойтуп жаткан. Кары Каныкейди — Темиркандын кызын, Манастын салабаттуу байбичесин, Бухаранын жолдорун бөбөк

Семетейди көтөрүп жылаңайлак баскан Каныкейди — кырк аркан бою тереңдиктеги зынданга салдырды; аз көрүндү — чыгартты, эки кысыр торпоктун ортосуна байлатты. Торпоктор үркүп эки жакка тартканда кары аялдын сөөктөрү чоюлду; Канчоро муну карап турду. Каныкей онтогон жок; бир гана ирет башын көтөрүп, сүт берген ошол адамга карады. Ал караашта жалынуу да, коркуу да жок эле; жалаң баягы аяндын ачуу чындыгы бар эле. Канчоро ал карашка чыдабады, жүзүн бурду.

Зулумдун кабары жылкы жайлоосуна, Күлчоронун аялына жетти. Акбала — Жамгырчынын кызы, күйөөсү кул болгон, кайын энесиндей көргөн Каныкей торпокторго байланган Акбала — муну укканда жоолугун ыргытты, койнуна канжарын катты, байланып турган боз тайга ээрсиз секирип минди. Жылаңач канжар менен Жедигердин ичине кирди; бир балбанды кулатты, экини кулатты, жети балбанды канына боёду. Көзү Канчорону издеп жүрдү; тапты да. Боз тайды анын үстүнө айдады. Бирок Канчоро найзага уста эле; пил териси капталган коло найзасын бир силкти. Найза Акбаланын төшүн тапты. Жаш келин аттан жалбырактай түштү; түшүп баратканда жүзү Кайыпчынын тоосуна, күйөөсү кул болгон тарапка бурулган эле. Талаа дагы бир эр аялды боорун ачып алды; боз тай ээсиз, кишенеген бойдон тоону көздөй качты. Кабар жылкы жайлоосуна жеткенде Күлчоро тезек көтөрмөсүнүн алдында эле. Карагулдун койчусу күлө-күлө айтып берди: катының ай, деди, боз тайга минип, жети эр кулатып, аягында Канчоронун найзасынан жан бериптир. Күлчоронун жалгыз колу көтөрмөнүн жибинде тырышты, тырышты — бошоду. Башын көтөргөн жок, жашын көрсөткөн жок. Жалаң ошол түнү жылкынын четинде, жылдыздардын алдында жалгыз туруп, ичинен антына дагы бир сап кошту: Акбала, деди; сенин каның да дептерге жазылды. Дептер калыңдап баратат; күн келет, эсеп көрүлөт.

✦ ✦ ✦

Кыяз үлүшүн жыйды: алты миң төөгө жүк арттырды, кырк пилге казына жүктөттү, Айчүрөктү — ургаачы кабыланды, көзү жаштуу кууну — алып, Жети-Өзөнгө жөнөдү. Жерге-Тал тумшугуна жетти; суунун кошулушуна, жашыл түзгө ак ордосун тиктирди, туусун сайды, хан отурду. Ичинде бирок бир бөрү жеп жаткан: эл эмне дейт? Кыяз аялды талоон малындай алды, дейт. Муну дедиртпеш үчүн көрүлбөгөн той ачты. Токсон бээ союлду, көлдөй кымыз жайылды; сайыш курулду, балбандар күрөшкө

түштү, жаа тартыш, ат чабыш болду, чачыла чачылды, байгелер таратылды. Жедигердин жардысы да тойду ал тойдо, ач көзү да. Казандар күн бою кайнады; эт тоодой үйүлдү, кымыз дарыядай акты. Бирок ордолордун арасында жүргөн кары ырчыга комуз бергенде ырчы унчукпады; Кыязды да мактабады, тойду да. — Мен билген ырлар, — деди, — башка эрлердин ырлары; аларды бул жерде ырдасам — башым кетет, ырдабасам — сөзүм өлөт. Комузду койду да, топко аралашып, кетип калды.

Түн жарымында — добулбастар тынып, шамдар жарымына түшкөндө — кожолор чогулду, кыбыла суралды, Айчүрөктүн никеси Кыязга кыйылды. Айчүрөк туйлады; куу кебин издеди — кеп берилбеди; канат издеди — канат байланган. Кутула алгыс торго түшкөн эле; башын ийди, колдорун боюна койду. Ичиндеги аманат дагы кыймылдады — «мен мындамын» дегенсип. Айчүрөк көзүн жумуп, ичинен ант ичти: сен төрөл, деди; сен бир төрөл. Атың Сейтек болот; калганын өзүң бүтүрөсүң.

Тойдун эртеси эр майданында сайыш кезеги чоңдорго келди. Майданга биринчи Кужүрмөн чыкты — Канчоронун ишенимдүүсү, Кара-Үңкүрдө Кулчоронун далы сөөгүн ойгон мыкаачы балбан. Эбегейсиз денеси менен атын майданда ойнотуп, өкүрө-өкүрө тең издеди; үч ирет издеди, үч ирет үн чыккан жок. Жедигердин жигити да анын алдына чыгууга дирилдеп турду.

Аңгыча майдандын четинде бир кыймыл болду. Боз жаш аттын үстүндө, ийни жаңы жетилген бир жигит илгери басты. Топ шыбырашты: кимдин ким бул, кайсы айылдын уулу? Эр Кутунун жашыруун өстүргөн уулу эле бул; аты Карадөө. Куту аны көздөн далда, тоонун артында өстүргөн, жаа тартканды, найза салганды, аттын жалында уктаганды үйрөткөн; анткени бир түнү түшүндө ак сакал бир олуяны көргөн, олуя ага мындай деген: уулуңду кат, атыңды бак; кара күндө бир найзалык иш бар. Мингени боз атты — айтышат го — Кызырдын өзү таап, Кутунун жылкысына кошкон экен; басышында тулпар тукумунун учкуну бар эле. Кужүрмөн баланы көрүп каткырды: — Жедигерде эр түгөндүбү, — деди, — оозунан эне сүтү кете элек баланы салдыңарбы каршыма? Чык алдыма, бала; энеңдин сүтүн мурдуңан келтирип, найза эмне экенин көрсөтөйүн. Куту уулунун үзөңгүсүн кармап туруп, кулагына эңкейди:

— Уулум, — деди, — ал дөөнүн сооту калың, денеси чептей; ары-бери сайба, найзаны бекер чарчатпа. Төшүнүн калкан менен соот кошулган жерин көздө — жан жери ошол. Бир сай, бирок жүрөгүңдүн баарын салып сай. Төлгөңө карадым: төлгөң ак чыкты. Коркпо.

Карадөө жооп берген жок; жаш жүзүндө ачуу да, коркуу да жок эле — жалаң атасынын сөзү, бир да төлгөнүн агы бар эле. Эки атчан майдандын эки башынан коюп кетти. Жер күркүрөдү; Күжүрмөндүн найзасы чынар шыргыйдай эле, Карадөөнүкү жанында камыштай көрүнчү. Кагышты — Карадөө акыркы ирмемде ийилди, дөөнүн найзасы ийнин сыдырып, бошко кетти; өз найзасын болсо атасы айткан жерге, жан жерине сайды. Күжүрмөн абада бир тегеренди да, тоо кулагандай жерге түштү. Майдан бир дем тынчып калды; анан Жедигеринен кыргыз туткунуна чейин баарынын оозунан бир дуу чыкты. Карадөө байгесин алды; башы бийик, майдандан чыгып кетти.

Туткун кыргыздар бири-бирин караштьı; эч ким эч нерсе деген жок, бирок баары бир нерсени ойлоду. Күлчорону майып кылган кол бир баланын найзасынан кулаган эле. Демек доор кайрылат экен; демек күлдүн алдында чок жашайт экен. Ошол түнү Жети-Өзөндүн үстүндө жылдыздар башкача күйдү. Айчүрөк ордонун түндүгүнөн ал жылдыздарды карады; боюндагы аманат бурулду, тепти — шашып жаткансыды. Кайыпчынын тоосунда болсо Кара-Үңкүрдүн караңгысы бир уктаган жанды сактап, Карагулдун жылкысында бир кул тезек көтөрмөсүнүн алдында тишин кычыратып жатты. Үчөө тең күтүп жатышты: эне, кайып жана кул — үчөө тең бир эле атты күтүп жатышты. Шамал Жети-Өзөндөн Таласты көздөй согуп өттү; сыягы ал атты азыртан эле алып бара жаткан: Сейтек.

33-БӨЛҮМ

Күрпүлдөк бороону жана улуу жоголуу

— ❖ —

Кара кабар Таласка куштун канатында эмес, бир молдонун чарчаган атынын учкашында келди. Молдо Кудур сегиз күн жол жүрүп, жүзү чаң, сакалы кыроо, койнунда бүктөлгөн кагаз менен ордонун босогосуна кулап түштү. Кагаз калмак жазуусу менен жазылган эле; ким колуна алса да эч нерсе түшүнө албады — качан гана Бакай карыган көзүн саптарга түшүргөнгө чейин. Абышка окуган сайын маңдайындагы бырыштар терендеп, окуган сайын тизесинин түбүндөгү кийизди чеңгелдеди.

— Агеркеч жазыптыр, — деди акырында. — Көкчөнүн салабаттуу аялы, душмандын ичинен дос колун сунуптур. Чыккынчы Керимбай бош жатпаптыр: жаш хан Үмөтөйдү да кошуп алып, Жапандын кырк миң аскерин, тоо кулаткан Кызылуюк дөөнү козгоптур. Манжудан жүз миң эр аттаныптыр; башында Нескаранын уулу жалгыз көз Мадыкан, астында жалгыз мүйүздүү Көк бука. Он күнгө жетпей сел болуп Таласка куюлушат.

Ордодо кийиздин талдары угулгандай тынчтык өкүм сүрдү. Семетей ордунан турду; атасынан калган ошол кең далы, ошол курч көз караш, ордонун күүгүмүндө аскадай тикеленди.

— Кол жыйганча душман Ала-Тоодон ашып түшөт, — деди. — Төртөөбүз барабыз: мен, Бакай атам, Күлчоро, Канчоро. Эр деген көптүгү менен эмес, жүрөгү менен жетет.

Канчоронун көзүндө бир заматка көлөкө ойноду, аны эч ким байкаган жок. Күлчоро болсо эчак атынын жанында эле. Бакай сакалын сылады, эч нерсе деген жок; айтпай койгон сөзү кийин көп эскерилмек.

Төртөө төрт тулпардын үстүндө сегиз күн, сегиз түн жол жүрдү. Күндүз талаанын саргылтын, түндө жылдыздын көгүн азык кылышты; кымыз түгөндү, курут түгөндү, жүрөк түгөнгөн жок. Ашууларда кар тизеден эле; аттар муз каптаган суулардан таноосунан буу бургутуп өтүштү. Бакай жол бою өткөн күндөрдү айтып берди: Чоң казатты, Бээжиндин алдын, Алмамбеттин акыркы түнүн. Күлчоро ар бир сөздү кымыздай ичти; Канчоронун көзү болсо дайыма алыскы мелжимде эле — андан өзүнө үлүш издегенсип. Сегизинчи күндүн кечинде Улуу Иңген тоосунун этегине, суусу ташка урунуп көбүргөн Күрпүлдөккө жетишти. Ошол жерде, бир далдоодо, жамаачылуу боз үй түтөп турду. Кире келишти; эшикте Жамгырчынын тукумунан Жээнбай турду — бир кездеги дөөлөттүү бий, эми жарды түшкөн, көзү чуңкурга кирген адам.

— Конок — кут, — деди Жээнбай, — киргиле. Бирок берер ашым аз, айтар кабарым ачуу.

Очоктун жанында акырын үн менен айтып берди: Жапандын кырк миңи өрөөндү толтуруптур; Манжунун жүз миңи дөбөлөрдү караңгылатыптыр; Кызылуюк дөө бир чапканда чынарды кулатат, Мадыкандын Көк букасы өкүрсө таш жарылат имиш. Канчоро уккан сайын эрдин тиштеди.

— Эр кебетеден чыгалы, — деди, — койчу тонун кийип, ичине кирип алалы. Саны бул, күчү бул; амал керек.

Семетей башын көтөрдү; үнү жай эле, бирок ордонун түркүгүн титиреткендей болду.

— Манастын уулу ууруча жылбайт. Тынчылык — коркоктун өнөрү. Биз туубузду сайябыз; душман бизди издесин.

Таң жери али күл түстө турганда Манастан калган алтын айчыктуу кызыл туу Күрпүлдөктүн кырына сайылды. Бакай туунун сабын өз колу менен жерге орнотту; орнотуп жатып эриндеринен эски бата төгүлдү — ал батада Манастын аты, Кыдырдын аты, кырк чилтендин аты катар турду. Шамал тууну бир сыйра сыйпалап көрдү, анан тааныды; тааныды да жайып ийди. Кызыл кездеме таңкы алгачкы нурда жарадай, анттай желбиреди. Семетей туунун түбүнө тизе бүктү: — Атаке, — деди, — көлөкөң үстүбүздө болсун; сен сайган жерден биз кулабайлы.

Төмөндө, өрөөндө душман ордосу ойгонуп жаткан. Биринчи көргөн жапандын кароолчусу болду; колу-буту калтырап, тили таңдайына жабышты. Анан чатырдан чатырга дүң жүрдү: Манастын туусу! Өлгөн тирилдиби, кеткен кайттыбы? Бирөө качкысы келди, бирөө олжону азыртан бөлүшө баштады; жапан бийи манжу бийине, манжу бийи казагына асылды, кылычтар дос канына тийди. Керимбай болсо — ал эки жүздүү, ал жылмакай — түн жамынып эки башка чатырга эки башка кат жөнөттү; биринде «кыргызды силерге кырдырам» деп ант ичти, экинчисинде «мен силер жактамын, күнөөм жок» деп жалынды. Жылан эки баштуу болсо да эки тилдүү болбойт деп ойлочу билбеген.

Жээнбай да ошол күндөрү өзүнүн майда оюнун баштады. Күндүз Семетейдин очогунда отуруп душмандын санын төгүп берет, түндө Керимбайдын чатырына барып баатырлардын абалын шыбырайт; эки дасторкондон жеп, эки уууучтан жем алат. Жокчулук кимди тазартат, кимди ийип салат; Жээнбайды ийген экен. Бакай анын көзүндөгү жалтаңдоону биринчи күндөн сезген, бирок унчукпады; талаада чөөнү да билип багасың — карышкырдын жолун кабарласын деп.

Согуш үчүнчү күнү, күн найза бою көтөрүлгөндө башталды. Алдыңкы болуп Жапандын төө минген Жанкойбосу келди; төөсү боздоп, өзү өкүрдү. Канчоро атын теминди, айбалтасын бир айлантты, эки айлантты, үчүнчүсүндө Жанкойбостун туулгасын коондой жарды. Бирок артынан жер солкулдады: сегиз кабат темир соот кийген Кызылуюк дөө бир аттаганда сууну секирип өтүп майданга түштү. Канчоро корккон жок, акысын жебейли; найзасын сегиз кабаттын бешине чейин өткөрдү, алтынчысында темир туруштук берди, дөө бир силкинди, Канчоро атынан боз топуракка кулады.

Ошондо Семетей Сырнайзаны колтугуна кысып, Суркоёнду алга салды. Ат куш болду, найза чагылган; Сырнайза сегиз кабаттын сегизин тең тешип, дөөнүн алкымына

кирди. Тоодой дене адегенде тизелеп чөктү, анан кыңайып жатты; кулаган жеринде Күрпүлдөктүн суусу бир заматка нугунан ташыды.

Майданга бул жолу Мадыкан келди — Нескаранын жалгыз көз уулу, астында жалгыз мүйүздүү Көк бука. Бука туягын урган сайын аңгек ачылып, Мадыкан күлгөн сайын дөбөлөрдөн таш кулап турду. Алдынан адегенде Күлчоро чыкты; экөө эки тоо кыркасындай бири-бирине сөз жаадырды. Мадыкан Тянь-Шанды мактап, ата-бабасынын күчүн санады; Күлчоро Ала-Тоону мактап, Алмамбеттин атын атады.

— Сенин тооң — таш үймөк, — деди Мадыкан, — менин букам аны мүйүзү менен оёт!

— Сенин букаң — эт үймөк, — деди Күлчоро, — менин найзам ага акыр болот!

Түн кирди, добулбас кагылды, кошуундар ажырады. Ошол түнү жапан аскери туудан жана дөөнүн өлүгүнөн чочулап, караңгыга сиңип качты. Эртеси Мадыкан майданга жалгыз чыкты, ал күн кара күн эле: адегенде Семетейди тосту, найзалар кагышты, Семетейдин билек тарамышы жараланып, баатыр ээрден ооду; анан Канчорону бир качырганда кулатты; эң аягында карыя Бакайды, ал зор чынарды, боз топуракка түшүрдү. Үчөө тең тирүү, үчөө тең жаралуу, үчөөнүн тең жүрөгү канап турду.

Калды Күлчоро. Аттан түшүштү, кур кармашты; эки күн, бир түн алышты. Эки күн, бир түн жер онтоду, эки күн, бир түн Күрпүлдөк көбүгүн жутту. Мадыкан аны бир көтөрүп урду — жер оюлду; Күлчоро аны бир көтөрүп урду — таштар күкүм болду. Далылары терден көл, алакандары кандан кына болду. Экинчи түндүн аягында Күлчоронун тизелери титиреди; үмүт чырактын акыркы майындай түгөнүп бараткан. Дөбөдөн караган Бакайдын эриндери кыбырап турду; батабы, кошокпу — эч ким айра албады. Так ошол учурда асман менен жердин ортосундагы көшөгө ачылды: төрт атчан көрүндү — Аккуланын үстүндө Манас, артында Алмамбет, Чубак, Сыргак; арбактары тулпарлары менен келген, сооттору ай нурунан, жүздөрү өткөн күндөрдөн эле. Алмамбет уулуна эңкейди:

— Күлчоро, кулунум, оң колумдун күчүн бердим, сол колумдун күчүн бердим. Тиштен; атаңдын каны сенде уктабайт.

Күлчоронун алакандары капысынан чок болду, бели темирдей туюкталды. Бир кысты — Мадыкандын кабыргасы кычырады; бир силкти — жалгыз көз дөө теңселди. Мадыкан өмүрүндө биринчи жолу артка кадам таштады.

— Токто, — деди энтигип, — тамак маал болду. Эр болгон ач душманды урбайт. Курсагымды тойгузуп, кайра келем.

Канчоро кыйкырды: «Коё бербе, азыр ур!» Бирок Бакай колун көтөрдү.

— Салт — салт, — деди. — Душманга берилген сөз — Теңирге берилген сөз. Барсын, тойсун, кайтсын; эсеп качпайт, тагдыр жаңылбайт.

Ошентип Мадыкан дасторконуна кетти; чоң эсептешүү таң атканга аманат бойдон калды.

✦ ✦ ✦

Мадыкандын дасторкону дасторкон эмес, кыяматтын алдын ала көрүнүшү эле. Он бир аюу отто айландырылды, жүздөгөн кой, ондогон жылкы жутулду; дөө дарыяга эңкейип ичти, ичти — Күрпүлдөктүн бир айрыгы соолуп калды. Үч күн жеди, үч күн ичти, үч күн керилди. Күлчоро болсо ал үч күндү жана андан мурунку төрт күндү ач өткөрдү; жети күндөн бери алкымынан бир кесим өткөн эмес, бирок көзүнөн бир ирмем уйку да өткөн эмес. Бакай ага кымыз сунду; ичпеди.

— Атам Алмамбет Бээжин жолунда ач өлгөн, — деди. — Мен ток салгылашып, анын арбагын уят кылбайм.

Мадыкан кайтып келди; курсагы добулбас, көзү кан. Алгачкы найзаны ушунчалык катуу урду — Күлчоронун калканы экиге бөлүндү, баатыр үч кадам чегинди, тизеси жерди өптү — бирок жыгылган жок. Жыгылбады да, түзөлдү. Түзөлдү да, жооп берди: найзасы дөөнүн жамбаш муунунан кирип, төшүнөн чыкты. Көк бука өкүрүп чабына турду; Күлчоро айбалтасын эки колдоп шилтеп, ал жалгыз мүйүздүү башты ортосунан жарды. Анан жети күндүк ачкалыгына каршы Мадыкандын ал зор денесин найзасынын учуна көтөрдү; кошуундар көрдү, кошуундар тизе бүктү. Ал жүктүн астында Суркоёндун бели мертинмек; айтышат — ал учурда Ала-Тоонун арбагы аттан жакка ыктады, Аккуланын көлөкөсү жүгөн болду, бир ак марал келип соорусуна ийин берди.

Жеңиш таңында Семетей туткундардын алдында турду. Он миңдеген баш жерге ийилген; Жапандын калганы, Манжунун кырылбаганы, казактын дендароосу — баары бир кылычтын көлөкөсүндө дем алып турду. Кылычтар күтүп турду; буйрук башкача чыкты.

— Куралын бергиле, азыгын бергиле, коё бергиле — кетишсин. Ач кеткенди ачкачылык урат, куралсыз кеткенди жол урат; мен урбайм. Кыргыздын өчү эр менен алынат, топ менен эмес.

Казактар Алматыга, Сары-Арканын кең жайыттарына орношту; башына жаш Үмөтөй хан коюлду — Семетей өз колу менен ийнине чепкен жапты. Жалгыз Керимбайга не кылыч көтөрүлгөн жок, не сөз айтылган жок; сөзгө муктаждык калбады. Күнөөсүнүн салмагы жүз кошуундун салмагынан оор эле; бир түнү көк ташты күкүмдөп эзип, айранына кошуп ичти. Эртең менен аны боз үйүнөн, жүзү дубалга бурулган бойдон табышты. Чыккынчыны жер да араң кабыл алды дешет.

Таласка кайтуу кубанычтуу болду; бирок талаада кубаныч коноктой — үч күндөн ашык турбайт. Бир күнү кечинде ордонун эшигине эр кейпиндеги атчан келди; туулгасын алганда ийнине аял чачы төгүлдү. Бул Кардыгач эле — Манастын өз карындашы. Өңү купкуу, эрди жарылган.

— Семетей, кулунум, — деди, — Бетпак чөлүндө Жалгыз Көз деген бир түркмөн падышасы чыкты; аты Мадыкөл, көзү жалгыз, тиши адам этине көнгөн. Мага көз артты; «келин болуп келбесе, колун канына боёйм» деп кабар салды. Агам тирүү болсо бул сөз айтылат беле?

Семетей жанына эч кимди алган жок; не Күлчорону, не Канчорону. — Эжемдин намысы — өз жүгүм, — деди, — жүк бөлүнбөйт. Жалгыз минди, жалгыз кетти. Бетпактын таш каткан түзүндө Жалгыз Көз аны тосту; каткырыгы чөлдө жаңырды, ал жалгыз көз кызыл-кызыл айланды. Көпкө созулган жок: Семетей Сырнайзаны дөөнүн курына өткөрүп, ал зор денени ээринен жулуп алды, абада бир айлантты, эки айлантты, үчүнчүсүндө кара аскага чапты. Аска жарылды, дөө кайра кыймылдаган жок.

Дөөнүн ордосунан бир аял чыкты; боюнда бар, көзү жашта эле. Семетей кылычынын сабына кол сунган; жетип келген Кардыгач колдон алды.

— Кыйба, — деди. — Курсагындагынын күнөөсү жок. Аялга кылыч көтөргөн колдон эрге кайыр келбейт.

Семетей кылычын кынына салды, аялды аман калтырды. Убагы келгенде ал аял уул төрөдү; атын Сарт коюшту. Билгендер билет: ал баланын тукумунан канча жылдар өткөндө кыргызга чоң бүлүк чыкмак. Бирок ал күнү эч ким эртеңди окуй алган жок;

окуса да Семетей колун кайра тартмак эмес — ырайым анын тукумунун таажысы да, жарасы да эле.

Анан кезек түйүндөрдүн эң эскисине келди. Бээжинден, Коңурбайдан алым кабары түштү: алтын жүктөлгөн кербен Амур жээгинде тапшырылмак. Бакай жамбыларды колуна алып, тишине басты, кабагын түйдү.

— Бул алтын эмес, алтын жалатылган жез. Коңурбай алым эмес, тузак жиберип жатат.

Так ошондой болду. Амур жээгиндеги жолугушууда буктурмадагы калмак мергендеринин эрте кыймылдашы оюнду тескери оодарды; Коңурбай Алгарасын муздуу суга салып качууга умтулду. Дарыя көбүрдү, муз сынды, ат сүздү. Дал ошондо Күлчоро атасы Алмамбеттен калган кыл чалманы башынын үстүнөн үч айлантты; чалма кырк жылдык карыздай Коңурбайдын мойнуна түштү. Суудан тартып чыгарып, жээкке жайды. Коңурбай өйдө болду, суу болгон сакалынан муз салаңдап турду; көзүндө не коркунуч, не өкүнүч жок эле — жалгыз эски, муздак кек.

— Чап, — деди, — сатылма Алмамбеттин уулу. Мен Манасты чапкам, Алмамбетти чапкам, Чубакты чапкам. Каным силерге той болсун.

Семетей атынын үстүнөн карады; үнү дарыянын дүңгүрүн басты.

— Күлчоро! Атаңдын өчү — сенин акың. Ал.

Күлчоро кылычты көтөрдү; көтөрүп жатканда көз алдынан атасынын жүзү өттү — эч көрбөгөн, жалгыз Бакайдын сөзүнөн, Каныкейдин кошогунан тааныган ал жүз. Кылыч бир шилтенди. Кырк жылдык эсеп Амурдун муздуу суусуна кызыл сызык менен жазылып, анан агып кетти. Не сүрөөн салынган жок, не кубаныч үнү чыккан жок; мындай өчтүн кубанычы болбойт, жалгыз салмагы болот, ал салмак ошол күнү үч баатырдын тең ийнинен бир учурда түштү. Башсыз калган калмактар Каңгайдын тереңине чачырады; Бээжиндин дарбазасында Коңурбайды күткөн так ээн калды.

✦ ✦ ✦

Бирок Коңурбай өлөрдөн мурун акыркы уусун тамызып үлгүргөн. Баатырлар Амур боюнда жүргөндө анын жашыруун жиберген Усаңгени калың кол менен Сыр коргонду басып, кампаларды бошотуп, жылкыларды айдап, ордонун кийизин тепсеп

кеткен. Таласта эр калбаган — бир кишиден башка: Бакайдын жалгыз уулу, он тогуз жаштагы Байтайлак.

Байтайлак атасынын атына жарашканды жасады. Артынан жетимиш жигит топтоп, олжо кербенинин изине түштү; түндөп басты, кербенди кайтарып алды, жылкыларды кайрып келди. Бирок кайтар жолдо Усаңгендин негизги күчү аны бир тар капчыгайда камады. Үч күн салгылашты Байтайлак; үч күн жаа тартты, үч күн кылыч шилтеди. Төртүнчү күнү, калканы талкаланып, аты жыгылып, тизесинин шайы кеткенде Усаңгендин кылычы шилтенди да, ал жаш баш денесинен ажырады.

Кабар Таласка жеткенде Бакай ооз ачкан жок; ордосуна кирип, эшигин жапты. Үч күн, үч түн ичинен жалгыз кошок угулду; ал кошокко тоо чыдабады дешет: Ала-Тоонун карлары маалынан эрте эриди, Күрпүлдөк ылайланды, куштар ал жылы ал өрөөнгө конгон жок. «Кулунум, жалгыз кулунум, — дечү карыя, — мен жүз жыл жашап тойбодум; сен он тогузуңда кантип тойдуң? Ак сүт эмизген энеңди ким сооротот, сен токуган тайды ким минет? Манасты көмдүм — чыдадым, Семетейди таптым — сүйүндүм; сенин ордуңду мага ким таап берет, Байтайлак? Тоонун карлуусу эрийт, көлдүн туздуусу тунат; уул арманы не эрибейт, не тунбайт». Төртүнчү күнү эшик ачылды; босогодон чыккан Бакайдын чачы киргенинен бир кабат агыраак, бели бир карыш ийилиңки эле. Бирок көзү кургак болчу эми; кайгысын ичине көөмп, үстүнө таш үйгөн.

Аза кыркына жете электе душман жебеси кайра ызылдады. Усаңген качып, жанына калмактын мергендер пири Кожожашты алган — ал Кожожаш аткан огу кырк кабат кийизди тешип, учкан куштун көзүнөн кирип чыкчу. Бир күнү эртең менен Семетей ордонун алдында атына минип жатканда дөбөлөрдүн артынан ал өлүм ышкырыгы келди. Жебе Семетейдин так төшүн көздөй жиберилген; бирок айтышат — кут бала Баабединдин колу ортого кирип, көрүнбөс алакан жебени жолунан бурду. Жебе Тайбуурулдун алдыңкы бутуна сайылды; сөөгү сынды, ал асыл тулпар бир боздогондо Талас титиреди.

Эч ким буктурманын ордун биле албады. Ошондо Айчүрөк — Акун кандын кызы, ак куу тектүү келин — ак чатырына кирип, ак куу кебин кийип, көккө көтөрүлдү. Таластын үстүндө үч айланды; үчүнчүсүндө канатын бир аска-зоону карай ийди: буктурма ошол жерде эле. Күлчоро атына ыргып минди; Кожожаш үч жебе атты, үчөөнү тең Күлчоро абада найзасы менен кагып түшүрдү, төртүнчүгө мүмкүнчүлүк берген жок — өз жаасынан чыккан үч жебе мергендин алкымына,

төшүнө, чекесине кадалды. Анан качып бараткан Усаңгенди кууп жетти; Байтайлактын атын кыйкырып, найзасын чыккынчынын далысынан өткөрдү. Өч алынды; бирок өч өлгөндү тирилтпейт, жалгыз жараны күйгүзүп бүтөйт.

Бакай уулунун азасын жаралууларга дары болуу менен көтөрдү. Кимдин колу сынса — таңды, кимдин жүрөгү сынса — жамады; эң аягында Тайбуурулдун бутуна эңкейип, сыныгын ордуна салды, үстүн эритилген алтын менен шыбап таңды. — Ат — эрдин канаты, — деди, — канаты сынган эрге көк тар келет.

Ошол күндөрү дагы бир кабар келди: Жубатай деген калмак балбаны агалары Уушан менен Усаңгендин өчү үчүн чек ашып, алдынан чыкканды чынардан чабылган зор союл менен жанчып келатыптыр. Алдынан биринчи чыккан жүз отуз жаштагы Жамгырчы болду. Карыяга «отур, жашыңды жашадың» дешти; укпады.

— Төшөктө өлүү — кулдун иши, — деди, — эр болгон жолдо өлөт. Анан менин бул дүйнө менен дагы бир эсебим бар.

Ал эсеп — өз уулу эле: Шаймамбет, душманга жол көрсөткөн, атасынын атын тепсеген чыккынчы. Жамгырчы Жубатайдын ордосуна жеткенде адегенде уулун тапты; качырган жок, жакадан алды, көзүнүн ичине карады — анан ал чыккынчы алкымды өз колу менен кысты. «Сени бул дүйнөгө мен алып келгем, — деди, — мен алып кетем; Теңир экөөбүздү тең билгениндей соттосун». Андан соң чынар куралын ийнине салып, Жубатайдын алдына тура калды. Эки кары күч, эки доор кагышты; бирок Жубатайдын чынары мурун түштү. Жамгырчы аты менен кошо чагылган урган улуу дарактай кулады; боз топурак аны аты менен, куралы менен, жүз отуз жылдык аты менен кошо кучактады.

Өчтү Күлчоро мойнуна алды. Эски салт боюнча кезектешип салгылашты: адегенде жебе — Жубатайдын жебелерин Күлчоро манжаларынын арасына кармап калды, өз жебелери калмактын калканында өчтү; анан жаа — экөө тең жааны белине таяп сындырды; анан кылыч, анан найза — калкандар учкун чача талкаланды. Эң акырында Күлчоро мизи жок, жалындай сокур жана оор зор балтаны колго алды; бир шилтеди, эки шилтеди, үчүнчүсүндө Жубатайдын күнү бүттү. Күлчоро ошол кечте Семетейге кеңешпестен калмак бийлерине кат жаздырды: «Ала-Тоонун бул бетине экинчи ат салбагыла; салсаңар — каныңарды өзүңөрдөн көргүлө». Ал каттын мөөрү жарым кылым бузулган жок; элүү жыл калмактан жалгыз атчан ал ашуулардан ашпады.

Бирок кандын эң ачуусу жат жерден эмес, тууган жактан келди. Көкчөнүн уулу Үмөтөй — Семетей хан чепкенин жапкан ал жаш — бир күнү атасынын эски өлүмүн

эстеди; жаман акылдуулар кулагына «кун доола» деп шыбырашты. Энеси Агеркеч жалынды: «Семетей сага нан берди, так берди; кун доосу — сокурдун таягы, кармаба». Даанышман Алтынкан жалынды: «Кыргыз менен казак — бир казандын эки кулагы; кулагын жулба». Үмөтөй экөөнү тең укпады; беш миң атчан менен Кең-Колго түштү.

Семетей тынчтык каалады; белек жиберди, таттуу тил жиберди. Бакайды ортого салды; карыя Кең-Колдун ортосунда жаш хандын тизгинине жармашты: — Уулум, — деди, — атаң Көкчө Манас менен бир казандан аш ичкен; канды кан менен жууган өз колун жууй албайт. Кайт; сага ат берели, алтын берели, көңүл берели. Үмөтөй белекти тепседи, элчини кубалады, карыянын сакалына сөз тийгизди. Ошондо салт сүйлөдү: кезектешкен найза сайыш. Биринчи шилтөө коноктуку эле; Үмөтөйдүн найзасы Күлчоронун калканында сынды. Кезек Күлчорого келди; жаш баатыр бир заматка токтоп, «кайт, бир тууган» дегенсип карады — Үмөтөй кайтпады. Найза түз кетти; Үмөтөй атынын жалына жыгылып, кайра турган жок. Беш миң казак башын ийди; эч ким кылыч сууруган жок, анткени салт өз ордун тапкан эле, салт турган жерде өч сүйлөй албайт эле.

Каныкей, ал салабаттуу эне, казак өлүктөрүнүн башында көз жашын төктү; өз колу менен кепин бычты, өз тили менен дуба окуду. Казак эли ат жана алтын менен, кездеме жана кымыз менен, достук анттары менен узатылды. Бирок узатуу күнү Канчоро Семетейдин кулагына эңкейди:

— Каным, — деди, — Агеркеч эне уулунан айрылды; сооротуу үлүшү оор болуш керек — көңүлү жайлансын. Тайбуурулду бер; бир жагы буту мертинген, сага эми толук жарабайт, бир жагы мындай тулпар белеги казактын жүрөгүндөгү чокту өчүрөт.

Семетей ойлонду; ырайымы дагы басым кылды, Тайбуурулду Агеркечке берди. Тулпар жүгөнү жат колго өткөндө башын үч жолу Таласка буруп, үч жолу кишенеди; ал кишенегенди уккан кары аялдар жоолугун жүзүнө тартты. Бакай ал күнү алыста эле; ошол жерде болгондо балким колдон алат беле. Анткени кийин элдин оозу дайыма бир сөздү айтты: Тайбуурулдун кетиши — Семетейдин ажалынын жетиши.

✦ ✦ ✦

Кара ниет караңгыда өнөт. Көз жаздымда калган Чачыкей — Семетей бир кезде алып, кийин жүз үйрүгөн аял — менен хандыкка көз арткан Канчоро түн сайын бир эле ууну ичип жүрүштү: кекти. Экөө астыртан биригип, Толтойдун уулу Кыяз ханга кат артынан кат жөнөтүштү. Каттар оор анттар менен мөөрлөнгөн; Канчоро «Семетейди сага куралсыз тапшырам, Таластын тагы мага, өчүң сага» деп жазды; Кыяз «айдын он бешинде колум менен ошол жерде болом, сөзүмдөн тансам, каным жерде калсын» деп жазды. Ант ыйык ооздо сакталат; чыккынчынын оозунда болсо ал жалгыз кулпу — эшикти ичинен ачат.

Канчоро «чалгынга чыгам» деп ордодон бөлүндү; далдоо бир өрөөндө Кыяз менен тизелеш отуруп, кымыздын ордуна чыккынчылык ичишти. Кайтып келгенде жүзү адаттагыдан жарык эле; чыккынчылыктын алгачкы белгиси — орду жок жайдары жүз.

Ошол күндөрү Каныкей түш көрдү. Көрсө — Таластын суусу тескери агып жатат; көрсө — Манастын күмбөзүнүн эшиги ачык-айкыр, ичинен кара түтүн булап турат; көрсө — Аккелте ээсиз, Сырнайза сынык, Суркоён ээрсиз. Көрсө — бир ак шумкар, канаты сынып, кара асканын үңкүрүнө кулап баратат; кырк көгүчкөн үстүнө канат жайып жатат. Тердеп ойгонду; Бухарадан бөбөк ала качкан түндөрдүн суугу сөөгүнө кайра толду. Таң менен уулунун босогосуна келди:

— Кулунум, бүгүн ордодон чыкпа. Түшүм кара болду; эненин түшү — Теңирдин каты.

Айчүрөк да келди; ал ак куу караштуу көздөр жашка толгон эле.

— Каным, — деди, — түндө түшүмдө канатым сынды. Барба. Күмбөзгө барба, ууга барба, эч жакка барба.

Бирок Канчоро ошол жерде эле, тили балдан таттуу эле.

— Каным, — деди, — атаңдын күмбөзүн зыярат кылбаганыңа кыйла болду; арнооң бар эле, казан асмаксың. Эр деген эненин түшүнөн, аялдын жашынан коркчу беле? Манастын уулу коркобу?

Эрдик тамыры Семетейдин күчү да, кемтиги да эле. Энесинин колунан өптү, Айчүрөктүн жашын жоолугу менен аарчыды: — Ыйлаба, — деди, — атамдын күмбөзүнө барып, арноомду төлөйм, кечке кайтам. Талаада айтылган нечен сөз бар — айткан сактайт да, күн сактабайт. Атка минди; Канчоро менен бир нече жакын киши

да артынан түштү. Кең-Колдун жогору жагында, атасынын жашыруун күмбөзүнүн алдында арноо казаны асылды. Казан кайнап жатканда Канчоро жерден муштумдай ири бал ташын алып, алаканына салмактады.

— Каным, — деди күлүп, — эски оюнду ойнойлу: бул ташты жалгыз кол менен ким башынан жогору көтөрсө, тилеги кабыл болот дешет. Бирок так салты боюнча: куралсыз, соотсуз. Темир көтөргөндүн балы келбейт имиш.

Семетей күлдү; бул бала чагынын оюну эле. Аккелтени ийнинен алды, Канчоро кармады. Сырнайзаны жерге саймак болду, Канчоро «мен кармайын» деди, кармады. Соотун чечти, Канчоро бүктөп, өз учкашына салды. Суркоёндун тизгинин да «үркпөсүн» деп бир кишисине берди — ал киши Канчоронуку эле. Анан Семетей ташты кармап, жалгыз кол менен башынан жогору көтөрдү — көтөргөн замат арноо казаны эч ким тийбестен төңкөрүлдү; кайнак суу жерге төгүлүп, очок өчтү. Бакай ошол жерде болсо, бул белгини окумак; Бакай алыста эле.

Семетей бурулуп, Канчоронун жүзүн көрдү; ал жүздө эми не эмчектештик, не жолдоштук калган эмес. Канчоро Аккелтени өз ийнине асып, Сырнайзаны өз колтугуна кыскан; ичиндеги ууну, жылдар бою жыйнаган ууну бир заматта кусту:

— Эй, Семетей! Атам Чубак сенин атаң Манастын көлөкөсүндө калды; мен сенин көлөкөңдө калдым. Күлчорого гүл дедиң, мага тикен; аны өз дедиң, мени өгөй. Ме, көлөкөңдү да, тагыңды да ал! Кыяз! Кайдасың!

Өрөөндүн оозунан айдын он бешинин колу куюлду. Семетей куралсыз, атсыз, жалгыз эле; ошондо да качкан жок — Манастын уулу качмак эмес. Жылаңач муштум менен алгачкы атчанды ээринен жулду, экинчисинин найзасын сындырды. Бирок Канчоронун найзасы далысынан кирди; Кыяздын айбалтасы ийнине түштү. Баатыр тизелеп чөктү; чөгүп жатканда жүзү Таласка карап турган дешет.

Анан — муну айткан ар манасчынын үнү ушул жерге келгенде каргылданат — Семетейдин денеси жоголду. Кыяз башын алганы эңкейгенде топурактан не кан таппады, не дене; бир ак түтүн көтөрүлдү, бир ат кишенегени угулду, бир канат шуулдаганы өттү. Бирөө айтат — кайберен алды аны; бирөө айтат — кырк чилтен, ал көрүнбөс кырк эрен, канаттарынын астына катып, тоолордун артындагы кара үңкүрүнө алып кетти. Өлүгү көрүнбөгөнгө өлдү дебейт; ошол күндөн кийин Семетейди «өлдү» деген чыккан жок, «кайып болду» дешти.

Күлчоро кабарды укканда жалгыз өзү жетип барды; жетти, бирок иш өтүп кеткен эле. Жүз атчандын ортосунда салгылашты; аты жыгылды, кылычы сынды, эң аягында арттан ыргытылган чалма аны жерге чапты. Кыяз өлтүргөн жок — андан жаманын кылды: далы тарамышын кестирди. Алмамбеттин уулу, эки колунда эки атанын куту болгон баатыр, колу-канаты сынып туткун түштү. Таласка түшкөн колго каршы карыя Сары хан каршылык кылмак болду; аны да ачык салгылаш менен эмес, амал менен алышты — үстү чырпык менен жабылган ор тузагына түшүрүп, ордун башында Манастан калган Аккелтенин огу менен атышты. Ыйык курал биринчи жолу ээлеринин канына ортоктош кылынды.

Анан Таластын алтын ордосу тепселди. Кийиздер айрылды, казандар төңкөрүлдү, жылкылар айдалды; Каныкейдин ак чачына аза карасы түштү, Чыйырды курган очоктордун күлү көккө сапырылды. Айчүрөк курсагындагы аманаты менен — эч ким али билбеген, өз жүрөгүндө өстүргөн сыры менен — Кыяздын атынын учкашында, туткундардын арасында Таластан чыгарылды. Бир жолу бурулуп Ала-Тоону карады; ак куулар күз келгенде көчөт, бирок кайтуу үчүн көчөт.

Кара кыргыздын өкүрүгү ал түнү тоодон тоого жаңырды. Бакай кыйраган ордонун босогосунда колдорун көккө көтөрдү:

— Эй, Жараткан! Манасты алдың — чыдадык; Байтайлакты алдың — чыдадык; Семетейди кайып кылдың — буга да чыдайбыз. Бирок бул очокту өчүрбө. Бир учкун калтыр; бир учкун жетет — кыргыздын күлүндө от уктайт, уктайт да өлбөйт.

Ал учкун ошол саатта душман ордосун көздөй бара жаткан бир келиндин курсагында согуп бара жаткан эле.

III КИТЕП

СЕЙТЕК

Тукумдун бүтөлүшү

34-БӨЛҮМ

Душман ордосунда туулган арстан

Жети-Өзөндүн үстүнө кыш жети өрөөндүн жети капчыгайынан бир учурда түштү; кар жедигер журтунун кийиз күмбөздөрүнө түнү бою үнсүз-сөзсүз жыйылып, таң атканда боз үйлөрдүн түндүктөрүнөн булаган түтүн ак асманга ак мамыдай тикеленди. Кыяздын ордосунда оттор алоолоп күйүп, казандарда эт кайнап, кымыз сабасы колдон колго өтүп жатты; бирок ал калың ордонун бир бурчунда, жибек көшөгөнүн артында, Акун хандын кызы Айчүрөк жалгыз отурган; алаканын курсагына басып, ичиндеги жанга кулак төшөп жаткан. Талас чабуулунун түтүнү көзүнөн кете элек болчу. Семетей кайып болгону, Күрпүлдөктүн бороону баарын жутканы канча ай өткөнүн санабай калган; санаган бир гана нерсеси бар эле: боюндагы аманат — Семетейден калган үч-төрт айлык түйүлдүк — күн санап өсүп, түн санап кыймылдап турганы.

Таластан бул жерге келген жол көз жаш менен сугарылган жол эле. Чабуул түнү ордо өрттөнүп, жылкы айдалып, кийиздер тытылган; Айчүрөктү олжо малдай атка

мингизип Жети-Өзөнгө алып келишкен. Аял жолдо бир да жолу ыйлаган жок, бир да жолу жалынган жок; жалгыз түндөсү, конуш жерлерде, курсагына колун коюп шыбырачу: сен аман бол, калганы табылат. Кыяз аны олжо катары алган — Багыш уулу Кыяз, Жедигердин ханы, мойну жоон, көзү кандуу, сөзү орой адам. Алганы алган, бирок кол тийгизе алган эмес. Айчүрөктүн сыйкыры бар эле; пери тукумунан чыккан аялдын билегинде көрүнбөс кубат, көз карашында адамды ордуна шиштей каккан муздактык бар эле. Хан качан көшөгөгө жакындаса, аялдын көзүндө бир нерсе жарк этип, хандын тизесинин шайы кетип, кайра тартчу. Түнкүсүн болсо Чүрөк ак куу кебин кийип, түндүктөн сызылып чыгып, карлуу асманда айланчу; канатынын астынан Таласты карап, кыйраган ордону, чачылган журтту көрүп, боздой-боздой кайтчу. Муну эч ким билчү эмес; жалгыз Карачач билчү — Карахан кызы Карачач, туткундун ичинен тапкан жалгыз жан досу.

Айлар бирин бири кууду. Кар эрип, талаа кыймылдаган күндөрдө Айчүрөктүн бели оорлоп, жүзүнө төрөттүн алыскы, ойлуу нуру түштү. Дал ошондо Кыяздын ичине курт түштү. Ордосунда жалгыз отуруп, кымызды төңкөрө-төңкөрө ичип, ойлончу: бул аял мага тийген жок, койнума кирген жок; анда курсагындагы кимдин тукуму? Семетейдики. Душманымдыкы. Арстандын уругунан арстан туулат; бүгүн бешикте жаткан эртең кылыч байланат; кылыч байланган атасынын канын сурайт.

Карыя Кутуну чакыртты. Куту — Жедигердин ак сакалы, куу, тили таттуу адам; хандын алдында эки бүктөлүп, укту, сакалын сылады, анан мындай деди:

— Каным, тынчсызданууң орунсуз. Аял затынын жүгү он эки айда да келет дүйнөгө; ай эсебин ким сурайт? Сен чыгып айт: бул бала менин өз уулум, менин төшөгүмдө бүткөн де. Элдин алдында ушинтип жарыяла, токсон баш мал сой, той бер. Өз уулуң саналган бала чоңойгондо сага кылыч көтөрөбү? Эл сенин айтканыңа ишенет; эл хандын сөзүнө ишенүү үчүн жаралган.

Кыяз бул сөздү сыртынан жактырды, баш ийкеди, Кутуга чепкен жапты. Бирок ичинен башка эсеп куруп жаткан; хандардын ичи менен сыртынын ортосунда тогуз кабат тоо бар. Ошол түнү кишилерин жиберип, айылдардын эң түпкүрүнөн жети кемпир жыйнатты; жетөө тең жады тукумунан, жетөөнүн тең колу киндик кесүүгө көнгөн, жетөөнүн тең көзү алтын көргөндө чоңоюп кетчү катындар эле. Алдына жамбы төктү, алтын төктү, кездеме төктү; анан койнунан жети устара чыгарды — жетөө тең ажыдаар уусуна малынган, жетөө тең «үн чыгарбас» уу менен сырдалган устаралар; кескен жерди күйгүзбөйт, ачыштырбайт, өлгөн баланы ыйлатпай өлтүрчү.

— Туулганы кыз болсо — кызым, — деди хан, — чекесинен өпкүлө, жөргөккө орогула. Эркек болсо... киндигин ушул устара менен кескиле. Калганын уу билет. Үнүн чыгарган болсо, тилин өзүм кесем.

Жети кемпир жети устараны койнуна катты, жетөө тең жерге чейин ийилди, жетөө тең караңгыга сиңди.

Бирок караңгынын да кулагы бар. Ошол түнү казына чатырынын артында, кудуктун башында суу тартып жаткан Карачач эки жадынын шыбырын укту; устара жөнүндө, уу жөнүндө, хан жөнүндө сүйлөшүп, кыңкылдап күлүшүп жатышты. Карачачтын колунан чака ыргып, кудуктун түбүндө шаңгырады; кыз чаканы таштап, этегин түрүп, кар суусунун баткагында секирип чуркады, энтиге Айчүрөктүн көшөгөсүнө жетти.

— Чүрөк, — деди, — жан Чүрөк, төрөй турган күнүң — ажал күнүң. Хан жети жадыга жети уулуу устара берди; эркек туулса, киндиги кесилип жатканда кетет имиш. Үн чыгарбас уу дейт; бала ыйлабай туруп өчөт дейт.

Айчүрөктүн жүзү өзгөргөн жок; пери кыздары коркконун жүзүнө чыгарбайт. Жалгыз колун курсагына коюп, ичиндеги жанга бир убада берди — аны өзүнөн башка эч ким уккан жок. Анан Карачачтын колунан алды:

— Сен бар экениң кандай жакшы, — деди. — Бара гой, тынч укта. Жадынын арамдыгы жадынын өз башына тиет.

Толгоо бир боз таңга жуук келди. Жети кемпир кабар айтылбай туруп эле эшикте өзүнөн өзү пайда болушту; кирип келип очоктун башына чөгүштү, жети түгөй көз Айчүрөктүн белине кадалды. Айчүрөк төрөт төшөгүндө өйдө болуп, тердеген жүзүн аларга буруп, бир жолу, жалгыз бир жолу карады. Ал көз караш менен кошо ордонун ичинен бир жел өттү; жети кемпирдин жети түгөй көзүнө парда түшүп, дүйнөсү караңгылап, колдору боштукта чабалактады. Айчүрөк Карачачка ишарат кылды; кыз жадылардын коюнунан жети устараны бирден сууруп алып, короонун түбүндөгү түпсүз кудукка алып барды, жетөөнү тең таштады. Устаралар караңгыга айланып-айланып түштү; үн чыгарбас уу өз үнүн кудуктун түбүнөн издеди.

— Көзүбүз, көзүбүз! — деп онтогон кемпирлерге Айчүрөк таттуу тил менен кымыз сунду: — Ичкиле, — деди, — ичкиле, көзүңөр ачылат. Кымыздын ичинде Каныкейден калган уу бар эле; кайненеден калган аманат, кара күндүн азыгы. Жети кемпир жети чөйчөктү көтөрдү, жетөө тең турган ордунда сулады, жетөөнүн тең деми

очоктун башында үзүлдү. Карачач менен Айчүрөктүн ишенимдүү аялдары очоктун күлүн оодарып, чуңкурду тереңдетип, жети жадыны катар көмүштү, үстүнө күл тартып, отту кайра жагышты. От астындагыларды сураган жок; от хан казанынын этин кайнатканын улантты.

Жана таң жылдызы нуура, Чолпондун күмүш нуру түндүктөн сызылып турганда бала жарык дүйнөгө келди. Эркек эле. Үнү алгачкы чырылдаганында эле кулун кишенегендей жаңырык чыкты. Аначылар жууп, жөргөккө ороп, Айчүрөктүн койнуна салышты; аял баланын жүзүн карады да, жүрөгү экиге бөлүндү: кашы Семетей, көзү Семетей, маңдайынын кеңдиги Семетей; кайып болгон эр кичирейип кайра келгендей эле.

Кабар ханга учту: уулдуу болдуң! Кыяз ордого кирди, калың эл жарылып жол берди, хан жөргөккө колун сунду. Баланы кучагына алды; алганы алды, бирок жөргөк колунда мүрзө ташындай оордоп, колдору бүгүлүп, чекесинен муздак тер кетти. Жүзүн караса: жөргөктүн ичинен ага Семетей карап жаткан, душманы карап жаткан, өлдү деп жүргөн эри карап жаткан. Хандын көзү караңгылады. Очок таштарынын жанында жаткан тырмактуу кара ташты ала коюп, жөргөктүн үстүнө көтөрдү:

— Душман тукуму! Жылан баласы чоңоюп ажыдаар болгончо...

Таш түшө алган жок. Бир кол болот кишендей хандын билегине жабышты. Айчүрөк эле; төрөт төшөгүнөн кантип турганын эч ким көргөн жок, белине Ак тинте канжарын качан байланганын эч ким түшүнгөн жок. Хандын билегин кайрыды, таш жерге түштү, ордонун тактайы жарылды.

— Багыш уулу, — деди Айчүрөк; үнү каргылдана чыкты, бирок ордодогунун баары укту, — ал баланын кылына тийсең, атам Акун хандын колун башыңа кулатам. Калдайдын калың аскери, Алабектин темир кийимдүү эрлери артымда; ак куу кебимди кийип, бир түндө жетимиш конуштук жол басып, жетөөнү тең каалгаңа тикемин. Жети-Өзөндү сага тар кылам; Жедигердин атын жер үстүнөн өчүрөм. Элдин алдында «өз уулум» деп жарыялаган баланды элдин алдында жанчсаң, сага хан деген калабы?

Кыяз бурчка такалды; калың элдин жүздөгөн көзү үстүндө эле, Кутунун акыл берген жалганы өз бутуна оролгон. Бозоруп, көгөрүп, анан орой каткырып жиберди:

— Эрдигинди сынадым, катын! Арстан төрөдүңбү, коён төрөдүңбү — көрөйүн дедим. Арстан экен! Менин уулум арстан болбогондо ким болмок? Той баштагыла! Токсон баш мал союлсун! Жедигердин улуу-кичүүсү жыйылсын, уулума ат коюлсун!

Токсон баш мал союлду, казандар асылды, той тогуз күнгө созулду. Тогуз күн бою Жедигердин айылдары ордого агылды; ат чабылды, балбандар күрөшкө түштү, кымыз селдей төгүлдү. Бирок тойдун ичинде бир табышмак бар эле; баары жеп, ичип, күлүп жатты, ошентсе да көз кыйыгы менен ханды карап турушту; хандын күлкүсү кылыч кынындай эле — ичинде эмне катылганын ар ким station-көптүр боолголочу. Ат коюу кезеги келгенде эл дымып, тилдер байланды. Бала кимдин тукуму экенин баары билчү; хандын ичиндеги кекти да баары билчү. Жакшы ат койгондун башы да, жаман ат койгондун башы да коркунучта эле; оозачкан болбоду. Аксакалдар жер карады, балбандар кымыз чөйчөгүн карады, аялдар бири-бирин карады.

Чак түштө, күн так төбөгө келгенде, калың элдин арасынан жыртык чапан кийген бир дубана суурулуп чыкты; кайдан келгенин көргөн болбоду, кайсы аттан түшкөнүн билген болбоду. Ак сакалы төшүнө төгүлгөн, таягы бутактуу, буту чокойчон эле; бирок басканында бир нерсе бар эле — калың эл өзүнөн өзү экиге жарылып жол берди. Дубана жөргөктүн башына келип, баланын чекесин үч сылады; үч сылаганда үч жылмайды. Анан үнүн көтөрдү; ал үн карыган көкүрөктөн эмес, көктөн келе жаткандай эле:

— Бул баланын жети атасын санайын — уккула. Караханнан Жакып калды; Жакыптан арстан Манас туулду — Ала-Тоонун ээси, кыргыздын пааналары Манас. Манастан Семетей калды — Каныкейдин эмизгени, Таластын үмүтү Семетей. Семетейден бул туулду; ак куунун канатынын астында, душман ордосунда туулду. Аты Сейтек болсун! Сээри уланып, теги билинсин; аты Сейтек болсун, арты бекисин! Кырк чилтен жолдошу, Кыдыр колдоочусу болсун!

Эл «Сейтек! Сейтек!» деп дуулдап жатканда дубананы кайра көргөн болбоду; турган ордунда бир чак түштүн ысыгы титиреди, бир жел жортту — болгону ошол. Аксакалдар кийин ант ичип айтып жүрүштү: ал дубана дубана эмес эле; Кыдырдын так өзү эле, адам баласына чак түштө көрүнгөн Кызыр эле. Кыяз тойдун төрүндө отуруп, тишин кычыратып жылмайып жатты; ичинен эмне өтүп жатканын болсо очокко көмүлгөн жети жадыдан башка эч ким билген жок.

✦ ✦ ✦

Жылдар Жети-Өзөндүн сууларындай акты; не токтошту, не кайрылышты. Айчүрөк Сейтекти болот каалгалуу ак сарайда өстүрдү; көзүнөн сактады, сөзүнөн сактады, жети кат жаттан сактады. Мойнуна тумар такты, дубалар окутту; түндө бала уктаганда өзү уктабай, башында кароол турду; эне жүрөгү он үч жыл бир түн да бекер соккон жок. Кыяз болсо чоңоюп келаткан балага караган сайын тишин кайрады; бирок тишин көрсөтө албады. Ичинде Чүрөк коркунучу бар эле, Акун хан коркунучу бар эле, дагы ал таштын колунда оордогон күнүнүн коркунучу бар эле; хан ошол күндөн бери балага кол көтөрө алган эмес.

Бала чоңойду; ай өттү дешпеди, жыл өттү дешти. Бешикте жөргөгүн тыткан, үчүндө кочкор жыккан, жетисинде жаа тарткан бала болду; сарайдын болот каалгасы ага тарыган сайын Айчүрөктүн жүрөгү бир көөп, бир кысылды. Көөптү — анткени бала чоңойгон сайын Семетейге окшой берди; кысылды — анткени окшогон сайын хандын көзү караңгылай берди. Сейтек он үчкө чыкты; баскан жеринде чөп чыкпас болду. Жедигердин жигиттери менен күрөшсө далысын жерге тийгизет, жаа тартса тийген жерин тешет, ат минсе ат анын тизесинин тилин түшүнөт. Жигиттин ичинде бир нерсе бар эле; атын билбеген бир сыздоо, башатын билбеген бир ачуу. Кимге тартканын сураса, «хандын уулусуң» дешет; бирок хандын көзүндөгү муздактыкты көрөт, энесинин көзүндөгү жашыруун азаны сезет — эсеп чыкпайт эле.

Бир күнү ээн талаага жалгыз ууга чыкты. Асман бийик, чөп тизеден, торгойлор башынын үстүндө чуулдап жатты. Алыста, бир дөбөнүн кырында эбегейсиз атчан көрүндү; бою-башы тоодой, аты пилдей бир эр. Сейтектин жаш каны кайнады; жаасын тартып, атын теминди:

— Токто, атчан! Алгачкы олжомсуң; же атыңды айт, же жаныңды бер!

Атчан токтоду, бурулду, жигитти узакка карады; караган сайын ал зор жүздө бир нерселер ээрип, ал аскадай кишинин көзү жашылданды.

— Ай, Семетейим, — деди; үнү капчыгайда жаңырган сел үнүндөй эле, — ай, арстаным, куюп койгондой окшош... Балам, жааңды түшүр. Мен сенин олжоң эмесмин; мен сенин атаңдын жолдошумун. Кара дөө дешет мени; Семетейдин нанын жегем, артынан кылыч чапкам.

— Менин атам — Кыяз хан, — деди Сейтек; бирок бул сөз өз кулагына да жалган угулду.

— Кыязбы? — Кара дөө атынан түшүп, жерге түкүрдү. — Кыяз сенин атаңдын өлтүргүчү, балам. Сенин атаң — Семетей; Манас уулу Семетей, Таластын ээси. Аны Кыяз менен ичибизден чыккан чыккынчы Канчоро кулатты. Энең Айчүрөк сени боюнда көтөрүп жүргөндө бул элге олжо түштү. Атаңдын өз чоросу, Алмамбет уулу Күлчоро эки далы сөөгү оюлуп, кырк жылкычынын колунда кул; улуу Бакай ак сакалы менен туткунда онтойт; улуу энең Каныкей күң кылынды; Акбала зордук менен алынды. Сен душман ордосунда өскөн арстандын баласысың; сүтүң ак, ичиң ак, бирок тегерегиңдеги эл кара.

Сейтек атынын үстүндө таш болуп катты. Талаа тегеренди башында; он үч жылдын бүт сыздоосу, бүт атсыз ачуусу бир заматта ат тапты, жер тапты, ээ тапты. Жаасы колунан ыргып түштү, аттан секирип, карыган дөөнүн төшүнө боюн таштады; ыйладыбы, ант ичтиби, экөө бирдей болдубу — талаадан башка эч ким билген жок.

Кара дөө жигиттин ийнинен кармады:

— Ыйлаба; арстандын баласы жашын ичине агызат. Эми кулак сал. Күлчоронун далы сөөктөрү оюк; ага айланы бир гана киши билет: Күнжүт тарапта, кербендердин ичинде Кызылсарт деген уста бар — өлүккө жан киргизет. Мен аны издеп жөнөйм; алты ай кетеби, жети ай кетеби — таап келем. Сен энеңе бар, жашыруун айт: дубалар даярдалсын; Кыяздан зулпукор кылыч, ок өтпөс тон, дагы Тоотору ат амал менен алынсын. Зордук менен эмес, таттуу тил менен; хан затынын кулпусу — намысы, намысы сыйпалган хандын казынасы ачылат. Күлчорону сага аманат кылам, балам; атаңдын оң канаты эле ал, эми сенин канатың болот.

Дөө пилине минип, түштүктү, кербен жолдорун көздөй сызып жөнөдү. Сейтек кайра келгенде ууга чыккан бала эмес эле; сарайга тамырларында Манастын канынын дүңгүрөгөнүн уккан эр болуп кайтты. Энесинин көшөгөсүнө кирип, тизе бүгүп, жалгыз сөз айтты:

— Эне, мен киммин — эми билем.

Айчүрөк уулунун көзүн карады; он үч жыл күткөн күндүн келгенин түшүндү. Ыйлаган жок; пери кыздары кубанычын да жүзүнө чыгарбайт. Уулунун башын төшүнө басты, чачынан өптү, анан Кара дөөнүн осуятын угуп, ошол күндөн тартып хандын дасторконунда тили бал, акылы кылыч болду.

✦ ✦ ✦

Ал жылдары Жети-Өзөндүн аркы өйүзүндө, кырк жылкычы конгон кырларда бир кездеги шумкар караштуу чоро Күлчоро сүйрөлүп жүргөн. Канчоронун чыккынчылык түнүндө туткун түшкөн, эки далы сөөгү бычак менен оюлган, канаттары сынган; колдору кылыч көтөрбөс, ийиндери жаа тартпас болгон. Багыштын токол катындан туулган уулу Карагулдун — жылкычы башы, залим Карагулдун колунда эле; күндүз отун ташытышат, тери ийлетишет, түндө кымыз үстүндө «калмакча ойно» деп камчы менен ойнотушат. Алмамбеттин уулу, Бээжин жолдорунун бөрүсү, Таластын чагылганы — эми ит менен бир жалактан жеп, тизелеп отурган түндөрү болуп жүрдү. Түнкүсүн жылдыздарды карап, Таласты ойлончу; Каныкей эненин камыр жыттанган колдорун, Бакайдын очок башындагы сөздөрүн, Семетей менен жанаша чапкан аттардын дүбүртүн ойлончу. Ойлогон сайын оюк ийиндери сыздап, сыздаган сайын ойлончу. Өлгүсү келчү; өлүм кул болгонго кербез келет.

Жалгыз досу Бозбала деген жаш койчу эле; боорукер, оозу бек бир жетим. Бир кечте Бозбала кой короонун артында Күлчоронун жанына чөгүп, үнүн басаңдатты:

— Чоро ага, ордодон кабар келди. Айчүрөк деген айым кыйла жыл мурун бир уул төрөгөн экен; атын Кызыр койгон дешет. Сейтек дешет экен атын. Азыр он үчтө имиш; Жедигердин жигиттерин күрөштө жыгат, кушту-кийикти тааныйт имиш. Семетейдин тукуму го деп шыбырашат эл.

Күлчоронун башы акырын көтөрүлдү; жылдар бою жер караган көздөр ошол түнү биринчи жолу жылдыздарга кадалды.

— Дагы бир айтчы, — деди. — Атын дагы бир айтчы.

— Сейтек, ага. Семетей уулу Сейтек.

Күлчоронун өчкөн очогуна бир учкун түштү; учкун чокту тапты, чок жалын болду. Ал түнү уктаган жок; оюк далы сөөктөрүнүн сыздаганын биринчи жолу сезген жок. Таң атканда Карагулдун алдына барып турду:

— Жети күнгө уруксат бер. Ордодо өлгөнүм бар, арбагына кымыз чачам.

— Кулдун өлгөнү болчу беле? — деп күлдү Карагул.

— Бербесең, — деди Күлчоро көзүн көтөрүп; ал көздө ушундай бир нерсе жанды — Карагулдун каткырыгы алкымында калды, — бербесең, бир түнү ушул оюк

ийиндер менен сенин чатырыңдын түркүгүн сындырам; астында каласың. Өлүмгө баш байлагандын алдында туруш жок, Карагул; мен өлгөнүмө көп болгон.

Карагул жети күндүк уруксатты берди; кутулганына сүйүндүбү, коркконубу — өзү да билбеди. Күлчорону жаш кезинен калган, ээсин дагы эле тааныган карыган ак куудай боз бээ көтөрдү; бээ үстүндөгү жүгү ким экенин билгендей жумшак басты. Жети күндүн үчүндө Кыяздын ордосуна жетишти.

Хан ордосунун алдында аны көрдү да, тааныды. Семетейдин чоросу; кулаган чынардын акыркы бутагы. Кыяздын эски коркунучтары козголду; айбалтасын ала коюп, сүйрөлүп жакындаган алсыз кишини бир чапканда жерге жыкты, тизесин далысына такап, кылычын мойнуна койду:

— Сенсиңби, Күлчоро? Кесилчү баш бул жерге чейин өз буту менен келгени кандай сонун!

Кылыч көтөрүлдү; түшкөн жок. Каалгадан бир бороон кирди; бороондун аты Айчүрөк эле. Хандын ийнине колду ушундай урду — зор Кыяз эки кадам теңселип, кылычы колунан ыргып кетти.

— Багыш уулу, — деди Айчүрөк; үнүндөгү жек көрүү кылычтан курч эле, — мен сени тоо ойлочу элем; көрсө чүкөдөй да жок экенсиң. Колу байланган, канаты сынган чарчаган кишиге кылыч көтөрөсүң; Жедигердин хандыгы ушубу? Бул киши — менин конугум; конугума тийгендин адегенде мени өлтүрүшү керек. Каалсаң — сынап көр.

Кыяз сынаган жок. Ал таш күнүнөн бери сынабай калган; бүгүн да кезеги эмес эле. Айчүрөк Күлчорону колтуктап ак сарайга алып барды; жараларын жууду, кырк кайнаган эт сорпосу менен багып, астына кырк кабат кийиз салды. Анан сандыгынын түбүнөн он эки жылдан бери сактап жүргөн аманатты чыгарды: Семетейдин ок өтпөс тону менен көк темир туулгасы. Тонду алсыраган жигиттин ийнине жапты, туулганы башына кийгизди:

— Канатың сынса сынсын, чоро; жүрөгүң бүтүн. Же, ич, оңол. Бул сарайда сени күткөн бирөө бар; он үч жылдан бери, өзү да билбей, сени күтөт.

✦ ✦ ✦

Эртеси таңда, ак сарайдын күн тийген бөлмөсүндө Күлчоро башын көтөргөндө каалгада бир жигит туруптур. Күлчоронун жүрөгү көкүрөгүндө куштай туйлады:

маңдайында Семетей турган; он үч жашар Семетей, Таласта ат чапкан күндөрдүн Семетейи; ошол каш, ошол көз, ошол турпат. Баатыр оюк ийиндерин карабай турууга далбастады, тизеси тутпады, жигит чуркап келип кармады; эки бейтааныш, эки өз, кучакташып калышты; кары чоронун көз жашы жаш арстандын жакасын нымдады.

— Балам, — деди Күлчоро; үнү бөлүк-бөлүк чыкты, — атаңдын жүзүн мага кайра алып келдиң. Он эки жыл отун ташыдым, он эки жыл камчы жедим; өлбөдүм. Эмнеге өлбөдүм, билесиңби? Ушул күндү көрүш үчүн өлбөдүм. Отур, ук; ук — ким экениңди тамырынан бил.

Жана айтып берди. Узак айтты, үч күн, үч түн айтты; айткан сайын жүгү жеңилдеп, айткан сайын жигиттин жүзү ташка айланды. Каныкейди айтты: — Экөөбүздү бир эмизген улуу эне; Канчорону сол эмчегине алган, мени оңуна. Канчоро эмгенде сол эмчектен кара кан келиптир; мен эмгенде оңунан ак сүт. Каныкей ошол күнү айткан экен: «Бул кара кан бир күнү башыбызды жейт». Жебей койчу беле; чоңойдук, экөөбүз тең Семетейге чоро болдук; мен жанымды бердим, ал жанга кыйды. Канчоро Кыяз менен биригип атаңды тузакка түшүрдү; Күрпүлдөк боюнда, ал кара бороондо... Атаңдын өлгөнүн өз көзүм менен көргөн жокмун, балам; бирөө өлдү дейт, бирөө кайып болду дейт; бирок Таласта тагына Канчоро отурду, улуу Бакайга төө кайтартып кул кылды, Каныкей энени күң кылды. Мен каршы чыктым; далы сөөктөрүмдү оюшту. Кырк жылкычынын колунда он эки жыл отун ташыдым. Жашоону аябай кааладым, бир ушул күн үчүн кааладым: сенин жүзүңдү көрүш үчүн.

Сейтек ордунан турду. Очоктун чогун карады, анан көккө ачылган түндүктү карады, анан тизесин жерге уруп ант ичти:

— Чоң атам Манастын арбагы күбө болсун, атам Семетейдин каны күбө болсун! Кыязды да кулатам, Канчорону да. Улуу Бакайды, улуу эне Каныкейди туткундан бошотом; чачылган кыргызды жыйнап-топтойм; сени, Күлчоро аке, Таласка хан көтөрөм. Муну кыла албасам, Сейтек болбой өлөйүн; атым өчсүн, изим өчсүн!

Айчүрөк көшөгөнүн артынан бул антты укту; укту да, ошол түнү сандыктарын ачты. Он эки жылдан бери күнү-түнү сайган, алтын зым менен бекемдеген ок өтпөс тонду, сары чалбарды, көк темир туулганы чыгарды; бирин уулуна, бирин Күлчорого кийгизди. Ал тондордун ар илмегинде бир дуба, ар алтын зымында бир түн уйкусуздук бар эле; аял он эки жылын эки жигиттин ийнине кийгизди. — Кырк чилтен жолдошуңар болсун, — деди, — Кызыр Илияс алдыңар, боз кабылан артыңар, Зымырык куш көлөкөңөр болсун. Эненин дубасы ок өтпөс тондон бекем; экөө

кошулса аска тешет. Дагы муну унутпагыла: хандын ордосунда тил кылычтан мурун жүрөт. Сабырдуу болгула; эрте кыйкырган короздун башын кесишет.

Тон кийилди; кезек алгачкы кадамда эле. Сейтек хандын ордосуна барып, тилин балга малды:

— Хан ата, — деди, — он үчкө келдим, жылкы көрбөдүм, кыр көрбөдүм. Уруксат бер, жылкыга барайын; малдын башын санайын, жылкычылардын абалын көрөйүн. Хандын уулу деген хандын малын билбейби?

«Хан ата» деген сөз Кыяздын намысын сыйпалады; шеги бар эле, бирок он үч жашар баладан эмне келмек? — Бара гой, — деди, — өз уулум эмессиңби, малым — сенин малың. Күлчорону да кошуп беришти; эч ким сураган да жок; канаты сынган бир кул кимдин кебин жемек эле?

Экөө бир таңда эрте, кыроолуу чөптү жанчый жылкыга жетишти. Карагул алыстан келгендерди көрүп, камчысын үйрүдү:

— Бали! Качкын кул кайтып келиптир; жанында хандын сүт кенжеси! Түш аттан, Күлчоро; кечеги оюнуң жарым калган.

Сейтек атын алдыга салды. Үнү чыкканда ал үн он үч жаштын үнү эмес эле; ал үн Ала-Тоонун капчыгайларынан оргуп чыккан көчкүнүн үнү эле:

— Манас!

Талаа бул ураанды илгертен таанычу; чөптөр жапырылды, жылкы үркүдү, Карагулдун жүзүнөн кан качты. Сейтек үстүнө түштү; алгачкы чапканда Карагулдун камчылуу колу, экинчисинде өзү кулады; залимдин каны өзү камчылаган топуракка сиңди. Жылкычылар кылычка жармашты; жармашпай эле койсо болмок. Жаш арстан араларына бөрүдөй кирди; тонуна ок өтпөдү, туулгасынан кылыч кайтты; кырк жылкычынын жарымы ошол күнү кырылды, калган жарымы тизе бүгүп, өмүр сурады. Сейтек Бозбаланын бутундагы кишенди өз колу менен чечти:

— Күлчоро акемдин досу — менин досум. Тур; мындан ары сени эч ким ойнотпойт.

Ошентип Күлчоро он эки жыл кул болгон жылкыга ошол күнү султан болду; жылкычылар алдында ийилди, жылкы анын ышкырыгы менен жүрдү. Кеч киргенде чоро Карагулдун камчысын экиге сындырып отко ыргытты; жалындын маңдайында узак турду, эч кимге эч нерсе айтпады. Алгачкы өч алынган эле; алгачкы кан ата канынын жолуна төгүлгөн эле. Кабарчынын бири ордого чуркап барып болгонун

ханга жеткиргенде Кыяз кымыз чөйчөгүн кысты — чөйчөк быркырады; бирок үнүн чыгарбады. Өз уулум деген баланы элдин алдында айыптай алмак эмес; айыптаса, он үч жылдык жалганы өз оозунан төгүлмөк. Хан биринчи жолу өзү курган тузактын ичинде өзү отурганын сезди.

Бул арада Кара дөө алты ай жол баскан; Күнжүттү ашып, кербен жолдорун кубалап Багдадга жетип, кербен башы Кызылсартты ошол жерден тапкан. Айчүрөктүн катын берди; Кызылсарт окуду, Семетейдин кулаганын билди, сакалын жашка чылады; анткени бир кезде туз-нан акысы бар эле ортолорунда. Азасын жолго төктү: алтымыш балбанды кошуп алды, алты миң кызыл нарга жүк арттырды, казына жүктөдү, дары сандыктарын төөлөргө артты да, Жети-Өзөнгө, Чук-Терек боюна келди.

Кызылсарт адегенде эң шыпаалуу чөптөрүн сынады; Инден келген мелхемдерди сүйкөдү, Бухаранын мажундарын жегизди, кырк түрдүү дары төктү; пайда болбоду. Күлчорону чечиндиришти, уста оюк ийиндерди дагы бир карады; карады да, башын чайкады: — Буга мелхем пайда кылбайт, — деди, — сөөк оюлган, ордуна эт толгон; сөөктүн ордуна сөөктөй нерсе керек. Семетейден калган көк даңгыт ит бар эле — арстан үлүшүн жеген, бөрү буунткан ит; анын тарамышын чыгарышты, Кызылсарт ал тарамышты оюк далы сөөктөрүнө калыбына жараша бычып, ордуна орнотту, үстүнө кызыл дарыны кырк ирет шыбады. Кырк күн өтпөй Күлчоронун ийиндерине кан жүгүрдү, кырк күн толбой колдоруна кубат келди; кубат дегеним — эски кубат эмес; эскисинен нечен эсе ашып-ташкан кубат. Чоро сынамакка жаш чынарды тамыры менен жулду, анан уялып, кайра орнотту. Алтымыш балбан аны менен күрөшкө турду; алтымышы тең чалкасынан жатып көктү көрдү.

Бир кечте, Чук-Теректин оттору жанып турганда, Сейтек айтты:

— Аке, атамдын казаттарын айтып бер. Мен караңгыда өстүм; өткөнүмдү жарыкка чыгар. Кылычын байланар кишинин уулу экенимди жүрөгүм билет; акылым да билсин.

Күлчоро айтып берди. Манасты айтты; Алтай сүргүнүн, Жакыптын ак боз бээсин, Ала-Тоого кайтууну; Аккуланын чабышын, кырк чоронун антын, Көкөтөйдүн ашынын жыйынын; Чоң казатты, Бээжиндин дубалдарын, Алмамбет атасынын ошол жерде төгүлгөн канын айтты. Семетейдин Бухарадан Таласка кайтканын, Тайторунун чабышын, Айчүрөк үчүн ак куу кубалаганын, Коңурбай менен кармаштарын айтты; айткан сайын оттун тегерегиндегилер жакындай берди, алтымыш балбан балдардай

тизелеп угуп отурду. Анан үнү каралжын тартты: — Азыр Таласта Канчоро отурат, — деди, — улуу Бакай, ак сакалы төшүндө, өлүгү көмүлбөс, тирүүсү саналбас абалда төө кайтарат; Каныкей эне, хандардын энеси, күң алжапкычын байланат. От башындагылар дымыды; алтымыш балбан жер карады; Кара дөөнүн зор муштумдары тизесинде түйүлдү.

Сейтек ордунан турду. Оттун жарыгы жүзүн кызыл жезге айландырган; көзү ал түнү уудагы жаш бала эмес, жаасын тарткан хандын көзү эле.

— Бир жолу ант ичтим, эки болсун, — деди. — Атамдын өчүн албай туруп, мага жашоо арам болсун. Кыязды өз ордосунан, Канчорону атамдын тагынан табам. Тырмагым курчуду, канатым бүтөлдү; мындан аркысы — жол.

Жогоруда, Чук-Теректин кара асманында бир ак куу сызып жүрдү; ак канаттары жылдыз нуруна күмүштөнүп, кошуундун үстүндө үч айланды. Айчүрөк эле; уулунун антын көктөн угуп, эртеңки күндү — ханды тизе бүктүрөр амалды куруп, зулпукор кылычты, ок өтпөс тонду, Тоотору атты кайсы таттуу сөз менен аларын бирден таразалап жаткан. Кыяз ал түнү ордосунда бейкапар уктады; өз ажалын эмизип өстүргөнүн билбестен, ак куунун канат шабыртын шамал го деп ойлоп уктады.

35-БӨЛҮМ

Куунун айласы жана Кыяздын акыры

— ❖ —

Талас ал жылдары жөн гана ат эмес, жара эле. Аты аталганда карыялардын көзү буурул тартып, аялдар жүзүн кийизге буруп, балдар унчукпай калышчу. Семетей сыр болуп жоголгондон бери Ала-Тоонун ары жагындагы ошол бейиш өрөөн чыккынчынын колунда болчу; Канчоро ак ордодо отурат, Кыяз болсо Жети-Өзөндө, ак куу затынан жаралган Айчүрөктү зордук менен коюнуна алып, уурдалган хандыктын көлөкөсүндө семирип жаткан. Бирок талаанын эси узун. Кар канча жолу жааса да, топурактын алдындагы урук унутпайт. Он үч жыл өттү; урук кыймылдады.

Ошол таңда, жылкычылардын жашыруун айылында, Сейтек токсон кетменди катар тиздирген эле. Бир түн мурун от жанында Күлчоронун билегин кармалап, колундагы эски күчтүн ойгоно баштаганын көрүп, ичине бир шек түшкөн: бул күч чын беле, же үмүттүн көзүнө тартылган пардабы? Жигит сынабай ишенчү эмес; Манастын тукуму ушундай эле — сөздү таразага салып, эрди майданда таанычу. Таңкы үрөң-баранда жылкычы балдарга буюруп, айылда болгон кетмендин баарын жыйнатып,

токсонун бир катарга тиздирген. Токсон темир, токсон кара ооз, күн чыгышты каршы бир катар болуп, үстүлөрүндө таңдын кызыл жалыны ойноп турду. Күлчоро жаасын колуна алды. Бир кезде Канчоронун буйругу менен далы сөөгү оюлган, он эки жыл кул деп кордолгон, ат кыгын ташып, сынык аяктан жал ичкен ошол баатыр эми тик турду. Киришти тартты; колунун булчуңу таштай түйүлдү, жаа онтоду, кайың чытырады.

— Эй, Манастын арбагы, — деди үнүн көтөрбөй. — Эй, Семетей, агам, кайда болсоң да ук. Кул болгон колум кол болдубу, көөрсүгөн көзүм көз болдубу — азыр көрөсүң.

Ок кириштен бошонгон чагылгандай кетти. Биринчи кетменди тешип өттү; онунчусун тешип өттү; элүүнчүсүн тешип өттү; токсонунчу кетмендин так киндигин талкалап, артындагы кара аскага сайылды. Бир заматка бүт айыл тунжурады; анан бузулган тосмонун суусундай кыйкырык атылды. Кары жылкычылар бири-бирин кучактады, жигиттер калпактарын асманга ыргытышты.

— Жаш кезимде сексен кетмен тешчү элем, — деди Күлчоро, жана анын үнү ошол кара жылдардан кийин биринчи жолу күлдү. — Кул болуп кичирейдим деп ойлогом. Көрсө, Теңирим мени курчутуп сактаптыр. Эй, Сейтек, арстаным, өч алар маал келди. Кыяздын күнү бүттү.

Ошол күнү той тигилди; казандар асылды, кымыз чөйчөк-чөйчөк айланды, эң улуу жылкычы ак сакалын сылап бата берди: «Манастын арбагы канатын жайсын үстүңөргө; кул күнүңөр кыш менен кетсин, эр күнүңөр жаз менен келсин». Жоокер аттардын жалы өрүлүп, куйруктары түйүлдү; кылычтар кайрак ташта сүйлөштү, ок учтары майланды, жааларга жаңы кириш тагылды. Бирок тойдун дүңгүрү Жети-Өзөнгө жеткен жок; жетпесин деп тоолор кароол эле, суулар унчукпады, жылкычылардын оозу кулпуланган болчу.

Жети-Өзөндө болсо Айчүрөк он эки жылдык сабырын акыркы илмегине байлап жаткан. Акун кандын кызы, ак куулардын тукумунан чыккан ошол салабаттуу аял Семетей жоголгондон бери Кыяздын ордосунда бир туткун, бир олжо, бир үнсүз аза болчу. Курсагында алты айлык Сейтеги менен сүйрөлүп келип, уулун душман колунда төрөп, эл-журтка «Кыяздын уулу» деп тааныштырылган наристесинин кулагына түн ичинде чыныгы атын шыбырап чоңойткон. Он эки жыл бою, эл уктаганда, кийиз керегенин түбүнө май чырак жагып, ийне сайган: тогуз топчулуу, ок өтпөс кементай; ичи болот зым менен бекемделген калпак; Көй-Кап тоосунун текесинин терисинен

жасалган, кылыч кеспес кандагай. Канча ийне сынды, канча бармак канады, канча түн чырактын ышы көзүн ачыштырды — санаган жок. Күндүз Кыяздын дасторконунда унчукпай отуруп, түндө ийнеси менен сүйлөшчү; ар бир илмек бир тилек, ар бир түйүн бир каргыш эле. Баарын ак куржунуна көмүп, үстүнө жүн үйүп, эч кимге сездирген эмес. Аялдын сабыры кудук сыяктуу; түбүн бир Кудай билет.

Ошол кечте ордосуна от жактырды, эң семиз койду сойдурду, аракты күмүш чөйчөккө өз колу менен куйду да Кыязды сыйлады. Хан келди, төргө чалкалап отурду; он эки жылдан бери биринчи жолу бул аялдын өзүнө дасторкон жайганына маашырланып, далысы кере тартты. Ичти, кызарды, эриди; хандыгынын кеңдигинен, жылкысынын санынан, кылычынын даңкынан сөз баштап мактанып киргенде Айчүрөк чөйчөктү дагы бир жолу толтуруп, башын бир аз ийди:

— Каным, — деди. — Уулуң Сейтек жылкыда, айлап жүзүн көрө элекмин. Эне жүрөгү чыдабайт. Уруксат бер, барып алып келейин. Бирок жылкы алыс, жол таштак; мага Тоотору бер.

Кыяздын колундагы чөйчөк абада катты. Жүзү адегенде таң калуудан бошоп, анан ачуудан карарды.

— Тооторунубу? Менин тулпарымдыбы? Атка минген аял болчу беле! Кырк жылкычым бар, буюрайын — баланы кучакка салып алып келишсин. Сен ат сурап эмне кыласың? Же... — көзү кысылып, ичиндеги бөрү тишин көрсөттү, — же Таласка качасыңбы, куу? Башыма чыккынчылык курасыңбы? Каны канымдан эмес баланы алып, мени кармап бересиңби?

Айчүрөк ордунан турду. Турганда ордонун түркүгү кыска калгандай болду; куу затынын бүт ак каары жүзүнө тепти.

— Кыяз, — деди, жана үнү кындагы кылычтай эле. — Он эки жыл наныңды жедим, он эки жыл унчукпай отурдум, он эки жыл айылыңды айылым дедим. Ушубу акысы? Мага качкын дейсиң, чыккынчы дейсиң. Анда ук. Сандыгымда куу көйнөгүм жатат. Аны кийсем — көккө чыгам; канатымдын шамалы тийсе, Жети-Өзөндүн ташы таш үстүндө калбайт. Атам Акун кандын элин аягына тургузам; жети дүйнөнүн эри үзөңгүгө бут коюп, сенин бул хандыгыңды ат туягы менен жанчып өтөт. Кууну капаска салдың — чыдадым; куугa кул дедиң — чыдабайм. Атты бер — уулумду алып келейин; бербе — акырына чыда.

Кыяздын арак кызылы жүзү күлдөй болду. Бул аялдын атасын билчү, тегин билчү; куу көйнөгүнүн жомок эместигин да билчү — Семетей бул аялды асманда куу кезинде кандай кууганын карыялар дагы эле айтып жүрүшчү. Бир жагында намысы, экинчи жагында Акун кандын колу; таразага салды — намысы жеңил чыкты. Тамагында өскөн коркунучту жутуп, күлүмүш этти, күлкүсү кыйшык калды.

— Тамашаладым, катыным, тамаша. Сен Акун кандын кызысың, сага ат аялчу беле.

Хан өз колу менен акырга барып, Тооторуну өз колу менен таранып-сылады, күмүш чабылган ээрди өз колу менен токуду, басмайылын өз колу менен тартты. Аз келгенсип, сандыгынан баасы жеткис көк кементайды алып чыгып, Айчүрөктүн ийнине өз колу менен жапты. Талаада айтышат: коркунучтун колу сүйүүнүн колунан март болот деп.

Айчүрөк үзөнгүгө бут коюп, Тооторуга минди. Так ошол учурда эч ким күтпөгөн иш болду: тулпар башын буруп, ак тиштерин көрсөтүп, адам тили менен, ачык-айкын, ордо алдындагылардын баары уга турган үн менен сүйлөдү:

— Эй, Кыяз! Сага хан дегенге күлөм. Эрдин башында турганга эр кул болот; сен аял сөзү менен ээримди токудуң, аял коркунучу менен басмайылымды тарттың. Аялдын кулусуң сен, Кыяз, аялдын кулу!

Кыяз турган жеринде таш болду; нөкөрлөрдүн кими жер карады, кими жутунду, бирөөнүн тамагынан муунган күлкү качып чыкты. Айчүрөктүн жүрөгү оозуна тыгылды — бул тилдүү тулпар бир сүйлөсө, жылкынын ордун да айтмак, Күлчорону да, он эки жылдын сырын да. Чачынын учундагы шуру мончокту жулуп алып, дем салды, үйлөдү да Тооторунун так маңдайынын ортосуна урду:

— Тилге келген, тилсиз кал!

Тулпар силкинди, оозу жабылды; кайра адам сөзү чыккан жок. Уят болгон Кыяз уялганын шашкалактыкка ороп, кечирим сурады, «жолуң ачылсын, катыным» деп үзөнгүсүнөн кармап, айылдын четине чейин узатты. Бирок Тооторунун ичине кек отуруп калган. Айыл көздөн далдаа болор замат тулпар кулактарын жаткырып, ооздуну тиштеп алды да жиндидей чуркай баштады — жолго эмес, жарга карай; түзгө эмес, кыяга карай. Аскалардын тишине сүйкөнө-сүйкөнө, ээсин таштарда талкалап, терең көлдөргө чөктүрүп, тик жарлардан ыргытып жиберүү үчүн, оозунан көбүк чача, түнү бою чуркады да чуркады.

✦ ✦ ✦

Айчүрөк өлүмдүн муздак желин жаактарынан сезди; сезди, бирок кыйкырган жок. Куу тукуму жарды билет. Жалга жата калды, көзүн жумуп, ата-бабадан калган дубаны окуй баштады; бир окуду, үч окуду, жети окуду. Сөздөр түгөнгөндө Тооторунун жиндүү чабышы сууга түшкөн оттой өчтү. Тулпар адегенде желишке, анан басыкка түштү; мойну ийилди, кадамы оордоду; койдон жоош, козудан момун, жаңы жааган кардай тынч болду. Айчүрөк тердеген мойнунан сылады:

— Кегинди билем, — деди. — Бирок менин кегим сеникинен эски, жолум сеникинен узун. Бас.

Таң сөгүлүп баратканда айылга жетишти. Айыл ойгоо эле; иттер үрбөй куйрук чабышты, келгендин ким экенин жыт искебей эле билгендей. Жана ошол жерде, чырактын кызыл жарыгында, Айчүрөк он үч жылдан бери көрбөгөн нерсени көрдү: Күлчоро тик турат, далысы мурункудай кенен, көзүндө мурункудай от. Кара дөө алыскы элдерден улуу дарыгер Кызылсартты алып келген экен; Манастын тукумунун ата досу болгон ошол ак сакал оюлган сөөктү чөп менен, дуба менен, оң колунун касиети менен ондоп, сынган эрди бүтүн кылган. Кызылсарт бир четте, колдорун жеңине катып, ишин бүтүргөн устанын тынчтыгы менен турду; «Манастын тукумуна кол берүү бизге атадан калган карыз» деген гана, оозунан башка сөз ала алышкан эмес. Айчүрөк аттан түшө албай жерге сыйгаланды; Күлчоро чуркап келип тизесине жыгылды; Сейтек экөөнүн ортосунда калды жана үчөө үч күн үч түндүк кошокту бир демге сыйдырып ыйлашты. Кимдин көз жашы кимдин жакасына тамды — билинбеди; аза орток эле, кубаныч орток эле, экөө кымыз менен сүттөй аралашкан.

Анан Айчүрөк уулунун жүзүн алаканына алды. Убакыт келген; сөздү мындан ары боюнда көтөрө алчу эмес.

— Сейтек, — деди. — Балам. Сен Кыяздын уулу эмессиң.

Бала былк эткен жок; бир гана кареги чоңойду. Ичинде далай жылдан бери аты коюлбаган бир кыңырлык бар эле: Кыяздын дасторконунда жеген ар бир насибинин тамагын тытышы, «атам» дегенде тилинин мүдүрүлүшү, күзгүдөн өз жүзүн карап, ал жүздөн Кыяздан бир сызык издеп таппай коюшу. Эми ошол кыңырлык бир ооз сөз менен түзөлүп жатты.

— Сенин атаң Семетей; Манастын уулу Семетей. Чоң атаң талаанын башы Манас, чоң энең энелердин улугу Каныкей. Талас сенин журтуң, Ала-Тоо сенин тооң. Ук эми, бир жолу айтам, бир жолу ыйлайм, андан кийин кайрылып карабайм.

Жана айтты. Очокко дагы бир отун таштады, жалындын жүзүндө өткөн күндөр тирилди; айтты. Таласка түшкөн кара күндү айтты: Канчоронун туз-нан акысын тебелеп, Кыяз менен биригип кеткенин; кырк чоронун тарап кеткенин; Күлчоронун тирүүлөй туткундалып, сөөгү оюлганын; Семетейдин бир кара таңда сыр болуп жоголгонун, өлүгүн көргөн жан жок болгондуктан көзү жолдо калгандар аны дагы эле «кайып» деп жүргөнүн; өзүнүн алты айлык боюнда кезинде чачынан сүйрөлүп, олжо катары Кыязга берилгенин; Каныкейдин, ошол салабаттуу байбиченин, Таласта чыккынчынын колунда кул болгонун. Сөздүн ушул жеринде үнү биринчи жолу дирилдеди; бирок сынган жок.

Сейтек укту; он үч жыл бир түндө далысына минди, бала ошол түнү чоңойду. Отту карап отурду, бирок отту көргөн жок; көз алдында эч көрбөгөн ата, эч көрбөгөн журт, эч көрбөгөн чоң эне турду жана үчөө тең андан бир нерсе күтүп жатты.

— Өлүгү табылган жок, — деди Айчүрөк эң аягында. — Табылбаса — үмүт бар. Бирок үмүт кийинки иш; адегенде карыз төлөнөт. Карыздын аты — Кыяз.

Ак куржун ачылды. Он эки жылдын жашыруун эмгеги чырактын жарыгына жайылды: тогуз топчулуу ок өтпөс кементай, болот тамырлуу калпак, теке терисинен кандагай. Күлчоро кандагайды тартты, кементайды кийди, топчуларын бирден топчулап жатып ар бир топчудан бир жыл санады; тогузда токтоп, калган үч жылды жүрөгүнө топчулады. Анан жүзүн Талас жакка буруп, тизесин жерге койду:

— Эй, Манас ата! Арбагың улук, көлөкөң узун. Бүгүн жолго чыгам. Кыяздын башын албасам, канын ичпесем — атым Күлчоро болбосун; кул бойдон өлөйүн, мүрзөмө таш коюлбасын. Айтканым айткан, антым ант болсун!

Жана ай балтасын асынып, Кыяздын жолуна, тогуз жолдун тоомуна кетти.

Ошол түнү Кыяз уктай албады. Адегенде ысыкты күнөөлөдү, анан аракты, анан жаздыкты; турду, ордонун алдында басты, жылдыздарды карады — жылдыздар да аны карап турду, муздак-муздак. Жатты; уктаса — түш, түш десе — кара басты: көрдү — кара бир куш ордосунун түндүгүнө конуптур; көрдү — минген аты астында эрип, кара суугa айланыптыр; көрдү — өз башы өз тизесинде туруп, өзүн карап отурат. Тердеп ойгонду, түш жоручуларды чакыртты; кими келип тилин жутту, кими ооруп калдым

деп келбеди, кими «жакшылыкка болсун» деп кача турган тешик издеди. Кыяз каарданды:

— Коркоктор! Түштөн хан өлчү беле! Ханды кылыч өлтүрөт, ал кылычты энеси төрөй элек!

Жана ачуусуна жеңилип, нөкөр албай, жалгыз өзү Талас олжосу Кылкүрөңгө минип, кара таң менен жолго түштү. Талаада айтышат: ажалы жеткен хан атын өз колу менен токуйт деп.

Тогуз жолдун тоомунда, таңкы тумандын ичинен бир караан чыкты. Кыяз тизгин тартты, көзүн кысты — жана көргөнүнө адегенде ишенген жок: маңдайында, ок өтпөс кементайчен, ай балтасы ийнинде, далы сөөгү оюлган кул — Күлчоро турат; кулдай эмес, тоодой турат.

— Сен... сен өлгөнсүң, — деп кекечтенди Кыяз.

— Кул өлдү, — деди Күлчоро. — Күлчоро тирилди.

Кыяз найзасын ала коюп, атынын капталына тепти; найза чагылгандай түштү, ай балта чагылгандан ылдам көтөрүлдү: болот учу абада экиге бөлүнүп, эки сыныгы эки жакка учту. Так ошол учурда Кылкүрөң — Таластын аты, эски күндөрдүн аты — таноосуна толгон жытты тааныды. Бул жыт Таластын жыты, өз сабынын жыты эле. Тулпар кишенеди, аркасына тик турду, арткы буттарында бир айланды да Кыязды ээринен каптай ыргытып, Күлчоронун артына, өз сабына өтүп токтоду.

— Атың да билди, — деди Күлчоро. — Түш майданга.

Эки эр жөө салгылашты. Бир күн салгылашты — кылычтар таш чапкандай мокоду; эки күн салгылашты — кылычтар сабынан үзүлдү; үч күн салгылашты — балталар сабынан ыргып, чокморлор ийри-буйру болду; төрт күн салгылашты — соот-кийимдер тыткыланып, кийиздей жерге төшөлдү — жалгыз Айчүрөктүн тогуз топчулуу кементайы бир илмек бербеди; беш күн салгылашып, күрөшкө өтүштү — тоомдун топурагы тизе бою оюлду, чаңы асманга түркүк болду; алты күн алты түн салгылашты — жеңген да жок, жеңилген да жок, суу да ичишпеди, дем да алышпады. Кыяздын күчү калың, кеги калың эле; Күлчородо болсо он эки жыл бар эле — ар бир жыл бир билек, ар бир кордук бир муштум, сынык аяктан ичирилген ар бир ууртам бир тиш болду.

Жетинчи күндүн таңында дөбөнүн үстүнөн ат дүбүртү угулду. Сейтек жетип келген; колунда Айчүрөк сандыктын түбүнөн алып чыккан, чоң атасынан калган алты

кат согулган кылыч. Бала аттан түшүп, кылычты суурду; болот таңды жүзүнө сүрттү. Кыяз ошол алты кат согумду көргөндө тизесинин шайы кетти; он үч жыл «уулум» деген баланын көзүнөн өз ажалын окуду да жерге жыгылды:

— Сейтек! Балам! Мен сени багып алгам, мен сени чоңойткам! Кучагымда көтөргөм, дасторконумда тойгузгам! Ата деген тилиң менен мени кыясыңбы?

— Сен мени чоңойткон жоксуң, — деди Сейтек, жана он үч жаштын үнү таштай түштү. — Мени энемдин сабыры чоңойтту. Атамдын атын уурдадың, энемдин коюнун уурдадың, чоң энемдин журтун уурдадың. Чоңойтуу ушул болсо, карызымды ушинтип төлөйм.

Алты кат согулган кылыч бир көтөрүлдү, бир түштү. Кыяздын башы денесинен ажырап, тоомдун чаңына кулады; кара каны тогуз жолдун тогузуна тең жүрдү. Күлчоро жакын келип, Бөрүтил канжарын сууруп, кандын эң карасына малды да ичти — бир ууртам он эки жылдын ачкачылыгына, бир ууртам оюлган сөөккө, бир ууртам сынык аяктан ичирилген жалга. Ичти да, тура калганда жүзүндө кубаныч да, кайгы да жок эле; бир гана — узакка созулган сыздоонун басылган тынчтыгы.

Кабар Жети-Өзөнгө чагылгандай түштү. Кими сүйүндү, кими коркту, кими экөөнү тең кылды; хан өлсө, элдин жүрөгү экиге бөлүнөт. Жедигердин бийлери кай тарапка бурулаарын билбей бири-бирин тиктешип турганда Сейтек майданга кирди; каны кайнап, кылычы кынга кире элек болчу.

— Жедигердин тамырын жулалы, — деди. — Хан ушундай болсо, эл да ушундай.

Күлчоро колун баланын ийнине койду; Кара дөө экинчи жактан көлөкөсүн түшүрдү.

— Арстаным, — деди Күлчоро. — Доңуз болгон хан эле; үйүрдө эмне күнөө? Калың эл ханы кандай болсо ошону билет. Кыязга баш ийген сага да ийет; сен адилет бол — эл сени ата тутсун. Кылыч жеңет, адилет кармайт.

Кара дөө да жоон үнү менен кошумчалады:

— Мен да ушул элдин ичинде чоңойдум, арстаным. Койчунун күнөөсү — кой кайтаруу, аялдын күнөөсү — камыр жууруу. Кылычыңды татыктууга сакта; татыксызга көтөрүлгөн кылыч ээсин кесет.

Сейтектин деми акырындап басылып түштү; кылыч кынын тапты. Кыяздын казына сандыктары майданга чыгарылып, капкактары сындырылды; алтын, жамбы, кездеме, мал — эмне болсо жесирге, жетимге, жылаңаякка, туткундан чыкканга

таратылды. Далай жыл ач жаткан бир кемпир алаканына салынган жамбыны карап-карап ыйлады; «хандын малы элдин малы экен го, — деди, — биз билчү эмеспиз». Добулбастар күркүрөдү, төрт тараптан эл агылды жана майданда, ак кийиз үстүндө, Кутубий уулу Кара дөөнүн башына алтын таажы коюлуп, Жедигерге хан көтөрүлдү. Той тигилди; казандар кайнады, комуздар сүйлөдү, кырк күн кырк түндүк кубанычтын биринчи түнү башталды.

Бирок тойдун эң кызуу жеринде Сейтек ордунан туруп, жаштыктын ошол курч, ошол кечирбес чындыгы менен улуулардын жүзүн карады:

— Бул жерде эт жеп, кымыз ичип, таажы кийгизип жатабыз. Жакшы, сонун. А Таласта ким бар? Чоң энем Каныкей чыккынчынын эшигинде кул, жылаңаяк карда; Бакай атам кыйноодо, бели сынык. Биз бул жерде күлүп жатканда алар ал жерде онтоп жатат. Бул тойдун эти силердин тамагыңардан өтсө — меникинен өтпөйт.

Сөз майданга чоктой түштү; комуздар тынды, чөйчөктөр түштү, эттин майы бармактарда катты. Эч ким баланын көзүн карай албады. Күлчоро башын жерге салды; калыс сөздүн салмагы астында далысы алты күндүк салгылашта ийилбегендей ийилди.

✦ ✦ ✦

Эртеси таңда Сейтек Манастын арбагына, Семетейдин атына, Каныкейдин ак сүтүнө ант ичти: ушул жыл бүтө электе Таласка жетет, Канчорого кул кылынган чоң энесин куткарат, Карынбайдын кыйноосунда бели сынган Бакайдын өчүн алат; албаса — эр саналбайт, атка минбейт, калпак кийбейт. Күлчоро буйрук берди: жети жүз кызыл төө чөгөрүлүп, өркөчтөрүнө алтын, жамбы, жибек жүктөлдү; туткундан кутулган эл боз үйлөрүн чечип, көч түздү. Көч дегени бул жолу аза эмес эле; жол бою той тигилди, оюн ойнолду, ыр ырдалды. Чоң жолдо балдар төө коңгуроолору менен ойноп, бойго жеткен кыздар канча жылдан бери оозго тыюу салынган эски ырларды кайра үйрөнүп келе жатты; эркиндик дегени эң алды — үндүн кайтып келиши экен. Кербен Таласты көздөй жүрдү; башында Сейтек, жанында Күлчоро, ортодо ак куржундуу Айчүрөк.

Жолдун үчүнчү күнү, бир кербен сарайдын жанында, кайыптан бир кишенөө чыкты; ушундай кишенөө — тоо жаңырды, мал үркүп, аттар кулак түрдү. Чаң булуттун ичинен, мойнунда үзүлгөн чынжыр шакекчелери, соорусунда камчы издери,

жалы кийизденген бир күлүк чыкты да — түптүз Сейтекти көздөй чуркады. Күлчоронун тизелери бошоду:

— Буурул... Бул Буурул! Семетей агамдын Буурулу!

Буурул эле. Семетейдин астында Бээжин жолдорун кескен, Коңурбайдын алдынан качпаган, шамал менен жарышып шамалды уяткан ошол күлүк; Үмөтөйдүн кун акысы деп берилген, ошол күндөн бери кербенчи колунда жүк айбаны деп кордолгон, сабалган, ач калтырылган, тулпарлыгы унутулсун деп аракет кылынган Буурул; ээсинин жытын уулунун денесинен таап, чынжырын үзүп келиптир. Ат Сейтектин төшүнө башын жөлөдү да ири көздөрүнөн жаш куюлду; адамдай, азалуу энедей ыйлады. Аны көргөн ыйлабай эмне кылсын: Күлчоро өксүдү, Айчүрөк жүзүн жапты, жети жүз төөнүн кербенчилери да көз жашка чөмүлдү. Ата мурасы дегени мына ушундай нерсе экен; төрт буттуу бир жара.

Ыйдын ортосуна така дүбүртү түштү. Кербен башы Карасарт, артында алтымыш балбан кербенчи, чаңды асманга сапырып жетип келди; камчысын Буурул жакка шилтеди:

— Ал ат биздин мал! Кун акысы менен алынган, акча менен багылган. Атты бер, бала, болбосо каның менен төлөйсүң!

— Баккандарыңарды соорусундагы издер айтып турат, — деди Сейтек. — Бул ат менин атамдын аты. Малы бар болсо келсин, алсын.

Үнү жай эле; бирок жай үндүн астында аска алдындагы селдей каар агып жатты.

Карасарт кылыч сууруп качырды. Ай балта бир айланды; кербен башынын төбөсүнө түшкөн таң аны ээринен экиге бөлүп, жерге төшөдү. Алтымыш балбан бир заматта каптады; Сейтек Жойболотту сууруду да он үч жаштын ийнинде Манас тукумунун бүт салмагы менен айланды да айланды: кимин атынан кыйды, кимин жерге сайды; алтымышынан алтымышын тең кырды, бирөө да кайрылып кабар жеткире албады. Кылычын чөпкө аарчып жатканда деми да тегиз эле.

Күлчоро Буурулдун мойнун кучактап, жалын жыттап жатты; агасын жыттагандай. Бирок ат, ошол кучакташуунун эң жылуу жеринде, күтпөгөн жерден башын көтөрүп, кулактарын алыска тикти; көздөрүндө адам акылы жетпеген бир чакырык күйдү. Кишенеди — бул жолу аза менен эмес, сыр менен — жана силкинип чуркай баштады; Сейтектин үнү да токтотподу, Күлчоронун жалынычы да. Тоого урунду, ашууну ашты, карлуу чокуларда бир ак так болду, анан ал да өчтү. Кетти; кайда кеткенин бир Кудай

билди, дагы, балким, кара үңкүрүндө сыр болгон ээси. Күлчоро артынан узакка карап турду; анан өзүнчө, угулар-угулмаксан күбүрөдү: «Ат бекер кетпейт. Ат ээси бар жакка кетет». Бул сөздү ал түнү эч ким түшүнбөдү; түшүнүлөр күнү келе элек болчу.

Конушта Күлчоро Сейтектин ээрин кармалады:

— Таласка чогуу баралы, арстаным. Канчоро арам; жалгыз...

— Жалгыз барам, — деди Сейтек. Сөздү кесип айтышы да атасынын үнү эле. — Чоң атам Манас Таласка тукуму менен кирген; атам Семетей жалгыз ат менен кирген. Мен да жалгыз кирем. Өчтүн даамы бөлүшүлбөйт, аке.

Күлчоро экинчи айтпады; айтса да укпасын, укпагандын акыйкат экенин билчү. Ошол түнү Айчүрөк уулун ордосуна алып, тизесинин түбүнө отургузуп, сөздөрүн бирден, шуру тизгендей тизди:

— Таласта, Канчоронун колунда үч аманат бар; үчөө тең чоң атаң Манастан калган, үчөө тең сенин акың. Бири — Аколпок: ок өтпөс ак кементай; кийгенди кырк жеринен ок атса да кылына зыян жетпейт. Бири — Аккелте: өзүнөн өзү атылган мылтык; ээсин таанийт, чыккынчыга ок бербейт. Бири — Зулпукор: асмандан түшкөн кылыч; аны курчанган атасынын көлөкөсүн курчанат. Буларды Канчородон урушсуз сура, балам; адегенде тилиңди колдон, акыңды айт. Чыккынчы бербесе — анда берилбегендин кантип алынаарын Талас көрсүн. Жана Бакай атаңды изде: тирүү болсо куткар, бутунун чаңын көзүңө сүрт; өлгөн болсо өз колуң менен жуу, өз колуң менен көм, мүрзөсүн белгиле. Дагы бир сөзүм бар, кулагыңа сырга болсун: алты күн. Алты күндө кайтпасаң — жүрөгүм алты кат согулган эмес, балам; ажалымдан мурда өлөм.

Сейтек энесинин колун маңдайына койду, жытын үч жолу ичине тартты. Айчүрөк уулунун куржунуна бир күндүк азык, коюнуна бир чымчым туз салды — «журттун тузу журтта таанышат» деди — жана дагы айта турган миң сөзү бар туруп баарын жутуп, жөн гана карады. Эненин карашы дубадай; сөзгө келбейт, аркага жабышат, жол бою кошо жүрөт. Бала таң ата электе атына минди.

Чаткалдын ашуулары карлуу эле; жел чокудо кылычтай согуп, кар кээ жерде аттын боорун чапчып жатты. Сейтек үшүгөнүн сезген жок; ичиндеги от ашуу оту эле, өчпөйт. Бир белди ашты, эки белди ашты, үч белди ашты; ар белдин артынан журтун үмүттөндү, ар жолкусунда дагы бир бел чыкты алдынан. Тулпар бата-чыга ашты. Жана алтынчы белдин кырына чыкканда дүйнө бир заматта алдында ачылды: Талас.

Жашылдын миң түрү өрөөнгө төшөлгөн; Кең-Колдун суусу күмүш камчыдай ийрилет; Ала-Тоонун ак чокулары асманга жөлөнгөн ордодой өрөөндү кайтарып турат. Сейтек эч көрбөгөн журтун биринчи көргөндө тааныды; каны тааныды, сөөгү тааныды. Аттан түшүп, топурагын уучтады, жүзүнө сүрттү жана он үч жаштын бүт жетимдиги менен ыйлады; эч ким көргөн жок, жалгыз тоолор көрдү, тоолор эч кимге айтпайт.

Бирок Талас сулуулугунун астында жарасын катып жаткан. Өрөөнгө түшкөн сайын айылдар үнсүз тартты; очоктордун көбү түтөбөйт, түтөгөндөрүнүн түтүнү ичке чыгат; балдар бөтөндү көрсө качып, иттер да үркө үрөт. Канчоронун ак ордосу алыстан жалтырап турду; жалтырагы — ач элдин далысынан сыйрылган жалтырак. Жана бир короонун артынан көрдү: эки азоо торпок эки жакка тартып жулкунат; ортодо, колдорунан торпокторго байланган, үстүндө чүпүрөк, бутунда чарыгы да жок бир кемпир — эки жакка ыргытылып жыгылат, турат, жыгылат. Сейтектин көзү караңгылады; бул жүздү эч көргөн эмес, бирок бул жүз энеси айткан бардык түндөрдөн тааныш эле. Каныкей эле бул; Темиркандын кызы, Манастын байбичеси, энелердин улугу Каныкей — Канчоронун кулу.

Жойболот эки жолу жарк этти; эки торпоктун башы эки жакка кулады, аркандар бошоду. Сейтек тизелей отура калып, кучагын жайды:

— Чоң эне...

Бирок Каныкейдин көзүндө эми таануу деген нерсе калган эмес. Бир кезде Бухаранын бермети, Темиркандын эркеси, Манастын тизесинин түбүндө отурган, Семетейди жөргөгү менен өрттөрдөн алып качкан ошол улуу байбиче; эми чачы ак кийиз, аркасы жаа, алакандары бодур эле. Жылдар аны сабай-сабай, ар жакындаган колду душман дегенге көндүргөн; жакшылык көрбөгөн көз жакшылыкты да тузак дейт. Кемпир туруп, жерден ала койгон аркан казыгын көтөрдү да небересинин үстүнө басты; урду, урду, чирик колдорунун болгон күчү менен урду. Сейтек былк эткен жок; колун да көтөргөн жок, жүзүн да бурган жок; бир гана көздөрүнөн жип-жип жаш куюлду. Ур, чоң эне, деди ичинен; ур — сенин тартканыңдын миңден бирин денемде сезейин; ур — бул карыз бир четинен төлөнө баштасын.

Жана аз ары жакта, короонун артында, бир онтоо менен жер титиреди. Он алты жылдан бери ошол жерге чөгүп, он алты жылдан бери жүзүн кыбылага буруп, он алты жылдан бери ээсинин жолун караган боз мая — Каныкейдин ак төөсү — башын көтөрдү. Сейтекти көрдү; көрдү да тааныды. Төөнүн ири кара көздөрүнөн жаштар

куюлду, жип-жип, нөшөр-нөшөр; мойнун созуп ушунчалык боздоду — үнү Кең-Колдун суусун чочутту, Ала-Тоонун карына жетти. Казык дагы эле түшүп жатты, көз жаш дагы эле агып жатты; жана Таластын үстүндө он алты жылдын бүт күтүүсү бир төө боздоосунда тилге келип, чыккынчы ордонун эшигин такап турду.

36-БӨЛҮМ

Булак башындагы күң жана ак канжар

— ❖ —

Жол Жети-Өзөндөн чыгып батышка ийилгенде, Сейтектин алдына бир боз мая тосулду. Ноктосу да жок, өркөчтөрүндө жүгү да жок; көздөрү чоктой жанган, оозунан көбүк чачкан бир азоо. Канча жол берсе да болбоду; бала атын оңго тартса — мая оңго бурулду; солго тартса — солго бурулду. Үчүнчүсүндө Сейтек тизгинин кыса, ичинен: жолумду тоскон — насибимди тосот, деди. Кылычы жалындай бир түшүп-көтөрүлдү; боз мая талаанын ташына кулап, чаң-тополоң ичинде бир силкинди да тынды. Бала кандуу кылычын чөпкө аарчып жатып чыйрыкты; ошол айбандын денесинде жолун күтүп жаткан бүт кара күчтөрдүн бир алдыңкысын кулаткандай сезилди. Атынын башын Таласка буруп, ашууларды аша, сууларды жара жүрүп кетти.

Талас көрүнгөндө күн бешимге оол калган. Ала-Тоонун карлуу тиштери асман менен алышып, этектен ылдый жайылган жайлоолор саргайган кийиздей төшөлүп жатты. Сейтек атын бешик ырларынан эмес, Күлчоронун кандуу аңгемелеринен үйрөнгөн бул журтту биринчи жолу көрүп турду; көрдү да жүрөгү бир башкача сыздады. Чоң атасы ат чапкан Кең-Кол бою ээн, айылдар суюлуп, түтүндөр ичкерген.

Улуу чынардын түбүндөгү булакка жетти; суусу шыпаа, көлөкөсү берекет деген ошол эски булакка. Аттан түшүп суу ичүүгө эңкейгенде кулагына бир онтоо угулду.

Караса: булактын аркы өйүзүндө, кысыр торпоктордун ортосуна бир кара кемпир байланыптыр. Колдорунан тартылган кайыш торпоктордун мойнуна оролгон; айбандар үркүп жулкунган сайын аял таштардын үстүндө сүйрөлүп, тизесинен, чыканагынан сызган кан кургак топуракка тамат. Аркасындагы кийими кийим эмес, чүпүрөк; ак аралаган чачы ылайга булганган. Бирок Сейтек ал жүздөн, ал чөккөн жүздөн бир нерсе көрдү — айтып жеткире албады: сүйрөлсө да ийилбеген баш, өчкөн күлдүн астында дагы эле ирмелген чок.

— Эне, — деди бала атынан ыргып түшүп, — сен кимсиң, бул кысыр торпокторго сени ким чегиптир?

Аял башын араң көтөрдү. Маңдайында айдай бир жигит турат; бою теректей, ийни кенен, көзүндө тааныш бир жарык. Жүрөгү болк этти, анан өзүнчө жылмайгандай болду: канча жылдан бери ар келген атчандан бир тааныш жарык көрөт, канча жылдан бери ар жолкусунда жаңылат.

— Ким болмок элем, балам, — деди. — Канчоро хандын күңүмүн. Күндүз тезегин терем, түндө кысыр торпокторун кайтарам. Мал үрксө — мен сүйрөлөм; таш этимди жейт, эч ким сурабайт. Өзүң кимсиң, кайсы элден келесиң?

Сейтек жутунду. Күлчоро дайындаган: атыңды эрте ачпа, адегенде журттун абалын өз оозунан ук, дос ким, душман ким — бил. Бала төшүн керди:

— Мен Индистан элинен келе жатам, хан уулумун; жолум түштү, бул журттун суусунан ичейин дедим. Эне, бул жердин аялы болсоң, айтып бер: тиги маңдайкы дөбө кимдики, тиги ураган ордо кимдики, бул соолуп бараткан булак кимдики?

Аял турууга далбастады; кайыш билегин кести — этибар алган жок. Колу менен дөбөлөрдү, белдерди, өрөөндөрдү бирден көрсөттү жана ар биринде эле ошол сөздү кайталады, кошоктун кайырмасындай:

— Тиги Кара-Адырды сурасаң: мурункусун сурасаң — Семетейдики эле, азыркысын сурасаң — Канчоронуку. Тиги жылкы жайытын сурасаң: мурункусун сурасаң — Семетейдики эле, азыркысын сурасаң — Канчоронуку. Тиги көрүнгөн ураган ак сарайды сурасаң, балам… аны Кабылан Манас салдырган, Семетейге калган; азыр үкү конот, жылан уялайт. Мурункусун сурасаң — эр Семетейдики, азыркысын сурасаң — залим Канчоронуку.

— А өзүң, эне? Сенин мурункуң ким эле?

Аялдын ээги титиреди. Узак унчукпады; булактын суусу таштарда шылдырады, торпоктор таноолорунан дем алды.

— Менин мурункумду сурасаң, — деди акырында, кысык үн менен, — Кабылан Манастын байбичеси элем. Темиркандын кызы Каныкей дешчү мага; башымда ак элечек, астымда Тайтору, алдымда кырк кул, кырк күң бар эле. Семетейди мен төрөгөм, мен чоңойткам; Бухаранын жолунда мен алып качкам, Таласка мен кайтаргам. Азыркымды сурасаң: Канчоронун тезекчисимин. Уулумду Кыяз атты, ордомду Канчоро алды; ак сакал Бакайды, ошол Кудайдын сүйгөн пендесин кул кылды, мени күң кылды. Токсонго таяган Бакайды көкбөрү тарткандай аттардын артынан сүйрөтүп коюп күлөт. Мен өлгөн жокмун, балам. Өлө албадым. Бир гана нерсе байлап турду мени бул дүйнөгө.

— Ал эмне, эне?

— Айчүрөктүн боюнда бир бала калган, Семетейимден. Кыяз аны алып кетип жатканда курсагы мурдунда эле. Кыз төрөлдүбү, уул төрөлдүбү; төрөлдүбү, же муунтуп салыштыбы — билбейм. Түндө көргөн түшүм, күндүз курган кыялым — ошол. Ал бала аман болсо — мен аманмын. Ал бала өлгөн болсо — бул сүйрөлгөн денеге кепин да ашык.

— Күң болуу кандай болорун билесиңби, балам, — деп улантты аял, үнү таш үстүндө сүйрөлгөндөй. — Таң заарда турасың, хандын бээлери саалат; сен тезекке барасың. Колуң канайт — эч ким карабайт; белиң бүгүлөт — эч ким кармабайт. Бир кезде кырк күңүм бар эле, биринин атын жаңылыш айтсам таарынчу; азыр менин атымды билген жок. «Кара кемпир» дешет, «жогол!» дешет. Эң оору эмне, билесиңби? Түндө чатырдын жылчыгынан жылдызды карайсың да, ошол жылдыздын астында бир жерде Манастын күмбөзү турганын билесиң; бара албайсың. Уулуңдун сөөгү талаада калган; тере албайсың. Күңдүк деген мына ушул: өлгөнүңө аза күтө албоо.

Сейтектин тамагына муштумдай нерсе тыгылды. Аз жерден өкүрүп жибермек; тилин тиштеп, жүзүн суугa буруп, бир уууртам ичти — үнү титиребес үчүн.

— Сүйүнчү сага, эне, — деди. — Мен ошол элден өттүм, ал кабарды билем. Айчүрөк уул төрөдү. Кыяздын журтунда той болду, токсон баш мал союлду. Той күнү эч ким тааныбаган ак сакал бир дубана келди; калың элди жара баланын башына

барды. «Бул бала Семетейдин уулу; аты Сейтек болсун!» деди, батасын берди, дуба кылды; анан бурулуп карашса — дубана жок, изин көргөн жок. Кыдыр беле, чилтен беле — билген болбоду.

Каныкейдин жүзү бир жарык болду, бир карарды; ишенүү менен коркуунун ортосунда чайпалды.

— Тилиңе бал, балам... Бирок мени менен ойнобо. Бул жүрөк далай үмүт менен күйгөн, дагы күйүүгө дарманы жок.

Ошол маалда торпоктордун бири чымындан беле, көлөкөдөн беле — үрктү; экөө тең алдыга атырылды, кайыш керилди, Каныкей көмкөрөсүнөн кулап, таштардын үстүндө сүйрөлө баштады. Сейтектин көзү караңгылады. Бир секирип жетти; кылычы эки жолу чагылгандай жарк этти, эки кысыр торпоктун башы эки жакка тоголонду, денелери чөгөлөп кулады. Кайышты кести, аялды көтөрүп булактын башына, чынардын көлөкөсүнө жаткырды.

Бирок Каныкей ыраазы болордун ордуна жакасын кармап боздоп кирди:

— Кокуй, эмне кылдың сен! Канчоронун малына кол салдың! Эми ал каардуу доңуз келип, сени да туурайт, мени да! Жолоочу болсоң — жолуңа түш, хан уулу болсоң — хандыгыңа кайт; кургур сендей жигиттин кылычы, менин өлүмүмө себеп болдуң! Элдин уулу, эл кургаткан!

Каргыш оозунан таштай төгүлүп жатканда, дөбөнүн артынан бир аял чуркап келди: Күлчоронун аялы Акбала. Ал да торпоктордун кандуу баштарын көрүп, колдорун тизесине чапты:

— Кайсы кара баш кылды бул ишти? Канчоро баарыбызды кылычтан өткөрөт! Сен кимсиң, эй жигит, кайсы шайтанга ээрчидиң?

Сейтек токтоду. Эки аялдын коркунучтан чоңойгон көздөрүн карады; сүргүндүн, кулдуктун, залимдин адамды кантип өз көлөкөсүнөн үркүтөрүн ошол замат түшүндү да чыдай албады. Кылычын жерге сайып, Каныкейдин алдына чөгөлөдү:

— Каргаба, улуу эне, өз кулунуңду каргаба. Индистан жалган эле, хан уулдугу — парда. Айчүрөк төрөгөн, дубана ат койгон бала — мен: өз кулунуң Сейтек менмин! Семетейдин уулу, Манастын небереси менмин! Он үчкө чыктым, тегимди билдим; атамды аткан Кыязды өз ордосунда жайладым, канын жерде калтырбадым. Далы сөөгү оюлуп кул болгон Күлчоро акемди кулдардын ичинен таап чыгардым; азыр ал энем Айчүрөк менен бирге Жети-Өзөндүн олжосун жүктөп, Талас жолуна түштү.

Мен алдыга чаптым — журтту көрөйүн, сени табайын деп. Атамдын өчүнүн жарымы алынды; калган жарымы Канчоронун мойнунда. Ага да ушул кылыч жетет!

Каныкей бир азга таш болуп тиктеди; анан эки колу менен баланын жүзүн кармалады; маңдайын, кашын, ээгин кармалады; бырыш бармактары ал жүздөн Манасты тапты, Семетейди тапты, өз жаштыгын тапты. Ошондо жылдар тоңдурган бүт суулар бир заматта эриди: Каныкей өксүп-өксүп небересинин мойнуна асылды.

— Кулунум! Көзүмдүн карасы, боорумдун башы! Өлбөй көрдүм ээ, өлбөй жыттадым ээ! Күйгөн жүрөгүм суугa канды; тилегимди Кудай берди, тилегимди Кыдыр берди! Кул болсом не арман, сүйрөлсөм не арман; сен аман экенсиң, тукум улаптыр, очок түтөптүр!

Акбала да бир жагынан ыйлап, бир жагынан күлүп, «Күлчором аман, Күлчором келе жатат» деп кайра-кайра жолдорду карап жатты. Чынардын көлөкөсү үчөөнүн үстүнө канаттай жайылды; булак канча жылдан бери биринчи жолу кошок эмес, кубаныч үнүн укту. Сейтек чоң энесинин жаралуу колдорун алаканына алып ант ичти:

— Бул колдорду кайыш менен кескен, бул чачтарды ылайга булгаган Канчоро менен эр майданында эсептешмейин, мага Семетейдин уулу дебесин. Ак сарайды кайра тургузмайын, Бакай атамдын көңүлүн алмайын — бул кылычты кынына салбайм.

Ошол сааттарда, алыскы Жети-Өзөн жолунда, Күлчоро менен Айчүрөктүн көчү жай-жай Таласка агып келе жаткан; төөлөр жүктүү, жылкылар алдыда, жүрөктөр жаралуу жана үмүттүү эле.

✦ ✦ ✦

Кыяздын каны жерде калбай, Жедигердин башсыз калган элине Күлчоронун сөзү менен Кара дөө хан кылынган; ири денелүү, салмактуу сөздүү, антына бек бир эр. Күлчоро ага журтту, салтты, чек араны бирден аманат кылып, анан көчтүн башына өткөн. Кербен узун эле: алдыда туу, артында жүктүү төөлөр, эки жагында үйүрлөр; Кыяздын казынасынан алынган жамбылар сандыктарда, кулдуктан бошотулган кулдар кербендин куйругунда. Айчүрөк ак жорго үстүндө, уулу кеткен жолду тиктей-тиктей келе жатты.

Талас суусунун биринчи жылтылдаганы көрүнгөндө Айчүрөктүн тизгини бошоду. Ар бир бел, ар бир өрөөн ага бир күндү эстетти: тиги асканын түбүндө Семетей менен отурушкан; тиги жайлоодо Аккуланын тукумунан кулундар кишенечү; тиги булактан кырк чоронун урпактары суу ичишчү. Эми асканын түбү ээн, жайлоонун чөбү басылбаган, булактын көзү соолуган. Аял атынын мойнуна жыгылды:

— Кайран журтум, жетим журтум! Сууң күнөөлүү беле — соолду; чөбүң күнөөлүү беле — саргайды? Эриң кетти, булагың тартылды; Семетейдин мурасы кара жыланга калды. Мен сага келин болуп келгенимде кушуң да салттуу эле; эми үкү конгон жерде хан отурат.

Ыйлады; ыйлаган сайын жоолугу суу болду, суу болгон сайын ичи жеңилдеди. Күлчоро жанына ат жүргүздү; эч нерсе деген жок, дештин кереги да жок эле. Анын да көзү жол бою бир жерде болчу: эки далы сөөгүнүн сыздаганы тоо абасы катуулаган сайын күчөп бараткан.

Көч Кең-Колго түшкөндө кабар чагылган болуп айылдарды кыдырды: Семетейдин уулу аман экен, Күлчоро кайтыптыр, Айчүрөк келиптир! Адегенде ишенишкен жок; анан дөбөлөргө чыгып кербенди көрүштү; анан аял-эркек, бала-чака, ач-жылаңач жолдорго төгүлдү. Кыргыз дерилди, Аргын жыйналды; ак сакалдар дуба кылды, келиндер чачыла чачты. Кими кой арнады, кими бээ; кары бир койчу жалгыз эчкисин жетелеп келди, «жетимдин тоюна» деди, көзү жашылданып. Сейтекти аттан түшүрүп, ийиндерде көтөрүп жүрүштү; баланын жүзүн караган «Манастын деми тийген буга» деп, колун өөп маңдайына коюп жатты. Калың элдин ичинен сокур бир манасчы чыкты; эки жаштын ийнинен кармалай-кармалай келип, Сейтектин колун жүзүнө сүрттү да, ошол жерде, кербендин чаңы басыла электе, комузсуз-кобузсуз, чарт жарылган үнү менен айтып кирди: Манасты айтты, Аккуланы айтты, Семетейдин Тайтору менен кайтканын айтты; кезек Сейтекке келгенде токтоду, «арыгын мындан ары өзүңөр жашагыла, мен айтам» деди. Далай жыл зулум астында башы ийилген эл бир жетимдин көлөкөсүндө түзөлдү; бир күндө журт шаңданды, бир түндө очоктор көбөйдү. Качып кеткендердин кабар алганы болду; кими эле ошол аптада, сөгүлгөн чатырын төөсүнө артып кайра келди.

Бирок Таластын үстүндөгү көлөкө кайта элек болчу. Канчоронун салыгы оор эле: Аргындан жылкы, Кыргыздан кой; бербегендин үйү бузулуп, каршы чыкканга камчы тийчү. Канча айыл салыкка чыдабай түн жарымында чатыр сөгүп качкан; качып жатып кармалгандын үйүрү тартылып, эрине кишен салынчу. Эң оорусу дагы — элдин

оозунда жарадай айланганы: залим карыя Бакайды — Манаска ата болгон, эки дүйнөнүн эшигин билген ошол азиз кишини — оюн-зоок деп аттардын артына байлатып, көкбөрү тарткандай чаңдын ичинде сүйрөтчү. Өзү болсо Чачыкей менен алтын тактын үстүндө кызык сүрүп, кымыздын көбүгүн карап күлчү. Семетейдин жесир калган катыны Чачыкей күйөөсүнүн өчүн албай, өлтүрткөндүн тактысына тийип алган.

Күлчоро элдин бул абалын уккан сайын ичиндеги эски жара канады. Бир таңда Аколпоктой оор бир токтоолук менен курчанды, жанына жигит албай залимдин ордосуна ат сүрдү. Канчоро аны та алыстан тааныды; тааныды да тактысында бир туруп, бир отурду; жүзүндө адегенде коркунучтун көлөкөсү, анан текеберликтин боёгу жүрдү. Күлчоро босогодон киргенде залим саламдан мурда наалатын кусту:

— Демек тирүү экенсиң, кул! Демек Кыяз деген ал жалтак «өлтүр» дегенимди өлтүрбөй, коюнунда багыптыр! Эр эмес экен ал, катынынан төмөн экен; кылычы кескенди жүрөгү көтөрбөйт экен. Өз колум менен муунтмакмын сени; башкага иш буюргандын акыбети ушул.

Күлчоро ордонун ортосунда токтоду; үнү жай эле, бирок ар бир сөзү чатырдын кийизине чегилгендей түштү:

— Сана, Канчоро, мен да санайын. Бир: Толтойдун камоосунда агамды, арстан Семетейди сен кырдырдың; аркан сенин ишаратың менен ыргытылды. Эки: мени тирүү кармап, эки далы сөөгүмдү кестирдиң, ойдурдуң; канаты сынган куштай Кыяздын босогосуна кул кылып бердиң. Үч: Манастын байбичесин тезекчи кылдың, Бакай атамды көкбөрү кылдың, журттун булагын соолуттуң. Мунун ар бири мойнуңда бир аркан, Канчоро. Бирок... — Күлчоро бир дем токтоп, тамагындагы түйүндү жутту, — тегибиз бир. Сен Чубактын уулусуң; атаң менин атам Алмамбет менен бир казандан аш жеген, бир туунун астында өлгөн. Алардын урматына алдыңа акыркы бир жол коём: тил алсаң — өткөндү кара топуракка көмөм; бир бир тууган болом, тууңдун түбүндө турам, кылычым сенин кылычың болот. Жок, азгындыгыңда катып турсаң — ант болсун: көзүңдү оём, башыңды денеңден ажыратам. Танда.

Ордо ичи тынч боло түштү; ушундай тынчтык — очоктогу чоктун чытырганы угулду. Канчоро адегенде күлдү; күлкүсү зордук, көздөрү тынчсыз эле. Анан тактысынан жарым тура калып, колун эшикке шилтеди:

— Канаты жулунган кузгун, келип мага канат жаят! Далы сөөксүз кул, келип мага бир туугандык сатат! Талас меники, так меники, туу меники. Ал эми сага... — эрдин

чормойтуп, жалган марттык менен үн катты, — ме, тиги Аколпокту ал, кийип алып «хан мага кементай берди» деп мактан. Жогол, көзүмө көрүнбө; дагы бир жолу босогомо бассаң — башың босогомдо калат.

Кызматкерлер Манастан калган ошол ыйык соот-кементайды кайыр ыргыткандай Күлчоронун бутунун алдына таштады. Күлчоро эңкейип, Аколпокту жерден алды; чаңын тизесине күбүдү, өптү, коюнуна катты. Канчорого акыркы жолу карады — ал караште ачуу да жок, жалыныч да жок эле; бир өкүмдүн окулушу гана бар эле. Бурулду, чыкты, атына минди.

Ал чыгаары менен көшөгөнүн артынан Чачыкей атып чыкты; жүзү акиташтай, үнү чарт эле:

— Каным, көзүң сокурбу, кулагың дүлөйбү? Бул адам сага бир тууганды сунган жок — ажалыңды окуду! Күлчоро дегениң канаты сынса тырмагы менен тытат; Сейтек дегениң Кыяздай дөө эрди он үчүндө кулаткан жолборс бөлтүрүгү. Булар сенин түбүңө акыры жетет. Бир тууган эмес булар сага — душман; анын ичинде эң айыкпасы: акысы жеген душман!

Канчоро кымыз кесесин көңтөрдү, мурутун сылап, күлүүгө аракет кылды; бирок ал түнү уйкусу үзүк-үзүк болуп, түшүндө улам башсыз эки торпокту көрдү.

✦ ✦ ✦

Чачыкейдин тили ошол күндөн кийин тынган жок; уусун тамчылатып, күн-түн куйду. Залимдин төшөгүндө шыбырады, дасторконунда айтты, ууга чыгып баратканда үзөңгүсүнөн кармап кайталады:

— Бул сенин бир тууганың эмес, душманың. Жыланды коюнуңда көтөрбө; башын кесип ордонун түркүгүнө ас — көргөн ибарат алсын, Аргын да, Кыргыз да жүрөгүндөгү куртунан кайтсын. Сейтекти да бала кезинде жанч; чоңойсо тоо болот, тоону кулатууга алың жетпейт. Мен Семетейдин коюнунда жаттым, ал тукумду билем: алар унутпайт, каным. Алар күтө билет, күткөн сайын курчуйт.

Канчоронун ордосунда митайымдык казандагы эттей кайнады. Кээ күн желдет чакыртты, кээ күн буктурма коюуну сүйлөштү; бирок ар жолкусунда бир нерсе колун кармады — балким элдин Сейтекке аккан көңүлү, балким Күлчоронун ошол күнү

ордодо калтырган карашы. Залим коркунучун текеберлик менен жапты; жапкан сайын коркунуч өстү.

Аркы жакта, булак башындагы эски чатырда, карыган Каныкей да ичиндеги чокту өчүрө албай жатты. Небересине жеткени жетти дечи; бирок түн кирип, чатырдын кийизи шамалда онтогондо жылдар бирден үстүнө басып келчү: сүйрөлгөн таштары, терген тезектери, Бакайдын чаңга булганган ак сакалы, уулунун мүрзөсүз өлүгү. Бир түнү Акбала аны оттун жанынан, колунда бычак курчутуп жаткандай көрө жаздады; жакын келип караса — бычак жок, аял кургак алакандарын ушалап, өзүнчө күбүрөп отурат:

— Алкымынан алсам... Ушул эки колум менен алкымынан алсам залимди. Чачыкейдин да ошол уулуу тилин... Кудайым, бул жашта мага бир күндүк күч бер, бир күндүк жаштык бер; өчүмдү алайын, анан жанымды ал.

Бир кечте, көч конолгосунда от тегерегинде отурганда сөз айланып-айланып Канчоронун тегине келди. Жаш жигиттердин бири сурады: бул залим кайсы таштан копту, кайсы бөрүдөн туулду? Каныкей отту тиктеп айтып берди; үнү биринчи жолу титиреген да жок, көтөрүлгөн да жок:

— Таштан копкон жок, бөрүдөн туулган жок; эң ачуусу да ушул да. Ал — Чубактын уулу. Чубак деген Манастын жан жолдошу эле; Акбалта тукумунан, жүрөк жагынан арстан бир эр эле; Бээжин жортуулунда шейит кетти. Канчоро жөргөктө жатканда мен аны кучагыма алгам. Алдым да... колум тоңду. Көзүнүн карашынан бир жаман аламат көрдүм; наристе көзүнө окшобогон бир муздактык, сүт жытына аралашкан бир кан жыты. «Бул бала чоңойсо очогубузга жылан болот; коё бергиле, азыр кыяйын, күнөөсү моюнума» дедим. Бычакка умтулдум. Эл үстүмө жабылды: «Байбиче жинди болдубу, Чубактын белегине кыйылчу беле, чоронун жетимине кол көтөрүлчү беле» дешти; билегимден кармашты, наристени коюнумдан алышты. Мен унчукпадым; сүт бердим, аш бердим, кементай кийгиздим. Баккан жыланыбыз чоңойду; чоңойду да агасы Семетейди кармап берди, тагын алды, эне ордундагы мени күң кылды. Ок аткан жерден кайтат дешет; аттиң ай, ошол күнү билегимди кармашпаса кана.

От жанындагылар баштарын жерге салышты. Айчүрөк ал түнү уктаган жок; кайненесинин сөзү кулагында айланып турду. Таңга маал Каныкейдин чатырына кирди; кары аял ойгоо эле, күтүп жаткандай. Каныкей төшөгүнүн астынан кырк

жылдык кийизге оролгон бир нерсени алып чыкты; ачты: бир ак канжар. Сабы ак сөөк, мизи ай жарыгында сүттөй жылтылдайт.

— Муну мен куйдургам, — деди. — Манастын көзү тирүүсүндө, уста Бөлөкбайга. Жети кат көрүктө суу берди, оозуна жылан уусун кошту; «чапканы оңолбойт, тийгени кутулбайт» деди. Далай залим кулады, бул кынга кирип-чыкты; күндүгүмдө коюнумда сактадым, тезек үймөгүнө көмдүм, денемде көтөрдүм. Ал, кызым. Менин билегим өттү; сенин билегиң жаш, жүрөгүң меникинен куйук. Семетейдин каны сени карап турат, уулуңдун жолу сени күтөт. Ал да, кези келгенде жаңылба.

Айчүрөк канжарды эки колу менен алды; муздак сөөк алаканында жылыды. Бир ооз сөз айткан жок; куу затынан жаралгандар ант ичкенде сөз коротушпайт.

✦ ✦ ✦

Кезек Кудай жазган күнгө келди. Канчоро күчүн көрсөтүү, элдин Сейтекке ооп бараткан көңүлүн коркунуч менен кайрып алуу үчүн ордосунда чоң ичкилик мажилисин курган; бийлерин, жагымпоздорун жыйнап, Чачыкейди жанына алып, алтын тагына чалкалаган. Салт боюнча келген көчтүн аялдары хандын алдына чыгып таазим кылмак; залим Айчүрөктү да, Каныкейди да босогосуна чөгөлөтүүнү ойлоп, муну бүт Таласка жарыялаган. «Куу дегениңер катын менин босогомдо жерден салам берсин; Манастын байбичеси дегениңер кемпир кесемди толтурсун» деген.

Келишти. Каныкей алдыда, колунда бир чөйчөк; Айчүрөк артында, башы жерде, колдорунда жибек жабуу — жабуунун астында ак сөөк сап. Ордо толо эле; кымыз жыты, тер жыты, май жыты кийизге сиңген. Канчоро тагында жайылып күлдү:

— Келгиле! Мурункусун сурасаңар — Семетейдин катындары эле булар; азыркысын сурасаңар — Канчоронун күңдөрү!

Өз сөзүнө өзү күлдү; жагымпоздор да күлүштү. Айчүрөк башы жерде басты; тактын үч кадам бер жагына келди; эки кадам; бир. Анан куу канат жайгандай түзөлдү. Жибек жабуу жерге сыйгаланды; ак канжар абада бир ирет жалт этти. Канчоронун каткырыгы тамагында калды: канжар акырегинин астынан кирип сайылды; залим кесесин көңтөрүп, алтын тагынан ылдый, килемдин үстүнө кулады. Жагымпоздор селейди; кимдир бирөө кылычка умтулмак болду, бирок эшикте Күлчоронун

көлөкөсү пайда болгон эле жана ал көлөкөнүн артында көздөрү жанган Сейтек турган. Эч ким кыймылдай албады.

Айчүрөк чөгөлөдү; канжарды сууруп залимдин боорун жарды, анан ал сулуу, ал жумшак билек желдеттин билегине айланды: Канчоронун башын денесинен ажыратты. Кара кан килемге, килемден топуракка жайылды. Ошондо Каныкей, кырк жылдын күңү, эки бүктөлгөн денеси менен басып келди; алаканын ошол кара канга малды, толтурду да ичти. Айчүрөк да уучтады, ичти. Экөөнүн тең жүзүндө кубаныч да, жийиркенүү да жок эле; чок үстүнө куюлган суунун чыжылдаганындай бир нерсе гана бар эле: далай жыл күйгөн эки жүрөк ошол кан менен өчтү. Каныкей түзөлдү; канча жылдан бери биринчи жолу бели тик эле:

— Семетейим, — деди гана, асманды карап. — Уктуңбу, Семетейим.

Чачыкейди тактын артынан, көшөгөгө оролуп калтырап жатканда табышты. Аял адегенде жалынды, анан каргады, анан кайра жалынды; аны өлтүрүшкөн да жок, кечиришкен да жок. Каныкей «каны бизге жукпасын; кул кылбагыла, жанымда кармагыла; ар таң сайын көзүмө карасын — бул ага өлүмдөн оор» деди; ошондой кылынды.

Кабар ордонун эшигинен чыгып Таласты бир учунан бир учуна кыдырды: «Каардуу доңуз өлдү! Залим кулады, салык калды!» Эл адегенде ишене албады, анан көчөлөргө, жайлоолорго төгүлдү. Ал күнү союлган курмандыктын санын эсептеген болбоду; улак тою тигилип, үч күн үч түн жүрдү: күндүз ат чабыш, күрөш, улак тартыш; түндө оттор, обондор, Манасты эскерген манасчы үндөрү. Соолуган булактын башында келиндер чачыла чачты; кимдир бирөөлөр ант-шерт менен айтышты — ошол күнү булактын көзүнөн кайра суу сызыла баштаптыр. Залимдин кампалары ачылды; салык менен жыйналган жылкы, кой, жамбы эмне болсо ээлерине таратылды, ээси өлгөндүгү жетимге берилди. Канчоронун алтын тактысын ордодон чыгарып майданга ыргытышты; эч ким отурган жок, эч ким тийген жок; акыры кары бир темир уста балтасын ала келип, «мунун алтынынан жетимдерге билерик куюлат» деди да талкалады.

Тойдун биринчи иши Бакай болду. Карыны, залим сүйрөтө-сүйрөтө канаткан ошол азиз денени урмат менен алып келишти; жарааттарын кымыз менен жууп, жаңы союлган бээнин жылуу терисине орошту, кырк күн багылат деп ак кийизден бир боз үй тигишти. Бакай көзүн ачып, башында Сейтекти көргөндө жарылган эриндери жылмайды:

— Манастын жыты... — деди. — Мен бул жытты билем. Үч муундан бери билем. Демек журт оңолот экен; демек мен бекер сүйрөлбөптүрмүн, балам.

Сейтек карыянын кургак колун эки алаканына алды; уят аралаш ачуу менен, кечигип калдым, демек болду; Бакай башын чайкады:

— Кечигилбейт, — деди. — Убакыт — Кудайдын аты; камчы менен да жүрбөйт, нокто менен да токтобойт. Сен так убагында келдиң. Манасты мен алты жашында көргөм; ал да так убагында келген.

Кыркы чыга электе Аргын менен Кыргыздын ак сакалдары дерилди, эл улуктары сөз бириктирди: Семетейдин уулу Сейтек салт менен хан көтөрүлдү. Ак кийизге отургузушту; тогуз жолу асманга көтөрүп түшүрүштү; «ханыбыз бол, канатыбыз бол» дешти. Он үч жашар бала кийиздин үстүндө тике отурду; калың элдин ичинен чоң энесинин жашка толгон көздөрүн, энесинин салабаттуу жүзүн, Күлчоронун канаты сынык, бирок башы бийик турушун көрдү да ичинен деди: бул жүктү көтөрө албасам, ошол таштарда сүйрөлгөн колдор акысын кечпесин.

Так муратка жетти дегенде, тойдун аягында, Жедигер элинен бир атчан келип калды: Кара дөөнүн өзү. Куттуктоого келген имиш; бирок Күлчоро аны четке тартып жүзүн караганда, дөөнүн тилинин алдында бир нерсе бар экенин түшүндү.

— Айт, — деди.

Кара дөө адегенде Сейтекти да жанына чакыртты; анан үнүн акырындатты:

— Муну Кыяздын эски мергендеринен уктум; ант ичирдим, кайра айттырдым — сөздөрү бири-бирине дал келди. Семетей өлбөптүр. Ал кандуу камоодо атылган атылган экен; бирок эр Семетейди Кайыпчы — кайып эрендердин айдоочусу — түтүнгө ороп алып кетиптир. Азыр анын кара үңкүрүндө соо жүрөт имиш; дубаланган имиш, тили байланган имиш; адам жүзүн да көрбөйт, адам сөзүн да сүйлөбөйт имиш. Мергендер үңкүрдүн оозунан түтүн булаганын, түн ичинде ичинен бозкурттай улуганын угушуптур.

Сейтектин жүрөгү төшүн сокту; Күлчоронун тизелери — ошол темир тизелер — бир заматка титиреди. Айчүрөккө айтышты; куунун кызы бир ыйлады, бир күлдү, эки колу менен жүзүн жапты. Бирок кубанычтын деми алына электе Кара дөө, аңкоолугунанбы, куулугунанбы, дагы бир сөз айтты; Күлчорого бурулуп, күлө багып:

— Эй, чоро, — деди, — акыңды жеген өлдү, журтуң оңолду; бир кемтигиң калды. Агаң Семетейдин салты боюнча жесири сага тиет: Айчүрөктү эмне албайсың?

Сөз ордонун ортосуна түшкөн чоктой болду. Күлчоро эч нерсе деген жок; бирок Сейтектин бала жүзү бир заматта таш болду, колу байкоосуздан кылычынын сабына кетти. Энеси бир жакта, акеси бир жакта; экөөнүн ортосунан, кечээ эле кучакташкан эки адамдын ортосунан ичке бир жарака жыландай жылганын сезди. От жанындагылар тынды; тойдун обону алыста өзүнчө чалынып өчтү.

Ал түнү Сейтек уктаган жок. Чатырынан чыгып Ала-Тоонун караңгы тиштерин карады. Артында, өчүп бараткан оттордун жанында журт уктап жатты; канча жылдан бери биринчи жолу коркпой уктап жатты. Чоң энесинин чатырынан жай бир күбүрөө угулду; Каныкей тезекчилик жылдарында ичинен окуган дубаларын эми үнү менен окуп жаткан. Тиги бир жерде, атын билбеген бир кара үңкүрдө, жүзүн эч көрбөгөн атасы тили байланып, бозкурттай улуп жаткан. Бала кылычын төшүнө басып, жылдыздарга ант ичти: атасын ошол үңкүрдөн чыгармайын, тилин чечтирмейин, бул журтка ага хан дебесин. Таң Таластын үстүнө кан түстө сөгүлүп жатканда Сейтек дагы эле тоолорду тиктеп турган.

37-БӨЛҮМ

Кара үңкүрдөгү көк жал

Таласка жаз жашын жууп тазарган жүздөй болуп келди. Кең-Колдун боюнан кар кетти, жылкынын кулундары кишенеп дөбөлөргө чачырады, боз үйлөрдүн түндүктөрүнөн булаган түтүн эми кошок эмес, аштын жытын алып жүрдү. Канчоронун кара күндөрү артта калып, эл кайрадан Манастын очогуна жүз тийгизген; бирок очоктун башында отурган — али муруту тердей элек бала эле. Сейтек он үчүндө ийнине түшкөн хандыктын оорун көтөрүүгө аракеттенип, түн ичинде энеси Айчүрөктүн боз үйүнөн келген муңдуу солуктарды укканда жүрөгү сыздап турчу.

Бир күнү кечинде, кымыз чаначтары ачылып, очокто казан кайнап турган маалда, Сейтек чыдабай кетти. Күлчоронун алдына тизе бүгүп, эки колун төшүнө басты.

— Күлчоро агам, — деди ал, — сен бул үйдүн тирөөсүсүң. Атам Семетей он үч жылдан бери жок; башында ыйлай турган мүрзөсү да жок, топуракка бере турган сөөгү да жок. Энем Айчүрөк жесир отурат, күнү-түнү жаш төгөт. Салтты билесиң: эр өлсө, жеңеси кайнисине тиет. Энемди ал, очогубузга эр бол, мен сага уул болоюн.

Күлчоронун колундагы кымыз кесеси титиреди, ак сакал түшө элек ээги түйүлдү, көздөрү эки чок болуп жанды. Кесени жерге коюп, ордунан турду; бою боз үйдүн кереге боосуна жетти.

— Оозуңдан жел алсын, Сейтек! — деп күркүрөдү ал. — Эмне деп жатканыңды билесиңби, көгүчкөн козум? Айчүрөк менин жеңем эмес, энем! Мен Алмамбеттин уулумун; атам Бээжин жолунда Манас менен катар жан берген, мен бешикте жетим калгам. Мени Каныкей эне бооруна басып, бир эмчегин Семетейге, бир эмчегин мага берген. Бир сүттү экөөбүз эмгенбиз, бир бешикте экөөбүз чоңойгонбуз. Семетей мага ага эмес — жан; Айчүрөк мага жеңе эмес, ак сүт берген энемдин келини, өз энем. Ит болоюн, каапыр болоюн, көзүм аксын, тилим кургасын — ошол эшикке эрлик ниет менен караган болсом, Манастын арбагы мени урсун!

Боз үйдүн ичине өлүм тынчтыгы түштү. Сейтек башын жерге салып, кулагына чейин кызарды. Күлчоро бир азга дем басты, анан баланын башын эки алаканына алып, чекесинен өптү; үнү жумшарды — тоодон түшкөн сел тунгандай тунуп калган эле.

— Сенде күнөө жок, балам. Сен салтты айттың, мен жүрөк сөзүн айттым. Бирок бил: бул очоктун эри өлө элек. Өлүгүн көргөн жок, канын көргөн жок, сөөгүн көргөн жок. Мен Семетейди топуракка бербей туруп, ага өлдү дебейм. Күтөбүз. Кыргыздын сабыры тоодон узун.

Ошол түнү Сейтек уктаар алдында жылдыздарды карап, ичинен биринчи жолу атасы үчүн тиленди: жүзүн бир көрбөгөн, үнүн бир укпаган атасы үчүн.

Ошол түнү Күлчоро да уктаган жок. Очоктун чогуна тигиле карап, өткөн күндөрдү ойлоду: Каныкей эненин тизесинде эки бөбөк, бир кеседе эки кашык, бир тайда эки чабандес. Семетейдин алгач кылыч курчанган күнүн эстеди, Айчүрөктү алганы барышканын, Коңурбайдын алдында ат алмашышканын эстеди. «Аманбысың, арстаным?» — деп күбүрөдү чокту карап. — «Аман болсоң, бир жердесиң; жердин алдында болбосоң, көктүн үстүндө болбосоң — бир жердесиң». Чок жооп берген жок; бирок өчкөн да жок.

Ошол күндөрү Кутубий уулу Карадөө аңчылык шылтоосу менен айлап элден алыс, тоодон тоого жүрүп жаткан. Дөө тукумунан эле; ийиндери эки эрдин боюндай кең, минген аты алдында торпоктой көрүнчү, бирок жүрөгү бала жүрөгү болчу жана Семетейдин чоросу эле — он үч жылдан бери да ичиндеги бөрү ханынын жоголгонуна улуп келаткан. Кийикти кубалады, куланды кубалады, аркар атты; этин

жеди, терисин куржунга басты, кайра тойгон жок, кайра жүрдү. Кыш өттү, жай келди; Оролмонун кырларына, Белектин аскалуу белдерине жетти.

Бир шашкеде, туман жаңы серпилген капталда, Карадөөнүн аты капысынан кулагын тикчийтип, таноосу менен жер жыттап, артка кача баштады. Карадөө башын көтөрдү да, көргөнүнө ишенген жок: маңдайкы кырда, асканын үстүндө, бир атчан турган. Ат — Тайбуурул эле; ошол жалды, ошол сооруну, ошол турпатты Жараткан дүйнөгө экинчи ирет жараткан эмес. Атчандын колунда ак шумкар конуп, артында ак тайган тилин бир карыш салаңдатып энтигип турат, далысында болсо күнгө жалаң кылычтай жаркыраган Аккелте асылуу. Ал эми атчандын өзү — ошол ийиндер, ошол моюн, башын бир аз кыйшайта кармаган ошол адаты...

— Семетей! — деп кыйкырды Карадөө; үнү өрөөндү толтуруп, аскадан аскага урунуп кайтты. — Семетей! Каным! Көк жалым! Менмин, Кутубий уулу кулуң менмин!

Атчан бурулуп карады; карады, бирок көргөн жок. Көздөрү ачык эле, бирок ал көздөрдө тааныш да жок, суроо да жок; эки тоңгон көлдөй тиктеп турду. Карадөө атынан секирип түшүп, капталды өрдөй баштады; таштар бутунун алдынан кулады, тизелери канады, кайра кыйкырды, ант берди, Манастын атын атады, Каныкейдин ак сүтүн атады — атчан кыңк эткен жок. Анан Тайбуурулдун башын буруп, жер жарылып ичине кирип бараткансып, аскалардын арасындагы караңгылыкка сүзүп кирип кетти. Карадөө артынан жеткенде, алдынан Кайыпчынын кара үңкүрүнүн оозун тапты: капкара аска эшик, үстүнө кыроодой сиңген суук, ичинен келген кудук түбүнүн жыты. Хан аты, кушу, тайганы, мылтыгы менен ошол караңгыга кирип, аккан суудан из калбагандай жок болгон.

Карадөө чокморун кармап, эшикке басты. Бир күн урду — аска онтоду, ачылган жок. Эки күн урду — чокмордун сабы колун канатты, ачылган жок. Үч күн, төрт күн, беш күн урду; алтынчы күндүн кечинде чокмордун темири жалпайды, жетинчи күндүн таңында Карадөөнүн тизеси бошоду. Асканын алдына чөгөлөп, баладай ыйлады; анан ордунан туруп, көз жашын жеңинин учу менен сүртүп, атына минди.

— Эшик мага ачылбаса, — деди ал, — Таласка ачылат. Сүт акысы барга ачылат.

Жана тизгинди тартты; ат жаадан чыккан октой атырылды.

Таласка жеткенде атынын оозу көбүк, өзүнүн жүзү топурак эле; ээрден түшө электе үнүнүн жетишинче кыйкырды:

— Сүйүнчү! Сүйүнчү, Талас! Көк жал өлбөптүр! Семетей аман экен! Бул көздөр көрдү, бул кулактар Тайбуурулдун кишенегенин укту! Сүйүнчү!

Эл дүрбөдү. Аялдар боз үйлөрдөн куюлду, балдар аттардын шыйрактарынын арасынан атып чыкты, карыялар таягын унутуп чуркады. Айчүрөк кабардын үстүнөн бир азга катып калды; анан тизесинин мууну бошой жаздады, бошогон жок — салабатын жыйнап, казынанын эшигин кең ачтырып, алтындарды ууч-ууч кедейлерге чачты.

— Аман болсун да, малдын көзү чыксын, — деди. — Эрим аман болсун да, мен кул болоюн.

Очоктун башында Карадөө демин басып жатканда Күлчоро тизесин муштагылап, ошол эски жараатты дагы бир жолу тытты; Сейтек да биринчи жолу башынан аягына чейин укту. Жедигер менен тогуз ай созулган ошол каргашалуу согушту айтты: Жылгындынын тар капчыгайын, он төрт күн көзгө сайса көрүнгүс болуп чөккөн ошол ыпылас туманды, туман ичинде сап тарткан колдордун бири-бирин жоготконун айтты. Канчоронун ошол күндөрү кандай эки жүздүү жүргөнүн, ханынын оң-солун кантип бошотконун, анан туман тарап кеткенде Семетейдин ордунда жел ойногонун айтты.

— Өлүгүн да тапкан жокпуз, — деди Күлчоро, — канын да тапкан жокпуз, бир сөөгүн да тапкан жокпуз. Ат туягынын изин издедик — жок. Кылычтын сыныгын издедик — жок. Жер жутту десек жер белгилүү, көк алды десек көк белгисиз. Он үч жыл бул түйүн жүрөгүмдө: эми учу көрүндү. Карадөө, тур. Мени ошол үңкүргө алып бар.

Экөө ошол түнү жолго чыкты. Той да күтүшкөн жок, ырым саат да; азыгын куржунга басып, жылдыз жарыгында жүрүп отурушту. Канча күн жүрүштү, канча белди ашышты; акыры Ала-Сөк көлүнүн үстүндөгү кырга жетишти. Көл ылдыйда калкандай жалтырап, кара үңкүрдүн оозу аскалардын арасында жараттай карарып турган. Күлчоро жерди изилдеди: үңкүрдүн алдында ат туягынын жаңы изи бар экен — демек, хан чыгып-кирип жүрөт. Эки эр аска кемерлерине жашынып, буктурмага жатты. Бир күн күтүштү, эки күн күтүштү; үчүнчү күндүн бешиминде жер солкулдап, Тайбуурулдун туяк дабышы келди да, атчан, айбаты менен күндү аркасына алып, үңкүрдү көздөй сүзүп келатты.

Күлчоро менен Карадөө эки жактан бөрүдөй атылды. Тайбуурул тик көтөрүлдү, ак шумкар чаңырып асманга көтөрүлдү, ак тайган улуду; бирок Семетей — Семетей

кылычына да умтулган жок, Аккелтеге да. Эки жуп кол аны ээрден алып жерге түшүргөндө, каршылык да көрсөткөн жок. Күлчоро ханын кучагында кармап, жүзүнө карады: тирүү десе өлүктөй, өлүк десе тирүүдөй. Көздөрү ачык — бирок ичи жабык. Төшү көтөрүлүп-басылып турат — бирок тили жок. Күлчоронун он үч жылдык сагынычы бир заматта кааргa айланды; ханын ийнинен силкип, өкүрдү:

— Семетей! Манас уулу Семетей! Бул эмне абал, бул эмне унчукпастык? Мен сенин эмчектеш бир тууганың Күлчоро эмесминби? Бир эмчектен эмбедик беле, бир бешикте чоңойбодук беле? Коңурбайдын алдында сага калкан болбодум беле, Канчоро мени туткундап далымдын кырын оюп жатканда сенин атыңды жандеп жатпадым беле? Сүйлө! Таласта энең Каныкей эки көзү эки булак, аялың Айчүрөк он үч жыл жесир төшөгүндө, уулуң Сейтек жүзүңдү билбей чоңойду — сүйлө! Дүлөйсүңбү — айт, дүлөймүн де; дудуксуңбу — айт, дудукмун де; же жүрөгүң өлүп, денең гана жүрөбү? Манастын арбагына ант: же тилге келесиң, же сени ушул боюңча ак кийизге ороп, өз колум менен жууп, өз колум менен көмөм! Өлүк болсоң өлгөнүңдү билели, тирүү болсоң тирүүңдү билели! Элдин ортосунда кул сыяктуу да жүрбөйсүң, хан сыяктуу да бийлебейсиң — сүйлө, арстаным, сүйлө, болбосо көзүм көрбөсүн сени!

Жана Күлчоро, өз сөзүнүн оордугунан эки бүктөлүп, ханынын төшүнө жыгылып, өксүп-өксүп ыйлады.

✦ ✦ ✦

Дубаны жарган кошок беле, каар беле, же сүт акысынын үнү беле — ким билет. Семетейдин тунарган көздөрүндө адегенде бир кыймыл пайда болду, муз каптаган көлгө таш түшкөндөй. Анан кирпиктери титиреп, тамагында он үч жыл түйүлүп жаткан үн, даты баскан эшиктей кыйчылдап ачылды:

— Күл... чоро. Үнүң... сенин үнүң.

Карадөө турган жерине чөк түштү; Күлчоро башын көтөрдү, оозу ачылган боюнча калды, анан бир айкырып ханын кучактады. Семетей сүйлөгөн сайын чечилип, чечилген сайын сүйлөп жатты; сөздөр адегенде бирден, анан селдей келди.

— Жылгындыда, — деди ал, — туман чөккөндө кырк душман бирдей үстүмө жабылды. Канчоро жанымды бошотуп койгон экен, муну кийин түшүндүм. Кутулуу

жок эле; атымды Манас атамдын арбагына курмандык дедим да, бычак тарттым. Кан жерге тиер-тийбес асман айрылып, бороон көтөрүлдү — тоо-таш аралашып кетти. Бороондун ичинен сексен кыз чыкты, сексенинин тең көзү сүрмөлүү, тили дубалуу. Башындагысы — Көкмончок эле; Айчүрөктүн пери затынан бир тууганы. «Сен меникисиң» деди, «Айчүрөккө кыйбадым эле, сага кыям» деди. Көзүмдү байлашты — көрөм, тааныбайм. Кулагымды байлашты — угам, түшүнбөйм. Тилимди байлашты — демим бар, сөзүм жок. Мени Желпинишке алып барышты, Медийне чөлүндө кыдыртышты, Кайыпчынын үңкүрүнө киргизишти. Он үч жыл Көкмончоктун коюнунда, эл ичине чыга албайм, чыксам тааныша албайм, өз канымдан өзүм качтым да качтым.

— Анда эми кантип тилге келдиң? — деп сурады Күлчоро.

— Сүт акысы, — деди Семетей. — Дуба баарын байлады, бир аны байлай алган жок. Сенин үнүң сүт жыттанат, бир тууганым. Бирок бил: бул чечилүү жалбырактын учундай гана, дубанын тамыры ордунда турат. Көкмончок кетип баратып күлүп айткан: «Бул түйүндү эки нерсе чечет» деген. «Бири — Бакай Каканчын жеринен алып келген Эбеп менен Себеп дарылары. Экинчиси — сени тууган эненин төшү. Каныкейдин эмчегинен аппак сүт келсе, байлоо чечилет, Семетей Семетей болот. Кара кан келсе — өлдү деп билгиле, үмүт үзгүлө». Энем карыган, Күлчоро. Кургаган бутакка мөмө байланчу беле? Коркуп турам: эмем да кан келет, ал кан энемдин жүрөгүнө агат.

Күлчоро Карадөөгө бурулду; сөздүн кереги жок эле. Карадөө атына минип, Талас жолун — келгенде үч күндө баскан жолду — эки күндө басты. Кабар ордону дүргүттү: Каныкей угары менен колундагы күбүсүн таштап, бир азга көзүн жумду, анан бир гана сөз айтты: «Алып баргыла мени». Бакай ак сакалын сылап, койнунан эч чыгарбаган эки кичинекей кутучаны кармалады — Эбеп менен Себеп нече жылдан бери ушул күндү күтүп жаткан. Айчүрөк Сейтекти жанына алды; көч тоо жолуна түштү.

Ала-Сөк кырына жеткенде күн бешим эле. Семетей үңкүрдүн алдында, бир асканын үстүндө отурган; аларды көрүп ордунан турду — турду, бирок көзү дагы эле жарым пардалуу, кулагы жарым жабык, тааныды-тааныбады ортосундагы бир абалда эле. Кошоктор аралашып кетти: Каныкей уулунун жүзүн алаканына алып, «козум, козум» деп солкулдады; Айчүрөк он үч жылдык сагынычын салабатына ороп, унчукпай ыйлады; Бакай «Манастын чогу өчпөйт экен» деп асманга кол жайды. Бир четте Сейтек турду — тили байланып, көзү чакчайып. Атасын өмүрүндө биринчи

жолу көрүп жатты; атасы болсо жомоктун ичинен чыгып келгендей эле: ийиндери белдей кең, көз карашы, ошол пардалуу абалында да, арстандын көз карашы эле. Баланын жүрөгү көкүрөгүнө батпады; ичинен «демек, мен ушунун уулу экенмин» деди да, биринчи жолу жетимдиги ийнинен чапандай шыпырылып түштү.

Каныкей уулунун алдына чөгөлөдү. Жашы жетимиштен ашкан, бели бүкүрөйгөн, колдору кургаган бутак болгон; бирок башын асманга көтөргөндө үнү жаш кезиндегидей чыкты:

— Жаратканым! Мени Темиркандын сарайынан алып, Манаска жар кылган сенсиң. Алтайда сүргүн кылган, Таласта күлдүргөн, Бухарада ыйлаткан сенсиң. Мен ушул төш менен Семетейди эмиздим, Күлчорону эмиздим; экөөнү бир сүт менен бир тууган кылдым. Эми кургаган булагымдан дагы бир жолу суу сурайм. Сүт бер, кара кан бербе. Уулумду бир жолу мен туудум, бир жолу сен туу!

Жана жакасын ачып, төшүн уулуна сунду. Семетей чөгөлөп, башын энесинин кучагына койду — кырк жаштагы арстан, бешиктеги бөбөктөй. Эмди. Бир дем — тоо башында шамал токтоду. Эки дем — Каныкейдин жүзүндө адегенде бир азап, анан бир жарык ойноду. Үчүнчү демде Каныкей бир чаңырды — кубанычтанбы, азаптанбы, адегенде билинген жок: төшүнө булактай сүт келген эле, аппак, жылуу, берекелүү. Семетей кана-кана эмди; эмген сайын көзүндөгү парда сыйрылды, кулагындагы мөөр сынды, ичиндеги туман Жылгындынын туманындай тарады. Башын көтөргөндө көзү көз эле, карашы караш эле.

— Эне, — деди. — Жүзүң бырышыптыр, эне. Мен жокто ким карады сени?

Каныкей жооп бере алган жок; он үч жылдын жашын бир жолу төктү. Тоо башында, аскалардын арасында, чоң ордо эли — Бакайы, Күлчоросу, Айчүрөгү, жаш ханы менен — баары чогуу ыйлады; бирок бул жаш аза күтүүнүн эмес, тирүүлүктүн жашы эле, топуракка тамган жеринен чөп өнө турган жаш эле. Бакай алдыга басып, Эбеп менен Себеп дарыларын алып чыкты; бирин эзип, сууга кошуп ичирди, экинчисин эзип чекесине, чыкыйларына, билектерине сүйкөдү. Семетейдин өңү кызарды, тамырлары толду, дубанын акыркы калдыгы да денесинен сүрүлүп чыгып кетти. Анан Семетей ордунан туруп, тегерегин карады да, көзү четте уялыңкы турган балага түштү.

— Бул ким? — деп сурады.

Айчүрөк алдыга чыкты:

— Уулуң, — деди. — Сейтек. Кыяздын колунда туулду, өлүмдөн кайтты, он үчүндө өчүңдү алды, Таласты сага даяр кылды.

Семетей уулун карады, уулу атасын карады. Анан арстан колдорун жайды да, Сейтек ал кучакка таштай чөгүп кетти.

Талас андай тойду көргөн эмес, көрбөйт да. «Каныкей Семетейди кайра тууду» деди эл, «бир энеден бир эр эки жолу туула турган беле — туулат экен!» Бээлер союлду, төөлөр жыгылды, казандар кайнады; чоң өрөөн эт жытына, кымыз буусуна, комуз үнүнө бөлөндү. Күндүз ордо ойнолду, жигиттер чүкөгө муштум шилтеди; көк бөрү тартылды, атчандар улакты алып, талааны чаңга бөлөдү. Түнкүсүн манасчылар тизесин чапкылап ата журттун дастанын айтты, карыялар ыйлады, жаштар муштумун түйдү. Жети күн болдубу, тогуз күнбү — санаган болгон жок.

Семетей тойдун ортосунда аз сүйлөп, көп карады: элдин жүзүн, уулунун ийнин, энесинин колдорун карады. Бир маалда Күлчорого эңкейип, акырын сурады:

— Канчоро кайда?

— Жердин түбүндө, — деди Күлчоро. — Уулуң жөнөттү. Сага карыз калтырган жок.

Семетей башын ийкеди; көзүндө кубаныч да жок, кайгы да жок эле — жабылган дептердин салмагы гана.

Шаттыктын туу чокусунда Бакай ордунан турду, эл тынчтанды.

— Манастан Семетейге, — деди, — Семетейден Сейтекке — тукум ушул, жол ушул. Семетей дубадан чыкты, бирок он үч жылдын чарчаңкысы; эл болсо жаңы кан сурайт. Сөзүм мындай: таажыны Сейтек кийсин, такка Сейтек отурсун; Семетей экөөбүз, карылар, артында тоодой туралы.

Эл бир ооздон «макул!» деп күркүрөдү. Алтын таажыны Сейтектин башына Каныкейдин батасы менен Бакай кийгизди; алтын такка чыгарышты, ак кийизге салып тогуз жолу өйдө көтөрүштү да, Аргын менен Кыргызга хан көтөрүштү. Айчүрөк казынаны дагы бир жолу ачтырды; алтындар бул жолу балдарга чачылды, күлкү талааны толтурду. Эл берекеге бөлөнүп көгөрдү: короолор козуга толду, эгин баш алды, кербендер Ташкенден, Бухарадан жол салды. Тагдыр он үч жылдын карызын бир мезгилде төлөп жаткансыды.

Карадөө тойдун аягын күткөн жок; ал тынч отура албаган заттан эле. «Чек ара ээн калбасын» деп азыгын алып, Эл-Көрбөс дарыясына, элдин эң учундагы кароолго кетти. Кетеринде Сейтектин чекесинен өптү:

— Хан болдуң, балам, — деди. — Хандык деген — элдин уйкусун кайтарган адам. Мен учун кайтарам, сен ортосун кайтар.

Бул анын акыркы өбүшү экенин эч ким билген жок.

✦ ✦ ✦

Эл-Көрбөс дарыясы, аты айткандай, эл көрбөс суу; аркы өйүзү — эч ким кайтпаган чөлдөр. Карадөө ошол жерде бир аска үңкүрүн жай кылып, күндөрүн кароол менен өткөрүп жүргөндө, бир таңда дарыянын аркы өйүзүнөн чаң көрүндү. Чаң эмес — тоо басып келаткансыды. Жакындаган сайын даана болду: бир дөө келаткан — бою теректей, денеси чептин мунарасындай; көздөрү эки кандуу чуңкур, деми күйгөн чөптүн жыты. Далысында боз үйдөй куйма чокмор, белинде ажыдаар терисинен кур. Бул — Желмогуз уулу Сарыбай эле: атасын Желпиниште Манас өлтүргөн, ошол күндөн бери жүрөгү өч менен катыган, Манас тукумун тамырынан кыюуга ант ичкен каапыр.

Карадөө бир азга ченеди, бычты; кайра тартып кабар салуу да бар эле, туруп салгылашуу да. Бирок Кутубий уулунун канына артка кайтуу жазылган эмес. Атына минип, найзасын алды да:

— Манас! — деп ушунчалык айкырды, дарыянын суусу чыйрыкты.

Найза Сарыбайдын төшүнө чагылгандай тийди — жана кургак бутакка урунгандай быркырап кетти. Дөө күлдү; күлкүсү алыскы күн күркүрөө эле. Карадөө ай балтасын сууруду — ажыдаар уусуна суу берилген, кырк калканды жарган балтаны; урду, урду, урду: балтанын мизи момдой мокоду, дөөнүн терисине сызык түшкөн жок. Жети күн салгылашты Карадөө; жети күн жалгыз, ач, суусуз, уйкусуз. Биринчи күнү үмүт менен салгылашты, үчүнчү күнү көктүк менен, бешинчи күнү жалаң ант менен. Түн кирсе дарыянын суусунан бир ууртам ичти, атынын мойнуна бир дем жөлөндү, кайра турду. Бирде ат менен айланды, бирде жөө күрөштү; дөөнүн тизесине жармашты — оодара алган жок; көзүнө кум чачты — сокур кыла алган жок. Жетинчи күндүн кечинде, күн кан ичинде батып баратканда, Сарыбай боз үйдөй чокморун

асманга көтөрдү да түшүрдү. Бүркүт, канаты сынып, жерге жайылды. Сарыбай эңкейип, жан үрөп жаткан эрди карады:

— Манастын ити, — деди, — иттерге жем бол.

Жана Карадөөнү талкалап, өзүнүн кандуу тайгандарынын алдына ыргытты. Ошол түнү талаада улуган бөрүлөр бир эр үчүн кошок кошту да, эч ким уккан жок.

Уккан бирөө бар эле: чабарман Бозбала, алыстан кароол караган бала, көргөнүн жүрөгүнө көмүп, атына жабышты да, Таласка чейин бир да артына караган жок. Ордого жеткенде аты астында өлдү, өзү босогодо кулады; оозунан чыккан үч сөз тойдун күлүн бир заматта сапырды:

— Карадөө... Сарыбай... жеди...

Талас козголду. Добулбастар каар менен кагылды, аттарга ээр токулду, кылычтар кайрактан өттү. Туунун түбүндө Семетей турду — он үч жылдын датын жаңы эле кетирген, бирок турпаты дагы ошол эски Жылгынды арстаны; оң жагында Күлчоро, далысында оюлган далы кырынын сыздаганы, колунда Бөлөкбай уста сырдаган найза. Ал эми колдун башында — алтын таажысын туулгага алмаштырган жаш хан Сейтек. Каныкей небересинин үзөңгүсүн кармап, кулагына эңкейди:

— Атаң менен Күлчоронун көлөкөсүнөн чыкпа, — деди. — Эр деген өз убагында токтой билгенди да билет.

Аргын-Кыргыз колу Эл-Жүрбөс чөлүнө түштү. Жолдо, маңдайдан, качып келаткан жарадарлар чыкты — чек ара боюнун балбандары: кимиси колсуз, кимисинин жүзү кан; Сарыбайдын алдынан тирүү кутулгандар ушулар эле.

— Кайра тарткыла! — деп боздошту алар. — Ал дөө эмес, Тажаалдын кара көзү! Найза тешпейт, ок өтпөйт, от күйгүзбөйт! Сарыбайга жолуккан жанынан үмүт үзсүн!

Колдун ичине суук жел жүгүрдү; саптар бөжүрөдү, аттар да башын жерге салды. Так ошондо Күлчоро атын майданга чыгарып, колго кайрылды:

— Курал өтпөйт экен — эр өтөт! — деп айкырды. — Атам Алмамбет Бээжиндин от тоосун ашкан, мен бир териден кайра тартмак белем? Эч ким козголбосун; Карадөөнүн куну менин мойнумда.

Жана жалгыз өзү дөөнүн алдына түштү. Сарыбай аны көрүп чокморун ийнине алып, тоодой басып келди. Күлчоро сырдуу найзасын оңдоду да, кармаш башталды: бир сокку, беш сокку, он сокку... Найза дөөнүн төшүндө, капталында, мойнунда чагылгандай ойноду; алтымышынчы соккудо Бөлөкбайдын сырдуу темири алкактай

ийилди, анан сынды. Күлчоро ай балтаны сууруду — алтын жаактуу балтаны; ушунчалык шилтеди, Сарыбайдын болот калканы жаңгактын кабыгындай быркырап чачылды. Эл бир үмүт менен дуулдады — бирок балтанын мизи дөөнүн жыланач терисине тийгенде, ташка чапкандай тайып кетти. Сарыбай күлүп, чокморун үйрүдү; Күлчоронун аты эки жакка качып жан сактап жүрдү.

Так ошол учурда саптардан бир ат атып чыкты. Сейтек эле — жаш каны кайнап, тизгинге баш ийдире алган эмес. Кылычын сууруп, түз эле дөөнүн үстүнө чаап баратты. Сарыбай баланы көрдү; кандуу чуңкур көздөрүндө бир кубаныч жанды да, чокмор асманга көтөрүлдү. Чокмор түшүп келатканда ортого бир көлөкө кирди: Күлчоро атын камчынын акыркы күчү менен айдап, Сейтекти ээринен ала качып, четке ыргыган. Чокмор баланын бир дем мурда турган жерин урду; жер солкулдап, чуңкурунан чаң атылды. Күлчоро Сейтекти өз атынын учкашына салып, ачуудан калтырап турду:

— Сен хансың! — деп айкырды. — Хан өлсө эл жетим калат, билбейсиңби? Бул майдан сенин чагың эмес азырынча! Атаң он үч жыл жоголгондо бул элди ким кармады дейсиң — балдарбы? Кайт сабыңа, ошол жерде тур, өлгөндү эмес, жашаганды үйрөн адегенде!

Сейтек башын жерге салып кайтты; бирок көзүнүн кыйыгы менен атасын карады да, Семетейдин көз карашынан, каардын алдынан, бир сыймык учкунун көрдү.

Жети күнгө созулган кармаштын аягында Сарыбай, дөө тукумунун салты боюнча, алп уйкусуна жатты: жети күн созулчу, көк күркүрөсө да ойготпос өлүү уйку. Дөөнүн колу — чөлдүн аркы жагынан жыйнаган кара тобуру — ханы уктап жатканда чатыр тигип жайылган. Күлчоро учурду жыттады; түн жарымында тандалган жигиттер менен ошол топко жабылып, таң атканча кылычтан өткөрдү; качканын кууду, каршылык кылганын кулатты. Жетинчи күнү Сарыбай ойгонгондо чөлдө жалгыз эле: чатыр да калган эмес, кул да. Дөө асманды карап, ушунчалык улуду, кум дөбөлөр орун алмашты:

— Атам Желмогузду Желпинеште Манас бууган! Колумду Таластын иттери кырды! Караңгылыкка ант: Кыргыздын тамырын кыйбай, бешиктеги бөбөгүн да тирүү калтырбай туруп, бул чөлдөн чыкпайм!

Жана согуш чыныгы ошондо башталды. Семетей Аккелтени ийнине алды — Манастан калган, тоо кулаткан мылтыкты; атты, ок дөөнүн төшүндө жанчылып түштү. Күлчоро Жойкума кылычын суурду — суусуна кырк курман берилген кылычты;

чапты, кылыч дөөнүн мойнунда шыңгырап ыргып кетти. Найза сыналды — сынды. Балта сыналды — мокоду. От коюлду — дөө, чоктун ичинде жылынган таштай, күлүп турду. Семетей, Күлчоро жана эми сапта турганды үйрөнгөн, бирок кармаштан кайра тартпаган Сейтек — үчөө тең дөөнүн тегерегин курчады; түнү урушту, күндүз урушту, күндүз урушту, түнү урушту. Аттар алмашты, кылычтар алмашты, эрлер алмашкан жок. Бирок эт чарчайт, сөөк чарчайт; үчөө тең бир түнү, чөлдүн суугунда, оттун башына алсырап чөктү. Семетей башын эки колунун ортосуна алды:

— Жаратканым, — деди; үнү каргылданган эле. — Атама Аккуланы бердиң, Аккелтени бердиң, кырк чорону бердиң — ошондо да ажал бердиң. Бизге бул дөөнү бердиң да, аны кулата турган күчтү эмнеге бербедиң? Бизди эмнеге кемтик жараттың? Кемтик жараткан болсоң, кемтигибизди толтура турган жолду көрсөт эч болбосо!

Сөз көккө жеттиби, жерге түштүбү — аны ошол жерде эч ким билген жок. Бирок оттун аркы жагында отурган Айчүрөк — кол менен кошо келген, жарадар таңган, аш ташыган Айчүрөк — башын жай көтөрдү. Көздөрүндө, илгери-илгери, Семетейди күтүп жүргөндө ак куу кебин кийген күндөрдүн жарыгы жанды.

✦ ✦ ✦

Ошол түнү Айчүрөк эч кимге кеңешкен жок. Боз үйүнө кирип, кыз сандыгынын түбүндө он үч жыл бүктөлүү жаткан ак куу кебин алып чыкты; кийиздин үстүнө жайып, узакка карады. Анан акырын кийинди. Тени жүнгө айланды, колу канатка айланды; боз үйдүн түндүгүнөн бир ак куу сүзүп чыгып, ай жарыгында колдун үстүнөн бир айланды — уктап жаткан уулунун, чарчаган эринин үстүнөн — да, күн батышты көздөй канат серпти.

Жети күн учту Айчүрөк. Жети күн жети дүйнөнүн үстүнөн өттү: карлуу ашууларды көрдү, канаттары муз болду; ысык чөлдөрдү көрдү, жүндөрү куйкаланды. Эр издеди — дөө жеңер эр. Көкчөнүн элине жетти: жигит көп, Сарыбайга тең жок. Акун кандын — өз атасынын — журтуна жетти: балбан көп, маңдайына жазылганы жок. Бухаранын үстүнөн өттү, Сыр-Дарыяны бойлоп сүздү, Алтайдын карлуу кырларына чейин созулду; ар конушта жүрөгү бир аз оорлоду. «Ушунча дүйнөдө бир эр жокпу?» деди өзүнчө. «Же тагдыр Манас тукумунун дептерин ушул жерден жабабы?» Канаты сала-сала, үмүтү ичкере-ичкере, жетинчи күндүн кечинде дүйнөнүн

кырына жетти; жана ошол жерде, көк менен жер кошулган жерде, бир өлкө көрдү: топурагы чоктой кызыл, асманы тандырдын оозундай ысык. Кайып эрендердин журту Кайыпчал эле бул; жана ошол кызыл топурактын ортосунда, жалындан бүткөн журттун алдында, бир караан турган. Аялбы, тообу — алыстан ажыратылбады; бирок турпатында ушунчалык бир күч бар эле, Айчүрөктүн куш жүрөгү, ошол бийиктикте да, бир жолу болк этти.

Ылдыйда, от журттун алдындагы караан башын асманга көтөрдү; ак кууну көрдү да, ургаачы арстандын алгачкы деминдей, тереңден жылмайды.

Айчүрөк канаттарын жыйып, ылдыйлай баштады. Таластын тагдыры ошол кызыл топуракка тие турган алгачкы сөздүн учунда эле; ал сөз болсо айтыла элек болчу.

38-БӨЛҮМ

Куялынын келиши жана анттын куну

— ❖ —

Күлчоро Сарыбайдын алдына жеткенде күн шашкеге жете элек эле; бирок дөөнүн көлөкөсү эчак түштөн өтүп, Таластын капталдарына кара кийиздей жайылган. Желмогуз уулу бир дөбөнүн үстүнө чөгө отурган; тизелери эки аска, ийиндери эки тоонун кыры эле. Дем алганда талаанын чөбү жапырылып, дем чыгарганда чаң булуттары көтөрүлүп жатты. Күлчоро атынын башын тартып, жүрөгүндөгү отту тилинин алдына көмдү да, бал таамп турган үн менен сөз баштады.

— Эй Сарыбай, — деди, — эй Желмогуздун эр уулу! Ата каны оор кан экенин билем. Кан жерде калбайт, кун төлөнбөсө очок өчпөйт, муну да билем. Бирок кун деген даражалуу иш; шашылышка келбейт, эсепке келет. Бизге отуз күн мөөнөт бер. Отуз күндүн аягында сага ай жүздүү бир сулууну, туягына жылдыз тийген тулпар аттарды, төө жүгү сары алтынды тартуу кылалы. Кандын кунун кан менен эмес, мал менен ал; атың коркунучтуу да, март да бойдон калсын.

Сарыбайдын аскадан чегилген каштары кыймылдады. Күлчоронун тили таттуу эле; таттуу тил жыланды ийининен чыгарат дешет; бирок бул тил жыланды эмес, дөөнү бир азга уктатты. Сарыбай жазы алаканын тизесине чапты; чабуусунан жер солкулдап, үрккөн жылкы Кең-Колго чейин качты.

— Отуз күн, — деди дөө, — отуз күн сеники болсун, кул уулу. Кызды алып кел, тулпарды алып кел, алтынды алып кел. Бирок кулагыңды ачып ук: күн толуп да алдыма куру кол чыксаң, Таласта таш үстүндө таш калтырбайм. Тамырыңарды кыям; очогуңардын күлүн желге сапырам, атыңарды ооздордон өчүрөм. Манастын уругунан жер үстүндө бир да дем калтырбайм.

Бул сөздү айтып жатканда үнү Ала-Тоонун музун жарган бороондой эле. Күлчоро атын кайра буруп, жүзүндө жылмаюу, жүрөгүндө коргошун менен кайтты. Кыяздын эшигинде кул болгон жылдары үйрөнгөн эле муну: залимдин алдында жүз башка, жүрөк башка; жүз күлөт, жүрөк билекке күч жыйнайт. Аты оор кадам менен ордону көздөй түшүп баратканда ичинен эсеп үстүнө эсеп төктү. Отуз күн. Отуз күндө кол жыйналчу беле, чеп курулчу беле, дөө жеңилчү беле? Дөө сураган кызды, тулпарды, алтынды берүүгө ниети жок болчу; ниети болсо да колу барбайт эле — анткени бөрүгө бир козу берген, эмики жылы бүт короону берет. Отуз күн — бир дем алыш мөөнөтү эле; демин бошко короткон чөгүп кетмек. Күлчоро ордого жеткенде муну Семетейге да так ушинтип айтты:

— Отуз күн уттум, — деди, — бирок отуз күндү мен уткан жокмун; дөөнүн текеберлиги ыраа көрдү. Дөө бизди алаканында деп эсептейт; алакандагы таранчынын туйлаганына күлүп жатат. Күлсүн. Таранчы туйлап жатканда шумкар чакырылат.

Бирок кайсы шумкарды чакырарын, ал күнү экөө тең билген эмес.

Кырсыктын кабары Айчүрөккө жеткенде, Акун кандын кызы алтын мамылуу ордо үйдүн алдында туруп, күз күнүнүн алдында саргайган Таласты карап турган. Отуз күн. Отуз күндүн аягында же кун, же кыргын. Дөөнүн кун дегени эмне эле: бир кыз, аттар, алтын — бүгүн берилсе эртең жаңысы суралат, бөрүнүн оозуна бир жолу эт тийсе, короого үйүр алат. Айчүрөктүн көзүнөн жаш куюлду; бирок бул жаш чарасыздыктын эмес, изделип жаткан жолдун жашы эле. Ыйлай-ыйлай ойлонду, ойлоно-ойлоно эстеди.

Бала кезинде, Коңурчачтын тоюнда, кырк кыздын ортосунда бир кыз бар эле; бою эркектин бою, билеги эркектин билеги, көздөрү олжо тапкан шумкардын көзү. Башка кыздар шакек оюн ойноп жатканда ал күрөш тартып, жигиттердин эң ирисин бир

ийин оюну менен кийизге жыккан; кыздар күлгөн, карыялар «бул кыз эр болуп туулуп, кыз болуп калыптыр» дешкен. Кайыпчалдын кызы Куялы. Ошол той түнү, ай жарыгы боз үйлөрдүн кийизин күмүшкө боёп турганда, экөө дарыя жээгине түшкөн; бир кеседен кымыз ичип, ак буудай чайнап, бычак мизин жалап, «кара күндүн досубуз: сен тарда калсаң мен жетем, мен тарда калсам сен жет» деп ант ичишкен. Ант — оор нерсе; ак буудайдын даны жерде чирийт, бирок ант чирибейт; бычактын мизин дат басат, бирок бычак жалаган тилдин сөзүн дат баспайт. Ошол түндөн бери нече суулар акты: Айчүрөк келин болду, эне болду, туткун болду, кутулду; Куялыдан болсо кабарлар гана келип турду — алыскы жайлоолордогу салбырындар, сынган найзалар, дөөлөр менен беттешүүлөр. Айчүрөк көз жашын аарчып, сандыктын түбүнөн ак куу кебин алып чыкты. Канча жылдан бери ачкан эмес ал сандыкты; кептин жүндөрүнүн арасынан балалыгынын жыты көтөрүлдү. Жүнү кардай, жакасы ай нурундай кепти кийди; ийиндеринде канат керилди, буттары жерден үзүлдү.

Ак куу болуп асманга көтөрүлдү Айчүрөк. Астында Талас кичирейди; жарадар журт, күйгөн тезектин түтүнү менен, чөккөн боз үйлөрү менен бир ууч болуп калды. Күйүк-Белдин аска ашуусун бир канат шилтөө менен ашты; аты айткандай күн тийбес Күн-Кетпес талаасынын үстүнөн өтүп баратканда канаттарына кыроо жабышты. Үч күн, үч түн учту; үч күн, үч түн канат тындырган жок, көз жумган жок, антты унуткан жок. Төртүнчү күндүн таңында Белендинин жайлоолору көрүндү: сай бойлору жылкыга толо, дөбөлөр чатырга толо, аба туяк дабышына толо эле.

Куялыны салбырындан тапты. Кайыпчалдын кызы кырк балбанынын башында, колунда бүркүт, тизесинде жаа, бир кулан үйүрүн кубалап бараткан. Атынын тери таңкы аязда буу болуп, чачынын өрүмдөрү соотунун ийнинде камчыдай сабалып жатты; кырк балбан артынан жете албай келатты. Асманда айланган ак кууну биринчи ал көрдү; бүркүтүн сала турган болуп токтоду да, көзүн кысып карады — анткени куу куудай учпай жаткан; чарчап учуп жаткан, муң менен учуп жаткан, адамдай учуп жаткан.

— Кушту салбагыла! — деп күркүрөдү Куялы. — Тиги келаткан олжо эмес, кабар.

Ак куу сүзүп келип конду, силкинип Айчүрөк болду. Куялы атынан жерге секирди, эки эски дос талаанын ортосунда кучакташты; кучакташуулары узак, сөздөрү адегенде кыска болду.

— Талас кандай абалда? — деп сурады Куялы. — Күлчоро аманбы? Сейтек чоңойдубу, атына жарашабы?

Анан досун чатырына алып барды; алдына кымыз койду, казан кайнатты, өз колу менен эт тартты; эң майлуу үлүштү, коноктун сыбагасын, досунун алдына жылдырды. Айчүрөк жеген жок, ичкен жок; башынан өткөндү бирден төктү: Желмогуз уулу Сарыбайды, ата канынын кунун, Күлчоронун тили менен утулган отуз күндү, күн бүткөндө копчу кыяматты. Айткан сайын үнү кысылды, кысылган сайын сөзү оордоду:

— Таласта эми той да жок, майрам да жок, — деди. — Энелер уулдарынын атын шыбырап атайт; катуу айтса дөө угуп калчудай. Мен уулумдун тогуз жашында жетим калганын көргөм, Куялы; дагы бир жолу көрүүгө жүрөгүм жетпейт. Сен жетпесең эч ким жетпейт.

Куялы укту; уккан сайын кашы түйүлдү, каш түйүлгөн сайын чатырдын ичи караңгылады.

— Сарыбайды билем, — деди акырында. — Лоп дарыясынын боюнда алдыман чыккан. Жети күн найза сайыштык; жети күн ал мени ала алган жок, мен аны кулата алган жокмун. Жетинчи күндүн кечинде жай ташын чыгарып, асманды дубалады; көзгө сайса көрүнгүс бороон көтөрүлдү. Ошол бороондун ичинде жылып кетти арамза. Дөө, бирок жөнөкөй дөө эмес; дубасы бар, сыры бар. Аны менен беттешкен, жалаң билек менен беттешпейт.

Унчукпай калды; кымыз кесесин колунда айлантты. Анан башын көтөрдү, үнү жумшарды:

— Антыбыз — ант, Айчүрөк. Ак буудай чайнаганбыз, бычак жалаганбыз; сен тарда калдың — мен жетем. Бирок сенден бир чындыкты да жашырбайын: жүрөгүмдө эчактан бир сагыныч жатат. Семетейди бир көргүм келет. Атын көп уктум, жүзүн эч көргөн жокмун; бул жолу антка да, сагынычка да жол бир.

Айчүрөк бул сөздүн түбүндө жатканды ошол замат тарта алган жок; тартар абалы да жок эле. Жалынды:

— Тур анда, тур да жет! Отуз күндүн жарымы жолдо эриди; Талас сени күтөт, Сейтек сени күтөт, ант сени күтөт.

Куялы ордунан турду; турушу арстандын түзөлүшүндөй эле. Соотун кийди, калканын асынды, найзасын алды. Чатырлардын арасынан карыя Муратай чыга келди; ак сакалы киндигине түшкөн, акылы башында бир абышка эле, Куялынын атасы Кайыпчалдан калган мурас.

— Кызым кайда барса, жол башчысы менмин, — деди. — Кырк балбан да ант берди; бул жолдо өлгөнү — шейит, калганы — газы.

Кырк балбан атына минип, кылычын өөп ант ичти. Кырк бир атчан болушту; алдында Куялы, жанында ак куу кебин колтугуна кыскан Айчүрөк, артында Муратай. Колдун чоңу артынан жыйналып келмек; алдыңкылар күткөн жок. Белендиден чыгып, Чаткалдын кар ашууларына салышты. Үч күн, үч түн жол жүрүштү; ашууларда аттардын жалы муз болду, эңиштерде туяктар учкун чачты. Түнкүсүн от жагышкан жок, ээрден түшүшкөн жок; кургак эт жеп, кар суусун ичишти. Муратай жолдо жаштарга Кайыпчалды айтып берди: кандай эр болгонун, антты кандай кармаганын, өлөрүндө кызына «антымды сага мурас калтырам» дегенин. Куялы укту, сөзгө аралашкан жок; тизгинди бир аз катуураак кармап, атын бир аз ылдамдатты гана. Талас көрүнгөндө күн бешим эле — жана көргөн көрүнүшү эң каардуу жүрөктөрдү да сыздатты.

Таластын үстүндө түтүн бар эле; түтүндүн астында кыргын. Сейтек тогуз күндөн бери салгылашып жатыптыр, тогуз жара алыптыр; жаш денеси таңуу ичинде, көзү дагы эле майданда. Күлчорону Үч-Кошойго жеткиришиптир; токсон жеринен жарадар, төшөгүндө алсыз, эриндери жарасынан эмес, жеңилүүдөн канап жатыптыр. Майданда сынган найзалардын саптары чөңөрдөй үйүлгөн; куралдын темири дөөнүн денесинде эгиндин сабындай сынып, Сарыбай тоодой өсүп, Таластын тегерегин бир уучка алчудай курчап турган.

Куялы тизгинин тартып, майданды узакка карады; көз карашында коркуу да жок эле, шашылыш да. Айчүрөк болсо атынын үстүндө катып калган: кечигип калдыбы, же жетип келдиби — муну эми күндөр эмес, кылычтар айтмак.

✦ ✦ ✦

Ошол кара күндөргө Талас кантип жеткенин жел билчү, дагы бир — салгылашкандар.

Отуз күн толгон таңда Сарыбай дөбөдөн түшүп, кунун сураган; Семетей болсо алтын мамылуу ордо үйдүн алдына чыгып, элдин жана чоролордун көзүнчө антын ичкен:

— Атамдын журту Таласты, Кыргыздын ак сакалдуусун, кара чачтуусун, ак жоолуктуу аялын Желмогуз уулу доңузга олжо бербейм! Баш ийгенче өлөм; кул болгончо бөрүгө жем болом. Күлчоро, Сейтек — өлгөнчө салгылашкыла!

Жыйылган Аргын-Кыргыз эли бир ооздон күркүрөгөн; үндөрү Ала-Тоонун жаңырыгын кайтарган:

— Сарыбайдан өлөлү! Кырылып кетели, ийилип калбайлы!

Жана салгылашкан. Бирок кантип салгылашмак? Кашы аскадан, муштуму тегирмендин ташынан бүткөн дөө дүйнөнү капчыгына тыкканы келгенсип майданда айланып жүрөт; найза да өтпөйт, ок да тешпейт. Күлчоро алтымыш болот саптуу найзаны бирден дөөнүн денесинде сындырды; ар бирин жүрөк тушка мээледи, ар бири кургак бутакка сайылгандай чартылдап кулады. Алтымышынчы найзанын сабы колунда калганда Күлчоро бир азга токтоп, алаканын карады; алаканы кан жайнаган эле, дөөнүн терисинде болсо сызык да жок эле. Ок аттырышты; ок кийизге тийгендей жалпайып түштү. Манас мурасы Аккелтени оңдошту; Аккелтенин огу тоону тешчү, калың чепти талкан кылчу — дөөнүн терисин теше алган жок, түтүнү дөөнүн төшүндө тарап кетти. Сарыбай күлгөн сайын майдан солкулдап, күлкүсү жарадарлардан да көбүрөөк аман тургандарды кулатып жатты; анткени кылыч кеспеген жерде үмүт кесилет, үмүт кесилген жерде кол өз көлөкөсүнөн үркөт.

Тогузунчу күндүн кечинде Сейтек атынын мойнуна өбөктөп, алтын мамылуу ордо үйгө келди. Тогуз жарасы тогуз оздой сыздап жатты, бирок тилин чын канаткан башка нерсе эле. Атасынын алдында башын ийди; он үчүндө тегин тааныган, Канчородон өчүн алган, кара үңкүрдө дубаланган атасын тилге келтирген эр Сейтек, ошол кечте баладай сүйлөдү:

— Ата, — деди, — Сарыбайдын алдында эч болдум. Найзам сынды, кылычым ийилди, билегим түгөндү. Эч болдум, ата.

Семетей уулунун ийнине колун койду; койду, бирок сөз таппады. Эмне демек эле — «сен али баласың» деби? Сейтек балалыгын Кыяздын көлөкөсүндө, өлүм өкүмүнүн астында өткөргөн; балалык ага карыз калган, ал балалыкка эмес. «Мен бармын» деби? Өз найзасынын да ошол эле денеде сынарын жүрөгү билип турган. Ал түнү уктаган жок; ордо үйдүн кийизине түшкөн жылдыз жарыгында атасын ойлоду, атасынын атасын ойлоду; Манас болсо эмне кылмак, деп сурады караңгыдан — караңгы жооп берген жок. Таң супада Буурулду токутту. Каныкей качандыр бир кезде сырдап каткан, нече казаттан чыккан Ак олпокту үстүнө кийди, найзасын алды, жекеге чыкты.

— Сарыбай! — деп үн салды. — Кол — колдун сыбагасы, эр — эрдин сыбагасы. Кел, экөөбүз көрүшөлү!

Дөө ай балтасын ийнинен түшүрдү. Салгылашты. Сарыбайдын ай балтасы асманда айдай жаркылдап, Семетейдин үстүнө түштү; түштү, бирок Ак олпокто өчтү — Манас мурасы соот балтанын мизин кийиздей жутту, Семетей солкулдады, жыгылган жок. Жооп иретинде Семетей найзасын дөөнүн боорун көздөй бүт күчү менен сайды; найза аскага чабылган камыштай быркырап, сабы колунда калды, колдору ийнине чейин какшыды. Буурул кетенчиктеди; Семетей тизгин менен араң токтотту.

Сарыбай ошондо балтасын жерге таяп, өчүнүн тамырын кыйкырды; үнү Таластын эки өйүзүндө жаңырды:

— Билесиңби мени, Манас уулунун уулу? Менин атам Желмогуз болгон! Сенин чоң атаң Манас атамды Желпинište жанчкан; журтумду талаган, малымды айдаган, очогумду өчүргөн. Мен ошол күндөн бери өстүм; кан менен өстүм, кек менен өстүм. Ата каны жерде калбайт — мен кунумду Таластын тамырынан алам!

Семетей ордого кайтканда ичи караңгы эле. Ал түнү, жалгыздыктын эң куу саатында, жүрөгүнө чирик бир ой тамды: эгер алым берсечи? Малын берсе, алтынын берсе; Айчүрөктү, кыздарды дөөнүн алдына сунса; өзү четтеп, ак сакал Бакайды башка өткөрсө; кан токтосо, эл жашаса... Бул ойду тилине бир жолу түшүрдү — экинчи жолу түшүрүүгө Күлчоро жол берген жок. Токсон жарасына карабай төшөгүнөн турган Алмамбет уулу оозунан от чачты:

— Эрдигиң мол, акылың аз, Семетей! Сен кимдин уулусуң, тилиңе алым сөзү батып? Айчүрөктү берүү эмне дегендик — энебизди берүү дегендик! Сарыбайды Таласка таажылагандан көрө баарыбыз чогуу өлгөнүбүз артык. Манастын арбагы укпасын бул сөздү; укса күмбөзүндө оодарылат!

Жана таңууларын жулуп-жулуп кайра сооттонду, кайра майданга атылды. Үч баатыр — Семетей, Күлчоро, Сейтек — жана артында кол, дөө менен төш тирешип салгылашты. Салгылашты, бирок орулган дайыма өз саптары болду. Сарыбай колду эгин оргондой оруп, орган сайын күркүрөдү:

— Семетей кайда? Күлчоро кайда? Сейтек кайда? Жашынбагыла! Алтынды алып келгиле, малды алып келгиле, кыздарды алып келгиле — болбосо Таласта түтүн булабайт!

Кеч кирип майдан бошогондо, Семетей менен Күлчоро жараларын таңбай туруп, далы тиреп отурушту; жана ошол түнү эки баатыр өткөндүн жеңиштерин бирден эскерип, чоң кошокторун кошту.

— Бээжиндин чебине такалган күндү эстейсиңби? — деди Семетей. — Коңурбайдын найзасы төшүмө тийип, өткөн эмес; ошол күнү өлсөм, атым жеңиш менен калмак.

— Чынкожо менен Толтойдун колун экөөбүз чачкан күндү эстейсиңби? — деди Күлчоро. — Айчүрөктү алганы барган ошол жаштык күндөрдү? Ошондо өлбөй эмне болдум — эр өлүмү майданда сонун эле, мен бүгүнкүгө калдым.

— Ушунча казаттан аман чыктык, — деди Семетей, — ушул күнгө сакталдыкпы? Дөөнүн күлкүсүнө сакталдыкпы?

Кошокторун жел алды, жел Таластын боз үйлөрүнө жеткирди; аялдар ыйлады, балдар бой жашырды, эл агылып Семетейдин ордосунун тегерегине корголоду — анткени кулап бараткан дүйнөдө таянар жалгыз мамы дагы эле Манастын тукуму эле.

Так ошол эң караңгы саатта, дүйнөнүн төрт бурчун кыдырып куткаруучу издеген Айчүрөк, ак куу канатында үмүттү таап алып келди: Чаткалды ашкан кырк бир атчандын алдында, Кайыпчал кызы Куялы Таласка кирди.

✦ ✦ ✦

Куялы жалгыз кырк балбан менен келген жок. Белендиден артынан козголгон чоң кол үч күндөн кийин Таласка төгүлдү: добулбасы күңгүрөнгөн, туусу желге желбиреген, ок менен дары жүгү төөлөр менен ташылган кол. Төөлөрдүн тизмеги өрөөндүн бир башынан экинчи башына созулуп, коңгуроолору согуштун дүңгүрүнө кайчы, той күүсүн чертип жатты. Семетейдин конушунун алдына токтогондо, чаң басылганда, Талас эли эчак унутуп калган нерсени эстеди: үмүттүн да үнү бар экен, ал үн добулбастын үнүнө окшош экен. Балдар жашынган жерлеринен чыгып, төөлөрдү саноого киришти; санай алышкан жок, төөлөрдүн аягы келген жок.

Куялы атынан түшүп, конушка кирди. Каныкей аны босогодо тосуп алды; Манастын салабаттуу байбичеси келген кыздын турпатына бир карап, нече жылдан бери көрбөгөн нерсени көрдү: бул кыз майдандан коркчу эмес. Ичкери киргизишти, төргө отургузушту. Жана Куялы Семетейди көрдү.

Көргөнү менен жүрөгүнүн тутанганы бир болду. Атын нече жылдан бери угуп жүргөн, жүзүн түшүнөн издеген баатыр маңдайында эле: чарчаңкы, жарадар, чачына кыроо түшкөн — бирок турпаты Манас турпаты эле. Куялы согуш майданында эч качан кылбаганын кылды: көзүн ала качты. Анан түзөлдү; күтүүнүн, жашыруунун, айланпастын жоокердин иши эмес экенин билгендерден эле. Конушта отургандардын баары ага бурулду: Бакай сакалын сылап күттү, Каныкей көзүн кысып карады, Сейтек кызыгып эңкейди. Куялы эч кимди караган жок; жалгыз Семетейди карады да, сөзүн найза ыргыткандай түптүз айтты:

— Семетей, — деди, — сага бир сөз карызым бар, айтпай туруп кылыч курчанбайм. Атам Кайыпчал чоң атаң Манастын алты жолу ант ичишкен досу болгон. Экөө бир кеседен ичип, алты жолу бычак жалашкан. Атам мени бешикте жатканда эле сага жар деп жазган; «кызым чоңойсун, Манастын небересине тийсин» деген, ошону айтып өлгөн. Мен ошол жазуу менен чоңойдум. Эми колум эшигиңде, кылычым кынымда; жардамымдын баасы ачык: нике сурайм. Мени ал, дөөнү мен кулатам.

Конуштун ичине бир тынчтык чөктү; ушундай тынчтык, сырттагы добулбастар да угулбай калды. Биринчи сүйлөгөн Айчүрөк болду; Акун кандын кызы, салабатын бузбай, ант досунун колун кармады:

— Куялы, — деди, — сен мага жандан ары жакынсың. Кел, баш байбиче сен бол; мен сенин көлөкөңдө отурайын. Талас куткарылсын да, таажыны сен кий.

Бирок Семетей башын көтөрдү; жүзүндө азап, үнүндө таш бар эле:

— Куялы, — деди, — сөзүң оор, көңүлүң улуу; атаңдын анты башымдын үстүндө. Бирок мен да бир ант ичкем. Той күнүмдө, Айчүрөктү алып жатып, ок тиштеп ант бергем: «Үстүңө күнү алып келбейм» дегем. Ок тиштеп берилген ант — темир ант; аны бузган эр — эр эмес. Антымды бузсам мага ким ишенет, мен өзүмө кантип ишенем? Бирок сага тең бир эр сунайын: Алмамбет уулу Күлчоро! Эрдикте менден алдыда жүрөт; ыймандуулукта дүйнөдө теңи жок. Токсон жара менен төшөктөн туруп майданга кирген ошол. Ага тий; Алмамбеттин очогун түтөт, атың аны менен дастан болсун.

Куялынын жүзү адегенде агарды, анан кыпкызыл болду. Бешиктен бери көтөрүп жүргөн жазуу бир заматта башка бирөөгө өткөрүлүп жатты. Намысы көкүрөгүнүн ичинде жарадар илбирстей түзөлдү:

— Бийи туруп кулуна тиемби? — деп жаалданды. — Мен Кайыпчалдын кызымын! Атам мени Манастын канына жазган, чоросуна эмес! Күлчоро баатыр экен — баатырлыгы өзүнө! Мен кун сыяктуу колдон колго берилчү малмынбы?

Айчүрөк ортого түштү; бир үмүт менен Сейтекти алдыга сүрөдү:

— Же Сейтекчи? — деди. — Манастын каны, Семетейдин өз уулу; жаш тулпар, жылдызы жаңы жанып келатат. Ага тий, Куялы; жазуу да бузулбасын, ант да.

Пайдасы тийген жок. Бала кездеги анттарды эскерди Айчүрөк; Коңурчачтын тоюн, ак буудайды, бычактын мизин эскерди — ал да пайда берген жок.

— Антым — ант, — деди Куялы, — сага келдим, келгеним жетет. Бирок ант эч кимге жүрөк карызын жазбайт. Сен менден жетишимди сурадың — жеттим; көңүлүмдү сураган жоксуң, аны өзүм ала келгем. Алып келгенимди кайра алып кетем.

Куялынын көзүнөн эки тамчы жаш сызылды; жоокер кыз жашын аарчыган жок, агышына жол да берген жок; жаш кирпигинде тоңду.

— Мен он алтымда, — деди каргылданган үн менен, — Желмогуздун өзү менен алты күн салгылашкам. Атамдын жайлоосуна түшкөн эле; үйүрлөрдү жутуп, кудуктарды соолутуп жаткан. Алты күн, алты түн урушканбыз; ал мени жыккан жок, мен качкан жокмун. Алтынчы күндүн кечинде чегинип кетти; кетип баратып «бул кыздын колу оор» деди, башка сөз айткан жок. Дөөнүн тукуму менин колумдан коркот. Мен Таласка кылычымды сатканы келген жокмун; жүрөгүмдү ала келгем. Жүрөгүмө орун жок экен. Андай болсо кылычым да кынында калат.

Жана четтеди; колунун ортосуна чатырын тиктирип, кылычын суурубай, таарынып отуруп калды. Кырк балбаны бири-бирин карады, карыя Муратай сакалын жулкту; бирок Кайыпчал кызынын көгү Чаткалдын аскасындай эле — сөз өтчү эмес.

Так ошол саатта майдандан Сарыбайдын үнү келди; дөө Таластын үстүнө жалпы чакырыгын кыйкырып жатты:

— Баарың кел! Семетей келсин, Күлчоро келсин, Сейтек келсин! Бакай абышкаңар да келсин! Аялдарыңарды да ала келгиле! Бирден кырыласыңарбы, же баарың чогуубу — тандагыла!

✦ ✦ ✦

Манас тукуму ошол түнү тагдыры менен жалгыз калды. Үмүт эшикке чейин келип, эшиктен кайткан; эми эсепте Белендинин добулбасы да жок эле, кырк балбандын кылычы да. Болгону — үч баатыр, бир ууч чарчаган эл жана аталардан калган бир ууч темир. Айчүрөк ал түнү досунун чатырына дагы бир жолу барды; эшикте токтоду, ичкери кире алган жок. Ичкериден ый үнү да келген жок, уйкунун деми да; жалаң, кайралып жаткан кылычтын ышкырыгы келди — кынынан чыкпасына ант берилген, ошондо да кайралып жаткан кылычтын. Айчүрөк бул үндү жүрөгүнө жазып, унчукпай кайтты: таарынуу башка нерсе эле, баш тартуу башка.

Семетей Зулпукорду курчанды. Ата мурасы кылыч эле Зулпукор; мизи чөпкө тийсе чөптү тутантчу, аскага чабылса аскадан учкун эмес, жалын чыгарчу. Семетей майданга чыгып салгылашты. Бир күн эмес, он күн эмес — жетимиш күн салгылашты. Жетимиш күн бою Зулпукордун мизи дөөнүн денесинде чагылгандай чагылды; тийген жеринде чөп күйдү, таш эриди, бирок Сарыбайдын териси сызылган да жок. Жетимишинчи күндүн кечинде Семетей кылычтын сабына өбөктөдү; кылыч күнөөсүз эле, кылычты соккон усталар күнөөсүз эле — маңдайдагы, кылыч өтө турган заттан эмес эле.

Бакай ал кечте Семетейдин жанына келди; ак сакал карыя кылычтын кеспегенин өз көзү менен көргөн жана көргөнүн жашырган жок:

— Балам, — деди, — Желмогуз тукуму эне курсагынан соот менен туулат. Аларды темир кеспейт, от күйгүзбөйт; аларды жазмыштын өз сыры гана тешет. Ал сыр кимдин колунда болсо, жеңиш ошонун алаканында. Мен ал сырды билбейм; бирок билгеним бир: сыр издегенге ачылат, баш ийгенге эмес.

Сарыбай болсо ар күндүн кечинде тегин санап, өчүн өстүрүп жатты:

— Ногойдон бери, — деп күркүрөдү, — алты атамдын эсеби силердин мойнуңарда! Аталарыңар аталарымды кырган; Манас атам Желмогузду жанчкан. Алты атанын каны алты деңиз болот — мен ал деңизди Талас менен толтурам! Сураганымды бергиле да, тамырыңар калсын: Каныкейди бергиле, Айчүрөктү бергиле! Буурулду алдыма жетелегиле, Ак олпокту далыңардан сыйрып бергиле! Алты миң төөгө алтын жүктөгүлө! Бербесеңер, антым болсун, түтүнүңөрдү көккө сапырам!

Эл бул сөздөрдү боз үйлөрдүн кийиздеринин артынан угуп жатты; ар кеч ошол эле өкүрүк, ар кеч ошол эле титирөө. Энелер балдарын бооруна басып, карыялар кыбыланы карап дуба күбүрөп, бойго жеткен кыздар сандыктагы себине өлүктүн буюмун караган көз менен карап жатышты. Каныкей болсо — аты дөөнүн тилинде кун деп аталган Каныкей — таштай турду; Манастын азасын көргөн, Абыке менен Көбөштүн чыккынчылыгын көргөн, Бухаранын жолдорун көргөн аял, бир дөөнүн өкүрүгүнөн жалтанмак беле.

Бул талапты уккан Сейтек чыдаган жок. Тогуз жарасы карт баса элек эле; бирок жаш кан карт тыңшамак беле. Атына минип, найзасын алды:

— Зордуктун сөзүнө кантип көнөбүз? — деп кыйкырды. — Каныкей менин улуу энем, Айчүрөк өз энем! Энесин кунга жазган эр жер үстүндө эр саналчу беле? Өлсөм, Манастын жолунда өлөйүн!

Жана майданга чапты. Салгылашты; найзалар эки жакта тең быркырап, сынган саптар абада айланды, Сейтектин аты чөгүп-турду — дөө ордунан бир карыш жылган жок. Жаш баатырды артка тартып алышты; тартып алышканда колунда найзадан сынган бир сап гана бар эле, көзүндө болсо өчпөгөн бир от.

Ошондо Күлчоро Үч-Кошойдогу төшөгүнөн акыркы жолу турду. Токсон жарасы токсон ооз болуп каршы чыкты; уккан жок. Жанына чуркаган байбичелер «жатышың керек, жарааларың ачылат» дешти; «жара дегениңер эмне, — деди Күлчоро, — Кыяз далымдын кырын оюп жатканда өлбөдүм, төшөктө өлмөк белем?» Адегенде майданды эмес, асманды карады; жана Алмамбет уулу, опасыз дүйнөгө чоң кошогун кошту:

— Эй опасыз дүйнө! — деди. — Атам Алмамбетти Бээжин жолунда жуттуң — тойгон жоксуң. Манасты жуттуң — тойгон жоксуң. Семетейди кара үңкүрдө нече жыл каттың — тойгон жоксуң. Мени Кыяздын эшигинде кул кылдың, далымдын кырын ойдурдуң — тойгон жоксуң. Эми Желмогуздун калдыгын үстүбүзгө салдың. Жут анда! Бирок бил: Күлчорону жутканда тишиң сынат; мен сага чийки боюнча жутулбайм!

Анан сандыктарды ачтырды. Атасы Алмамбеттен калган мурасты бирден чыгарды: адегенде Сырбаранды — оозуна сыр окулган, огу жазбас мылтыкты — далысына асты. Анан Жойкума кылычын курчанды; кыны караарган, мизи жарык эле. Анан Бөлөкбай менен Дөөтү усталардын дөшүсүндө согулган сырдуу найзаны алды; темири суу ичкен, сыры дуба ичкен эле. Эң үстүнө ок өтпөс кандагайын кийди; жыш

токулган булгаары соот денесин эненин кучагындай кучактады. Токсон жаранын үстүнө темир кийген адам, азапты да ичине кийген эле.

Семетей бир тууганынын маңдайына турду. Сөз таппады; сөз бүткөн жерде көз жаш сүйлөдү. Эки колун жайып, жашылданган көз менен батага турду:

— Ата Манас! — деди. — Арбагың ойгоо болсо, күмбөзүңдөн кара! Атасы Алмамбет сени менен бир кеседен ичкен, Бээжин жолунда сен үчүн өлгөн; уулу эми сенин жолуңда майданга кирип баратат. Алмамбеттин уулун, менин өз бир тууганымды сага аманат кылам. Аны сен сакта; мен сактай алган жокмун. Кыяздын эшигинде кул болгондо сактай алган жокмун, далысынын кырын оюп жатышканда сактай алган жокмун; эч болбосо эми сен сакта. Кырк чоронун арбагы, чилтендер, Кыдыр атам — баарыңар анын жанында жүргүлө. Бир тууганымдын каны жерде калса, менин жаным да денеде калбасын.

Күлчоро атына минди. Бир жолу Семетейди карады, бир жолу Сейтекти, бир жолу Таластын саргайган капталдарын — баары менен коштошкондой, баарын жүрөгүнө баскандай. Анан тизгинди катып, сырдуу найзаны оңдоду да, көкүрөгүнүн эң тереңинен, аталардан калган ошол жалгыз сөздү, дуба да, ураан да болгон ошол атты айкырды:

— Манас!

Ураан Таластын эки өйүзүн дүңгүрөттү, Ала-Тоонун карына урунуп кайтты; уккан жарадар түзөлдү, уккан коркок уялды. Ал ат талаада бир жолу кыйкырылса, таштар да сапка турат дешчү; ошол кечте так ошондой болду — тараган кол жыйналды, өчкөн очоктордун башынан эрлер турду, Сейтек сынган найзасын ыргытып, атасынын жедегиндеги кылычты алды. Күлчоро Сарыбайды көздөй октой сызды. Дөө балтасын көтөрдү; чаң асманга сапырылды, жер эки жүрөктөй сого баштады.

Кармаштын эң катаал сааты башталган эле — жана кош колдун четинде, кынынан суурулбаган кылычтын жанында, Куялы ордунан туруп, майданды карап турган.

39-БӨЛҮМ

Кыяматтык жар жана ургаачы арстан

— ❖ —

Ошол түнү шамал Таласка жаман кабар алып келди. Адегенде жылкы үрктү, бээлер кулундарын чакырып кишенешти; анан талаанын так четинде, Кең-Колдун ары жагындагы кара дөбөлөрдөн күндү жуткан, күндүзді иңирге айланткан чаң булуту көтөрүлдү. Кароолдор биринин артынан бири ат өлө чаап жетип келишти, тилдери таңдайына жабышып калыптыр:

— Сарыбай келатат! Желмогуздун уулу Сарыбай, Дажаалдын кара көзү келатат! Кыргыздын тамырын кыркууга ант ичкен, сексен бир балбаны менен, саны билинбеген колу менен Таластын үстүнө жүрүп келатат!

Ордодо дуулдаган үн көтөрүлдү. Кимиси кылыч байланды, кимиси баласын бооруна кысты, кимиси босогосуна чыгып, Ала-Тоонун карлуу чокуларына карап, ичинен дуба окуду. Желмогуздун атын карыялар билчү: Желпиништин ээси, адам этине тойбос дөө, айкөл Манас бир кезде кылычтан өткөргөн ошол кара күч. Эми анын уулу, атасынын канын жети муунга чейин куубасына касам ичкен Сарыбай, ошол эски эсепти Манастын небересинен сурай келе жаткан эле.

Алмамбеттин уулу Күлчоро — далы сөөгү оюлган кулдук жылдарды, туткундуктун күлдүү нанын, андан соң өчтүн жана кайтуунун күнүн көргөн ошол кайраттуу чоро — эч кимге кеңешпестен тулпарына секирип минди. Соотун кийди, найзасын ала койду, артынан үн салгандарга бурулуп да карабады. Жалгыз Сейтек үзөңгүсүнө жетип, колун кайышка сунду:

— Күл агам, жалгыз өзүңбү? Токто, мен да куралданайын!

— Сен кал, балам, — деди Күлчоро, үнү таштай катуу. — Бул душман адегенде менин найзамдын суусун татсын. Сарыбай дегени эмне экен, бир көрөйүн. Кыргыздын чоросу али өлө элек, муну билип койсун.

Анан атын теминди. Жападан жалгыз, талаанын ортосуна, кара булуттай жайылган колдун каршысына жалгыз атчан чыкты; Таластын төбөлөрүнөн карап тургандар анын артынан бир чети сыймыктанып, бир чети азаланып турушту, анткени кеткен жалгыз, келген миңдеген эле.

Сарыбай аны көрүп колун токтотту. Жекеме-жеке эр сайыш — аталардын салты эле; дөө турпаттуу душман, астында тоодой аты Жоорукер, алдыга чыкты. Эки найза бирине бири урунду, экөө тең камыштай сынды. Экинчисин алышты, ал да сынды. Үчүнчүсү, бешинчиси, онунчусу... Күн батты, түн кирди, ай чыкты, ай батты — экөө дагы эле салгылашып жатты. Найза түгөндү, айбалтага жармашышты; айбалтанын мизи кетилди, кылычка өтүштү; кылыч ийинде талкаланды, чокмор менен киришти. Күлчоро ошол жекеде жетимиш найза сындырды, жетимишинин тең сабы колунда калды; бирок Сарыбайдын териси кара темирден куюлгандай эле — кырк жеринен урду, бир жолу да солк эттире албады.

Акырында күч адам баласынын денесинен кетти. Күлчоронун колу көтөрүлдү да, түшпөй калды; көзүнө кан толду, кулагы чуулдады. Сарыбай муну көрдү, бөрү козуга күлгөндөй күлдү да, чокморун үйрүп тулпардын маңдайына чапты. Ошол берилген жаныбар ат тизелей отура калып, бир ирет ачуу кишенеп кулады. Күлчоро жерге түштү; түшкөн жеринен өйдө боло электе үстүнө темирден токулган туткун тору ыргытылды, колдорун байлады, мойнун ийди. Сарыбай атынан түшүп, кара көлөкөсү жаралуунун үстүнө түштү:

— Алмамбеттин уулу, — деди ал, — атаң Бээжинден качып Манаска баш калкалаган; эми сен кимдин этегине корголойсуң? Айт акыркы сөзүңдү, башың эми меники.

Күлчоро кандуу оозу менен күлдү:

— Кыргыздын эринен акыркы сөз сурайсыңбы? Мына, ал: Манастын очогу өчкөн жок. Сен ошол очоктун чогуна колуңду салдың; күйөсүң.

Сарыбай кылычын көтөрдү. Так ошол учурда, кылыч абада илинип турган ошол ирмемде, Талас тараптан жер солкулдаткан туяк дүбүртү угулду. Семетейдин уулу Сейтек — он үчүндө тегин билип, алгачкы өчүн алган ошол жаш арстан — Теңирге жана аталардын арбагына сыйынып, майданга атырылып чыккан эле. Колунда Манастан калган айбалта бар эле; алтын жаактуу, сабы кайың, мизи ажыдаар уусуна алтымыш ирет сугарылган ошол ыйык курал. Жаш эр ичинен жалынып бара жатты: айкөл атам, арбагың үстүмдө болсун; Кыдыр атам, билегиме күч бер!

Сарыбай бурулуп үлгүргөнчө Сейтек жетип келди; кылыч ээсине кайрылганча айбалта шилтенди — бирок Сарыбайга эмес, анын жанындай сүйгөн атына, Жоорукердин жоон мойнуна тийди. Бир чабууда ошол тоодой жаныбардын башы денесинен бөлүндү, кара кан талааны сугарды. Сарыбай атынын кулаганын көрүп ушунчалык айкырды — тоолор жаңырып кетти; ошол таң калуунун бир дем арасында Сейтек жердеги торду айбалта менен кыйып, Күлчорону кан жоса кучактап, өз артына, Желжээрденин соорусуна өңөрүп алды:

— Чыда, Күл агам, чыда! Сени буларга жем кылмак белем!

Желжээрде куш болду, ок болду; артынан ыргытылган найзалар текке кетти, кара кол чаң жутту. Таластын дарбазасы эки атчанга ачылды, эки атчандын артынан жабылды.

Кутулуу кубанычы узакка созулбады. Сарыбай атынын башсыз денесинин жанында бир түн турду; ачуусу ичине батпай ташып, өз кишилерин тапты. — Бир балага жол бердиңер! — деп күркүрөдү да, сексен бир балбанынын алдыңкыларынан, арасында карт Чаңдаяк да бар, он чактысын өз колу менен өлтүрдү; алардын каны анын канына даба болбоду. Анан желдей учкан төөсү Желмаянды алдырып, өркөчтөрдүн ортосуна жайланып, Таласты курчоого алды.

Ошол күндөн баштап Таласта жашоо токтоду. Бээ байланбай калды, саан үзүлдү; козу союлбай, казан кайнабай калды; эгин себилбей, орок шилтенбей калды. Кымыз саалбаган соң сабалар куурады, сабалар кураган соң коноктук калды, коноктук калган соң ыр тынды; ыры тынган журт — жайы жаз болсо да үстүнө кыш түшкөн журт. Энелер балдарын кийиздердин астына катып, эшиктин кычыгынан талаа жакты

караштты; карыялар мүрзөгө барып, ата таштарына жүз сүрүштү. Балдар төбөлөргө чыгып, душман отторун санашты, санап түгөтө алышпады. Семетей майданга чыкты, күн бою салгылашты, кечинде жарадар кайтты; Айчүрөк кандуу соотту өз колу менен чечип, оозунан бир да ах чыгарбастан жарааларын таңды. Эртеси Күлчоро таңгычтарын чечтирип чыкты; сынган найзасын четке ыргытып жаңысын алды, ал да жарадар кайтты. Сейтек чыкты, жапжаш каны менен салгылашты; үч жолу найза тийгизди, үч жолу кылыч жеткирди — Сарыбайды бир да жолу ээринен козгой албады. Дөө кечкисин өз чатырынын алдына жайланып алып, Талас тарапка кыйкырчу: — Чарчадыңарбы, Манастын калдыктары? Мен жети муун күтөм; силер жети күн чыдап көргүлөчү! — Күндөр ушинтип өттү; үч баатырдын жараты жаратка кошулду, үмүт ичкерип, жип болуп калды.

Мына ошол караңгылыкта Айчүрөк — Акун кандын кызы — ак куу кебин кийип дүйнө кезген кыз чагын эстеди. Ал чакта асманда сызып жүрүп башка бир канаттуу менен, пери затынан жаралган бир кыз арстан менен жолуккан: Кайыпчалдын кызы Куялы. Экөө бири-бирине ант беришкен, кыяматтык дос болушкан. Ал эми Куялы — Сарыбай менен ошондо эле күч сынашып, аны жети жыл кууган жер үстүндөгү жалгыз жан эле.

Айчүрөк Семетей жаткан боз үйгө кирип, тизесинин жанына чөгөлөдү:

— Мырзам, — деди, — адам күчү бул душманга жетпей жатат. Бирок мен бирөөнү билем — Сарыбай андан коркот. Кыяматтык досум Куялыга кабар салайын; анда достук акым бар, келет.

Кабар кетти, канат кетти, сөз кетти. Куялы келди-келбеди дегени — өткөн күндөрдүн баяны; келди жана Таластын алдында турду. Бирок алып келген жардамынын куну бар эле, ошол кунду өз оозу менен айтты:

— Кыяматтык досум Айчүрөк, акыңды жебейм. Бирок мен тагдырымдын кулумун. Кудай билет, бир түнү түшүмө Кыдыр атам кирди; ак сакал, жашыл чапан, колунда аса таяк. Айтты: «Кызым, сенин билегиң Сарыбайды жеңет, бирок бир шарты бар: Манастын уулу Семетейге никеленсең. Никесиз чыксаң ал майданга — каның жерде калат». Мен ушул түш менен чоңойдум, ушул түш менен жашадым. Семетей мага нике кыйса, Сарыбай менен беттешем; кыйбаса — жолум ачык болсун, келген жагыма кайтам.

Бул сөз Таласка түштү да, Таласты так ортосунан экиге бөлдү. Бир жагында журттун куткарылышы турду, экинчи жагында бир бектин анты; бир жагында

миңдеген очоктун түтөшү, экинчи жагында бир гана сөздүн намысы. Боз үйлөрдө түнү бою ушул сөз болду; кимиси «ант да журт үчүн, журт кетсе ант неге жарайт» деди, кимиси «антын бузган бек журтун куткарса да бектигинен айрылат» деди. Эки сөз тең чын эле, ал эми эки чындык кагышкан жерден элди бир гана даанышман алып чыга алмак.

✦ ✦ ✦

Карылар чогулду, ак сакалдар ордонун алдына төгүлдү. Алардын эң улуусу — Манастын акыл атасы, үч муундун тиреги Бакай бар эле; эми өлүм төшөгүнө жакындап, күчү тизесинен кеткен, бирок сөзү дагы эле тоодой. Эл ыйлады, жалынды:

— Семетей, арстаным, журттун куткарылышы бир никеге байланып турат! Бээлерибиз саалбай калды, балдарыбыз ач, өлгөндөрүбүздү коё турган майдан таппай жатабыз. Кый ушул никени, куткар бизди!

Семетей ордунан турду. Өңү кубарган, бирок көзү болоттой эле:

— Эй элим, эй агаларым! Менден жанымды сурагыла — берейин; канымды сурагыла — төгөйүн. Бирок мен Айчүрөккө ант ичкем. Чыңкожонун, Толтойдун колунан куткарган күнү, ак куум мага кол-канат болгон күнү ант ичкем: сенин үстүңө токол албайм дегем; өлсөм антым менен өлөйүн дегем. Кыргыздын беги антын тепсесе, ал журтту Сарыбай кыйратпаса да жалган кыйратат. Ант — мойнундагы карыз; мен антымды бузбайм.

Анан Куялыга бурулуп, үнүн жумшартты:

— Кыз арстан, акың чоң, көңүлүң кең болсун. Сага өз уулумдай сүйгөн Күлчорону берейин; Алмамбеттин уулу, теги асыл, жүрөгү таза.

Куялы башын көтөрдү; көздөрүндө пери затынын алыскы шооласы жанды:

— Алмамбеттин уулуна сөзүм жок; эр киши. Бирок менин тагдырым бек үчүн жазылган. Бек туруп кулга барбайм.

— Андай болсо Сейтекти ал; өз уулум, Манастын небереси, келечектин так өзү.

— Сейтек балама узун өмүр тилейм; бирок Кыдыр мага аны көрсөткөн жок. Бек туруп балага да барбайм. Сөзүм — сөз, шартым — шарт.

Жымжырттык чөктү. Ошол жымжырттыкта Айчүрөк ордунан турду; салабаттуу, мойну ийилген, бирок башы тик, аялдардын эң оорун жасады: өз колу менен өз акысынан кечти. Күйөөсүнүн алдына келип, жерге тизе урду:

— Мырзам, — деди, — ал антты мага ичкенсиң, мен кечирдим. Токолум болот деп тартынмак белем? Куялы менин кыяматтык досум; аны менен нан бөлүшкөнбүз, көктө канат каккылангaнбыз. Журт күйүп жатканда мен өз башымдын таажысын ойлоймунбу? Семетей, сага жалынам: бул никеге макул бол. Болбосо эртең Талас күл болгондо, ал анттын астында экөөбүз тең күл болобуз.

Семетейдин көзүнөн бир тамчы жаш сакалына тамды; бирок ошондо да башын чайкады:

— Ант Теңирдин алдында ичилет, катыным. Кечиргениң жетпейт; ал бузулбайт.

Мына ошондо өлүм төшөгүнөн үн чыкты. Бакайды кийизге ороп жыйынга алып келишкен эле; карт абышка өйдө болду, эки жагынан сүйөштү, бутуна турду. Жыйынга бир карады эле — баары ичинен титиреп кетти.

— Мени уккула, — деди Бакай; үнү кургак жалбырактын шуудуруна окшош эле, бирок ар бир сөзү ташка чегилди. — Мен Бөйөндүн тукумунан калган акыркы карыямын; Манасты тиземде өстүрдүм, Семетейди далымда көтөрдүм, Сейтектин киндик атын мен койгом. Эми силерге бир сыр ачайын — көчүп кетээрде жанымда ала кетпейин. Кайыпчал менен биздин тукум байыртан бери өз бир туугандар; бир очоктон эки чок, бир булактан эки дайра. Куялы бизге эл кызы эмес, өз кызыбыз; анын акысы — биздин акыбыз, анын тагдыры — биздин тагдырыбыз. Семетей, балам! Антың бул дүйнө үчүн, аны бузба; Айчүрөк бул дүйнөнүн байбичеси бойдон калсын, төрүндө отурсун, токолу болбосун. Бирок акырет — башка дептер. Бул дүйнөлүк болбосо да, кыямат ишине кыйгыла! Куялы сага кыяматтык жар болсун; никеңер бул дүйнөдө эмес, тигил дүйнөдө өкүм сүрсүн. Ошентип ант да бузулбайт, тагдыр да текке кетпейт. Акыркы өкүмүм ушул; кабыл алгыла — көзүм ачык кетпесин.

Жыйын бир дем алды дейсиң — бүткүл Талас дем алгандай болду. Семетей узакка унчукпады; анан Айчүрөктүн жүзүн карады, Айчүрөк башын ийди. Куялынын жүзүн карады; кыз арстандын көздөрүндө Кыдырдын түшү жанып турган.

— Бакай атамдын өкүмү — Теңирдин өкүмү, — деди Семетей. — Кыяматтык болсун.

Ант кесилди. Ак койдун каны менен, кылыч өбүлүп, Теңир менен ата арбактары күбөгө тартылып ант кесилди. Айчүрөк менен Куялы кучакташты; көктө канат канатка тийип кесилген эски ант жерде кол кармашып жаңырды. — Бул дүйнөдө мен сенин көлөкөң болоюн, — деди Куялы, — тигил дүйнөдө сен менин кошунам бол. — Токсон бээ союлду, казандар курулду, Каныкейдин ак сарайында жети күн той берилди. Курчоо астындагы той; ачарчылыктын ортосундагы марттык; өлүмдүн көлөкөсүндөгү жашоого болгон көгөрүү. Каныкей — Манастын салабаттуу жесир байбичеси — күмүш чачын жаап, конокторду өз колу менен сыйлады; Айчүрөк менен Куялы катар отурушту: бири бул дүйнөнүн байбичеси, бири акыреттин жары, эки кыяматтык дос. Ырчылар комуз чертти, жаштар кымыз сунду, карыялар бата берди. Бир манасчы ортого отуруп, айкөл Манастын Бээжинге жасаган казатын айтты; айткан сайын уккандардын далысы түзөлдү, ар бир сөз калканга, ар бир дем найзага айлангансыды. Сейтек ошол түнү манасчынын тизесинин жанынан турбады; чоң атасынын аты аталган сайын жүрөгү аттай мөңкүп турду. Жети түндүн ар биринде дубалдардын ары жагынан Сарыбайдын оттору көрүнүп турду; бирок Талас ал жети түнү коркунучка эмес, үмүткө карады.

Жетинчи түндүн таңында үмүт кайра кан менен сыналды. Таң ата электе Сарыбай бүт күчү менен басып кирди; жаа жамгыры үйлөрдү тапты, от топтору түштү, Таластын чети менен Кең-Колдун жайлоо үйлөрү өрттөндү. Жалындын арасынан душмандын жарчылары кыйкырды:

— Айчүрөктү бергиле, карыя Бакайды бергиле! Бербесеңер таш үстүндө таш, ийин үстүндө баш калтырбайбыз!

Берилмек беле? Таластын жообун бир аял берди. Манастын карындашы Карлыгач — ошол каардуу байбиче — чачын бекем өрүп туулгасынын астына катып, өзүнүн алты миң аскерин куралдандырып дубалга чыкты: — Агамдын журтунан агамдын келинин сураган адегенде агамдын карындашынан өтсүн! — Алты ай салгылашты, алты жүз болот найза сындырды, сынган найзаларынын үймөгү дөбө болду; алты миң аскердин жарымы жарадар болду, өзү үч жолу аттан жыгылды, үч жолу кайра минди — ошондо да Сарыбайды кулата албады. Анткени бул душман адам күчүнүн ченемине батчу эмес; Желмогуздун каны, дөө тукумунун караңгылыгы анын терисине соот эле. Бирок Карлыгачтын алты айы текке кетпеди: ал салгылашкан сайын душман Таластын ичине кире албады, өрттөлгөн үйлөр кайра тургузулду, ал эми чыныгы үмүт — кыяматтык никенин үмүтү — ошол алты айдын далдоосунда өстү.

Ошол узун курчоо түндөрүнүн биринде, каршы-терши от жанган маалда, эки касамдын баяны ортого төгүлдү. Адегенде душмандын оозунан: Сарыбай туткунга алган бир койчуну коё берип жатып, ага өз муңун айттырган, сөз сөздү ачып, акырында өз жарасын өзү канаткан. — Мен жети жашта элем, — деген ал жалынга карап. — Атам Желмогузду Манас кылычтан өткөргөндө мен жети жашта элем. Желпиништин так бөлмөсүндө, бош тактын түбүндө чоңойдум; энем мага бешик ыры ордуна кошок айтты. Ар бир кешигимде атамдын каны бар эле, ар бир уйкумда — анын үнү. Жети муун созулса да бул доо — менин доом: Манастын тукумунан бир дем калганча кылычым кынга кирбейт. Мени залим дешет; мен болгону жетиммин — жетимдиктин кылыч курчанганымын.

Ошол эле түндөрдө Каныкейдин ак сарайында Куялы да өз өткөнүн ортого төктү; анткени никеден мурун тек-жайын элдин билиши салт эле. — Мени, — деди ал, — пери кыздары ойногон бир талаадан таап алышыптыр; шүүдүрүм түшкөн көк шибердин үстүндө, жөргөксүз, ыйлабаган кыз бала экемин. Кайыпчал атам мени бооруна басып, өз кызындай көрүп, ат минүүнү, жаа тартууну, кылыч курчанууну үйрөткөн. Анын журтунда чоңойдум, анын теги менен тектендим. Анан кара күн келди: атам дүйнөдөн көчтү. Аш тоюн бердик, аталар салты боюнча күлүк чаптырдык; мына ошол тойду талап-тоноого Сарыбай келди, казандарды төңкөрдү, коноктору кылычтан өткөрүүгө камынды. Мен ал күнү жалгыз элем; жалгыз чыктым каршысына, найзасын сындырдым, өз тоюмдан кубалап чыктым. Жети жыл кубаладым; жети жыл ал менден качты, мен андан качкан жокмун. Бирок жалгыз билегим аны кулатууга жетпеди; Кыдыр атам айткан күн келгиче жетмек да эмес. Ал күн — бүгүн.

Токсон кожо алып келинди; токсон кожонун алдында, акырет дептерине жазылмак болуп нике кыйылды. Кыйылган замат Куялы ордунан турду — эми ал Таластын келини жана кылычы эле:

— Бир тилегим бар, — деди. — Мен Сарыбайдын терисин билем; жөнөкөй болот ага өтпөйт. Манас атамдан калган Зулпукор кылычты сурайм; дагы Бөлөкбай уста куйган сырдуу найзаны. Алар колумда болсо, калганы — билегимдин иши.

Каныкей сандыктарды ачтырды; Манастан калган Зулпукор — кыны жашыл зер, сабы ак жамбы — алынып келинди; Бөлөкбай жасаган сырдуу найза — учу жылдыз темири — ийинге алынды. Бакай эки колун көтөрүп, куурап чөп болуп калган манжаларын көккө жайды:

— Жаратканым, — деди, — бул кыздын билегине Манастын күчүн бер. Сарыбайды алдында кыл, баламды үстүндө кыл!

✦ ✦ ✦

Никенин эртеси, жортуулга камынуудан мурун, Бакай акыркы улуу ишин жасады.

Өзүн ордонун алдына, алтын тактын үстүнө чыгартты; эл чогулду, балдар алдыга отурду. Карыя көзүн жумуп, көчүп кеткен кырк чорону, Манастын кырк жолдошун бирден аттарын атап чакырды:

— Сыргак, арстаным, өлүмдүн ок сымалы! Кайдасың, кел! Чубак, каршы турулгус күчтүн ээси, кел! Ажыбай, таттуу тилдүү элчим, кел! Кыргыл, карт бөрү, кел! Кыркыңар тең, кырк ирет келгиле! Ала-Тоонун карынан, Таластын суусунан, кеткен алыскы көчүңөрдөн кайткыла; бул кызга, бул Куялы балама кырк жагынан калкан болгула! Анын атынын алдында жол, артында туман, оң жагында аска, сол жагында жар болгула! Айкөлдүн аманаты болгон бул журтту акыркы ирет дагы бир жолу коргогула!

Жана эл көрдү — кимиси ант ичип айтат, кимиси башын чайкайт — так ошол учурда ордонун үстүнөн бир жел өттү, кийиз эшиктер өзүнөн өзү желбиреди, кырк атчандын туягындай дүбүрт угулду, бирок бир да ат көрүнбөдү. Бакай көзүн ачып жылмайды; анан өз чөгүшүнө өзү кошок кошту: — Бир бар элем, бир жок экем; кара тоо элем, тептегиз болдум; терек элем, куурадым; Манасты көмдүм, Семетейди кайыпка узаттым, Сейтекке жол көрсөттүм; эми жаным кабына батпай калды... — Кошок бүттү, карт абышка алтын тактын үстүнө кулады; өлдү деп ойлошту, өлгөн эмес; бирок эми көч камында эле, муну баары түшүндү. Аялдар үнсүз ыйлады, эркектер баштарын жерге салды; анткени Бакай кетсе, Манастын доорунан калган акыркы таш да ордунан козголмок. Сейтек карыянын колун алаканына алып, ошол куп-кургак колду чекесине басты: — Атам, сен кетпе; мен сенден аларымды ала элекмин. — Бакай көзүн ачпастан жылмайды: — Алаарыңды алгансың, балам; каныңда алып жүрөсүң. Мен болгону карызымды төлөп жатам.

Ошол муңдуу жымжырттыкта Каныкей сөз алды. Манастын байбичеси, Семетейдин энеси, сабырдын таш болуп катканы, элдин алдында балким акыркы жолу сүйлөдү:

— Эми силерге бир түш айтып берейин, тагдырдын жибин көргүлө, — деди. — Далай жыл мурун, бир Кадыр түнү, Бухарада түшүмө дербиш кейпинде Кыдыр кирди. Айтты: «Каныкей, кызым, уулуң Семетей улуу бек болот; маңдайына үч катын жазылган. Бири — Чачыкей, жаштыгынын көлөкөсү; бири — Айчүрөк, ак куусу, өмүрүнүн таажысы; үчүнчүсү эң караңгы күнүндө жетип келет, аты — Куялы, өзүнүн кыяматтык жары, журтунун куткаруучусу». Мен бул түштү кырк жыл жүрөгүмдө таштай көтөрүп жүрдүм, эч кимге айтпадым. Мына күн келди, таш тилге кирди. Куялы бизге асмандан түшкөн жок, тагдырдан келди. Эч ким ичинде шек кармабасын; бул нике Кадыр түнү эле кыйылган, биз болгону батасын окудук.

Элдин ичинен бир дуулдоо өттү; шек өлдү, ыйман түзөлдү. Аялдар Куялынын жолуна ак чачыла чачты, карыялар колдорун тизесине чаап — тагдыр деген мына ушинтип өрүлөт — дешти; балдар да ал күнү курсактарынын ачкалыгын унутушту.

Ордо ошол күндөрү дагы бир сырды билди. Көрсө Бакай курчоонун эле башында жетимиш тил билген элчи Ажыбайды — кырк чородон тирүү калган жалгыз карыяны — жашыруун жолго салган экен: душманды өз журтунда таануу, Желпиништин ичин чалгындоо үчүн. Ажыбай ал сапарын кайтып келгенде өз оозунан айтып берди; айткан сайын уккандардын желкесинен тер куюлду. Желпиништин чеби алты дарбазалуу экен; биринчи дарбазада кырк кароол, экинчисинде кырк зындан сакчысы; бирок чыныгы күзөтчүлөр башкалар экен: бир дарбазада төө боюндай чаян Салагүн жатат имиш — куйругу кылыч, көзү чок; бир дарбазада жылан Карамар оролуп жатат имиш — деми уу, айры тили киши бою. Ажыбай жетимиш тилдин амалы менен, бирде соодагер, бирде дербиш кейпинде, алты дарбазанын алтоонон тең өткөн; Сарыбайдын казынасын, колунун санын, чебинин алсыз ташын көрүп кайткан. — Бул душман, — деди Ажыбай, — өз журтунда тоо; бирок тоонун да ашуусу болот. Ашуусун көрдүм, күнү келгенде айтам. Азырынча ушуну билгиле: Сарыбай журтунан чыгарда артын ээн таштаган эмес; бирок жүрөгүн жанына ала келген. Жүрөгү эмне болсо, алсыз ташы — ошол; ал эми анын жүрөгү — ачуусу. Ачууланган адам өзүн унутат; өзүн унутканды билек эмес, акыл кулатат.

Анан кезек Куялыга келди; эл өзү үчүн салгылаша турган кыз арстанды өз оозунан уккусу келди. Куялы ордонун ортосуна чыкты; не кысынбады, не мактанбады; суунун агымындай айтып берди: Кайыпчалдын журтун, жети жылдык кууганды, Айчүрөк менен көктө кесилген антты, Кыдырдын түшүн, Таласка келүү себебин. Сөзүн мындай деп бүтүрдү:

— Мен майданга жалгыз чыкпайм дебейм; жалгыз да чыгам. Бирок бул доо бир кишинин доосу эмес. Жаныма эки жолдош сурайм: бири Күлчоро болсун — анткени Сарыбайдын чабуулун андан жакшы билген жок; бири Сейтек болсун — анткени аталардын арбагы эң көп анын үстүндө. Үчөөбүз үч жактан кирсек, тоо болсо да кулатабыз.

Эл бир ооздон макул болду; жана улуу камылга башталды.

Күлчорого Каныкейдин өз колу менен тиккен Аколпогу кийгизилди; ок өтпөс ошол тон — ар бир илмегинде бир дуба, ар бир кабатында бир түнкү уйкусуздук бар эле. Каныкей аны кийгизип жатып колдору калтырады; бир кезде так ушундай тонду Семетейге кийгизген, андан мурун дагы бирөөнү Манаска тиккен; үч муундун далысын бир ийненин дубасы жаап келген. Үстүнөн кырк мергенчи аткан текелердин терисинен жасалган Кандагай тартылды; аны не кылыч кеспейт, не найза тешпейт. Сейтекке болсо кайыптан табылган тулпар Кулансур алып келинди: кимдин жылкысынан чыкканы белгисиз, жалы кула, көзү от, кишенгени сурнай үнүндөй ат; жалына кол тийгенде жаш жигиттин жүрөгү ордунан козголду, ат да аны жыттап тааныды — эзелтен ээсин күтүп жүргөнсүдү. Сейтектин ийнине Манастан калган Аколпок жабылды; чоң атанын тону неберенин далысында керилип, өлчөмү атайын ага бычылгандай болду.

Каныкей менен Бакай — бири тик туруп, бири төшөктө — кол жайышты; ата арбактарын санжырасы менен чакырышты: — Бөйөн хандан Чаянга, Чаяндан Бала ханга, андан Ногойго, Ногойдон Кара ханга, Кара хандан Жакыпка, Жакыптан айкөл Манаска! Эй аталар чынжыры, эй үзүлбөс кайыш! Небереңер майданга чыгып баратат; колдору силердин колуңар, жүрөктөрү силердин жүрөгүңөр болсун! — Баабединге ак боз бээ курмандыкка чалынды; каны жерге, дубасы көккө кетти. Он эки пир алып келинди, он эки пир үчөөнүн тең башына кол коюп бата берди.

Жана бир таңда, таң жарык бере баштаганда, үч атчан Таластан чыкты. Алдыда Куялы — белинде Зулпукор, колунда сырдуу найза, астында өз желиндей аты; оң жагында Күлчоро — Аколпок менен Кандагайдын ичинде, жарасы таңылуу, бирок бели түзөлгөн; сол жагында Сейтек — Кулансурдун үстүндө, чоң атасынын тону далысында, алтын жаактуу айбалта канжыгасында. Семетей узатууга чыкты; жаралары жүзүнөн окулуп турган, атынын тизгинин Куялынын колуна берди: — Кыяматтык жарым, бул дүйнөдө сага бере турган эч нерсем жок; акыретте төлөйм. Аман кайт. — Айчүрөк досунун үзөңгүсүн өптү; ак куу менен кыз арстан акыркы ирет тиктешти,

ортолорунда сөзгө муктаждык жок эле. Сарыбай курчоону бир өткөөл артка чегиндирип, Капка-Таштын оозуна таштан чеп курдуруп, ошого бекинген; үч атчан ошол таш чепти көздөй бет алды.

Жол үч конолголук эле. Биринчи конолгодо өрттөлгөн айылдардан өтүштү: төңкөрүлгөн казандар, күл болгон кийиздер, ээсиз калган бир тай. Сейтек тайды жетегине алды, эч ким эч нерсе дебеди. Экинчи конолгодо талаа ээн эле; жалгыз асманда бир жуп бүркүт айланып учту, Куялы башын көтөрүп карады да: — Кырк чоронун көзү үстүбүздө, — деди, — Бакай атам чакыргандар келди. — Үчүнчү конолго Капка-Ташка бир өткөөл калган жер эле.

Жол — адамдын ичин төгө турган жери. Ошол акыркы конолгодо, оттун жанында, Күлчоро Куялыга бурулду; ошол кайраттуу чоро, кулдук жылдарында да ийилбеген ошол киши, үнүн акырын чыгарды:

— Арстан жеңе, — деди, — сага бир сөз айтайын, буга чейин эч кимге айтпагам. Мен бул душман менен жети ай найзалаштым. Жетимиш найза сындырдым, жети кабат соот эскирттим; түндө түшүмдө аны менен салгылаштым, күндүз — өңүмдө. Жана жети айда бир жолу, бир гана жолу болсун аны ээринен козгой албадым. Мен Алмамбеттин уулумун; атам Бээжинди титиреткен, мен Канчоронун зулумдугун кулаткам; коркуу деген эмне — билбейм дечүмүн. Бирок бул душмандын алдында билегимдин куру калганын көрдүм жана биринчи жолу, биринчи жолу карыганымды сездим. Муну сага эмнеге айтам? Мына бул үчүн: бизден үмүт күтпө — биз сага калкан болобуз, жол болобуз, өлсөк алдыңда өлөбүз; бирок Сарыбайды булата турган билек бул майданда бир гана сенин билегиң. Акыркы үмүт — сенсиң, жеңе. Ушуну билип чап.

Куялы отту тиктеди; жалындын ичинен эртеңки майданды көргөнсүдү. Анан башын көтөрүп жылмайды; ал жылмаюуда не текебердик бар эле, не коркуу — жалгыз өз тагдырын кабыл алган арстандын бейпилдиги:

— Күл агам, — деди, — жетимиш найза сындырган билек куру билек эмес; ал найзалар Сарыбайдын күчүн жети ай жеп келишти, сен билбестен аны мен үчүн чарчаттың. Сен жолду ачтың, Сейтек чокту кармады, мен отту басам. Кыдыр атам мага бекер көрүнгөн жок. Эртең Капка-Таштын алдында, Теңир буюрса, Желмогуздун тукуму менен Манастын тукуму акыркы ирет бетме-бет келет.

От күлгө айланганча башка сүйлөшпөдү. Алыста, түндүн ичинде, Капка-Таштын таш чеби кара муштумдай карайып турду; дубалдарында душман оттору жанып,

Желмаяндын күркүрөгү конолгого чейин жетип турду. Сейтек уктаар алдында айбалтанын алтын жаагын сылады да, ичинен чоң атасына кайрылды: айкөл атам, эртең — майдан күнү; арбагыңды үстүбүздөн кем кылба. Талаанын үстүндө жылдыздар айланды, таң жакка кызгылт нур жылды; үч баатыр менен бир журттун тагдыры ошол кызгылттын ичинде, сына турган найзалардын таңын күтүп жатты.

40-БӨЛҮМ

Аталардын арбагы жана сынган найза

— ❖ —

Таң атканга дагы көп бар эле; түн Таластын үстүнө кара кийиздей чөгүп, жылдыздар да ошол кийиздин көзөнөктөрүнөн корко-корко карап калган. Ордонун оттору бирден өчүп баратты, өчпөгөндөрүнүн жанында отургандар да сөз баштоого батына алышпады; анткени баары билчү: эртең чыга турган кармаш не кечээки кармаштарга окшобойт, не мурунку жылдардын кыргындарына. Эртең каршыларына чыга турган — Желмогуздун тукуму Сарыбай эле; он сегиз миң ааламга дүрбөлөң салган, кой мууздагандай баш кескен, коон жаргандай курсак жарган канкор. Аттар да муну сезгенсиди; жылкы тынчыбай, тулпарлар түн жарымында эч себепсиз кишенеп, кишенеп алып өз үндөрүнөн өздөрү үркүп жатышты.

Эр Сейтек да уктаган эмес. Боз үйүнүн ичинде, кийиздин үстүндө тизе бүгүп, алдына жайган куралдарын карап отурган: атадан калган найза, агасынан калган жаа, Манастан калган Зулпукор. Үчөө тең унчукпайт эле; бирок унчукпаганында бир сөз бар эле, бала ошол сөздү чечмелөөгө аракет кылып жатты. Он үч жашында тегин

билген, он үчүндө алгачкы өчүн алган, Таласка кайтып Канчоронун эсебин көргөн; кара үңкүрдө сыйкырланган атасы Семетейдин тилге киргенин көрүп, өлгөндөр да сүйлөй аларын билген. Бирок эртеңки иш башка эле. Эртең каршысына чыга турган — адам эмес, адам кейпин кийген алаамат эле; жана Сейтек, куралдарын карай отуруп, өзүнөн өзү сурап жатты: темир өтпөсө, эмне өтөт? Жообун билчү эмес; билбегенин билүү ал түнү ийнине тоодой жүк болуп чөккөн.

Күлчоро ал түнү уктабады. Боз үйдүн кийиз эшигин ачып чыкты, жылдызсыз асмандын астында бир азга турду, анан буттары аны Куялынын отоосуна алып барды. Кайыпчалдын кызы, ургаачы арстан Куялы оттун жанында отуруп, тизесине жайган соотунун шакекчелерин бирден кармалап жаткан. Күлчоро босогодо токтоду; үнүн акырын чыгарды, бирок ошол акырын үндө жалынуу бар эле, жалынуунун түбүндө — бир журттун тагдыры.

— Жеңе, — деди, — кыз арстан, Кайыпчалдын кулуну. Сага бир сөзүм бар: укпасаң — ичимде дарт болуп калат, уксаң — балким бир журттун өлүмү артка кайтат. Сарыбайдын уусу Таластын суусуна аралашты; очоктор өчтү, бешиктер төңкөрүлдү, жолунан адашкан кыргыздын башында айланган ажал кушу эми конор бутак издеп жүрөт. Манастын тукуму бир ууч калды: бир — эр Сейтек, бир — тарамыштары оюлган мына бул мен. Ок салгылашын бизге көбүрөөк бер, жеңе. Тарамышымды оюшту, бирок көңүлүмдү оё алышкан жок; сен жаныбызда турсаң, сынган жеримден кайра бүтөм.

Куялы башын көтөргөн жок. Соотунун дагы бир шакекчесин кармалады, анан отко бир чырпык таштады; жалын көтөрүлгөндө жүзү көрүндү — ал жүздө не коркуу бар эле, не арсарлык, жалгыз эски бир эсептин ташка айланган сабыры бар эле.

— Күлчоро, — деди, — сен мага Сарыбайды айтып отурба. Мен аны сен билгенден эски билем. Кыз элем, чачым өрүлүү, билегим бүгүлө элек; Желмогуздун ошол тукуму Желпинишке балээ болуп жабышып, колун шилтеп журтумдун ичинде эркин басып жүрдү. Үйүрлөрүбүздү алдына салып айдады, кудуктарыбызды таш менен толтурду, кыздарыбызга укурук салды. Атам Кайыпчал ал кезде оорулуу эле; эрлерибиз «муну менен ким күрөшөт» деп бири-биринин жүзүн карашты, эч ким алдыга чыкпады. Мен чыктым. Күлүштү; «кыз да күрөш тутабы» дешти. Сарыбай да күлдү; күлкүсү — күлкүсүнүн аягына чейин созулду. Үч күн, үч түн кармаштык дешет; жалган, үч күнгө созулган эмес — бирок мага үч жылдай сезилди, ага да ошондой сезилгендир. Акырында белинен алдым, тизесин жерге жеткирдим; колдорун өз

укуругу менен байлап, Желпиништин чегинен айдап чыктым. Айдап баратканда жүзүмө түкүргүсү келди, түкүрүгү өз сакалына түштү. Ошол күндөн бери кегин жанып жүрөт; ошол күндөн бери кайда барбасын артында баш аламандык, алдында кыргын. Журтка бул балээни салган — ошол; так ошол күндөн бери — ошол. Эми айтасың: согушка кир деп. Мен согушка кирүүнү сенден үйрөнмөк белем, кайним? Мен кармашты бешикте эмгем.

Ордунан турду; соотун силкти, шакекчелер бир ооздон шыңгырады. Ийнине илди, курун тартты, чач өрүмдөрүн туулгасынын астына жыйнады. Оттун жарыгында дөөдөй көрүндү; бирок дөөлөрдүн серт сүрү менен эмес, тоолордун салабаттуу сүрү менен.

— Барып укта, — деди. — Эртең — найза күнү. Найза күнүнө уйкусуз кирген адамдын колу калтырайт.

Күлчоро чыкты; бирок уктабады. Уктай алмак эмес; анткени Сарыбайдын эмне экенин көргөн, ал эми көргөн адам уктай албайт.

Сарыбайды көрбөгөн — бактылуу эле. Көргөндөр айтып берчү да, уккандар ишенчү эмес: тогуз пилге минген дешчү, тогузунун тең белин майтарган дешчү. Бою тоо этегиндей, көлөкөсү бир уруунун журтун жапкандай эле. Тону ок өтпөс сыр менен токулган, астындагы аты ок жетпес тукумдан эле; Тоокызыл дешчү ал атты — кызыл жалдуу, көзү кандуу бир макулук. Каршысына чыккан хандарды кымыз ичкендей ичкен, жиберилген элчилердин башын жолдо түшүргөн, чоң-чоң колдорду үйүрдөн бөлүнгөн козудай туш-тушка чачкан. Таласка келгени кыргыздын очогун өчүрүп жатты: кечээ түтөгөн очок бүгүн — күл, кечээ күлгөн бала бүгүн — жетим, кечээ кымыз толгон саба бүгүн — тешик-тешик. Оозу бөрүнүн оозундай ачылат, ачылганда астынан от чыгат дешчү; кимиси ишенет, кимиси ишенбейт эле, бирок аны майданда көргөндөр эми баарына ишенип калган.

Ал өткөн жерлерден кабар алып келгендер болор эле; кабарчылар айтып жатып тилдери чалынып, колдору калтырачу. Бир айылды айтышчу: кечинде кырк түркүн очогу түтөчү экен, эртең менен кыркы тең — күл. Бир өткөөлдү айтышчу: карлары кыпкызыл, кызылы жазга чейин эрибейт экен. Шооруктун элинен келген бир кербенди айтышчу: төөлөрү жүктүү кетип, жүктөрү ээсиз кайтыптыр. Сарыбайдын алдынан качкан качкан эле; кача албаганы тизе бүкчү, тизе бүккөнү да кутулчу эмес — анткени Желмогуздун тукуму тизе бүккөндү тик турган менен бирдей көрүп, экөөнү бир кылычта түшүрчү. «Он сегиз миң ааламга дүрбөлөң салды» дешчү карыялар;

жана бул сөз башка ар бир баатыр үчүн мактоо саналса, ал үчүн жалгыз эсеп эле, кургак сан эле.

Мына ушул кысталышта, ушул эң кара түндө, кайып ааламынан бир үн келди.

Адегенде жер титиредиби, көк күркүрөдүбү — эч ким айра билбеди. Анан ордонун үстүнөн, булуттардын ичинен бир айкырык чыкты — тоолор жаңырыгын көтөрө албай бири-бирине өткөрүп берди:

— Сүргүлө, балдар, сүргүлө!

Айкөл Манастын үнү эле бул. Өлүмдүн наркы өйүзүнөн, жашыруун күмбөздүн жымжырттыгынан үзүлүп келген. Жана ал үн жалгыз келген жок: булуттардын арасынан атчандар көрүндү — бүдөмүк, түтүндөнбү, нурданбы айрылгыс, бирок аттарынын туяк дабышы жүрөктөй соккон атчандар. Эң алдыда боз жалдуу арстан Манас; оң жагында Алмамбет, сол жагында Чубак, артында желдей учкан Сыргак; жана арт жактарында, кырк жылдыздай тизилген кырк чоронун арбагы. Сейтек муну көрүп төбө чачы тик турду; Күлчоро көрүп, оюлган тарамыштарынын ордунда эски күчтүн сыздаганын сезди; Куялы көрдү да — соотунун шакекчелери өзүнөн өзү шыңгырагансыды. Ордодо кимиси жүзтөмөндөп жыгылды, кимиси ыйлады, кимиси кылычын сууруп өптү. Карыган бир койчу — жаш чагында Чоң казатка барып, аман кайткан — ошол айкырык кулагына жеткенде тизесинин ырайы кетти, отурган жеринен «Айкөл!» деп өксөдү: «Айкөл келди, балдар; Айкөл кулундарын жалгыз таштаган жок!» Энелер бешиктеги балдарын көтөрүп көккө тосту; көрсүн, дешти, көрсүн да небересине айтып берсин. Ал түнү ордодо коркуу өлдү; коркуунун ордуна андан алда канча оор, бирок алда канча тирүү бир нерсе отурду — карыз сезими. Аталардын арбагы жолдош болгон; эми бул кармашта жалгыз эмес эле, ал эми жалгыз эместин качууга жүзү жок.

Сейтек боз үйүнөн чыгып, асманды карап турган. Жанына Күлчоро келди; экөө бир азга унчукпай турушту. Анан бала, көзүн булуттагы көлөкөлөрдөн албастан сурады:

— Атамдын атасы ушул беле, аке?

— Ушул эле, — деди Күлчоро. — Үнү ушул эле, айкырыгы ушул эле. Мен ал айкырыкты Чоң казаттан кайтып уккандардан уккам; уккандар, дешчү, мындан кийин эч бир үндөн коркпой калат экен.

— Анда мен да мындан ары коркпойм, — деди Сейтек; жана айтканындай болду.

Ошол түнү оттун жанында Күлчоро тилин чечти. Балким арбактардын келиши чечтирди, балким эртеңки өлүм ыктымалы; кандай болсо да, жылдар бою жүрөгүнө көмгөн таштарын бирден алып чыгып ортого төктү.

— Мен, — деди, — Алмамбеттин уулумун; бирок мени чындап өстүргөн Семетей агамдын көлөкөсү болчу. Канчоро экөөбүз ошол көлөкөдө чоңойдук; мен аны өз бир тууганым дедим, наныма ортоктош кылдым, аркамды салдым — аркаңды саласыңбы бир тууганга? Салынат экен. Ал аркама эмес, буттарымдын тарамышына кол салды. Семетей агам кайып болуп кеткенде мен Кыяздын колунда калдым; Канчоро акыл кошкон бычак тарамыштарымды ойду. Андан кийин мен Күлчоро эмес элем; Денекул дешти атымды, кул дешти, күң дешти. Тогуз жыл, жеңе, тогуз жыл Кыяздын ордосуна отун ташыдым. Далымда отун, бутумда сыздоо, жүрөгүмдө — өлгөн бир ат. Кышында тоодон суу жыгач түшүрдүм, колум жарылды; жайында кургак тикен тердим, жүзүмө караштты да эски Күлчорону эч ким тааныбады. А эски Күлчоро ким эле, бир билишсе! Семетей агам менен Айчүрөктү алганы барганыбызда алдыда мен жүрчүмүн; Чыңкожо менен Толтойдун колуна киргенибизде жол ачкан мен элем. Коңурбайдын каршысына чыкканыбызда агамдын оң жагында мен турдум; жаа жааганда калкан болгон, өткөөл кармалганда биринчи кирген мен элем. Кымыз толгон саба келгенде биринчи ууртам меники эле, өлүм келгенде биринчи кезек меники эле; чоро деген ошол болот, мен ошондой элем. Кыяздын ит тукум кишилери муну билчү эмес; билишсе, далыма отун эмес, дүйнөнү да жүктөй алышмак эмес. Бирок мен өзүмдү тааныдым. Ар бир отун жүгүнүн астында өзүмө айттым: сен Семетейдин оң колу элең, сен Аккула тукумундагы аттарды минген, Коңурбайдын каршысына биринчи чыккан эр элең. Унутпа, дедим. Унутпадым.

От чартылдады; эч ким сөзгө аралашпады.

— Эми, — деди Күлчоро, — ошол тогуз жылдын ар бир күнү бир кайрак таш болду; мен бул казаттын кылычын тогуз жыл жандым. Эртең майданга биринчи мен чыгам. Эч ким алдыга өтпөсүн. Адегенде мен найзалашайын, ичимде арман калбасын. Кубатым жетсе — не жакшы; жетпесе... — жүзүн Куялыга бурду, үнү бир азга бала үнүндөй ичкерди, — жетпесе, жеңе, бизди сен кутказ. Сейтекти сага аманат кылам; Манастын түгөнбөс уругун сага аманат кылам. Бул сөздү ант деп бил.

Куялы башы менен макул болду; сөз берүүгө көнбөгөндөрдүн оор макулдугу эле бул, анттан бекем эле.

Так ошол сааттарда, каршы өйүздө, Сарыбайдын ордосунда да от жанып жаткан; бирок ал оттордун жанында ыр жок, дуба жок, жалгыз коркуу бар эле. Сарыбай отоосунун алдына чыгып, өз колуна жана караңгылыктын наркы жагындагы кыргызга айкырып жаткан:

— Атамды мууздаган Манас эле! Желмогуз атамдын каны жерде калат деп ойлодуңар беле? Мен ал канды кыргыздан кылын калтырбай чыгарам! Желпиниш үчүн, ар үчүн, намыс үчүн — таш үстүндө таш, ийин үстүндө баш калтырбайм! Бешиктеги бөбөгүнө, колтуктагы кемпирине чейин кырам; Таластын суусун кан менен ылайлап, атын унуттурам!

Үнү түндүн ичинде дөөнүн серт добулбасындай күңгүрөдү; өз аскерлери да бири-биринин көзүн карай алышпады. Анткени ал аскерлердин көбү өз каалоосу менен келген эмес; айылдарынан камчы менен жулунуп, өлүмгө кой айдагандай айдалып келишкен. Алардын ичинен бирөө — ак чачтуу бир абышка — оттун жанында жанындагыга шыбырады: «Биздин кыргыз менен эмне дообуз бар? Эгинибиз талаада калды, уулдарыбыз жат жерде өлүп жатат». Жанындагы жооп берген жок; жооптун куну Сарыбайдын колунда — баш эле. Сарыбай ок өтпөс тонун далысынан чечпей уктачу; Тоокызылды отоосунун түбүнө байлатып, уйкусунда да айбалтасынын сабын алаканынан чыгарчу эмес. Мына ушундай душман келген эле; жана таң, кудум ушундан улам, ал эртеде агарууга уяла-уяла киришти.

✦ ✦ ✦

Сөз бүткөн; кезек найзада эле.

Күлчоро сары жаактуу камчысын күлүгүнүн соорусуна бир шилтеди эле — ат жаасынан бошонгон октой атырылды. Эки колдун ортосундагы ээн боштук — эч ким басууга батынбаган ошол ажал талаасы — бир заматта жалгыз атчандыкы болду. Бирок жалгыз атчан беле? Көргөндөр ант ичип айтчу: жалгыз эмес эле. Күлчоронун оң жагында жана сол жагында, үстүндө жана артында түтүндөн жаралган аттарды минген көлөкөлөр бар эле. Боз жалдуу Манас найза сунуп жатты; Алмамбет сунуп жатты, Чубак сунуп жатты, Сыргак менен Сергек сунуп жатты; Ажыбай менен ак сакал Бакайдын арбагы да, эки дүйнөнүн ортосунан кол созуп, ошол жалгыз найзанын сабына күч кошуп жатты. Жети кабат арбак, бир кабат тен: Күлчоро майданга

ушинтип кирди. Шамал кулагында уюлгуп жатканда тогуз жылдын ар бир күнү көз алдынан өттү: отун жүктөрү, камчы station издери, Денекул деп чакырган ооздор. Баарын найзанын учуна топтоду; дүйнөдө эч бир учтук темир бир кулдун тогуз жылдык кегиндей курч боло алмак эмес.

Колундагы найза атадан, бабадан калган эле; Бөлөкбай уста куйган сырдуу болот эле. Ал уста темирди дуба менен согуп, суусун ант менен берчү; анын колунан чыккан учтук ташты тешет, асканы жарат дешчү. Күлчоро бул найзаны Сарыбайдын өлөр жерлерине мээледи: жүрөктүн башына, кош кабырганын чегине, жандын каалгасына. Тулпардын бүт ылдамдыгын, тогуз жылдын бүт кегин, кырк арбактын бүт кубатын сабына жүктөп сайды.

Найза доңуздун денесине тийип, так ортосунан быркырап сынды.

Чарт эткен үн эки колго тең угулду. Сырдуу болот кургак камыштай сынып, сыныктары күнгө бир жалт этип, топуракка төгүлдү. Сарыбай болсо кылт этпей турган; денесине тийген найза эмес, жайкы кечтин чиркейи болгонсуду. Башын жай буруп, Күлчорону карады; ал караганда шылдың да жок эле — шылдың теңин тапкандын иши.

Күлчоронун жүрөгү бир солк этти, бир кайра болоттонду. Колун белине алып барды; Манастан мурас калган Зулпукорду кынынан суурду. Ал кылыч боз жалдуу арстандын белинде Бээжинге барып кайткан; далай балбандын төбөсүндө чагылган болуп чарт эткен. Күлчоро атын буруп кайра кирди; Зулпукорду эки колдоп кармап, дөөнүн мойнуна, ийнине, кабыргасына чапты — бир чапты, эки чапты, үч чапты. Кылыч ар түшкөндө учкун чачты; ташка эмес, чагылганга чапкансыды. Ажал бул каапырга дагы өтпөдү. Сарыбай бир силкинди; силкингенде Күлчоронун аты үч кадам теңселди.

— Чиркей, — деди Сарыбай. Үнү жердин астынан чыккансыды. — Мени чакканы умтулган чиркей.

Анан жинденди. Учкашынан чатырдай чоң коло чокморун алды; экинчи колуна күмүш саптуу айбалтасын кармады. Бирок багыты эми Күлчородо эмес эле; кандуу көзүн алдыга кадап, саптардын алдында турган эр Сейтекти тапкан. Манастын уругу ошол жерде эле; кыюлар тамыр ошол жерде эле. Тоокызылды теминди; ат аты айткандай кызыл жалын болуп акты. Сарыбайдын оозу ачылды — бөрүнүн оозундай ачылды — жана көргөндөр ант ичти: ал оздон өрт чачырап, деми тийген жерде

чөптөр куйкаланып жатты. Ажыдаар сүрү менен айланты өрттөп-жайпап, Сейтекти көздөй жүрдү.

Сейтек качкан жок. Он үчүндө тегин билген, алгачкы өчүн мурду тердей электе алган эр атынын башын дөөгө буруп берди; калканын көтөрдү, найзасын түздөдү. Эки колдун ортосундагы боштукта эки ат бетме-бет кагышты. Биринчи шилтем дөөнүкү эле: коло чокмор көк күркүрөгөндөй түштү. Сейтек тизгинин тартып, атын солго секиртти; чокмор баланын бир ирмем мурун турган жериндеги топуракка тийди да, жерден казандай ор ойду. Дөө бурулду, ат бурулду; экинчи шилтем келди. Бул жолу Сейтек качпады, тосуп алды: коло чокмор калканга түштү; калкан заңгырады, кол ууйду, ат тизе бүктү — бирок Сейтек жыгылган жок. Айбалта абада жалындай айланды; Сейтек эңкейди, балта туулгасынын төбөсүнөн жел болуп өттү. Дагы бир, дагы бир; дөө урду, бала буйтады; дөө күркүрөдү, бала туруштук берди. Эки кол дем алууну унутуп, бул көрүлбөгөн күрөштү карап турду: тоо менен чырпык күрөшүп жатты, ал эми чырпык сынбай жатты.

Мына ошондо дөөнүн ичине бөрү түштү.

Сарыбай жарык дүйнөгө келгени күчүнүн дубалына урунганды көргөн эмес; хандар алдында тизе бүккөн, колдор алдында эрип кеткен. Эми каршысында бешиктен чыкканына аз эле жыл болгон бир жаш бала туруп, чокмору ага өтпөй, айбалтасы аны таппай жатты. Жеңилбес денесинде, өмүрүндө биринчи жолу, дарманы качканын сезди; колунун оорлогонун, демин кыскарганын сезди. Артка тартылып бир азга токтоду; өзүнө өзү, эки кол тең уга турган үн менен күңгүрөндү:

— Мени Теңир урган го. Бешиктеги балага күчүм жетпей жатат; мени Теңир урган го.

Анан бул алсыздыктын уятын, дөөлөрдүн адаты боюнча, өзүнөн башкадан чыгарды. Ачуусун астындагы Тоокызылга кусту; камчыны жаныбардын кулактарынын ортосуна түшүрүп, каргыш жаадырды:

— Жүрсөң боло, шордуу! Мен сени тулпар деп минип элем; көрсө бакага минген экемин! Кызыл териңди сыйрып добулбас жасайын сени; өлүгүңдү каргага берейин сени!

Тоокызыл ооруган бойдон асман тиреп тик турду; жана ошол мөңкүү эки колдун чоюлган жибин үздү.

Саптар бири-бирине киришти. Адегенде эки өйүздөн айкырыктар көтөрүлдү — бир өйүздөн «Манас! Манас!», экинчи өйүздөн тилдери аралаш, урулары аралаш, коркунучу бир болгон дуулдоо. Анан жер миңдеген туяктын астында добулбастай дүңгүрөдү. Жамгырдай жаа тартылды; ок булуттары күндүн алдынан кара нөшөр болуп өттү. Билте от алды, мылтык гүрсүлдөдү, тоолордун жаңырыгы дүңгүргө дүңгүр кошту. Ондуктардын башчылары орокчодой оруп кирди; качкан окко учту, турган кылычка жыгылды. Ат аттан айрылды, эр эрден бөлүндү; ким дос, ким душман — чаңдын ичинде айрылгыс болду. Кыюлган баштар жерде коондой тоголонду; ээсиз калган мал талаага чачырады, онтоп жүргөн жан көбөйдү; жарадарлар бири-биринин жарасын таңышты, сары илдетке чалдыгып саргайган кол көбөйгөндөн көбөйдү. Куялы ал күнү кыргындын ичинде жалындай жүрдү; найзасы сайган жеринен куру кайтпады, калканы жапкан чоросун өлүмгө бербеди. Күлчоро, найзасы сынык, кылычы мокок, ошондо да саптан чыкпады; Денекулдун тогуз жылын, ошол күнү, душман саптарына бөлүп-бөлүп төлөттү. Аталардын арбагы да майдандан кем болбоду: эң тар жерде, эң үмүтсүз учурда түтүн аттуулардын өткөнүн, өткөн жеринде кыргыздын бели түзөлгөнүн көргөндөр болду. Талаа кечке чейин кан ичти; кан ичкен топурак карайды.

Түн кирди; кыргын караңгыда да биротоло тыйылбады. От жагылды, өлүктөр саналды; санагандардын үнү бүттү, сан бүтпөдү. Жарадар бир жигит койнунан кымыз чаначын алып чыгып, жанындагы жан үрөп жатканга сунду; жан үрөгөн иче албады, кымыз ээгинен агып кетти, жигит ыйлады. Бир эне уулун өлүктөрдүн арасынан издеди; таппады, таппаганына адегенде сүйүндү, анан таңга чейин өткөөлдөрдү кыдырды. Ушундай түн эле; бөрү да улууга уялган түндөрдүн бири эле. Кандуу түндүн аягында таң жели сокту; ал жел жүз ачыштырат, жара канатат, тирүү калгандын жүрөгүнө өлгөндөрдүн атын бирден шыбырайт. Чолпон чыгыш дөбөдөн жарк этти; жана так ошол алагүүм жарыкта, эки колдун ортосундагы ажал талаасынан жалгыз бир атчан келди.

Элчи эле; бирок оозу жоктой эле — дудук эле. Не салам айтты, не сөз сүйлөдү; жалгыз колун сунду. Алаканында алакандай кат бар эле. Сейтек катты алдырды, окутту. Жазуу кыска эле, кыскалыгындай эле уулуу: кармаша турган жерди билдирип, күн чыкканда майданга чакырып жаткан; астында бир сап коркутуу бар эле — каршылашыңа ажал жетсе, өлдүң дечү.

Дудук элчи келгениндей кетти. Артында, таң кызылында, жаңы күндүн кармашы ачып жаткан камырдай көөп жатты.

✦ ✦ ✦

Күн чыкты; майдан бул жолу Куялыныкы эле.

Ургаачы арстан соотун кийип, туулгасын байлап, атын эки колдун ортосуна айдап чыккан. Ошол жерге токтоду; калканын найзасынын сабына урду, үч жолу урду; жана үнү тоодон көчкөн көчкүдөй Сарыбайдын ордосунун үстүнө түштү:

— Мен балбан Куялымын! Кайыпчалдын кызы, Желпиништин калканы, жүзүңө келген кармашмын! Каардуунун так өзүмүн; күрөш десең — күрөшкө, ок десең — окко, чок десең — карарып күйгөн чокко чакырам сени, Желмогуздун тукуму! Кыз элем — сени жеңдим; колдоруңду өз укуругуң менен байлап, журтумдан кубаладым. Ал күнү качтың; жылдар бою качтың; ар качканыңда артыңда өрттөнгөн бир айыл, мууздалган бир үйүр калтырдың. Бүгүн кача албайсың! Бүгүн ээгимдин астындасың; кармаш майданы экөөбүзгө тар келсин!

Жылдар бою кууган душманы, акыры, маңдайында эле; Куялынын көөдөнү толуп-ташып, үнүндө кубанычка окшош коркунучтуу бир нерсе бар эле. Атын кыргыз саптарына бурду; ал жактагыларга да керээзин кыйкырды:

— Эр өлөт — аты калат! Мен бул күрөштө өлсөм, «чыныгы балбаныбыз өлдү» дегиле, аза күткүлө; бирок үмүт үзбөгүлө! Үмүт үзгөн журт эки жолу өлөт! Сөөгүмдү Желпинишке эмес, Таласка койгула; Манастын топурагында жатайын да, Желмогуздун тукумунун аты аталган сайын сөөктөрүм күлсүн!

Анан атынын башын кайра душманга буруп, жекеме-жеке беттешүүнүн ордуна, жалгыз, алдыга жылды.

Сарыбай ордосунун алдына чыкты; чыкты да, күрөш туткан жок. Дөөнүн оозу жайылып, серт бир күлкү көрүндү:

— Сен белең ал? — деди. — Карыган кыз! Чачына кыроо түшкөн, сөзүнө жасалмалык аралашкан карыган кыз! Мен сени менен эмнеге кармашмак элем? Менин доом — хандар менен, менин өчүм — Манастын тукуму менен. Бар, жүн ийир; бар, казан кайнат. Куялы имиш! Кайыпчалдын кызы имиш! Мен тогуз пилдин белин майтарган Сарыбаймын; кыз-келин менен күрөшө турган күнүм жок.

Бирок кордогон үндүн түбүндө ичке бир жарака бар эле; кунт койгон кулак укмак. Анткени Сарыбай унуткан эмес — дөөлөр жеңилүүнү унутпайт, жалгыз көмүп коёт. Желпиништин чегинде өз укуругу менен байланган билектеринин сыздоосу ушунча жылдан кийин да жамгырлуу түндөрдө кайра козголчу. Ошондуктан күрөш туткан жок; ошондуктан «кармаша турган себебим жок» деди. Себеп бар эле, эң чоңунан бар эле; бирок ал себептин атын атоо — жеңилүүнү көрүнөн казып чыгаруу эле.

Мактанды; мактанып жатып колу камчыга кетти — бирок камчы Куялыга эмес, өз колуна түштү. Калың аскерин кордоп айдады; саптарга камчы чаба-чаба, өлгүсү келбегенди өлүмгө, кыргысы келбегенди кыргынга айдады. Жана кыргын уланды: Сарыбайдын колдору кыргызга, түрккө аёосуз салынды; айылдар өрттөндү, өткөөлдөрдү кан басты.

Эр Сейтек дөбөдөн карап турган; жаш жүзүндө жашынан улуу бир эсеп бар эле. Жанындагыларга бурулду; үнү акырын, бирок таразасы оор эле:

— Талас — оңой жер эмес, — деди; — оңой жер болсо атам Манас бул жерге ордо курбайт эле. Куялы жеңем аял, бирок оңой эр эмес; аны жеңил көргөн доңуз мунун кунун үйрөнөт. Бирок биз да көзүбүздү кекке тумандатпайлы: Желмогуздун уулу — жөнөкөй арстан эмес. Найза сынды, Зулпукор кеспеди; демек бул душман темир менен эмес, ажал менен өлчөшөт. Казатты ошондой куралы: журт өлүмдүн катаалынан корголсун — аял, бала, кары тоо тарапка чегинсин; оң канат өткөөлдү кармасын, сол канат — сууну; майдан жекеме-жекелердики болсун.

Айтканындай курулду. Аялдар, балдар, ак сакалдар Кең-Колдун тоо тарабына чегинди; оң канат өткөөлдүн оозун, сол канат суунун кечүүлөрүн кармады. Куялы майданда калды; Күлчоро сынган найзасынын ордуна жаңысын сураган жок — «сынган менин найзам эмес, анын сыйкыры болсун» деди да, жаасы менен кылычын курчанды. Жана так кыргындын ортосунда эч ким күтпөгөн бир каалга ачылды.

Душман саптарынан бир бөлүк бөлүндү; башында Сарыбай айдап келген колдун кайраттуусу, аты элге тараган Чаңдаяк бар эле. Куралын келе электе эле жерге таштаган; атынан түшүп, эр Сейтектин алдында кол куушуруп, тизесин топуракка койду:

— Колго түшкөн кулдарбыз, — деди; — бир кашык каныбызды кечиргиле. Биз эгин эгип, жан баккан бир элбиз; Сарыбай бизди журтубуздан зордук менен жулуп, камчы менен айдап келди. Өлбөгөн уулубузду өлүмгө, күйбөгөн айылыбызды өрткө

— ал айдады; бүт күнөө анын мойнунда. Күнөөсүз элдин канына кирбе, эр Сейтек; өлтүрбөй аман койсоң, теребиз тууң болот, очогубуз очогуңа түтөйт; ант болсун, наныбыз менен тузубуздун үстүнө ант болсун.

Сейтек бул ак чачтуу, чарчаган жүздүү кишини узакка карады; анын жүзүнөн өз журтунун жүзүн көрдү — айдалган, корлонгон, күнөөсү жалгыз жолдун үстүндө болгону болгон элдин жүзүн. Колун сунуп, Чаңдаякты жерден тургузду:

— Тур, — деди. — Манастын тукуму кол куушурганга кылыч чаппайт. Каныңар кечирилди; айылыңар айылыбыздын жанына консун, казаныңар кайнасын. Бирок билгиле: кечирилген кан сатылса, эки эсе агат.

— Сатылбайт, — деди Чаңдаяк; жана ошол күнү Сарыбайдын колунун бир канаты үнсүз эрип жок болду.

Эми эсеп жалгыздап калган; пардалар биринин артынан бири түшүп, майдандын ортосунда эки гана көлөкө калган эле: зулуму коюу бир доңуз жана он үчүндө эр болгон бир бала. Сейтек атынын басмайылын өз колу менен тартты; туулгасын байлады; Күлчорого, Куялыга, тирүү калган чоролорго бирден карады — коштошкондой эмес, аманат тапшыргандай карады. Анан үнүн көтөрдү; ал үн эми бала үнү эмес эле, Таластын аскаларындагы Манастын үнүнүн жаңырыгы эле:

— Атам Манас Бээжинге баратып тагдырын таразалаган эмес; агам Семетей Коңурбайга чыгарда күндөрүн санаган эмес. Мен санамак белем? Тагдыр жетсе — өлөйүн; күч сынашып көрөйүн! Бул доңуз менен жекеме-жеке чыгуу — менин мойнумда; Манастын уругуна кол салган — уруктун так өзүн каршысынан тапсын. Ант болсун: бул майдандан же өчүмдү алып кайтам, же атымды журтума эстелик кылып калтырам.

Кыргыз саптары ушул учурда толкуп кетти; кимиси ыйлады, кимиси кыйкырды, карыялар кол жайып бата берди: «Кыдыр жолдошуң болсун, чилтендер канатын жайсын; атаңдын арбагы алдыңдан жүрсүн, уулум!» Канча күндөн бери ыйлаганды унуткан энелер ал күнү кайра ыйлаганды үйрөндү; канча күндөн бери үмүттү көмүүгө камынган журт үмүттүн он үч жашар баланын ийнинде тик турганын көрдү. Куялы атын Сейтектин жанына айдап, акырын үн менен жалгыз ушуну айтты: «Мен ушул жердемин». Күлчоро сынган найзасынын сабын дагы эле колунда кармап турган; ал сапты өйдө көтөрдү — сынган, бирок таштала элек бир анттын белгисиндей.

Каршы өйүздө Сарыбай бул антты укту. Укту да, ичиндеги ошол жашыруун бөрү дагы бир жолу кыймылдады; бирок дөө бөрүсүн ачуусу менен муунтту. Тоокызылдын тизгинин кере тартып, жаныбарды бурду; ок өтпөс тону күнгө бир ирет караңгылыктай жалтылдады. Оозу ачылды — бөрүнүн оозундай, жардын оозундай ачылды — жана астынан от чачырады; деми майдандын чөптөрүн алыстан эле куйкалады. Күмүш саптуу айбалтасын кармады; ал кармаганда тогуз пилдин майтарылган бели, өчүргөн бардык очоктору, мууздаган бардык баштары бар эле. Тоокызылды төрт аяктатып чапты.

Кызыл ат кызыл жалын болуп майданга акты; туяктар үзгөн топурак кара жамгырдай абада илинип калды. Сейтек да атын алдыга салды. Эки чаң булуту бири-бирин көздөй жүрдү; эки кол, эки өйүз, эки дүйнө демин ичине катты. Асманда, булуттардын артында, боз жалдуу бир көлөкөнүн атын темингенин көргөндөр болду; «Сүргүлө, балдар, сүргүлө!» деген ошол айкырык — кимге жүрөктөрдө гана, кимге чын эле — дагы бир жолу жаңырды.

Айбалта абада айланды; күн анын күмүш сабында акыркы жолу чагылды. Жана эки көлөкө, майдандын так ортосунда, бири-бирине жетээрине аз калган эле.

41-БӨЛҮМ

Өчкөн куюн жана ак сакалдын батасы

Таластын таштуу өрөөнүнө ошол таңда күн чыккан жок. Чыкса чыккандыр, бирок аны эч ким көрбөдү; анткени чыгыш беттен топурак-тозоң булуту көтөрүлүп, асман менен жерди бирге тигип салды, шашке маал алакөлөкө караңгыга айланды. Жылкылар азынап капталдарга качты, боз үйлөрдүн кийиз эшиктери бирин-серин ачылды, ак сакалдуулар босогого чыгып, көздөрүн колдору менен калкалашты. Тозоң булутунун ичинен адегенде аттын кишенегени угулду; жок, ал аттын кишенегени эмес эле, кудум бир тоо жөтөлүп жаткандай эле. Анан булут жарылып, Тоокызыл көрүндү, үстүндө желмогуз тукумунан бүткөн Сарыбай.

Желмогуздун уулу эле Сарыбай; энеси дөө, өзү балээ. Баскан жеринде хан калтырбаган, найзасынын учунда далай атактуу башты чирите, айылдарды өрттөп, жылкыларды алдына салып айдаган неме. Калканы тогуз өгүздүн терисинен, сооту кара темирден, жүрөгү таштан катуу эле. Таласка айлана-тегерене жетип келген,

жолундагы хандарды оруп өткөн; эми Манастын журтунун босогосунда туруп, төшүн койгулап кыйкырып жатты:

— Манастын тукумунан калганы болсо, чыксын алдыма! Семетей сыр болду дешет; уулу бар имиш, бала имиш. Бала болсо бешиги менен эзем, эр болсо мүрзөсүн ушул жерге казам!

Бул сөз айылдан айылга кара жел болуп сокту. Кимдир бир жигит атына умтулду, кимдир бир эненин тизесинин шайы кетти. Ордодо отурган Сейтек, он үчтөгү бала, бирок бою эрден узун, көз карашы бүркүттөн курч, бул кыйкырыкты угуп ордунан оор-басырык туруп келди. Эч ким эч нерсе деген жок; дештин кажети да жок эле. Күлүк Кулансур ээрттелди, ак соот кийилди, Манастан калган ак селде башка чалынды. Айчүрөк уулунун жүзүнө карады; көз карашында коркунуч да бар эле, куу тукумуна таандык салабат да бар эле. Жалгыз мындай деди:

— Аталардын жолу ачык болсун, көзүмдүн карасы. Жалгыз барбайсың; өлгөндөр сени менен барат.

Сейтек ал маалда бул сөздү түшүнгөн жок. Кийин түшүндү.

Майданга чыгып бара жатканда жол бою эл тизилип турган; кимиси үнсүз дуба окуп, кимиси этегине, үзөңгүсүнө колун тийгизип жатты, ырым болсун деп. Бир кары эне жолдун жээгинде ак жоолугун чечип асманга булгалап, каргылданган үнү менен кыйкырды: «Манастын жолу — жолуң, Манастын куту — кутуң болсун, кулунум!» Сейтек бурулуп карады; ошол эненин көзүнөн өзүнүн өтүп кеткен ата-бабаларынын баарын көргөндөй болду. Кулансурдун тизгинин тартты, башын алдыга берип, майданга түштү.

Кулансур менен Тоокызыл майданда бетме-бет келгенде жер бир силкинип алды. Эки тулпар бири-бирине көз мелжиген алыстан караштты, кулактары кылычтай тикчийди, анан экөө бир дем менен козголду. Найзалар адегенде төшкө сайылды; кара темир соот тилим-тилим сөгүлдү, Сейтектин ак соотунун чети жарылды, бирок учтары этке жеткен жок. Экинчи качырышта найзалар так ортосунан карс-карс сынып, сыныктары асманга ыргыды. Балталарга жармашты; балта балтага тийген сайын учкун жаады, сабы үзүлдү, мизи мокоду. Кылыч кылычка келди; кылычтар да чыдабады, күздүн музундай быркырады. Курал түгөндү, кыжыр түгөнбөдү. Аркан ыргытышты, билек толгошту, ат үстүндө бири-бирин ээрден жулуп алууга далбас урушту; үч күн, үч түн — не Сарыбай Сейтекти солкулдата албады, не Сейтек Сарыбайды ордунан жыла албады.

Ким көрсө таң калмак; эбегейсиз желмогуз уулу, тоо тулку балбан, бир баланы жеңе албай жатты. Бирок майдандын четинде турган карыялар башка нерсе көрүп турушкан. Кыргылдын тукумунан калган бир кары мергенчи көзүн кысып, жаштуу көзү менен күбүрөдү:

— Карагылачы, баланын оң жагында бир боштук бар, ал боштукта бир көлөкө бар. Ак сакалдуу бирөө этегинен кармап, найза тие турганда тартып жиберет. Жанында дагы экөө бар; бири кара тору, жолборс караган, бири кең далылуу, ай жүздүү. Артында кыркы катар түзүлгөн караан турат.

Кимиси муну Кыдыр деди, дубана кейиптенген Кызыр деди; кимиси Манастын арбагы деди, Алмамбет менен Чубак кырк чоросу менен небересине жолдош болуптур деди. Көрүнбөгөн бир кол, көрүнгөн бир баланын жанында салгылашып жаткан. Сарыбай да муну сезди. Найзасы куру кеткен сайын, балтасы абаны оруп өткөн сайын ичине бир бүлүк түштү. Каршысындагы бул эт менен сөөк эмес эле; бул — өлүүсү-тирүүсү менен бир журттун бүтүндөйү эле. Жети жолу качырды, жетисинде тең колу куру кайтты. Акырында Тоокызылдын тизгинин тартып артка чегинди да, тер менен канга чыланып, ачуусунан көбүрүп кыйкырды:

— Эй бала! Сенде бир сыр бар, мен билбеген. Жети күн мөөнөт бер мага. Жети күндүн аягында же сенин башың менин ээримде, же менин башым сенин найзаңда!

Сейтек энтигип турган; колдору коргошундай оорлоп, санынан сызган кан үзөңгүнү нымдаган. Бирок үнү титиреген жок:

— Мөөнөт — эрдин сөзү, бердим. Жети күндөн кийин ушул майданда бол. Келбесең, артыңдан барам; жердин түбүнө кирсең да ошол жерден таап алам.

Майдан тарагакда Сейтек ордого кайтты; кайтары менен тизелери бошоп, кырк жеринен сыздаган денесин кийиздерге таштады. Айчүрөк уулунун жарааттарын өз колу менен таңды; кайнак кымыз менен аарчып, тоо чөптөрүн жанчып басты, сары май сүйкөдү. Таңып жатып да ыйлаган жок; куу тукумунан бүткөн эне ыйлабайт, эриндери гана кыбырап, дуба кылат. Жети күндүн ар түнүндө уулунун баш жагында отуруп, уйкусун күздү; уктаган жүзгө караган сайын бирде Семетейди көрдү, бирде Манасты, бирде ушул он үч жаштагы чырпыктай баланы.

Сарыбай кайра тартып кетти, кара капчыгайдын оозуна чатыр тикти. Алты күн алп уйкусуна жатты; кандай уйку десең — деми чатырдын кийизин желкендей көптүрүп-түшүрүп жатты. Тоокызыл коё берилди, кырк кулач жайытта оттоп, эс алды.

Алтынчы күндүн түнүндө Сарыбай ойгонду; ойгонору менен ичиндеги уу кайра кайнады, жарааттары кыртыш эмес, кек байлаган эле. Жетинчи күндүн таңында соотун кийип, кыргынга камынды. Ошондо кароолчулардын дөбөдөгү добулбасы дүң-дүң кагылды; кутурган баатырдын жекеге майданга кайтканын бүткүл журтка жар салды.

Ошол добулбастын үнү менен Таластын жүрөгү оозуна тыгылды. Анткени Сейтектин жарааттары али айыккан эмес эле; билеги найза кармаганга кармайт, бирок ийниндеги жарык ар кыймылда кайра канап турган. Жаш баатыр элди жыйып, ордонун алдына турду, дартын жашырган жок; эр киши дартын жашырбайт деди:

— Эй Манастын журту! Калп айтпайм: колум чарчаңкы, жараатым тирүү. Майданга дагы чыгам, өлүмдөн качты дешпесин; бирок бүгүн чыксам, журтумду жетим калтырам го деп корком. Араңарда жүрөгү меникинен тирүүрөөгү болсо — майдан аныкы. Болбосо атымды алып келгиле.

Калың эл тунжурады. Балбандар алдын карады, атактуу мергендер сакалын чойгулады. Сарыбайдын аты аскадай болуп баарынын төшүнө отуруп алган. Аңгыча калың элдин артынан бир кыймыл болду, катарлар жарылып, алдыга бир атчан чыкты да, көргөндөрдүн тили байланды: Желжетпес аттуу кара күлүктүн үстүндө бир кыз отурган. Кайыпчалдын кызы Куялы эле бул; далысы эркектин далысынан кең, бели кайыңдай ичке, чач өрүмдөрү камчыдай жоон. Кичинесинен эле кулак кулпуга атагы угулуп жүрчү: тоодо аюу муунтуптур, күрөштө эр жыгыптыр, олуялардан бата алыптыр дешчү. Атын Сейтектин алдына сүрүп, ийилген жок, түптүз сүйлөдү:

— Хан уулу, жүрөгүм тирүү, бирок сенден артыкмын дегенден эмес; жарааң жүрөгүңдө эмес, ийниңде болгондон. Майданды мага бер. Тиги доңуз тукумунун башын же мен жерге жаям, же каным сенин каныңа кошулат — экөө тең мага той.

Калың элде бир дуулдоо жүрдү; кимдир бирөөгө болчу иш эмес эле бул — аял киши желмогуз уулуна каршы кантип турат. Бирок ак сакал Бакай, сакалы куунун төшүндөй агарган карт Бакай, таягына таянып алдыга келди, Куялынын көзүнүн ичине карап туруп башын ийкеди:

— Бул кыздын маңдайында нур бар. Арстандын ургаачысы да арстан. Манастын журтунда эр болгон майдан алат; эрдик сакалда эмес, жүрөктө.

Сейтек ошондо чечимин чыгарды. Ордого киши жиберип, кырк кабат кийизге оролгон, кырк жылдан бери эч ким кол тийгизбеген бир аманатты алдырды.

Ороолору чечилди; ичинен Карасаат чыкты — Манастан мурас сырдуу найза. Аны кезинде аксак уста Бөлөкбай соккон; болотуна жыландын уусун кошуп, суусун кара булактан берип, үч күн, үч түн очоктун башынан жылбай иштеткен. Тийген жараты айыкпас, тешкен сооту кайра бүтөлбөс найза эле. Сейтек найзаны эки колдоп көтөрүп, Куялыга сунду:

— Атамдын колу бул найзаны кармаган, атамдын арбагы бул темирге сиңген. Ал, сага тартуум болсун. Учунда ата-бабамдын өчү, сабында журтумдун үмүтү бар. Жолуң ачык, билегиң таш болсун, арстаным.

Куялы найзаны алды; алган жерде Желжетпес бир ирет асый тура калды — көтөргөн жүгүнүн салмагын ат да билгендей эле.

Майданга жеткенде Сарыбай адегенде күлдү; кандай күлдү десең — күлкүсү өрөөнгө урунуп кайра кайтты.

— Кыргыздын эркеги түгөнүп, канчыгын салып жибериштиби алдыма? Кайт, чачы узун; сени өлтүрүш мага уят, сага обал!

Куялы жооп берген жок. Жоопту Карасаат берди: биринчи качырышта Сарыбайдын калканынын тогуз кабат терисин кагаздай тешип, кара сооттун ийин боосун үзүп, этине тишин батырды. Желмогуз уулу ошол күнү биринчи жолу өз канын көрдү жана ошол күнү биринчи жолу күлкүсү тыйылды. Андан аркысы кыямат болду. Күндүз салгылашты, түндө ат сергитишти; эртеси кайра салгылашты. Тоокызыл менен Желжетпес бири-биринин мойнун тиштешип, туяктары менен жер оюшту. Сарыбай тоодой басып кирет, Куялы селдей ыгып, буйтап, айланып-айланып сайып жатты. Кыз ар кеч айылга кайтканда соотунун ичинен кан төгүлүп, ар таң заар менен кайра курчанып чыкты. Бир кечте Сейтек, таңгычтары таңылып жатканда жанына барып, чекесиндеги терин сүрттү:

— Жетишет десең айып эмес, арстаным. Майданды кайра алам, жараатым айыкты.

Куялы күлдү; күлкүсү чарчаңкы, бирок көздөрү чок эле:

— Хан уулу, мен тоодо аюу менен алышканда жетишет деген эмесмин, доңузга айтмак белем? Карасаат канды бир татты; сырдуу темир таткан канын жерде калтырбайт. Сен журтуңду кара, майдан меники.

Үчүнчү күн, төртүнчү күн дегенде доңуз чарчай баштады, оор тулкусу өз кекине жүк боло баштады. Куялы муну көрдү; мергендин кызы эле, олжонун деми кыскарганын билчү.

Бешинчи күндүн бешиминде Сарыбай акыркы күчү менен качырды, балтасын көтөрдү; көтөргөн замат колтугу ачылды жана Куялы күтүп жүргөн ошол бир дем ачыгында Карасаатты бүткүл тулкусу менен, бүткүл тукумунун кеги менен сайды. Сырдуу темир кабыргаларды ачып, боорго кадалып, аркадан башын көрсөттү. Сарыбайдын өкүргөнү Ала-Тоонун карларын титиретти. Жана ошондо көрүлбөгөн нерсе көрүлдү: Куялы үзөңгүгө таянып өйдө болду, найзанын сабынан кармады да, тоо тулку желмогуз уулун, боорунан өткөн темирдин учунда, жем баштыгын көтөргөндөй асманга көтөрдү. Бир азга ошондой кармап турду; асман көрдү, жер көрдү, эки кол көрдү. Анан силкип жерге чапты. Тозоң басылды, Сарыбай кайра кыймылдаган жок.

Ары жактан Сарыбайга ээрчип келген токсон балбан каапыр, башчысынын кулаганын көрүп качмакка камынды; бирок Таластын жигиттери жолдорун эчак кескен эле. Качканы кубаланды, каршылык кылганы кыйратылды. Сарыбайдын кара тулкусун бөлүп-бөлүп отун үймөгүнүн үстүнө таштап, өрт коюшту; жалын үч күн күйдү, күлү асманга сапырылды, шамал ал күлдү алып, эч ким билбеген чөлдөргө чачты. Кайра тирилбесин деп, журттун үстүнө көлөкөсү түшпөсүн деп.

Журт жеңилдеди; кантип жеңилдебесин. Канча айдан бери дөбөдөгү кароолчулар уктабаган, энелер балдарын тоо коктуларына жашырган, малдар жайытка коркуп-үркүп жайылган. Эми ошол кара булут тараган эле; качканы кайтты, жашынганы чыкты, айыл айылга кошулду. Ошол түнү Таласта жагылган оттордун санына жылдыздар суктанды. Кымыз чара-чара айланды, койлор союлду, ырчылар комуз алды. Куялыны ак кийизге отургузуп көтөрүштү; аты бир күндө талаанын төрт тарабына дүң болду: ургаачы арстан дешти, Карасааттын ээси дешти. Сейтек аны оң жагына отургузду; эки жаш — бири желмогуздун канын, бири хандардын канын төккөн — оттун башында катар отурушту, эл караган сайын жүрөгү өстү.

Бирок шаттыктын четинде, оттордун жарыгы бүткөн жерде, карт Бакай жалгыз турган. Куудай агарган сакалы төшүнө түшкөн, көздөрү жалында, бирок көз карашы алыста-алыста эле. Эриндери кыбырап жатты; кулак салган болсо, бир дубаны укмак — кубаныч дубасы эмес, коштошуу дубасы. Бир доордун эшиги жабылып бара жаткан жана ал эшиктин кычырын жалгыз ушул карыя угуп турган.

✦ ✦ ✦

Тойдун жетинчи күнүндө сөз Бакайга тийди. Эл тегерек болду, от ортого алынды, карыя ордунан турду. Аны билбеген жок эле: куураганды көгөрткөн, алакан жайганды муратына жеткирген олуя карыя; Манастын акыл атасы, Семетейдин жол башчысы, эки муундун чынары. Колдорун асманга жайды; жайган замат шамал басылып, оттун жалыны түптүз көтөрүлдү.

— Жараткандын бирдигине сыйындым, — деди. — Сейтек, көзүмдүн нуру, Манастын каны! Куялы, журттун калканы, арстандардын ургаачысы! Батам экөөңөргө, кыяматка чейин солкулдабай турсун. Душманыңардын жолу тар болсун, досуңардын дасторкону кең болсун. Минген тулпарыңар мүдүрүлбөсүн, курчанган темириңер сынбасын. Манастын арбагы алдыңардан бассын, кырк чилтен оң жагыңарда, Кыдыр сол жагыңарда болсун, пир Бахаудин аркаңарды колдосун. Сен, Сейтек, кара кылды как жарган адил хан бол; алсыздын каргышын алба, күчтүүнүн алдында ийилбе. Кууураган баш болсоң көгөр, жолдо калган болсоң максатыңа жет. Оомийин дегиле, балдарым!

Миңдеген ооздон чыккан оомийин Таласты толтуруп, Кең-Колго урунуп кайтты. Аялдар ыйлап жатты; эмнеге ыйлаганын сурасаң, билишмек эмес. Жүрөктөрү билип турган.

Анткени батанын артынан жалган дүйнөнүн опасыздыгы жүзүн көрсөттү. Ошол кыштан чыгып бара жатканда адегенде Бакай жолго түштү; оорубады, жыгылбады, жөн гана бир таңда ак боз атын сурады, жүзүн кыбылага буруп, «мени барса келбес жерге чакырып жатышат, балдарым» деди да, көзүн жумду. Артынан, карлар эрип Талас ташкында, Күлчоро аманатын тапшырды; далы сөөгү оюлган, кулдук көргөн, кийин кайра арстанданган Күлчоро, Семетейдин оң колу, Сейтектин жол атасы, бир түнү түшүндө агасын көрдү, «мени күтүп жатышат» деди, таңга чыккан жок. Жана жай келе электе эрдин энеси Каныкей, күн көргөн, күн көрсөткөн Каныкей, уулунун уулунун уулун кучагына алып жыттагандан кийин, «эми көзүм артта эмес» деп жүзүн дубалга буруп, кайра бурулган жок.

Эл Ала-Тоонун көк жал арстандарынан ушинтип биринен сала бири ажырады. Аза чоң болду; боз үйлөрдүн алдында ак жоолуктуу энелер буркурады, жигиттер аттарынын жалына жыгылып ыйлады. Үч мүрзөнүн башында үч ирет кыркы берилди,

ырчылар үч маркумдун башында үч өмүрдү башынан ырдады. Каныкей эскерилген сайын өткөн күндөр тилге келди: Абыке менен Көбөштүн чыккынчылык кылган түнү бешиктеги Семетейди койнуна катып Таластан Бухарага качканы; ташты жаздык, карды жууркан кылганы; Темиркан атасынын босогосуна жетип, уулун тегинен бейкапар өстүргөнү. Манас менен Акун хандын эски кудалыгы эскерилди; эки хандын балдары төрөлө электе эле, Кошой менен Бакайдын күбөлүгүндө бел куда болуп ант байлашканы, «сенин кызың болсо менин уулума» дегени сөзгө түштү. Айчүрөктүн аты аталды; ак куу кебин кийип жар издеген пери кызынын даңкы, Көкөтөйдүн ошол элге дастан ашы, Бокмурун каздырган той жана ошол сулуулуктун айынан Коңурбай чыгарган эски чатактар карылардын оозунда керээздей кайра айланды. Бир карт ырчы комузунун кылын кагып, Каныкейди мындай жоктоду: «Кара түндө жол билген, кырк жамаачыда из билген; таш жазданып, кар төшөнгөн, уул үчүн жан тиштеген; Темиркандын босогосунда ар жутуп, баш ийбеген; келиндердин башчысы, жигиттердин энеси, ак жүздүү Каныкей, сен кеткенде Таластын суусу бир кемиди». Уккандардын ичинде ыйлабаганы калбады; жигиттер да жашын сакалына агызды, аарчыганга уялган жок. Өлгөндөр эскерилген сайын тирилип, тирилген сайын жүрөктөр күйүп да, бекемделип да жатты.

Кыркынчы күндүн аягында азанын четинен бир сөз көтөрүлдү; адегенде бир ооздон, анан жүз ооздон:

— Буура өлсө тайлак бар, бөрү өлсө Сейтек бар!

Сейтек ошол күнү элинин алдына чыкты. Кара аза курун чечип, ак кур байлады, үнү өрөөндү каптады:

— Эй Манастын журту! Аталарыбыз кетти, издери калды; биз ошол издин үстүндөбүз. Ант ичем: бөлүнгөндү бириктирем, чачылганды жыям. Кыргыздын бир айылынын оту өчсө, ал от менин очогумдан жагылат. Алсыздын аркасынан тойгон болсом, наным көзүмө турсун. Биримдик болгула; биримдиги жок журтту бөрү эмес, өз көлөкөсү жейт.

Ошондон кийин кыргыз эли жыйылды; Чүйдөн, Кең-Колдон, тээ Сыр-Дарыя боюнан, Ала-Тоонун ары жагындагы коктулардан айыл-айыл, уруу-уруу болуп келишти. Ак сакалдуулар баш кошту, үч күн, үч түн кеңешилди; бирок кеңештин аягы башынан белгилүү эле, анткени жүрөктөр эчак чечкен: Сейтек хан көтөрүлмөк. Аны ак кийизге отургузуп тогуз жолу асманга көтөрүштү, алтын такка чыгарышты, эки тизгин, бир чылбырды колуна тапшырышты; «журттун тизгини сенде, чечими сенде»

дешти. Токсон ак боз бээ курмандыкка чалынды, каны жерге, дубасы көккө берилди. Казандар асылды, эт тоодой үйүлдү, ант байланды: хан элине адилдик менен, эл ханына ак кызмат менен ант ичти; ант бузгандын очогу өчсүн делди — өлбөс ант ушинтип байланды.

Тойдун аягында эң карылар Сейтекти орто ортого алышты. Ичинен бирөө, жүз жашты аштаган бир карт, колун жаш хандын ийнине койду:

— Хан уулум, тагың кут болсун; бирок бил — так төшөк эмес, тикендин үстү. Төрт тарабың душман: чыгышта кытай буктурмада, Бээжиндин кеги бүтпөйт; калмак чекте тиш кайрайт; солон менен шибе учур аңдыйт. Аталарың бул журтту кан менен алган, сен тер менен карма. Журттун жүгүн ал ийниңе; оор, бирок бул жүктү көтөрбөгөндүн аркасына күн тийбейт.

Сейтек ийилип, карыянын колун чекесине такады:

— Жүк — ийниме, ант — мойнума, — деди. — Көтөрөм.

Жана асман бул сөздү уккансыды; ошол жылы Талас менен Кең-Колго берекет жаады. Чөп тизеден эмес, үзөңгүдөн бийик өстү; бээлер эгиз кулундады, койдун сүтүнөн саачу чарчады. Мергенчи куру кайтпады, эгин капшыты жок толду. Карылар «жер жүзүнүн соорусу ушул жер» дешти; «аңы алдында, малы артында, суусу бал, ташы жаздык». Адил хандын доору ушинтип ачылды: кара кыл как жарылды, алсыздын акысы күчтүүнүн колунан алынды, жол торогондун жолу торолду. Боз үйлөрдүн түтүнү түптүз көтөрүлдү; түптүз чыккан түтүн — тынч жүрөктүн желеги. Сейтек ар таң агара электе туруп, ордонун алдында доочуну угуп, кырк сөздүн ичинен чындыкты бир караганда тандап алчу. Кечкисин карыяларды дасторконуна алып, аталарынын күндөрүн сурап, угуп жатып көзүн жумчу; анткени билчү: өткөнүн укпаган хан келечегин көрө албайт. Куялы журттун калканы болду; чек ара боюн ал кыдырып, жолдон чыкканды ал жолго салчу. Аты угулганда талоончу топтор жолун бурчу, «ал журтта ургаачы арстан бар» дешчү.

✦ ✦ ✦

Ошол берекелүү жылдардын биринде Сейтектин чоролорунан Акжолтой түштүккө, учтагы айылдарга кабар алып жөнөгөн. Кайтар жолду кыскартам деп суусуз талаага бурулду; бурулганы менен балээге кабылганы бир болду. Кум деңизинде

кудуктар кургап, чөптөр куйкаланган эле. Үч күн жүрдү, суу таппады; төртүнчү күнү алдындагы тулпары, тили бир карыш салаңдап, чөгөлөдү да, кайра турбады. Акжолтой атынын башын тизесине алып ыйлады; эр киши атына ыйлайт, айып эмес. Анан ээрин далысына салып, жөө жол тартты. Күн төбөдөн найзадай сайылып, кумдун таманын куйкалап турду. Көзү караңгылап, тизеси бошоду; көмкөрөсүнөн жыгылганда эриндеринен бир гана сөз чыкты:

— Аталар... жол...

Көзүн ачканда бир көлөкөнүн астында эле жана көлөкөнүн ээси — ак кийимчен, нур жүздүү бир карыя, башында ак кийиз калпак, колунда таяк — ага бир аяк суу сунуп турган. Кайдан келди, чөлдүн ортосунан суу кайдан чыкты; сураганга дити барбады. Ичти; ичкен сайын тамырларына жан жүгүрдү. Карыянын артында эки күлүк турган; кандай аттар десең — көргөн киши кайра жылкыга карай алмак эмес: жалы жибектен узун, көздөрү чоктой, туруштары тоодой. Бири кула түстүү, бири кулун жүндүү.

— Коркпо, жигит, — деди карыя; үнү салкын булактай эле. — Жолдо калганга жетишүү — биздин иш. Бул эки күлүк пери тукумунан; бээси Каптын ары жагында кулундаган, жалын жел тараган. Кулунсур сеники, мин, канаттансын. Кулансурду болсо ханыңа, Сейтекке аманат кылам; өзүнүн Кулансурунун тукуму, сыры бир, мындан ары баскан жери тайгылбайт, барган жолу адашпайт.

Акжолтойдун тили ошондо гана чечилди:

— Сен кимсиң, ата? Атыңды билейин, дуба кылайын.

Карыя күлдү; күлгөндө чөлдүн үстүнөн бир салкын өттү.

— Атымды жолдо калгандар билет, — деди. — Сага дагы бир аманатым бар. Ал бул катты, койнуңа кат, ханыңа жеткир. Кап тоосунун ары жагынан, алтын шаардан келе жатат; жазган — жазмышын жаздырган бир кыз. Жана ал бул түйүнчөктү: ичинде бир шакек бар, бир ок өтпөс чепкен бар, бир да Зулпукор бар; ким жиберсе, көңүлү менен жиберген. Жолуң ачык болсун, жигит. Ханыңа айт: насип өз буту менен келе жатат, тосуп алганды билсин.

Акжолтой адегенде түйүнчөктү ачып карады; карабаса жүрөгү чыдамак эмес. Шакек манжалардын арасында бирде көрүнүп, бирде жоголуп жатты, ташы түн жарымындагы жылдыздай эле. Чепкен колго жеңил, көзгө оор эле; токугандын колу адам колу эмес экени көрүнүп турду. Ал эми Зулпукор: кыны кара, сабы ак, суурганда

жүзүндө суудай бир жарык жүгүрдү; Акжолтой көпкө карай алган жок, кынына кайра салды — андай темирге узак кароо пенде кишиге оор келет. Акжолтой чөгөлөп жерди өптү; башын көтөргөндө карыя жок эле. Кумда изи да жок, көлөкөсү да жок. Жалаң эки күлүк туруптур жана алыста, азыр эле кургак жаткан жерден бир булак кайнап чыгыптыр. Ошондо Акжолтой кимдин колунан суу ичкенин түшүндү; Кыдыр эле бул, жолдо калгандын жолдошу, Олуя Карыя. Дагы бир ирет жерге жыгылды, анан Кулунсурга минди; ат биринчи кадамында эле куш болду, талаа буттарынын астында түрүлгөн кийиздей агып өттү.

Катты жазган — Кап тоосунун ары жагындагы алтын шаардын хан кызы Акбермет эле; пери тукумунан, сулуулугу күнгө «сен чыкпа, мен чыгам» дедирткен кыз. Бир түнү түшүндө ак кийимчен бир карыяны көргөн; карыя анын колун алып, алыскы бир журттун жаш ханынын колуна койгон, «никеңерди кыйдым, тагдырыңарды байладым» деген. Ойгонгондо жүрөгү ордунда эмес эле; ошол күндөн кийин алтын так ага тикен, казына шагыл, сексен бөлмөлүү сарай тар көрүндү. Сурады, сураштырды; кербендерден, куштардан, шамалдан кабар алды: түшүндөгү жигит — Таластын ханы Сейтек экен, Манастын каны, Семетейдин уулу. Кыз атасынын тагын, энесинин казынасын артында калтырды; миң балбанын жанына алып жолго чыкты. Бирок Кап жолунун кара капчыгайында алдынан ажыдаар чыкты; оозу үңкүр, деми от. Миң балбан кылыч сунду, миң балбан ошол капчыгайда ажыдаарга жем болду; Акбермет сексен кызы менен араң жанын куткарды, ант ичти, артка кайтпады. «Өлсөм жолунда өлөйүн» деди да, катын, шакегин, ок өтпөс чепкенин жана аталарынан калган Зулпукорун Кызырдын колу менен сүйгөнүнө жөнөттү.

Акжолтой Таласка жеткенде ордонун алдында атынан желдей түшүп, катты эки колдоп ханына сунду. Сейтек окуду; окуган сайын жүзү бирде агарып, бирде кызарды. Каттын аягында мындай сөздөр бар эле: «Түшүмдө никебизди Кызыр кыйган; сен билбейсиң, мен билем. Тагымды таштадым, жолдомун. Кең-Өзөндө селкинчектүү отоомду тиктим, көзүм жолдо. Эр болсоң кел; келбесең, дүйнөдө мага өлүмдөн башка эшик жок».

Журт бул кабарды угуп майрамга турду. Карылар бири-бирин карап күлүштү:

— Сейтектин багы атасыныкынан да артык экен! Семетей Айчүрөк үчүн Үргөнчкө барган, ак кууну кубалаган; бул жолу пери сулуусу өз буту менен келе жатат!

Сейтек адегенде аталарын эскерди. Манастын арбагына ак боз бээ курмандыкка чалды, канын жерге, жытын көккө берди; Бакайдын, Каныкейдин, Күлчоронун

мүрзөлөрүнө барып, бирден бата тилеп, ыраазылык сурады. Анан жортуулга камылга башталды. Алмамбеттен мурас ак кашка ээр кырк жылдык сандыгынан чыгарылып, күмүшү жышылып, Кулансурга токулду; ат аркасындагы аманатты билгендей бир жолу узун-узун кишенеди. Ок өтпөс чепкен кийилди, Зулпукор курчанылды, Акберметтин шакеги чыпалакка салынды. Куялы менен жигиттер жолго камынды; энелер ак сүт чачты, дубалар байланды жана аттуу топ Кең-Өзөндү көздөй жолго чыкты.

Жол узакка созулду; тоо ашылды, суу кечилди, үч жолу конуп, үч жолу көчүлдү. Кулансур алдыда бара жатты жана Кызырдын сөзү бекер чыкпады: кырдуу белде баскан ташы кыймылдабады, тумандуу коктудо багыт адашпады; түнкүсүн да, жылдыз көрүнбөгөндө, башын бир жакка буруп, топ ошол жакка жүрүп, таң атканда жолдун туурасы ошол болуп чыкчу. Куялы Желжетпестин үстүндө Сейтектин оң жагында бара жатып, арасында көз кыйыгы менен жаш ханын карап жылмайып койчу; ханынын жүрөгүндөгү таттуу дүрбөлөңдү көрүп, бирок көрмөксөнгө салчу; жол жолдоштугунун адеби ушул. Кең-Өзөндүн чегине жеткенде Акжолтой койнунан дагы бир аманат чыгарды: Манастан калган дүрбү эле бул, сырдуу бир көз — караганын жети күндүк жолдон жанына алып келчү. Бир дөбөгө чыгып, дүрбүнү көзүнө такап, түздүктөрдү сыдырды. Жана көрдү: жашыл бир коктудо ак отоолор тигилген, ортодогу эң чоңунун алдында күмүш чынжырлуу селкинчек; селкинчекте сексен кыздын ортосунда бир кыз селкинип жатат — дүрбүнүн сырдуу көзү да ал жүзгө узак карай албады. Акжолтой дүрбүнү түшүрүп, ханына бурулду:

— Таптым, каным. Отоосу тиги коктудо, селкинчеги курулуу, көзү жолдо.

Ошол маалда Акбермет отоосунда, сырдашы Күлайымдын тизесине башын коюп, түндө көргөн түшүн айтып жаткан:

— Түшүмдө ай чыкты, Күлайым, күмүш бир ай; сүзүлүп-сүзүлүп келип, оң койнума кирди. Артынан күн чыкты, алтын бир күн; ал да сол койнума кирди. Экөө койнумда табышты, дүйнөм жарыкка чөмүлдү. Ойгондум, жүрөгүм куштай лакылдап турат. Жакшылыкпы, жамандыкпы?

Күлайым күлүп, кыздын чачынан сылады:

— Жакшылык, ай жүздүүм, жакшылыктын чоңу. Ай дегениң — эр жигит; койнуңа киргени — жазмышыңдагы хан. Күн дегениң — дөөлөт, багыңдагы улуулук. Ай менен күндү койнуна алган аял жарына да жетет, тукуму да күнгө айланат. Күт; күткөнүң ойлогонуңдан жакын.

Сөз оозунан чыгар-чыкпас сыртта бир дүңгүрөк көтөрүлдү. Күзөтчү балбандардын дөбөдөгү добулбасы эле бул; дүң-дүң кагылып, үнү коктуну толтуруп жатты. Сексен кыз чогуу тура калды. Кароолчу кыз отоого учуп киргендей кирип, энтигип кыйкырды:

— Сүйүнчү, ханыша кыз, сүйүнчү! Мунарыктан бир аттуу топ көрүндү; алдында кула бир тулпар, үстүндө ак чепкендүү, көк жалдуу бир арстан келе жатат. Турушу хандын турушу, көз карашы ай жүзгө бурулган!

Акбермет селкинчектен түштү; тизелери калтырап, жүрөгү көкүрөгүнө батпай турду. Күлайымдын колуна жармашты:

— Түшүң келди, Күлайым. Ай эшикке келди. Эми айтчы: кырк күн жол караган көз дагы бир демге кантип чыдайт?

Эки тагдыр, орто жеринде бир кокту, бир добулбас үнү, бир жүрөк лакылы — кошулуунун босогосунда турду. Бирок Кап артынан козголгон тагдыр жалгыз келбейт; пери кызынын артында калган алтын шаардын да көзү жолдо эле жана Зулпукордун кынында, азырынча эч ким билбеген бир сүйүнчү уктап жаткан.

42-БӨЛҮМ

Пери келиндер жана Зулпукордун сүйүнчүсү

Кең-Өзөнгө жаз ошол жылы келиндей болуп түштү. Карлар белдерден чегинип, өрөөндүн койнунда чөп тизе бою көтөрүлүп, суулар таштарга күмүш шакек тагып койгон. Эки жактан түшкөн эки кербен, эки дарыянын кошулганындай, түздүктүн ортосунда бири-бирине аралашты; кишенеген жылкылар бирин-бири жыттады, төөлөр чөгүп, кийиз эшиктер ачылды. Жолборс жүрөк Сейтек пери тукуму Акберметтин жүзүн ошол жерде, күн жарыгында биринчи жолу тойгончо көрдү; акыл устасы Акжолтой да Күлайымдын алдында туруп, тилинин байланганын ошол жерде түшүндү. Сагыныч дегени — эки тоонун ортосуна тартылган кыл көпүрө экен; ошол күнү эки жуп тең ал көпүрөдөн өттү, эч кимиси артын карап түңгүюкка көз салган жок.

Күлайым боз үйдүн төрүндө отуруп, оттун жарыгы жүзүндө ойноп турганда сөзгө кирди. Үнү дарыянын шагылында жуулгандай тунук эле.

— Сага бир сыр айтайынбы, Акжолтой, — деди. — Биз силерге өзүбүзчө келген жокпуз. Бир түнү түшүмдө ак селдечен, ак сакал бир пирди көрдүм; таягы жерден көккө тирөөч эле. Мага айтты: атымды Кызыр дешет, пендеге тарда жетишем. Кап артындагы эки пери кызы Ала-Тоодогу эки жигитке жазылды; Акбермет Сейтекке, сен Жолтойго. Эгиз тай бердим аларга, Кулансур менен Кулунсурду; бири биринин көлөкөсү, экөө тең желден бүткөн тулпар. Бар, насибиңдин артынан түш. Мен да турдум, такты-таажыны артымда калтырдым, чөлдү аркама көтөрүп келдим.

Акжолтой башын ийди; жол азабы, чөл суусузу, өлгөн атынын арманы, Кызыр капысынан жеткен ошол куйкалуу күн бирден көз алдынан өттү.

— Мен да аз тарткан жокмун, Күлайым, — деди. — Суусуз талаада тилим таңдайыма жабышты, тулпарымдын башын тиземе алып ыйладым. Ал пир мага да көрүндү, колума эки тизгин берди, койнума бир кат салды. Ошол күндөн бери жүрөгүм ээсин издеген шумкардай абада айланып жүрдү. Эми конор бутагын тапты. Сен күбөсүң, көк күбө, жер күбө: сенин үстүңө күнү алып келсем, Кызыр берген ат мени үстүнөн ыргытсын, ичкен кымызым мага уу болсун. Бул антты бузган Манастын арбагынын алдында кара жүз болсун.

Күлайым жылмайды; пери кыздары көп сөздү эмес, нак сөздү түшүнөт.

Эртеси Кең-Өзөндүн ортосуна алтын мамылуу эки ак орда тигилди; мамыларынын башы күндө тутанган шамдай жанып турду. Ак сакалдуулар алдыга өтүп, нике салты боюнча кыйылды; бир аяк сууга эки шакек салынды, дубалар байланды, күбөлөр кол көтөрдү. Анан кандай той курулду десең — Кең-Өзөн өзүнүн шарынын үнүн уга албай калды. Сексен келин кымыз ташыды, сексен кыз эт бөлүштүрдү; казандар тогуз очокто кайнап, тогуз күн, тогуз түн басылган жок. Ат чабыш өткөрүлдү, балбандар күрөшкө түштү, түн киргенде оттор жагылып, комуздун кылынан өткөн күндөр төгүлдү. Бир кары манасчы үнүн түнгө салып, Манастын Алтайдагы төрөлүшүнөн баштады; уккандар ыйлады, күлдү, ант ичти. Эки келин эки жигиттин колтугуна кирди; жылдыздар ошол түнү талаага улам ылдыйлай берди.

Той тарагакда кербен чечилди, жүктөр таңылды, багыт Таласка бурулду. Төөлөр катар-катар тизилди, жылкы алдыдан айдалды; Акберметтин себинде пери усталар токуган кийиздер, кайыптан келген кездемелер, сандык-сандык жамбы бар эле. Жол боюу конгон ар конушта эл чыгып тосуп алды; ак чач энелер келиндердин башынан туз айлантты, балдар тулпарлардын жалына кол тийгизиш үчүн бирин-бири тебелей жаздады.

Таласка жеткенде Манастын журтунун үстүндө эрте күздүн күнү туруптур. Кабар эчак жеткен; Ала-Тоонун төрт бурчунан ак калпак кыргыз агылды да агылды. Кең-Колдун оозу тигилген боз үйлөрдөн аппак шаарга айланды. Карылар ортого чыгып сөз алышты; бири Манастын Чоң казатта кантип күркүрөгөнүн, бири Семетейдин Бухарадан кайтканын, бири Сейтектин бешикте жатып өлүмдөн кантип кутулганын эскерди. Анан ак кийиз алып келинди, төрт бурчунан төрт аксакал кармады; Сейтекти үстүнө отургузуп үч ирет көккө көтөрүштү, үч ирет түшүрүп, үч ирет журттун тегерегине айлантышты.

— Манастын каны, Семетейдин жаны, кыргыздын ханы! — деп күркүрөдү калың эл. Ак боз бээлер курмандыкка чалынды, каны топуракка, дубасы көккө берилди. Алтын так ордонун төрүнө орнотулуп, Сейтек үстүнө отурду; эки тизгин, бир чылбыр дагы бир ирет Манас тукумунун колуна тапшырылды.

Ошол күндөн кийин журт айрандай уюду. Айылдар көбөйдү, малдар дөбөлөрдү каптады, кымыз саап түгөнбөдү. Таарынгандар жарашты, жокчулукка үлүш тийди, элде арман калбады. Сейтек төрөнү кара кылды как жаргандай адил жүргүздү; Акжолтой оң жагында акыл, Куялы сол жагында жүрөк болду. Талаанын үстүнөн өткөн кербенчилер бири-биринен сурады: Таласта бир хан чыгыптыр, Манастын небереси имиш, чынбы? Чын эле. Ал эми чын сөздүн буту тыкан; жакшы кабар атчан жүрөт да, жаман кулакка да бир күнү жетет.

✦ ✦ ✦

Ал жаман кулак Бээжинде эле.

Коңурбай өлгөнүнө көп болгон; уулу Байкоңур атасынын кегин атасынын тагы менен кошо курчанып, бирок кырк тогуз жашында, муратына жетпей көз жумган. Ордуна уулу отурду: чоң Ките. Какан тагына отурган күнү кырк эшиктүү сарайдын эшиктери кырк күн ачык турду; бирок Китенин ичи сыртындагы шаттыкка окшободу. Чоң атасынын Таласта жеген соккулары, атасынын ичинде кеткен өчү ага мурас калган; мурас дегени жалаң алтын болбойт, кээ тукумга кек калат.

Бир күнү кербенчилер алдына чыгарылды; жибек жүктүү, тили узун адамдар эле.

— Батышта эмне бар, эмне жок? — деп сурады Ките.

— Батышта, каным, Талас бар, — дешти. — Таласта бир хан бар; Манастын небереси Сейтек дешет. Пери кызын алыптыр, алтын такка отуруптур; жылкысы сансыз, журту гүлстан. Кыргыз эски кубатына кайтып, ашып-ташып да кетиптир.

Китенин колундагы чөйчөк дарс жарылды. Манас деген ат ал сарайда дагы эле жара кыртышы эле; көтөрсөң астынан кан сызып чыкчу.

— Чоң атамдын чоң атасын ошол тукум чапкан, — деди тиштенип. — Атам ал өчтү кусалбай кетти. Мен кусам.

Киши жиберип, Кожожаштын уулу Чоңбилгичти алдыртты. Сексен жаштагы сыйкырчы эле Чоңбилгич; каштары көзүнүн үстүнө чатырдай түшкөн, акылы кырк китептен терең, жүрөгү кырк кыштан муздак. Булутту саап, туманды токуп, шамалга нокто катып минип жүрчү. Бирок кыргызды да билчү.

— Каным, — деди, — буйругуң башым менен; бирок бир сөзүм бар. Кыргыз дегениң оңой олжо эмес. Эсенкан сынады, Алооке сынады, Коңурбай атаң өмүрүн берди; ал таштуу журттан эч ким ток кайткан эмес. Манас өлөт, Семетей туулат; Семетей сыр болот, Сейтек чыгат. Ал тукум кескен сайын өсчү бутактай.

— Бутак дегениң балта менен кыркылат, — деди Ките. — Сен абаны байлайсың, жерди окуйсуң; жүз балбан ал да бар. Жылкысын сүрүп кел, жигитин кыр, ал бутакты мага тамыры менен алып кел.

Хан буйругу баш ийдирет; Чоңбилгич кырк жылдык акылын четке коюп, сексен жылдык мойнун ийди. Бээжиндин эң тандалма жүз балбаны куралданды; башында, көк Керик аттын үстүндө, добулбасын учкашка байлаган карт сыйкырчы, батышты көздөй жол алышты. Чоңбилгич көккө окуп, үйлөдү; абаны туман менен байлап, артындагы жүз атчанды булут жуурканына ороду. Боз-Талааны ошентип өтүштү; эч ким көргөн жок. Анан алдыларынан Мээнет түзү чыкты; аты мээнет коюлган жер атын бекер албаптыр. Муз кескен желдер сокту, бороон жолдорду өчүрдү; алты балбан ошол түздө калды, карлардын астында аттары да тоңуп. Токсон төрт киши ач бөрүдөй сойлоп Ала-Тоонун этегине жетти жана сыйкырчы аскалардын арасына жашынып, аңдууга жатты.

Ошол маалда Таласта Сейтек периден келген күлүгү Кулунсурду семирсин деп жайлоонун бийигине өзүнчө байлатып, куралын төрдүн башына илип, Акберметтин ордосунда балдай тынч бейпилдикке чөгүп жүргөн. Бейкапарлык дегени жигиттин койнуна ушинтип кирет: душман эшикте турганда парда жибектен болот.

Бир түнү Акбермет түшүнөн чыңырып ойгонду. Чекеси тердеп, көздөрү чакырайган; Сейтек тура калып колунан кармады.

— Эмне көрдүң, Бермет?

— Жакшылык болсун, — деди Акбермет үнү титиреп. — Асманда толгон ай менен күн жанаша турду; экөө тең журтубуздун үстүнө нур төктү. Анан каргылуу бир жолборс көрдүм; каргысы алтындан, ордонун алдында жатат, эч ким андан коркпойт. Анын жанында эки болот кылыч илинүү, экөө тең жаңы курчутулган, экөө тең күн нурунда ойноп турат. Аңгыча күн чыгыштан бир ажыдаар козголду; оозунан кара түтүн бүркүп келди да, кылычтардын бирине асылып, ортосунан сындырды. Мен кыйкырдым, ойгондум.

Таң ата электе Акжолтой чакырылды; түш жоруу анын өнөрү эле, акылы кырк түйүндү бир тартканда чеччү. Укту, сакалын сылады, жүзү бирде жарык, бирде көлөкө тартты.

— Түшүң түш эмес, Бермет, күзгү, — деди. — Толгон ай менен күн — сенин жана Күлайымдын дөөлөтү; экөөң тең бул журтка нур болдуңар. Каргылуу жолборс — Сейтек: жолборс жүрөгү төрөнүн каргысын тагынып, хан болду дегени; хандыгы бекемделет, эч ким солкулдата албайт. Эки болот кылычтын бири — Сейтектин өзү; экинчиси, эй Бермет, сенин ичиңде курчутулуп жатат. Бир уулуң болот; арстан жүрөк, аты жүрчү бир уул. Ал эми күн чыгыштан козголгон ажыдаар — Кытайдан чыкчу балээ; Бээжиндин кеги уктабайт, күлүн ачсаң чогу чыгат. Кылычтын сынганы оор жышаан; тез арада курал курчуткула, кароол чыгаргыла, бейкапар жатпагыла.

Жоруу оозунан бүтө электе сырттан туяк дүбүртү угулду. Кабарчы Кадике, атынын оозу көбүк, өзүн ордонун алдына таштады:

— Каным! Чектин ары жагында кийими бөтөн жүз атчан көрүнүптүр! Элчиге да окшобойт, кербенге да; туман ичинде каттап жүрүшөт, издери жоголуп кетет!

Сөз ооздон кулакка жете электе алыстан бир дүңгүрөк келди; жер онтоп жатабы, көк онтоп жатабы, эч ким айырмалай алган жок. Чоңбилгич пилдин терисинен жасалган добулбасын чыгарып, токмогун урган эле. Ал добулбастын үнү өлүм үнү болчу; уккан айбандын өтү безгектей титирөөчү. Сейтектин дөбөлөрдү каптаган жылкысы бир заматта кутурду; бээлер кулундарын тебелеп, айгырлар бири-бирине асылды жана бүткүл үйүр кара селдей тамырынан жулунду. Токсон төрт балбан тосуп, алдына салып, Суусамырды көздөй айдады. Жылкычылар каршы турду; каршы

турганы кыйрады. Жалгыз Эребай, жети жеринен жарадар болуп, өлүктөрдүн арасынан суурулуп чыгып, бир айгырдын жалына жабышты да, жанын Таласка араң жеткирди.

— Жылкы кетти, каным, — деди кан ичинде туруп. — Жолдошторум кырылды. Добулбастуу бир чал, артында Бээжин соотчон балбандар... Суусамырга айдап баратышат.

Ордо заматта кайнады. Сейтектин көзүнө чоң атасынын оту урунду; Акбермет үн дебей ичкери кирип, сандыктардын эң түбүнөн бир соот чыгарды. Пери усталарга отту шамал менен уруп турган көөрүктөрдө куйдурулган соот эле; шакекчелери балык кабырчыгынан жыш, ок өткөрбөс, кылыч тайгылтчу.

— Муну сен үчүн сактагам, — деди. — Дагы муну: атамдын кылычы Ачалбарс. Ач дешет, анткени тойгону көрүлгөн эмес. Ал, курчан; бирок бейкапар курчанба. Түшүмдөгү ажыдаарды унутпа.

Сейтек соотту кийип, Ачалбарсты белине чалды, Кулунсур бийиктен түшүрүлдү; тулпар согуштун жытын алып, жер чапчыды. Бирок Акжолтой баарынан мурда камданып үлгүргөн; Күлайымдын колунан бир аяк кымыз ичти да, Кулансурга ыргып минди.

— Сен колду жый, артыман жет, — деди Сейтекке. — Из сууй электе мен түшөм артынан; жылкы жай жүрөт, мен желдей жүрөм.

Жана жалгыз өзү токсон төрт балбандын артынан түштү.

Суусамыр жолунда тозоңун кууп жетти. Жылкынын артында, көк Кериктин үстүндө бара жаткан чалды көрдү; үнүн талаага салды:

— Токто, ак сакалыңды кара жерге түшүрбөй токто! Кыргыздын малы кыргызда калат; же ташта, же кайт, же өл!

Чоңбилгич бурулду; сексен жылдык көздөрү жаш жигитти таразалады.

— Жалгыз өзүң келдиңби, — деди, — чоң Бээжиндин каршысына? Аталарың акылдуу эле, кол менен келчү.

— Аталарым акылдуу эле, — деди Жолтой, — ууруга кол керек эмес дешчү.

Салтка баш ийишти; жекеде кезек — адилдиктин үлүшү, адегенде сыйкырчы качырды. Найзасы Жолтойдун калканында чагылгандай чартылдады; калкан жарылды, жигит солкулдады, жыгылган жок. Кезек Жолтойго келди; сайды, чалдын соотунан от чачырады, чал ээринде бир ыргалды, жыгылган жок. Дагы бир, дагы бир;

найзалар камыштай быркырап, балталарга жармашты, балталардын сабы колдорунда калды. Алты күн, алты түн салгылашты; күндүз күн, түнкүсүн жылдыздар күбө турду. Аттар тизесине чейин топуракка чөгүп, тер эки тулкудан дарыя болуп акты. Жетинчи күндүн таңында, амалы кылычынан курч сыйкырчы тизгинин качкан өңдөнтүп тартты; Керик дөбөлөрдү көздөй сызды. Жолтой каны кайнап артынан түштү — жана тар капчыгайдан чыкканда, тегерегиндеги токсон төрт балбандын курчоосун көрдү. Тузак оозун жапкан эле.

Жолтой бир дөбөгө далысын берди. Ок жаады; кимисин калкан тосту, кимисин соот, кимисин эти тосту. Кулансурдун соорусунан кан сызды, жигиттин ийнинен, жамбашынан, колунан сызды. Бир күн чыдады, бир түн чыдады; экинчи күнү күн төбөгө тирелгенде эриндери жарылып, кылыч кармаган колу оорлоп калган. Күлайымдын жүзү көз алдына келди; берген анты келди, Кызырдын чөлдө сунган суусу келди.

— Эй көктөгү, — деди, — мени бул жерге сен алып келдиң, бул жерде таштаба.

Таштаган жок. Мунарыкта адегенде бир тозоң көрүндү, анан тозоңдун ичинен бир кишенөө угулду; Кулунсурдун кишенөөсү эле, Кулансур жарадар башын көтөрүп жооп кайтарды. Сейтек келе жаткан — бирок жалгыз эмес. Кийин балбандар ант ичип айтып жүрүштү: жаш хандын эки жагында дагы кырк атчан бар эле, жүздөрү даана көрүнбөйт, аттарынын буту жерге тийбейт; эң алдыда ак селдечен бир пир таягы менен жол ачып бара жаткан. Кырк чилтен менен Кызыр Илияс Манастын небересине кайыптан жолдош болгон эле.

Курчоо жарылган жеринен чаң-тополоң түшүп чачылды. Бээжиндин эң атактуу балбаны Кайсар — мойну буканын мойну, үнү тоонун үнү — Сейтектин жолун тосту:

— Чоң атаңды чоң атам таанычу; сени мен таанып алайын!

— Таань, — деди Сейтек да, Ойкума кылычын шилтеди. Кайсардын туулгасы туруштук бербеди, башы ээгине чейин экиге бөлүндү; зор тулку кулаган чынардай гүрс этти. Муну көргөн балбандардын тизесинин шайы кетти. Сейтек Сыр найзасын оңдоп кармап, сыйкырчыны издеди; тумандын ичинен таап, сайды. Найза Чоңбилгичтин соотун тешип, капталына кирди; чал добулбасынын үстүнө кан кусуп жыгылды.

Жолтой ошол арада курун чечкен; ичинде Күлайым салган эмдер, майлар бар эле. Жаратына басты, тиши менен таңды; алаканында калганын Кулансурдун соорусуна

сүйкөдү. Эм дегени пери колунан чыкса ушундай болот: жигит түзөлдү, ат силкинди да, дөбөдөн ылдый, эки бөрү үйүргө тийгендей тийишти. Сейтек ондон кырды, Жолтой солдон; токсон төрт балбандан качар бут калбады дээрде, кан ичиндеги Чоңбилгич акыркы сыйкырын өзүнө сактаганын көрсөттү: бир туман каптатты, көк Кериктин жалына жабышты да, таңдын желиндей, жалгыз өзү Какан жолуна түштү. Артынан караган Сейтектин көзүндө Акберметтин түшүндөгү ажыдаардын куйругу ийрилип жок болду.

✦ ✦ ✦

Сейтектин каны басылган жок; Кулунсурдун башын чыгышка бурду.

— Артынан түшөм, — деди. — Бээжинге чейин кубалайм; чоң атамдын чоң атама кылганынын, атасынын атама кылганынын эсебин ошол эшиктен сурайм. Какандын тагын башына кулатам!

Акжолтой жарадар колу менен Кулунсурдун тизгинине жармашты; ооздугунан кармап, кое берген жок.

— Токто, арстаным, токто, — деди. — Ачуу менен турган — зыян менен отурат. Кытай дегениң бир кишинин качкан жолу эмес, бир дөөнүн ачылган оозу. Бээжиндин тегереги темир короо; аңдары бар, киши бою терең; дубалдары бар, ок ашпайт; эшигинде түмөн-түмөн кол жатат, бири кырылса ордуна он миңи келет. Улуу атаң Манас кырк чоросу, Алмамбеттей жол билген жолбашчысы, Аккуладай тулпары туруп Чоң казатка барган да, ал эшиктен араң кайткан; кайтып келе жатып эң оор жаратын ошол жерден алган. Сен эми чарчаган ат, жарадар жолдош, артыңда жыйналбаган кол менен ошол короого кирмек белең? Сыйкырчы качса, коркунучу бизден мурда жетет Бээжинге; ал коркунуч он жыл дубалында кароол карайт. Кайт; жылкың кутулду, журтуң аман, өчүң алынды. Эрдик алга жүрүү гана эмес; ордунда токтой билүү да.

Сейтектин колу тизгинде бир чыңалды, бир бошоду. Анан терең дем алды; ачуусу көкүрөгүнөн талаага тарады.

— Сен болбосоң, Жолтой, — деди, — мен отко умтулган көпөлөк болмок экем. Кайт дейсиң — кайталы.

Кырылган балбандардын куралы, сооту, аттары жыйналды; сүрүлгөн жылкы кайрылып, алдыга салынды. Таласка кандай кайтып келишти десең — тоскон элдин дуулдаганы Кең-Колду толтурду. Олжо бөлүштүрүлдү; жетимге ат, жокко мал, жарадарга караар кол тийди. Эребайдын жети жарааты таңылды, кырылган жылкычылардын очогуна казан асылды, аттары тойдо аталды. Журт кайра токчулукка отурду; бирок Сейтек ошол күндөн кийин кароолсуз түн өткөргөн жок, куралын төрдүн башынан түшүргөн жок. Ажыдаар түшү ордонун босогосунда күзөтчүдөй туруп калды.

Бээжинде болсо көк Керик аркасындагы жарым өлүк жүгү менен сарай эшигине жеткенде Чоңбилгичтин сакалы кан менен уюп калган эле. Дарыгерлер башына үйүлдү; капталындагы найза жаратын күйгүзүп эм беришти, кырк күн өлүм менен соолуктун ортосунда жатты. Кырк биринчи күнү көзүн ачты; Ките баш жагында, жүзү кара булут эле.

— Жүз балбан бердим, — деди Ките, — бир добулбас менен кайттың.

— Айтпадым беле, каным, — деди сыйкырчы, — кыргыз оңой олжо эмес деп. Бирок куру да кайтканым жок; акылымды ошол жерде курчуттум, сага бир насаат менен кайттым. Бул өч сенин кылычыңдын эмес, сенин тукумуңдун иши. Хинд ханы Кергинин бир кызы бар, Бурул дешет; жылдызы оор, төшү кут. Аны ал. Андан туула турган уул биз көрө албаганды көрөт.

Ките сыйкырчынын сөзүнөн чыккан жок; Хинд элине куда түшүрдү, Бурулду ак дөөлөт менен Бээжинге алдырып, тагынын жанына отургузду. Убагы келгенде Бурул бир уул төрөдү; атын Чынтеңир коюшту. Бала бешикте жатып эле муштумун түйүп, он жашка жете электе балбандарды жыгып жүрдү. Салт боюнча сыналды: Зуу кудугу дечү, түбүндө алтымыш баштуу ажыдаар жаткан караңгы бир кудук бар эле; хандыкка көз арткан ошого түшүрүлчү. Чынтеңирди аркан менен салаңдатышты; үч күн үн чыккан жок, үч күн Бээжин дем албады. Төртүнчү күнү арканды тартышты; бала чыкты — көздөрүндө кудуктун караңгысынан бир үлүш, алаканында ажыдаардын алтымыш башынан жулунган бир кабырчык. Тирүү эле, бирок кудуктан чыкканы кудукка түшкөнүнөн башка эле. Он биринде атасы Ките дүйнөдөн көчтү; Чынтеңир он экиге толо электе атасын жерге берип, Какан тагына отурду. Бээжиндин карылары бири-бирин карап, унчукпай калышты: келер муундун балээси дүйнөгө келип, тагына орногон эле. Бирок ал балээден кайгы тартуу ошол күндүн эмес, эртеңки балдардын иши эле; Таласта ошол кышта башка бир кабар бардык кабарды басып кетти.

✦ ✦ ✦

Акберметтин буту оорлоду; пери кызы Манас тукумуна бир жан көтөрүп жүрдү. Ордо кубанычка чайпалды, Күлайым келиндин башынан бир азга да жылган жок. Аңгыча Берметке талгак келди; бирок эмнеге талгак болду десең, эч ким укпаган нерсеге: жолборстун этине талгак болду. Не кымыз сурады, не казы; көзү не бал көрдү, не каймак. Саргайды, соолуду, тилинен бир гана сөз түштү: жолборс.

— Ичиндеги эр киши жолборс жүрөк болот, — дешти кары энелер. — Жаны өз кебин тартып жатат.

Акжолтой эч кимге сөз калтырбай куралын асынды.

— Жолборс менден, — деди да, Ала-Тоонун кучуктарына, камыштуу өзөндөргө жол алды.

Үч күн кыдырды, из таппады. Үчүнчү күндүн кечинде, күн кызылга боёлуп турганда, бир асканын үстүнөн ала бир жолборсту көрдү; отуруп алып, адамдын көзү менен карап турат. Жолтой жаасын тартты — жана колу абада катып калды; анткени жолборс тилге келди, үнү чөлдө суу берген ошол үндүн так өзү эле:

— Түшүр жааңды, Акжолтой. Мени бир жолу чөлдө көрдүң, бир жолу түштө; эми бул кепте көр. Бермет талгак болгон эт — менин этим; бирок мага ок өтпөйт, сага да кыюу жарашпайт. Ал муну.

Жолборс чеңгелин сунду; алаканына бир жаңгак таштады — боз бир жаңгак, кабыгы таштай, жыты жыпардай.

— Бул жаңгак Медиян чөлүндө, ажыдаардын уусу тамган жерде өскөн дарактан; уудан дарман жараткан Теңирдин өнөрү. Муну Бермет жесин; талгагы басылат, ичиндеги эр аман калат. Туулганда атын Кенен койгула — мол болсун, кең болсун, үзүлбөсүн деп Кенен. Дагы бир аманатым бар: өзөнгө түш, ал жерден кайыптан бүткөн бир тай табасың; энесин эч ким көргөн эмес, атасын жел билет. Аты Кертулпар. Кенендин аты; ченемине жараша өсөт, күнүнө жараша жетилет. Бара бер, көзүң айныбасын, кут болсун.

Жолтой башын жерге койду; көтөргөндө асканын үстү бош эле, чөптө гана бир чоң чеңгелдин изи буруксуп жаткан. Өзөнгө түштү; камыштардын арасында, аркасы

кызыл-тору, көздөрү чоктой бир тай туруптур — дүйнөгө адам күтүш үчүн келгендей. Жүгөнсүз келди, жанашты, Жолтойдун артынан ээрчиди.

Таласта Бермет жаңгакты жеди; жеген сааты жүзүнө кан, көзүнө нур кайтты. Талгагы басылып, денеси тынып, күлүп калды. Кертулпар Кулунсур менен Кулансурдун жанына, өзүнчө бир төр байлоого байланды; мингичи али туула элек бир тулпар, жылдыздардын астында өсүүгө турду.

Ошол эле түнү Сейтек Акберметтин жанында, көптөн бери биринчи жолу таштай катуу уйкуга кетти; жана уйкунун эң терең жеринде түштөрдүн эшиги ачылды да ачылды.

Бир жайлоодо экен; не Талас эмес, не Кең-Кол эмес, экөөнөн тең кең, чөптөрү нурдан экен. Каршыдан бир атчан келе жатыптыр. Аты — ак кула бир тулпар; туягы тийген жерден чөп атып чыгып жатат. Үстүндөгү эрди Сейтек эч качан көргөн эмес, бирок тааныды; кан канды түшүндө да тааныйт. Далысы эки тоонун арасындай кең, көз карашы чак түштөй түз; сакалында не ак бар, не кара — кудум убакыт ага өтпөгөндөй. Улуу атасы Манас эле бул; Аккуланын үстүндө, кырк жылдык күмбөзүнөн эмес, эч өлбөгөн бир жеринен келе жаткан.

Сейтек атынан түшүп, тизесин бүктү. Манас да түштү; небересин ийнинен кармап тургузуп, эки көзүнөн өптү.

— Боюң ченемдүү, көз карашың атаңдан, — деди. — Кыяздын колунда туулдуң, өлүмдүн оозунан алындың; он үчүндө тегиңди билдиң, чыккынчыдан өчүңдү алдың; атаңды кара үңкүрдүн сыйкырынан суурул, тилге келтирдиң; Сарыбайдай желмогуз тукумун журтуңдан шыпырдың. Ак кийизге көтөрүлдүң, алтын такка отурдуң. Эми бир сөзүм бар, тут: жетимди кордобо. Мен жетим өстүм, Алтайдын сүргүнүндө ит терисинен төшөктө; атаң жетим өстү, Бухарада атын билбей. Сен да жетим туулдуң, душман ордосунда. Бул тукумдун камыры жетимдик менен ийленген, ошондуктан таштан катуу, суудан тунук. Тагыңа жетим келсе төргө отургуз; жетим ыйласа үнүн өз балаңдын үнүндөй бил. Төрөнү малы бардын жагына эмес, акысы бардын жагына жүргүз.

Анан Манас белинен бир кылыч чечти; кыны жылдыз тозоңунан, сабы бир ууч чагылгандан бүткөндөй эле.

— Мунун аты Зулпукор, — деди. — Эр кишинин колуна эмес, эр жүрөк тукумдун колуна берилет. Ал; бирок сен үчүн эмес. Берметтин ичиндеги уул үчүн —

аты Кенен болот, бизге сүйүнчүлөнду. Ал туулганда бул кылыч очогунун башында илинип турсун; колу кылыч кармаганда курчансын. Бил: тукумубуз аны менен уланат — мен кеттим, Семетей кетти, сен да бир күнү кетесиң; бирок бул кылыч кында, бул кан тамырда турганда кыргыздын очогу өчпөйт. Буура өлөт, тайлак калат; бөрү өлөт, изи калат. Из дегениң да кардын үстүндө эмес, уулдун үстүндө калат.

Сейтек кылычты эки колдоп алды; салмагы дүйнөнүн салмагы эле, бирок ийнине эмес, жүрөгүнө отурду. Башын көтөргөндө жайлоонун толуп калганын көрдү: оң жакта кара көздөрү Бээжиндин дубалдарын дагы эле таразалаган Алмамбет туруптур; жанында күлкүсү салгылаштай кең Чубак. Сол жакта карт Кошой, тоо тулкусу менен; жана эң алдыда — сакалы куунун жүнү, көздөрү эки шам, ак сакалдын так өзү — Бакай. Бакай эки колун көккө жайды; калгандары жайды; жайлоонун нурдан бүткөн чөптөрү да дуба кылгандай ийилди.

— Кененге өмүр бер, — деди Бакайдын үнү; үн эмес, жамгыр эле кудум. — Билегине кубат, жүрөгүнө ырайым бер. Жолун Кызыр карасын, кырк чилтен оң жагында жүрсүн. Таластын суусу ага сүт, Ала-Тоонун ташы ага чеп болсун. Тукуму үзүлбөсүн, очогу өчпөсүн, түтүнү түтөөдөн калбасын — оомийин!

— Оомийин, — дешти Манас, Алмамбет, Чубак, Кошой бир ооздон; жана ал оомийин көк кабатта тогуз ирет жаңырды.

Сейтек ойгонгондо таң агарып келе жаткан; жаагында жаш, алаканында — бош экенин билген алаканында — бир кылыч сабынын табы бар эле. Акберметти ойготподу; сыртка чыгып, ордонун алдында туруп, аткан таңга узакка карады. Анан Акжолтойду чакыртты.

Жолтой түштү укту; уккан сайын сакалынан жаш куюлду, бүткөндө ордунан туруп, Сейтектин алдына бир тизелеп чөктү.

— Каным, — деди, — мен өмүрүмдө көп түш жорудум; кимисинен балээ көрдүм, кимисинен дөөлөт. Бирок бул түш жорулбайт, куттукталат. Манас атанын сенин түшүңө түшкөнү — тагыңдын Теңир алдында бекитилгени. Зулпукорду бергени — хандыгың кылыч менен эмес, кереэз менен уланганы. Жетимди кордобо дегени — төрөңдү көктөн алганың. Ал эми Кенен атынын бир жолу жолборстун оозунан, бир жолу атанын оозунан коюлганы — бир сүйүнчү эки эшиктен кирсе, ал үйдө бешик бош калбайт. Туулат; арстан туулат, аты Кенен болот, аты Кертулпар даяр, кылычы Зулпукор сөздө даяр. Кыргыздын түтүнү түтөйт, каным. Көзүң айныбасын, журтуң аман болсун.

Сейтек Жолтойду жерден тургузуп, бооруна басты.

— Жорууң оозуңа бал болсун, — деди. — Жоруучулук — акың: ат башында келген алтымыш мал сеники; үйүрдөн бөлгүлө, ордосунун алдына салгыла.

Кырк жылдык жокчул жылдарын чөлдө жол издеп өткөргөн Акжолтой ошол күнү бир хандын казынасына эмес, бир түштүн берекесине байыды; алдына салынган алтымыш малдын тозоңунда Күлайымдын күлкүсү бар эле. Эл муну угуп ордо алдына жыйылды; сүйүнчү ооздон оозго тарады, ак боз бээ курмандыктары жаңыланды, айылдар бири-бирине кымыз ташыды.

Жана убакыт өз билгениндей акты. Карлар белдерди дагы бир жолу жаап, дагы бир жолу эриди; Талас көбүрдү, тунду. Кертулпар бир кыштын ичинде тайдан кунанга айланды; Зулпукордун түштөгү табы Сейтектин алаканынан өчпөдү. Жана бир таң заарда, таң жылдызы али өчө электе, Акберметтин ордосунан бир чыңырык чыкты — ичке эмес, дөө; ый эмес, айкырык. Аначылар эшиктен баштарын чыгарды, жүздөрү күндөй эле:

— Сүйүнчү! Уул! Арстандай бир уул!

Кырк күн, кырк түн той курулду десек аз; Таластын ал тою Көкөтөйдүн ашынан бери көрүлгөн эмес. Баланын атын сурап да кереги жок эле; аты төрөлгөнгө чейин эки жолу коюлган. Ак сакалдуулар кулагына үч жолу айкырды: Кенен! Кенен! Кенен! Куялы Карасаат найзасын бешиктин баш жагына сайды; Күлайым пери колунан бир көйнөк бычты; Эребай жети жаратынын жети окуясын бала бешикте жатканда эле айта баштады. Кертулпар байлоосун үзүп келип, бешиктин кийизин жыттады да, ошол күндөн кийин ордонун алдынан жылбай калды.

Кеч кирип, коноктор тарагакда Сейтек уулун ороосу менен кучагына алып, сыртка чыкты. Ала-Тоонун карлары акыркы нурда кызыл жанып турган; Кең-Колдун суусу дүйнөнүн биринчи түнүнөн бери ырдап келген ырын ырдап жаткан. Сейтек уулунун жүзүн тоолорго бурду.

— Кара, — деди акырын. — Тиги кар баскан тоолордун ары жагында Алтай бар; улуу атаң Манас ошол жерде туулган, сүргүндүн ичинен күндөй болуп туулган. Тиги түздүк — Талас; атаң Семетей Бухарадан ушул жерге кайткан, жетимдиктен хандыкка ушул жерден жол баскан. Мен душман колунда туулдум, бул жерге өчүмдү алганы келдим, калып журтумду таптым. Сен болсо той менен туулдуң, дуба менен туулдуң; сенин жолуң биздикинен ачык болсун. Бирок бил: бул журт сага аталарыңдан гана

калган эмес, неберелериңден аманатка алынган. Күн келет, мен да көчөм; сен каласың, сенден кийин сеникилер калат. Буура өлөт, тайлак калат. Кылыч кында, кан тамырда, түтүн очокто турганда — бул тукум үзүлбөйт, бул очок өчпөйт, бул дастан бүтөт, бирок түгөнбөйт.

Ороонун ичинен кичинекей бир муштум чыгып, асманды көздөй ачылды да, анан Сейтектин манжасын кармап, бек-бек кысты. Таң жылдызы Ала-Тоонун артынан дагы бир жолу көрүндү; кудум кеткендер калгандарга көз кысып жаткандай.

Манас дүйнөдөн көчтү, Семетей кайып болду, Сейтек журтту бүтөдү.
Үч муундун дайрасы — сүргүндөн хандыкка, азадан кайтууга, өчтөн элдешүүгө —
бул китепте бир гана дарыядай тынымсыз агат.

GAZÂ'NIN NEFERİ Y.C. · РОМАН-ЭПОПЕЯ